

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ., એલએલ. બી.

જન્મ સંવત્ ૧૯૧૧ વિજ્યાદશમી.	અવસાન · સંવત્ ૧૯૬૩ પૌષ વદ ૫
તા. ૨૦ મી ઑક્ટોબર ૧૮૫૫	તા ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭

સરસ્વતીચંદ્ર

નવલકથા

ભાગ ચોથો

સરસ્વતીનું મનોરાજ્ય અને પૂર્ણાહુતિ

ઉત્તરાર્ધ પ્રકરણ ૨૬-૫૨

કર્તા,

સદ્ગત સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

બી. એ. એલએલ. બી. વકીલ, મુંબાઈ હાઇ કોર્ટ.

સંવત ૧૯૮૮] આવૃત્તિ પાંચમી [ઇ. સ. ૧૯૩૨

પ્રકાશક,

નરહરિરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

મુંબાઇ,

મુખ્ય એજન્ટ્સ—એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

મૂલ્ય રૂપિયા [illegible]

પ્રત ૩૦૦૦

Printed by Natverlal Itcharam Desai B. A., at the Gujarati Printing Press, Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, Bombay No. 1

and

Published by Narhariram Madhavram Tripathi at Morarji Gokuldas Chauls, Girgam, Bombay No. 4.

સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ પ્હેલો તથા ભાગ બીજો મુંબાઈ ઇલાકાની સરકારે ઇન્ડિયન સીવિલ સર્વીસની હાયર પરીક્ષા માટે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે પસંદ કર્યાનું તા૦ ૧૮ મી જુલાઇ ૧૯૧૨ ના સરકારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

તથા

મુંબાઇ યુનિવરસીટીની એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે સરસ્વતીચન્દ્ર (ભાગ ૧ થી ૪) ટેક્સ્ટ બુક તરીકે પસંદ કરવામાં આવી છે.

સ્વ. શ્રીયુત્ ગોવર્દ્ધનરામનાં પુસ્તકો

(*સંજ્ઞાવાળાં પુસ્તકો આ ગ્રન્થકર્તાએ જાતે લખેલાં નથી)

		રૂ. આ.
સરસ્વતીચંદ્ર–ભાગ ૧	(આઠમી આવૃત્તિઃ ૧૯૨૨)	૨– ૮
,, ,,	(મરાઠી ભાષાન્તર)	૧–૧૨
,, ભાગ ૨	(સાતમી આવૃત્તિઃ ૧૯૨૮)	૨– ૪
,,	(મરાઠી ભાષાન્તર)	–મળતી નથી
,, ભાગ ૩	(પાંચમી આવૃત્તિઃ ૧૯૨૩)	૨– ૮
,, ભાગ ૪	(પાંચમી આવૃત્તિઃ પૂર્વાર્ધ ૧૯૨૯)	૫– ૮
	(,, ઉત્તરાર્ધ ૧૯૩૨)	૨– ૮
સ્નેહમુદ્રા અને हृदयरुदितशतकम् (કાવ્ય–ચોથી આવૃત્તિ ૧૯૨૬)...		૨– ૦
*સ્નેહમુદ્રાની ટીકા–સ્વ. જયંતિલાલ મગનલાલ દેશાઇ, બી. એ. કૃત		૦–૧૨
*શ્રી ઇશાવાસ્ય તથા કેન ઉપનિષદ્ સટીક (ભાષાન્તર કરનાર સ્વ. શાસ્ત્રીજી જીવરામ લલ્લુભાઇ)		૦– ૪
યુરોપ, એશિયા વગેરે ખંડોમાંની મહાપ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત ...		–મળતી નથી
લીલાવતી જીવનકલા (ત્રીજી આવૃત્તિઃ ૧૯૨૩) ...		૧– ૮
દયારામનો અક્ષરદેહ		–મળતી નથી
સાક્ષરજીવન...		૨– ૦
The Classical Poets of Gujarat		0–6
Conflict of Laws between Convert & Non-converts in India		1–0
Marriage forms under Ancient Hindu Law		0–12
*શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ–એમના જીવનની ટુંકી જીવનકથા અને તુલના (લેખકઃ પ્રો. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા એમ. એ.)... ...		૦–૧૨

મુંબઇ–એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલકાદેવી રોડ, પોસ્ટ નં. ૨.

બ્હારગામ–અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે શહેરના પ્રસિદ્ધ બુકસેલરો.

સરસ્વતીચંદ્ર

ભાગ ૪

સરસ્વતીનું મનોરાજ્ય અને પૂર્ણાહુતિ

ઉત્તરાર્ધ:　　　　　　　　પ્રકરણ ૨૬—૫૨.

અનુક્રમણિકા—ઉત્તરાર્ધ

અનુક્રમણિકા

સરસ્વતીચંદ્ર

ભાગ ૪-ઉત્તરાર્ધ

પ્રકરણ ૨૬

ચિરંજીવશૃંગનાં શિખર ઉપર ચન્દ્રોદય.



ચિરંજીવશૃંગ સુન્દરગિરિના સર્વ શૃંગોમાં ઉંચામાં ઉંચું હતું અને યદુશૃંગની પાછળ આવેલું હતું. છતાં યદુશૃંગ અને ચિરંજીવશૃંગ વચ્ચે ઉંચા નીચા ખડકોમાં ખીણોમાં અને ઝાડો ને તાડોનાં જંગલોમાં, થઈને જવાનો એ ટક્ષાકનો માર્ગ હતો; એ શૃંગના શિખર ઉપર એક મહાન્ ગોળ કીલ્લા જેવી પણ સ્વાભાવિક ખડકોની ભીંત હતી, અને એ ગોળ ભીંતની વચ્ચે પહાડના પથરાઓમાં મ્હોટી મ્હોટી ગુફાઓ હતી. આમાંની કેટલીક ગુફાઓ સ્વાભાવિક હતી અને કેટલીક મનુષ્યની કારીગરીએ કોતરી ક્હાડી હતી. આવી આશરે પચાશ પોણોસો ગુફાઓ હશે. તેની વચ્ચે એક નિર્મળ અને મીઠા પાણીનો સાંકડો ઝરો વરસાદના આધાર વિના બારે માસ વ્હેતો. અને તેની આસપાસ ઉંચા પથરા આવેલા હોવાથી તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ જતો, પણ તડકો તો ખરા મધ્યાહ્ને પણ જઈ શકતો ન હતો. એ ઝરો દશ પંદર ગુફાઓની વચ્ચે થઈને વ્હેતો, એક બે ગુફાઓની તો પ્રદક્ષિણા જ કરતો, અને તે છતાં તે કંઈક એવી રીતે આવેલો હતો કે એની એક પાસની ગુફાની એમાં બારી પડતી હોય તો બીજી પાસની ગુફાની પછીત પડે. કેટલીક ગુફાઓની તળે થઈને અને કોઈની વચ્ચે થઈને પણ વ્હેતો હતો.

સર્વ ગુફાઓમાં મ્હોટી ગુફાના ઉપર તો બે માળ હતા અને તેના ઉપર અગાશી હતી. એ અગાશી જાડા પાકા કાળા પત્થરની હતી અને ત્યાંથી આ શૃંગની અને પર્વતની ચારે પાસ દૃષ્ટિ જતી હતી. એની નીચેનો માળ પત્થરના જાડા જાડા થાંભલા ઉપર હતો અને થાંભલાઓની વચલો ભાગ ઉઘાડો હતો પણ ચિરંજીવશૃંગના કીલ્લા કરતાં ઉંચો ન હતો. આ માળના થાંભલાઓમાં બૌદ્ધકાળના કેટલાક બનાવોનાં ચિત્ર કોતરેલાં હતાં. તેની નીચેના માળને એક પાસ ભીંત હતી અને ત્રણ પાસ થાંભલા હતા. એ ભીંતે પાંચ યોગારૂઢ પણ ધનુષ્યબાણધારી પુરૂષોની મૂર્ત્તિઓ હતી. તેને કોઈક પાંડવોની મૂર્ત્તિઓમાં લેખતાં અને કોઈકના મત પ્રમાણે અશોક મહારાજના રાજ્યમાં ને તે પછી મળતા સમાજોમાં કેટલાક મહાત્માઓની આ મૂર્ત્તિઓ હતી, છેક નીચલા માળને ત્રણ પાસ ભીંતો હતી, અને ચોથી પાસ ઝરો હતો. ઝરો અને ગુફાવચ્ચે પગથીયાં અને લાંબા પગ મુકાય એટલા ઓટલા હતા. તે ઓટલા ઉપર ઝરાની લગોલગ થઈ ગુફાની બ્હાર જવાતું હતું. ઝરાની સામી પાસ મ્હોટી ઉચી પત્થરની ભીંત હતી. ઝરામાં વચ્ચે વચ્ચે કમળ હતાં. છેક ઉપલે માળેથી જોડેની ગુફામાં જવા આવવાનો પત્થરનો પુલ હતો, અને એ પુલની તળે ઝરો અને બે પાસ આ બે ગુફાઓની પછીતોની બારીઓ પુલથી સંધાતી હતી. આ ગુફાનું નામ સૌમનસ્યગુફા હતું.

વિષ્ણુદાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રને આ ગુફામાં આણવામાં આવ્યો. તે વેળા સાયંકાળ થવા આવ્યો હતો, અને સૂર્યાસ્ત થયો હતો પણ દિવસ દેખાતો હતો. ઝરાની પાસે પાસે થઈને સરસ્વતીચંદ્ર, રાધેદાસ, જ્ઞાનભારતી, અને બીજા બે ત્રણ બાવાઓ આ ગુફામાં આવ્યા, આ બાવાનાં નામ સુન્દરદાસ, સુરદાસ, અને માયાપુરી એવાં હતાં. તેઓ મઠના મધ્યમાધિકારી હતા. તેમની સાથે પાણીનાં પાત્ર અને ફલ અને કન્દનાં સંગ્રહ રાખી લીધેલાં હતા. ગુફા પાસેના ઓટલાઓ ઉપર સંભાળથી ચાલતા ચાલતા સર્વ પગથીયાં ઉપર મ્હડી પાસે બેઠા.' જ્ઞાનભારતીએ વાત ક્હાડી.

" નવીનચંદ્રજી મહારાજ, આ ગુફાનું નામ સૌમનસ્યગુહા છે.
" આ તેના તળીયાનો ભાગ સર્વ પ્રવાસી સાધુઓને માટે છે. ઉપલો
" ભાગ સિદ્ધદર્શનના અધિકારીઓને માટે છે. અનધિકારી જન માળ
" ઉપર રાત્રિ ગાળે તો તેને ભૂતપ્રેતાદિ દુષ્ટ સત્ત્વો પ્રત્યક્ષ થાય છે,

"અને જોનાર બીજે દિવસે ઉન્મત્ત[1] થઈ પાછો ફરે છે ને ક્વચિત્
"જીવ પણ ખુવે છે. સાધારણ મનુષ્યને આ સ્થાન દિવસે પણ ભયં-
"કર લાગે છે અને સાથે ઝાઝો સંગાત ન હોય તો લોક એકલદુકલ
"અંહી આવતા નથી. પણ યોગીજનોને અને તપસ્વીઓને માટે આ
"સ્થાન ઉત્તમ છે અને અનેક અપાર્થિવ સંસ્કારોનુ પ્રદીપક થાય છે.
"આપને અંહી પંચરાત્રિ ગાળવાની છે તે ઉપલા માળ ઉપર શુદ્ધ
"વસ્તુના વિચારમાં ગાળવાની છે. આપની સેવા માટે અમ સાધુ-
"જનો રાત્રિદિવસ આ છેક નીચલે સ્થાને જ નિવાસ કરીશું, બોલા-
"વશો ત્યારે ઉપર આવીશું, અને આજ્ઞા કરશો તેનું પાલન કરીશું."

આ વાત ચાલે છે એટલામાં ઝરામાંનું પાણી એક સ્વચ્છ પાત્રમાં એક જણે આણ્યું ને સર્વેને પાયું. થોડી વાર બેસી સર્વ ઉપર ચ્હડ્યા. ભીંતમાં ને ભીંતમાં થઈ ઉપર જવાની એક સીડી હતી તે ઉપરથી ઉપલે પ્રથમ માળે અને ત્યાંથી તેથી ઉપલે માળે ચ્હડ્યા. આ માળે થાંભલાઓની આસપાસ અને માળની ચારેપાસે બેઠકવાળો ઓટલો હતો અને વચ્ચોવચ પત્થરની ઉભી નિસરણિ હતી તેમાં થઈને અગાશીમાં જવાનું હતું. અગાશીમાં વરસાદ આવી શકતો હતો તેથી થોડી થોડી લીલોતરી ઉગી હતી. સાધુજનોએ ત્યાં ઝાડી ઝાપટી સાફ કર્યું, અને તળેને માળે ઓટલા પણ સાફ કર્યા, પાણીનું પાત્ર મુક્યું, અને ચન્દ્રોદય થતાં પ્હેલાં આજ્ઞા માગી નીચે ગયા. નીચે જતાં જતાં રાધેદાસ ઉભો રહ્યો ને બોલ્યો: "જી મહારાજ, આ સ્થાનમાં પ્રતિધ્વનિ
"એટલો બધો થાય છે કે વાત નહી. પણ ઉપરના માળનો ધ્વનિ
"નીચલે માળે સંભળાતો નથી, અને અમને બોલાવવા હોય તો
"નીચેના દ્વારની ભણી, સામા ઓટલા આગળ આવી, ઝરાભણી
"નીચું જોઈ, થોડાક સ્વર કરશો તો પણ છેક નીચેથી અમે સાંભળીશું."

સર્વે ગયા. સરસ્વતીચંદ્ર એકલો પડ્યો. મિત્રોના પત્રનું પોટકું માત્ર તેની બગલમાં હતું; ઉપર જઈ અગાશીમાં ચારે પાસ દૃષ્ટિ કરી તો પૃથ્વીની ગોળ મર્યાદા અને ગોળ આકાશ તેની દૃષ્ટિમાં સમાઈ ગયાં. અગાશી વચ્ચોવચ એક લાંબી શિલા લીલા ઘાસવાળી હતી તે ઉપર બેઠો.

34319

"Now,
"I am monarch of all I survey,

૧. ગાંડો

"My right there is none to dispute!"

"કેવું ભવ્ય એકાન્તસ્થાન! ગુરુજીએ મને અહીં મોકલવાનું એક
"પ્રયોજન કહેલું છે, ચંદ્રાવલીએ બીજું કહેલું છે, અને મ્હારું હૃદય
"તેમાંના એક ઉપર પણ વિચાર કરવાને આજ અશક્ત છે. શા શા
"વિચાર કરું? ચંદ્રકાન્તના? ગંગાના? સંસારીલાલના? ઉદ્ધતલાલના?
"તરંગશંકરના? વીરરાવના? ઘરના? પિતાના? ધૂર્ત્તલાલના? ગુમાન-
"બાના?-અથવા સર્વ વિચારને ડુબાડનાર કુસુદના?"

કુસુદસુંદરી ડુબી ગયાં. તે અહીં ક્યાંથી હોય? મધુરીમૈયા સર્વા-
"કારે તેના જેવાં છે—તેમનું ગાયન, એ ગાયનનો વિષય, અને
"તેમનો સ્વર કુસુદસુંદરીના જેવો જ છે! પણ ચંદ્રાવલીમૈયાએ
"દર્શાવેલા માર્ગ કુસુદસુંદરીનાથી ઉલટા છે—તે તે માર્ગ સ્વીકારે
"એ અશક્ય છે."

"પિતા મ્હારે માટે વર્ત્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધિસૂચન[1] છપાવે છે!-
"પ્રમાદધન અને સૌભાગ્યદેવી ગયાં!—સુરગ્રામના મ્હેતાજીએ વર્ત્ત-
"માનપત્રો વંચાવ્યાં! મ્હારા દેશની રાજકીય વિપત્તિઓ તેણે મ્હારી-
"પાસે ખડી કરી!—મુંબાઈ! ત્હારા યજ્ઞનો હું ઋણી છું!—"

"જાવું છે જી! જાવું છે! જાવું છે જરુર!"

સુરગ્રામના મંદિરનાં દર્શન પુનઃ પ્રત્યક્ષ થયાં.

"એક દિન પંખીસેં ઉડ જાવું!"

"પંખી ઝાડની એક ડાળથી બીજીએ ને બીજીથી ત્રીજીએ ઉડીને
"બેસે તેમ જ મ્હે કર્યું છે—ચિરંજીવશૃંગ ઉપર હું પક્ષી થઈ આવ્યો—
"પરમાત્મા! મ્હારે અહીંથી ક્યાં ઉડવાનું છે?"

થોડી વાર વિચારશૂન્ય મૌન ધર્યું. અને સુરગ્રામમાંનું પદ સાંભર્યું.

"જલસુત વિલખ ભયે! સુરતબીન જલસુત વિલખ ભયે!"
"રાત્રિના જલસુત! કુસુદ! શું તું આમ વિલખ છે? અથવા રાણાએ
"મીરાંજીને માટે વિષ મોકલ્યું હતું તેમ મ્હેં ત્હારો ત્યાગ કરી પત્ર
"મોકલ્યો ને પ્રમાદને સોંપી—તે એ કામના એ પ્યાલામાં શું વિષ
"હતું?-ઉદાર કુસુદસુંદરી!—મ્હે ઝેર મોકલ્યું પણ તમે શું કર્યું?—

"વીખના પ્યાલા રાણાજીએ મોકલ્યા; સાધુસંગત મીરાં અટકી!

---

૧. જાહેરખબર.

"હરિચરણામૃત કરી પી ગઈ મીરાં જેસી જનત અમૃત ઘટકી!"

"એ ગાનારીના ઉંડા હૃદયશલ્ય વચ્ચે અને ત્હારા હૃદયશલ્ય "વચ્ચે કાંઈ ભેદ નથી! કુમુદ! ત્હારું ઉદારચરિત ચંદ્રાવલી જેવાં "વિરક્ત સાધ્વીના હૃદયને કમ્પાવે તો તેમાં કાંઈ નવીનતા નથી." તેનાં કાનના પડદા સાથે બિન્દુમતીનો સ્વર ઝપટાયો.

"વૃન્દાવનમેં મીલ ગઈ મોહન,
"છુપ રહી રાધે જ્યું પ્યારી!
"આવત મોરી ગલીયનમેં ગીરધારી!"

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. "એમ જ! શું કુમુદસુંદરીને છુપાયલાં "મ્હારે જોવાનાં રહ્યાં? એ મને શું ક્હેશે? હું એમને શો ઉપદેશ "કરીશ? કેવી ક્ષમા માગીશ? બુદ્ધિધનના ઘરમાં જે અંકુશ હતો "તેથી હું અને એ ઉભય આ સ્થાનમાં મુક્ત છીયે, એ મુક્તપણું તે જ "ભયરુપ છે. પ્રીતિયજ્ઞ–અદ્વૈતયજ્ઞ–વિહારપુરી અને ચંદ્રાવલીના "જેવો—શું અમારાથી સાધ્ય નહી થાય? પ્રમાદ ગયો—લક્ષ્યધર્મ "અને પાશ્ચાત્યધર્મ જુદે જુદે માર્ગે લઈ જઈ એક જ સ્થાનમાં આણે "છે! આર્યસંસારના વ્યવહારનું ધર્મશાસ્ત્ર જુદું છે—આ લેખ લઈ મ્હેં "સંસારના વૈભવનો ત્યાગ કર્યો છે—સંસારના ધર્મનો ત્યાગ નથી "કર્યો. સંસારના સંપ્રત્યયથી હજી મ્હારું હૃદય મુક્ત થતું નથી. ત્રણે "સ્થાનના ધર્મ જળવાય એવો શો માર્ગ લઉ?—કુમુદ, ત્હારા મનમાં "શું હશે? ત્હારા હૃદયમાં લખભોગની વાસનાઓ ભરી હોય તેને તૃપ્ત "કરવામાં મ્હારે જે ધર્મસંકટ હતું તે પ્રમાદના મૃત્યુથી શાંત થયું છે. "જો મ્હેં કરેલા પાપને લીધે હવે મ્હારો ધર્મ તને તૃપ્ત કરવાનો જ હોય "તો લોકાપવાદનું ભય માથે વ્હોરી લેવું એ ધર્મ પણ શું પ્રાપ્ત થતો "નથી? ત્હારી આવી વાસનાઓનો નાશ કરવાનો ત્હારા ઉપર બલા-"ત્કાર કરવો એ શું મ્હારે માટે ધર્મ્ય છે?—અથવા આ સર્વ વિચારો "શું મ્હારા પોતાના જ હૃદયમાંની અજ્ઞાત વાસનાનો અજ્ઞાત ઉદય "નથી જણાવતાં? Is not my wish father to these thou-"ghts? Or, rather, am I not now succumbing to the "rush of my own latent will-power itself? Heaven "knows whither I am drifting!"

ચંદ્રોદય થયો. ચૈત્રશુદ એકાદશીની આ રાત્રિ હતી, અને પોણું

ભરેલું ચંદ્રબિમ્બ પૂર્વદિશાની ક્ષિતિજરેખાથી કેટલેક ઉંચે ઉગ્યું અને સૌમનસ્યગુફાની અગાશીમાં તેનાં કિરણુ વાંકાં ઉંચાં થઈ આવવા લાગ્યાં. પર્વતની પૂર્વ તળેટીનો અને રત્નનગરીના માર્ગનો તેમ મૃગજળનો દેખાવ રાત્રિથી ઢંકાતો હતો, છતાં ચંદ્રિકાથી નવીન સ્પષ્ટતા ધરતો હતો. સ્ત્રીના અંગને ન ઢાંકે ને ન પ્રત્યક્ષ કરે એવી ઝીણી મલમલની મ્હોટી ચાદર પેઠે સૃષ્ટિ ઉપર ચંદ્રિકા ઢંકાતી હતી અને ચતુર રસિક જનની આંખને અણુસારા કરતી હતી. સરસ્વતીચંદ્ર અગાશીની પશ્ચિમ પાસે ગયો. પોતાની ગુફાની પાછળ ઝરો, તેની પાછળની ગુફાની ઉંચી પછીત, એ પછીતમાંની એકલ બારી, અને પછીતો વચ્ચેનો પુલ, એ એકાંત શાંત દેખાવથી એનું હૃદય કંઈક શાંત થયું. એ શાંતિથી, માખીઓ ઉડી જાય એમ, વિચાર શાંત થયા અને છેક આઘે પશ્ચિમ સમુદ્રની કાળી રેખા જોવા લાગ્યો. આંખ એ જ દિશાએ ઠરી અને પોતાની ગુફાથી સમુદ્રરેખા સુધી હેરાફેરા કરવા લાગી. એ હેરાફેરા કરતાં જોડની ગુફાના મથાળાના ધાબામાંના દાદર જેવા ભાગમાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશથી વળી વિચાર જાગ્યા. વિચાર જાગતાં વચલા પુલ આગળથી બારીમાં દૃષ્ટિ પડી ને પુલ ઉપર પડી બારીમાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશ પુલ ઉપર લંબાતો હતો. પુલ બાળકના ઘોડીયાનો આકારનો, વગર–ઘડેલી શિલાઓ ગોઠવી કરેલો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર અગાશીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને પોતાના ભણીની પુલની પાસની બારીમાં દૃષ્ટિ કરે છે તો તેમાં સ્ત્રીનો આકાર દેખાયો, દેખાતાં એ પળવાર ઓઠે આંગળી મુકી ઉભો રહ્યો, અને તરત જ દૂર ખસી ગયો.

ઉત્તર પાસને ઓટલે ઉશીકાને સ્થાને એનું પોટકું હતું. સાધુજનોએ એના શયનને માટે પત્થરના ઓટલા ઉપર એક ભગવું વસ્ત્ર પાથર્યું હતું અને એક પાસ જળફળ રાખ્યાં હતાં, ત્યાં આગળ એ વિચારમાં પડી બેઠો. પોતે વિચારમાં છે કે વિકારમાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પુલ ભણીથી આંખને પાછી ખેંચી લીધી. પણ કાન તો એણી પાસ જ રહ્યા. ચંદ્ર ઉંચો ચ્હડ્યો અને આ માળમાંથી પણ દેખાવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર ઉપરનો પવન સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાં પેઠે ગાજવા લાગ્યો. તાડોનાં ને ઝાડોનાં પાંદડાંના ખડખડાટ કાનમાં વીંઝાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર એકલા ચંદ્રને જ જોઈ રહ્યો અને સ્વરમાત્રને

સાંભળવા લાગ્યો. પુલ ભણીથી પણ કંઈક સ્વર આવવા લાગ્યા, આવતા સાથે હૃદયને ઉછાળવા લાગ્યા, અને ઉછળેલા હૃદયમાંની જિજ્ઞાસાએ એને ઉઠાડ્યો, પુલ પાસે આણ્યો, અને સર્વ સ્વરોને ભુલાવી પુલભણીથી આવતો સ્વર સાંભળવા તેને પ્રેર્યો. પુલની પેલી પાસ બારીમાં દીવાના પ્રકાશ વિના કાંઈ દેખાતું ન હતું. આણીપાસની બારીની સાખ સાથે લપાઈ બાઝી રહી, કાન અને હૃદયને ઉચાં કરી, અન્ય વિચારોનો ત્યાગ કરી, આતુરતાની મૂર્ત્તિ જેવો સરસ્વતીચંદ્ર પથરાઓમાં પથરા પેઠે જડ જેવો સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૭
ગુફાના પુલની બીજી પાસ



સૌમનસ્યગુફાની પાછળની ગુફામાં સાધ્વીજનોએ કુમુદસુંદરીને ગુફાદર્શનને નિમિત્તે આણી હતી. ભક્તિમૈયા, વામની, આદિ દશેક શરીરે ખળવાળી સાધ્વીઓએ અનેક ગુફાઓ દેખાડી અંતે પુલની પાછળની ગુફામાં એને આણી. ચૈત્ર શુદમાં આ ગુફાની પાછળના એક વૃક્ષમાં અનેક પક્ષીયો ભરાતાં અને તેમાં કોયલો પણ ઘણી આવતી. હજી વસન્તઋતુ ગણાતી હતી અને આજની રાત્રિ આ સુન્દર સ્થાને ગાળીશું એવો સંકેત તેમણે કુમુદ સાથે પ્રથમથી જ કર્યો હતો.

આ ગુફાનું નામ વસન્તગુહા હતું અને તેનું બંધારણ સૌમનસ્યગુહાના જેવું જ હતું. માત્ર એનું સ્થાન જરી નીચાણમાં હતું અને તેને લીધે આખી ગુફા જોડની ગુફાઓથી નીચી લાગતી.

સાધ્વીઓએ એ રાત્રિચર્યાને માટે ફલાહાર અને શયનવસ્ત્રો રાખેલાં હતાં તે સર્વ નીચલે માળે રાખી ઉપલે માળે આવ્યાં અને એક ઓટલા ઉપર બેસી બ્હારનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જોવા લાગ્યાં. કુમુદ તેમાં ભાગ લેતી હતી. અંતે વાર્તાવિનોદ પણ બંધ રહ્યો અને સર્વ માત્ર જોવામાં લીન થયાં. કેટલીક વાર આ મૌન રહ્યું. અંતે સાયંકાળ થયો અને એક જણીએ, દીવાસળી વતે, એક કોડીયામાં વાટ મુકી સળગાવી. સળગાવતી સળગાવતી તે બોલી.

" મધુરીમૈયા, ગુરુજીએ નવીનચંદ્રજીને જે શૃંગ ઉપર પંચરાત્રિ-
" વાસ આપવો કલ્પેલો છે તે આ જ ! આની જોડેની ગુફામાં જ તે
" હશે અને નહી હોય તો આવશે. અમે આખી રાત્રિ નીચલે માળે
" ગાળીશું અને તને આ સ્થાનમાં જ આખી રાત્રિ રાખીશું. આ
" ત્હારી પાછળ ત્હારા શરીરને યોગ્ય મૃદુ શય્યા છે અને આહારફળ
" અને જળ છે, અને દીપ છે. અમે તને આ સ્થાને ત્હારા ભાગ્યને
" આશ્રયે એકલી મુકી નીચે ચાલ્યાં જઈશું."

કુમુદ ભડકી. " શું બોલો છો ? તમે મને છેતરી ! આ ભયંકર
" સ્થાનમાં હું એકલી કેમ રાત્રિ ગાળવાની હતી ? હું તમારી સાથે
" નીચે જ આવીશ."

" મૈયા, સાધુજનને આ સ્થાનમાં ભય નથી. તેમાં તને ભય લાગશે
" તો તેમાંથી તારનાર હૃદય પાસેથી જ જડી આવશે." પ્રીતિમાનિની
બોલી.

" મધુરી આપણા સ્ત્રીના હૃદયતંત્રનો સ્વભાવ આવે પ્રસંગે જ
" વિપરીતકલ્પક અને વિપરીતકારી થાય છે. તને અમે છેતરી નથી."
ભક્તિમૈયા બોલી.

કુમુદ૦—" ત્યારે મને વગરસૂચવ્યે નિમિત્ત ક્‌હાડી અહીં કેમ
" આણી ?"

ભક્તિમૈયા—" ચંદ્રાવલીમૈયાએ ત્‌હારી ચિકિત્સા અને ત્‌હારું
" ઔષધ યોજ્યું છે તે તું જાણે છે. મોહનીમૈયાએ ત્‌હારા અભિસરણનો
" માર્ગ આ ઔષધના સાધનમાટે સૂચવેલો તે પણ તું જાણે છે. ચંદ્રા-
" વલીમૈયાએ ત્‌હારું દૂતીકર્મ કર્યું અને વિહારપુરીજીના સાહાચ્યથી આ
" સ્થાનમાં નવીનચંદ્રજીને જે સિદ્ધિમાટે મોકલવા ગુરુજીની આજ્ઞા
" મેળવી છે તે ત્‌હે ગુરુજીને સ્વમુખે જ સાંભળ્યું. ક્‌હે વારુ, હવે તે તને
" બીજી કંઈ સૂચના કરવાની બાકી રહી કે ત્‌હારી વંચના કર્યાનો
" આરોપ સાધુજનોને શિર મુકે છે ?"

કુમુદસુંદરી—" મ્હારી સંમતિ વિના કંઈ પણ કરવાનું નથી એમ
" મને ચંદ્રાવલીમૈયાએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું."

ભક્તિમૈયા—" અને હજી સુધી અમે સર્વ તને એ જ કહીયે
" છીયે."

કુમુદ૦—" તો અહીં આણવામાં મ્હારી સંમતિ કેમ ન લીધી ?"

ભક્તિમૈયા—" મધુરીમૈયા, ચંદ્રાવલી અને મોહની જેવી નિપુણ
" વિદુષીઓ ત્‌હારા જેવી મુગ્ધાઓના હૃદયના મંત્ર વધારે સમજે છે
" ને ત્‌હારા મુખની સંમતિ શોધતાં નથી પણ ત્‌હારા હૃદયની સંમતિને
" બહુ સૂક્ષ્મ કળાથી જાણી શકે છે."

વામની૦—" મધુરી, શું તું એ મહાશયાઓને શિર ત્‌હારા હૃદય-
" થી આરોપ મુકેછે ? તો જો. ચંદ્રાવલીમૈયા અને વિહારપુરીજીએ
" ત્‌હારું સંયુક્ત દૂતકર્મ કર્યું તેથી તું અજાણી રહી નથી. અમે ત્‌હારું
" સખીકૃત્ય કરીયે છીએ તે પણ ગાજી વગાડીને કરીયે છીયે. અમારાં

"જેવાંથી આરંભી, ગુરુજી જેવાએ જે જે સૂચનાઓ ત્હારા દેખતાં
"કરેલી તે ભક્તિમૈયાએ તને કહી બતાવી. એ સર્વ જાણીને, જેવી
"રીતે માજીના મન્દિરમાંથી તું યદુશૃંગ ઉપર ચ્હડી આવી તેમ યદુ-
"શૃંગ ઉપરથી આ શૃંગ ઉપર ચ્હડી આવી. આથી તે વધારે શું
"સંમતિને માથે શીંગડાં ઉગતાં હશે ?"

કુમુદસુંદરી વિચારમાં પડી, બોલ્યા વિના નીચું જોઈ રહી, પ્રીતિમાનિનીએ તેને વાંસે હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

"બેટા મધુરી, તું કોઈ રીતે ગભરાઈશ નહી. ત્હારી ઇચ્છા પાછાં
"જવાની હશે તો પ્રાતઃકાળે અવશ્ય જઈશું. પણ દુષ્ટ સંસારે અનેક
"વંચનાઓનાં જાળ રચી ત્હારા હૃદયમાં અમુઝણ ભરી દીધી છે ને
"આ મહાત્મા જોડે આટલા આટલા માસ સુધી તને વાત સરખી
"કરવા પણ દીધી નથી–એક ઘડી હૃદય ઉઘાડવાનો અવસર આપ્યો
"નથી—તેની સાથે બે ઘડી આજની રાત તું બોલી લે. ત્હારે ક્હેવાનું
"તે કહી લે, ને તેને ક્હેવાનું હોય તે સાંભળી લે ! આથી બીજું કાંઈ
"પણ કરવાનું અમે તને ક્હેતાં નથી. ત્હારી સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું ફળ તું
"આટલાથી મેળવીશ અને પછી પ્રાતઃકાળે તું કહીશ તો ચંદ્રાવલી-
"મૈયા તને માજી પાસે લઈ જશે."

કુમુદ બોલ્યા વિના નીચું જોઈ રહી અને એનું સ્મરણ આ વાક્યમાંનું સત્ય સ્વીકારતું હોય તેમ બુદ્ધિધનના મન્દિરમાં પોતે ગાયેલી કડીયો અત્યારે હૃદયમાં જ ગાવા લાગી.

"પૂર્વ જન્મનો સંબંધી તે ખડો હૃદયમાં થાય !
"જીવતી પણ જડસમી પ્રિયમૂર્ત્તિ જોઈ નયન અકળાય !
"પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહી બોલે, નહીં બોલું !
"અપ્રસંગ ભજવતું ચીરાતું મર્મસ્થળ ક્યાં ખોલું ?"[1]

બુદ્ધિમૈયા નામની સાધ્વી સઉની પાછળ બેઠી હતી તે બોલી.

"મધુરીમૈયા ! જે પંચમહાયજ્ઞનો ઉપદેશ નવીનચંદ્રજીને મળ્યો
"છે તે જ ત્હારા શ્રવણપુટમાં મધુધારા પેઠે ટપકેલો છે. એ મહાત્મા
"સાથે મહાયજ્ઞોમાં સહચારિણી થવાનો અને અદ્વૈત પામવાનો લોભ
"શું તને નથી થતો ? એ યજ્ઞોમાં એ મહાત્માની વેદી આન્તરાગ્નિથી
"તપ્ત અને દીપ્ત બને અને તેનું સૂક્ષ્મ શરીર સંભૂત થઈ હોમાય ત્યારે
"તે વેદીનું અને પશુનું શું ત્હારે આપ્યાયન નથી કરવું ?"

---

૧. પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ ૩૧૨.

કુમુદસુંદરી—" એ અધિકાર આપવાના અધિકારીએ જયાં સુધી
" મને એ અધિકાર આપ્યો નથી ત્યાં સુધી સર્વ વાત વૃથા છે, મ્હારે
" એ અધિકાર શોધવો નથી."

પ્રીતિમાનિની—" એ સત્ય છે, એટલા માટે જ અમે તને અંહી
" એકલી મુકીને જઈશું. ત્હારી ઇચ્છા હોય અને તું અમારી સાથે
" સંદેશો મોકલીશ તો અમે તે લઈ જઈશું ને ઉત્તર આણીશું, તેમ ન
" કરવું હોય તો અંહી બેઠી બેઠી તું જે કંઈ ઉચ્ચારીશ કે ગાઇશ તે
" જોડની ગુફામાં બેઠા બેઠા નવીનચંદ્રજી જરુર સાંભળશે. તેમને ત્હારું
" અભિજ્ઞાન થશે તો અદ્વૈતબળે કે પ્રીતિબળે, રસબળે કે દયાબળે,
" સાધુજનોની યોજનાને બળે કે ગ્રહદશાને બળે, પણ સર્વથા શ્રી
" લક્ષ્યરૂપ ઇશ્વરની ઇચ્છાને બળે આ મહાત્મા ત્હારા હૃદયને શીતળ
" ને શાંત કરવા આવશે. તે ન આવે તો—માનિની !—તું એમની પાસે
" જઇશ નહી અને પ્રાતઃકાળે તું કહીશ ત્યાં જઇશું ત્યાં સુધી મનઃ-
" પૂત કરી જે વસ્તુ સુઝે તે આદરજે."

સર્વ ઉઠ્યાં અને કુમુદને એકલી મુકી નીચે ચાલ્યાં ગયાં. કુમુદે તેમની પાછળ ઉઠવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું શરીર પૃથ્વી સાથે ચ્હોટયું હોય એમ થયું ને એની ઇચ્છાને વશ થયું નહી. ચારે પાસે રાત્રિ અને ચન્દ્રિકા એકઠાં નીતરતાં હતાં, અને ઉઠવા ઇચ્છનારીને પૃથ્વી સાથે ડાબી દેતાં હતાં, અંતે તે ઉઠી પણ એનાં ચરણ દાદર પાસે ન જતાં પુલ ભણીની બારી ભણી વળ્યા, બારી બ્હાર દૃષ્ટિ જતાં પાછી વળી અને દૃષ્ટિ કરનારી ઓટલા ઉપર બેઠી અને છાતીએ હાથ મુકી ત્યાં બેસી જ રહી.

એનાં હૃદયમાં શું હતું તે એ પોતે જ સમજતી ન હતી. એ વિચાર-ને વશ છે કે વિકારને-વશ છે તે એનાં શરીર ઉપરથી જણાય એમ ન હતું. પણ બિન્દુમતીએ એને એકલી મુક્યા પછી એણે કવિતા જોડી ક્હાડી હતી. તેમાં અર્ધી કવિતા તરંગશંકરની જોડેલી હતી. ઇંગ્રેજી કવિ ગોલ્ડ્સ્મિથ્‌ના 'હર્મિટ્' નામના લઘુકાવ્યનું તુરંગશંકરે રૂપાન્તર[1] કર્યું હતું તેની એક પ્રતિલિપિ[2] રત્નનગરીમાં સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદને આપી હતી. તેમાંથી અર્ધો ભાગ રાખી બાકીના અર્ધા ભાગની કવિતા કુમુદે પોતે જોડી ઉમેરી હતી. આ કવિતા સરસ્વતીચંદ્ર સાંભળે

---

૧. દેશકાળને અનુકૂળ રૂપવાળું ભાષાંતર, Adaptation ૨. નકલ.

એમ અત્યારે ગાવા ઉપર એનું ચિત્ત વળ્યું, વળેલું ચિત્ત પાછું ફર્યું, ન ગાવાનો નિશ્ચય થયો.

"એક વાર અગ્નિનો અનુભવ કર્યો—બીજી વાર એ અગ્નિમાં પડ-
"વાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી."

"હવે એ કાંઈ સુંબાઈ જાય એમ નથી. આવા વિરક્ત પદનો
"સ્વીકાર કરી હવે કંઈ એ તેનો ત્યાગ કરવાના હતા? અંહી જ સુખી
"થશે. મ્હારા વિના તે સુખી છે અને એમના વિના હું—સુખી તો
"નથી–પણ સંતુષ્ટ રહીશ અને માજીનાં ચરણમાં હૃદયનો યોગ કરીશ."

થોડી વાર તે બેઠી, વળી ઉઠી, ગુફાની ત્રણે ઉઘાડી પાસે દૃષ્ટિ કરવા લાગી, ચંદ્ર દીઠો ને ચમકી, પુલની બારી ભણી વળી, ત્યાં ઉભી રહી, પુલની પેલી પાસની છાયા દીઠી, વળી ચમકી, વળી પાછી વળી, અને વચ્ચોવચ એક પત્થર ઉપર બેઠી.

ઓઠે આંગળી મુકી—"પ્રસંગ ગયો મળવાનો નથી. ઈશ્વરે જ
"જ્યારે ધક્કેલી ધક્કેલી અહીં સુધી મોકલી છે ત્યારે હું તેની ઈચ્છાને
"વશ થઈ પ્રસંગનો લાભ લઈશ. જો મ્હારું જ મન પવિત્ર છે તો
"સરસ્વતીચંદ્રને તેનાથી શું ભય હતું અને મને પણ શું ભય હતું?
"પણ એટલું તો ખરું કે મ્હારા મનના ગુંચવારાની ગાંઠો તેમનાથી જ
"ઉકલશે અને—સુખ તો આ અવતારમાં નથી પણ—ધર્મ અને
"શાંતિનો માર્ગ તેઓ મને બતાવી શકશે!"

"પણ મ્હારે માટે તેમને હલકો વિચાર આવશે. મ્હારે માટે તેમણે
"શું ધાર્યું હશે અને હવે શું ધારશે? ઈશ્વર જાણે."

"માજી! મને જીવાડી છે તો જીવનનો વિધિ દેખાડો."

"એ તો એ જ."

થોડીવાર તે બેશી રહી—અને અંતે–હીમત આણી મુખ ઉઘડી ગયું અને ગાવા લાગ્યું.



પ્રકરણ ૨૮

હૃદયની વાસનાનાં ગાન

અથવા

ચેતન વિનાની વૃત્તિ-ઉક્તિ અને શ્રોતા વિનાની પ્રત્યુક્તિ.

"More close and close his foot-steps wind;
"The Magic Music in his heart
"Beats quick and quicker, till he f.nd
"The quiet chamber, far apart."

Tennyson's Day-Dream.

"સજ્જન ! ખાતાં સ્નેહકી ઈસિ મુખ કહી ન જાય !
"મુગેકું સુપનો ભયો ! સમજ સમજ પસ્તાય !"

-લૌકિક.

"इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः ।
"संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥"

-मालतीमाधवम् ।



વસન્ત ગુફામાંથી નીકળતો કુમુદનો સ્વર પુલની વચ્ચે થઈ સૌમનસ્યગુફામાં જવા લાગ્યો; કુમુદની હૃદય-ગુફામાંથી નીકળી સરસ્વતીચંદ્રની હૃદયગુફામાં જવા લાગ્યો અને પ્રતિધ્વનિના ચમત્કારને વીજળીપેઠે ચમકાવવા લાગ્યો. કુમુદનો સ્વર સરસ્વતીચંદ્ર ન ઓળખે એવું હોય નહી—જે સ્વર કુમુદ દૂર હતી તે કાળે આના કાનમાં ભણકારા ભરતો હતો અને વાંસળી પેઠે મધુર ગાન કરતો હતો તે સ્વર જાતે કુમુદના સ્વમુખમાંથી જ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે એ ભણકારાના રસિકના હૃદયમાં શો ઘમઘમાટ થાય તેની તો માત્ર કલ્પના જ થાય એમ છે.—તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય એમ નથી તો તેનું વર્ણન તો શી રીતે સંપૂર્ણ થાય ? એ હૃદયનું હૃદય, એ હૃદય ધરનારીનો કોમળ કંઠ, અને ચંદ્રોદયની વેળાએ આ ગુફાઓ જેવું એકાન્ત ! ગાન એ સર્વના સંયોગરુપ જ હતું.

[1]" જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી,
" મને વાટ બતાવોની ખરી;
" પડી વનમાં આ રાત અંધારી,
" ભમું એકલો ઘરને વીસારી."

સરસ્વતીચંદ્ર નરજાતિ વાચક "એકલો" શબ્દ સાંભળી ચમક્યો. " શું આ કોઈ પુરુષ ગાય છે ?" ગાન વાધ્યું.

" નથી પગલાં ઉપડતાં મ્હારાં,
" થાકે આવે છે આંખ અંધારાં,
" પંથ પુરો થતો નથી આજ,
" વાધું હું ત્યાં વધે વનવાટ !"

" My lord ! આ તો તરંગશંકરનું કાવ્ય—કુમુદને જ આપેલું "તે કુમુદવિના બીજું કોણ ગાય? પણ હું આ સ્થાને છું તે શું "એને ખબર નહી હોય ?" સરસ્વતીચંદ્રના વિચાર ગાનની કડીઓએ અટકાવ્યા.

" દીવા જેવું પણે દેખાય,
" જવા ત્યાં મુજ મન લલચાય;
" ત્યાં તો રહેતા હશે કોક સંત,
" મ્હારા દુઃખનો આણશે અંત.
" જોગીરાજ ! એ વાત બતાવો;
" દયા એટલી મુજ પર લાવો."

સરસ્વતીચંદ્ર-"નક્કી ! આ સંબોધન મને તો નથી જ કર્યું. ચાલો, હવે એ સંબોધનને ઉત્તર મળશે."

સ્વર વાધ્યો.

" જોગી બોલ્યા: " બેટા, રખે જાતો,
" એણીપાસ રખે લલચાતો;
" એ તો ભૂતનો ભડકો જાણ,
" બોલાવે ને કરે પછી હાણ.
" ભુખ્યાં તરસ્યાંને આદર આપે,
" લુખું સુકું મળે તે જમાડે,
" એવી આ છે ગુફા મુજ રંક;
" બેટા, તેમાં તું આવ નિઃશંક.

---

1 ઓખાહરણનો રાગ.

" ફૂળ ને વણખેડેલું ધાન,
" શય્યા કાજ કુંળાં ઘાસપાન,
" રુડાં ઝરણનું નિર્મળ પાણી,
" સુખ, શાન્તિ, ને આનંદવાણી:—
" એવું અક્ષયપાત્ર છે અંહી,
" હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે સહી.
" બેટા, એવા આશ્રમમાં તું આવ્યો,
" ગયો સમજ ચિન્તાતણો વારો."

"હું ઇચ્છું છું કે હું તને એવો જ બોધ આપી શકું!" સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો; ગાન તો ચાલ્યું જ.

" દુઃખ સંસારનાં નથી સાચાં,
" મન માનવનાં એક કાચાં;
" મળે કોળીયો ઉદર ભરાય,
" તસુ પૃથ્વી સારે સુવા કામ;
" પળ વાર છે કરવો સમાસ,
" ‍હોય મન ન ઠરે કરી હાશ.
" પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ!
" મન મનનું બોળી લે છે દુઃખ.
" નિશાકુસુમ[1] સરે શાંત શાંત,
" તેમ જોગી બોલ્યા શબ્દ દાંત,
" આગળ પાછળ ચાલ્યા બેય,
" ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
" રાત વાધી, વડેલાં ખેલે,
" અન્ય સઉ પડ્યાં નિદ્રામાં મેળે;
" તેવે સમે જાગે જોગીરાજ,
" ધીમે તાપે કરે સ્વયંપાક.[2]
" તપે અંગારા એકાંત શાંત,
" રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ,
" ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ઠ,
" ધીમો ધીમો બોલે એનો તાપ·

---

૧. ઝાકળ. ૨. રસોઈ.

"બોલે તોરી ભરાઈ ભીંતમાંહ્ય,
"દોડે અંહી તંહી ખેલે માર્જાર;
"દ્વાર વાગે વાંસળી-સમો વાય,
"પ્હોર રાતના ચાલ્યા જાય."

પવનનો સ્વર પુલની પાસની બારીયોમાં ગાજતો ગાતો જતો હતો અને એ પાસનાં હૃદય ચીરતો હતો—રાત પણ વાધતી હતી.

"જોગી આ સઉ શાંતિ ઝીલે છે,
"શાંત વાતો કરતા ખીલે છે.
"ધીમું ધીમું બોલે ને હસાવે,
"થાકેલાનો થાક નસાડે.
"કથા ગોષ્ઠી કંઈ કંઈ કહાડે,
"બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે.
"અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે,
"એ પર અતિથિને રૂચિ કરાવે."

"કુસુદ ! કુસુદ ! પઞ્ચમહાયજ્ઞનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી આતિ-
"થેયધર્મના આટલા આવા મધુર વિધિ તું મને બતાવતી નથી તો
"કોને બતાવે છે ? કુસુદ, દુઃખી પ્રવાસી કુસુદ, સાધુજનોનું આતિથેય
"તને શાંતિ પમાડી શકયું નથી જ ! નક્કી, આ નવો ધર્મ મ્હારે શિર
"ઉદય પામે છે—પણ—" સરસ્વતીચંદ્ર એટલું મનમાં બોલ્યો પણ કાન તો ઉઘાડા જ હતા તેમાં કુસુદના સ્વર જતા અટક્યા નહી.

"પંથી ખાધું ન ખાધું કરે છે,
"પંથી શુણ્યું ન શુણ્યું કરે છે,
"ઉંડા વિચારમાં પડી જાય,
"ગાલે ઉતરે છે આંસુની ધાર."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"શું ત્હારી આ દશા છે ?"

ઉત્તરમાં ગાન જ વાધ્યું.

"એની દેખી દશા એવી જોગી,
"દયા આણી થયા દુઃખભોગી.
"અન્ન પડતુ મુકી પાસે આવ્યા,
"ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યા;—

"બોલ, બેટા, તને શું થાય ?
"ત્હારે હઈયે શાનો પડ્યો ઘા ય ?
"ઘરનો વૈભવ ત્યજી અંહી આવ્યો ?
"ઓછું આવ્યું કે કોઈએ ક્હાડ્યો ?
"દગો દીધો કે મિત્રે શું ભાઈ ?
"મળી કઠણ હૃદયની શું નારી ?
"બેટા, વાત વિચાર તું સાચી,
"માયા સંસારની બધી કાચી.
"ક્હાવે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી,
"ન્હાસી જાય, દઈ હાથ તાળી;
"સુખ એનું કરે ચમકાર,
"જોતા જોતામાં થાય અંધારઃ
"સુખ એનું તો મૃગજળ જેવું,
"થતાં સમીપ પડે ખોટું એવું.
"મિત્રતામાં યે મળે ન કાંઈ,
"એ તો સ્વાર્થની છે જ સગાઈ;
"એને નામે ભુરકાય તે ભોળા,
"એને વિશ્વાસે રહે તે તો ર્‌હોળા;
"લક્ષ્મી ને કીર્ત્તિ જ્યાં જ્યાં જાય,
"છાયા જેવા મિત્રો પુઠે થાય;
"જે એ છાયાને ઝાલવા જાય,
"ઘસે હાથ ને ખત્તા તે ખાય.
"સ્ત્રીની પ્રીતિ તો એથી યે ખોટી,
"મોહજાળ નાંખે જોતી જોતી;
"જાળ નાંખે, જોતામાં ફસાવે,
"ફાવે ત્યાં જ એ ધુતકારી નાંખે;
"ક્હાવે અબળા ને નરને નચાવે,
"ગોરી ગુમાનભરી પછી રાચે;
"નરના દુઃખની મશ્કરી કરતી,
"નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
"પ્રીતિની હુંફ પંખી ધરે કો,
"સુરલોકમાં હો કે નહી હો.

"પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ,
"નારી નરને કરે છે ખાખ;
"મોહમાયા ને જોગણી ક્‌હાવે,
"નારી નરને ન જંપે સુવા દે;
"બેટા, શાને વેઠવી એની શૂળો ?
"એની પ્રીતિમાં મુકની પુળો."

આ છેલ્લી કડી મ્હોટે ઉછળતે સ્વરે ગવાઈ.

"જોગી બોલતો ઉશ્કેરાય,
"પંથી સાંભળતો શરમાય;
"નીચું જુવે, ને ડસડસી રુવે,
"ગાલે નારંગીનો રંગ ચ્યુવે.
"બ્હાણે નાજુક વાદળી ચાલે,
"રંગ ઉજળા પળેપળ ફાલે,
"સુંદરતાના લલિત ચમકાર,
"અંગે ઉઠતા તેવા જણાય;
"જોગી જુવે છે, આભો બને છે,
"પન્થી નવો નવો વેશ ધરે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર પુલ ઉપર આકર્ષાયો ને તેની આંખો અંદરના રૂપ ઉપર આકર્ષાઈ.

"આંખો ચંચળ થઈ ચળકે છે,
"હોઠ કુંપળો પઠે ઉઘડે છે;
"પંથી સુંદરીરૂપ થઈ જાય,
"જોગી ભડકે, ઉંચો નીચો થાય."

સરસ્વતીચંદ્ર પુલની પેલી પાસની બારી બ્હાર સાખમાં લપાઇ પુલમાં ઉભો ને કાન અને આંખો માંડ્યાં. "કુમુદસુંદરી, જાતે પોતાનો "જ દોષ ક્‌હાડનારી અને પ્રિય જનની દયા જ જાણનારી આ મહા- "શયાના ચિત્ત જેવું ચિત્ત તમારું છે તેમ તેના જેવું જ આ તમારું રૂપ હું "અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરૂં છું. પણ સ્ત્રીની પ્રીતિનો આવો તિરસ્કાર મ્હેં "કદી કર્યો નથી, અને જો એ તિરસ્કારબુદ્ધિથી મ્હે તમારો ત્યાગ કર્યો "તમે સમજતાં હો તો તેના આરોપમાંથી મુક્ત થવાનો મ્હારો ધર્મ "મને તમારી પાસે મોકલશે." કુમુદ છત સામું જોઈ, છાતીએ હાથ મુકી, આંસુ લ્હોતી લ્હોતી ને વચ્ચે વચ્ચે ઉશ્કેરાતી ગાયાં જ જતી હતી.

"હાથ જોડી રોતી બોલી બાળા:—
"ક્ષમા કરજો મને, જોગીરાજ!
"જગપાવન ને નિર્વિકાર
"શાંત દાંત વસો યોગીરાજ,
"એવા દિવ્ય આશ્રમની માંહ્ય
"પગ મુકયા પાપણીએ આજ.
"તમ દર્શનનો અધિકાર,
"નથી જેને, એવી હું છું નાર."

સરસ્વતીચંદ્ર મનમાં ગાજી ઉઠ્યો અને અધિકાર આપવા લાગ્યો: "ના-ના-કુમુદ! તું પવિત્ર છે.તે હું જાણું છું—જગત ભલે બકાશે "મારતું કે તને સૌભાગ્યદેવીથી ઉતરતી ગણતું. પણ ત્હારે જે વિકટ "સૂક્ષ્મ પ્રસંગો આવી ગયા તેમાં પણ જય પામનારી સતી તો તું જ "છે! અગ્નિમાં ચાલી છે તે તું! પાપી તો હું જ છું કે જેણે તને અવદશા-"માં આણી અને તેમાંથી છોડવવા હજી સુધી જેની છાતી ચાલતી "નથી ને આ સ્થાને આમ બાયલા પેઠે ઉભો રહ્યો છું!" મન આમ ગર્જ્યું ત્યાં કાન તો સાંભળ્યા જ કરતા હતા.

"ક્ષમા કરજો મને, યોગીરાજ,
"કહી દઉ મ્હારાં વીતકની વાત.
"ગુણી અબલા તણા અપરાધ,
"કૃપા કરજો અહો કૃપાનાથ!"

સરસ્વતીચંદ્ર સ્વસ્થ પણ આતુર થઈ સાંભળવા સજ્જ થઈ ઉભો.

"તમ દર્શનથી દુઃખ ન્હાસે,
"બોધ દ્યો ત્યાં ત્રિવિધ તાપ ભાગે."

"આ ભાગ તો તરંગશંકરનો રચેલો નથી! કુમુદ! ત્હારા હૃદયની "વાત હવે ત્હે ગાવા માંડી અને પવનના ઝપાટા આગળના દીવા પેઠે "મ્હારું હૃદય હવે કંપવા લાગે છે! કંપાવ, કુમુદ, એને કંપાવ! હવે "મ્હારા પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિનો આરંભ થયો!" આરંભ પ્રામેલું ગાન વાધ્યું.

"બોધની હું ન જો અધિકારી,
"પ્રભુ, ક્ષમજો, પામર જીવ જાણી!"

આ શબ્દોએ સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રમાં આંસુ આણ્યાં.

"બોધ લેતાં ભુલી કે ઠગાઈ,
"બોધ લેતાં લેતાં હું ફસાઈ."

આત્મદોષનો શોધક ઉદારચિન્તાથી સાંભળવા લાગ્યો.

"બોધ લેતી લેતી હું ન જાગી,
"બોધ દેનારથી ભુરકાઈ.
"મને એવો મળ્યો એક જોગી,
"પ્રીતિ ખોટી જાણી ખરી બોધી."

આત્મદોષનું ભાન પામનારે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

"પ્રીતિ જાગી હૈયે મુજ સાચી,
"પ્રીતિ નરની ચે જોઈ લીધ ઝાઝી,
"ખરી પ્રીતિ ધરી, ખોટી દીઠી,
"નરે ગેરુ ધર્યો ને કરી પીઠી!"

ચારે આંખોમાં આંસુની છાલકો વાગવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રે દુઃખમાં ને દુઃખમાં જાત ઉપર રોષ આણી પોતાનો અર્ધો ઓઠ કરડ્યો.

"સ્ત્રીની પ્રીતિ હશે કંઈક ખોટી,
"નર કંઈક મુકે એને રોતી."

પુલની એ પાસ નિઃશ્વાસ ચાલતા હતા.

"નારી અબળા છે, ને છે ભોળી,
"ઠગે એને જ્ઞાની જોગી ભોગી.
"રાંક થઈ પડી રહે ભોળી બાળા,
"નર આવી કરે ત્યાં ચાળા;
"ભોળી અબળાને પ્રેમે ફસાવે,
"ફાવે ત્યાં પાછી ધુતકારી નાંખે."

"This is sharp retort." સરસ્વતીચંદ્રે છાતી ઉપર હાથ મુક્યો.

"જ્ઞાની જ્ઞાનહીનાને નચાવે,
"પ્રીતિભાંગ પાઈને એને રાચે!"

"પાઈ ખરી! પાઈ તે પાઈ! પણ રાચતો નથી!" ગાનને ઉત્તર મળ્યો.

"સ્ત્રીના દુઃખની મશ્કરી કરતો,
"પ્રીતિ-સ્વપ્ન દેખાડીને ઠગતો!
"પ્રીતિ પુરુષમાં હો કે નહી હો,
"સ્ત્રીને કોમળ હૈયે ખરી હો!
"ન્હોતી જાણતી પ્રીતિનું નામ,
"ન્હોતી સ્વપ્નેયે જાણતી કામ,

"તેને કાને ફુંક્યો નરે મન્ત્ર,
"સાથે મુકયું મનોભવતન્ત્ર;
"એણે રેલાવ્યો અબળામાં પ્રેમ,
"રેલે સરિતા ચોમાસે જેમ.
"રસ જાણ્યો તે નીવડી આગ,
"દેહ બળતાં, બચ્યો નહી વાળ."

"મ્હારી બુદ્ધિમાં જુનાં સ્વપ્ન ફરી તરવરે છે અને નવાં સ્વપ્ન "ઉભરાય છે! સ્થૂલ પ્રીતિ! તું પણ પ્રસંગ આવ્યે બળ કરવા "ચુકતી નથી." કુમુદના મુખ ઉપર નવીન શોક અને નવી સુન્દરતા ચમકવા લાગ્યાં ને તે જોનારના હૃદયમાં નવી જાતનો કંપ થયો. કંપાવનાર ગાન કંઈ અટક્યું ન હતું.

"પ્રેમી અબળાને પ્રેમે ભુલાવી,
"ધીકધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી.
"શીતળ થાવાને વનમાં આવી.
"નિરાશા છે લલાટે લખાવી!"

"ખરી વાત છે! દુષ્ટ જીવ કુમુદની આશા અને નિરાશાની "લગામો ત્હારા જ હાથમાં રહી છે અને ત્હારે તો વૈરાગ્યમાં ઘોરવું છે!" નવાં સ્વપ્નોએ સાંભળનારને મર્મવચન કહ્યું. આગળ ચાલતી કવિતા હજી વધારે મર્મભેદક નીવડતી હતી.

"ઘર છોડ્યું ને વનમાં આવી,
"ફુંકું ભાગ્ય ત્યાંયે સાથ લાવી.
"તમ જેવાનો સત્સંગ થાય,
"ત્હોય મટતો ન મનનો ઉચાટ."

"સત્સંગ" શબ્દે હજી નવા વિચાર જગાડ્યા.

"જગ પાવન ને નિર્વિકાર!
"શાંત દાંત તમે, યોગીરાજ!"

"હું ઈચ્છું છું—કુમુદ, હું ઈચ્છું છું કે, તું જેવો મને કલ્પે છે "તેવો હું હઉ ને ન હઉ તો થાઉ. પણ આ ઈચ્છા તે ત્હારી નિરાશાની "છે કે આશાની? ત્હારી હૃદયગુહા ઘણી ઉંડી ને સૂક્ષ્મ છે ત્યાં ત્હારા "મર્મસ્થાનમાં પ્હોંચવું એ હવે મ્હારો ધર્મ."

"તેને શરણ વૃથા હું આવી,
"શોક મૂઢ વિકારિણી નારી!
"સુધા સલિલથી કૂપ ભર્યો છે,
"તૃષા ભાગવા ઈશે કર્યો છે,
"તેને થાળે બેઠી ગુણહીન[1]
"હું ન અવતરી સલિલનું મીન,
"પાણી જોઉં છું ને રોઉં છું,
"કુવાકાંઠે તૃષાથી મરું છું.
"કહું છું કે મરું છું જીવું છું!
"મરવા મથી મથીને યે જીવું છું!
"હાડે હાડે બધેથી શુંશું છું,
"પુઠે પુઠે ત્હોયે હું ભમું છું;
"આશા છે નહી, ત્હોયે ધરું છું;
"જીવ છે નહી ત્હોયે જીવું છું!

"—'Tis the severest struggle of the heart!" સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો, અને કુમુદે પાછળની ભીંતમાં માથું પાછળથી કુટયું, પણ અંબોડાએ એ પ્રહારમાંથી એને બચાવી, સરસ્વતીચંદ્રે એ જોયું—એનું હૃદય ચીરાયું—અંદર જવા તત્પર થયો; પણ કુમુદ સજજ થઈને ફરી ગાવા લાગી એટલે અટકયો. કુમુદનું મ્હોં હવે તીવ્રતર થતા શોકથી ઘેલું થતું હતું તે જોનારની આંખો દયાથી જોવા લાગી.

"છું અભાગણી પાપણી એવી,
"નથી અધમ કોઈ મુજ જેવી.
"ક્યાં હું એ? ક્યાં તમે યોગીરાજ,
"જેમાં પુણ્યસુધા ઉભરાય?
"ત્યાગી બુદ્ધ ગુણ્યા ભગવાન,
"ત્યાગી પ્રત્યક્ષ છો ભગવાન!"

ઈષ્ટ જનને મુખે સ્તુતિ સાંભળી રોમાંચ[2] થયો.

"સેવે દૃષ્ટિથી શશીને કુમુદ!
"જુવે દૂરથી ને બને પ્રફુલ્લ!"

---

૧. 'ગુણ' એટલે કુવામાં પાણી ભરવાનું દોરડું અને બીજો અર્થ સામાન્ય કહીએ છીયે તે ગુણ. ૨. રુવાંડું ઉભું થવું.

" કુમુદ ! મ્હારી કુમુદ ! ત્હારું અભિજ્ઞાન હવે સંપૂર્ણ થયું ! મધુરી
" અને મધુર કુમુદ તે એક જ ! હવે એને પળવાર વધારે આમ વ્હીલી
" રાખવી ને તરફડીયાં મારતી જોવી એ મ્હારાથી નહી બને ! પ્રમાદ-
" ધનના ઘરમાં એમ જોવું તે જ ધર્મ હતો—હવે તેમ જોઈ રહેવું
" એ જ અધર્મ છે "—છેક વસન્તગુફાની બારી સુધી પગલું ભર્યું. કુમુદ ગાવાની લ્હેમાં હત નહી તો અવશ્ય તેને જોઈ શકત. તે ઉભી થઈ અને સામી રવેશ ઉપરથી દેખાતા ચંદ્રને જોઈ રહી—એ ચંદ્રને જ ક્‌હેવા લાગી—કોમળ હાથેલીઓ જોડી નમસ્કાર કરી ઉભી રહી ને ચંદ્રને જ ક્‌હેવા લાગી.

" સેવે દૃષ્ટિથી શશીને કુમુદ !
" જુવે દૂરથી ને બને પ્રફુલ્લ !
" છોડી મલિન મદનના ઉપાધિ,
" દૃષ્ટિસેવા પ્રભુની કરું આવી,
" તો હું ભાગ્ય ખોયેલું પામું,
' બોધ શાન્તિ સુધાપાન જામું.
" રહ્યો મનમાં મને ક્ષોભ ઝાઝો,
" શાંત પડતો ઉછળતો પાછો,
" મુક્ત કરવા તેમાંથી સમર્થ
" એક પુરુષ તમે, નહી અન્ય !"

સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય હાથમાં ન રહ્યું—તેણે બારીના ઉમરા ઉપર પગ મુકયો-પણ કુમુદની દૃષ્ટિ તો આકાશના ચંદ્ર સામી જ હતી તે ભાનમાં ગાતી હતી કે બેભાન લવતી હતી તે સમજાયું નહી. ભાનમાં હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને દીઠા વિના ર્‌હે ?

" તપ ભગ્ન તમારું કરવા,
" યોગીરાજ, આવી નથી હું આં.
" તપક્ષેત્રની વાટ વધારું,
" પશુમાત્રને દૂર જ ક્‌હાડું !
" ક્ષેત્રમધ્યે રહી કૃષિ કરજો !
" વિઘ્નહીન જ તપ આદરજો !"

કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રના સામી ફ્‌રી, તેની આંખ આની આંખ સામે ઉભી રહી પણ જોતી હોય એમ દેખાયું નહી. એના સામી ઉભી રહીને

જ એ ગાવા લાગી ને એ પત્થર જેવો દિઙ્મૂઢ થઈને ઉભો ને માત્ર આંખના આંસુથી જ જીવતો લાગતો હતો.

"ભદ્રામુદ્રા સમો ઉપદેશ,
"બ્હારથી જોઈ ત્યજૅશ હુ ક્લેશ !"

છેક બેભાન જેવાની પાસે કોઈ યંત્રની સત્તાથી ચાલતી ને બોલતી કાચની પુતળી પેઠે કુમુદ છેક સરસ્વતીચંદ્ર પાસે આવી ને ઉભી, ને નમસ્કાર કરી નરમ સ્વરે ક્‌હેવા લાગી.

"કૃપારસથી ભર્યા યોગીરાજ !
"જાચ્યું આટલો હું અધિકાર."

"કુમુદસુંદરી !"—સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો અને કુમુદનો હાથ ઝાલ્યો—પણ તે હાથ વળ્યો નહી—એની નસો અસ્થિ જેવી કઠણ લાગી. માત્ર ઉઘાડી પણ શૂન્ય આંખથી ને બોલતા મુખથી તેનું ચેતન જણાતું હતું.

"પૂર્વ આશ્રમને સંભારી,
"મળ્યા ગુરુ વચનને માની,
"થઈ અશરણ અબળા બાળા
"માગે આટલી પ્રીતિની જ્વાળા !"

જે હાથ વાળ્યો વળતો ન હતો તે જાતે ઉચકાયો ને લાંબો થઇ સરસ્વતીચંદ્રના ખભા ઉપર જાતે ટેકાયો, અને પાછો તે સ્થિતિમાં પણ બે શરીરની વચ્ચે પત્થરનો પુલ હોય એમ કઠણ થઈ ગયો. કુમુદની આંખોમાં દીનતા અને આર્જવ હતાં ને સરસ્વતીચંદ્રની આંખો સામી તે વળી હતી, છતાં પણ તે કોઈ પત્થરની મૂર્તિની જ આંખો જેવી લાગી. એ સ્થિતિમાં આ નાજુક શરીર જાતે ઉભું ને ગાવા લાગ્યું.

"ભવસાગરમાં નથી પડવું !
"મન મલિન મળે નથી ભરવું !
"રસ ઉંડો દીધો રસનાથે,
"રસ મળના નીચોવ્યા ત્યાગે !"

એનો હાથ સરસ્વતીચંદ્રના ખભા ઉપર બળથી ચંપાતો હતો.

"કાયા ફેંકી દીધી કાયનાથે,
"પ્રાણ ના જ હર્યા યમરાજે !"

"કુમુદસુંદરી !"—ઉત્તરમાં ગાન જ ચાલ્યું.

"ફૂંકી કાયા ને ફૂંક્યા મ્હેં પ્રાણ !
"માગ્યો જળમાં ને નરકમાં માગ !
"કાયા ફૂંકી દીધી જળનાથે !
"પ્રાણ લીધા ન નરકને નાથે !
"પ્રાણધારિણી કાયા એ આજે
"પડી છે પ્રાણનાથને પાયે !"

ખભા ઉપરથી હાથ ઉપડ્યો ને બીજા હાથ સાથે જોડાયો. કુમુદના એ હાથ પોતાના શરીર આગળ જંઘા સુધી લટકી નમી અંજલિપુટ થઈ બીડાયા ! સરસ્વતીચંદ્રના ચરણ ભણી જ એ હાથ નમ્યા ને એ હાથ ધરનારીની દૃષ્ટિ, એનું મસ્તક, સર્વ સરસ્વતીચંદ્રના ચરણ ભણી જ "પ્રાણનાથને પાયે" શબ્દ બોલતાં બોલતાં નમ્યાં અને વળ્યાં, ને તેને જ એ ક્‌હેવા લાગી.

"કાયા પ્રાણનો યોગ ન માગે !
"પ્રાણ પ્રાણપણાથી ન રાચે.
"પ્રાણનાથને શરણ પડ્યાં એ !
"પ્રાણનાથ તારે કે ડુબાડે !
"પ્રાણનાથ, ડુબાડો કે તારો !
"રસ નષ્ટ કરો કે વધારો !
"ક્ષમા આપો કે ક્રોધથી શાપો !
"હાથ ઝાલો કે લાતથી મારો !
"વિધાતાએ તો લેખ લખ્યા છે:—
"પ્રાણનાથ શું પ્રાણ જડ્યા છે !"

"કુમુદસુંદરી !—કુમુદ !—આ દશા—" આ ઉદ્‍ગાર નીકળતાં ગાન અટક્યું ને છેવટે ગદ્ય નીકળ્યું ને કુમુદ ખડખડ હસી પડી.

"હં! આટલે દિવસે—પાછી—હું કુમુદ થઈ!—કુમુદસુંદરી નહી ?—"'પ્રિય કુમુદ' થઈ—હા ! તો હવે સાંભળો હૃદયની વાત હૃદય બોલશે !
"હું નહી બોલું."

"અરે રે ! હજી એ બેભાન છે ને બેભાન સ્થિતિમાં જ ઉભી "છે, બોલે છે ને ગાય છે." સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ઝીણેથી બોલ્યો તે સાંભળ્યું હોય તેમ બેભાન કુમુદ બોલી.

"હા ! મ્હારો ચંદ્ર બોલ્યો ! ચંદ્ર ! સાંભળો—ઘણે દિવસે બોલ્યા "તે સાંભળો !" બેભાન મુખ પણ દીન થયું ને ગાવા લાગ્યું.

"નથી સતીપણું હુંથી સધાયું,
"પતિવ્રતપણું તો નથી જાયું.
"મને સુઝે ન શુદ્ધિ અશુદ્ધિ;
"મ્હારી ચાલે નહી કંઈ બુદ્ધિ.
"તેને બુદ્ધિ ને શુદ્ધિ દેવા,
"અશરણને શરણ નિજ લેવા,
"આદિકાળે રસિક ઘેર આવ્યો;
"આજે એ નો એ નર કર આવ્યો.
"ઘડે એવા વિધાતા યોગ.
"જો જો તારા, ચંદ્ર, ચકોર !"

"એ નો એ નર આવ્યો ! હવે ક્યાં જાય ?" કુમુદ લવતી લવતી આકાશના તારા ભણી જોતી જોતી ક્‌હેવા લાગી. "જો જો તારા ! "જો જો ચંદ્ર ! ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો—સરસ્વતીચંદ્રનું નામ નવીનચંદ્ર "થઈ ગયું. પણ એ ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો—ભગવાં વસ્ત્ર ધર્યાં— "ભગવું તો ભગવું પણ હવે નહી જવા દઉ ! જોગીરાજ !" સરસ્વતીચંદ્રનો અંચળો ખેંચવા લાગી. ખેંચતી ખેંચતી ગાવા લાગી.

"હાથ આવ્યો યોગી ! હાથ મ્હારો
"ભ્રષ્ટ છે, છે દેહ ગોઝારો !"

અંચળો મુકી દીધો. પોતાના હાથ અને શરીર સામું જોતી જોતી રોતી રોતી ગાવા લાગી.

"શુદ્ધ બુદ્ધ ને પાવન નાથ !
"રખે ઝાલો આ ભ્રષ્ટ જ હાથ !"

હાથ દૂર લઈ લીધો ને આઘી ખસી ગઈ ને છેટે ઉભી રહી પ્રણામ કરતી રોતી ગાતી હતી.

"પ્રભુ ! બળવું તેજ તમારું,
"શુદ્ર શરીર નિયન્ત્રું હું મ્હારું.
"જીવ ઝાલ્યો પ્રથમથી જે મ્હારો,
"તેને બોધ આપીને ઉગારો.
"જેને લોક મનોભૂ ક્‌હે છે,—

" અંગજ્વરને અનંગ ગણે છે—
" એ તો કામ, નહી નિષ્કામ;
" પશુ એ તો, ન પાવનપાદ;
" એ અસુર, સુરેશ નહી એ;
" એ તો તિમિર, પ્રકાશ નહી એ.
" દેવ હૃદયનો સ્નેહ તે જુદો,
" અશરીર પ્રીતિને કામ કેવો ?
" પ્રીતિ અશરીર જીવે જીવોમાં,
" ઈશ પોતે ધરે પ્રીત સઉમાં.
" સંપ્રસાદ જે બોધસ્વરૂપ
" તે તો સાત્ત્વિક પ્રીતિનું મૂળ.
" ત્યાગી જન જે ધરે સત્સંગ,
" તેનું પ્રીતિ અનંગ જ અંગ.
" ઈશ જીવની પ્રીતિ થતી જે
" સુધાસ્યન્દિની ભક્તિ થકી તે.
" પ્રીતિ અશરીર એવી હું ધારું
" સૃજી ઈશે તે કેમ નિવારું ?
" પ્રીતિભાજન એક જે પામી
" રંક કુમુદ, તે છે નભચારી !
" સુધાકિરણ ઝરો ! ભગવાન !
" શાંત એકાંત દ્યો પ્રીતિદાન !
" માગું અશરીર બોધપ્રબોધ !
" પુરો પાડો વિશુદ્ધ જ લોભ !
" યોગી ! યોગ પામી જેનો સિદ્ધ
" બનો નીરનિધિ ગમ્ભીર,
" તેને તીરે આવી હું સરિતા,
" છોડી નગ[1], તોડી ઢગ રેતીના
" પૂર લાંબે છેટેથી આવ્યું !
" રહ્યું એ નહી કોઈનું રાખ્યું !
" જુવે વાટ ભરતીની એ એક;
" રચે વિશ્વમ્ભર-સંકે...ત..."

૧. પર્વત.

છેલ્લી લીટી લંબાતા ત્રુટતા મન્દ પડતા સ્વરવડે ગવાઈ અને ગવાતાં ગવાતાં બંધ પડી. અંદરથી ખેંચાતી કોઈ સાંકળના ખેંચાણથી આંખો પણ મીંચાઈ, મ્હો મીચાયું, ક્રિયા બંધ થઈ અને કેડો ભાંગી ગઈ હોય તેમ વળી ગઈ અને કોમળ દેહલતા વળી જઈ બળથી પોતાની પીઠ ઉપર પડી. નીચે કઠણ અને ખડબચડા પથરાઓનું તળ હતું ને જરીક પાછળ દાદર હતો તે ઉપર પડી જ હત તો એ શરીરલતાને હાનિ પ્હોંચત. પણ તે પડવા માંડે છે એટલામાં તો સરસ્વતીચંદ્ર લાંબી ફલંગ ભરી પાસે દોડી આવ્યો ને એની પીઠનીચે હાથ નાંખી એ બે હાથ ઉપર એને ઝીલી લીધી. હાથ ઉપર ચતી પડી રહેલી મૂર્છાવશ દુખીયારી કુમુદનાં દીન મુખ ઉપર પોતાનાં નેત્રનાં આંસુ ટપકતાં હતાં તેને વારવાને અશક્ત પુરુષ એ દુઃખના કરમાયલા ભાર જેવી દેહ-લતાને ઝાલી ગુફાના આ માળની વચ્ચોવચ ઉભો રહ્યો, શું કરવું તે વિચારવા લાગ્યો, અને મૂર્છાવશ મુખ સામું જોઈ દીન મુખે કહેવા લાગ્યો.

"કુમુદસુંદરી ! જાગૃત થાવ ! હું સરસ્વતીચંદ્ર છું."

ઉત્તર ન મળતાં, અર્ધ ઘડી ઉભો રહ્યો છતાં મૂર્છા વળવાનું ચિહ્ન ન જણાતાં, વચ્ચોવચ પલાંઠી વાળી બેઠો અને પોતાના ખોળામાં કુમુદને સુવાડી. મૂર્છામાં પણ સુન્દર લાગતા અને ચંદ્રપ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાતા તેના મુખ ઉપર આ પુરુષની દૃષ્ટિ નિરંકુશ વળી રહી. અચેતન પણ કોમળ સ્ત્રીઅંગનો અનિવાર્ય અપ્રતિકાર્ય સ્પર્શ એને રોમાંચિત કરવા લાગ્યો અને પળવાર એની બુદ્ધિને શરીરમાં વીંછીના ચ્હડતા વિષ જેવા ઉન્માદે અસ્વતંત્ર કરી દીધી. સર્પના વિષથી લ્હેર આવે તેમ આ દૃષ્ટિમોહથી અને સ્પર્શમોહથી આ બુદ્ધિની નસોમાં મોહ-નિદ્રાની લ્હેરો જણાવા લાગી. પણ એટલામાં બહારથી અચીંત્યા આવતા પવનને એક ઝપાટે એને જાગૃત કર્યો, કુમુદની દુઃખી અવ-સ્થાની, પોતાના દોષની, અને બુદ્ધિધનના ઘરમાં પડેલા પ્રસંગની, તુલનાના વિચાર એના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા, અને મનુષ્યને માથે અસહ્ય ભાર પડતાં બેસી જાય તેમ એ મન્મથ–ઉન્માદ આ વિચારોના ભારથી શાંત થઈ ગયો. વિકારકાળે કંઈ પણ સ્વતંત્ર વિચાર ઉત્પન્ન થાય તો વિકાર આમ દબાઈ જાય એવો આ નવો અનુભવ અને શોધ થયો ગણી સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક નિર્ભય થયો અને ઔષધતુલ્ય થયેલા એવા વિચારનું વધારે વધારે પરિશીલન કરવા લાગ્યો.

"શ્રીમતીને હિસ્ટીરિયા—વાયુ થયો ડાક્તરે કહ્યો હતો તેના
"જેવી જ આની અવસ્થા છે અને તે પ્રમાણે જ આને ઉપચાર ઘટે.
"તેનું આ સ્થાને હું શી રીતે સંપાદન કરું? ચંદ્રનો પ્રકાશ અને સુકુમાર
"લાવણ્યમયી શીત પવનની લ્હેરો તો અંહી જોઈએ એટલી છે–તો
"એ જાગૃત થાય ત્યાંસુધી આ અવસ્થામાં જ બેસી રૂહેવું યોગ્ય છે-એ
"પ્રકાશ અને લ્હેરો એના શરીર ઉપર આવે એમ બેસું:–"તેમ એ બેઠો.

"મને કાંઈ અનુભવ નથી પણ ઉદ્ધતલાલને લાંબો અનુભવ છે.
"તે ક્હેતા હતા કે વીલાયતમાં લગ્ન પ્હેલાં હિસ્ટીરિયા થાય છે તે લગ્ન
"પછી મટી જાય છે, અને આ દેશમાં લગ્ન પછી એ રોગ થાય છે તે
"સાસુ મરતા સુધી કે વહુ સ્વતન્ત્ર થતા સુધી પ્હોચે છે. આના ઉપરથી
"એમણે એવો અર્થાન્તરન્યાસ[1] શોધ્યો છે કે સ્ત્રીઓની વાસનાઓ
"વીલાયતમાં લગ્નથી તૃપ્ત થાય છે અને આ દેશમાં પરાધીન વૃત્તિઓ,
"ચારેપાસ ભરી દીધેલાં કૃત્રિમ સંબધીઓના જુલમ–જાળમાંથી
"સ્વતંત્ર થવાથી તૃપ્ત થાય છે. કુમુદસુંદરી! તમારે ઉભય વાતમાં અતૃપ્તિ
"નહતી? એક વાતમાં વિધાતાએ તમને સ્વતન્ત્ર કર્યાં–બીજી વાત
"મ્હારા હાથમાં છે. તમારા હૃદયનું ગાન સાંભળ્યું! તેમાં જે પવિત્ર સૂક્ષ્મ
"પ્રીતિની વાસના સ્ફુરે છે તેની તૃપ્તિ તો હવે કંઈ કહેણ નથી પણ
"સ્ત્રીની હૃદયગુહાના મર્મ કંઈ આટલા ગાનથી કદી સમજાય એમ છે?
"સ્થૂલ વાસનાઓનાં ઉદ્દીપન અને શાંતિના પ્રકરણ આ સાધુઓ સમજે
"છે એવું કોણ સમજે છે? એ વાસનાઓ કુમુદના કોમળ હૃદયમાં છે
"કે નહી તે જાણવું આવા સાધુજનોને પણ દુર્ઘટ થઈ પડ્યું છે. મ્હારી
"દૃષ્ટિસેવા કર્યાથી આ સુકુમાર લાવણ્યમયી દેહલતામાંનું રસચેતન
"શું શાંત થશે? કુમુદ પોતે જ પોતાની વાસનાઓ શું સ્પષ્ટ જાણી શકે
"છે? સ્ત્રીઓની વાસનાઓને એમનાં શરીર જાણે છે–એમના શરીર-
"વિલાસ જાણે છે, એટલી એમનાં મન જાણી શકતાં નથી. તો
"મ્હારે શું કરવું? અથવા સ્થૂલ વાસનાના વિચાર પોતાના હૃદયમાં
"ઉદય પામતા જોઈને જ શું આવી ધાર્મિષ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિની
"બાળાને ક્લેશ અને ક્ષોભ નહી થતાં હોય?—સર્વથા જે હો તે હો–
"આ હો કે એ હો—પણ આ કુસુમસુકુમાર હૃદયનું દુઃખ અતિસૂક્ષ્મ
"દશાને પામ્યું છે; ને દુષ્ટ સરસ્વતીચંદ્ર! તે સર્વનું ક્રૂર કારણ તું જ છે–તું
"એકલો છે;! નથી પ્રમાદ ને નથી બીજું કોઈ! હરિ! હરિ! હું શું કરું?"

---

1 Generalization.

"શું કરું ? આ દુઃખી દેહને ખોળામાં રાખી હું તેને જોયાં કરું છું
"તો વિચારને સ્થાને વિકાર થાય છે—ને આ સમયે વિકાર થાય તે
"તો મ્હારી દુષ્ટતાની પરાકાષ્ઠા ! કુમુદ ! ત્હેં ત્હારું ગાન કર્યું—હું હવે
"મ્હારું ગાન કરી કાળક્ષેપ કરીશ–મ્હારા વિચારથી એ ગાનને ભરીશ.
"કુમુદે પોતાનું ગાન સાંભળ્યું નથી, જાણ્યું નથી, ને બીજું કોઈ સાંભળે
"છે એવું તેને ભાન પણ રહ્યું નથી. પોતાના હૃદયને શાંત કરવા સ્વસ્થ
"દશામાં ચિત્તે જોડેલું ગાન આ દશામાં મ્હારી પાસે જાતે નીકળી
"પડ્યું; તેથી ઉલટું મ્હારું ગાન હવે મ્હારી અસ્વસ્થ દશામાં જોડવું
"પડે છે, અને હું તે ગાન જોડીશ, સમજીશ, ને પોતાને કાને સાંભળીશ
"પણ મૂર્છાવશ કુમુદ તે નહી સાંભળે ! તે નહી સાંભળે તે જ
"ઉત્તમ છે. ચંદ્રપ્રકાશ અને પવનની લ્હેરોની પેઠે મ્હારું ગાન એની
"મૂર્છાને વાળે તો એ જ મ્હારો પરમ લાભ ! ને એ નહી સાંભળે કે
"સમજે તે મ્હારો જાતનો સ્વાર્થ !" થોડી વાર તે સ્વસ્થ રહ્યો, બોલ્યો
નહી, હાલ્યો નહી, માત્ર ચંદ્ર અને કુમુદમુખની તુલના કરતો હોય તેમ
વારાફરતી તે એના સામું જોતો હતો. એ મુખ પોતાને—સરસ્વતીચંદ્ર
ને—ઠપકો દેતું લાગ્યું ને તરત વીજળીની ત્વરાથી તે મુખ જોનાર આંખે
આંખના સૂત્રધારને—સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને–એ ઠપકો પ્હોંચાડ્યો ત્યાં
એ કંઈક ઉંચે અને કંઈક નીચે સ્વરે ગાવા લાગ્યો.

"દીધાં છોડી પિતામાતા,
"ત્યજી વ્હાલી ગુણી દારા !
"ગયો, વ્હાલી, ગયો આવ્યો !
"હૃદયનો ભેદ ના ભાગ્યો."

"બુદ્ધિધનના ઘરમાં સંસારની રીતિએ એ ભેદ ભાગવા ન જ "દીધો"—ગાન સાથે ગદ્ય પણ મ્હોટે સ્વરે ઉચ્ચારાયું, ને નિઃશ્વાસ વિના બીજા કોઈએ તેમાં અંતરાય નાંખ્યો નહી.

"ન જોવાયું, ન બોલાયું;
"હૃદય આ ના ઉઘાડાયું !
"પીધું ત્હેં, પાયું મ્હેં, વિષ !
"હવે કૂટું વૃથા શિર."

"જો મતિ પીછે ઉપજી–સો મતિ આગે હોત-તો સરસ્વતીચંદ્ર ! "આ મૂર્ખતા ન થાત !" કુમુદના મુખ સામું યાચક જેવું દીન મુખ કરી પશ્ચાત્તપ્ત જન જોઈ રહ્યો.

"અહો ઉદાર ઓ વ્હાલી !
"અહો સુકુમારી ! ઉર ફાટી
"ગયું ત્હારું, રહ્યું મ્હારું
"બની દારુણ ગોઝારું !"

"સંસારે કરાવેલા દુષ્ટ જનના પરામર્શથી આ સુન્દર પવિત્ર શરીર "જેવું સત્ત્વ દૂષિત થયું—તે દોષ પણ મ્હારો જ !"

"શરીર ત્હારું, હૃદય મ્હારું,
"કર્યું આ મ્હેં જ ગોઝારું !"

"પણ ત્હેં તો ત્હારા પરસ્પરસંઘટ્ટક ધર્મ સાચવ્યા અને જ્હારે "પોતાને માટે સુભાગ્યરૂપ અને મ્હારા ભાગ્યને માટે શિક્ષારૂપ આ "સ્થિતિને તું પામી—તું દુઃખની બેભાન થઈ, કામની અને સર્વ "જગત્‌ની નિષ્કામ થઈ, અને મ્હારે તેથી ઉલટું છે. અને તું—

"મળી ત્યારે મળી આમ !
"કર્યો ત્હેં ભસ્મવત્ કામ."

"કામ ! કામ ! શિવજી જેમ વિષધરની ધારાઓ જેવા સર્પને "પોતાના શરીરની આસપાસ વીંટાવા દે છે અને મસ્તક ઉપર અમૃત- "મયી ગંગાને અને સુધાકર ચંદ્રને સ્થાન આપે છે તેમ કુમુદસુંદરીએ "આ દુઃખવિષથી ભરેલા શરીરના સ્વામીને શરીર સોંપી દીધું "અને અમૃતમય હૃદય મને સોંપ્યું હતું તે મ્હારામાં જ રાખ્યું !"

"સાધુ ધર્મ અને સંસાર ધર્મનો આ સૂક્ષ્મ પણ ક્લેશકર સંયોગ "રાખવો એ તને જ આવડ્યું ! તું જ સતી ! તું જ શાણી ! ઉદારતા "અને શુદ્ધિ પણ ત્હારી જ છે. પ્રિય કુમુદ ! પવિવ્રતાપણું ત્હારામાં "જાયું પણ છે ને પરિપાક પામ્યું પણ છે !—સતીપણું ત્હેં મહાતપથી— "અત્યુગ્ર આંતરાગ્નિની જ્વાળાઓની વચ્ચે બેસીને જાયું છે ! જો તું "સતી નહી અને પતિવ્રતા નહી—તો સંસારમાં કીયા મનુષ્યસત્ત્વનો "અંતરાત્મા પોતાનામાં ત્હારા જેવી શક્તિ પ્રત્યક્ષ કરે છે ? જે દુષ્ટ "સંસાર તને નિન્દે છે તેને છોડી આપણે જે સાધુજનોમાં આવ્યાં "છીયે ત્યાં આવા જ પ્રશ્નો પુછાય છે !"

"અહો ઉદાર ! ઓ વ્હાલી !
"સતી તું શુદ્ધ ! ઓ શાણી !

આખા સુન્દર શરીર ઉપર ચંદ્રનાં કિરણ, દૃષ્ટિ પેઠે, પડતાં હતાં, એને આશ્વાસન આપતાં હોય તેમ પ્રિયજનના હાથ પેઠે એના શરીરતલ ઉપર ફરતાં હતાં, અને તે છતાં એનો મૂર્છાભાર ઉતારવા અશક્ત નીવડતાં હતાં. એ સર્વ સ્થાનમાં, એ સર્વ ક્રિયામાં, અને એ સર્વ પરિણામમાં સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ ફરી વળી અને ખોળામાં પડેલી મધુરતાની મૂર્તિને કંઈક ઉંચી કરી ક્‌હેવા લાગ્યો.

"પડ્યું શબતુલ્ય ચેતન આ;
"ત્યજી મૂર્છા સચેત તું થા !
"સુધાકર આ સુધા વર્ષે;
"તને નહીં કેમ તે સ્પર્શે ?"

"અથવા ત્હારા અન્તરાત્માને સ્થૂલ ચન્દ્રકિરણ ન જ સ્પર્શવાં "જોઈએ. પણ શું મ્હારો સ્વર પણ એ અન્તરાત્માને ન પ્હોંચી શકે ?"

સુતેલીની હડપચી ઝાલવા જતો જતો અટકયો.

"તને બોલાવવા કે જગાડવાને માટે ત્હારા મુખનો સ્પર્શ કરવા "મને અધિકાર નથી ? નથી જ. તો હાથ દૂર રાખી પુછું છું."

"સુતી, વ્હાલી, તું મુજ ખોળે;
"મુખે તું કેમ ના બોલે ?"

"અથવા આ સ્થાને તને સુવાડી રાખી છે તેના કરતાં શિલા- "ઉપર સુવું શું ત્હારી ધર્મબુદ્ધિ વધારે સારું ગણે છે ? હું શું કરું ?

"સુતી, વ્હાલી; તું મુજ ખોળે
"મુખેથી કેમ ના બોલે ?
"શિલાને આથી શું સારી
"ગણે શય્યા તું, ગુણી નારી ?
"ગણે જો એમ તો, વ્હાલી,
"કહી દે નેત્ર ઉઘાડી;
"સુકોમળ ગાત્ર આ ત્હારું
"શિલાપર કેમ સુવાડું ?"

ચંદ્રના કિરણથી પ્રકાશિત થયેલું ગૌર શરીર જોઈ રહ્યો. ખોળામાં લેતી વેળા જ તેનું વસ્ત્ર કોઈ કોઈ સ્થાનેથી સર્યું હતું અને પવનથી કપાળ ઉપર લટોમાંથી કોઈ કોઈ વાળ ઉડતા હતા. સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ આ સર્વ ઉપર પડતાં કંઈક ચમકી; વસ્ત્ર અને કેશ સમાં કરવા

લોભાયો; લોભ ઉત્પન્ન થતાં એ લોભને અટકાવી પોતાના હાથને અટકાવ્યો અને દયામણે મુખે કહેવા લાગ્યો.

"સર્યું તુજ વસ્ત્ર જાતે આ,
"ઉડે તુજ કેશ વાયે આ;
"સમારું કે સમારું ના?
"કહી દે, પ્રાણ! બેઠી થા.

"હરિ! હરિ! ચંદ્રનાં કિરણ અને પવનની લહરીને ન ગાંઠતાં "ત્હારે કપાળે આ અવસ્થામાં પણ પરસેવો કેમ વળે છે?"

"કપાળે સ્વેદ આ ઝાઝો;
"પવનથી ના જ લ્હોવાતો;
"ક્ષમા કરજે—હું લ્હોઉં તે.
"તું જો, જાગી; હું લ્હોઉં તે.

એનો પરસેવો હાથ વડે લ્હોયો અને તે હાથપર વળગ્યો તેમાં કાંઈ નવીનતા હોય તેમ એ પરસેવાને એ જોઈ રહ્યો. પોતાના હાથ ઉપરથી તે લ્હોઈ નાંખતાં જીવ ન ચાલ્યો—પણ અંતે અંચળા ઉપર લ્હોયો. પરસેવો થયો તો મૂર્છા પણ વળે એવું કલ્પી સુતેલીના નાક આગળ હાથ ધરી તેમાંથી નીકળતા શ્વાસનું પ્રમાણ જોવા લાગ્યો.

"જડે ના જીવ કાયામાં,
"સરે આ શ્વાસ [1]નાસામાં;
"રહે ના ધૈર્ય; તે જોઉં;
"ક્ષમા કરજે, ઉરે રોઉં."

નિઃશ્વાસ મુકી નાક આગળથી હાથ લઈ લીધો. લેતાં લેતાં મૂર્છાવશ નેત્રની પાંપણોમાંથી આંસુ નીકળતાં ટપકતાં જણાયાં, કંઈક આશા અને કંઈ લોભ ધરી, અને કંઈક અચકાઈ, આ મીંચાયલી આંખો, પથરાયલી પાંપણો, ચંદ્રના કિરણથી પ્રકાશિત પરપોટા જેવાં લાગતાં મોતી જેવાં સરી પડતાં આંસુ, અને વર્ષાદના બિન્દુથી ભીના કમળના પત્ર જેવા ગાલઃ આ સર્વ દીપક સામગ્રી ઉપર દૃષ્ટિ કરી પણ દીસ થવાને સટે દીન બની.

"મીંચાયાં નેત્ર, ત્હોયે આ
"સરે આંસુ તણી ધારા!

---

૧. નાકની નસકોરાં.

"ફરી ભ્રૉની પાંપણો તેણે,
"પડી સરી પાસ એ તે તે."

એ આંસુ લ્હોવા લાગ્યો ! પુરુષથી અસ્પૃશ્ય સુન્દર કોમળ પોપચાં ને ગાલ ઉપર આ હાથ ફરવા લાગ્યો તેની સાથે આ પુરુષના હૃદયમાં કંઈ તાર પ્હોંચ્યો હોય તેમ ચમકારો થયો.

"પ્રિયા ! આ આંસુ લ્હોતો હું;
"વદનશશિબિમ્બ જોતો હું:
"અધિકૃત, આંસુ એ લ્હોવા,
"હું, ના મુખકાન્તિ તુજ જોવા."

"પ્રમાદના મન્દિરમાં આંસુ લ્હોવાનો અધિકાર ન હતો તે આજ "પ્રાપ્ત થયો. પણ જે મુખ જોવા, જે મુખ ઉપર મોહ પામવા, ત્યાં "અધિકાર ન હતો તે તો આજ પણ નથી જ. પણ ક્ષમા કરજે ! જોયા "વિના ન રહેવાયું તે જોયું—જોઉં છું—ને જોયાં કરું છું. અહો ! પ્રથમ "સમાગમકાળના ને આજના મુખમાં શો આ ફેર ?

"ઉઠી મૂર્છા થકી, ઉડે
"હૃદયદુઃખે, ઉંડું બુડે
"પ્રવાતથી પદ્મ ત્યમ, આ ક્યાં
"દુઃખી મુખ ? મુગ્ધ મુખ તે ક્યાં ?"

એ મુગ્ધ મુખ સાંભળતાં, દુઃખકાળે પણ આજ તેની સુન્દરતા ત્યાં પ્રત્યક્ષ થતાં, સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ભાન ભુલ્યો, અને એ ગાલ અને ઓઠ સુધી પોતાનું મુખ નીચું નમાવી અચિન્ત્યો ચમક્યો અટક્યો અને પોતાનું મુખ ઉચું લઈ લીધું ને પોતાની જાતને ઠપકો દેવા લાગ્યો.

"સરસ્વતીચંદ્ર ! આ પવિત્ર જીવે રાખેલા પરમ વિશ્વાસનો ઘાત "ત્હારે જ હાથે થાય તો તો વિપરી જ થાય ? ત્હારી અધોગતિ તો "પછી, પણ આ પાપ તો નહી જ વેઠાય."

"તપ્યાં ઉર શીત કરવાને,
"વિકારોને શમવવાને,
"ઉંડા વ્રણ[1]ને રુઝવવાને,
"અમૃતરસરાશિ દ્રવવાને.

---

૧. ઘા.

"અધરપુટ મન્મથે ભરીયું,
"મૃદુપણું ગાલમાં વસીયું;
"પ્રીતિજીવના વિના શબ એ!
"અધર્મઋતુવીશે વિષ એ!"

"આ અધરપુટ અને ગાલ શબ તો નથી જ! પણ તેની ધર્મ-"ઋતુ ગઈ ને હવે આવે એમ નથી. કુમુદ! તું જાગ, ઉઠ, ને આ દુષ્ટ "ખોળાનો ત્યાગ કર! આ શરીરના સ્થૂલ મર્મ હવે મ્હારા હૃદય ઉપર "ચ્હડાઈ કરે છે!"

કુમુદસુંદરીની છાતીના ભાગ સામુ એ જોઈ રહ્યો, ત્યાંથી દૃષ્ટિ બળાત્કારે ખેંચી લઈ ચંદ્ર ભણી ને સામા થાંભલા ભણી હઠ કરી વાળવા લાગ્યો, પણ સર્વ બળાત્કારને હડસેલી દૃષ્ટિ તો પોતાને ઇષ્ટ સ્થાને જ વળવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્ર હવે અકળાયો.

"અતિ રમણીય એ વેલી!
"ઉરે મુજ વાસના રેલી!
"ધડકતું ઉર તુજ ભાળું,
"સમાવા ત્યાં જ લોભાઉં!
"નથી અધિકાર જોવા જો,
"હૃદયફળ! માં જ લોભાવો.
"કંઈ કંઈ લોભ સંસ્કાર
"સુતા જાગો! હવે જાવ!"

જરાક ધૈર્ય અને જાગૃતિ ધારી બોલ્યો.

"અહો લોભાવતી વેલી!
"હતી તું મ્હાલવી સ્હેલી.
"કલાપી[1] હવે હું ઉડું પાસે!
"નમાવું ન બેસીને ડાળે!"

"અહા! સ્મરણનું શુભ વિસ્મરણ થાય છે ત્યાં જ વિસ્મરણને "સ્થાને દુષ્ટ સ્મરણ થવા માંડે છે! અરે! આ વિટમ્બનામાંથી કેવી "રીતે મુક્ત રહું?"

કુમુદસુંદરીએ વાળેલી સોડ આગળથી વસ્ત્ર છુટું પડી ફરફરતું હતું તે પાછું એની સોડમાં ઘાલતો ઘાલતો, એ પ્રવૃત્તિસંગે મૂર્છામાં પણ

૧. મોર, કલાપ કરનાર.

મોહક શરીરનો અજાણ્યે સ્પર્શ થતાં ચમકતો સરસ્વતીચંદ્ર મનને જીતી સ્વસ્થ થવા આવતો હતો ત્યાં કુમુદની સુન્દર સુંવાળી ચુંદડી ઘડીકમાં પગ આગળથી ઉડતી, ઘડીમાં માથેથી ખસતી, ઘડીમાં છાતીના છેડા આગળ સરતી, અને પોતાને સ્વસ્થ માનનારને ફરી ફરી હંફાવતી હતી. એ અમુઝણમાં પણ સ્વસ્થ થવાને પ્રયત્ન કરતો સાધુઅભિલાષી એક પાસથી જ્યાં જ્યાં વસ્ત્ર સરે ત્યાં ત્યાં સમું કરવા લાગ્યો અને બીજી પાસ તે તે સર્વ ક્રિયાથી મદનવિષની લ્હેરો અનુભવવા લાગ્યો અને તેના અસહ્ય વેગથી ઘૂર્ણાયમાન થતો લાગ્યો.

"હરિ ! હરિ ! હરિ ! હરિ ! હં ! હં ! હં ! હં ! કુમુદસુંદરી ! હવે તો "જાગો ! તમારી મૂર્છાથી તમે સુખમાં છો; અને મ્હારા ભાગ્યને માટે "તો ગમે તો આ વિષજ્વાલામાંથી છુટવાને માટે ગમે તો મને "તમારા જેવી મૂર્છા થાવ કે ગમે તો તમે જાગીને દૂર બેસો ને તમારા "પવિત્ર આત્માના તેજથી તમારા શરીરનું મોહક વિષ નિવારો !"

મુખ ઉપર કંટાળો આવી ગયો; છતાં સર્વ શરીરમાં નવા વિકાર સરી જતા હતા અને હૃદયને ને બુદ્ધિને પરવશ કરવા મહાભારત અને અસહ્ય પ્રયાસ માંડતા હતા. તે ત્રાસવૃષ્ટિને કાળે છત્રી જેવા ગાને વાધવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેનો થડકાતો રાગ, રાતી થતી આંખ, અને શરીરમાં વ્યાપતી ઉષ્ણતા અને રોમાંચિત્તતા, એ સર્વ આ વિષથી વધતી જડતાને સ્પષ્ટ કરતાં હતાં. કુમુદસુંદરીના ગાનમાં કડીયો ગવાઈ હતી કે–

"દેહિ બળતાં બચ્યો નહી વાળ"

અને "પ્રેમી અબળાને પ્રેમે ભુલાવી,

"ધીક ધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી !"

વગેરે કડીયોમાંનો અર્થ હવે સરસ્વતીચંદ્રને અનુભવથી સમઝાયો, સમાન દુઃખની દુખીયારી ઉપર દયા આવી, અને બે જણને પોતપોતાનાં દુઃખમાંથી છુટવાનો એક જ પરસ્પર સામાન્ય માર્ગ સુઝ્યો— ગમે તો બેયે ડુબવું ને ગમે તો બેયે તરવું ! "પ્રાણનાથ ! તારો કે ડુબાડો !" વગેરે દીન યાચનાઓ હવે સમજાઈ. પવન તો હજી વાતો જ હતો અને કુમુદનાં વસ્ત્રની ક્રૂર અવ્યવસ્થા અટકાવવાનો વીર પ્રયત્ન પણ તેવો જ ચાલુ હતો, તે ભેગું મદનપવનને અટકાવનાર ગાન પણ તેમ જ ચાલ્યું:—

"પવન ! મર્યાદ ના તોડ !
"વીંખેર ન વાળીઁ આ સોડ !
"ઝીણી મૃદુ ચુંદડી આ તું
"ઉરાડ ન ! અંગ શરમાતું.
"સુ-ગડ ઘટ પાટલી વાળી,
"નદીમૂળ છાતીં[1] જ્યમ ઝાડી;
"પવન ! આ અંહીં જ ર્‌હેવા દે !
"મદન ! તુજ બાણ સ્હેવા દે !"

"આટલે સુધી સહું છું—આગળ વિશ્વાસ નથી—પવન! "મદન! હવે બસ કરો! Now have done with your non-"senses! હરિ! હરિ!"

નેત્રમાં ઘડીક રતાશ ને ઘડીક આંસુ જણાતાં હતાં અને શીત જ્વરથી પોતે કમ્પતો હોય એમ શરીરમાં ત્હાડ વાવા લાગી. તે કાળે વળી મૂર્છાવશ મુખ ઉપર જોઈ રહ્યો ને ફરી જાગ્યો હોય એમ થયું, અને એમ જાગતાં જાગતાં ઝોકાં પણ ખાતો હતો.

"લતા કરમાઈ આ શોકે,
"મધુરતા ન મુકતી ત્હોયે !
"કિરણ શશીનાં પ્રગટ એ કરે !
"ન જોવાનું હું જોતો ! અરે !
"હું લોભી છું, હું લોભાતો;
"હું દુઃખી છું, હું દુઃખાતો;
"હું ઝેરી છું, હું વિષ વાતો;
"પ્રિયા-ઉરમાં હું વિષ લ્હાતો !
"પ્રિયા ! મૂર્છા તું છોડી દે !
"શરમની ગાંઠ તોડી દે !
"તું કાજે હું કરું શું ? ક્‌હે !
"હૃદયપર શલ્ય શાને વ્હે ?"

મુખ ઉપર કંઈક ઉત્સાહ જણાયો. તે બોલતાં બોલતાં હાથ ઉંચો થયો.

---

૧. છાવું એ ધાતુ ઉપરથી છાતી એટલે ઢાંકતી.

"હવે આવ્યાં નવે દેશે,
"હવે ફરીયે નવે વેશે;
"નથી સંસારની ભીતિ;
"ત્યજી સંસારની રીતિ.
"સગાં સંસારનાં છોડ્યાં,
"છુટ્યાં તેઓથી તરછોડ્યાં
"વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા!
"ધરીએ આપણે કન્થા.[1]
"ગિરિવર રમ્ય પાવન આ;
"જગતમાં ના જડે એ સમા;
"અંહી એકાન્ત ને શાન્ત[2]
"વસીયે, વ્હાલી, રહી દાન્ત.[3]

"કુમુદસુંદરી! તમને જગાડવાને જેટલા અગ્નિમાં ચાલવુ પડે તેટલા "અગ્નિમાં ચાલીને પણ તમને જગાડવા પ્રયત્ન કર્યા વિના છુટકો "નથી. અદૃશ્ય સીતાએ મૂર્છિત રામચંદ્રનો જે અધિકારથી કરસ્પર્શ "કર્યો, પવિત્ર ભવભૂતિએ વર્ણવેલો છે તે જ અધિકારથી તમને જાગૃત "કરવા તેવો જ પ્રયત્ન કરું છું તે ક્ષમા કરજો! તમારી કે મ્હારી આ "અવસ્થા હવે મ્હારાથી જોવાતી નથી, વેઠાતી નથી."

કુમુદ મૂર્છાથી કંઈક છુટી થતી હોય અને મૂર્છામાંથી નીકળી નિદ્રામાં પ્રવેશ કરતી હોય એમ એના શરીરની શિથિલ થતી નસોની પ્રત્યક્ષ થતી કોમળતાથી લાગ્યું—એટલામાં તો ખોળામાં ને ખોળામાં એણે પાસું ફેરવ્યું ને આના ઉરોભાગને એના ઉરઃસ્થલનો કંઈક સ્પર્શ થતાં જેવી મદનની લ્હેરોની તેવી જ ધર્મભંગની જાગૃતિની સાથે લાગી ચમત્કૃતિ સરસ્વતીચંદ્રમાં પ્રકટ થઈ. ચોમાસાના જળથી ભરેલા આકાશવ્યાપી મેઘમાં જેમ એક પાસ જળની શ્યામતા, શીતતા, અને જડતા વધવા માંડે તેમ બીજી પાસથી વીજળીના ચમકારા ને ત્રીજી પાસથી ગર્જના થઈ પરિણામમાં મેઘ દ્રવવા-વૃષ્ટિ કરવા-માંડે તેમ અત્યારે મદન અને ધર્મવિચારો વચ્ચે ડોલતા સરસ્વતીચંદ્રને થયું.

---

૧. સાધુજનોને પ્હેરવાને ભગવું વસ્ત્ર. ૨. જેણે અન્તરિન્દ્રિયોનો શમ એટલે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તે. ૩. બાહ્યેન્દ્રિયોનો દમ એટલે દમન જેણે કરેલું છે તે.

"ગમે તે થાવ! ગમે તે થાવ! તરવાનાં હઈએ તો પણ આ
"મૂર્છાનો છેદ સાધનરૂપ છે ને ડુબવાનાં હઈએ તોપણ એ જ સાધન,
"છે. માટે એ છેદ તો અવશ્ય કરવો. આ સ્પર્શને અમૃત ગણું તો
"મૂર્છાછેદવિના પૂર્ણ તૃપ્તિ નથી ને વિષ ગણું તો પણ એ જ છેદ
"વિના વિષનો પ્રતીકાર નથી. કુમુદ! પ્રિય કુમુદ! તને 'પ્રિયા'
"કહું કે ન કહું?—જે હો તે હો. હવે તો તું જાગ ને ત્હારો ને સાથે
"મ્હારો ભેગો ઉદ્ધાર ત્હારે ઇષ્ટ માર્ગે તું કર!"

હૃદય સાથે ચંપાઈ હતી તે અચેતન મૂર્ત્તિને અજાણતાં કે જાણીને એણે પોતાના હાથનો આધાર આપી ત્યાં જ ટકવા દીધી, અને માત્ર પોતાના હૃદયમાંથી એના પરામૃષ્ટ હૃદયમાં પ્રાણવિનિમય કરી-ક્‌હેવા ઇચ્છતો હોય તેમ તેજ સ્થિતિમાં ગાવા લાગ્યો—મ્હોં ખગાડી ગાવા લાગ્યો.

"પ્રિયા! મૂર્છાથીઁ છુટી થા!
"પ્રિયા! ખોળેથીઁ બેઠી થા!
"સરિતા! પૂરભરીઁ આવી,
"અટકીઁ રહીઁ કેમ આ આધી?"

હૃદય હૃદય સાથે જાણ્યે કે અજાણ્યે ચંપાઈ ગયું!

"કરે સત્કાર સાગર આ,
"ઉછાળે નીર-ઝાલર આ!
"હવે વિશ્વમ્ભરે જે રચ્યો,
"પ્રિયા સંકેત તે આ મચ્યો!"

એને પાછી ખોળામાં ચતી સુવાડી, અને એનું સુખ ઝાલી ક્‌હેવા લાગ્યો.

"પ્રિયા! મૂર્છાથી છુટી થા!
"પ્રિયા! ખોળેથીઁ બેઠી થા!
"ઉઘાડી આંખ, જો ને જો!
"અલખ—સંકેત શો આ મચ્યો?"

માત્ર એક હાથ એના માથા તળે રાખી અને બીજો હાથ ખોળા બ્હાર પડેલા પગ તળે રાખી, માથાને અને પગને ઉંચાં ટેકવી રાખી, એના સર્વ શરીર ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતો સર્વ શરીરને ક્‌હેતો હોય તેમ ક્‌હેવા લાગ્યો,

"નવે દેશે નવા વેશ!
"જગતનું કામ નહીં લેશ!

"નવા વિશુદ્ધ ધર લોભ ?
"મને તે લોભમાં યોજ."

કુમુદના શરીરના મર્મભાગમાં રહેલા અંતરાત્માને ક્‌હેતો હોય તેમ હવે નેત્ર મીંચી ક્‌હેવા લાગ્યો.

"પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !
"પ્રિયા ! ઓળેથી બેઠી થા !
"દિવસ દુઃખના ગયા ન્હાસી !
"ભર્યા તુજ કાજ રસરાશિ."

સરસ્વતીચંદ્રની અંતર્દૃષ્ટિ ઉઘડી. કુમુદના અંતરાત્માને ક્‌હેતો હોય તેમ મીંચેલી આંખે જ ક્‌હેવા લાગ્યો.

"પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !
"પ્રિયા ! ઓળેથી બેઠી થા !
"ઉઘાડી આગળા[1] દેને !"
"મનઃપૂત, ત્હારું ગણી લેને."

ગાન બંધ રહ્યું પણ ઉભયની બીજી અવસ્થા હતી એવી ને એવી રહી. કુમુદસુંદરી ખોળામાં જ અચેતન રહી. એના માથા નીચે ને પગ નીચે જ સરસ્વતીચંદ્રના હાથ રહ્યા. સરસ્વતીચંદ્રની આંખો મીંચાયલી જ રહી. એ પોતે બેઠો હતો તેમ જ બેઠેલો જ રહ્યો. પવન વાતો હતો તેમ વાતો જ રહ્યો અને ચંદ્રનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હતો ત્યાં જ પડી રહ્યો. એક ફેર માત્ર એટલો પડ્યો કે સરસ્વતીચંદ્રનો જીવ કંઈક ઉંડો ઉતરી પડ્યો હોય એમ એનું બાહ્ય ચેતન એના અંતરાત્મામાં લીન થયું, અને એ આમ નિવૃત્ત થયો એટલે સ્વતંત્ર થયલા પવનની નિરંકુશ લહરીઓથી કુમુદનું વસ્ત્ર ફરફરવા લાગ્યું. બીજો ફેર એ પડ્યો કે ગાન શાંત થતાં કુમુદનું મસ્તિક ગાનની અસરની પરિપૂર્ણતાથી કે ગાનની શાંતિથી શાંત થયું અને એની મૂર્છા ત્રુટી કે નિદ્રા છુટી. તેમ થતાં પ્રિયસ્પર્શના મોહથી પોતાને સ્વપ્નમાં માનતી અથવા આનંદસ્વપ્નમાં પડતી કુમુદ કેટલીક વાર સુધી એમની એમ હાલ્યા ચાલ્યા વિના ખોળામાં જ પડી રહી. પડી રહી તે પવનથી ઉડેલા વસ્ત્રના ભાને જાગૃત થઈ અને આંખ ઉઘાડી. પૃથ્વી ઉપર આકાશમાં ચંદ્ર લટકે તેમ પોતાના ઉપર ઉંચે લટકતું પ્રિયમુખ એ ચાર પળ સુધી ન્હા ઉઘડેલી આંખે જોયાં કર્યું અને અંતરાત્મા જાગ્યો ન હોય તેમ

1. બારણાંને વાસવાના આગળા.

કુમુદ ત્યાં જ પડી રહી. બીજી બે ચાર-પળ વીતી એટલામાં અંતરાત્મા જાગ્યો અને પોતાનું વસ્ત્ર સમું કરતી કુમુદ ખોળામાંથી ઉઠી સામી દૂર બેઠી અને પ્રિયજનની સમાધિસ્થ જેવી પ્રિયમૂર્ત્તિનું દૃષ્ટિસેવન કરવા લાગી. એ દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતા પ્હેલાં પોતાના શરીર ભણી ભાન ગયું ને વિચાર થયો.

"નક્કી! સરસ્વતીચંદ્રને જ્વર આવ્યો છે–એમનું શરીર અતિ "ઉષ્ણ હતું તે મ્હેં અનુભવ્યું—ટ્હાડ વાતી હોય એમ એમને રોમાંચ "થયો તે મ્હેં સ્પર્શ્યો. પણ આંખો શાથી મીંચી છે? અરેરે! લક્ષ્મી-"નંદનના વૈભવના ભોગીની આવા સ્થાનમાં આથી બીજી શી દશા "થાય? અથવા આ સર્વનું કારણ હું પોતે તો નથી? પેલી દુષ્ટ મર્મ-"દારક ભસ્મવાળી રાત્રિએ મને આવો જ જ્વર હતો! શું આ અનંગ "જ્વર એમને થયો છે? જો એ જ આ જ્વર હોય તો આમ એ છેક "નિશ્ચેષ્ટ ન બેસી ર્‌હે. મદનમહાજ્વરમાં સપડાયલા વશી ત્યાગી "મહાત્મા આવા જ ઉગ્ર સમાધિથી એ વિષમજ્વરને શાંત કરી શકતા 'હશે! હું એમને ઉઠાડું? જો એ આવા સમાધિમાં હોય તો એમને "ઉઠાડવા એ મહાન્ અનર્થ. જો તેમ ન હોય, અને આ કેવળ જ્વરનો "કે કોઈ વ્યાધિનો પરિણામ હોય તો ઈશ્વરે મને આવે કાળે એમની "સેવા કરવાને જ મોકલી!—અને એમને જગાડવા એ જ મ્હારું "કામ–તો "હું શું કરું?"

સરસ્વતીચંદ્ર મીંચેલી આંખે પલાંઠી વાળી બેસી રહ્યો હતો તેના સામી થોડે છેટે ઉઘાડી આંખે એને કુમુદ જોઈ રહી. પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના, હાલ્યા ચાલ્યા વિના વિચાર માત્ર બંધ કરી, વિકારને વેગળા રાખી, એક ઢીંચણ ઉપર હાથની ક્‌હોણી રાખી અને એ હાથ ઉપર હડપચી ટેકવી, અનિમિષ એક ટશે સામા મુખમાં પોતાના સકલ અતરાત્માનો યોગ કરી, ઉંડા સ્નેહ અને ઉચ્ચ અભિલાષની મૂર્ત્તિ જેવી, તપસ્વિની બાળા પળે પળને યુગ ગણતી ગણતી, બેસી રહી.

પ્રકરણ ૨૯

હૃદયના ભેદનું ભાંગવું.

“ All precious things, discover'd late,
“ To those that seek them issue forth;
“ For love in sequel works with fate,
“ And draws the veil from hidden worth.”
–Tennyson's Day-Dream.

“ And so love—
“ Vaster in being free from toils of sense—
“ Was wisest stooping to the weaker heart;
“ And so the feet of sweet Yasodhara
“ Passed into peace and bliss, being softly led.”
–Arnold's Light of Asia.



“સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! હું કુમુદ આપને બોલાવું છું—” સામી બેઠી બેઠી કુમુદ કેટલીક વારે બોલી.

પવનની ગર્જના પર્વત ઉપર થતી હતી તે વચ્ચે પણ આ ઝીણો સ્વર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેંઠો અને એને એની વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો. ધીમે રહી એણે આંખ ઉઘાડી પોતાના ખોળામાં જોયું અને હવે હલકા થયલા ખોળાનો ભાર ઇષ્ટ રૂપે સામે બેઠેલો જોયો.

સરસ્વતીચંદ્ર—“ કુમુદસુંદરી, મ્હેં તમને બહુ દુઃખી કર્યાં ! ”

કુમુદસુંદરી—“ થનારી થઈ ગઈ—બનવાની બની ગઈ. આપે “ મ્હારા ભાગ્યને આપની જોડે ઉરાડવા પ્રયત્ન કર્યો—એ ભાગ્યમાં “ એવી રીતે પણ ઉડવાની શક્તિ ન હતી તેથી પડવાનું જ હતું તે પડ્યું “ આપનો એમાં હું દોષ ક્‌હાડતી નથી. શકુન્તલાના પ્રેમને દુષ્યન્ત “ જેવા પુરૂષ ભુલી જાય ત્યારે તો દુર્વાસા જેવાના શાપનું જ અનુમાન “ કરવું. ચંદ્રાવલીબ્હેનને આ વિષયમાં મ્હારી હૃદયભાવના આપને કહેલી “ જ છે તો તે વિષયે હૃદયશલ્યને સમૂળાં ક્‌હાડી નાંખો.”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ થયેલી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી. ”

કુમુદસુંદરી—"એમ શું બોલો છો ? આપની ભુલ થઈ હશે. પણ
" દુષ્ટ તો આપ નથી જ. જો આપનામાં દુષ્ટતાનો અંશ હત તો સર્વસ્વ
" છોડી આ દુષ્ટ શરીરની પાછળ આમ આપ ભટકત નહી, અથવા
" ભટકત તો આ મહામોહની બે ઘડી જે આપે પ્રત્યક્ષ કરી તે કાળમાં
" એ મોહને વશ થઈ આ શરીરની જુદી જ અવસ્થા આપે કરી
" દીધી હત."

સરસ્વતીચંદ્ર—"એમાં મ્હેં કાંઈ નવું નથી કર્યું."

કુમુદસુંદરી—"આપ મ્હારાથી અન્ય સર્વ રીતે અધિક છો; પણ
" સંસારનાં દુઃખના અનુભવમાં હું વધારે ઘડાઈ છુ અને જેવી ઘડી
" આપને ગાળવી પડી છે તેના કષ્ટનો પણ મને અનુભવ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને એમ નથી લાગતું કે આ વાત કરી દુષ્ટ
" સસ્કારોને, દૃઢ કરવા કરતાં એ વાત કરવી જ નહી તે વધારે
" ક્ષેમકારક છે ?"

કુમુદસુંદરી—"એ તો અનુભવસિદ્ધ છે."

ક્‌હેતાં ક્‌હેતાં એણે કમ્પારી ખાધી ને તે સરસ્વતીચંદ્રે દીઠી.

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને જોઈ રહું છું ત્યારે મનમાં એવો પ્રશ્ન
" ઉઠે છે કે દુષ્ટતા તે આવી વાત કરવામાં હશે કે નહી કરવામાં હશે ?"

કુમુદસુંદરી—"દુષ્ટતા તો આ મુખમાં જ છે કે જેના દર્શનથી
" આપના જેવા ત્યાગીને આવું દુઃખ થાય છે. સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં જ
" આવું વિષ ભરેલું છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"હરિ ! હરિ ! કુમુદસુંદરી ! જો એવું વિષ સ્ત્રીઓની
" દૃષ્ટિમાં હોય તો તે પુરુષની વાણીમાં પણ છે કે જેના ઉદ્ગારે તમને
" અસહ્ય અગ્નિમાં ચલાવ્યાં."

કુમુદસુંદરી શરમાઈ ગઈ, નીચું જોઈ રહી, અને અંતે સ્વસ્થ થઈ
બોલી. " મને હવે ભાન આવે છે કે સાધુજનો મને અંહી એકલી મુકી
" ગયા તે વેળાએ મ્હેં મ્હારા હૃદયના ઉભરા ક્‌હાડવા જોડી રાખેલું
" કાવ્ય ગાવા માંડ્યું હતું. મને લાગે છે કે તે મ્હારી મૂર્છાકાળે પણ
" ચાલ્યું રહ્યું હશે ને આપના પવિત્ર સુખી કાનમાં કંટક જેવા અનેક
" પગવાળા કાનખજુરા પેઠે પેસી ગયું હશે. પણ ક્ષમા કરજો, એ જે
" થયું હોય તે આ શરીરની પરવશતાને લીધે જ."

સરસ્વતીચંદ્ર—" તમારા શરીરને તો સુવર્ણપુરમાં ઘણો કાળ
" પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું, પણ હૃદયને તો એ ગાને જ પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું અને
" એટલા માટે જ મ્હારી સ્વાર્થી વૃત્તિને એ દર્શન કરાવનારી તમારી
" મૂર્છા મને ઘણી પ્રિય થઇ પડી હતી."

કુમુદસુંદરી—"મ્હારે પણ એમ જ ગણવાનું કારણ છે. આપના
"પવિત્ર ખોળાને દૂષિત કરી આ શરીર તેમાં પડી રહ્યું હતું ત્યારે
"બોલવાની હાલવા ચાલવાની મ્હારામાં શક્તિ ન હતી ને નયન બંધ
"હતાં તે ઉઘાડવાની શક્તિ ન હતી; પણ કાન ઘણો કાળ જાગૃત હતા.
"કાચના ગોળામાં રાખેલો જન્તુ કાચમાંથી બ્હારની સૃષ્ટિનું અવલોકન
"કરી માંહ્ય ને માંહ્ય ફર્યાં કરે અને બ્હારના પદાર્થોની ગતિથી ચમકે
"તેમ કાચ જેવા જડ પણ મ્હારાથી પારદર્શક મ્હારા શરીરમાં મ્હારા
"હૃદયની સ્થિતિ એ જન્તુના જેવી પરાધીન જાગૃત હતી. આપના
"તમોમય સ્નેહના મધુર ઉદ્ગાર પણ મ્હારા કાનમાં ને હૃદયમાં તે
"કાળે જ કંઈક આવ્યા અને મ્હારા અનેક સંશયને તેમણે દૂર કર્યા."

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો.

"ત્યારે મ્હારે માટેનો તમારો અભિપ્રાય ઘણો હલકો થઈ
"ગયો હશે !"

કુમુદસુંદરી—"શા માટે ચમકો છો ? જે વસ્તુના અજ્ઞાને અને
"સંદેહે સુવર્ણપુરમાંની મ્હારી સ્થિતિના કરતાં વધારે દુઃખ મને દીધું
"હતું તે આ ઉદ્ગારોથી મને પ્રકટ થઈ છે. અને તેથી તે દુઃખ દૂર થયું
"છે; અને આપણું દુઃખ કંઈ દૂર કરવાની મ્હારામાં શક્તિ છે અને
"તેમ કરવાનો સાધુજનોએ પ્રસંગ આપ્યો છે તે સફળ કરવાનો માર્ગ
"પણ આ ઉદ્ગારોથી જ મને જડશે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"મનની પરવશ દશામાં નીકળેલા ઉદ્ગારોથી
"મ્હારો ન્યાય કરવો ઉચિત નથી."

કુમુદસુંદરી—"એ ન્યાયથી આપને કંઇ કલંક લાગતું નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"ચંદ્રનું કલંક તો બ્રહ્માએ જ ઘડેલું લાગે છે પણ
"આ તેને ઢાંકનારી વાદળીનો પડદો હતો તે પવને ખસેડી નાંખ્યો."

કુમુદસુંદરી—"ચંદ્ર અને કુમુદને પરસ્પર પ્રત્યક્ષતા કરાવનાર
"એ પવન બહુ પરગજુ નીવડ્યો ! સરસ્વતીચંદ્ર ! હું તમારી–આપની
"પાસે હું શું કહું ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"મને 'આપ' ન કહેતાં આપણા આદિકાળને
"સ્મરી 'તમે' કહીને બોલાવો, એટલે બાકીનું બીજું જે જે કહેવાનું
"હશે તે જાતે જ કહેવાઈ જશે."

"આદિકાળ સ્વપ્નવત્ થયો—જતો રહ્યો ! હવે તો હું પણ બદ-
"લાઈ ને તમે પણ બદલાયા. જે વિશેષણ એકના મુખને અને બીજાના
"કાનને અમૃતરૂપ અને ભૂષણરૂપ હતાં તેનો હવે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન
"કરવો પડે છે." કુમુદે નિઃશ્વાસ મુકી કહ્યું.

" સાધુજનોની સાધુતાને સાધુ પદાર્થો પ્રયત્નનો જ ત્યાગ કરવાથી
" પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સંદેહ પડે ત્યાં સત્પુરુષોનાં અંતઃકરણને પ્રમાણ
" ગણવાં એવું દુષ્યન્તનું વચન છે."[1] સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી બોલ્યો.

કુમુદસુંદરી—" કાવ્યોને પ્રમાણ ગણવાનો કાળ હવે વીતી ગયો."

સરસ્વતીચંદ્ર—" મ્હારી મૂર્ખતાએ આ કાળ આણ્યો."

કુમુદસુંદરી—" તમે શું કરો? પ્રારબ્ધ ભુલાવે છે ત્યારે बुद्धयः कुब्जगा-
" मिन्यो भवन्ति महतामपि.[2] મ્હારા વિદ્વાન્ અનુભવી અને ચતુર પિતાને
" પણ થોડા દિવસ વિલમ્બ કરી તમારી વાટ જોવાનું ન સુઝયું અને
" મ્હારો ઉતાવળે વિવાહ કરી દેવામાં જ મ્હારું કલ્યાણ લાગ્યું ત્યારે
" એમ જ સુઝે છે કે ઈશ્વરની જ ઇચ્છા બળવાળી છે. એવા એવા
" અનુભવીયો ભુલે ત્યારે આવે સૂક્ષ્મ પ્રસંગે તમારી બુદ્ધિ તમને ભુલાવે
" ને મ્હારા દુઃખના પ્રદેશમાં મૃગજળ જેવું મ્હારું સુખ તમને પ્રત્યક્ષ
" કરાવે તેમાં તમારો શો દોષ ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—" કુમુદ! કુમુદસુંદરી! તમારા જેવા હૃદયમાં આવી
" ઉદારતા અને આવું શાણપણ દેખું છું તેથી પણ મ્હારો મોહ ઘટવાને
" સટે વધે છે."

કુમુદસુંદરી—" તમારી આંખો મ્હેંકાય છે, તમારો સ્વર થડકાય
" છે, અને શરીર ધ્રુજે છે. તમારું દુઃખ મને કહી દ્યો."

સરસ્વતીચંદ્ર—" તમારું દુઃખ તે જ મ્હારું દુઃખ છે–તમને સુખી
" જોઇશ ત્યારે હું સુખી થઈશ."

કુમુદસુંદરી—" પણ અત્યારની આ અવસ્થા શાથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—" મને મ્હારી અવસ્થાનું ભાન નથી."

કુમુદસુંદરી—" તમે મ્હારું એક કહ્યું કરશો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"એ કહ્યું કરવામાં જ મ્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત રહેલું છે."

કુમુદસુંદરી—" તો સાધુજનોએ રાખી મુકેલા આ ફલાહારથી
" જઠરાગ્નિને તૃપ્ત કરી આપ નિદ્રા લ્યો ને તેમણે આપણે માટે યોજેલી
" પંચરાત્રિના શેષ ભાગમાં નિદ્રાન્તે ઉભય હૃદયનું પરસ્પર સમાધાન
" કરવાનો અવકાશ પુષ્કળ મળશે."

સરસ્વતીચંદ્ર—" તમે પ્રસાદ લ્યો તો હું લઉં."

એક મ્હોટા પાંદડા ઉપર ફલાહાર, પીરસ્યો. બીજું પાંદડું હતું
નહીં. કુમુદે "પછીથી ખાઈશ" કહ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે તે માન્યું નહી.

---

૧. सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ ૨. મ્હોટાઓની બુદ્ધિઓ પણ વાંકી ચાલે છે.

અંતે એક પાંદડામાં સર્વ ફળ મુકી બે જણે ભોજન કર્યું. ભોજનકાળે ઝાઝી વાર્ત્તા ચાલી નહી. ચર્વણકાળે જાણ્યે અજાણ્યે એક બીજા સામું જોઈ રહેતાં હતાં અને મોહપાશ તેમની બેની આસપાસ વધારે વધારે વીંટાતો હતો. પણ તેની અનુભવીયણ કુમુદ ચેતી અને સત્વર ઉપાય યોજવા બીજી વાતો ક્હાડવા લાગી.

" મ્હારા ચિત્તમાં એમ લાગે છે કે આપણે એક બીજાને સત્ય
" નામે વાત ન કરવી પણ સાધુજનોમાં જે નામ પ્રસિદ્ધ છે તેનો જ
" ઉચ્ચાર કરવો; તમને આગળ ઉપર એમ લાગે કે હવે પ્રસિદ્ધ થવું
" ત્યારે જ મ્હારા પિતાશ્રીના આ રાજ્યમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ન્યૂન
" થાય નહી તેમ મ્હારે છતાં થવું."

સરસ્વતીચંદ્ર-" યોગ્ય છે. તેમાં દોષ માત્ર એટલો છે કે 'મધુરી'
" એ નામના ઉચ્ચારથી તમારી મધુરતા ઉપર લક્ષ્ય જાય છે."

કુમુદસુંદરી—" સંસારમાં ઘણી જાતના સંબંધીઓ એક બીજાના
" નામોચ્ચાર કર્યા વિના જીવતા સુધી પરસ્પર વ્યવહાર નીભાવે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—" હા. પણ તેમાં તો ઘણુંખરું દમ્પતીઓમાં જ
" એવો વ્યવહાર હોય છે, અને તેવાં આપણે ન છતાં તે સંબંધ પ્રમાણે
" સંબોધ કરવાં એ પણ મનને સૂચક થશે અને મોહનાં કારણભૂત
" થાય એવું ભય રહે છે."

કુમુદસુંદરી—" તો મ્હારા ચંદ્ર—હું તમને ચંદ્ર કહી સંબોધીશ—
" તમે મને ગમે તે ક્હેજો અને તમે મ્હારા ચંદ્ર થઈ મ્હારા મોહ-
" તિમિરનો નાશ થાય એવું કાંઈ કરજો, હું પણ તમને નવીન કહેતાં કંઈ
" કંઈ આચકા ખાઉં છું." વાતો કરતાં કરતાં બે જણે એક જ ફળ સાથે લાગું લીધું, બેનાં આંગળાં અડક્યાં, બેને નવા ચમકારા થયા, બે ચેત્યાં, બેયે ફળ પડતું મુકયું ને પોતપોતાના હાથ ખેંચી લીધા, અને ફળ બેના હાથમાંથી પડ્યું, હાથ પાછા ખેંચાયા પણ નેત્ર તો નેત્રને જ વશ રહ્યાં. કુમુદે પડેલું ફળ પાછું લઈ સરસ્વતીચંદ્રને આપ્યું.

પવન સર્વત્ર છે તેને દૂર કરવાને પંખાથી ધક્કો મારીયે તો પવન દૂર જવાને સટે પાસે જવધે છે, પણ જ્યારે ચારે પાસના આવા પવન વિના બીજે સ્થાને જીવન જ નથી ત્યારે તો પવનને કેવળ બંધ કરવાના પ્રયત્ન કરતાં આપણા શરીરનું જ આચ્છાદન કરવું યોગ્ય છે. આવા સમાગમકાળે આવો વિક્ષેપ આવા પવન જેવો થાય ત્યારે તો તેના પ્રતીકાર માટે એ વિક્ષેપનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન પડતો મુકી વિક્ષેપક

શક્તિની અને પોતાની વચ્ચે અંતરપટ મુકવો જ સારો એવી કલ્પના સરસ્વતીચંદ્રને થઈ. પણ અંતરપટ શાનો કરવો તે સુઝયું નહી. એટલામાં એની મનોવૃત્તિ સમજી હોય એમ કુમુદે પ્રશ્ન પુછ્યા.

“આપે પિતાનો ત્યાગ કર્યો તે તેમના ઉપર અથવા બીજા કોઈ
“ઉપર ક્રોધથી કર્યો કે ઓછું આવ્યાથી કર્યો કે કંઈ બીજા કારણથી ?
“મ્હારો ત્યાગ કેવી બુદ્ધિથી કર્યો? સુવર્ણપુર કીયા અભિલાષથી
“આવ્યા ? ત્યાંથી અંહી શાથી અને કેવી રીતે આવ્યા ? અંહીથી હવે
“ક્યાં જવું અને શું કરવું ધારો છો ? મ્હારે માટે......” આ બધું વાક્ય પુરું થતા પ્હેલાં એના હાથમાંના ફળનો ગલ એના પગની પ્હાની ઉપર પડ્યો હતો તે ઉપર એનું ધ્યાન ન હતું; પણ સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ—એ ગલ ઉપર અને સુન્દર પ્હાની ઉપર—ચંદ્રપ્રકાશમાં આ ગલ સુન્દર ચિત્રરૂપે પડેલો હતો તે ઉપર—પડી હતી, કુમુદ છેલ્લું વાક્ય બોલે તે પ્હેલાં તો સરસ્વતીચંદ્રે આ ગલને હાથવડે લોહી નાંખ્યો પણ લોહેલા સ્થાનને જ જોઈ રહ્યો. એ તાલ કળાઈ જતાં કુમુદે પોતાની પ્હાની પાછી ખેચી લીધી અને પોતે પ્હેરેલા વસ્ત્રની કોર પ્હાની ઉપર ઢાંકી દીધી. પ્હાની સંતાઈ જતાં તે જોવાનું બંધ થયું અને જોનાર સાવધાન થઈ ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર—“આ પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધાથી આપણો ભેદ
“ભાગશે અને હું જાતે શાંત થઈશ એમ લાગે છે, પણ એ શાંતિ
“ખરેખરી મળશે કે તેને સ્થાને કંઈ બીજું પરિણામ થશે તે તો,
“આજ રાતના આપણા અનુભવોનો વિચાર કરતાં, કંઈ સ્પષ્ટ સમ-
“જાય એમ નથી.”

કુમુદસુંદરી—“સાધુજનો એવું માને છે કે ઉત્કૃષ્ટ રસ અને શુદ્ધ
“ધર્મ, દમ્પતી જેવાં, એક જ છે અને તેમની સંગત પ્રેરણા જે દિશામાં
“થાય ત્યાં જવામાં અનિશ્ચિત પરિણામનાં ભય-અભય ગણવાં
“યોગ્ય નથી. આને અનુસરીને જ મ્હેં પણ એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે
“આપની સેવા પ્રાપ્ત થાય તો મ્હારે પણ બીજું કાંઈ જોવું નથી.
“આપના ચરણમાં મ્હારી અધોગતિ થાવ કે ઉન્નતિ થાવ તેનો
“વિચાર મ્હેં છોડી દીધો છે. ઓ મ્હારા ચંદ્ર ! તમારા વિના હવે મ્હારે
“કોઈ નથી અને તમારી મધુરીને તમારા કલંક જેવી ગણીને કલંકિત
“થાવ કે તમારી કલાઓમાંની એક કલા ગણી કલાવાન રહો–એમાંથી
“તમને અનુકૂળ પડે તે કરો ! પણ મ્હારાથી તમારાં દુઃખ અને
“તમારા મર્મ ગુપ્ત ન રાખશો ! મને એટલો અધિકાર આપો.”

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને એ અધિકાર નહી આપું તો બીજા કોને "આપીશ? મને મ્હારા સ્વાર્થનો તો શું પણ મ્હારા ધર્મનો પણ બાધ "તમને સુખી કરવામાં અંતરાયરૂપ થાય તો હું તેને ન ગણવાને "તત્પર છું."

"धर्मात्ययो मे यदि कश्चिदेवम्
जनापवादः सुखविप्लवो वा ।
प्रत्युद्गमिष्याम्युरसा तु तत्तत्
त्वत्सौख्यलब्धे मनः सुखेन ॥"[1]

"મધુરી! 'મધુરી' શબ્દથી મોહ કાલ થતો હોય તો આજ થાય, "પણ તે નામથી જ અથવા જે કાંઈ અન્ય પ્રવૃત્તિથી કે નિવૃત્તિથી "તમને જે શાંતિ થાય તેનાથી તે આપવી એ મ્હારી વાસના "છે. મ્હારું સર્વસ્વ જે કાંઈ હોય તેના [2]હવનથી પણ તમને સુખ મળે "તો એજ મ્હારું સુખ છે. માટે મ્હારું સુખ સાધવાની તમારી "વાસનાની તૃપ્તિ તમે પોતાની જાતને સુખી કરશો તેથી જ થશે."

કુમુદસુંદરી—"ભલે, પણ તમે મ્હારું સુખ ઇચ્છો છો કે મ્હારું "કલ્યાણ ઇચ્છો છો?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને સુખની ઇચ્છા હોય તો તમારું સુખ ઇચ્છું "છું અને તમને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તો કલ્યાણ ઇચ્છું છું."

કુમુદસુંદરી—"તમારે પોતાને માટે શું ઇચ્છો છો?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"મ્હારે તો સુખ પણ નથી જોઈતું ને કલ્યાણ "પણ નથી જોઈતું. મને તો શાન્તિ મળે અને મ્હારા ધર્મમાં ન ચુકું "એટલું જ જોઈએ."

કુમુદસુંદરી—"તમે શાંતિમાં સુખ માનો છો ને ધર્મમાં કલ્યાણ "માનો છો? ને તે બેને ઇચ્છો છો?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"માનું છું તો તમે ક્હો છો તે જ. બાકી જ્યાંસુધી "ધર્મથી શાંતિ ન મળે ત્યાંસુધી શાંતિને પણ અધર્મરૂપ ગણી તેને "ઇચ્છતો નથી."

કુમુદસુંદરી—"એ શાંતિને ધર્મરૂપ ક્યારે ગણશો?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને શાંત અને તૃપ્ત જોઈશ ત્યારે."

કુમુદસુંદરી—"તમારો ધર્મ કીયો?"

---

૧. (એક પ્રધાને પોતાના રાજાને કહેલું વચન) जातकमाला અથવા बोधिसत्त्वावदानमाला. Edited by C. R. Lannan, Harvard Orental Series. ૨. હોમ.

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"જે પંચમહાયજ્ઞનો ગુરુજીએ, આપણને બેને ઉદ્દેશી,
"ઉપદેશ કર્યો તે આ દેશના તેમ પાશ્ચાત્ય દેશના સાધુસમાજને પ્રિય છે
"અને તે જ ન્હાનપણથી પ્રિય ગણેલો મ્હારો ધર્મ, ને તે જ તમારો
"ધર્મ. બાકીની ધર્મકથા સંસારીઓને માટે છે—આપણે માટે નથી."

કુમુદ૦—"તો મ્હારા ચંદ્ર, તમે કરેલા સર્વ ત્યાગની કથા, અને
"તેમાં તમે જે ધર્મ ધાર્યો હોય તે, કહો. મને સુખ તેમાં જ લાગે છે
"ને તે સર્વ વિચારી મ્હે જે પ્રશ્નો ગણી ગાંઠી કરેલા છે તે સર્વના
"ઉત્તર આપી મ્હારા મનનું સમાધાન કરો અને એમ કરતાં કોઈ
"અનર્થના ભયથી આંચકો ખાશો નહી."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"જો એમ જ છે તો કુમુદસુંદરી—મધુરી—મધુરી,
"સાંભળી લ્યો. મ્હારે મ્હોંયે મ્હારી મૂર્ખતા કે દુષ્ટતા કહી બતાવવી પડે
"તો તે પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત જ છે ને પ્રાયશ્ચિત્ત તો હું ઈચ્છું છું જ.
"પિતાનો અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ મ્હેં શાથી કર્યો પુછો છો ? એ ત્યાગ મ્હેં
"પિતામાતાને દુઃખમાંથી અને પુત્રયજ્ઞના ઋણમાંથી મુક્ત કરવાને માટે
"કર્યો, મ્હારી અને તમારી પ્રીતિ થાય તે તેમને ગમતું હશે અને તેથી
"જ તેમને સુખ હશે જાણી, તમારું દર્શન કે અભિજ્ઞાન સરખું ન
"હોવા છતાં પિતાએ તમારી સાથે કરેલો મ્હારો વિવાહ સ્વીકાર્યો.
"આ સ્વીકાર મ્હેં શા માટે કર્યો એમ તમે પુછશો. હું કહું છું તે
"માનવું હોય તો માનજો કે પિતાની તૃપ્તિ વિના બીજું કાંઈ એ પ્રવૃ-
"ત્તિનું પ્રયોજન મ્હારે ન હતું. મ્હારી વાસનાઓ ન્હાનપણમાંથી ઘર
"છોડવા અને સંસારના મર્મભાગ જોવા માટે પ્રવાસ કરવાની હતી
"તે તમે જાણો છો. મને લક્ષ્મીની વાસના ન હતી તે જાણો છો. માટે
"જ માની શકશો કે તમારા વિવાહનો સત્કાર પ્રથમ પળે, કેવળ
"પિતૃયજ્ઞમાં મ્હારી સૂક્ષ્મ વાસનાઓની આહુતિરૂપે હતો, પિતાએ
"માંડેલા પુત્રયજ્ઞમાં તેમના ભણીથી આરંભેલા આતિથેયના સ્વીકારરૂપે
"હતો. એક મંગળ મુહૂર્તમાં મને તેમણે વિદિત કર્યું ને મ્હે જાણ્યું કે તમારી
"પ્રીતિના યજ્ઞમાં આદરેલી મ્હારી આહુતિ તેમને પ્રિય નથી. મ્હેં
"તમારી સુન્દર છબી કરાવી તેના દર્શનથી પ્રીતિરસ પીધો. હું તમને
"મળી ગયો. આપણે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. મ્હેં તમને આપવા વીંટી
"કરાવી. એ સર્વ માતાપિતાને ન રુચ્યું, ને તમારે માટે વિપરીત ભાવના
"કરી તેમણે દુઃસહ આરોપ મુકયા. જે કારણથી તમારો વિવાહ સ્વી-
"કાર્યો હતો તે કારણ ખોટું પડ્યું. જે કારણથી ગૃહ અને લક્ષ્મીનો સ્વીકાર
"કર્યો હતો તે કારણ ખોટું પડ્યું. મ્હારા સુખ કરતાં મ્હારો ત્યાગ માતા-

" પિતાની વાસનાઓને વધારે અનુકૂળ થશે એવું સિદ્ધ થયું. એ સિદ્ધ
" થયું તેની સાથે જ એ ત્યાગ ન કરવાનો ધર્મ વિરામ પામ્યો અને
" એ ત્યાગ કરવાનો ધર્મ ઉદય પામ્યો. ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું.
" મ્હારો પ્રિય ત્યાગ જ મને શોધતો આવ્યો અને હું તેને ભેટી
" પડ્યો. ક્‌હો, હવે શું પુછવું છે ?"

કુમુદ૦—"જગતના ક્‌હેવા પ્રમાણે તો પિતાનાં વચન તમારાથી સહી
" ન શકાયાં ને રોષમાં ને રોષમાં સર્વના ત્યાગનું તમે અતિસાહસ કર્યું."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"મ્હેં પણ એ વાત વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી છે. પણ તે
" માનનારનું અજ્ઞાન છે. મને રોષનો અભ્યાસ હતો નહી અને છે નહી.
" સાધુજનો દોષ કરતા નથી ને પામર જનો દોષ કરે ત્યારે ક્ષમા જ
" ઘટે છે.[1] તેમાં માતાપિતાના દોષ તો જોવા ચે નહી અને સટે તેમના
" પ્રતિ સર્વાંશે ક્ષમા રાખવી એ તો આકારકાતિથિયજ્ઞનો આવશ્યક
" વિધિ છે. બુદ્ધાવતારના પૂર્વજન્મની કથાઓ ગણાય છે તેમાંથી
" કેટલીક મ્હેં તમને કહી છે. તેમાં બિસજાતકની કથા એવી છે કે
" સર્વ ભાઈઓની સાથે વાનપ્રસ્થ થઈ બુદ્ધ પોતે બોધિસત્ત્વરૂપે રહેતા
" હતા અને સર્વ ભાઈઓ બિસપ્રાશન કરતા હતા. પાંચ છ દિવસ
" સુધી ઈન્દ્ર બોધિસત્વના ભાગનાં બિસ ગુપ્ત રીતે હરી ગયો. બિસ
" ખોવાયાની વાત પ્રસિદ્ધ કરવાથી ભાઈઓને દુઃખ થશે અને પોતાને
" તો આહાર–અનાહારમાં સમદૃષ્ટિ હતી તેથી બોધિસત્વે એ વાત
" કોઈને કહી નહી. વાત જાતે અન્ય કારણથી ઉઘાડી પડી ત્યાં સુધી
" અપવાસ થયા, રોષ કે તર્ક તેમણે કર્યા નહી, અને શરીર કૃશ થયું
" પણ જાતે સુપ્રસન્ન જ રહ્યા. મધુરી ! અપરમાતાના રાજ્યમાં
" ઈશ્વરકૃપાથી હું આવી પ્રસન્નતા રાખી શકયો ને રોષમાં સમજ્યો નહી.
" મારા હૃદયનું મ્હારું પૃથક્કરણ ભુલભરેલું હશે—પણ સત્ય માનજો
" કે હું હજી એમ જાણું છું કે હું પિતા ઉપર રોષ કરી ત્યાગી નથી
" થયો. મને કોઈની અપ્રીતિ તપ્ત કરતી નથી. હું તો તેમના ઉપરની
" પ્રીતિને લીધે તેમનું દુઃખ જોઈ તપ્ત થયો ને તેમની તપ્તિ ટાળી
" તૃપ્તિ આપી. તેમણે મ્હારું અપમાન કર્યું હોય તો તે આ એક વાર જ
" થયું અને તેનાથી તેમના અસંખ્ય પૂર્વ ઉપકાર મ્હારાથી ભુલાયા
" નથી. પણ શ્રદ્ધા વિનાની પૂજા, હૃદય વિનાનું આતિથેય, અને સ્નેહ
" વિનાની પર્યુપાસના એ સર્વ પાણી વિનાના તળાવ પેઠે, ત્યાગ કરવા

1 मरणव्याधिदुःखार्त्ते लोभद्वेषवशीकृते ।
दग्धे दुश्चरिते शोच्ये कः कोपं कर्त्तुमर्हति ॥

"યોગ્ય છે. આવે કાળે સાધુજનોને માટે આ જ વિધિ પ્રાપ્તક્રમ છે;
"આ જ માર્ગ પ્રસન્ન, સુગમ, સ્ફુટ, સુન્દર, અને ધર્મ્ય છે. મહાબોધિનું
"આ વચન છે[1] ને તે સર્વ સાધુજનોને માન્ય છે.

કુમુદ૦—"પણ એ પ્રસંગે શું તમને દુઃખ નથી થયું ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"દુઃખ થયાની ના કહેવાતી નથી. પણ તે દુઃખ "મ્હારે પોતાને માટે થયું નથી. પિતાના કૃત્યમાં અધર્મ લાગ્યો, અને "તેમના પોતાના અકલ્યાણકારક અધર્મમાં તેમની પ્રવૃત્તિ જોઈ તેમના "ઉપરના મ્હારા પ્રીતિયોગને લીધે મને સંતાપ થયો.[2]"

કુમુદ૦—"એ સંતાપમાંથી તમે શી રીતે મુક્ત થયા?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"તેમના ચિત્તને શાંતિ થશે એ વિચારે "સંતાપને શાંત કર્યો."

કુમુદ૦—"કોઈ બાળક સર્પ સાથે રમવા ઇચ્છે અને સર્પને પક-"ડતા સુધી રોયાં કરે ને શાંત થાય નહી; તે બાળકનું સર્પ પકડવાથી "અકલ્યાણ થાય તે થવા દઈ શાંત કરવું તે ધર્મ કે રોવા દેવું તે ધર્મ ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"જે બાળક નથી અથવા પારકું બાળ હોઈને "આપણો ઉપદેશ માને એમ નથી તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કલ્યાણ કરવાનો "ધર્મ નથી. પિતાને ઉપદેશ કરવો તેમની જિજ્ઞાસા વિના પ્રાપ્ત થતો "નથી. એ તો બહુ થાય તો વિનયપૂર્વક સ્નેહપૂર્વક સૂચના પિતાને પુત્રે "કરવી હોય તો તેટલો ધર્મ છે. બાકીનો પુત્રનો ધર્મ પિતાના "મંદિરમાં રહી તેમનું આતિથેય કરવાનો છે; પિતાને આ યજમાન "ઉપર અનાદર થાય એટલે યજમાન પુત્ર સ્નેહશૂન્ય પિતૃમન્દિરમાં "ર્‌હેવાનો અધિકારી નથી."

---

१. विमध्यभावादपि हीनशोभे यायां न सत्कारविधौ स्वयं चेत् ।
सङ्गादगत्या जडतावशाद्वा नन्वर्थचन्द्राभिनयोत्तरःस्यात् ॥
प्राप्तक्रमोऽयं विधिरत्र तेन यास्यामि नाप्रीत्यभितप्तचित्तः ।
एकावमानाभिहता हि सत्सु पूर्वोपकारा न समीभवन्ति ॥
अस्निग्धभावस्तु न पर्युपास्यस्तोयार्थिना शुष्क इवोदपानः ।
प्रयत्नसाध्यापि ततोऽर्थसिद्धिर्यस्माद्भवेदाकलुपा कृशा च ॥
प्रसन्न एव त्वभिगम्यरूपः शरद्विशुद्धाम्बुमयाहृदाभः ।
सुखार्थिनः क्लेशपराङ्मुखस्य लोकप्रसिद्धः स्फुट एप मार्गः॥ जातकमाला.

२. गात्रच्छेदेऽप्यक्षतक्षान्ति धीरं चित्तं तस्य प्रेक्षमाणस्य साधोः ।
नासीद्दुःखं प्रीतियोगान्नृपं तु भ्रष्टं धर्माद्वीक्ष्य संतापमाप ॥ जातकमाला.

કુસુદ૦—"તમે એમને શાન્તિ ઇચ્છી હશે; પણ તમારા ત્યાગથી "શાન્તિને સ્થાને તેમને શોક નહી થયો હોય એમ તમે માનો છો? "એવા શોકની અવગણના કરવી અને તેમની એકાદ ભુલ મનમાં "આણવી એ શું પુત્રધર્મ છે કે ક્ષમા છે?

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"એમને શોકે એમના હૃદયમાં અનુતાપ કર્યો "હશે; વર્તમાનપત્રોથી તેમ જણાય છે. પણ આ વાતમાં એ ધર્મનું, "તારતમ્ય મને જુદો માર્ગ બતાવે છે, મ્હારા દોષ વિના તેમની મ્હારા "ઉપર અપ્રીતિ થઈ તેમાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે; કારણ પ્રીતિ દુ:ખનું "કારણ થાય છે ને આ અપ્રીતિથી મ્હારા સંબંધી વાસનાઓ તેમના "હૃદયમાંથી ઓછી થાય ને એ મને ભુલે તેટલો હું પિતૃયજ્ઞમાંથી મુક્ત "થઉં. બાકી તેમની ઉપરની મ્હારી પ્રીતિ હતી એથી વધી છે; ઘટી "નથી. માત્ર મ્હારા મનોરાજ્યના સરજેલા ધર્મબન્ધનથી બંધાઈ ને હું એ "પ્રીતિની વાસનાઓને શાંત કરું છું. જે કારણથી મ્હારી વાસનાઓને "હું શાંત કરું છું તે જ કારણથી એમની વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાની "મ્હારી વાસનાને પણ શાંત કરું છું ને એમના શોકના અનુતાપ- "માંથી તેમને મુક્ત કરવાની મ્હારી વાસનાને પણ શાંત કરું છું. "સંસારમાં મનાતા ધર્મ પ્રમાણે, સંસારની પ્રીતિના નય પ્રમાણે, "એ શોકની અવગણના અધર્મ્ય છે, પણ સાધુજનોના અધ્યાત્મ "ધર્મનો પન્થ જુદો છે ને મુંબાઇ છોડતા પહેલાં મ્હેં તેનો વિચાર "કર્યો હતો. પિતાપુત્રાદિ સર્વ સંબંધ ભ્રમરુપ છે, આકસ્મિક છે, અને "અનિત્ય છે. મરણાદિથી એ ભ્રમ દૂર થવાનું કારણ પ્રાપ્ત થયા પછી "પણ મનુષ્યો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે એ ભ્રમમાંથી મુક્ત ન થતાં "અનુતપ્ત થાય છે. અતિથિસત્કારને માટેના ધર્મમાંથી પિતાએ મુકત "કરેલો યજમાન સાધુ પુત્ર અન્ય મહાયજ્ઞો માટે પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં "કુટુમ્બજન થતાં અનુશોચનને ભ્રાન્ત કે ક્ષણિક ગણી પોતાને પન્થે "પળવાને એ સ્વતંત્ર છે."

કુસુદઃ—આપના યજ્ઞ કરવાનું પિતાએ અપમાન કરતા સુધી "સુઝયું ન હતું. આ યજ્ઞવિધિ પણ આજસુધી આપ જાણતા ન હતા. "એ અપમાનાદિને તો આપે નિમિત્ત કર્યાં. એ નિમિત્ત થયાં ન હત "તો આ જ્ઞાનવિચારનો પ્રયોગ આપ કરત નહી."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"ખરી વાત છે કે ગુરુજીનો ઉપદેશ આજ જ "સાંભળ્યો. પણ "મ્હારી પોતાની બુદ્ધિથી જે નીતિ અને જે ધર્મ "મને ઘણા કાળથી યોગ્ય લાગ્યા છે તે નીતિધર્મના વિધિઓમાં "અને આ યજ્ઞકાર્યના વિધિઓમાં નામફેર વિના બીજા ફેર સ્વલ્પ

“ છે, ને આજ યજ્ઞકથા તમે સાંભળી માટે યજ્ઞકાર્યની ભાષામાં
“ મ્હારાં કારણ તમારી બુદ્ધિને અનુકૂળ થશે જાણી એ ભાષામાં
“ તમારી સાથે વાત કરું છું. બાકીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ક્‌હેવાનું
“ કે સત્કાર્યમાં કંઈ ન્હાનો પ્રસંગ પણ નિમિત્તભૂત થાય તો
“ તેનો લાભ લેવામાં ચતુર સાધુએ ચુકવું નહી એવો ધર્મ છે.
“ બોધિસત્વ શેઠ દુકાનમાં બેઠા બેઠા કામ કરતા હતા. તેનાં કુટુમ્બ-
“ જનોમાં ભ્રાન્તિથી ગપ ચાલી કે શેઠ પ્રવ્રજિત થયા અને ગૃહિણી
“ આદિ સર્વ જન શેઠ મુવા હોય એમ અનુતપ્ત થયાં. તે પ્રસંગથી જ
“ સૂચના પામી શેઠ પ્રવ્રજિત થઈ વનમાં ચાલ્યા, અને શોક કરતાં
“ કુટુમ્બજન પછી મળ્યાં તેમને મધુર અક્ષર કહી પાછાં વાળ્યાં તે
“ વળ્યાં. આપણામાં કલ્યાણ ધર્મ છે એવી લોકમાં વાત ચાલે તો તે
“ સત્ય કરવી યોગ્ય ગણી[1] શેઠ ચાલ્યા ગયા. તો મ્હે તો મ્હારે માટે
“ યજમાનની અપ્રીતિ સ્પષ્ટ દેખી તેનું ગૃહ છોડ્યું છે.”

કુમુદ૦—“ અનુતાપથી તપતી તેમની પ્રીતિને આપે કેવળ શુષ્ક
“ ગણીને કે પ્રીતિમાત્રને મિથ્યા ગણીને પિતાનો ત્યાગ કર્યો? જો તેમની
“ પ્રીતિ શુષ્ક ગણી તો મ્હારી પ્રીતિ કેવી ગણી? અને જો પ્રીતિમાત્રને
“ મિથ્યા ગણી પિતાનો અને મ્હારો બેનો ત્યાગ કર્યો હોય તો મ્હારે
“ માટે આટલા તપો છો કેમ અને તેમના દુઃખનું નિવારણ કરવા મુંબાઈ
“ જવાનું કેમ ધારતા નથી? શું પિતાના કરતાં મને વિશેષ ગણો છો?”

સરસ્વતીચંદ્ર૦–“આ મનુષ્ય ન્યૂન અને આ મનુષ્ય વિશેષ એવી
“ ગણનાઓ સંસારમાં રાગદ્વેષ પ્રમાણે થાય છે. સાધુજનો એવી ગણના
“ સામાના ગુણપ્રમાણથી અને પોતાના ધર્મપ્રમાણથી કરે છે. મધુરી,
“ સ્ત્રી કરતાં માતા અધિક અથવા માતા કરતાં સ્ત્રી અધિક એવી
“ ગણનાઓ પોતપોતાના રાગદ્વેષ પ્રમાણે અને સ્વભાવ પ્રમાણે સંસા-
“ રીયો કરે છે. સત્ય જોતાં, માતા પણ અતિથિ છે અને સંસારની રીતે
“ પરણાવેલી સ્ત્રી પણ અતિથિ છે તે બે જણાનો યજમાન પોતાના
“ ધર્મનો ક્રમ કેવાં ધોરણે રચે છે તે ગુરુજીએ તમને સમજાવ્યું છે. સાધુ-
“ ઓના ધર્મના આવા ક્રમથી રામે કૌશલ્યાને દશરથ પાસે રાખ્યાં,
“ અને સીતાને પોતાની સાથે લેવાનો નિશ્ચય કરતી વેળા “આ વાતમાં

---

૧. कल्याणधर्मेति यदा नरेन्द्र संभावनामेति मनुष्यधर्मा ।
तस्या न हीयेत नरः सुधर्मा ह्रियापि तावद्धुरमुद्धरेत्ताम् ॥
संभावनायां गुणभावनायां संदृश्यमानो हि यथा तथा वा ।
विशेषतो भाति यशःप्रसिद्ध्या स्यात् त्वन्यथा शुष्क इवोदपानः॥ जातकमाला.

" માતાપિતા સંમત થશે કે નહી ?" એ પ્રશ્ન પણ એમને સુઝયો
" નથી. દમ્પતીના અદ્વૈતનું આવું પરિણામ છે અને સંસારને તે ગમતું
" નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેના લગ્નવિધિથી સ્ત્રીપુરૂષના શરી-
" રને પરસ્પરઅતિથિ કરી દેવાના રૂઢ આચારે સંસારની દૃષ્ટિમર્યા-
" દામાંથી દમ્પતીનાં શુદ્ધ રૂપનું સ્વપ્ન સરખું હાંકી ક્હાડ્યું છે. મધુરી !
" મ્હેં પિતાના કરતાં સ્ત્રીને વધારે ગણી હત તો હું જુદો આવાસ માંડી
" સ્ત્રી સાથે તેમનાથી જુદો ર્‌હેત; પણ તેથી તેમને જે દુઃખ થાત તેનો
" પ્રતીકાર, અને તમારું અને તેમનું કલ્યાણ, સર્વને સાથે લાગાં સાધ-
" વાનો મને જે એક જ માર્ગ સુઝયો તે મ્હેં લીધો, પ્રીતિને મિથ્યા
" ગણવી કે નહી એ તો ચંદ્રાવલીમૈયા તમને મ્હારા કરતાં વધારે
" સારી રીતે સમજાવશે ને તે વિષયમાં મ્હેં કંઈક બોધ એમની પાસે-
" થી જ લીધો છે. બાકી પિતાની કે તમારી કોઈની પ્રીતિને મ્હેં
" શુષ્ક તો નથી જ ગણી. તમારી પ્રીતિ શુષ્ક ગણી હત તો આજ
" મને પરમ શમસુખ મળ્યું હત. પિતાની પ્રીતિને શુષ્ક ગણી હત
" તો આજ અત્યારે આપણે એ મુંબાઈ નગરીના કોઈ મ્હેલમાં હત.
" તમારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે હું અત્યારે તપું છું તો પિતા ઉપ-
" રની પ્રીતિથી નથી તપતો એમ નથી, પણ મ્હેં ઉત્પન્ન કરેલા તમારા
" દુઃખનું નિવારણ કરવું એ મ્હારો ધર્મ છે અને પિતાની જ તૃપ્તિને
" માટે કરેલા ત્યાગનો ત્યાગ કરવો એ હવે અધર્મ છે. એ ત્યાગ તો
" થયો તે થયો. હાથીના દાંત બ્હાર નીકળ્યા તે નીકળ્યા."

કુસુદ૦—" પિતાના તેમ મ્હારા ઉભયના દુઃખનું કારણ તમારો
" ત્યાગ છે તો મ્હારા દુઃખના નિવારણમાં ધર્મ ક્યાંથી આવ્યો અને
" તેમના દુઃખના નિવારણમાં અધર્મ કેમ આવ્યો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—" ઉભયના દુઃખનું કારણ મ્હારો ત્યાગ છે એ વાત
" ખરી નથી. તમારા દુઃખનું કારણ મ્હેં જ તમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલી
" પ્રીતિ છે. પિતાના દુઃખનું કારણ પણ મ્હારા ઉપરની તેમની પ્રીતિ
" જ છે પણ એ પ્રીતિને મ્હે ઉત્પન્ન કરેલી નથી; મ્હેં આમન્ત્રિત
" કરી નથી, અને એ પ્રીતિનો પ્રદીપ મને વાકયો ક્‌હેતી વેળાએ તેમણે
" હોલવી નાંખ્યો તો ફરી દીવાસળીથી બળેલી વાટને મુખે પિતા હવે
" નવો દીવો સળગાવે તેના પરિણામનો પ્રતીકાર કરવો મને પ્રાપ્ત
" થતો નથી. જે પ્રીતિ શબરૂપ થઈ તેના પ્રેતને ચેતનરૂપ ગણી ઘરમાં
" વાસ આપવો ઘટતો નથી. એ પ્રેત તો પોતાને પીપળે જ વસે."

કુસુદ૦—" તમારા હૃદયમાં હજી ગુપ્ત ઉંડો રોષ છે તે તમારી પાસે
" આમ બોલાવે છે. તેમની પ્રીતિ કદી હોલાઈ નથી—માત્ર પવનના

" ઝપાટાથી નીચી નમી ગઈ હતી, તે પવન જતાં ટટ્ટાર ઉભી થઈ
" પ્રથમના કરતાં વધારે તેજથી બળતી હશે. તેમની પ્રીતિ શબરૂપ
" થઈ ન હતી–માત્ર મૂર્છાવશ થઈ હતી. જેવી કૃપા કરી મને આપે
" આ પવિત્ર ખોળામાં મ્હારી મૂર્છાકાળે જાળવી રાખી અને અત્યારે
" આમ ગોષ્ટીસુખ આપો છો તે જ ન્યાયે તેવી જ કૃપાથી પિતાની
" મૂર્છાવશ પ્રીતિની આપે પળવાર સંભાવના કરી લેવી હતી. ઓ
" મ્હારા ચન્દ્ર! આ ખગ્રાસમાંથી મુક્ત થઈ પિતાના હૃદયાકાશને પાછું
" પ્રકાશિત કરો! મ્હારું તો થયું તે થયું! પણ જેનું મહાદુઃખ—વૃદ્ધા-
" વસ્થાનું દુઃખ—વિચારથી કળાય નહી અને આંખોથી જોવાય નહી
" એવું હશે અને જેનો ઉપાય માત્ર તમારા એકલાના જ હાથમાં છે
" તેને તમે તરત શાંત કરો. તેમ નહી કરો તો ગયો કાળ આવશે
" નહી અને દશરથરાજાની પેઠે તેમના શરીરને કોઈ મહાન્ અનર્થ થઈ
" જશે તો તમને અતુલ પશ્ચાત્તાપ થશે! તે પશ્ચાત્તાપનું પ્રાયશ્ચિત
" આપના હાથમાં નહી રહે અને આપને એક દુઃખમાં તપ્ત થતા
" જોઉં છું તેને બીજા દુઃખાગ્નિની જ્વાળામાં પડેલા જોઈશ! જો મને
" સુખી કરવાને ઇચ્છતા હો તો આ દુઃખ મ્હારે જોવા વેળા ન આવે
" એવું અત્યારથી કરો! મ્હારા ચન્દ્ર! હું આપને બહુ સવેળા ચેતાવું
" છું અને પગે લાગી ખોળો પાથરી માગી લઉં છું!

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"તમે મ્હારી ભુલ ક્હાડી અને તે ખરી ક્હાડી
" છે. મને અત્યારે કંઈક રોષ ચ્હડ્યો એટલી વાત તમે સત્ય સમજ્યાં.
" પણ ત્યાગકાળે તો પિતા ઉપર કે કોઈ ઉપર રોષ ન હતો. હું
" પિતાના મન્દિરમાં તમારી સાથે રહું તો તમને કેવાં દુઃખ થવાનાં
" તેનો પિતાનાં મર્મવાકયોએ મને શુદ્ધ પ્રત્યક્ષવત્ તર્કવિચાર કરા-
" વ્યો હતો. અને એમના ગૃહમાં રહેવું અને તમારી સાથે લગ્ન કરવું
" એ બે વાનાં સાથે લાગાં કરવાં તો તે કાળે જ વર્જ્ય ગણ્યાં હતાં.
" એ અત્યારે સાંભર્યું. પણ તે નિર્ણય રોષપૂર્વક કર્યો ન હતો, વિચાર-
" પૂર્વક કર્યો હતો. પણ આજ સુધીમાં મને આજના જેવો પણ રોષ
" ચ્હડ્યો નથી, ત્યાગકાળે પણ ચ્હડ્યો નથી. અને અત્યારે ચ્હડ્યો
" છે તે પણ પિતા ઉપર નથી ચ્હડ્યો. માત્ર આપણા લોકતંત્રમાં
" વ્યાપી ગયેલી જે અવ્યવસ્થાને બળે તમારા જેવાં પુષ્પ ધુળમાં
" રગદોળાય છે અને શુદ્ધ પ્રીતિતંત્રની વાડીઓ દેશમાંથી નષ્ટ થઈ
" છે તેનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ થતાં માત્ર મ્હારું ચિત્ત અત્યારે ઉકળી
" આવ્યું! તમે એ અવ્યવસ્થાનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છો; આજસુધી

"જેના ઉપર મ્હારું ધ્યાન ગયું ન હતું એવી તમારી મધુરતાના
"રસનું હું અત્યારે પાન કરું છું ને આવો મધુર જીવ–આવું મધુર શરીર
"આ અવ્યવસ્થાનો ભોગ થઈ પડ્યાં છે અને હું તે પાપકર્મમાં સાધન-
"ભૂત થયો છું—એ સર્વ વિચાર મ્હારા આ ઉકળાટને બહુ વધારી
"મુકે છે. ત્યાગકાળે આટલી વાત પ્રત્યક્ષ હત તો હું શું કરત તે
"કહેવાતું નથી. પણ એટલું તો પૂર્ણ રીતે સ્મરણમાં છે કે આવો
"પણ રોષ તે કાળે મને ન હતો."

કુસુદ૦—"તો પિતાના દુઃખનું નિવારણ કરવા આપે પાછાં કેમ
"ન જવું તેનો શાંત વત્સલ વિચાર હવે કરો."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"જે પ્રશ્નો તમે પુછો છો તેવા જ પુછનાર મિત્ર
"ચંદ્રકાન્ત ત્યાગવિચારને કાળે પાસે હતો, ને તેણે તેનો પક્ષવાદ
"રાત્રિના બાર વાગતા સુધી કર્યો હતો. તેના ગયા પછી આખી રાત
"મ્હેં શાંતિથી વિચાર કરીને ત્યાગ કર્યો છે."

કુસુદ૦—"એ વિચાર શા કર્યા હતા ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમે સાધુજનોમાં આવ્યાં છો ને તેમની પ્રીતિ
"જુવો છો; એ નિષ્કામ પ્રીતિ છે અને તે માટે જ સર્વદા પૂજનીય છે.
"સંસારી જનોની પ્રીતિ સકામ હોય છે માટે તેનો સત્કાર એ પ્રીતિ-
"માંની કામનાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે. એ
"પાસની કામના હોય ત્યારે એ જણની કામનાની તૃપ્તિથી પ્રીતિનું
"આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. એક પાસની કામના હોય ત્યારે તેની તૃપ્તિથી
"પ્રીતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. કામના નષ્ટ, શાંત, અથવા પૂર્ણ થયા
"પછી આવી પ્રીતિનું તો શબ જ સમજવું. 'આત્માના કામને ઉદ્દેશીને
"સર્વ પદાર્થ-પુત્ર, સ્ત્રી, પિતામાતા, આદિ સર્વ પદાર્થ પ્રિય થાય
"છે' એવી શ્રુતિ આવી પ્રીતિને માટે યથાર્થ છે. કામનાવાળા જે
"અતિથિની કામનાને યજમાનની અપેક્ષા રહેતી નથી તે યજમાનને
"તે કામનાવાળા અતિથિની પોતાના ઉપરની પ્રીતિનો તે પ્રસંગ
"પછી પણ સત્કાર કરવો એ સંસારમાં રૂઢ છે, પણ સાધુજનોનાં ચિત્ત
"તેવે કાળે આ મિથ્યા પ્રીતિના પાશમાંથી છુટા થવાનો ધર્મ જુવે
"છે તે ધર્મ મ્હેં જોયો ને લઈ લીધો."

કુસુદ૦—"એમ છુટા થવું તેને ધર્મ શા માટે ગણો છો ? ઘરમાં
"રહીને પણ સર્વ ધર્મની સાધના કેમ ન થઈ શકે ? પિતાના દુઃખનું
"નિવારણ એ શું તમારો ધર્મ નહી ? શું મ્હારા સસરાજીએ વિકટ
"કારભારતંત્રમાં રહી તપ કર્યું નથી ? શું મ્હારાં ગુણીયલે કુટુંબજાળમાં
"રહી તપ કર્યું નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"જેને જે સ્થિતિ સ્વભાવથી મળે તેણે તે સ્થિતિ-
"યોગ્ય તપ આદરવું ઉચિત છે. જેનો સ્વભાવ કામનારૂપ હોય તેણે
"તેને અનુકૂળ કામ કરવું; બુદ્ધિધનભાઈને કારભારની કામના તીવ્ર
"હતી. હું મૂળથી નિષ્કામ છું. તમારાં પવિત્ર જનનીને કુટુંબજાળમાં
"સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, અને પોતાના ગુણોત્કર્ષથી તમારા પિતા સાથે
"અદ્વૈતયજ્ઞમાં સહચારનો ધર્મ તેમને પ્રાપ્ત થયો અને એ યજ્ઞને
"પુણ્યે એમની અદ્વૈતકામના સિદ્ધ થઈ છે. મ્હારે કામના કંઈ નહી
"અને પિતાની પુત્રકામનાઓમાંથી એક વાર મુક્ત થઈ આજ આ
"સ્થિતિને હું પામ્યો તો મ્હારું સદ્‌ભાગ્ય જ. પિતા મ્હારા વિયોગથી
"અથવા પોતાના પશ્ચાત્તાપથી અત્યારે દુઃખી હશે. તેઓ દુઃખી
"નહી થાય એમ મ્હેં ધાર્યું જ ન હતું. પણ જો એ દુઃખમાંથી મુક્ત
"કરવા હું ઘેર રહ્યો હત તો ગુમાનબાની વૃત્તિના અનુરોધનો તેમનો
"ધર્મ તેમને વિશેષ દુઃખ કરત અને અત્યારે પાછો જઉં તો તેમને
"તરત સુખ થાય પણ પરિણામે એનું એ દુઃખ મ્હારા અને તેમના
"આયુષ્યના સમાગમપર્યંત થાય. મ્હેં તેમને આવા આયુષ્ય પર્યંતના
"વિશેષ દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા અને તેમ કરતાં તેમને આટલું અન્ય
"દુઃખ થાય તેમાં મ્હારો ઉપાય નથી. આવા પ્રસંગો સંસારના બન્ધ-
"માંથી મુક્ત કરે છે ને ત્યાગીને ત્યાગનો અધિકાર આપે છે. વળી
"મ્હારા પાછા ગયાથી તેમને સુખ થવાનું હોય તો થાય પણ ગુમાન-
"બાને તો મ્હારા પાછા જવાથી અધિકતર દુઃખ થવાનું તેનું કારણ
"હું થવા ઇચ્છતો નથી. મ્હારે જે વૈભવ જોઈતો નથી તે વૈભવવાળા
"ગૃહનો સ્વીકાર કરું તો ગુમાનબાને ફરી ફુંફવાડા કરવા પડે ને
"પિતાને સાંભળવા પડે. આ શમસ્થાનનો ત્યાગ કરાવી આવા વિગ્રહ-
"સ્થાનમાં મને મોકલવાનું તમે નહી ઇચ્છો ![1] વળી એકને સુખી
"કરવા બીજાને અથવા એને પણ આમ દુઃખી કરું તો તો અધર્મ જ
"થાય. પરિણામનો કે ધર્મનો જે વિચાર કરું છું તેથી એ જ નિશ્ચય
"દૃઢ થયાં કરે છે કે મ્હારે પાછાં જવું તે અધર્મ છે; અને અધર્મમાંથી
"દૂર થવાને પ્રસંગે પિતાને, મને, કે તમને કે અન્યને થવાનાં લાભ-
"હાનિ જોવાનાં નથી. જ્યાં સુધી ગૃહવાસનો ધર્મ છે ત્યાં સુધી તે
"સ્વીકારવો. જ્યાં તે અધર્મરૂપ થાય ત્યાં તેનો ત્યાગ કરવો. પ્રવૃત્તિ-
"ના પરાક્રમધર્મ ગૃહવાસ સ્થિતિથી પ્રાપ્ત થાય તો તે અન્તઃશમથી

---

૧. तद्वर्जनीयान् परिवर्जयन्तं परिग्रहान् विग्रहहेतुभूतान् ।
क्रोधोच्छिरस्कानिव कृष्णसर्पान्युक्तोसि मां देव न संनिषेद्धुम् ॥ जातकमाला.

"પાળવાના છે, અને અન્ય સ્થિતિથી પરાક્રમશક્તિ વિરામ પામે તો
" દમસ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મથી નિષ્કામ કર્મ કરનારને ઉભય
" વૃત્તિમાં શમ જ છે અને તેથી જ ધર્મમાર્ગનો પ્રશમરૂપ એક જ
" રસ કહેલો છે, ધર્મથી પ્રવૃત્તિની સ્થિતિવાળા જનો પોતાના
" માર્ગમાં જાતે આવતાં સુખનું આસ્વાદન કરે તો ભલે, પણ સુખની
" આશાથી ધર્મનો પરિભવ તેમણે કરવો પડે તો તો ગૃહનો ત્યાગ
" જ પ્રાપ્ત થાય છે.[1]"

કુમુદ૦—"આપની મ્હારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે મ્હારે માટે
" ધર્મના અત્યયથી કલંકિત થઈને પણ મ્હારું સુખ જોવા ઈચ્છો છો
" તો પિતા ઉપરની પ્રીતિ અધર્મથી કેમ ડરે છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"હું પિતાને માટે જે કંઈ કરું છું કે નથી કરતો
" તેમાં પ્રીતિ કે અપ્રીતિ કારણભૂત નથી. તેમ જ તમારે માટે જે કરવા
" તત્પર છું તેમાં પણ કેવળ પ્રીતિ કારણભૂત નથી. ત્યાગકાળે જે જે
" કામ મ્હેં કર્યાં તેમાં પણ આદિકારણ પ્રીતિ–અપ્રીતિ ન હતાં. મ્હેં
" જે જે કર્યું છે કે કરવું અનુચિત ધાર્યું છે તે મ્હારી ધર્મબુદ્ધિના કાર-
" ણથી કર્યું કે ન કર્યું સમજવું. આપ્તજનોની પ્રીતિને મ્હારો ગૃહત્યાગ
" પ્રિય ન હોય એ હું સમજતો હતો, પણ તેમની પ્રીતિના શુદ્ધ સ્વ-
" ભાવની મ્હેં ચિકિત્સા કરી. ગૃહનો ત્યાગ ન કરવાનું સમજાવતાં
" ચંદ્રકાન્તે ઘણાં કહેણ વચન મને કહ્યાં હતાં તે એના મનથી ન્યાય્ય
" હતાં અને મિત્રપ્રીતિના ઉદ્ગારરૂપ હતાં અને તેને સત્ય લાગેલાં
" ધર્મરૂપ હતાં. આ વચનથી મિત્રપ્રીતિની મ્હારી પ્રીતિ વધી,
" પણ મ્હારો ધર્મ તો મ્હારા હૃદયપાવકમાં પાવન થાય—મ્હારો
" પોતાનો મનઃપૂત થાય—તે જ મ્હારે પાળવાનો હતો તે મ્હેં
" પાળ્યો. મ્હારા ગૃહત્યાગ કરતાં ગૃહવાસમાં ચંદ્રકાન્ત જેવા
" આપ્તજનો શાથી કલ્યાણ માને છે? ગૃહત્યાગમાં કંઈ પાપ છે
" કે તેમાંથી મને નિવૃત્ત કરવા તે ઈચ્છે છે અને એ ઇચ્છા મ્હારાથી
" ન પુરાતાં શોક કરે છે?[2] કોઈ મરી ગયો હોય કે મરવાનો

---

૧. यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहमथ गेहमिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।
प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥
इति धर्मविरोधदूषितत्वाद्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।
परिभूय सुखाशया हि धर्मं नियमो नास्ति सुखोस्यप्रसिद्धौ ॥ जातकमाला

२, वनाद्गृहं श्रेय इदं त्वमीषां स्वस्थेषु चित्तेषु कथं नु रूढम् ।
यन्निर्विशङ्का वनसंश्रयान्मां पापप्रसङ्गादिव वारयन्ति ॥
मृतो मरिष्यन्नपि वा मनुष्यश्च्युतश्च धर्मादिति रोदितव्यम् ।
कथानु बुध्वा वनवासकामं मामेव जीवन्तममी रुदन्ति ॥ जातकमाला

"થયો હોય અથવા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો હોય ને આસજન રોવા બેસે તો
"તે સમજાય. પણ હું જીવતે મ્હારે માટે ચન્દ્રકાંત અને પિતા આટલું
"દુઃખ ધરશે એ મ્હે જાણ્યું પણ મ્હારા મનને પુછ્યું કે એ દુઃખ ધરશે
"તે કંઈ બુદ્ધિથી? આ સર્વનો મ્હેં ત્યાગકાળે વિચાર કર્યો. તેમની પોતા-
"ની પ્રીતિ ગૃહસંસાર અને ગૃહવાસ ઉપર જેવી લાગી તેવી જ મ્હારા
"ઉપર પણ લાગી. પણ વધારે કોના ઉપર હશે એમ મ્હેં મ્હારા મનને
"પુછ્યું. જો ગૃહ ઉપર તેમને વધારે પ્રીતિ હોય તો તેઓ ઘેર રહેવાને
"સ્વતંત્ર છે તો તેમનો મ્હારા જવાથી થવાનો અશ્રુપાત કંઈક મ્હારે
"માટેની પ્રીતિને લીધે હોવો જોઈએ. જો મ્હારા ઉપર ગૃહવાસ કરતાં
"પ્રીતિ હોય[1] તો મ્હારી પેઠે ત્યાગી થઈ મ્હારી સાથે આવવાની હું
"કોઈને ના કહેતો નથી. છતાં ન ઘર છોડવા દે ને ન છોડીને આવે
"તો એમ સમજવું કે તેમની પ્રીતિ મ્હારા કરતાં ગૃહ ઉપર વધારે
"છે, અને ઘરને કે મને કોઈને ન છોડતાં મ્હારો, તેમનો અને
"પોતાનો ત્રણેનો સમાગમ રાખવામાં તેઓ પોતાનું સુખ માને છે અને
"તેથી મ્હારા કલ્યાણનો વિચાર તેમને સુઝતો નથી. અથવા તો મ્હારા
"ગુણમાં એવી કંઈ ન્યૂનતા છે કે જેથી આવું સ્નેહી મંડળ મ્હારી
"સાથે ત્યાગી થવા ઇચ્છે જ નહી—મ્હારામાં જ કંઈ નિર્ગુણપણું
"હોવું જોઈએ.[2] નિર્ગુણ માણસને પણ આપત્તિકાળે બે ત્રણ મિત્રો તો
"હોય છે તો ગુણીજનને અનેક હોય પણ તેમાંથીયે તેની સાથે ઘરછોડીને
"આવવા નીકળનાર એક મિત્ર પણ અતિદુર્લભ હોય તે જ ગૃહત્યાગ
"સ્વાભાવિક ગણ્યું.[3] વળી વિચાર કરતાં લાગ્યું કે મ્હારામાં ગુણ હશે
"તો કોઈ મિત્ર સ્નેહના બળથી પાછળ જાતે આકર્ષાશે, ને મ્હારામાં ગુણ
"નહી હોય ને સાથે નહી આવે તો તેનો દોષ ગણવાનું કારણ નથી. જો
"મ્હારામાં ગુણ છતાં સાથે કોઈ ન આવે તો એમ સમજવું યોગ્ય
"લાગ્યું કે રોતાં કકળતાં આસજન એક પાસ ગૃહવાસનાથી આકર્ષાય
"છે ને બીજી પાસથી મ્હારા ઉપરની પ્રીતિથી આકર્ષાય છે; આને બળે
"રુવે છે ને તેને બળે મ્હારા જેવો ત્યાગ કરવાનું તેમને સુઝતું નથી.

---

૧. मद्विप्रयोगस्त्वथ शोकहेतुर्मया समं किं न वने वसन्ति ।
गेहानि चेत्कान्ततराणि मत्तः कोन्वादरो बाष्पपरिव्ययेन ॥ जातकमाला.

૨. ममैव वा निर्गुणभाव एष नानुव्रजन्त्यद्य वनाय यन्माम् ।
गुणावबद्धानि हि मानसानि कस्यास्ति विश्लेषयितुं प्रभुत्वम् ॥ जातकमाला.

૩. द्वित्राणि मित्राणि भवन्त्यवश्यमापद्गतस्यापि सुनिर्गुणस्य ।
सहाय एकोऽप्यतिदुर्लभस्तु गुणोदितस्यापि वनप्रयाणे ॥ जातकमाला.

"જો તેમને તેમ સુઝશે તો મ્હારે ફરી વિચારવાનું કારણ થશે—જો નહી
"સુઝે તો તેઓ સંસારનાં સુખદુઃખથી પ્રારબ્ધ પ્રમાણે આકર્ષાશે ને
"મરણકાળને બદલે અત્યારથી જ હું ગ્રહવાસના બંધનમાંથી–કુટુમ્બ-
"અતિથિયોના યજમાન ધર્મમાંથી અને તેની સાથે પ્રીતિયોગથી છુટી
"એકલો ભમીશ એવો સંકલ્પ કર્યો. મ્હારા ત્યાગથી ખિન્ન થનારનો ખેદ
"આવા માર્ગથી ઓછો થવો ન થવો તે તેમના હાથમાં ગણ્યું અને
"પોતાના હાથમાંનું...ફળ તેમણે...ખાવું કે ન ખાવું તે તેમના પોતાના
"અધિકારની વાત ગણી, તેમની પ્રીતિની તૃપ્તિ કે તપ્તિ કરવામાં મ્હારા
"કરતાં તેમનો પોતાનો અધિકાર શ્રેષ્ઠ અને ઉચિત ગણી, મ્હેં નિર્ણય
"કર્યો કે તેઓ, મ્હારું માન તેમના પોતાના સમાન ગણી, શોકનું જે
"ઔષધ તેમના પોતાના હાથમાં હું દેખું છું તે છતાં તેનો સ્વીકાર કરતા
"નથી તો તેમની પ્રીતિને, તેમના શોકને, અને એ શોકથી તેમને જે
"ઇષ્ટાનિષ્ટ સુખદુઃખરૂપ ફલ થાય તેમને, નટલોકના ખેલ જેવાં, મોહમય
"આવરણ જેવાં, અને જાગતાં છતાં ઉંઘું છું કહેનાર બાળકની શઠતા જેવાં,
"અશુદ્ધ અને પામર ગણી,[1] તેની તૃપ્તિ મ્હારા યજ્ઞોમાં અવિધેય ગણી,
"મ્હેં આ શરીરનાં સર્વ સંબંધીયોનો, લક્ષ્મીનો, અને ગૃહનો પરમધર્મ-
"રૂપ ત્યાગ કર્યો અને કર્યો તે કર્યો. મ્હેં પ્રીતિઅપ્રીતિથી કાંઈ કર્યું નથી."

કુમુદ૦–"સર્વની પ્રીતિની એવી ગણના કરી તો મ્હારી પ્રીતિની
"જુદી ગણના કેમ કરી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"મ્હે તમને કહ્યું કે પ્રીતિને બળે કોઈ મ્હારી પાછળ
"નીકળવાના વિચાર કરે તો જ તેની પ્રીતિને મ્હારી પાસે મ્હારા
"ત્યાગનો વિચાર કરાવવા જેવી મ્હેં ગણી હતી. તમે જાતે સ્વતંત્ર ન

---

१. दृष्टाश्रुदानो व्यसनोदयेषु बाष्पोद्गमान्मूर्त्त इवोपलब्धः ।
संरूढमूलोऽपि सुहृत्स्वभावः शाठ्यं प्रयात्यत्र विनानुवृत्त्या ॥
निवारणार्थानि सगद्गदानि वाक्यानि साश्रुणि च लोचनानि ।
प्रणामलोलानि शिरांसि चैषां मानं समानस्य यथा करोति ॥
स्नेहस्तथैवार्हति कर्त्तुमेषां श्लाघ्यामनुप्रव्रजनेऽपि बुद्धिम् ।
माभून्नटानामिव वृत्तमेतद्व्रीडाकरं सज्जनमानसानाम् ॥
परत्र चैवेह च दुःखहेतून्कामान्विहातुं न समुत्सहन्ते ।
तपोवनं तद्विपरीतमेते त्यजन्ति मां चाद्य धिगस्तु मोहम् ॥
यैर्विप्रलब्धा सुहृदो ममैते न यान्ति शान्तिं निखिलाश्च लोकाः ।
तपोवनोपार्जितमत्प्रभावस्तानेव दोषान्प्रसभं निहन्मि ॥ जातकमाला.

"હતાં, તમારું પ્રારબ્ધ તમારાં માતાપિતાનાં હાથમાં દીધું, તેમણે મને
"લક્ષ્મીમાન પિતાનો ગૃહસ્થ પુત્ર ગણી તમારું વાગ્દાન કર્યું હોવું
"જોઈએ એમ મ્હેં ધાર્યું, અને તેમણે પ્રિય ગણેલાં મ્હારાં ગૃહ અને
"લક્ષ્મીનો મ્હેં ત્યાગ કર્યા પછી મ્હારો સંબંધ તેમને અપ્રિય લાગશે
"માટે તેમને તેમના વાગ્દાનના ઋણમાંથી મુક્ત કરવાના નિશ્ચયથી
"મ્હેં તેમને અને તમને પત્ર લખ્યા હતા."

કુમુદસુંદરી—"તમે એમના ઉચ્ચગ્રાહને બહુ પામર ગણ્યો."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"તમારો તેમણે તરત જ અન્ય સ્થાને વિવાહ
"કર્યો તેથી મ્હારી ગણના ખરી પડી."

કુમુદ૦—"સંસારની રૂઢિપ્રમાણે તેમણે મ્હારું બગડેલું પ્રારબ્ધ
"સુધારવા વિચાર કરી આમ કર્યું. બીજું શું કરે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"તેમણે કર્યું તે અયોગ્ય કર્યું એમ હું ક્‌હેતો જ
"નથી. મ્હારે ક્‌હેવાનું તો માત્ર એટલું જ છે કે બીજાં આપ્ત જનની
"પ્રીતિના જેવી જ એમની પ્રીતિની ગણના કરવામાં મ્હેં ચુક ખાધી
"નથી તે આથી સિદ્ધ થયું. તેમની પ્રીતિ જુદી જાતની હત અને
"મ્હારી દરિદ્ર અને ભટકતી દશામાં પણ તમારી પ્રીતિને યોગ્ય
"તેઓ મને ગણતા હત તો તેમણે કોઈ બીજો જ માર્ગ લીધો હત."

કુમુદ૦—"તે તેમને સુઝયું નહી."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"યથાર્થ છે. સામાન્ય સંબંધીઓનાથી જુદા માર્ગ
"ક્યારે સુઝે કે જોનારને આપણા ઉપર નિષ્કામ પ્રીતિ હોય તો જ. સર્વ
"મનુષ્યને બબે લોચન હોય છે, પણ આવી પ્રીતિથી વળી ત્રીજું અ-
"નિર્વચનીય લોચન પ્રકટ થાય છે અને નવી દૃષ્ટિ આપી નવા માર્ગ
"સુઝાડે છે. તમારાં વચનો અને તમારી અવસ્થાનો વિચાર કરતાં
"તમને એ ત્રીજું લોચન હોય એવું મને પ્રથમ પળે સુઝયું નહી, પણ
"પાછળથી વિચાર થયો કે રખેને તમને એ ત્રીજું લોચન હોય ! એ
"વિચારને બળે, એ શંકાને બળે, મ્હારું હૃદય વલોવાવા લાગ્યું અને
"તેમાંથી હું માખણ ક્‌હાડું ત્યાર પ્‌હેલાં તો તમારા પ્રારબ્ધે તમારા
"શરીરને હોમી દીધું ને મ્હારા વલોણાને નકામું કરી દીધું ! તમને
"સુખમાં અને સંતોષમાં જોઉં તો મ્હારા હૃદયનું નિષ્ફળ મન્થન બંધ
"પડે અને હું મ્હારા ત્યાગથી મળવા ધારેલો શમ પામું એ સ્વાર્થી
"ધારણાથી હું સુવર્ણપુરમાં આવ્યો. સુવર્ણપુરને અનુભવે સિદ્ધ કર્યું
"કે મ્હારો ધર્મ શાંત સંન્યસનનો નથી પણ વ્યર્થ સંન્યાસની
"વિડમ્બનામાં ભ્રમણ કરવાનો છે. તમારું દુઃખ મ્હારાથી જોવાયું

"પણ નહી ને અટકાવાયું પણ નહી. પશ્ચિમ બુદ્ધિથી સુઝેલું મ્હારું
"શાણપણ તમને આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને મ્હારાથી ન ભુલાતી
"વાત તમે ભુલી જાવ એવો માત્ર શઠતાથી ભરેલો ઉપદેશ તમને
"આપવાનું હાથમાં હતું તે આપીને હું ત્યાંથી નીકળ્યો ને અંહી આવ્યો.
"અત્યન્ત દુઃખને બળે અને શુદ્ધ પ્રીતિની જ્વાળાએ તમારું ગુપ્ત રહેલું
"ત્રીજું લોચન ઉઘાડ્યું અને તમે અંહી આવ્યાં! કુમુદસુન્દરી! તમારા
"ત્રીજા લોચનની જ્વાળાએ આજ મ્હારું પણ ત્રીજું લોચન ઉઘાડયું છે
"અને તમારા હૃદયમાં તો શું પણ તમારા શરીરમાં યે હું જુદી જ મોહક
"સુન્દરતા દેખું છું અને એ લોચન હજી શું શું કરાવશે તે સમજાતું નથી.
"તમારે માટે ધર્મનો અત્યય કરવા હું તત્પર નથી–તમારો પક્ષપાત હું
"કરતો નથી–એ ધર્માત્યયની અને એ પક્ષપાતની સર્વ વૃત્તિનો અને
"શક્તિનો સૂત્રધાર તો આ ત્રીજું લોચન જ છે, આ લોચનના પ્રકાશ
"તમારી અને મ્હારી પાસે નવાં સ્વપ્ન ઉભાં કરાવે છે અને નવા
"અભિલાષ ઉભા કરે છે."

કુમુદ૦—"એક વારના સાહસનું પરિણામ પામનારે બીજું સાહસ
"આરંભતા પ્હેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. તમે ક્‌હો છો કે તમારી અનુ-
"વૃત્તિ કરી હું તમારી પાછળ આવી શકી હત તો તમે જુદો વિચાર
"કરત. તમે શું કરત? ગૃહત્યાગ પડતો મુકત? એ વેળા આ વિશે
"શો વિચાર કર્યો હતો? હવેના આજના મ્હારા અનુભવ પછી
"મ્હારું ભાગ્ય કેવે માર્ગે લેવાનો અભિલાષ રાખો છો? સર્વ પ્રશ્નો
"પુછ્યા પણ આ બે પ્રશ્નો પુછતાં મ્હારું હૃદય કંપે છે. સરસ્વતી-
"ચંદ્ર! તમે મ્હારામાં એવો શો દોષ દીઠો હતો કે તમે જાતે મ્હા-
"રામાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રીતિની પરીક્ષા કરવાનું આમ બાકી ગણ્યું?
"મ્હારા પિતાની વાત ગમે તે હો, પણ હું તો મુગ્ધ હતી, તમારાથી
"કાચે તાંતણે બંધાઈ હતી, મ્હારું હૃદય તમારામાં પરોવાયું હતું–
"વણાઈ ગયું હતું! મ્હારી ચિન્તા તમારે જાતે કરવાની ન હતી?
"તમે તે ચિન્તા તે કાળે કેવી કરી અને અત્યારે કેવી કરો છો? નકી,
"હવે તો મ્હારી પરીક્ષા સંપૂર્ણ થઈ હશે. હું કેવી રીતે પાસ નપાસ
"થઈ છું તે કહી દ્યો–થોડા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વચન કહી દેજો–તમારા
"હૃદય ઉપર એક પાતળો સરખો પણ પડદો હવે ન રાખશો. હવે
"રાખશો તો કુમુદની ત્રીજી આંખ એનો પોતાનો જ પ્રલય કરશે તે
"નિશ્ચિત જાણજો. ઓ મ્હારા વ્હાલા! આવું આવું સુન્દર વાંચેલું ને
"વિચારેલું તેનો આવો ક્રૂર પ્રયોગ આમ મ્હારા ઉપર જ કર્યો?"

આ બોલતાં કુસુદની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી.

સરસ્વતીચંદ્ર૦-"હું એ સર્વ વાતમાં મ્હારો અપરાધ સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારું "છું. મ્હારી મૂર્ખતા અને મ્હારો દોષ તમને વસતો ન હતો ત્યાં સુધી મ્હારું "પ્રાયશ્ચિત્ત ન હતું. હું કેવો દુષ્ટ છું તે તમે આજે સમજ્યાં, અને હવે હું "તમારી પાસેથી ક્ષમાનો કંઈ અધિકારી થયો હઉં તો તે મને આપજો ને "ન થયો હઉં તો ગમે તે માર્ગે પણ મ્હારાથી તમારા અત્યંત દુઃખી "મનને સુખ પ્રાપ્ત થશે તો તે જ આ દુઃખી જીવને શાંતિ આપશે."

કુસુદ૦-"સરસ્વતીચંદ્ર! આ દીનતા છોડીને મ્હારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત "કરશો તો મને હજી તમારામાં એટલે સુધી વિશ્વાસ છે કે મ્હારી "અને તમારી ઉભયની શાન્તિ અને તૃપ્તિ સાથે લાગી થશે. સંસાર દુષ્ટ "છે તેમાં પડેલાં નિર્મળ પાણી મેલાં થાય છે. વિદ્યા રસાયણ જેવી "છે તે વાપરતાં આવડે તો ગમે તેવા પાણીને નિર્મળ કરે અને ન આ-"વડે તો તેમાં પ્રાણઘાતક રસ પણ ભરે. જ્ઞાન તો અગ્નિના જેવું છે ને "તેના પર પડેલાં નિર્મળ અને મલિન ઉભય પાણી ઉડી જાય છે. નિ-"ષ્કામ અને ઉચ્ચ રસની પ્રીતિ એકલી જ પાણીમાં નિર્મળી[1] પેઠે "ગમે તે હૃદયમાં પડતાંવાર એ હૃદયને નિર્મળ કરી નાંખે છે અને તેને "પીવા જેવું કરે છે. મ્હારા ચંદ્રની વિદ્યાએ મને ઠગી-અને એ વિદ્યાએ "આપણો આવો વિયોગ કરાવ્યો. કુસુદ હવે એ વિદ્યાનો વિશ્વાસ "નહિ કરે. તમારી વિદ્યાને સ્થાને પરમ જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થયું હોય "અને આ ભગવી કન્થાએ તમારા પિતાના અભિલાષ સર્વથા નષ્ટ જ "કર્યા હોય તો તે જ જ્ઞાનવડે મ્હારા પણ સર્વ વિકારનો નાશ કરી દ્યો. "પણ તમે કેવળ જ્ઞાની નથી, તમારી પ્રીતિ જ્ઞાનનાથી છુટી પડી "ગઈ નથી, ને તમે તમારી પ્રીતિને ઓળખતા નથી એટલી હું તેને "ઓળખું છું-એ પ્રીતિમાં જ મ્હારી આશા છે ને તે તમારી પાસે "ઉત્તમ ઉત્તર જ અપાવશે."

સરસ્વતીચંદ્ર૦-"એ તો જે કરે તે ખરું. ચંદ્રનો ન્યાય કુસુદના "હાથમાં નથી પણ એના હૃદયમાં જ છે. તમે મને બે પ્રશ્ન પુછ્યા— "નહી વારું? એક તો એ કે ત્યાગકાળે મ્હેં તમારો શો વિચાર કર્યો "અને બીજો એ કે અત્યારે શો વિચાર કરું છું."

કુસુદસુંદરી—"એ જ."

સરસ્વતીચંદ્રે નિઃશ્વાસ મુકી વાર્ત્તા ચલાવી.

---

૧. આ પદાર્થ મેલા પાણીમાં નાંખ્યાથી મેલ નીચે બેસે છે ને નિર્મળ પીવા જેવું પાણી ઉપર તરે છે.

"મુંબાઈમાં તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રત્નનગરી જવું "અને અજ્ઞાતરૂપે તમારા મનની ઈચ્છા જાણી લેવી."

કુમુદસુંદરી○—"જાણીને શું કરવું હતું ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"તમારી પ્રીતિ પ્રજ્વલિત હોય તો તમારી પાસે "છતાં થઈ તમારા પિતાને મળવું ધાર્યું હતું. એ તમારા વિવાહને અ-"નુકૂળ થાત તો સીતાને લેઈ રામ ગયા ને દમયન્તીને લઈ નળ ગયો "હતો તેમ હું તમને સાથે લેઈ જાત. તમારા પિતા તમને અનુકૂળ ન "થયા હત તો તમારું પ્રારબ્ધ નક્કી કરવા તમે સમર્થ થાત ત્યાં સુધી "હું મ્હારી ઈષ્ટ યાત્રામાં મગ્ન રહેત અને સમયપરિપાક થતાં તમને "મ્હારી સાથે લેવા આવત. તેમ ન થયું. સમુદ્રમાર્ગે રત્નનગરી આવતાં "પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા. ત્યાં આવ્યો ત્યારે તો "તમે સુવર્ણપુર ગયાં હતાં. તે પછીનો ઇતિહાસ તમે જાણો છો."

કુમુદ○—"હા...શ ! આજ મ્હારા હૃદયનું મહાશલ્ય દૂર થયું. મને "હાનિ કરનાર તમે ન નીવડ્યા—વિધાતા નીવડ્યો. મ્હેં એ કટાક્ષનાં વચન "કહ્યાં તે હવે ઉતાવળ કરી લાગે છે. આજ મને સિદ્ધ થયું જણાયું કે "તમારી પ્રીતિમાં ધર્મ રહેલો છે ને તમારા ધર્મમાં આ રંક જાત ઉપર "પ્રીતિ રહેલી છે. મ્હેં તમને વગર તપાસે મ્હેણું દીધું. મને પ્રથમથી "આ કેમ કહ્યું નહી કે તમને એ વચન કહી દુ:ખી કરવાના પાપમાંથી હું "ઉગરત ? વારું, ત્યારે મને લખેલા પત્ર કે શ્લોકમાં તો તે કંઈ ન હતું."

સરસ્વતીચંદ્ર○—"ના, ન હતું. એ પત્ર તો તમને મ્હારા ભણીના "ઋણમાંથી મુક્ત કરવા લખ્યો હતો; પણ રજનિ વાટ જુવે તો ફરતો "ફરતો બીજે દિવસે ચંદ્ર પણ આવી પ્હોંચે એટલી બારી તમારી "આશાને માટે મ્હારા શ્લોકની અન્યોક્તિમાં ધ્વનિત હતી."

કુમુદ○—"હા ! મ્હારામાં જ એટલી જડતા કે તે ધ્વનિ મ્હારી "પાસે બ્હેરા આગળના ગાયન જેવો રહ્યો ! મ્હારું ભાગ્ય જ ટુંકું."

કુમુદે કપાળે આંગળી અરકાડી.

સરસ્વતીચંદ્ર—"હવે આ સ્થાનમાં આ સમાગમ થવાનો પ્રસંગ "આવતાં તમારે માટે બે ત્રણ વિચાર મ્હેં કર્યા છે ને બાકીના તમારે "કરવાના રાખ્યા છે."

કુમુદ○—"કે—"

સરસ્વતીચંદ્ર–"બ્રહ્મચર્ય અને ચતુર્થાશ્રમ તો એકલી સ્થિતિને "માટે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં દમ્પતી ગૃહમાં રહે છે તો વાનપ્રસ્થમાં વનમાં "રહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તે સુખને માટે પ્રયત્ન કરે છે તો વાનપ્રસ્થમાં

"કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યાપારો અપ્રયત્ને "જેટલું કલ્યાણ થાય તેટલું થવા દે છે ને તેને માટે પ્રયત્નનો અવકાશ "મળતો નથી. વાનપ્રસ્થમાં સુખાર્થને માટે તિરસ્કાર નથી તો પ્રયત્ન "પણ કરવામાં આવતો નથી. અધર્મ અને પાપ તો ઉભયમાં વર્જ્ય "છે. આવું વાનપ્રસ્થ આપણે માટે વિહિત છે. તેના ત્રણ પ્રકાર થાય "છે. ત્રણેમાં પ્રીતિનો અદ્વૈત યજ્ઞ સધાય છે: પ્રથમ પ્રકારમાં તારા-"મૈત્રક યજ્ઞ સધાય છે. ચુડુબોધી અને તેની સ્ત્રી વનમાં પ્રવ્રજિત "સ્થિતિમાં રહેતાં હતાં[1] અને એકબીજાની દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ રહી "સ્ત્રી સ્વામીની પરિચર્યા કરતી હતી અને સ્વામી સ્ત્રીને ઉપદેશ "કરતો હતો. દમ્પતીની આવી અસ્પર્શ દૃષ્ટિસેવાનાં જડ દૃષ્ટાંત ચન્દ્ર "અને કુમુદનાં, ને સૂર્ય અને કમળનાં, છે. એ દૃષ્ટિસેવાનાં આયુષ્યમાં "દમ્પતીની વેદીઓ સમીપ અને પ્રત્યક્ષ રહે છે અને સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ "પશુનો સંયોગ રહે છે અને તેમના યાગવિધિમાં સર્વથા સર્વદા અદ્વૈત "પામેલા પશુનાં અર્દ્ધાંગ પ્રત્યક્ષ સમાગમથી યજ્ઞ કરે છે. એથી વધારે "સમાગમ વાનપ્રસ્થ દમ્પતી એકાગ્નિ યજ્ઞમાં રાખે છે. રામ અને "સીતાએ ને વિશ્વંતર[2] અને તેની સ્ત્રીએ આવા યજ્ઞના એકાગ્નિ, "વેદીઓનું અદ્વૈત રાખી, રાખ્યા હતા. ત્રીજી સ્થિતિ પરોક્ષ વેદીની "છે. એ સ્થિતિ વિહારપુરી ને ચન્દ્રાવલીમૈયા પાળે છે તે. એજ સ્થિતિ "દ્રૌપદીએ વૈરાટ રાજાના નગરમાં સૈરંધ્રિરૂપે પાળી હતી. એમાં "આત્માગ્નિનું અદ્વૈત રહે છે ને ક્રિયાગ્નિની જ્વાલાઓ એક દિશામાં "બળે છે પણ તેમની વેદીઓ પરસ્પરથી પરોક્ષ રહે છે. આ ત્રણ માર્ગ "મને સુઝે છે. એથી ચોથો તમને સુઝે તે."

કુમુદ૦—"એમાંથી કીયા માર્ગમાં અધર્મનું ભય? તમે સર્વ "વાતમાં ધર્મવિચાર કરો છો તો ધર્મના અત્યયની ભીતિ ન રાખ-"વાની શાથી ધારી? સર્વમાંથી કલ્યાણનો માર્ગ કીયો? તમે જેને "એકાગ્નિયજ્ઞ કહો છો તેમાં શું અધર્મની ભીતિ નથી?"

---

१. स तयाऽनुगम्यमानश्चक्रवाक इव चक्रवाक्या ग्रामनगरनिगमाननुविचरन्कदाचित्कृतभक्तकृत्यः कस्मिंश्चित्प्रविविक्ते श्रीमति नानातरुगहनोपशोभिते घनप्रच्छाये कृतोपचार इव क्वचित्क्वचिद्दिनकरकिरणचन्द्रकैर्नानाकुसुमरेजाऽवकीर्णधरणीतले शुचौ वनोद्देशे ध्यानविधिमनुष्ठाय सायाह्नसमये व्युत्थाय समाधेः पांसुकुलानि सीव्यति स्म ॥ सापि प्रव्रजिता तस्यैव नातिदूरे वृक्षमूलमुपशोभयमाना देवतेव स्वेन वपुषः प्रभावेण विराजमाना तदुपदिष्टेन नमस्कारविधिना ध्यायति स्म ॥ जातकमाला.

૨. જાતકમાલા.

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“ લોકવ્યવસ્થા જેથી ઉત્તમ થાય અને આત્મ-
“ સિદ્ધિમાં વિઘ્ન ન આવે એવાં બંધનથી સર્વ સાધુજનો જાતે બંધાય
“ છે અને એ બંધન તે એમના ધર્મ અને એવાં બંધનનો ત્યાગ તે અધર્મ.
“ સંસારીજનો રાગદ્વેષથી અને અજ્ઞાનથી પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ જાણી
“ શકતા નથી, માટે તેમને માટે શાસ્ત્રાદિની આજ્ઞા અને વ્યવસ્થા છે,
“ સાધુઓ પોતાના ધર્મ અધર્મ જાતે જોઈ શકે છે અને તેથી જ
“ તેઓને મનઃપૂત કરેલા કાર્યને ધર્મરૂપ ગણવાનો અધિકાર છે. કુમુદ-
“ સુંદરી ! મધુરી ! સાધુજનો જેને અધર્મ ગણે છે એવો અધર્મ તો
“ મ્હારા બતાવેલા એક પણ માર્ગમાં નથી. સંસાર જેને અધર્મ ગણે
“ છે તેનું ભય એકાગ્નિયજ્ઞમાં છે. જે કારણથી હું લોકાપવાદની અવ-
“ ગણના કરવી ધર્મ્ય ગણું છું તે જ કારણથી સંસારના માનેલા અ-
“ ધર્મની ઉપેક્ષા કરું છું. સંસાર છોડે તેને સંસારની વ્યવસ્થાના ધર્મ
“ પાળવાની આવશ્યકતા નથી. તેમના ધર્મ તો નિષ્કામ અને મનઃ-
“ પૂત માર્ગ ઉપર યાત્રા કરવામાં જ સમાપ્ત થાય છે.”

કુમુદ૦—“ કામાદિ વિકારોને અવકાશ આપવો એ નિષ્કામતા
“ કેમ ક્‌હેવાય ? એ તો વાંઝણીને પુત્ર છે કહીએ ને કામને નિષ્કામ
“ કહીએ તે એ વાત એક જ જાતની થઈ ગણવી.”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“ યજ્ઞાર્થ વેદીનું પોષણ અને તર્પણ ઉભય આ-
“ વશ્યક છે. અન્ય તાપથી તપ્ત ન હોય તો જ વેદી યજ્ઞાગ્નિના તાપને
“ વ્હેવાને માટે સમર્થ થાય છે. જો અંતરાત્માની સૂક્ષ્મ ગતિથી ત્રસ-
“ રેણુકજીવન બંધાય જ તો તેની વેદીઓ અન્યતાપથી અતપ્ત હોય
“ તો જ યજ્ઞાગ્નિને માટે સમર્થ થાય છે. જઠરાગ્નિની શાન્તિથી જેમ
“ એકાંગ વેદી પુષ્ટ થાય છે, તેમ કામાગ્નિની શાન્તિથી ત્રસરેણુક વેદી
“ તૃપ્ત થાય છે. કોઈ ધર્મકાર્યને માટે આ તાપને નષ્ટ કરવા આવશ્યક
“ હોય તો સાધુજનો ક્ષુધાસહનને અને બ્રહ્મચર્યને પોતાના ધર્મરૂપ
“ ગણે છે અને તેવે સમયે પણ જે ઇંદ્રિયગ્રામને વશ નથી રાખી શકતાં
“ તે પામર અને કામકામી ગણાય છે. સાધુજનોના યજ્ઞવિધિને માટે
“ ત્રસરેણુક જીવનને જે સમર્થ વેદી જોઈએ તે વેદીને કામાદિના ક્લે-
“ શમાં નાંખવાથી નિર્બળ કરવામાં આવે ને તેથી યજ્ઞમાં ન્યૂનતા
“ આવે તો સાધુઓ તેને એક પ્રકારની શમવિડમ્બનાના રૂપનો અધર્મ
“ ગણે છે ને એવો અધર્મી ત્યાગી કામદ્વેષી ગણાય છે. માટે જે કામની
“ તૃપ્તિમાં કામને કામ પણ નથી અને દ્વેષ પણ નથી તે કામને નિષ્કામ
“ ક્‌હેલો છે ને તેનો યોગ સાધુજન વિના બીજાંનાં હૃદયને થવો અ-

"શક્ય છે. મધુરી! મ્હેં જે માર્ગ દર્શાવેલા છે તે સર્વ માર્ગ સાધુજનોના "સૂક્ષ્મ સનાતન ધર્મની દૃષ્ટિવડે પાવન કરેલા છે, તમને તેમાંથી જે "પવિત્ર લાગે તે સ્વીકારવા અધિકારી છો."

કુમુદ૦—"જે ક્લેશને શમવિડમ્બના ક્‌હો છો તેનું શું આપે "જાણી જોઈને સહન નથી કર્યું? જો કર્યું છે તો તે ધર્મ ધારીને કે "અધર્મ ધારીને કર્યું છે? તેમાં ધર્મ હોય તો કીયો છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"એ ક્લેશ મ્હે અનુભવ્યો છે ને જાણી જોઇને ધર્મ "ગણીને વેઠેલો છે. મ્હારા યજ્ઞને તે ક્લેશ પ્રતિકૂળ નથી પણ એ ક્લેશનો "આરંભ પ્રતિકૂળ છે, અને માટે જ એ ક્લેશ મ્હારે ધર્મરૂપ છે."

કુમુદ૦—"એ છેલ્લી કહી તે પ્રતિકૂળતા કેઈ પાસ છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦-"શુદ્ધ અપ્રતિહત દમ્પતિધર્મમાં પણ કામાદિનો "એકને આદર હોય ને બીજાને અનાદર હોય તો તેની તૃપ્તિ આદરવાળા "અંગે શોધવી અધર્મ છે; અને આદરવાળાના આદરને અનાદૃત જન "પ્રતિકૂળ થાય તો તે એ અનાદરવાળા અંગનો અધર્મ છે."

કુમુદ૦—"ધર્મ બેનો એક હોય. એકનો ધર્મ તે બીજાનો અધર્મ "કેવી રીતે થાય?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"દરિદ્ર યજમાનને ઘેર પૂજ્ય અતિથિ આવે "ત્યારે દરિદ્રતા છતાં યજમાન આદર કરે તે જ તેનો ધર્મ, અને એ "દરિદ્રતામાં ઉમેરો થવા દેઈ અતિથિ એ આદરનો સ્વીકાર કરે તો "તે એ અતિથિનો અધર્મ."

કુમુદ૦—"એક પાસ આદર અને બીજી પાસ અનાદર હોય તો "રસભંગ[1] તો થાય જ, પણ દયાળુ યજમાનનો ધર્મ તે અતિથિ "અધર્મ સંભવી શકે એવી સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થાનો પ્રસંગ આજ જ જાણ્યો."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"રસભંગ થાય તે જડતાથી અને ધર્મભંગ "થાય તે દુષ્ટતાથી."

કુમુદ૦—"સત્ય છે. આપ શુદ્ધ ધર્મને શ્રેષ્ઠ રસના માર્ગના પ્રાજ્ઞ "છો. મ્હારું હૃદય આજ અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવે છે અને મ્હારી વાસના "માત્ર તૃપ્ત થઈ લાગે છે. હવે માત્ર મ્હારો ધર્મ શો તે વિચારવાનો "ધર્મ પણ આપે મ્હારે શિર મુક્યો તેટલું બાકી."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"હૃદય હૃદયની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે, શક્તિ

---

૧. अनादरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ॥ કાલિદાસ.

૨. 'સંવેદન' શબ્દમાં intuitive perception તેમ instinctive impulse એ બે અર્થના ધ્વનિ છે.

" ભિન્ન હોય છે, અને પોતપોતાની દૃષ્ટિનું ને વૃત્તિનું સંવેદન[2] તો સર્વ
" જાતે જ કરી શકે છે માટે આ વ્યવસ્થા તમને દર્શાવી છે."

કુસુદ૦—" સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતમાં દૃષ્ટિનાં તેમ શક્તિનાં
" સંવેદન પણ અદ્વૈત પામે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—" એ પ્રીતિની પરિપાકદશાનું ફળ છે."

કુસુદ૦—"હું એ દશાની વાટ જોઈશ."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—" તમે જોવા અધિકારી છો."

કુસુદ૦—" આપણી પ્રીતિના આદિકાળમાં આપે જે વચનામૃત
" મ્હારા હૃદયમાં મ્હારાથી જીરવાય એવું કરી રેડ્યું હતું તે જ વચના-
" મૃતના અનુભવનું અત્યારે આસ્વાદન કરું છું. પ્રિય ચન્દ્ર! તમે જે
" રસધર્મ સમજાવ્યા તેના દાનથી તમારા મનની ને તેના ગ્રહણથી
" મ્હારા મનની શાન્તિ અને તૃપ્તિ દેખાય છે તે તે વચનામૃતના અનુ-
" ભવનો સ્વાદ આપે છે."

સરવસ્તીચંદ્ર૦—" કીયું તે વચન ?"

કુસુદ૦—" તે કહું—"

[1] " Our feet now, every palm
" Are sandalled with calm,
" And the dew of our wings is a rain of balm;
" And beyond our eyes
" The human love lies
" Which makes all it gazes on paradise."

"...માત્ર ભૂતકાળનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે આ શાન્તિ ભગ્ન થાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર-"तरति शोकमात्मवित्" એ શ્રુતિનો યથાર્થ અવબોધ આ
" શાન્તિના વર્ષાદને વરસાવે છે તેનો અભિષેક તમે પણ કાળક્રમે
" અનુભવશો ને ઇંગ્રેજીમાં પણ એ જ કવિ માર્ગે દર્શાવે છે કે—

[2] " To suffer woes which hope thinks infinite;
" To forgive wrongs darker than death or night;
" To defy Power which seems omnipotent;
" To love and bear; to hope till hope creates
" From its own wreck the thing it contemplates;
" Neither to change, nor falter, nor repent;
" This, like thy glory, Titan, is to be

૧.-૨.. Shelly's Prometheus Unbound.

"Good, great, and joyous, beautiful and free;
"This is alone Life, Joy, Empire, and Victory."

કુમુદ૦—એ પણ સમજાવેલું છે ને હવે સત્ય લાગે છે. માત્ર "આ કલ્યાણની સિદ્ધિનો હવે પછીનો માર્ગ કેવો લેવો તેને માટે "વિચાર કરવો મને સોંપેલો છે તે મ્હારે કરવાનો બાકી રહે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"તમારા સુન્દર હૃદયમાં જે બુદ્ધિ અને અભિ-"લાષ થશે તે સુન્દર જ થશે."

કુમુદ૦—"એનો કંઈ નિયમ નથી."

પ્રકરણ ૩૦

સિદ્ધલોકમાં યાત્રા ને સિદ્ધાંગનાઓનો પ્રસાદ

અથવા

શુદ્ધ પ્રીતિની સિદ્ધિનું સંગત સ્વપ્ન.

Before the starry threshold of Jove's Court
My mansion is, where those immortal shapes
Of bright aerial spirits live insphered
In regions mild of calm and serene air,
Above the smoke and stir of this dim spot
Which men call Earth, and with low-thoughted care,
Confined and pestered in this pinfold here,
Strive to keep up this frail and feverish being,
Unmindful of the crown that Virtue gives,
After this mortal change, to her true servants.
Amongst the enthroned gods on sainted seats.
Yet some there be that by due steps aspire
To lay their just hands on that golden key

That opes the palace of Eternity.
To such my errand is; and, but for such,
I would not soil these pure ambrosial weeds
With the rank vapours of this sin-worn mould.

—*Milton's Comus.*



બે જણ થોડી વાર નીચું જોઈ, થોડી વાર એક બીજાનાં સામું એક ટશે જોઈ, બેસી રહ્યાં. ફલાહારનું પાંદડું ખાલી થઈ ક્યારનું વચ્ચે પડી રહ્યું હતું તેને એક પવનને ઝપાટે હવામાં ઉરાડી દીધું, અને ઉડીને સરસ્વતીચંદ્રના ખોળામાં, જ્યાં પ્રથમ કુમુદ સુતી હતી ત્યાં, પડ્યું. કુમુદનું લક્ષ્ય એણીપાસ પ્રથમ ખેંચાયું ને એણે એ પાંદડું લેઈ લીધું ને ઉઠીને બ્હાર નાંખી દીધું. પાંદડુ લેતાં લેતાં થએલા અજ્ઞાન સ્પર્શના મન્મથ-ચમત્કારને બળે બ્હાર નાંખવા જતી જતી અને નાંખતી નાંખતી પણ તે કંઈક પરવશ થતી હતી, અને પાણીનો હેલારો એક પાસનો થાય ને પવનનો ઝપાટો સામી પાસનો આવે ત્યારે કમળની નાળ એક પાસ ખેંચાય ને તેનું પત્રસંપુટ અવળું વળી જાય તેમ તે નાળ જેવું શરીર રવેશ ભણી ખેંચાયું અને મુખકમળ પાછું વળતું હતું. સરસ્વતીચંદ્ર પણ બેઠો બેઠો તે જ જોયાં કરતો હતો અને સમુદ્રની ભરતીની સાથે માછલાં તણાય તેમ એના તનમનના વેગ સાથે એની આંખો પણ આમ-આગળ ધકેલાતી હતી. છતાં એ ઉઠ્યો નહી અને કુમુદ પણ આવીને પ્રથમને સ્થાને પાછી બેઠી. બેસતાં બેસતાં આકાશને ને ચંદ્રને જોઈ રહી ક્‌હેવા લાગી.

“અર્ધ રાત્રિ વીતી ગઈ. આપ હવે કંઈ નિદ્રા લેશો ?”

“હા.”

“કીયું સ્થાન આપને ઇષ્ટ થશે ?”

“જે તમને ઇષ્ટ હશે તે જ મને ઇષ્ટ થશે.”

કુમુદ વિચારમાં પડી જોઈ રહી. “આ વાક્ય દ્વિઅર્થી નથી ? “એનો અર્થ કેવો લેવો ?” મનમાં શંકા થઇને મને જ તેનું સમાધાન કરી ઉત્તર દેવડાવ્યો. “પ્રિય ચંદ્ર ! મ્હારે માટે જે ઇષ્ટ હોય તે જ આપને માટે ઇષ્ટ હોવાનો સંદેહ છે ત્યાં સુધી આપને માટે મને આપના વાળી ગુફા ઇષ્ટ છે ત્યાં સૌમનસ્યગુફામાં આપ પધારો, અને હું મ્હારે માટે આ જ સ્થાન ઇષ્ટ ગણું છું. આપ હવે પધારો.”

"એ જ ઉત્તમ વાત છે." સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી ઉઠ્યો, જરીક વાર દૃષ્ટિવડે કુમુદનું સર્વાંગ ધ્યાનમાં લેઈ લેઈ, પુલ ભણી ફર્યો અને ઘણી વાર લગાડી પગલા પછી પગલું ભરતો ચાલ્યો. કુમુદ પણ ઉઠી તેની પાછળ પાછળ ચાલી–તેને એણે જોઈ પણ કંઈ બોલ્યો નહી. કુમુદે પોતાને માટે પાથરેલી પથારી સાથે લેઈ લીધી ને બે જણ સૌમનસ્ય-ગુફામાં પુલ ઉપર થઈને આવ્યાં. સાધુજનોએ સરસ્વતીચંદ્રને માટે વસ્ત્ર પાથર્યું હતું તે કુમુદે લેઈ લીધું, તેને સ્થાને પોતાની કંઈક જાડી પથારી પાથરી, તે ઉપર મૂળ વસ્ત્ર ચાંદર પેઠે પાથર્યું, અને પોતે પાછી ફરી.

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમે એવી શિલા પર સુશો ને મને આ કોમળ "પથારીમાં સુવાની આજ્ઞા કરશો તો મને નિદ્રા નહી આવે."

કુમુદ૦—"પથારી એક ને સુનાર બે ત્યાં પૂજનીય જને પથારીનો "સ્વીકાર કરવો એ પૂજક જનના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો માર્ગ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"સાધુજનોમાં એવાં ભેદનાં કાર્ય વર્જ્ય ગણાય છે."

કુમુદ૦—"હું હજી સાધુતા પામી નથી. મ્હારું હૃદય હજી "સંસારી જ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમે સાધુ જ છો."

કુમુદ૦—"આપ મ્હારા અતિથિ છો."

સરસ્વતીચંદ્ર—"મને શિલાશયનનો પરિચય છે ને મને પ્રિય "પણ તેજ છે અથવા તમે મ્હારાં અતિથિ છો."

કુમુદ૦—"મને ગમતી વાત કરવાનું આપે વચન આપેલું છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"હું બંધાયો છું.–તો વધારે નહી તો આ "મ્હારાવાળું જ વસ્ત્ર અને મ્હારી કન્થાનો સ્વીકાર કરી લેઈ જાવ ને તેના "ઉપર શયન કરજો."

કુમુદ૦—"ભલે, એટલાથી પ્રસન્ન થાવ."

કુમુદ તે લેઈને પુલ ઉપરથી ચાલી. સરસ્વતીચંદ્ર સુઈ ગયો. કુમુદ કન્થા વગેરે ખોળામાં લેઈને પોતાની ગુફામાં ઓટલા ઉપર બેઠી. તેને નિદ્રા દેખાઈ નહી. કન્થાને જોઈ રહી અને તેને એક હાથે ઉંચી કરી જોવા લાગી.

"કુમુદ! જેના પવિત્ર ખોળામાં ત્હારા ભ્રષ્ટ શરીરને અદૂષિત વાસ "મળ્યો તેની પવિત્ર કન્થાને શું તું ત્હારા શરીર નીચે ડાબી ચાંપીને "નિદ્રા પામીશ? મહાત્માના શરીરનું રક્ષણ કરનારી પવિત્ર કન્થા!

" આજની રાત્ર તને એ મહાત્માનો પ્રસાદ ગણી મ્હારી છાતી
" સાથે ચાંપી રાખીશ અને ત્હારી પવિત્ર ઉષ્ણતાથી નિદ્રા પામીશ.
" કન્થા ! આ પતિત હૃદયને તું પાવન કરજે."

એ વસ્ત્રો બે હાથ વચ્ચે ઘાલી; છાતી સરસાં ચાંપી રાખી, કુમુદ ઓટલા ઉપર સુતી. સુતાં સુતાં પણ નિદ્રાને ઠેકાણે વિચાર આવવા લાગ્યા ને આંખો મીંચાઈ ઉઘડવા ને ઉઘડી મીંચાવા લાગી.

" શુદ્ધ પ્રીતિ તે આ જ !—મ્હારા હૃદયમાંની નહી પણ એ મહા-
" ત્માના હૃદયમાં છે તે જ ! કેવું ઉદાર અને શુદ્ધ હૃદય ! મ્હારી ક્ષુદ્રતા તો
" એમાં વસતી જ નથી ! મ્હારા ઉપર આ તે કેવો પક્ષપાત ! સંસારમાં
" પિતાના કરતાં પત્ની ઓછી ગણાય છે. પિતાના કરતાં, માતાના
" કરતાં, ને કુટુંબમાત્ર કરતાં પતિને વિશેષ ગણવા એ વાતને ઉત્તમ
" ગણનાર જે સંસાર છે તે જ સંસાર પતિનો પત્ની ભણી આવો ધર્મ
" ગણતો નથી ને એ ધર્મને અધર્મ ગણે છે. મ્હારો ચંદ્ર મ્હારે માટે એ
" અધર્મ ગણાતો ધર્મ પાળે છે, ને સાધુજનો તે વાતનું અનુમોદન કરે
" છે ! મ્હારું શરીર અન્ય સ્થાનને વરી ચુકયું. વરણની મ્હારી પ્રતિ-
" જ્ઞાઓને પળાવવા મ્હારા ચંદ્ર ઇચ્છે છે; ને આ શરીર સંપૂર્ણ રીતે
" તેમને વશ હોવા છતાં, મનને વારી શકે છે—મનને મારે છે ! કેવી
" પ્રીતિ ! એનો બદલો હું શી રીતે વાળું ? એમને માટે હું શું કરું ?"

" મન મારવું એ કેવું કઠણ કામ છે ? મને તેનો ક્રૂર અનુભવ
" થયો છે ને ઇશ્વરકૃપાએ આપેલાં નિમિત્તોથી—મ્હારા બળથી નહી—
" હું ફાવી શકી. પણ આ તો પોતાને બળે જ જીતે છે ! હું એમને
" સ્વાધીન છતાં જીતે છે ને તે શા માટે ? પોતાને તો ધર્મના અત્યયનો
" ને લોકના અપવાદનો પણ વાંધો નથી; માત્ર જે મને અનિષ્ટ છે તેને
" તેટલાથી જ અધર્મ ગણે છે."

" આજે હું પણ મનને વારી શકી છું. મ્હેં તો મનને માત્ર વાર્યું
" પણ એમણે તો માર્યું. હું તો સંસારના સ્વાદની અનુભવીચણ છું પણ
" એમનાં રસેન્દ્રિય તો આજ સુધી અભોક્તાની દશામાં જ રહ્યાં છે,
" ભોગના અનુભવનો રસ કલ્પનામાં પૂર્ણ વિકાસથી સ્ફુરે છે ને હૃદયમાં
" ભરેલો છે, છતાં આવે પ્રસંગે મર્યાદા ન તોડવાની એ હૃદયમાં અપૂર્વ
" શક્તિ છે તે આજ મ્હેં જોઈ ન હત તો એવી શક્તિ કોઈમાં હોય એમ
" હું માનત નહી. આવા દૃઢ હૃદયને ઢાંકનારી પવિત્ર કન્થા !" કન્થાને
છાતીમાં ચાંપી, આંખો મીંચાઈ ગઈ. કેટલીક વારે ઝબકીને જાગી.

" એ શરીરમાં જ્વર હતો. આંખોનો પ્રવાહ મ્હારા શરીર ઉપર
" હતો. એ હૃદયની વાસના સ્પષ્ટ હતી. ફલાહાર ! માત્ર આંગળીને જ
" આંગળી અડકી હતી—પણ—પણ—"

" એ જ્વર મ્હારે માટે, એ તુમુલ મનોમથન મ્હારે માટે જ—
" એ એમનું મહાયુદ્ધ મ્હારી ઇચ્છાના અભાવને લીધે જ—"

વળી નિદ્રા આવી. વળી કંઈક ભયંકર સ્વપ્ન થતાં છળી ગઈને જાગી ઉઠી બેઠી થઈ.

" હું નિર્દય છું. ને તે પણ એમના ભણી નિર્દય છું ! દયા ધર્મકો
" મૂલ હય ! આ સ્થાનમાં જ્વરના વેગથી એમના શિરમાં પિત્ત
" ર્‌હડી જશે– તો–"

વળી સુઈ ગઈ ને નિદ્રા પણ આવી. વળી જાગી.

" નિદ્રા ! તું કેમ આમ દૂર ર્‌હે છે ? આજ તો નિશ્ચિન્ત છે ને
" તૃપ્ત છે. હવે એ સ્વચ્છન્દી મન શામાં ભમે છે ને નિદ્રામાં વિઘ્ન
" પાડે છે તે મને પોતાને પણ સુઝતું નથી. "

આંખો ચોળતી ચોળતી કન્થા ખોળામાં રાખી બેઠી થઈ.

"હું જોઉ તો ખરી કે એમની પણ મ્હારા જેવી સ્થિતિ તો નથી
" ને હવે એમના જ્વરનું કેમ છે ? "

ધીમે ધીમે તે પુલ ઉપર ગઈ ને સામેના દ્વારમાં એક હાથ કેડે દેઈને બીજા હાથની બગલમાં કન્થા વગેરે રાખી ઉભી રહી.

સામા ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સુતો હતો. એ ઓટલો પાંચ છ હાથ લાંબો ને એક હાથ પ્હોળો હતો. એના એક છેડા ઉપર પગ રાખી, તેના મધ્ય ભાગમાં માથું રાખી, સરસ્વતીચંદ્ર સુતો હતો. ઉંઘતો હતો, ને લવતો હતો.

" એકના દુઃખમાં અનેકનાં દુઃખ જોઉ છું. કુમુદસુંદરી, ચંદ્ર-
" કાન્ત, તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી,—સર્વના
" દુઃખ સૂક્ષ્મદર્શક કાચવડે જોઈ લીધાં અને, ઓ મ્હારા આર્ય દેશ,
" ત્હારી ભયંકર અનાથતા જોઈ હું કમ્પુ છું. હું શું કરું ? કુમુદસુંદરી,
" તમારો ત્યાગ મ્હેં ન કર્યો હત તો તમારા અદ્વૈતસહચારમાં રહી
" દેશની આ સ્થિતિ સુધારવા હું મથત. કુમારો પુરુષ આ દેશમાં
" સ્ત્રીઓમાંથી બહિષ્કાર પામે છે, અને સ્ત્રીવર્ગનું કલ્યાણ તમારા જેવી

"સ્ત્રીના સાધન વિના અશકય છે—પણ હવે કામવેનનાં વાધવરુ
"તમારા સહચારના માર્ગ વચ્ચે ઉભાં રહે છે ને મને કમ્પાવે છે."

તે લવતો બંધ પડ્યો ને કુમુદસુંદરી સર્વ સાંભળતી હતી તે છેક પાસે આવીને કન્થા પોતાને ખભે નાંખી સુન્દર કાન્તવદન જોતી ઉભી રહી.

"આ મ્હારો દેશવત્સલ રસિક પવિત્ર કાન્ત !" એટલું કુમુદથી બોલાઈ જવાયું, સુતેલા નરના શરીર ઉપરના માત્ર પવનને જ–હાથ પ્હોળા લાંબા કરી—આલિંગન દીધું ને હાથ નીચા પડતા પ્હેલાં પાછા ખેચી લીધા, સુતેલા અધરપુટ ઉપર બે તસુ ઉંચે જાગતું અધરપુટ પળવાર લટકી રહ્યું અને ચ્હડેલો મેઘ વર્ષ્યાં વિના વેરાઈ જાય તેમ, જાતે જ પાછું ઉંચું થઈ ગયું, અને પ્રથમ ઉભી હતી તેમ ટટાર ઉભી રહી. એમ ઉભી રહેતાં રહેતાં લવી. "આવી સુન્દર પવિત્ર "યોગમૂર્તિને મ્હારા દુષ્ટ સ્પર્શથી દૂષિત ખંડિત નહી જ કરું !"

વળી સરસ્વતીચંદ્ર લવ્યો.

"[1]Oh, summoning stars! I come! Oh, mournful earth!
"For thee and thine, I lay aside my youth,
"My throne, my joys, my golden days, my nights,
"My happy palace-and thine arms, sweet Queen!
"Harder to put aside than all the rest!"

* * * * *

"Now am I fixed, and now I will depart!"

* * * * *

"And now the hour is come when I should quit
"This golden prison where my heart is caged!

આ સ્વપ્નના ઉદ્ગાર સાંભળતી કુમુદ ઉભી રહી અને એની આંખમાં આનન્દનાં આંસુ આવી ગયાં.

"નક્કી—એમના ત્યાગકાળનું જ આ મનોરાજ્ય એમને આ "સ્વપ્ન રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે ને એમના મહાત્યાગનું કારણ પણ આવું "સૂક્ષ્મ સુન્દર અને કલ્યાણકારક છે!"

---

1. Light of Asia.

પોતાના હૃદયપર હાથ મુકી લવી.

" ક્ષુદ્ર હૃદય ! આવા મહાશય હૃદયને ત્હારી પ્રીતિના પાંજરામાં
" પૂરવાની ત્હારી યોગ્યતા તે ત્હેં શાથી જાણી ! એ હૃદયના તો કોઈ
" ન્હાના સરખા ખુણામાં પણ પડી રહેવાને તને સ્થાન મળે તો પણ
" ત્હારું મહાભાગ્ય અને એમની પરમકૃપા ! મ્હેં એમના પર દોષ ધર્યો.
" એમને દોષ દીધો, એમના ભણીની અનેક આશાઓ રાખી, એ સર્વ
" મ્હારી જડતા અને દુષ્ટતાનું જ પરિણામ ! યોગિરાજ ! મને ક્ષમા
" કરો ! તમારો ચરણસ્પર્શ કરવાનો માત્ર અધિકાર માગું છું અને તે
" પણ તમારી ક્ષમા માગવાને માટે ! તમે તો ક્ષમાથી પણ વિશેષ
" આપ્યું છે, આટલાથી પણ અનેકધા વિશેષ અધિકાર વગર માગ્યે
" આપી દીધો છે ! તમે તમારે કરવાનું મ્હારું આતિથેય કરી ચુક્યા,
" પણ તેનો સર્વ રીતે લાભ લેવાની મ્હારી યોગ્યતાનો વિચાર કર-
" વાનો ધર્મ મ્હારે શિર બાકી છે. મ્હારે આવી સુન્દર યોગમૂર્ત્તિને
" ખંડિત નથી કરવી ! માત્ર ચરણસ્પર્શ જ કરીશ."

કુમુદ ધ્રુજતી ધ્રુજતી આ ચરણ ભણી ગઈ અને ચરણ આગળ કંઈક જગા હતી ત્યાં, ચરણ ભણી દૃષ્ટિ કરી રહી, બેસી ગઈ, બેસી રહી, પણ ચરણનો સ્પર્શ કરવા છાતી ચાલી નહી.

" મહાત્માના ચરણસ્પર્શમાં તો સંસાર પણ દોષ ગણતો નથી
" ને એ તો પાવન થવાનો જ માર્ગ છે."

સરસ્વતીચંદ્રના ચરણનાં ચાંપવાં એણે, ધીરે રહી, ધીમેથી, ઝાલ્યાં, ત્યાં પોતાનું મસ્તક અરકાડ્યું, ચરણનાં તળીયાંને મધ્યભાગે ચુમ્બન કર્યું, અને અંતે એ તળીયાં પોતાના ખોળામાં મુકી, હાથવડે ઝાલી રાખી, ભીંતને ટેકે, કન્થાને ઉશીકે રાખી, બેઠી બેઠી ગાઢ નિદ્રાને વશ થઈ ગઈ. સરસ્વતીચંદ્ર પણ લવતો બંધ થઈ ગયો ને નિદ્રાદેવી એકલી જાગતી રહી.

નિદ્રા જાગતી હતી અને પોતાને વશ થયલાં હૃદયમાં સ્વપ્નની સામગ્રી ભરતી હતી.

આપણા તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો એક અભિપ્રાય છે કે જાગૃત દશાનાં સંસ્કારોથી[1] થતા પ્રત્યય[2] સ્વપ્નરૂપે સ્ફુરે છે.[3] પણ આ વિષયનું શાસ્ત્ર આથી વધારે ઝાઝું ધપ્યું નથી. સ્વપ્નમાં કોઈ કવિતા રચે છે તો કોઈ શાસ્ત્રવિચાર પણ સાધે છે.[4] આ સર્વ વાતો તો

1. સંસ્કારઃ Association. ૨. પ્રત્યયઃ Impression. ૩. जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः स्वप्नः (પંચદશીની ટીકા.) ૪. Carpenter's Mental Physiology.

સાંભળી છે પણ બે જણને એક જ સ્વપ્ન એક જ કાળે થતું સાંભળ્યું નથી પણ તેનો અનુભવ સૌમનસ્યગુફામાં આજ થવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર ચતો સુતો હતો અને એના મુખ ઉપર ચંદ્રનો કોમળ પ્રકાશ પથરાયો હતો. એના ચરણ આગળ બેઠેલી નિદ્રાવશ કુમુદની આંખો નિદ્રામાં પણ અર્ધ-ઉઘાડી રહી ગઈ હતી અને પ્રથમ જોનારને તે જાગતી જાગતી સરસ્વતીચંદ્રને એક ટશે જોઈ રહેલી લાગે એવી એની સ્થિતિ હતી. આવી સ્થિતિમાં તેમને સાથે લાગો સ્વપ્નોદય થવા લાગ્યો અને સ્વપ્નમાં પણ એક જ દર્શન થવા લાગ્યું. તેનું કારણ અનેક રીતે કલ્પાઈ શકે તેમ છે. લલાટ પાછળના અન્તર્ભાગમાં મનુષ્યનું મસ્તિક છે ને સ્વપ્નસૃષ્ટિ તેમાં ઉદય પામે છે. સરસ્વતીચંદ્રના મસ્તિકમાંની સ્વપ્નસૃષ્ટિનું કારણભૂત તેજ, એના લલાટબ્હાર લલાટ ઉપર રમતા ચંદ્રપ્રકાશમાં ચંદ્રકિરણની નાડીઓમાં, વાદળીમાં પાણી ચ્હડે તેમ, નાડી–આકર્ષણથી[1] આકર્ષાઈ ચ્હડ્યું હોય અને તેમાંથી કુમુદની આંખના ઉઘાડા ભાગમાં થઈને એના મસ્તિકમાં ગયું હોય; અથવા ચંદ્રપ્રકાશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું સ્વપ્ન બે જણનાં સામસામાં મસ્તિકોમાં સાથે લાગું સર્યું હોય; અથવા નવા શોધાયલા "રોન્જન" કિરણના[2] યંત્ર જેવી શક્તિ કોઈ સંયોગથી કુમુદના મસ્તિકમાં આવી હોય ને તેના પ્રભાવથી તે પ્રિયજનના મસ્તિકને કે હૃદયને પારદર્શક કરી જોઈ શકી હોય; અથવા એના ગ્રહસંયોગે આ દશા આણી હોય; અથવા પ્રાણવિનિમયના કોઈ નિયમથી આ ચમત્કાર બન્યો હોય; અથવા કુમુદે કરેલા ચરણસ્પર્શથી જ એને આ સંગત–સ્વપ્નનો લાભ પ્રાપ્ત થયો હોય; અથવા વિષ્ણુદાસ બાવાએ આજથી સાધવા માંડેલી યોગસિદ્ધિનું જ આ ફળ–એમના પરાક્રમરૂપ–હોય. આમાંથી ગમે તે એક અથવા અનેક કારણને બળે અથવા અઘટિતઘટના રચવામાં પ્રવીણ કહેવાતી માયાના ગમે તે બીજા કાર્યને બળે આજ આ બે મસ્તિકમાં બળવાન સંગત સ્વપ્નોદય થવા લાગ્યો. આ જાગતી સૃષ્ટિની કથા મુકી, પ્રિય વાંચનાર, આપણે પણ ગુપ્ત શાંત રહી આ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીશું, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા જઈશું, અને આપણાં ચર્મચક્ષુથી જે જોવાય તે જોઈશું.

---

૧. Capillary attraction. ૨. આ Röntgen Rays, અથવા X Rays, નામના કિરણયંત્રમાં એવી શક્તિ છે, કે શરીરના અપારદર્શક ભાગની અંદરના પદાર્થ પણ આ યંત્રથી જોવાય છે.

ચંદ્ર મધ્યાકાશમાંથી પશ્ચિમ દિશા ભણી ઉતરવા લાગ્યો ત્યાં સુધી તેનો પ્રકાશ સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર પડતો હતો તે હવે માત્ર એના મુખ વિના બીજા ભાગપરથી ક્રમે કરી બંધ થયો. ચંદ્ર વસન્તગુફાથી ઢંકાયો અને સૌમનસ્યગુફામાં અંધકાર વ્યાપ્યો. છેક તળીયાને ભાગે સાધુઓ ગાઢ અસ્વપ્ન નિદ્રામાં પડ્યા હતા અને ઉપલે માળે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ ઉંડી પણ સ્વપ્નભરી એકાન્ત નિદ્રામાં હતાં. ગુફાબ્હાર શાંત અને ધીરા પવનના સર્વ પારદર્શક ભાગમાં ચંદ્રિકા ઉતરી પડી હતી અને ઝાકળ સર્વ સ્થાનોનાં બ્હારની સપાટી ઉપર શીતળતા ભરતું હતું. સૌમનસ્યગુફાના આ અંધારા ખંડમાં આ પ્રસંગે સર્વ વસ્તુ દેખાતી બંધ થઈ, અને અંધકારની ઘાડી છાયાને જોવાને કે જોઈને બ્હીવાને હવે કોઈ રહ્યું નહી.

સરસ્વતીચંદ્ર આ વેળાએ પોતાના સ્વપ્નમાં આ ગુફાની બ્હારના ઝરાઓની એક પાસની પાળ ઉપર થઈને ચાલતો હતો અને કુમુદસુંદરી પણ એની પાછળ પાછળ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચાલતી હતી. તે પોતાની પાછળ છે કે નહી એ વાત સરસ્વતીચંદ્રના ધ્યાનમાં હોય એવું અનુમાન કરવાનું ચિહ્ન ન હતું; માત્ર તે એટલે ધીમે પગલે ચાલતો હતો કે કુમુદ થાકે નહી એવા વિચારથી જ આમ ચાલતો હોય એવું અનુમાન થઈ શકે એમ હતું. હવે આપણે નામ દેઈશું તે આ સ્વપ્નમાંના જીવોનું ગણવું અને સર્વ સૃષ્ટિ પણ સ્વપ્નની જ ગણવી.

ઝરાના પાણીમાં ચંદ્રિકા પ્રસરતી હતી અને તેની સાથે આ પાળ ઉપર ચાલનારાંનાં પ્રતિબિમ્બનું જોડું પણ તેમાં પડતું હતું અને તેમની જોડે જોડે ચાલતું હતું. આમ ઘણીવાર ચાલ્યાં ને અંતે એક કીલ્લા જેવી ભીંત જણાઈ. તેની વચ્ચે મ્હોટું ઉંચું ગોપુર[1] હતું તેમાં થઈને એ જણ બ્હાર નીકળ્યાં. ત્યાં એક મ્હોટા ચોગાનમાં આવી ઉભાં રહ્યાં. ચારે પાસ અંધકારના સ્તંભ જેવાં વૃક્ષ ઉભાં હતાં અને પાંદડાંનાં ખડખડાટથી તેમાં પવનની ગતિ જણાતી હતી. પૂર્ણ ચંદ્રનું બિમ્બ માથે આવ્યું તે ઉંચાં મુખ કરી એ જણે જોયું ત્યાં એ ચંદ્રની નીચે થઈને એક રુપેરી વાદળી સરવા લાગી ને ચંદ્ર દેખાતો બંધ થઈ ગયો. પાછું પૃથ્વી ઉપર જુવે તે પ્હેલાં તો વાદળીમાંથી ફુલના ગોટા જેવો કંઈક પદાર્થ નીચે સરી પડતો લાગ્યો.

આ રુપાનાં ફુલનાં જેવો ગોટો જેમ જેમ નીચે ઉતરતો ગયો તેમ

---

૧. નગરનો દરવાજો.

તેમ મ્હોટો થતો ગયો, અને મ્હોટો થતો ગયો તેમ તેમ વધારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાતો ગયો. થોડીકવારમાં તે કોઈ દેવીના જેવા આકારવાળો લાગ્યો. કુસુદસુંદરી નીચે હાથ જોડી એક પાસ ખસી ગઈ. અને સરસ્વતીચંદ્ર બીજી પાસ ખસી ગયો ને એ દેવીને બે જણની વચ્ચે ઉતરવાનો માર્ગ આપ્યો. એ દેવીનું અંગ સ્ફટિકમણિ જેવું હતું અને સ્ફટિકની મૂર્ત્તિપેઠે બે જણની વચ્ચે આવી ઉભી. જુવે તો સૌભાગ્યદેવીની જ આકૃતિ આ સ્ફાટિક શરીર ધારી ઉભેલી.

સરસ્વતીચંદ્રના સાથમાં આવેલી ઉભેલી કુસુદ સાસુનું શરીર જોઈ લજવાઈ ગઈ અને પોતે ક્ષમાને પણ પાત્ર નથી અને હવે કંઈ બોલવાનો પણ માર્ગ નથી એવું ધારતી હોય એમ મુખ છેક નીચું કરી ઉભી રહી. પણ સરસ્વતીચંદ્ર આગળ આવ્યો ને વિનયથી બોલવા લાગ્યો.

"પવિત્ર સૌભાગ્યરૂપ સૌભાગ્યદેવીની મૂર્ત્તિ! ચંદ્રલોકમાંથી
"ઉતરી આ સ્ફાટિક શરીરને દેખું છું તે સૌભાગ્યદેવી ન હોય તો
"બીજું જે કોઈ પવિત્ર સત્ત્વ તમે હો તેના અભિજ્ઞાનનો હું અધિકારી
"હઉ તો તે અભિજ્ઞાનની કૃપા માગું છું."

"સરસ્વતીચંદ્ર! હું સૌભાગ્યદેવીનું જ સિદ્ધ-શરીર છું અને આ
"પ્રદેશમાં તમારું એનું આગેમન મ્હારા સ્થાનમાંથી જોઈ અંહી આવું છું.
"કુસુદસુંદરી! પાસે આવો." દિવ્ય મૂર્ત્તિના મુખમાંથી સ્વર નીકળ્યા.

કુસુદ બ્હીતી બ્હીતી પાસે આવી, પાસે આવી સાસુને પગે પડી, પણ આંસુ સાથે નીકળતાં ડુસકાં ઉપરાંત વધારે ઉચ્ચાર કરી શકી નહી.

"કુસુદસુંદરી! બેટા કુસુદસુંદરી! તમે હવે પૃથ્વીના છેડા ઉપર છો
"અને પૃથ્વીના ધર્મ ભુલી સિદ્ધ લોકનાં અને તેમના ધર્મનાં દર્શન કર-
"વાનાં અધિકારી થયાં છો!" દિવ્ય મૂર્ત્તિના મુખમાંથી આશ્વાસક શબ્દ
"નીકળ્યો ને તેના પવિત્ર હાથે કુસુદને ઉભી કરી છાતી સરસી ચાંપી.

કુસુદ તેની છાતીમાં જ માથું દાબી રાખી બોલવા લાગી.

"દેવી! મનુષ્યરૂપે દેવી હતાં-માતા હતાં—તેને આજ આવે
"રૂપે જોઉં છું—ને હું તો ભ્રષ્ટ હતી, આપના ગૃહમાં નિવાસને યોગ્ય
"ન હતી તે હવે વધારે દૂષિત થઈ છું. આપનાં પવિત્ર શરીરને
"મ્હારા સ્પર્શથી દૂષિત કરો છો તેને સ્થાને મને કોઈ અતિશૂદ્રી પેઠે-
"ચાણ્ડાલિની પેઠે—દૂર ઉભી રહેવા દ્યો."

સૌભાગ્યદેવી૦—"ત્હારા હૃદયની વાત જાણીને જ હું તને શુ૦

"કરવા આવી છું. તું હવે થોડીવારમાં સિદ્ધલોકની અતિથિ થઈશ અને
"આ પુરુષરત્નને જે જે સિદ્ધજન પ્રિય હશે તેનાં દર્શન કરીશ. પણ તું
"પોતાને ભ્રષ્ટ સમજે છે ત્યાં સુધી તને એ લોકના દેશમાં જવાનો
"અધિકાર નથી. સાધુજનોએ તને શુદ્ધ ધર્મ સમજાવ્યો છે, પણ સંસારે
"વઞ્ચના કરી ત્હારા મન ઉપર અધર્મને ધર્મ ગણવાની મુદ્રા પાડી છે
"સાધુજનોના ઉપદેશથી તે મુદ્રા ન ગઈ તે દૂર કરવા હું આવી છું. મ્હેં
"પૃથ્વી ઉપરથી દેહ છોડ્યો છે અને સિદ્ધ લોકમાં વસું છું. અન્ય સંપત્તિ-
"વાળાને તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત પ્રીતિયજ્ઞ કરનારને પણ આ દેશનો અધિકાર
"મળે છે. મ્હારા સ્વામી આ દેશમાં આવશે ત્યાં સુધી હું અંહી છું ને તે
"ત્યાં છે તોપણ તેમને દેખી શકું છું તે જોયાં કરીશ ને એ પોતે સિદ્ધ થશે
"એટલે અમે બે જણ આ શરીરનો ત્યાગ કરી સાથે મુક્ત થઈશું. સંસા-
"રની વઞ્ચનાએ ત્હારા આવા યજ્ઞમાં મહાવિઘ્ન નાંખ્યું તેમાં હું નિમિત્ત-
"ભૂત થઈ તે સંસારમાં હતી ત્યાં સુધી સમજી નહી પણ આ દેશની દિવ્ય
"દૃષ્ટિએ મને તે વાત દેખાડી છે. બેટા, મ્હારો પુત્ર ત્હારો અધિકારી ન
"હતો. ત્હારો અધિકારી આ ત્હારી પાછળ છે તેની સાથેજ તું વરેલી છે."

કુમુદસુંદરી૦—"જો એમ હોય તો તો આર્ય સ્ત્રીયો સર્વ વર્યા
"વિનાની અને નરકની અધિકારી ગણવી જોઈએ. દેવી! તમારું લગ્ન
"પણ મ્હારા જેવું જ વઞ્ચનારૂપ નહી? તમે પતિને માટે આ સિદ્ધ
"લોકમાં પણ વાટ જુવો છો ને મ્હારી ગતિ જુદી કેમ?"

સૌભાગ્યદેવી૦—"એમ નથી. આર્યબાલાઓ માતાપિતાના અને
"લોકાચારના બળથી અજ્ઞાત દશામાં લગ્નભાસ નામના યજ્ઞાભાસમાં
"હોય છે. તે પછી સાસરે જાય છે ને સમજણી થાય છે ત્યારથી સાસરે જે
"તપ કરે છે તે તેમના પિતૃયજ્ઞની વેદી ઉપર થાય છે; એ તપનાં પુણ્ય
"એ બાલાને, અને એનાં પાપ એનાં માતપિતાને, મળે છે–કારણ એને
"વેદી ઉપર મુકનાર માતાપિતાની જ તૃપ્તિ માટે એ દુહિતા તપ તપે છે,
"અને શુદ્ધ વિવાહથી અવિવાહિત પતિને પતિ ગણે છે. તે પછી પરમ
"ભાગ્યને બળે, ઈશ્વરની કૃપાને બળે, અને પોતાની પરમ સાધુતાને
"બળે, આવી બાળા આવા પતિ સાથે અદ્વૈત–પ્રીતિથી સંધાય છે તેનું
"પરમ પુણ્ય તેને પોતાને મળે છે તે મને મળ્યું ને હું અંહી આવી. પણ
"જેણે એક પુરુષના સહચારમાં આવો યજ્ઞ આરંભ્યો તેને તે યજ્ઞ છોડી
"પિતૃયજ્ઞને માટે એ પતિયજ્ઞનો ત્યાગ કરાવવો તે બહુ અધર્મ્ય છે. એ
"ત્યાગ ત્હારાં માતાપિતાની બુદ્ધિએ ત્હારી પાસે કરાવ્યો તે અધર્મનું ફળ

"અત્યારે તેઓ અનેક ઘા ભોગવે છે. સાધુજનોને પ્રયાસે તું એ અધર્મમાં-
"થી છુટી; અને ત્હેં કરેલા ચરણસ્પર્શથી તું ત્હારા શુદ્ધ પતિની પતિવ્રતા
"બની તે પુણ્યના ફ્લોદયથી તું આ પવિત્ર દેશનો અધિકાર પામી છે."

કુમુદસુંદરી આ મૂર્તિની છાતી આગળથી દૂર થઈ, સામી ઉભી, બોલવા લાગી.

"હું સ્વપ્ન દેખું છું, અને સ્વપ્નમાં જે દેવીને દેખું છું તે મ્હારાં
"જીવતાં દેવી જેવું તમે બોલતાં નથી તો આ સ્વપ્નથી કેમ છેતરાઉં ?"

સૌભાગ્યદેવી૦-"સંસારનું જાગૃત તે અમારું સ્વપ્ન છે ને સંસારનું
"સ્વપ્ન તે અમારું જાગૃત છે. જે દેવીના ઉપર ત્હારી આવી પ્રીતિ હતી
"તેણે તે દેહનો ત્યાગ કર્યો છે ને તું અત્યારે તેના જ સિદ્ધ સૂક્ષ્મ શરીરને
"જુવે છે. મ્હારા વિચાર ને ઉદ્ગારમાં તને કંઈ નવીનતા લાગતી હશે;
"પણ યમરાજ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો પડદો ચીરી નાંખે છે તેની
"સાથે મૃત્યુનાં અધિકારી શરીર મૃત્યુના અનન્ત અન્ધકારમાં જાય છે
"અને જીવનનાં અધિકારી શરીર આ ચિરંજીવ સિદ્ધદશાને પામે છે ને
"અર્ધ જીવનવાળી પૃથ્વીમાંથી પૂર્ણ જીવનવાળા સિદ્ધ લોકને પામે છે.
"તે કાળે તેમને સર્વ શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું
"છે ને તેથી હતી એની એ જ ત્હારી દેવી હું જુદું બોલું છું."

કુમુદ વિચારમાં પડી પછી ઉચું જોઈ સરસ્વતીચંદ્રના સામું જોવા લાગી.

સૌભાગ્યદેવી૦-"તું હવે ત્હારા શુદ્ધ પતિઉપર દૃષ્ટિ કરે છે. મ્હારો
"પુત્ર તે ત્હારો પતિ નથી. એક નર સાથે હૃદય જોડીને પછી અન્ય પુરુષ
"સાથે કોઈ રીતના વિવાહના કે વિવાહના નામથી ત્હારી
"પેઠે જોડાયલી સ્ત્રીનું દૃષ્ટાંત આર્ય દેશમાં નથી. કારણ વિવાહયોગ્ય
"હૃદયવાળી કન્યા ત્યાં કન્યાવસ્થા દેખતી નથી. એવા હૃદયવાળી
"કન્યા ત્હારા પિતાએ તને જ થવા દીધી એ તેમણે પરમ પુણ્ય કર્યું.
"કુમુદ, મ્હારા પુત્રના વરણકાળે અમે ત્હારા ને મ્હારા પુત્રના શરીર
"ઉપર નિસ્તેજ વસ્ત્રના કડકાનાં છેડાછેડ નાંખ્યાં હતાં અને ત્હારું
"તેનું પાણિગ્રહણ કરાવ્યું હતું તેને સ્થાને અત્યારે આ તમારી બેની પીઠ
"પાછળ અદ્વૈતરૂપે દેખાતા તેજના છેડા હું નાંખું છું તે તમારા સ્કન્ધ ઉપર
"થઈને તમારાં હૃદય ઉપર આવ્યા છે તે જો ! અને સ્થૂલ પાણિગ્રહણને
"સ્થાને સૂક્ષ્મ હૃદયગ્રહણ-હૃદયયોગ-રચાય છે તેના પવિત્ર ચમત્કાર
"અનુભવો! એ છેડા અને ચમત્કાર જોવાની શકિત તમને પ્રાપ્ત થાવ !"

એ જણે જોવા માંડ્યું તો દિવ્ય પ્રકાશમય વસ્ત્ર પોતાની પાછળથી,

વરકન્યાનાં છેડાછેડ પેઠે, સાંધતું દેખાયું ને તેનો એક છેડો ખભે થઈને સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં જડાયો હતો, ને બીજો કુમુદના હૃદયમાં જડાયો હતો. આનું દર્શન થતાં એની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું. તે તેજવાળી આંખો ઉપર સૌભાગ્યદેવીની આંખોનું તેજ પ્રસરવા લાગ્યું. તેની સાથે એ જણ વરકન્યા પેઠે એ વસ્ત્રના આકર્ષણથી જ સાથે જોડાઈને ઉભાં. સૌભાગ્યદેવીની મૂર્ત્તિ પાસે આવી તેમને માથે એકેકો હાથ મુકી ઉભી ને બોલી—

"હું પ્રમાદધનની માતા તે પ્રમાદધનના આતિથેયમાંથી કુમુદ-
"સુંદરીને મુક્ત કરી તેમના શુદ્ધ પતિ જોડે તેમનો નિયોગ કરું છું
"અને સિદ્ધ લોકમાં ચ્હડવાનાં એ દમ્પતીને અધિકારી કરું છું. આ
"લોકમાં, નથી મનુષ્યલોકના જેવી ઉદરયાતના, નથી મદનયાતના,
"નથી લોકવાસના, નથી રાગ, નથી દ્વેષ, નથી પુરુષાર્થ, નથી સુખ,
"નથી દુઃખ, નથી અહંતા, નથી મમતા, પણ માત્ર શુદ્ધ સાત્ત્વિક
"પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે, કલ્યાણકર દૃષ્ટિ છે, સર્વભૂતાત્મક વૃત્તિ છે, પૃથ્વી
"ઉપરના નિવાસકાળે આરંભેલા યજ્ઞના સમાવર્તનની નિષ્કામ વાસના
"છે, એ વાસનાની તૃપ્તિને માટે તમારા જેવાં સિદ્ધિમાર્ગની કામના-
"વાળાં હૃદયમાં સિદ્ધજનોના સૂક્ષ્મ સંચાર છે, એ હૃદયોના યજ્ઞોમાં
"સિદ્ધજનોના સૂક્ષ્મતમ યજ્ઞોની જ્વાલાઓના સ્પર્શ છે અને આહુતિ-
"દાન છે, અને એમ સિદ્ધોના યજ્ઞાન્તે મોક્ષ છે. આ વિના બીજું
"સ્વર્ગ નથી, આ વિના બીજો કલ્પવૃક્ષ નથી, અને આ લોક વિના
"બીજા દેવ નથી. સિદ્ધશક્તિના પ્રભાવથી હું તમને એને નવી
"લોકયાત્રામાં પ્રેરું છું. અને સિદ્ધલોકના અવ્યય[1] દેશમાં યાત્રા
"કરવાની શક્તિ આપું છું. કુમુદસુંદરી, તમારી તૃપ્તિને માટે મ્હારા
"હૃદયે મૃત્યુલોકમાં આરંભેલા પુત્રયજ્ઞની આ પૂર્ણાહુતિ છે તે તમારા
"હૃદયમાં ફલેગ્રાહિણી[2] થાવ ! કુમુદસુંદરી, તમારે, અને તમારે લીધે
"તમારા શુદ્ધ સ્વામીને માથે આ તેજોમય સિદ્ધલેપ હું દેઉં છું તે
"તમારે શરીરે લગ્નના પાનેતરના સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર પેઠે વળગી જશે ને
"તેના બળથી સિદ્ધ લોકના ભયંકર વિષધરોની વિષજ્વાલાઓ તમને
"સ્પર્શ નહીં કરે, અને તમે તેમાં નિઃશંક નિર્ભય સંચાર કરી શકશો !"

આની સાથે એ સ્ફટિક મૂર્ત્તિના હાથમાંથી તેમનાં શરીર ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, અને તે સુન્દર પુષ્પો રસમય વૃષ્ટિના છાંટા થઈ એને શરીરે વળગ્યાં. અને એ છાંટાના રેલા લેપ પેઠે, વસ્ત્ર પેઠે, ચળકવા લાગ્યા.

---

૧. સ્વર્ગ. ૨. યોગ્ય ઋતુમાં ફુલસમૃદ્ધિનું ગ્રહણ કરનારી.

“ એમાંના યજ્ઞના વિધિના શોધનને માટે આજ તું પિતામહપુરમાં
“ જઈશ. અને ત્યાં ત્હારા કાર્યમાં તને સાધન હું આપું છું તે લેતો જા.”

“ એ નગર આ મેઘ–સ્થાનથી પણ ઉંચું છે. નીચે પૃથ્વીપર મનુષ્ય-
“ સૃષ્ટિમાં બનેલા ને બનતા બનાવોનાં પ્રતિબિમ્બ, ઉંચાં ચ્હડી,
“ ગન્ધર્વનગરીની[1] સૃષ્ટિ પેઠે, પિતામહપુરના કેટલાક ભાગમાં, તેજનાં
“ જાળાં પેઠે બાઝેલાં છે; એ જાળામાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક સ્થાને મ્હોટા
“ મ્હોટા માટીના રાફડા બાઝેલા છે ને રાફડાના અંદરના ભાગમાં પણ
“ અનેક સૃષ્ટિયો છે. કેટલાક બનાવોનાં પ્રતિબિમ્બ તેજોમય થાય છે
“ ત્યારે કેટલાકનાં પ્રતિબિમ્બને સ્થાને આવા રાફડા બાઝે છે. એ રાફડા
“ ખોદવાને આ દિવ્ય પાવડો તને આપું છું, તેમાંનાં ભોંયરાંમાં ઉતરવાને
“ આ નિસરણી આપું છું, અને તેજનાં જાળામાં તેમ અન્યત્ર તરવાને
“ માટે આ બે પાંખો તમને આપું છું. એક પાંખ કુમુદને બાંધું છું, એક
“ તને બાંધું છું, ને પાવડો ને નિસરણી પોતાની ગતિથી તમારી જોડે જોડે
“ ઉડીને ચાલ્યાં આવશે ને ઇચ્છશો ત્યાં તમને કામ લાગશે.”

“ મ્હારા સ્વભાવને લીધે આ પદાર્થોની મને સિદ્ધિ થઈ છે તે
“ તમને આપું છું. કુમુદસુંદરી! મ્હારી પાછળ ઉપર તમારાં પિતામહી
“ ધર્મલક્ષ્મી તમારી બેની વાટ જુવે છે. તેમનું તપ મ્હારા કરતાં વધારે
“ છે. તેમણે પ્રીતિયજ્ઞનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી, પણ માત્ર પિતૃયજ્ઞ-
“ માંથી પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિ–પતિની સેવા કરતાં અનન્ત દુઃખ
“ વેઠેલું છે. એ દુઃખથી, એ દુઃખના શાન્ત દીર્ઘ સહનથી, એ સહનકાળે
“ સર્વદા સ્ફુરેલી ધર્મબુદ્ધિથી, ધર્મલક્ષ્મીનું સૂક્ષ્મ શરીર સિદ્ધ થઈ આ
“ દેશમાં વસે છે. તે તમને થોડા કાળમાં મળશે અને તેમના તપઃ-
“ પ્રભાવના પ્રમાણમાં તમને ગુરુતર સાધન આપશે.”

ચંદ્રલક્ષ્મી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, વાદળાંમાં ભળી ગઈ, ને નિસરણી પાવડા સાથે પોતાની પાંખોને બળે આ બે જણ ઉંચે ઉંચે ઉડવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં મેઘમાળાના ઉપરનો અને સ્વચ્છ પ્રદેશ આવ્યો ત્યાં ધર્મલક્ષ્મીનું વૃદ્ધ શરીર એક પાસથી આવ્યું. ધર્મલક્ષ્મી નિરાધાર ઉભી રહી અને બોલવા લાગી.

“ જામાતા અને પુત્રી! દુઃખસહન એ એક મહાતપ છે. જે
“ દુઃખથી મનુષ્યલોક થાકે છે તે દુઃખને મ્હેં સહન કર્યું તો તેનું ફળ મને

---

૧. નવલગ્રંથાવલિ ભાગ ૪ પૃષ્ઠ ૭૮.

" કલ્યાણરૂપ થયું છે. એ સહનથી હું સિદ્ધ થઈ છું ને એ સિદ્ધિથી
" આ કલ્યાણદેહને અને એ ભદ્રમણિને પામી છું. એ મણિનાં આભરણ
" કરી તમને આપું છું તે લ્યો. તેમાંની એક આ ચિન્તામણિની મુદ્રા
" તમે પૂજ્ય જામાતા છો તેમની આંગળીયે પ્હેરાવું છું. એ મુદ્રાના
" મણિ ઉપર દૃષ્ટિ કરી સિદ્ધનગરના જે ભાગનું રહસ્ય જાણવા ઇચ્છશો
" તે તમને બોધિત થશે. એ મુદ્રાથી જે સિદ્ધ કે સિદ્ધાંગનાનું તમે
" ચિન્તન કરશો તે તમને દેખાશે અને જે લક્ષ્ય ભણી ગતિ ઇચ્છશો
" તેનો માર્ગ તમને સુપ્રકાશિત થશે. બેટા કુમુદ ! આ સ્પર્શમણિથી
" પારસમણિથી—જડેલું મંગલસૂત્ર ત્હારે કંઠે પ્હેરાવું છું તેનો ત્હારી
" છાતી ઉપર સ્પર્શ થશે ને પ્રકાશ પડશે, અને એ છાતીમાં પવિત્ર
" અને ધાર્મિક સંસ્કારોના ઉલ્લેખ પાડી તે સ્પર્શ અને પ્રકાશ તને શાંત
" અને સુખી કરશે. લોકયાત્રાને કાળે ત્હારાં જેવાં ઉપર જે જે દુઃખો
" પડે છે તે દુઃખોમાં કલ્યાણનાં બીજ જાતે રોપાય છે ને દુઃખના સરોવર
" ઉપર તરવાને તુંબીફલ[1] અનાયાસે મળી આવે છે. એ બીજને અને એ
" ફળને આ સ્પર્શમણિ ત્હારા હૃદયનાં સ્વભાવરૂપ કરશે. આ સિદ્ધલોકની
" યાત્રામાં ત્હારા પ્રતિની દૃષ્ટિથી જે જે પદાર્થ તું જોઈશ તેનું સૌન્દર્ય તને
" આ સૂત્રના પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે, અને મ્હોટા રાફડાઓની ધુળ ભેગી
" કનકની રેતી ગુપ્ત હશે કે ધુળમાં ઢંકાયલાં રત્ન હશે તે તને જાતે દેખાશે.
" તને આમ આ સૂત્રથી જે જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થશે તે સર્વ સૌભાગ્યદેવીએ
" આપેલા તેજોમય વસ્ત્રમાં થઈ ને ત્હારા સ્વામીને ત્હારા કરતાં વિશેષ
" પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે. **સરસ્વતીચંદ્ર** ! તમે જે વિશુદ્ધ લોભથી પ્રીતિ-
" યજ્ઞ આરંભેલો છે તેનું સમાવર્ત્તન મ્હારી કુમુદ એના આ દેહથી જ દેખશે,
" અને તેનાં પુણ્યફળ જગત ઉપર મેઘ પેઠે સુવૃષ્ટ થશે. ચિન્તામણિ !
" પારસમણિ ! મ્હારી પાસેથી જઈ મ્હારે ઇષ્ટ સ્થાને વસો !"

તેનું વાક્ય પુરું થતાં પ્હેલાં તો મુદ્રા **સરસ્વતીચંદ્ર**ની આંગળીએ ચળકવા લાગી ને મંગળસૂત્ર કુમુદના પયોધરભાર ઉપર વીજળી પેઠે ચમકારા કરવા લાગ્યું. ને એ જણ પિતામહીને ચરણે ઉપકારથી પડવા માંડે છે ત્યાં તો પિતામહી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રણામકાળે મીંચેલી આંખો એ જણ ઉઘાડે છે ત્યાં તે પ્હેલાંથી જ પાસે આવી રહેલો કોઈ મહાન્ નગરનો ઉંચો કોટ તેમના માર્ગને રોકતો દૃષ્ટિયે પડ્યો.

---

૧. તુંબડું.

પ્રકરણ ૩૧

[1]પિતામહપુરમાં આર્યસંસારનાં પ્રતિબિમ્બ,
અને
પ્રીતિની મણિમય સામગ્રીના સંપ્રસાદ.

And on her lover's arm she leant,
And round her waist she felt it fold,
And far across the hill they went
In that new world which is the old.

—*Tennyson's Day-Dream.*

I sate beside a sage's bed
And the lamp was burning red
Near the book where he had fed;
When a Dream with plumes of flame
To his pillow hovering came
And I knew it was the same
Which had kindled long ago
Pity, eloquence, and woe;
And the world a while below
Wore the shade the lustre made.
It has borne me here as fleet
As Desire's lightning feet
I must ride it back ere morrow,
Or the sage will wake in sorrow.

"*A spirit of the mind*"—*Shelley's Prometheus Unbound.*

---

૧. પ્રકરણ ૧૧ ઉપરથી "પિતામહ" એટલે બિમ્બપિતામહનું રૂપક સમજવું.



"વ્હાલા ચંદ્ર ! આ શું છે ?"

"પિતામહપુરનો આ કોટ છે."

"તમારું મ્હારું દ્વૈત છુટ્યે કેટલો કાળ થયો ?"

"જાગૃતમાંથી સ્વપ્નમાં જતાં થાય તેટલો. તેને "કોઈક પળ કહે છે, કોઈક યુગ કહે છે."

"આજ તમારા સર્વ શરીરનો ગાઢ સંસર્ગ કરી ઉભી છું છતાં "શાંતિ ભોગવું છું ને કાલ ચરણસ્પર્શથી જ મદનજ્વાલામાં હું બળતી "હતી તેનું કારણ શું ?"

"એ જ્વાલા ત્હારા સ્થૂલ શરીરમાં જન્મી હતી. આજનો સમા- "ગમ સૂક્ષ્મશરીરથી જ છે, અને એ શરીર પણ સિદ્ધલોકના પ્રદેશમાં "તેમના ઘ્રાણગ્રાહી શુદ્ધ પવનથી પોષિત છે."

"તમને એવી જ્વાલાનો અનુભવ છે ?"

"ત્હારા મંગલસૂત્રને એ પુછજે. એ જ્વાલાને અને એની શાન્તિ "માટેના આપણા કષ્ટ તપનો સાક્ષી આપણા હૃદયને સાંધનાર અને "સૌભાગ્યદેવીએ પ્રત્યક્ષ કરાવેલાં આ પટ છે અને આપણી વાસનાનો "ઇતિહાસ એ પટને લીધે તું દેખે છે."

"હા."

"અને આ મંગળસૂત્રમાં એ મન્મથનું માખણ તું દેખે છે ?"

"હા."

આટલું બે જણ બોલે છે ત્યાં પાસેના કોટના ગોપુરમાં પચાશેક કુતરાઓનું ભસવું સંભળાયું. થોડીવારમાં મ્હોટા મ્હોટા કુતરાઓ પગના નખવડે પૃથ્વીનાં પડ ખણતા ખણતા અને નાકવતે તેના અંતર્ભાગને સુંઘતા સુંઘતા આ બે જણની આસપાસ ફરી વળ્યા. તોપણ બે જણે ચાલ્યાં કર્યું. અને મ્હોટામાં મ્હોટો કુતરો સરસ્વતીચંદ્રની સામે આવી મનુષ્યની વાણીથી બોલવા લાગ્યો.

"મૃત્યુલોકનાં માનવી ! તમે અંહી શા કારણથી આવો છો ને "કોણ છો ?"

બે જણ ઉભાં રહ્યાં ને સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

"અમર સિદ્ધાંગનાઓએ અમારા ચરણને આણીપાસ પ્રેર્યાં છે ને "અમે તેમનાં બાળક છીયે. પણ તમે કોણ છો અને આ સ્થાને શા "અધિકારમાં છો ?"

શ્વાન૰—“પાણ્ડવોએ સ્વર્ગને માટે મહાપ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે અમારા
“ પૂર્વજ ધર્મરાજાની સાથે સ્વર્ગમાં સ્વદેહથી ગયા હતા. તે પછી સિદ્ધ-
“ લોકનાં ઘણાંક ગોપુરમાં અમે દ્વારપાળનું કામ કરીયે છીયે. ધર્મરાજાના
“ કાળથી અમે તેમના ધર્મસંગ્રહનું અધર્મીઓથી રક્ષણ કરીએ છીયે.”

સરસ્વતીચંદ્ર૰—“ કેવી રીતે રક્ષણ કરો છો ?”

શ્વાન—“ સિદ્ધજનો તો આ પુરમાં પોતાની સ્વગતિથી આવે છે
“ પણ કોઈ કોઈ કાળે તમારી પેઠે મનુષ્યો પણ આવે છે. મનુષ્ય પૃથ્વી
“ ઉપર અહીં જેમ જેમ પાસે આવે તેમ તેમ અમને તેમનો ગંધ નીચેથી
“ આવે છે. એ મનુષ્યમાં કેવા ગુણ છે તે તેને સુંઘીને અને જોઈને અમે
“ જાણી જઈએ છીયે. જો તેની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક હોય છે તો અમે તેને ગોપુ-
“ રમાં અક્ષત જવા દેઈએ છીયે. જો તેની દૃષ્ટિ રાજસી હોય છે તો અમે
“ તેના શરીરને ન્યૂનાધિક બચકાં ભરી પછી જવા દેઈએ છીયે. જો તેની
“ દૃષ્ટિ તામસી હોય તો તેના સર્વ શરીરનું ભક્ષણ કરીએ છીયે ને તેનાં
“ હાડકાં ગોપુરની પાસેના કુંડમાં નાંખીએ છીયે. આટલો અમારે માટે
“ આહાર નિર્મેલો છે ને આટલો અમારો ધર્મ અને અધિકાર નિર્મેલો છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ આ વ્યવસ્થાનું પ્રયોજન શું ને ફળ શું ?”

શ્વાન—“ભીષ્મપિતામહે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનેજ પોતાની પાસેથી
“ ઉપદેશ લેવા યોગ્ય ગણ્યા હતા અને યુધિષ્ઠિર મહારાજ જેવા સાત્ત્વિક
“ દૃષ્ટિવાળાઓને જ પિતામહપુરનું રહસ્ય દેખાડવાનું છે. રાજસી દૃષ્ટિ-
“ વાળા જનો રાગદ્વેષની અને મમતા તથા અહંકારની દૃષ્ટિએ જ જુએ
“ છે. પિતામહપુરનાં રહસ્ય તેમને દેખાય છે પણ રાગદ્વેષને લીધે તેમને
“ માત્ર એકદેશીય અથવા વક્રીભૂત દર્શન જ થાય છે. અહીંથી આવા
“ જન્તુ પાછા જઈ જગતને છેતરે નહી અને તેમના રાગદ્વેષ જગતમાં
“ ઉઘાડા પડે એવું કરવાને અમે તેમને કરડીએ છીયે એટલે આ પુરમાં
“ તેમ જગતમાં એ લોક જ્યાં ફરે છે ત્યાં તેમને હડકવા હાલે છે ને
“ તેમની દૃષ્ટિથી અને તેમના સ્પર્શથી જડ મનુષ્યોને એવોને એવો
“ હડકવા હાલે છે; પણ એ દૃષ્ટિવાળાઓને જોઈ પ્રાજ્ઞ મનુષ્યો તેમને
“ વર્જ્ય ગણે છે અને આ પુરવિષયે તેમણે કરેલી કથાઓને સત્ય
“ ગણતા નથી. તામસી દૃષ્ટિવાળાનો તો નાશ જ ઘટે છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર૰—“ તમારું નગર જોવામાં રાગદ્વેષ શાના થાય ?”

શ્વાન—“હૃદયના રાગદ્વેષ વ્યવહારમાં હોય છે તેમ દૃષ્ટિના રાગદ્વેષ

"આવે સ્થાને આવિર્ભૂત થાય છે. અમારો શ્વાનવર્ગ તમારા સંસારી-
"ચોમાં અપવિત્ર ગણાય છે ને યુરોપના સંસારીચોમાં ગૃહ્ય ગણાય
"છે ત્યારે ધર્મરાજે તેને પોતાની સાથે સ્વર્ગમાં જીવતો લીધો તે
"સાત્વિક દૃષ્ટિ વ્યાસમુનિયે નિયોગ સ્વીકાર્યો, પિતામહે કૌમારવ્રત
"પાળ્યું, રામચંદ્રે શબરીનાં કરડેલાં બદરીફલ ખાધાં, ભીમસેને
"રાક્ષસી જોડે વિવાહ કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ સાત્વિક દૃષ્ટિમાંથી
"થઈહતી. તમારા સંસારીચોમાં મનુષ્યની એક જાત બીજીનાં સુખ દુઃખ
"ન ગણતાં પોતાની જ જાતનો પક્ષપાત કરે છે, વિવાહમાં, ભોજનમાં,
"આચારમાં, ને વિચારમાં અમુક વસ્તુ પોતાની જાતની કે પોતાની ગણે
"છે ને અન્યને પારકી ગણે છે; પોતાની ક્રિયાને મિથ્યા દમ્ભથી શિષ્ટ
"ગણે છે ને અન્ય ક્રિયાઓને અધર્મ ગણે છે, અમુક વાણી સત્ય હોવા
"છતાં ન બોલવા જેવી ગણે છે અને ગમે તો તે બોલવાને કાળે લજ્જાદિ
"નિમિત્તોથી બોલતા નથી ને સત્યને સંતાડે છે અથવા અસત્ય બોલે
"છે અથવા જાતે જ પોતાના સંપ્રત્યયોના સત્યાસત્ય વિચારવામાં
"ઉપેક્ષા રાખે છે ને તે છતાં સંપ્રત્યયોને વળગી રહે છે-ઇત્યાદિ અનેક
"પ્રકારોથી રાગદ્વેષની દૃષ્ટિની સૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. રાગદ્વેષ વિના,
"મમતા વિના, અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી, જે દર્શન થાય તે જ સાત્વિક."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"દેશવત્સલતામાં મમતા આવે."

શ્વાન—"ધર્મબુદ્ધિથી દેશપ્રીતિ થાય તે સાત્વિક ને મમતાદિથી થાય તે
"રાજસીપ્રીતિ સ્વદેશની કે પરદેશની પ્રજાઓની પ્રલયકારિણી થાયછે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"સર્વ પોતાના ધર્મની બુદ્ધિથી જ દેશ ઉપર પ્રીતિ
"રચે છે."

શ્વાન—"પણ જે ધર્મ સાત્વિક દૃષ્ટિથી નથી તે રાજસ છે. સૂર્યના
"પ્રકાશની પેઠે સનાતન મનુષ્યધર્મનો ત્યાગ કરી પોતાની ભૂમિના
"ધર્મનો હઠગ્રાહ કરનાર પુરુષ રાગદ્વેષી છે ને સત્ય અને ઋત ઉભયથી
"દૂર જાય છે. સનાતન ધર્મને પાળી, જન્મભૂમિના ધર્મ સત્યપૂત કરી,
"પછી તે એ ઉપર દૃષ્ટિ કરનારની દૃષ્ટિ સાત્વિક છે. મનુષ્યોને માટે
"આટલી ભેદબુદ્ધિની ક્ષમા છે; બાકી સિદ્ધજનોને તો ભેદબુદ્ધિ વિનાના
"સાત્વિક સનાતન ધર્મ જ સર્વદા રહે છે. પોતાની અપરમાતા માદ્રીને
"જોઈ પોતાને થયેલી અને ધર્મવિચારથી અટકાવેલી વિષય વાસનાને
"ધર્મરાજા બળિરાજા પાસે સ્વીકારતાં લજવાયા નહી કે ડર્યા નહી કે
"અટક્યા નહી ત્યારે જ એમની દૃષ્ટિ સાત્વિક ગણાઈ ને બળિરાજાએ

"તેમને દર્શન આપ્યું. તમે એ જાણ તો પૃથ્વી ઉપર જઈ તમારો આ
" સંબંધ સ્વીકારતાં શરમાશો-એ દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક નહી."

સરસ્વતીચંદ્ર—" જો એમ હોય તો તમે અમને કેમ તરત
" બચકાં ભરતા નથી ? અમે યોગ્ય શિક્ષા લેવા તત્પર છીયે."

શ્વાન—" આવો પ્રશ્ન પુછીને તમે અમારો તેમ કરવાનો
" અધિકાર બંધ કર્યો."

સરસ્વતીચંદ્ર—" શી રીતે ?"

શ્વાન—" મનુષ્ય આમ શિક્ષા જાતે માગી શકે છે તે સાત્વિક
" દૃષ્ટિને બળે જ. અમારે તો બીજું કારણ પણ હતું ને તે એ કે જે
" ચિન્તામણિ ને સ્પર્શમણિ તમે મુદ્રામાં ને મંગળસૂત્રમાં ધારો છો
" તે તમને આ ધામમાં સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ જ આપશે એવું તમારું ભવિષ્ય
" મ્હેં સુધી ફ્હાળ્યું હતું અને તે ભવિષ્યકાળનો તમારા પ્રશ્ને વર્તમાન
" આરમ્ભ કર્યો. હવે તમારી યાત્રામાં તમે શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થાવ અને આ
" ગોપુરમાં થઈ ચાલ્યા જવ."

સરસ્વતીચંદ્ર૦-" શ્વરાજ ! આ ધામમાં છેલ્લામાં છેલ્લું મનુષ્ય
" ક્યારે કોણ ગતિ પામી શકયું હતું ?"

શ્વાન—" રત્નગરીના મહારાજ મલ્લરાજ હાલ સિદ્ધ છે તે
" એક કાળે તમારી પેઠે આવ્યા હતા. તેમણે પૃથ્વીમાં ભીષ્મભવન[1]
" આ ધામ જોઈને જ કરેલું છે."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"શ્વરાજ ! મ્હેં તે જોયું છે. અમને કંઈ સૂચના
" કે ઉપદેશ આપના ભણીથી દેશો ?"

શ્વાન-" અમે શ્વલોક વસ્ત્રાદિ દમ્ભને ધારતા નથી પણ મનુષ્યો તો
"વાણીમાં, વિચારમાં, વૃત્તિયોમાં ને આચારમાં અનેક રીતે ગોપ્યાગોપ્ય
" ભેદ રાખી અસત્ય-પ્રપઞ્ચના ખેલની સૃષ્ટિ ઉભી કરે છે. એવા ભેદને
" માટેના સર્વ દમ્ભનો ત્યાગ તમને પ્રાપ્ત થાવ એટલો હું તમને ઉપદેશ
"અને આશીર્વાદ આપું છું. એટલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેથી તમારા સંસારી-
" યોનાં સુખદુઃખનું શુદ્ધ દર્શન કરી શકશો ને તેમ થશે ત્યારે તમે તેમનું
" કલ્યાણ કરવાની તમારી સૂક્ષ્મ વાસનાને તૃપ્ત કરી શકશો. આ સિદ્ધ-
" લોકના દ્વીપ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર તરે છે, ને તમે હાલ આર્યદેશ ઉપર છો
"તેનાં પ્રતિબિમ્બ પિતામહના કુણ્ડમાં આ દ્વીપો ઉપરથી જોજો,

---

૧. પૃષ્ઠ ૨૪૬-૨૪૭.

" પિતામહના ઉપર બંધાયલાં રાફડાઓને સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોજો, ને પછી
" ગંગામૈયાના ખોળામાં સુતેલા પિતામહનાં દર્શન કરી એ માતા-પાસેથી
" ને પુત્ર પાસેથી તમારા દેશના કલ્યાણ માર્ગનો ઉપદેશ લેજો.
" મલ્લરાજની યોજના પાંડુ કુરુભવનો જોનારને આ ઉપદેશ સુગમ પડશે."

આટલું બોલી કુતરાઓ વેરાઈ ગયા ને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી હિમ ઉપર સરવાની ચક્રવાળી પાદુકાઓ[1] પ્હેરી સરતાં હોય તેમ, ગોપુરની તળે સરી ગયાં ને ત્યાંથી વેગભર્યાં સર્યાં તે અંદર પિતામહ-કુંડના આરા ઉપરના સોનારુપાના સળીયાના કઠેરા આગળ અટક્યાં. આ કુંડ એકાદ ગાઉ લાંબો પ્હોળો હશે અને તેમાં ચારે પાસ પાણીના જેવું તેજ ચળકતું ભરેલું હતું અને એ તેજમાં મ્હોટા મ્હોટા બેટ હતા. પોતાને મળેલી મુદ્રા જોતા જોતા સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા લાગ્યો.

" કુમુદ, આ મહાકુંડમાં આપણા દેશનું પ્રાચીન તેજ ભરેલું છે તે
" પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતું નથી. એની વચ્ચે આ મ્હોટા મ્હોટા બેટ છે તેમાં
" જવાને આ તેજમાં તરવું પડે છે. જે લોકને આ કુતરાઓ બચકાં ભરે
" છે તે આ તેજ ઉપર પડતું મુકે છે, ને પારદર્શક પવન જેવા તેજમાં
" થઈએ લોક નીચે પૃથ્વી પર પડે છે. આ તેજનો જરીક ચમકારો તેમને
" થતાં તેમનું વધારે ભાન બંધ થાય છે ને એ ચમકારાથી લાગેલો
" હડકવા લેઈને આ લોક આપણા દેશમાં ફરે છે, પણ તેમનો અનુભવ
" એ ચમકારાથી વધારે વાતનો નથી અને એ દગ્ધજ્ઞાનવાળાં પૃથ્વીપર
" પડેલાં માણસ ભયંકર થાય છે–તેનું પ્રતિબિમ્બ પણે જો !"

તેજમાં જોતી જોતી કુમુદ બોલી: "આહા ! શાં યુદ્ધ ! એક હાથીને
" અનેક સ્થાને વળગેલા આંધળાઓ પોતપોતાની વાત પ્રતિપાદન
" કરવા લ્હડી મરે તે અન્ધહસ્તિન્યાયનું આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત !–પણ
" ઉદાત્ત સ્વામી ! આ લોક પણ ઉપકારક છે. જુવો ! આ તેજની
" નીચે આખા દેશમાં અન્ધકારનો મહાસાગર ભરેલો છે તે પણ
" દેશની વર્ત્તમાન દશાનું પ્રતિબિમ્બ જ છે ને તેમાં દીવાઓ પેઠે
" આ મલ્લરાજના કરડેલા જીવો તરે છે. દીવાસળી સળગાવી ન હોય
" પણ જરીક ઘસી હોય તો તેથી પણ પ્રકાશનો તારા જેવો ચમકાર

---

૧ ઇંગ્રેજો skatingની કસરત કરે છે, ત્યારે બરફ ઉપર પઇડાંવાળી પાવડીઓ પ્હેરી ખસે છે. આપણા બાળકની ભાષામાં બોલીયે તો 'ખસુરીયાં ખાય છે.'

"જણાય છે તેવો આ લોકનો પ્રકાશ અંધકારમાં ઉપયોગી થાય છે.
"પ્રાણનાથ! તેમનો તિરસ્કાર ન કરશો. તેઓ પણ પ્રીતિપાત્ર છે."
સરસ્વતીચંદ્ર એના મંગળસૂત્ર આગળ આલિંગન દેઈ બોલ્યો; "સત્ય
"કહ્યું—સુન્દરે કહ્યું! એ સુન્દરતાનાં મૂળને જ હું આલિંગન દેઉં છું."
કુમુદ આ ક્રિયાનો સત્કાર કરતી કરતી બોલી; "એ તેજ પેલા
"રાફડાઓ નીચેથી ફુવારા પેઠે ફુટી નીકળતું દેખાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર એનો આ સંસર્ગ મુકી એ ફુવારા જોવા લાગ્યો.

"ભારતયુદ્ધ પછી પિતામહ શરશય્યામાં પ્હોડ્યા હતા ને ધર્મરાજ
"સ્વર્ગમાં ગયા તેવામાં જ આ દેશના એ પિતામહે ચિરંજીવ
"ગંગામાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેમનો દેહ જડ વસ્તુમાં ભળી નષ્ટ થયો
"નથી. કુમુદ, આ રાફડાઓવાળા બેટોમાં રાફડાઓ બાઝયા છે તે
"પિતામહના ગંગાને ખોળે સમાધિસ્થ થયલા શરીર ઉપર બાઝ્યા
"છે ને આ તેજના ફુવારા એમના એ શરીરમાંથી ફુટે છે."

કુમુદસુંદરી૦—"આપણે તે જોવા ત્યાં જઈશું?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"આપણું અદ્વૈત એવું છે કે ત્હારી બુદ્ધિ તે મ્હારી,
"મ્હારી તે ત્હારી! મ્હારી વાસના તે ત્હારી ને ત્હારી તે મ્હારી! જો!
"જો! આ વાસના થતાં જ આપણી પાંખો આપણને ઉપાડે છે ને
"આપણે આ પવિત્ર તેજોરાશિ ઉપર ઉડીએ છીયે!"

કુમુદસુંદરી૦—"શા ગમ્ભીર અને કલ્યાણ તેજનો મહાસાગર!
"આર્યોના પુરાણ વિસ્તીર્ણ મહાસાગર! તને અમારા પ્રણામ છે ને તું
"ત્હારી નીચેના અંધકારને નષ્ટ કરી અમારા દેશને પ્રકાશિત કર."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"મ્હારી પણ એ જ વાસના છે-એ, કાળે કરીને,
"તૃપ્ત થશે, પણ તે કાળ, આપણે આ સિદ્ધલોકમાં સિદ્ધરૂપ થઈશું
"ત્યારે, પરિપાક પામી પ્રત્યક્ષ થશે. યોગ્ય કાળની વાટ જોવી એ પણ
"ધર્મ છે. કુમુદ! આ સાગર ઉપર કેવો મધુર દિવ્ય પવન વાય છે?
"પૃથ્વી ઉપર તેવો પવન સ્વપ્નમાં પણ દેખાતો નથી."

કુમુદસુંદરી૦—"એ પવનમાં તરાવી આ પાંખોએ આપણને
"ક્યાં આણ્યાં?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"આપણે આ પ્રથમ રાફડાના શિખરભાગ ઉપર
"આવી પ્હોંચ્યાં, અને તેમાં થઈ એને તળીયે ઉતરીશું ત્યારે પિતા-
"મહનાં અને ગંગામૈયાનાં દર્શન થશે."

બેટ ઉપર એક મ્હોટો ટેકરો હતો તેના ઉપર કંઈ સ્થિર ભૂમિ હતી ત્યાં આમને એમની પાંખોએ ઉભાં રાખ્યાં.

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“આ ટેકરીનો આટલો ભાગ નક્કુર છે ને “બાકીનો ઘણો ખરો ભાગ પોલો છે તેમાં પગ પડશે તો નીચે માટીમાં “કળી જવાય એમ છે.”

કુમુદસુંદરી૦—“આ ટેકરી શાથી થઈ હશે ?”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“પિતામહે ગંગાવાસ કર્યો તે પછી એમની “બુદ્ધિના આશ્રય વિનાના દેશમાં મનુષ્યોની બુદ્ધિનો ક્ષય પામી તે “ક્ષીણ બુદ્ધિથી આ સર્વ માટીના પોલા ઢગ રચાયા છે.”

કુમુદસુંદરી૦—“આ માટી એકલી નથી. માટીમાં વચ્ચે વચ્ચે “પોપડા દેખાય છે ત્યાં અનેક કીડીયો-ઓ ચાલે !—વચ્ચે વચ્ચે “કશાકના પ્રકાશ પણ દેખાય છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“હા. આ કીડીયો જેવું દેખાય છે તે આપણા દેશની “અર્વાચીન મનુષ્યસૃષ્ટિનાં પ્રતિબિમ્બ છે-આશરે વીશથી ત્રીશ કોટિ “જન્તુ આ સર્વ રાફડાઓમાં થઈને જીવે છે. આ રાફડાઓ તેમની ઘણા “યુગની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. આના ઉપર પણ કીડાઓથી નવા બેટ “બંધાતા જાય છે તે તમને દેખાતું હશે.”

કુમુદસુંદરી૦—“વચ્ચે પ્રકાશ શાના છે ?”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“આમાં કેટલેક સ્થાને શાંત શ્વેત પ્રકાશ છે ને “કેટલેક સ્થાને રંગીન પ્રકાશ છે. શાંત સાત્વિક જ્ઞાની મહાત્માઓએ “આ જન્તુઓને માટે જે માર્ગ રચેલા છે તેમાં શ્વેત પ્રકાશ છે. રજોગુણી “અથવા અર્ધજ્ઞાની પણ તીવ્ર બુદ્ધિવાળાઓએ એવા જ હેતુથી જે માર્ગ “રચેલા છે તેમાં રંગીન પ્રકાશ છે. બાકીની રાફડાની માટી તમો-“બુદ્ધિવાળા જન્તુઓએ પાડેલા દરથી, નળીઓથી, ને ઉધાઈ તથા “કરોળીયાના જેવી જાળોથી ભરાયલી છે.”

કુમુદસુંદરી૦—“આપણે એના અંતર્ભાગમાં શી રીતે જઈશકીશું?”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્તર દેવાને સટે પાંખ ઉપર ઉડ્યો, પાછળ કુમુદ ઉડી, ને એક શ્વેત પ્રકાશવાળા કોતરમાં જઈ અદ્ધર લટક્યાં, ત્યાં નિસરણિ એમના પગ આગળ આવી ઉભી રહી તે ઉપર બે જણ ઉતરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ નીચે ઉતર્યાં તેમ તેમ નિસરણિ નીચે આવતી ગઈ. ચારે પાસે ચંદ્રના જેવો શ્વેત પ્રકાશ, તેની આસપાસ નદીઓના પુલના ભુંગળા

જેવી ભીંતો, અને દૂર ઉપર આકાશ ને નીચે તેનું પ્રતિબિમ્બ- એ સૃષ્ટિની વચ્ચે નિસરણિ આમને ઉતારવા લાગી.

સરસ્વતીચંદ્ર–“આ ભીંતો પારદર્શક કાચ જેવી છે તેમાંથી બ્હારની “સૃષ્ટિ જુઓ. હવે આ જન્તુઓ કદમાં ન્હાનાં પણ મનુષ્યોને આકારે “દેખાય છે. ઉન્હાળામાં ખારની જમીન જેમ તરડાઈ જાય છે ને કડકા “કડકા થઈ જાય છે તેમ આ ચારે પાસની માટીમાં થયું છે—એ “માટી જીવતી છે. જીવતાં જન્તુઓ આમ છુટાં પડ્યાથી, ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં “થઈ જવાથી, માટી જેવાં થઈ ગયાં છે ને પોતપોતાના કડકામાં “દરમાં ખાળમાં, ને નેળોમાં સર્વ વ્યવહાર રચે છે તે જોવા જેવા છે.”

કુમુદસુંદરી૦–“જયારે એક કડકો બીજા સાથે એકઠો રહી શકતો નથી “ને એક બીજાના ઉપર પડી બે કડકા સાથે અથડાવા જેવા થાય છે ને ચારે “પાસની માટીના ઢગ થવાના થાય છે ત્યારે કોઈક પરસ્પર સામાન્ય “જ્ઞાતિસત્ત્વને બળે અનેક જન્તુઓ જ્ઞાતિના એકેક થાંભલાને રૂપે “ઉભાં રહેલા છે, ને સર્વ થાંભલાઓ છેક નીચેથી સંધાયા છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“જો, આ દેશબ્હારથી પવનના ઝપાટા આવે છે “એટલે આ સર્વ થાંભલાઓ કમ્પે છે ને એક બીજા સાથે અથડાઈ ભાંગી “જવા માંડે છે. સર્વ એકરૂપ થશે ત્યારે પવનનું બળ નહી ચાલે.”

કુમુદસુંદરી૦—“તે તો કોણ જાણે—આ છેટે બીજા દેશના રાફડાઓ છે “તેમાં તમે ક્‌હો છો તેમ છે. છતાં માટી ગરે છે ને ઢગલા થાય છે ને પશ્ચિ- “મના પવન તે સર્વને કંપાવે છે.-કોઈ મોડા-કોઈ વ્હેલા-એટલો જ ફેર છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“આ થાંભલાઓમાં જન્તુઓનો શો કચ્ચર- “ઘાણ વળે છે? કુમુદ, જો તો ખરી!”

કુમુદસુંદરી૦—“એણી પાસ જ મ્હારી દૃષ્ટિ છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર૦—“કીડીયોના જેવા કણસંગ્રહ જેવા ધનસંગ્રહ “આ થાંભલાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે, ચોમાસાની માટીમાંથી ઉત્પન્ન “થતા જીવ પેઠે, સજીવ થઈ દોડે છે ને એક પાસથી પવન તેમને “ઉરાડી લેઈ જાય છે તો બીજી પાસથી આ જન્તુઓ જ તે સંગ્રહને “માટી ભેગા ભેળવી પોતાની લાળથી બાળી નાંખે છે, ને કણ લાવ- “નારાં જન્તુઓ તો અભોક્તા રહી શ્રમજીવન જ ગાળે છે ને શ્રમ- “જીવી જન ક્ષીણ થતાં એ તારનાર તેમ ડુબનાર એમ બન્ને વર્ગ ડુબે છે.”

કુમુદસુંદરી૦-"એ તો જ્ઞાતિયજ્ઞ થાય છે ને આ કણુની ને લાળની
" ચીકાશથી થાંભલાઓના પણ કડકા થઈ જતા નથી. બાકી પવન તો
" બધેથી વાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર૦-"આ જ્ઞાતિયજ્ઞનો અધર્મ તો જો ! અતિથિ જાતે
" જ યજમાન પાસે યજ્ઞ કરાવે છે ! આ ભડકાઓમાં કેટલાં જંતુ જાતે
" ઘસડાઈ આવી ભસ્મ થાય છે ? દ્રવ્ય અને બુદ્ધિ ઉભયનાં નાશનું
" આ જાતે વસાવેલું સાધન !"

કુમુદસુંદરી૦—" બુદ્ધિના નાશનો પ્રતીકાર તો ઘટે, પણ દ્રવ્ય
" તો યોગ્ય હસ્તમાં ન હોય તો ગયું જ સારું."

સરસ્વતીચંદ્ર૦-"અહા ! કુમુદ ! ત્હારા મંગળસૂત્રે ભયંકર પણ
સુન્દર સત્ય કહ્યું. આ દેશ બુદ્ધિના નાશથી અત્યંત દરિદ્ર થશે તો
" તે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ ! આ દેશને દરિદ્ર થવાના માર્ગ આ જન્તુઓ
" જાતે જ રચે છે તેના ચીલા ઉધાઈના દર જેવા જો તો ખરી–કેટલા બધા
" ચારે પાસે ઘાડા જંગલ જેવા દેખાય છે ! પિતાઓ પુત્રપુત્રીની તૃપ્તિ
" માટે યજ્ઞ ન આરંભતાં, પોતાની તૃપ્તિમાટે તેમને જ એ યજ્ઞોમાં હોમે
" છે. હરિ ! હરિ ! આ કન્યાવિક્રય કરનાર અને પોતાના લોભને માટે વર્ત્ત-
" નાર પિતાઓ પશુપક્ષીનું માંસ ખાવામાં અધર્મ ગણે છે પણ પુત્રીનુ
" જીવતું માંસ ખાતાં ડરતા નથી. આ શું ? માતાઓ પુત્ર–વધૂની વચ્ચે
" ધુસી જઈ તેમને છુટાં પાડે છે ! ને પ્રીતિયજ્ઞના કાળ પ્હેલાં તો તેની
" સ્થૂલ વેદીઓ માટે ખાડાઓ ખોદી માબાપ તેમાં બાળકોને ફેંકી દે
" છે ! જો ! જો ! પેલાં જન્તુઓ સ્ત્રીઓને માબાપના મુખમાં હોમે છે
" તો પેલાં જન્તુ માબાપને સ્ત્રીના મુખમાં હોમે છે ને પેલાં દુષ્ટો તો
" જો ! એમની સ્ત્રીઓ એમના પોતાના ચરણ તળે ચંપાય છે ને તેના
" શરીર ઉપર બેસી એ જન્તુઓ નીરાંતે એકલપેટાં પેટ ભરે છે ને
" કેવળ સ્વાર્થી વ્યવહાર ચલવે છે ! શા અધર્મ ?"

કુમુદસુંદરી૦—" જેવી સ્ત્રીઓ છે તેવા પુરુષો છે. પુરુષને સુન્દર
" શુદ્ધ કરવો એ સ્ત્રીની ચતુરતાનું કામ."

સરસ્વતીચંદ્ર૦—" કુમુદ જેવી ચતુર ઉદાર સ્ત્રીયો બધાંને ક્યાંથી
" મળે ? કુમુદ ! આ દર્શન જેવું ભયંકર છે તેવું જ દયાપાત્ર છે. તેઓ
" જાતે શરીરને, સંતતિને, ધનને, ને ધર્મને નષ્ટ કરે છે, જાતે
" વ્યાધિયો વ્હોરી લે છે, જાતે આધિથી બળે, ને જાતે ઉપાધિઓ
" તળે ચગદાય છે. આમાંથી તેમને શી રીતે મુક્ત કરીયે ?"

કુમુદસુંદરી૦—"તેમને દૃષ્ટિ જ નથી તે આપો."

આટલો પ્રસંગ થતા થતામાં તો બે જણ બહુ જ નીચે ઉતરી પડ્યાં હતાં. પોતાના ભુંગળાને તળીયું આવ્યું લાગ્યું. ચારે પાસ હવે ચોગાન હતું અને ચાર માર્ગ નીકળતા હતા. એ ચારે માર્ગના મધ્ય ભાગમાં બે જણ ઉભાં. પોતાના ભુંગળાવાળો શ્વેત પ્રકાશ આ ચોગાન-માંના ને માર્ગો ઉપરના પ્રકાશ સાથે ભળી જતો હતો. માથા ઉપર આકાશને ઠેકાણે મ્હોટી કાળી શિલાઓની છત હતી અને તેમાં સ્થાને સ્થાને મ્હોટાં મ્હોટાં છિદ્રો હતાં તેમાંથી પોતે પ્રથમ જોયેલી રંગીન પ્રકાશવાળી નળીયોનાં મૂળ વડવાઈઓ પેઠે લટકતાં હતાં અને વડવાઈએ અને ન્હાના મ્હોટા નાગ અને અજગરો બાઝી હીંચકા ખાતા હતા.

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"કુમુદ! વર્તમાન કાળના રાફડાઓમાંથી ઉતરી "આપણે હવે અશોક મહારાજના પ્રાચીન આકાશમાર્ગમાં આવ્યાં "છીયે. આપણા દેશનો દેશી, મ્હોટામાં મ્હોટો, સમર્થમાં સમર્થ અને "સાધુમાં સાધુ મહારાજ એ અશોક હતો.[1] આ દેશનો ઉગ્ર મધ્યાહ્નકાળ

1. The dominions of Asoka extended from Kandahar, Ghazni, and the Hindu Kush, as far as the mouth of the Ganges from Kashmere down to the upper and lower course of the Godavari. . . . According to his inscriptions, the influence of Asoka extended even beyond these limits. At the boundaries of the earth, so we are told, were to be found the two cures established by him, the cure for men, and the cure for animals. Where healing herbs, roots and fruit trees were not in existence, they were brought and planted by his order, and wells were dug by the wayside. This was done among the Cholas and Pidas, in the Kingdom of the Keralaputra, and on Tamraparni (Ceylon), . . . The Cholas and Pidas lay to the South of the Deccan, the former on the upper Krishna, the latter on the Palaru. Keralaputra, *i. e*, the son of Kerala, is the ruler of the state founded by Brahmans on the Southern half of the Malabar Coast. It is clear from this, no less than from the conquest of Kaling by Asoka, now successful in the times of the earliest rulers of the house of the Mauryas, was the power of Aryan India collected in that Kingdom in forcing its way to the South, both on the coasts and in the interior of the Deccan; and at the same time that these inscriptions confirm the statement of Singhales tradition about the connection in which Asoka stood with this island (Ceylon), they also show that Asoka not only maintained, but extended the relations into which his grandfather had entered with Seleucidæ and his father with the kingdom of the Ptolemies. Asoka is not only in connection with . . . his neighbour Antiochus who sat on the threne from 262 to 947 B C., and wit . . . Ptolemy Philadephus of

"આ મહારાજના રાજ્યમાં હતો. ભગવાન્ ગૌતમ-બુદ્ધના અવતારે પ્રક-
"ટેલો દયાધર્મ સંસારમાં ચાલ્યો ત્યારથી હજાર બારશો વર્ષ પર્યંત એ
"ધર્મ આ દેશમાં વધ્યો, રહ્યો, ઘટ્યો, અને ક્ષીણ થઈ પરદેશમાં રેલાતો
"ચાલ્યો ગયો બૌદ્ધ યુગના મધ્યાહ્નકાળમાં ચંદ્રગુપ્ત મહારાજના પૌત્ર
"અને બિંદુસાર મહારાજના પુત્ર પ્રતાપી ચક્રવર્તી આ મહારાજ પ્રિયદર્શી
"અશોકે રાજ્ય કર્યું. જાતે બૌદ્ધ હોવા છતાં બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ઉભય
"ધર્મોનું પ્રતિપાલન તેમણે કર્યું. આ સાત્વિક દૃષ્ટિવાળા મહારાજના
"રાજ્યના સાત્વિક પ્રકાશનાં પ્રતિબિમ્બના પુણ્ય પ્રવાહ વચ્ચે આપણે
"ઉભાં છીયે."

કુમુદસુંદરી૦—"આ વડવાઇઓ શી ? આ સર્પ શા ?"

સરસ્વતીચંદ્ર૦—"આ ચારે પાસનો શ્વેત પ્રકાશ ઘણા વિસ્તારવાળા
"દેશકાળમાં અનેક મહાત્માઓની સાત્વિક દૃષ્ટિએ પ્રસારેલો છે, ત્યારે
"આ અલિષ્ઠ નાગલોકે ઉપરના સર્વ રાફડાઓના રંગીન પ્રકાશની સૃષ્ટિને

Egypt (285-248 B C.) but also with Antignous Gonnates of Macedonia (278-258 B. C.). with . . Alexander of Epirus (272-258 B. C.), and even with Magas, King of Cyrene . . . .

Chandragupta succeeded not only in breaking down the rule of the foreigner over the Indus, but in *uniting* the *territory* of *India*, from the Indus to the Gulf of Bengal, from the Himalayas to the Vindhyas, *into one mighty kingdom*. His grandson (Asoka) extended his kingdom × × and proclaimed his (Buddha's) rules as the law of the State. This seemed to be the dawn of a happy day for India. The combination of all the tribes could not but secure the independence of the country, the oppression of the hereditary despotism seemed to be softened by the prescripts of a rational morality, a brisk trade with the West appeared to give the last blow to the exclusiveness and rigidity of Brahmaism, and the religion of equality and brotherly love seemed to assure the rise of a new social order and the free movement of the intellectual powers of the people.

A sterner fate overtook the Indians × × × × × It was not attacks from without, but the dissensions of the grandsons of Asoka that rent asunder the great Indian Empire; the dynasty of the Mauryas fell. × × × Neither the power of the Sungas nor that of the Guptas was sufficient to maintain the national unity and protect the regions of the West from the foreigner × × But the land of the Ganges maintianed its independence. The civilization of the Deccan was not interrupted, and the national forces still sufficed to remove at length the power of the foreinger even in the West.—*Ancient History of India: by Prof. Max Duncker, translated from the German by Abbott*

"રચી છે અને વડવાઈઓએ લટકી રહી એ સૃષ્ટિને અનેક યુગથી
"ધરી રાખી છે. કુમુદ! પોતાનું નામ સાંભળતાં આ તૈજસ નાગ-
"લોક ફણા માંડવા મંડી ગયા છે તે જો! થોડી વારમાં તેમની વિષ-
"જ્વાલાઓની શક્તિને આપણે જોઈશું."

થોડી વારમાં મ્હોટા મ્હોટા રાતા, પીળા, લીલા, કાળા, ને ધોળા નાગ એ બે જણની આસપાસ વેગથી કુંડાળાં રચી ફરી વળવા લાગ્યા. પણ પાસે જઈ જઈને તેમના દિવ્ય લેપની શક્તિથી પાછા ફરી પોતાની સભા ભરી કંઈ અવ્યક્ત ચર્ચા કરવા લાગ્યા. અંતે એક સઉથી મ્હોટો જાડો વૃદ્ધ નાગ પોતાનું પેટ કષ્ટથી પણ વેગથી ઘસડતો ઘસડતો આમની સામે આવી ઉભો અને એમના શરીર જેટલી ઉચી ફણા કરી એમની સામે વિષની જ્વાલા ફુંકવા લાગ્યો. બીજા નાગનાં પણ વિષ ચારે પાસ ઉડવા લાગ્યાં અને ચારે પાસના પ્રકાશમાં ભયંકર કાળાશ વ્યાપી ગઈ. ન્હાનાં બાળક સર્પની શક્તિ ન સમજતાં ગમે તો તેને ઝાલવા જાય ને ગમે તો તેની સાથે રમવા જાય તેમ આ બે જણ આ વિષ-વૃષ્ટિને શાન્તિથી અને કૌતુકથી ઝીલવા લાગ્યાં. અંતે ધીમે ધીમે તે વૃષ્ટિ શાન્ત થઈ, તેજ અને પવન શુદ્ધ થયાં, અને સામો ઉભેલો વૃદ્ધ નાગ દિવ્ય વાણી વડે બોલવા લાગ્યો.

"પૃથ્વી ઉપરનાં કોમળ બાળક! અમારી ભયંકર સૃષ્ટિમાં તમે
"કેવી વાસનાથી આવ્યાં છો ને અમારી વિષજ્વાલાઓને કેઈ
"શક્તિથી સહી જાવ છો?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"શુદ્ધ સિદ્ધાંગનાઓએ કરેલી પ્રેરણાથી અને તેમણે
"જ આપેલી શક્તિથી અમારાં ગમન અને સહન બને છે. અમને અ-
"મારી કોઈપણ વાસનાને બળે અંહી આવ્યાનું ભાન નથી."

નાગ–"તમે સાત્ત્વિક સત્ત્વોની શક્તિથી સુરક્ષિત હો નહી તો
"અમારા વિષશ્વાસને બળે ઉપરના રાફડાઓમાં પ્હોંચી ગયાં
"હત. તમને વાસના હત તો અમારા વિષદંશ તમને લાગી ગયા હત.
"તેમ થયું નથી માટે તમારા વાક્યમાં સત્ય હોવું જોઈએ."

સરસ્વતીચંદ્ર–"અમને વાસનાઓ નથી એમ નથી પણ તે વાસના-
"ઓએ અમને આ સ્થાનમાં પ્રેર્યાં નથી."

નાગ–"તો તમારી વાસનાઓને દર્શાવી દ્યો."

સરસ્વતીચંદ્ર–"અમારી વાસના આ પ્રદેશમાં જે જે જાણવા યોગ્ય
"હોય તે જાણવા–જોવા–ની છે અને તેમાં તમારી અવસ્થા, તમારી
"શક્તિ, ને તમારાં કારણકાર્ય જાણવાની વાસના છે."

નાગલોક ખળભળી ઉઠ્યો.

"શા માટે? શા માટે?" એમ સર્વત્ર ધ્વનિ સંભળાયો.

સરસ્વતીચંદ્ર–"ઉપરથી અંહી નીચે સુધી શુદ્ધ તેજના ભુંગળામાં "થઈને આવતાં આ મહાન્ દ્વીપમાં અનેક ચીરાઓ ને ફાટો પડેલી "અમે જોઈ, એ દ્વીપના હજારો કટકા થઈ બંધાયલા ઉંચા સ્તમ્ભ "જોયા, અને તેમાંના જન્તુઓના અધર્મ પણ જોયા. આ સર્વ તમારે "શિર દેખીયે છીયે અને એ અધર્મનાં મૂળને તમે બાઝી રહ્યા છો તો "તમને ઓળખવા એ મ્હારો ધર્મ છે."

આટલું વચન નીકળતાં ફરી સર્પમાત્રના મુખમાંથી સુસવાટ અને ઝેરી ફુંકો નીકળવા લાગ્યાં અને આખા ભોંયરામાં ચારે પાસ ઉભરાતા દોડતા સર્પો સળવળવા લાગ્યા. સામો ઉભેલો નાગ તો ઉભો હતો તેમજ રહ્યો–માત્ર તેની બે જીભો મુખબ્હાર નીકળી પોતાના ઓઠ ચાટવા લાગી, મુછના વાળ ઉંચા ઉભા થયા, ને તેમાંથી અગ્નિના તનખા ઝરવા લાગ્યા, ચારે પાસ લીલાંપીળાં ઝેર વર્ષી રહ્યાં તેની મધ્યે ઉભેલાં આ પ્રાણીને મહાનાગ કહેવા લાગ્યો.

નાગ–"અમ નાગલોકના દોષ જાણવાની છાતી ચલાવનાર માનવી! "અમે ત્હારા દેશના શાસ્ત્રકારો, સ્મૃતિકારો ને પુરાણકારોનાં પ્રતિબિમ્બ "છીયે. લોકચર્ચાના પંડિતો, ત્રિકાળના વિચારથી લોકવ્યવસ્થાની રૂઢિ- "ઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને પ્રસંગ પડ્યે નિઋતિ[1] પણ રચે છે; તે "સમર્થ પંડિતોનાં અને વ્યવસ્થાકારોનાં પ્રતિબિમ્બ અમે છીયે ને આ "સર્વ સંસારભારમાં વ્યવસ્થાનો જે અનન્ત અશ્વત્થ[2] ચારે પાસ અસંખ્ય "શાખાઓ પ્રસારી ઉભો છે ને પૃથ્વીના મૃત્યુ લોકને વિસ્મય પમાડે "છે તે વૃક્ષરાજનાં આ સર્વ મૂળનું જે કારણથી અમે ઉત્પાદન કર્યું "તે જ કારણથી હજી તેનું રક્ષણ અને વર્ધન કરીયે છીયે અને કરીશું! "સાત્ત્વિક દૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ થતા ધર્માધર્મ નામના દમ્ભનું અમે પવના- "શન લોક ભક્ષણ કરતા નથી."

ચારે પાસના પ્રકાશની શ્યામતા વધવા લાગી.

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમે સાત્ત્વિક ધર્મને વર્જ્ય ગણો છો તો શાને "ભક્ષ્ય ગણો છો? કીયા પવનનું ભક્ષણ કરો છો?"

નાગ—"સાંભળ, રે મુગ્ધ માનવી! અમારો આહાર સત્ય વિના "બીજો નથી અને એ આહાર મળે તો અમે ધર્મને પણ ઈચ્છતા નથી;

---

૧. નાશ. ૨. વડનું ઝાડ.

" કારણ ધર્મ સત્યની પાછળ દોડે છે, સત્ય ધર્મ પાછળ દોડતું નથી.
" ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિ કેવળ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોવી એ સત્યના મ્હોટા
" અંશને ઢાંકી ન્હાના અંશને જોવા જેવું છે. તમારા સંસારમાં કે
" મનુષ્યલોકમાં રાજસી અને તામસી વૃત્તિ સંસારના ગળા સુધી
" ભરેલી છે ને સાત્ત્વિક વૃત્તિ તો માત્ર ત્હારા જેવા મુગ્ધ જનના મનો-
" રાજ્યની જ સૃષ્ટિ છે. જેમ ક્ષાર સમુદ્રમાં કોઈ સ્થાને મિષ્ટ જલનુ
" ઝરણ નીકળે તો તેના ઉપર ક્ષાર સમુદ્રના તરંગ ફરી વળે તેમ તમ
" લોકના સંસારમાં સાત્ત્વિક ગુણના વિરલ ઝરાઓ ક્ષાર જળનાં વહન
" નીચે ચંપાઈ ગયલા જ રહે છે. જેમ તામસી દૃષ્ટિ તે સર્વત્ર અદૃષ્ટિ જ
" છે તેમ સાત્વિક દૃષ્ટિમાં રજોગુણ અને તમોગુણનાં જે જે કાર્ય ભણી
" ક્ષમાદૃષ્ટિ રહે છે તે તે દિશા ભણીની તેની અદૃષ્ટિ જ છે. સ્ત્રીપુરુષની
" પ્રીતિને તું શુદ્ધ સાત્વિક ગણતો હઈશ તો વધારે અનુભવથી ત્હારી
" ભુલ લાગશે. તમે બે જણ કોઈ પુણ્ય સિદ્ધિથી સર્વદા સાત્વિક રહી
" શકશો તો તેથી કાંઈ બાકીનું જગત સાત્વિક થઈ જવાનું નથી,
" પ્રાણીઓ પરસ્પરનું ભક્ષણ કરતાં મટવાનાં નથી, કુટુંબોના અંતઃ-
" કોલાહલ મટવાના નથી, પાપી જનોની સંખ્યા એક ધર્મમાં પ્રવર્તશે
" તો એથી અધિક પાપીઓ તેની પાછળ પલટણ પેઠે ઉભા થતા
" અટકવાના નથી, રાજાઓના રાજ્યલોભ અને અધર્મવિગ્રહ ઘટવાના
" નથી, અને અન્ય પ્રાણીયો પેઠે મનુષ્યોમાં ને રાજાઓમાં પણ મ્હોટું
" ન્હાનાને ખાય એ નિયમ લુપ્ત થવાનો નથી. આ સર્વ મલિન વસ્તુ-
" ઓને દૃષ્ટિબ્હાર રાખી કરેલું ધર્મના ને ન્યાયના પાયાનું ચણતર
" રેતીમાં થયા જેવું ગણવાનું છે, ને એ મલિન માર્ગના કોયલાની
" વ્યવસ્થા રાખવી ને કોયલાથી કાળાં ન જ થવું એ અભિલાષ દમ્ભનો
" અને મમતાનો પરિણામ છે. અમે એ અભિલાષને ના નથી ક્હેતા
" પણ તેનો ત્યાગ કરવાનું આવશ્યક લાગે તો તેમ પણ કરવા તત્પર
" રહીયે છીયે. અમે તો માત્ર આ દેશની ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિના સર્વ
" અંશપર પૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખી અમારી રચના કરી છે, ને તમે જુવો છો કે
" જ્યારે બુદ્ધભગવાનની ને અશોક મહારાજની સાત્વિક સૃષ્ટિ ધુળના
" કોટ પેઠે બંધાઈ ઉડી ગઈ છે ત્યારે અમારી ત્રિગુણાત્મક દૃષ્ટિની સૃષ્ટિ
" હજી વર્તમાન છે ને પરદેશી પવનના ઝપાટા સામી હિમાચલ પેઠે
" સ્તંભ ધારી ઉભી રહી છે. તમારા વિહારમઠના જેવાં લગ્નનો અમે
" નાશ કર્યો છે, બાળકીમાત્રને પરણાવીયે છીયે ને વિધવામાત્રને અપ-

" રિણીત રાખીયે છીયે, કુટુમ્બોના માળા એક જ વૃક્ષ ઉપર બાંધીએ " છીયે, જ્ઞાતિઓના રોપાને ક્ષેત્ર બ્હાર શાખાવાન્ થવા દેતા નથી ને " ક્ષેત્ર બ્હારનાં પ્રાણીને આ ક્ષેત્રમાં આવવા દેતા નથી. સ્ત્રીપુરુષની " સ્વચ્છન્દ પ્રીતિને સટે કુટુમ્બજનોની પરસ્પર એક લોહીની પ્રીતિ " રચીયે છીયે, આવી અનેક વ્યવસ્થાઓના પ્રકાશના રસોને આ " વડની વડવાઈઓનાં જ નલિકા-જાળોમાં થઈને તેના ઉપરના સ્ત- " મ્ભોમાં વ્હેવા દેઈએ છીયે, અને એ સૃષ્ટિનું પોષણ પણ આ વડવા- " ઈઓને આમ બાઝી રહીને જ કરીયે છીયે. એ વડવાઈઓથી અમને " છુટા પાડનારને માટે અમારી વિષજ્વાલાઓ છે, એ વડવાઈના " વિસ્તાર ઉપર વધ્યાં જાય તેને પ્રતિકૂળ થનારને માટે પણ એ જ " જ્વાલાઓ છે, અને તમારા દેશને માટે ત્રિગુણાત્મક દૃષ્ટિથી રચેલી " વ્યવસ્થાનો, મનના કે વાણીના કે કર્મના રજોગુણથી કે તમોગુણથી, " ભંગ કરનારને માટે અમારી જ્વાલાઓ આ નીચેથી છેક ઉચે સુધી " ચ્હડી પ્હોચી જવાને સમર્થ છે. અનેક જાતના વિકારોમાંથી, દુઃખો- " માંથી અને ભયમાંથી ઉદ્ધાર કરી રાખવાને અમે તમારા દેશની વ્યવ- " સ્થાને ધરી રાખી છે ને તેના અંતઃશત્રુઓ તેમ બાહ્ય શત્રુઓ સર્વને " માટેઅમારી વિષજ્વાળાઓ વરાળ પેઠે સર્વદા ઉચે ચ્હડ્યાં કરે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—" તમે તે આ દેશની વ્યવસ્થાને સુધારી છે કે " બગાડી છે ? તમે તે આ દેશની આશાઓમાં વિષ નાંખ્યું છે કે અમૃત " નાંખ્યું છે ?"

વિષવૃષ્ટિ વધારે ભયંકર થઈ. સામેનો નાગ ઉત્તર દીધા વિના આમની ચારે પાસ વીંટાવા લાગ્યો અને તેનું મ્હો કોઈ કાળા કોતર પેઠે પ્હોળું થઈ અંદરના ક્રૂર દાંતને અને ઠગારી જીભને દેખાડવા લાગ્યું-એટલામાં કુસુદ-સુંદરી તેના સ્પર્શથી ઉછળી અને સરસ્વતીચંદ્રને બાઝી પડી બોલી ઉઠી.

" જુવો, પ્રાણનાથ, આ સર્વ નાગરાજનાં મસ્તક મુકુટધર છે " ને એ મુકુટોમાં શાં તેજસ્વી રત્ન છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"પ્રિયા, સીતાની દૃષ્ટિ સુવર્ણમૃગ ઉપર પડી હતી તેમ " તો તને નથી થયું ? તું આ વિષવૃષ્ટિમાં તેજ અને રત્નો ક્યાં જુવે છે ?"

નાગ બળવાળી ચુડ ભરવી, આ બે જણની આસપાસ વીંટાયો અને તેઓ સામાસામી આલિંગન દેતાં હોય તેમ સજડ ભીડાયાં. ભીડાયાં તેની સાથે કુસુદનું મંગળસૂત્ર સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં ચંપાયું ને તેની સાથે જ તે બોલી ઉઠ્યો.

"કુમુદ ! કુમુદ ! તું સત્ય કહે છે ! આર્યદેશના ખરા અને સનાતન "મુકુટધર રાજાઓ તો આ નાગલોક જ છે ! આપણે જેમને રાજાઓ "અને ચક્રવર્તીઓ કહીએ છીયે તે તો નામના ! તેમના મુકુટમણિ "ખોટા ! શુદ્ધ મણિ તો આ રાજાઓના જ મુકુટોમાં છે તે હું હવે "ત્હારી પેઠે દેખું છું ! હા ! શું સુન્દર દર્શન છે ?"

આ વચન નીકળતાં નાગની ચુડ છુટી, તેણે તેમને છોડી દીધાં, વિષવૃષ્ટિ શાંત થવા લાગી. નાગલોક વડવાઈઓ ઉપર ર્‍હડવા લાગ્યા, અને સ્વપ્નનાં દમ્પતી આગળ ઉભેલા નાગરાજને સ્થાને મ્હોટો રત્નનો ઢગલો–અન્નકૂટ જેવો–ઉભો થયલો દેખાયો. એ ઢગલાના તેજ આગળ આ દમ્પતીનાં નયનમાં કંઈક ઝાંઝવાં વળવા લાગ્યાં. પળ પછી પળ જવા લાગી તેમ તેમ ચારે પાસની સૃષ્ટિમાં અદ્‌ભુત ફેરફાર થઈ જવા લાગ્યા. ઉપરની કાળી છતને સ્થાને સુન્દર રંગોથી રંગીન પણ પારદર્શક બીલોરની છત થઈ ગઈ ને વડવાઈઓ પણ બીલોરનાં ઝાડ પેઠે લટકવા લાગી. એ ઝાડમાં કાચના પ્યાલા, કાચના ઘડા, ને કાચની ત્રાસકો, ઝુલવા લાગી, ને તે સર્વમાં અમૂલ્ય સુન્દર રત્નો દીવાની ઉભી જ્યોતો પેઠે પ્રકાશી રહ્યાં. ઉપલી છત ને નીચલી ભૂમિકા વચ્ચે કોઈ વિશાળ સુન્દર વાડીઓ ખીલી રહી ને તેમાં સ્થાને સ્થાને સ્વર્ગના જેવાં વૃક્ષો, કુણ્ડો, ફુવારા, ન્હાના ઝરા, ચિત્ર વિચિત્ર રંગોના ફલથી લચી રહેલી વેલીઓ, ને ન્હાના કોમળ છોડવાઓ ઉપર બેઠેલા ફુલના ફાલઃ એમ રમણીય સૃષ્ટિ દૃષ્ટિમાં અનેકધા અમૃત ભરવા લાગી.

કુમુદસુંદરી–"પ્રિય હૃદય ! પેલી નાગલોકની ભયંકર સૃષ્ટિ ક્યાં "જતી રહી અને આ શું થઈ ગયું ? પ્રદેશ એ નો એ છે ને તેમાંની "સામગ્રી આટલી પલટાઈ ગઈ એ તે શો ચમત્કાર ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"જે નાગલોક વિષજ્વાલાઓને ઉરાડે છે તે જ નાગલોક "આ મણિસંગ્રહને ધરેછે. એની દૃષ્ટિમાં વિષ છે તેનાં દૃષ્ટિવિષની સામે "નાગલોક વધારે બલવાન વિષ ઉરાડેછે ને વિષથી વિષનો નાશ કરે છે. "જેની દૃષ્ટિમાં રત્નમય પ્રકાશ દીપે છે તેને નાગલોક આવાં મણિદર્શન "આપે છે. સાત્ત્વિક દૃષ્ટિને વિષ અને રત્ન ઉભયનાં દર્શન સાથે લાગાં થાય "છે. આપણી માનુષ દૃષ્ટિએ પ્રથમ આ વિષનું દર્શન કરાવ્યું ને વિષ"ધરનાં અસહ્ય બળનું સહન કરવામાં આપણાં હૃદય અદ્વૈત પામ્યાં. એ "અદ્વૈતને બળે ત્હારાં પવિત્ર મંગળસૂત્રમાંના સ્પર્શમણિનો આપણે ગાઢ "સ્પર્શ કર્યો. એ સ્પર્શમાં આપણું અદ્વૈત થયું, અને એ મણિને અને "અદ્વૈતને પ્રતાપે અત્યારે આ પૂજનીય રત્નરાશિનાં દર્શન કરીયે છીયે."

કુમુદસુંદરી–" આ ઉપરના બીલોરમાંથી નીચેનાં રત્નો ઉપર ને
" વનસ્પતિઓ ઉપર સુન્દર રંગનાં ચિત્ર પડે છે ને તેમની વચ્ચે
" સપ્તરંગી કિરણોનાં જાળ ગુંથાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" મ્હારો ચિન્તામણિ તને આ દર્શન આપે છે."

કુમુદસુંદરી–"ચારે પાસના પ્રકાશ વધારે વધારે સુન્દર થાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" પ્રિયદર્શી મહારાજની તેજસ્વિની છાયા સહસ્ર
" વર્ષ સુધી પ્હોંચી છે. આપણે દીઠા તે સર્વ નાગલોક આ છાયામાં જ
" પરિપાક પામેલા છે. ઉપર જો. આ સુન્દર છતની ઉપર આ તેજની
" છાયા જતી નથી ત્યાં નાગલોકના પ્રકાશનાં કિરણ, વૃક્ષની શાખાઓ
" પેઠે, ઉચાં ફુટે છે, અને ઉપરથી જે જે રાફડાઓ ઉપર આપણે દૃષ્ટિ
" નાખતાં આવ્યાં છીયે તે રાફડાઓનાં મૂળમાં આ કિરણ સ્ફુરે છે."

કુમુદસુંદરી–" એ મૂળ અસંખ્ય છે, મૂળે મૂળે મહાયજ્ઞોની વેદીયો
" દેખું છું. વેદીયે વેદીયે પવિત્ર અગ્નિજ્વાળાઓ છે ને અગ્નિમાં-આ
" —શું હોમાય છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" યાજકનાં જ સૂક્ષ્મ શરીરો હોમાંયાં છે ને અનેક
" પુસ્તકોને અને અનેક વ્યવસ્થાઓને રૂપે તેમ એ યજ્ઞદેવની પ્રસાદી
" રૂપે ઉપર ભસ્મ ઉડે છે ને ચાર પાસની પ્રજા તેમાં ન્હાય છે. અનેક
" ઋષિજીવનના સૂક્ષ્મ હોમ આ સત્રાયણમાં થયા છે."

કુમુદ૦-" આ નીચે જે ઉત્તમ શ્વેત પ્રકાશ છે તે ઉપર કેમ નથી જતો?"

સરસ્વતીચંદ્ર-" બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રકાશ આ વાડીમાંથી ધીરેધીરે
" બ્હાર આકર્ષાય છે, ને આપણા પ્રદેશની નીચે પિતામહના મન્દિરના
" શિખરના સુવર્ણકલશ છે તેમાંથી કોઈ નવા પવન ને નવા પ્રકાશ
" આ શ્વેતપ્રકાશમાં થઈને છત ઉપર ચ્હડે છે. ઉપર જે દેખીએ
" છીયે તે આ બે પ્રકાશનું મિશ્રણ છે. આ નવા પ્રકાશના વેગથી આ
" શ્વેત પ્રકાશ મિશ્રરૂપે કેટલોક ઉપર ચ્હડે છે ને બાકીનો ચારે
" પાસ ઢોળાઈ જાય છે."

કુમુદસુંદરી—" આ આપણી પાસેના રત્નરાશિમાં પણ અનેક
" પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે."

કુમુદ એ રાશિમાંથી પોતાના બે હાથ ભરી રત્ન લીધાં અને અંજ-
લિમાં ઝાલી રાખી તેમાં ને ઉપરની છતમાં વારાફરતી જોવા લાગી.

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુમુદ, એમાં જોજે ને જોતી જોતી કહેજે. આજ યુરો-
" પમાં જેવાં સંવનન અને પ્રીતિલગ્ન રચાય છે તેવાં જ આ આસપાસના

સરસ્વતીચંદ્ર–" તું જુવે છે તે સર્વ હું પણ જોઉં છું ને ત્હારી
" તૃપ્તિમાં સમભાગી થાઉ છું."

કુમુદસુંદરી–" હવે આ મ્હારા હાથમાંનાં રત્નો ઉપર તમે દૃષ્ટિ કરો–
" મ્હારા સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ કરીને જુવો ને તમારા ચિન્તામણિની
" ચિન્તાનો તેને સમાગમ પમાડો. પૌરુષ અને સ્ત્રૈણ હૃદયના ગાઢ
" સર્વાંગી અશ્લેષ વિના એ સમાગમ દુર્લભ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર તેમ કરી ઉભો ને કુમુદના કરપલ્લવને પોતાના લોચન સુધી લેઇ તેમાંનાં રત્નોને જોવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુમુદ ! ઉપર પૃથ્વીના જે અનેક સ્તમ્ભ ને અનેક ચીરા
" છે તેને સ્થાને આપણી નીચે સ્વસ્તિક[1] ના આકારના ચાર ચીરા છે
" તેમનો વચ્ચે પૃથ્વીના ચાર વર્ણવાળા ચાર ભાગ છે. એક ભાગમાં
" શ્વેત વર્ણ છે. બીજામાં લોહિત વર્ણ છે, ત્રીજામાં સુવર્ણ છે, ને
" ચોથામાં શ્યામ વર્ણ છે. એ ચાતુર્વર્ણ્યના ચાર પ્રદેશ વચ્ચે ચીરા
" પડવા માંડ્યા છે; પણ તે વચ્ચે સ્થળે સ્થળે, ઝુલતા સુવર્ણરંગી
" પુલ બંધાતા જાય છે ને એ ચીરા પર કુદી જાય તેને તે પણ અનુકૂળ
" છે. આ પૂર્વ ભણીના પ્રદેશથી બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રકાશ આવવા
" લાગે છે ને ચારે વર્ણની ધાતુઓને હિમની પેઠે ઓગાળવા લાગે છે.
" આસપાસની ભેખડો ચીરાઓમાં ધસી પડતી દેખું છું. અને અંતે
" આપણી નીચે એ પૃથ્વી એકાકાર થઈ ગઈ દેખાય છે."

કુમુદસુંદરી–" તો ઉપર આપણે પાછા ચીરા ને કડકા શાથી દીઠા ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ છતની ઉપર થોડે સુધી જેવું સુન્દર દર્શન છે તેવું જ
" બીભત્સ ચિત્ર તેથી ઉપર છે.* પ્રીતિયજ્ઞને નામે ભ્રષ્ટ દમ્પતીઓ

---

૧ સાથીયો.

* Buddhism failed just where it succeeded. It destroyed traditio·. had no tradition of its own, had no positive side beyond the cure of evils, and its missionaries found that the popular warmth was cooling with the lapse of time At the same time, its social reconstruction led to free-thinking in social and domestic matters. The earlier literature of the Reconstruction period shows the passing of the people into conditions where realism and materialism preponderated . . . , Prostitution became a popular institution without any feeling of repugnance. Nay, prositutes were frequented as repositaries of art and learning. Gallantry becomes rampant at wells and tanks, and at inns and places of recreation frequented by private ladies and travelling lovers. The times go down until they reach the age of open grossness, libidinous sensualism and hard drinking. (*Private Notes.*)

"પિતૃયજ્ઞની વેદીઓને તોડી પાડે છે, ને સ્થૂલ શરીરની તામસી
"વૃત્તિઓમાં લીન થઈ જાય છે તે-આ-પેલા મ્હેં પ્રથમ બતાવેલા
"સત્રાયણના ભસ્મના ગોટાની પાછળ આ સ્થૂલ પ્રીતિવાળાં પશુઓનાં
"ટોળાં મસ્તી કરી રહ્યાં છે. જેવાં તે તેવાં માતાપિતા થતાં
"દેખાય છે ને આ સર્વ ભ્રષ્ટાચારને અટકાવવા, નાગલોક ચારે
"પાસે દોડાદોડ કરી રહ્યા છે[1]! ક્ષુદ્ર મનુષ્યની વાસનાઓને
"શાંત કરવા ને શાંત ન થાય તો નષ્ટ કરવા સુધીની ધારણા
"કરી નાગલોક એ મનુષ્યોની દૃષ્ટિઓ અને વાસનાઓ ભણી
"પોતાના વિષની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે! આહા! એ વૃષ્ટિબલ
"ભયંકર થાય છે. રસમાત્ર અને સ્ત્રીમાત્રનાં મનોરાજ્યના પાયા
"આ વિષની તીવ્રતાથી ઢળી પડે છે ને તેમની પ્રીતિની સૃષ્ટિ વરાળ
"જેવી થઈ કંઈક ઉડી જતી હું દેખું છું. સટે પ્રીતિનાં અનભિજ્ઞ
"બાળકોને પરણાવવા માતાપિતાઓનાં હૃદય ફડકારા મારે છે. અહો!
"વિષ અનેકધા લીલુંછમ જેવું થાય છે ને સંસારના શરીરને આ-
"ટલી હાનિ પ્હોંચાડે છે અને તે જ વિષ પેલા સ્થૂલ થઈ જતા સંસા-
"રના દેહની ભ્રષ્ટ થઈ જતી પ્રીતિની અનાચાર ભરેલી નસોમાં વ્યાપી
"જાય છે ને એ શરીરનો સમૂળો નાશ કરે છે! આહા! ધૈર્ય, સ્થૈર્ય,
"ચાતુર્ય, અને વીર્યવાળા વૈદ્યોનું કામ કરવા મંડી જતા નાગલોક

1. The wiser and cooler heads in the country longed for a remedy, and the age of reconstruction was followed by the age of reaction..... Child-marriages, seclusion of women, perpetual widowhood, and a lot of other things now known to us were accepted by this age to cure itself of the loathsome moral diseases which the methods of the age of reconstruction had brought into our Indian world as their latest results, The reactionary leaders attempted to stem the tide of moral debasement at its very source. They destroyed the temptations to man and woman in the name of love and courtship by ordering the disposal of girls before the age that would victimise them to the grossness and licenses of the age of libertines who shock our sense in the latest Sanscrit literature....The reactionary leaders introduced these and other drastic measures, to rid the land of the moral debasement that had bec[illegible] rampant in the land as the result of the riches, luxuries, free[illegible] and free-living which the growth and prosperity of the In[illegible] had introduced among the people—among whom the [illegible] been asserting himself over the family as the fa[illegible] self over the tribe. Similar circumstances [illegible] of sterner virtues into the Romans of impe[illegible] into the abyss of vices which made the [illegible]

"ચારે પાસના સંસારને ઝાપટે છે, જેને તેને દંશ દે છે, અને એ
"સંસારની નસોમાં વ્હેતું, માંસરુધિરમાં ભરાયલું, અને વાત-પિત્ત
"કફને દુષ્ટ કરનારું સર્વ રોગ-વિષ પોતાના લીલા વિષવડે નષ્ટ કરી
"દે છે ને આ રોગી દેશના રોગી લોકમાં નવી જાતનું આરોગ્ય ને નવું
"બળ આપે છે. કુમુદ ! ત્હારા સ્પર્શમણિની શક્તિથી નાગલોકના
"વિષમાં પણ આવું સુન્દર ફળ દેખાય છે."

કુમુદસુંદરી-"સ્વામિનાથ ! આપણામાં પણ કંઈક એવો જ રોગ
"દેખીને જ નાગલોકે આ વિષવૃષ્ટિ આપણા ભણી કરી દેખાય છે !"

સરસ્વતીચંદ્ર-"એમ જ !"

બે જણના હૃદયમાંથી આ ઉદ્ગાર થયા તેની સાથે જ રત્નરાશિમાંથી મધુર અને ગમ્ભીર સ્વર નીકળવા લાગ્યો, અને કુમુદના હાથમાંનાં રત્ન પણ દિવ્ય વાણી વડે તેમાં ભળવા લાગ્યાં.

"સાત્વિકદૃષ્ટિનાં અધિકારી માનવીઓ ! જે માનવી પારકા ગુણ
"અને પોતાના દોષ દેખી શકે છે તે આવી દૃષ્ટિનાં અધિકારી છે. તમે
"તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો છે તો અમ રત્નલોકની દીન વાણી શુણો !
"ઉપરના યજ્ઞોના ભસ્મરાશિ ને ધુમાડાના ગોટા ઉપર નાગલોકના વિષય
"સર્વત્ર આરોગ્ય થતું તમે દીઠું-એ આરોગ્ય વિષ અને રત્નના, એક
"શિરમાં, સમાગમથી થયેલું છે. એ આરોગ્યકાળનો પ્રકાશ પેલા
"ભસ્મથી અને ધુમાડાથી પણ ઉચે બંધાયેલો છે. અમારા કિરણથી
"એ પ્રકાશ વીર્યવાન્ હતો અને મણિધર વિષધરોના વિષની કૃપાથી
"એ પ્રકાશના શત્રુ ધ્વસ્ત હતા. એ પ્રકાશના કાળ ઉપર તમે બીજાં
"મલિન મૃત્તિકાનાં પડ જોશો. એ પડ તમોગુણના ઉજ્જૃંભણથી
"બંધાયાં છે ને ભરેલાં છે. આ સ્થાનના વિષધરોનું વિષ એટલે દૂર

Babar and Akbar fell under similar transformation in the time of Alamgir. The national life of a great people which was so cruhed out at Rome and among the Romans by the want of the moral physician and physic, was also threatened by a similar plague at the close of our reconstruction period. But the physicians were ready in India, and the leaders of the reactionary period took upon themselves the cure of the country by utilizing the socialistic forces which were never extinct among their nation. The self-isolated higher castes with their gorgeous equipments of new marriage laws and new social adjustments were made to crop up in the land to rid it of the new plague. Their physic subordinated the individual to the family, and the family to the caste, and the power of individual intellect and will to do mischief to the system was nipped in the bud with a set purpose.—(*Private Notes.*)

" સંપૂર્ણતાથી પ્હોંચી શકતું નથી અને અમારો પ્રકાશ પણ ત્યાં પૂર્ણ
" શક્તિથી જઈ શકતો નથી. વિષજ્વાળાઓ જે અન્ધકારને અને
" તમોગુણને ભસ્મસાત્ કરતી હતી તે અન્ધકાર અને તમોગુણ આ
" પડમાં નિરંકુશપણે નિષ્કંટક વધ્યાં જાય છે ને તેના રાફડા બંધાયલા
" તે જ તમે ઉપર પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. આ તમોગુણના ઘસારાથી પ્રાચીન
" ચાર ખડકોની વચ્ચેના ઝુલતા પુલ તુટી જાય છે, ખડકો કમ્પે છે,
" એક બીજા સાથે અથડાય છે ને પછડાઈ તે સર્વના કડકા પડે છે.
" જ્ઞાતિઓના કડકા ને તેમની વચ્ચેના ચીરા આમ એ જ તામસી
" શક્તિથી થયા છે ને વધ્યાં ગયા છે, આ વિષધર–મણિધર લોકની
" દૃષ્ટિ તો છેક ઉપર સુધી આકાશ સુધી પ્હોંચે છે અને આ યુગના
" લોક અમારો તિરસ્કાર કરે છે, વિડમ્બના કરે છે ને અમને ગાળો
" દે છે તે સર્વ અમે આ સ્થાનથી જોઈ શકીયે છીએ. પણ તેમનો
" પ્રતીકાર આટલે દૂરથી કરવા અમે સમર્થ નથી. જો તમે તે લોકનાં
" માનવી હો ને એ લોકમાં પાછા જાવ તો અમારાં વિષનું અને રત્નનું
" સમર્થન કરજો. જો કોઈ યુક્તિયોથી અમારી બાંધેલી રંગીન પ્રકાશ-
" વાળી પ્રણાલિકાઓના રંગ દેખો તો તેમને અમારા મણિપ્રકાશનો
" સમાગમ કરાવજો. જો એ પ્રણાલિકાઓમાં ફરતાં અમારા વંશના
" પણ અધોગતિ પામેલાં અળશીયાં દેખો તો તેમને અમારા મણિનું
" અને વિષનું પ્રતિભાન આપજો ને અમારી પ્રણાલિકાઓનું સત્ત્વ
" ફ્હાડતાં શીખવજો. એ તામસી દૃષ્ટિના દેશના અન્ય જીવો એ રાફડા-
" ઓની માટીમાં ડબાઈ ચંપાઇને અને એ માટી ખાઇને અંતે નષ્ટ
" થઈ જાતે માટી થાય છે; તે જન્તુઓને અમારી પ્રણાલિકામાંથી
" અમારા પ્રકાશનું ને અમારા વિષનું સત્ત્વ ધીમે ધીમે થોડું થોડું
" ટીપે ટીપે પાજો. જ્યાં સુધી આ સર્વ સ્થાનમાં અમારી દૃષ્ટિ
" પ્હોંચે છે ને અમારાં નામથી કીર્ત્તિ સમજી કે અણસમજી થાય છે ત્યાં
" સુધી અમારા સામર્થ્યનાં અંકુર સફળ કરવાની અમે કંઈક આશા
" રાખીએ છીયે અને જ્યાં સુધી એવી એવી આશા રાખીયે છીયે ત્યાં
" સુધી આ વડવાઈઓને અમે નાગલોક વળગી રહીશું ને ઊર્ધ્વદૃષ્ટિ
" રહી અમારાં વિષની ને પ્રકાશની જ્વાલાઓ ઊર્ધ્વગામિની કરી
" રાખીને ફુવારાની પેઠે ઉંચી ફેકયાં કરીશું. સહસ્ર વર્ષોથી અમે માત્ર
" પવનનું—સંસારને જીવન આપનાર અદૃશ્ય વિદ્યાપવનનું—ભક્ષણ
" કરી આ વડવાઈઓને બાઝી રહ્યા છીએ તે આરંભેલા કામનો ત્યાગ
" ભયથી કે અસમ્ય દૃષ્ટિથી કરવાના નથી. ગમે તો રાફડાઓની માટીના

" કાચા પથરા થઈ જશે એટલે તે પરહસ્તથી ભાગશે પછી અમારી
" દૃષ્ટિ બંધ થઈ જશે, અને ગમે તો એ રાફડાઓને કોઈ નવા યુગનાં
" મનુષ્ય ઓગાળશે ને અમારી પ્રણાલિકાઓ કરતાં વધારે વીર્યવતી
" પ્રણાલિકાઓને બાંધશે ત્યાં સુધી અમે નાગલોક આવું જ તપ કર્યાં
" કરીશું ને તે પછી જે મહાન્ વડમાંથી આ વડવાઈઓ નીકળી છે
" તેના ઉપર થઈને એ વડના થડ ઉપર જઈશું ને ત્યાંથી તેના મૂળમાં
" આ નીચેની ભૂમિકામાં અમારા પિતૃલોકના અધિષ્ઠાતા શેષનાગમાં
" લીન થઈ જઈશું; ત્યાં સુધી અમે અમારા તપનું અને મહાયજ્ઞનું
" સમાવર્તન નહી કરીયે. માનવીઓ ! આ ઉપરની તામસી સૃષ્ટિના
" મળથી ને વિષથી લિપ્ત થવાનું ભય તમને ન હોય તો પિતામહનાં
" દર્શન કરવા પ્હેલાં એ સૃષ્ટિમાં પણ તમે જઈ આવો, ને જો એ ભય
" તમને હોય તો આ મણિરાશિ ઉપર છતમાં અમારા પ્રકાશનો સ્તમ્ભ
" ઉંચો ચ્હડે છે તેમાં દૃષ્ટિ કરશો તો પણ થોડું ઘણું જોઈ શકશો."

રત્નરાશિની વાણી શાંત થઈ ને બે જણની પાસે રત્નરાશિમાંથી ચ્હડતે પ્રકાશસ્તમ્ભ રહ્યો. સમુદ્રમાંથી વાદળીયો પાણી પીતી કહેવાય છે ને પાણી ઉંચું ચ્હડે છે તેના જળસ્તમ્ભ થાય છે તેવા આ પ્રકાશસ્તમ્ભમાં થઈને રત્નાકર જેવા રત્નનિધિનો પ્રકાશ ઉંચે ચ્હડતો હતો. તેની વચ્ચે બે જણ ઉંચું જોતાં જોતાં ઉભાં રહ્યાં ને તેની સાથે જ એ પ્રકાશના ઊર્ધ્વ વેગથી ધકકેલાઈ ઉપર ઉડ્યાં ને પાંખો કામ લાગી.

રાફડાઓને મથાળે જે સ્થાનથી પોતે પ્રથમ અંતર્ભાગમાં આવ્યાં હતાં તે સ્થાન ઉપર આ તેજના ધક્કાથી બે જણ આવીને ઉભાં ને ઉઘાડા આકાશના પ્રકાશ અને પવનથી સ્વસ્થ થયાં. રાફડાના દ્વીપની આસપાસ પિતામહના તેજોનિધિનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં ને તેની લ્હેરોથી નવીન શાંતિ વળવા લાગી. બે જણ સાથે સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના લ્હેરો ભોગવતાં બેઠાં. થોડીકવાર પછી સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદને ખભે હાથ મુકી કહ્યું.

" કુમુદ, આ આપણી પાસેની માટી હાલે છે ?"

" હા."

બે જણ ઉભાં થયાં. થોડી વારમાં હાલતી માટીમાં પાવડો હાલતો જણાયો, ને એક મ્હોટા કોતર જેવું છિદ્ર પડ્યું. તેમાં કેટલાક જન્તુઓ દેખાયાં. તેમની આસપાસ નાગલોકવાળા પ્રકાશસ્તમ્ભનો અમ્બાર જળહળી રહ્યો ને જન્તુઓમાંથી કેટલાકની છબીઓ તો કેટલાકનાં સ્વરૂપ સરસ્વતીચંદ્રને ઓળખીતાં લાગ્યાં.

"કુમુદ ! કુમુદ ! આ તો આપણા સુધારાવાળા મિત્રોનું પ્રતિબિમ્બ
"છે. જો ! જો ! આ માટીને શુદ્ધ કરવાને, આ માટીમાંના કૃમિગણને
"સચેતન કરવાને, આ ચેતન જન્તુઓ કેવો સુન્દર પ્રયત્ન કરે છે ?—
"અરે, પણ માટી તો છે ત્યાંની ત્યાં ને તેવી ને તેવી જ ર્‌હે છે...આ
"જન્તુઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે, તમોગુણનો વિકાસ ઘટતો નથી,
"ને કંઈક વિચિત્ર કોલાહલ કાને આવે છે."

કુમુદસુંદરી—"જુવો, જુવો, તેમનાં આયુષ્ય પાણીના રેલા પેઠે
"માટીમાં લીન થાય છે ને માટીથી અચેતન રત્નો લીંપાઈ જાય તેવી
"આમની દશા થાય છે. આપણે એમને માટે શું કરીયે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"આ તો આપણે માત્ર પ્રતિબિમ્બ જોઈએ છીયે.
"પ્રતિબિમ્બ ઉપર દયા નિરર્થક છે. પણ પેલો કોલાહલ વધે છે. આ
"રત્ન જેવા જન્તુઓની આસપાસ કોઈક સ્થાને માટી તો કોઈક સ્થાને
"વિષજ્વાલાઓ ફરી વળે છે." 34319

કુમુદસુંદરી—"એ તો સમજાયું. આ જન્તુઓને જરાક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી
"જુઓ. તેમને મુખ ને જિહ્વા પૂર્ણ છે પણ કાગદૃષ્ટિ પેઠે બે આંખો
"વચ્ચે કીકી[1] એક જ છે. આ રાફડા ઉપરના આકાશમાં કપિલોક દિવ્ય
"ઔષધિયો લેઈ વાદળાં પેઠે આવજા કરે છે તેમાંથી સરી આવતા
"પરાગ એ કીકીયોમાં ભરાય છે ને તે પરાગનાં પડ આ જન્તુઓની
"એકની એક કીકીયો ઉપર બંધાય છે એટલે એમને દૃષ્ટિવિકાર થાય
"છે. ઓ મ્હારા વ્હાલા ! આ રત્ન જેવાં જન્તુઓની આંખોનાં પડ
"દૂર કરો ને એમને બીજી કીકીયો પણ પ્રાપ્ત કરાવો."

સરસ્વતીચંદ્ર—"જેવી રીતે કપિલોકની પાસેથી પડેલો પરાગ
"તેમની આંખોમાં પડે છે તેવી જ રીતે અને પરાગની સાથે જ નાગ-
"લોકનો મણિપ્રકાશ તેમની આંખોમાં પડશે ત્યારે આમની અકેકી
"કીકીની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થશે. ને એથી વધારે દુર્લભ સાત્ત્વિક પ્રકાશની
"પ્રાપ્તિ વિના બીજી કીકીયો આવવી તો અશક્ય છે."

કુમુદસુંદરી—"આ કોલાહલ શો છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"આ જ જન્તુઓને અકેકી આંખ છે ને બીજા
"જન્તુઓ તો કેવળ અન્ધ જ છે ને થોડાક જન્તુઓની કીકીયો ઉંધી
"પુતળીની અવળી છે; તે સઉની ભીંડાભીંડમાં એક બીજા સાથે અથ-
"ડાય છે, લ્હડી મરે છે, ને કોલાહલ કરે છે."

---

1 एकैकदृष्टिः काकस्य એવો પ્રાચીન મત છે. તે પ્રમાણે કાગડાની એક જ કીકી ઘડીકમાં એક આંખમાં જાય ને ઘડીકમાં બીજીમાં આવે.

કુમુદસુંદરી–"અવળી કીકીયોવાળા કોણ છે ને અન્ય કોણ છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"નાગલોકની રચેલી રંગીન પ્રણાલિકાઓમાં જતા
"આવતાં જન્તુઓની કીકીઓ વસ્તુઓની સ્થિતિના વ્યુત્ક્રમ દેખે છે
"અને એ સાંકડી પ્રણાલિકાઓનાં પ્રતિબિમ્બ વિનાનાં અન્ય સત્વનું
"એમની કીકીયોમાં પ્રતિફલન થતું નથી. બાકીના જન્તુઓ તો
"તામસી વૃત્તિના રચેલા અજ્ઞાનથી જ અન્ધ છે. તેમની ગતિથી
"માટીમાં ચીલા જેવી રેખાઓ પડે છે ને તેમાં થઈ અન્ય એવા
"જન્તુઓ, કીડીઓ પાછળ કીડીઓ જાય તેમ, ચાલે છે. તેમને તો
"માટીનું જ ભક્ષણ છે ને માટીમાં જ જીવન છે. તેના કોઈક જીવો આ
"અવળી કીકીવાળા જીવને સુંઘી સુંઘી તેમની પાછળ પાછળ જાય
"છે, અને કોઈક જીવો પેલા એક કીકીવાળા જીવોની પાછળ જાય છે
"ને નાગલોકનું વિષ આમનાથી જીરવાતું નથી ને જીભ ઉપર પણ
"લેવાતું નથી એટલે એ સર્વ જીવો ગમે તો આયુષ્ય ખુટતાં સુધી
"વિષદંષથી દુઃખી રોગી થાય છે ને ગમે તો એ વિષની દુઃસહતાથી
"એમના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર આ માટીને પણ ભ્રષ્ટ કરનાર સ્વરૂપમાં
"પરિણત થાય છે."

કુમુદસુંદરી—"આ દેખાવ અતિકરુણ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તો પણ તેમાં એ સાત્વિક તેજની પ્રણાલિકાઓ
"જણાય છે ને ભાગ્યબળે તેમાં આવી જતા જન્તુ એટલી વાર સુખી
"અને શાંત થાય છે."

કુમુદસુંદરી–"પેલી પ્રણાલિકા સામે ચળકે છે તે શ્વેત છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"હા, પણ એની ચારે પાસ પેલી માટીનો
"ઘસારો થાય છે."

કુમુદસુંદરી–"અરે! એ શ્વેત પ્રકાશ ચંપાઈ જશે. સ્વામિનાથ!
"એ ભયમાંથી એને ઉગારો."

સરસ્વતીચંદ્ર સ્મિત કરી બોલ્યો: "શ્વેત પ્રકાશ એમ ચંપાતા નથી–
"એ પ્રકાશ તો આ માટી નીચેથી ઉપસીને ઉપર આવે છે ને એ પ્રકાશને
"માર્ગ આપવા તેના ઉપરથી ખસી જઈ માટી આસપાસ વેરાઈ જાય છે.
"જો, જો, કુમુદ! એ સ્થાનેથી આ પ્રકાશના અંકુર ફુટે છે—જો—જો!!"

કુમુદ એકદમ ચમકી ઉભી થઈ.

"ઓ મ્હારા વ્હાલા! એ તો મ્હારી ગુણીયલની અને મ્હારા
"પિતાની છાયાઓ! એ અંહી ક્યાંથી?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"ને તેની પાછળના કોતરમાંથી બુદ્ધિધનભાઈની "છાયા ઉચી આવે છે! આ સઉ પેલા પાવડાની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ "થાય છે. આ પવિત્ર પૂજ્ય મૂર્ત્તિઓને પ્રણામ કરી ઉભી ર્‌હે-એ "છાયાઓ આપણા ભણી આવે છે."

પ્રથમ છાયા ગુણસુંદરી અને વિદ્યાચતુરની આવી. વિદ્યાચતુરના હાથમાં એક મ્હોટો ગોળો હતો તેમાં રત્નનગરીનું રાજયતન્ત્ર નકશાના ચિત્ર પેઠે ઉપસેલું હતું અને તેના ભણી અચુક દૃષ્ટિ રાખી એ ચાલતો હતો. ગુણસુંદરી ઘડીક એની પાછળ ચાલતી હતી, ઘડીક જોડે ચાલતી હતી, ને ઘડીક આગળ ચાલતી હતી. પણ એની દૃષ્ટિ વિદ્યાચતુરના ઉપર જ ર્‌હેતી ને એના હાથમાંનો ગોળો પડી જાય નહી અથવા એ પોતે એના ભારથી કે શ્રમથી પડી જાય નહી એટલી એની-એ સ્વામીની-વ્યવસ્થા રાખતી હતી. એ બે જણની આગળ એમની બીજી ન્હાની છાયા, વૃક્ષની છાયા પેઠે, લંબાતી હતી અને તેમાં એક સુન્દર ચિત્ર ચાલતું હતું. એ ચિત્રમાં ગુણસુંદરીનું કુટુમ્બજાળ રાફડાના જન્તુઓ પેઠે તરવરતું હતું ને સર્વની વચ્ચે એક વેદી ઉપર ગુણસુંદરી બેસીને સતીની પેઠે બળતી હતી. એના બળતા શરીરમાંથી ઉકળતી અમૃતધારાઓ ઉડતી હતી ને પેલાં કૃમિગણના મુખમાં તે જાય એવો પ્રયત્ન ગુણસુંદરી કરતી હતી. તે ધારાના અમૃતધાવણના અતિલોભથી એ ધારાને ન સ્વીકારી ગુણસુંદરીના શરીરને જ એ કૃમિગણ વળગી જતા હતા ને અમૃત ચુસવા ચટકા ભરતા હતા. એ સર્વ તપસ્વિની ઉપર અગ્નિની જ્વાળાઓ ઉંચી અને લાલ થઈ સળગતી હતી ને આકાશ સુધી એ પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હતું. આવી છાયાને આગળ ચલવતી વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરીની છાયાઓ કુસુદની પાસે આવી. કુસુદ તેમને હાથ જોડી શિરવડે પ્રણામ કરી ઉભી રહી ને છાયાઓ ચાલી ગઈ. તેમની પાછળ માત્ર ગુણસુંદરીના સ્વરના ભણકારા રહી ગયા તેમાં "કુસુદ! મ્હારી કુસુદ!" એટલા અક્ષર લંબાતા હતા. આ ચિત્ર જોઈને અને સ્વર સાંભળીને કુસુદ ગળગળી થઈ ગઈ. સરસ્વતીચંદ્રને કંઈક ક્હેવા જાય છે એટલામાં બુદ્ધિધનની છાયા આવી. પ્રથમ તો મ્હોટા ન્હાના કૃમિયોનું બળ બાઝયું હતું. તેમાં જડસિંહના દરબારનું, શઠરાયનું, ભૂપસિંહનું, અને બુદ્ધિધનનું પોતાનું મંડળ, સર્વ—કૃમિરૂપે, તીડોના વાદળારૂપે, તરવરવા લાગ્યું અને તેની વચ્ચેથી સર્વના શિરપર ચ્હડી બુદ્ધિધનની

છાયા, કોડીયામાંના દીવાની જ્યોત પેઠે, ઉભી થઈ પ્રકાશવા લાગી. એના એક હાથમાં એક જન્તુ હતો તે સ્પષ્ટ જોતાં પ્રમાદધન દેખાતો હતો. બુદ્ધિધનને પોતાના હાથમાં લેઈ દૂર-તેજની નીચેના અંધકારમાં-તેને ફેંકી દીધો ને પોતે પોતાના મુખથી માત્ર “કુમુદસુંદરી ! તમારા શત્રુને આ શિક્ષા !” એવો ઉચ્ચાર કરતો હતો. એની પાછળ સૌભાગ્યદેવી સિદ્ધાંગનારૂપે આકર્ષાતી ખેંચાતી ચાલતી હતી અને એની વચ્ચેના તેજના પટમાં હાથવડે કંઈક દિવ્ય ચિત્ર વણતી હતી.

આ છાયાઓ આમ ચાલતી ચાલતી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની પાસે થઈને ગઈ અને પિતામહકુંડની વચ્ચેના તેજનાં મોજાં ઉપર ચાલવા લાગી. થોડી વારે રાફડામાંથી ઉંચી ચ્હડી બીજી પણ એવી અનેક છાયાઓ આવી ચાલી ગઈ. મેનારાણીની છાયા કાળાં વસ્ત્ર પ્હેરી શોકભરી આકાશમાર્ગે ચાલી ને તેની પાછળપાછળ સિદ્ધસ્વરૂપે મલ્લરાજ મહારાજ એક કમળ હાથમાં રાખી એને મેનાના હૃદયકમળમાં અડકાડતા હતા અને કમળના અગ્ર ભાગમાંથી ગાન નીકળતું હતું કે—

“ શંખ ધરે રિપુ-હૃદય-વિદારણ જે ત્રિભુવનનો નાથ,
“ ભક્તહૃદયના સાન્ત્વન કાજે પદ્મ ધરે તે હાથ !
મેના ! ત્હારી પ્રીતિ છે જ સનાથ !”

વળી થોડે છેટે ચંદ્રલક્ષ્મીની સિદ્ધ મૂર્તિ પોતાના હાથમાં લક્ષ્મીનંદનની શીર્ણ છાયાને સુતેલી લેઈને ચાલતી હતી અને પોતાના મુખમાંનો જૈવાતૃક ઉચ્છ્વાસ એ છાયાને જીવ આપવા તેના મુખમાં ધીમે ધીમે ફુંકતી હતી. આ વિના પણ બીજી અનેક છાયાઓ રાફડાઓમાંથી નીકળવા લાગી અને તેમની પાછળ રાફડામાંની નલિકાઓમાં થઈને ભેરીનાદ નીકળતો હતો કે—

“ રાફડાઓને તોડી પાડવા ઇચ્છનારાં મનુષ્યો ! આવી આવી
“ સાત્ત્વિક છાયાની રત્નમૂર્ત્તિઓ નાગલોકના મણિપ્રકાશથી અમારા
“ હૃદયમાં ભરેલી છે કે રાફડાઓને કે અમને તોડી પાડતાં તે પણ
“ ચગદાઈ ચંપાઈ જશે ! માટે જે કરો તે વિચારજો ! આવી મૂર્ત્તિઓ
“ તમે જાતે ઉભી કરો તે પછી જ અમારો ધ્વંસ ધારજો ! રાફડાઓ
“ છે તો અમે છીયે ને એમનો નાશ કરવામાં પણ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ
“ નહી રાખો તો હાથે ખોયેલાં રત્ન તમો ફરી પામવાના નથી ને
“ નાગલોકની શક્તિ તમારામાં આવવાની નથી !”

આ સ્વર બંધ થયો ત્યાં રાફડાઓ અડખડ હસી પડતા હોય તેવો

નાદ થયો ને તેની સાથે તેમાંથી રેતી ને પથરા ઉછળવા લાગ્યા ને અંતે સ્વર થયો કે—

" રત્નનલિકાઓ ! તમે સ્ત્રીજાતિ છો તેથી આ મિથ્યા ભયથી
" કંપો છો ! તમને ને અમને તોડનારાની શક્તિ જોવી હોય તો જુવો
" આ કાણા કૃમિલોકની દશા !"

આ સ્વર પણ બંધ પડ્યો ને તેની સાથે અનેક મનુષ્યો લોહના કુહાડા લઈ રાફડાઓ ઉપર તીવ્ર પ્રહાર કરતાં જણાયાં. પણ જ્યાં તેઓ કુહાડાથી ખાડો પાડે ત્યાં તેની સાથે ચારપાસથી માટી ઘસી પડતી હતી, એ માટી ખાડામાં પુરાઈ જતી હતી, અને ખોદનાર મૂર્ત્તિઓ પણ એ માટીમાં ખસી પડી કળી જતી હતી, અને માટી બ્હાર તો માત્ર કોઈક કુહાડાની ધાર તો કોઈક કુહાડાનો હાથો, કોઈક મનુષ્યના વાળ તો કોઈના હાથ ને કોઈના પગ, એવો હૃદયવેધક દેખાવ દેખાતો હતો. આ જન્તુઓની પાછળ આકાશવાણી થતી હતી–

"Martyrs of Truth, Righteousness, and Purity !
" It is resultless and needlessly dangerous to delve
" these hollow crumbling all-absorbing hillocks.
" Follow rather the lights that have created them;
" and the hands, that have evolved them by some
" transforming them into such purer, sounder, and
" beneficent shapes as all will hail. Bring but the
" rich chemicals that will melt and not destroy these
" sandy piles. Bring but the patience, the per
" severance, the skill, the art, and the science, that
" will melt these ancient sands and earthworks which
" a seeming maniac has laboured to build up for ages,
" and out of them this nation will find a vast auri-
" ferous yield, and the sandy alloy will evaporate."

આ સ્વર સરસ્વતીચંદ્રે સાંભળ્યો તેની સાથે સાથે એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું ને ત્યાં હાથ મુકતી કુમુદનું હૃદય પણ ધડકવા લાગ્યું. બે જણ ઉઠ્યાં ત્યાં સર્વ સ્વર શાંત થઈ ગયા અને છાયાઓ એક પછી એક અદૃશ્ય થઈ જવા લાગી. સર્વને અંતે લક્ષ્મીનંદની છાયા, તેની પાછળ બુદ્ધિધનની છાયા, ને તેની પાછળ વિદ્યાચતુરની અને ગુણસુંદરીની

છાયાઓ એકલી પોતપોતાની સિદ્ધ સહચારિણીઓ સાથે તેજના કુણ્ડ ઉપર અટકી ઉભી. અટકતાં અટકતાં વિદ્યાચતુરની છાયા, ગુણસુંદરીની છાયાને ઉઠાડી ગાવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્ર ને કુમુદ હાથ જોડી પ્રણામ કરી સાંભળતાં ઉભાં.

"તપ્યાં તપ ત્હોય હરિ ક્યાંથી ?
"જપ્યા જપ ત્હોય હરિ ક્યાંથી ?
"ન પૂજાથી, ન તીર્થોથી.
"મળે એ ! વ્હાલી, લે શોધી.

"ખમી ત્હેં કષ્ટ દીધ સુખો !
"હણ્યાં સર્વે તણાં દુઃખો !
"ન યશ એમાં જરી લીધો,
"હૃદયનો ઘા ખમી લીધો.

"મુક્યો સઉ સ્વાર્થને આઘો,
"જુવાનીનો ત્યજ્યો લ્હાવો !
"લડાવી ન રંક પુત્રીને,
"ન સંભારી જ જનનીને.

"તપ્યું તપ એ અહોનિશ;
"જપ્યો જપ કર્મ-જગદીશ !
"મનસ્વિના ! યોગિની ! બાલા !
"મને તુજ યોગ આ વ્હાલા !

"હરિ ! ત્હારા હૃદયમાં એ !
"સદા તું પૂજજે એને !
"બીજાંનો ઇશ છે બ્હાર,
"ગુણીયલ ઇશમાં માય.

"ખમી દુઃખ, સુખ દેવાની
"સદા જો હોંસ રહેવાની,
"પ્રભુ તુજથી નહી ન્યારો
"કદીયે, વ્હાલી, રહેવાનો.
"નથી એથી બીજો ધર્મ,
"પ્રભુનો નહી બીજો મર્મ,

"ઑીજે ના મોક્ષ આથી કો,
"મને ચે તું વ્હાલી આથી હોં !

"ભવોભવ આપણે એક;
"ગુણીયલ ! જાળવે ટેક !
"વસો તુજ કાળજે નાથ !
"હું ચે ત્યાં ને તું ચે ત્યાં જ !"

આ ગાન આરંભાયું તે કાળે ગુણસુંદરી ઘરનાં વાસણ સાજતી ને ઝાડુ ક્‌હાડતી દેખાઈ ને તેનાં પુસ્તક દૂર પડી ફાટી જતાં જણાયાં. વિદ્યાચતુરની છાયા બેસી પડી ને, એ પુસ્તક એકઠાં કરી હાથમાં લેઈ, ગુણસુંદરીની છાયાની દાસી પેઠે ઉભી ત્યાં ધર્મલક્ષ્મીની સિદ્ધમૂર્ત્તિ દેખાઈ. એના દૃષ્ટિપાતથી ગુણસુંદરીની પાસેનાં વાસણ સુવર્ણમય થઈ ગયાં, ઝાડુ પુસ્તકમય થઈ ગયું, વાસણને ચોપડેલી રાખ રત્નમય થઈ ગઈ, ને ઝાડુતળેનો કચરો અક્ષરમય થઈ ગયો. વિદ્યાચતુરના હાથમાંનાં પુસ્તક ત્યાંથી ઉડી ગુણસુંદરીના હૃદય ઉપર મોતીની માળા થઈ ગયાં. ધર્મલક્ષ્મી અંતે સ્વસ્થ થઈ કુમુદને ક્‌હેવા લાગી.

"બેટા ! મ્હારા કરતાં ત્હારી માતાનું તપ વધારે ઉગ્ર છે ને મ્હેં જે "દેવોની પૂજા કરી છે તેના કરતાં ત્હારી માતાએ કરેલી પૂજાનો ઈશ્વરે "અનેકધા વધારે સૂક્ષ્મ ને શાશ્વત સત્કાર કરેલો છે તેનો પ્રભાવ તું "જુવે છે. એણે માત્ર મ્હારા જેવાનાં આશીર્વાદ કૃપણ ચિત્તોને તૃપ્ત "કરવાના, અને પતિનાં માતાપિતાની મૂર્ખ વાસનાઓને પતિની પેઠે જ "તૃપ્ત કરવાના, કર્મમાં ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરેલો છે અને ઈશ્વરથી પૂજા "ગણી છે. તે મહાપૂજાનું કલ્યાણફળ તે આજ ભોગવે છે ને ભોગવશે. "મ્હારા પુત્રે આરંભેલા પિતૃયજ્ઞમાં ત્હારી માતા અદ્વૈત રસથી જોડાઈ "ને પતિનો ભાર પોતાને માથે લીધો, પોતાની નિન્દા કરનારના ઉપર "ક્રોધે ભરાઈ નથી, સ્તુતિથી પ્રફુલ્લ થઈ નથી, દુઃખકાળે શોકમાં કળી "ગઈ નથી, વિદ્યાથી કે સંપત્તિથી ગર્વિત થઈ નથી, ને જે સાત્ત્વિક "પ્રકાશમાં તમે બે જણે સહચાર કર્યો તેવો જ સાત્વિક પ્રકાશ એ "મહાપતિવ્રતાના નિષ્કામ પ્રીતિયજ્ઞ ઉપર સળગ્યો છે ને સળગે છે. "બેટા, આ પવિત્ર દર્શનથી તું બોધ ને શાન્તિ પામજે, હું સિદ્ધ સ્વરૂપે "પણ ત્હારી માતાની છાયાની દાસી થવાને જ યોગ્ય છું. ત્હારા દાદા "એ વાત પ્રથમથી સમજ્યા હતા. ને એ સમજણથી જ એમણે

"ત્હારી માતાની ભક્તિ કરેલી છે અને તેના પુણ્યથી એમનાં સર્વ "પાપ પૃથ્વી ઉપર જ ધોવાઈ ગયાં છે. એ પુણ્ય થયેલો જીવ આ "ભક્તિથી સિદ્ધ થઈ અહીં આવશે. એ પ્રથમથી સમજ્યા તે વાત હું "સિદ્ધ થયા પછી સમજી. ત્હારી માતા જેવી મહાતપસ્વિની સાત્વિક "મહાપતિવ્રતાની પાસે હું એના ચરણની રજ જેવી છું, અને ત્હારા "પિતાને પણ એની સેવા કરવા પામવાના પ્રસંગથી જ પુણ્યશાલી "થયો સમજજે."

આ સ્વર બંધ થયો ત્યાં એ સ્વર પાસેની છાયાઓ કંઈક ઝાંખી થવા લાગી ને સટે બુદ્ધિધનની છાયા વધારે ચળકવા લાગી. થોડી વારમાં એ છાયાને શરીરે સંન્યાસીનાં ભગવાં વસ્ત્ર દેખાયાં ને તેની પાસે ઉભી ઉભી અલકકિશોરી, "ભાભી! આવો! ભાભી! આવો! દેવી ગઈ, "પણ તમે આવો!" કરી, મ્હોટેથી હૈયાફાટ કરતી દેખાઈ.

આની સાથે જ ચંદ્રલક્ષ્મીના હાથમાંની લક્ષ્મીનન્દનની છાયાના આખા મુખ ઉપર આંસું રેલાતાં દેખાયાં ને પર્વત ઉપર રાત્રે તારા ચળકે તેના જેવો પ્રકાશ ધારણ કરીને ચળકવા લાગ્યાં ને ત્યાં આગળથી અનેક ખરતા તારાઓના તેજસ્વી લંબાતા તાર પેઠે એના શરીરપરથી નીચેના કુણ્ડમાં ટપકવા ને પ્રતિબિમ્બ નાંખવા લાગ્યાં. એટલામાં એના હૃદયમાંથી ઉછળતા હોય એવા સ્વર એના મુખમાંથી આકાશ ભણી જવા લાગ્યા; "ભાઈ, ભાઈ, મહીનામાં નહી આવો તો હું "જીવવાનો નથી! હોં!"

થોડી વારમાં સર્વ સ્વર બંધ થઈ ગયા અને મોજાના ખળભળાટ ને પવનના વધતા સુસવાટા વિના બીજું કાંઇ સંભળાતું બંધ થઈ ગયું. આકાશમાં વીજળી ચમકારા કરવા લાગી ને પિતામહકુણ્ડમાં ભયંકર પ્રતિબિમ્બ નાંખવા લાગી. ચંદ્રમા અસ્ત થયો ને એની પાછળના પ્રકાશની પીઠ ઉપર બેસી અંધકારે ચંદ્રને અને ચંદ્રપ્રકાશને ચગદી ચાંપી ભોંયભેગા કરી નાંખ્યા. વીજળીના ચમકારા થતાં જગત જેટલું ભયંકર થતું તેથી વધારે ભયંકર, ચમકારો શાંત થતાં, થતું અને વળી ચમકારો થતાં, વધારે ભયંકર થતું. પવનના સુસવાટા વધ્યા ને ઉપર આકાશમાં પછડાવા લાગ્યા તેમ કુંડનાં મોજાંને પણ ઉછાળવા ને ગજાવવા લાગ્યા. અંધકાર અને ગર્જનાઓ દશે દિશાએ વ્યાપી ગયાં ને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ એક બીજાનાં શરીર દેખતાં બંધ થઈ ગયાં. માત્ર દિવ્ય હૃદય-બન્ધથી સ્વામીને ઓળખી ભયભીત કુમુદ એને ગાઢ આલિંગન દેઈ ઉભી

ત્યાં પ્રથમ વીજળીનો કડાકો, હજાર તોપો સાથે લાગી ફુટે તેના જેવો, થયો ને તે સાથે, આંખ ઉઘડી મીંચાય એટલા પલકારા જેટલી પળમાં, એનો ચમકારો થઈ શાંત થઈ ગયો ને અંધકાર એના ઉપર ચ્હડી બેઠો. એ પ્રકાશની પળમાં આ બે જણે પોતાના સર્વ વડીલવર્ગને તેજકુંડનાં મોજાંમાં ડુબી જતાં દીઠાં ને ચારે પાસની ગર્જના વચ્ચે—

"કુમુદ! કુમુદ!" "ભાઈ! ભાઈ!" "ભાભી! ઓ ભાભી!" એવી દુ:ખભરી કારમી ચીસો સંભળાઈ.

વીજળીનો બીજો ચમકારો થતાં આ સ્વપ્નના સરસ્વતીચંદ્રે સ્વપ્નની કુમુદને છળેલી આંસુભરી અને પોતાને વળગી પડેલી જોઈ લીધી, ને ચમકારો બંધ પડે તે પ્હેલાં તો તેમની પાંખોએ તેમને ઉચક્યાં અને જે દિશામાંથી સ્નેહી જનોના દુ:ખની ચીસો સંભળાતી હતી તે દિશામાં વીજળીના કરતાં વધારે વેગથી લીધાં. પળવારમાં એ બે શરીર આ કુંડમાં આ અંધકાર, ગર્જનાઓ, મોજાં, અને ચીસો વચ્ચે ઉડી પડ્યાં; પડી કુંડને તળીયે ડુબ્યાં; ને ડુબ્યાં તેની સાથે તેમનું આ મહા-સ્વપ્ન વિરામ પામ્યું, ને સૌમનસ્યગુફાના ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રના ચરણને પોતાના ખોળામાં લેઈ છાતી સાથે ચાંપી રાખી, બેઠી બેઠી, અચળાને ઉશીકે ઉંઘતી કુમુદસુંદરીના સ્થૂલ શરીરને જ જોવાનું બાકી રહ્યું. પણ એવામાં જ આકાશનો ચન્દ્ર અસ્તાચળની પાછળ કુદી પડ્યો ને એ શરીરનું દર્શન કરાવનાર ચન્દ્રપ્રકાશના ઉપર પણ અંધકારનો પડદો પડી ગયો. હવે તો આ બે જીવ જાગે ત્યારે તેમનો પોતાનો અંત:-પ્રકાશ કેવી સૃષ્ટિ રચે છે તે જોવાના કાળની વાટ જોવી બાકી રહી.

પ્રકરણ ૩૨

યજમાન કે અતિથિ?

અથવા

પુણ્યપાપમાં પણ પરાર્થબુદ્ધિની સત્તા

" Thyself and thy belongings
Are not thine own so proper, as to waste
Thyself upon thy virtues, they on thee.
Heaven doth with us, as we with torches do,
Not light them for themselves; for if our virtues
Did not go forth of us, 'twere all alike
As if we had them not. Spirits are not finely touch'd
But to fine issues; nor Nature never lends
The smallest scruple of her excellence,
But, like a thrifty goddess, she determines
Herself the glory of a creditor—
Both thanks and use."

—*Shakespeare's Measure for Measure.*

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ॥ પ્રકીર્ણ.



તેમની નિદ્રા ઘણીવાર ટકી નહી. ચૈત્રના શુક્લ પક્ષની એકાદશીની રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર સામાન્ય મનુષ્યને શાન્ત નિદ્રા આપે તેણે કુમુદને જગાડી. જાગ્યા પછી સ્થૂલ સ્પર્શના સુખના સ્વપ્ને એની આંખોને થોડી વાર ઉઘડવા દીધી નહી અને ઉઘવા પણ દીધી નહી. અંતે પાછલી રાત્રે પાસેના કોઈ વૃક્ષમાં કોયલ ટૌકી ને તેની સાથે એનું હૃદય જાગ્યું. જાગતાની સાથે પોતાના ચરણસ્પર્શને સ્થાને પરિણામ પામેલા મોહક સ્પર્શનું ભાન આવ્યું. એ ભાન આવતાં એ એકલી એકલી મનમાં મુંઝાઈ; મુંઝવણ છુટતાં લજવાઈ; લજ્જા વિકસતા સંકોચાઈ; સંકોચ પામતાં પામતાં ગભરાઈ; ગભરાતી ગભરાતી બ્હીની; બ્હીતી બ્હીતી પ્રિયચરણને દૂર કરી ઉઠી જવા ગઈ; ઉઠતા

ન્હેલાં એ ચરણ જ્વરવાળા લાગ્યા; તેમાં જ્વર લાગતાં તેને મદનજ્વર કલ્પ્યો; તે કલ્પનાની સાથે દયા ને પ્રીતિની ધારાઓ છુટી; એ ધારાઓએ એને પાછી રસમાં ડુબાડી; રસે એને લલચાવી ને લોભાવી: લાલચે અને લોભે એને ઉઠતી અટકાવી ને આ સર્વ વિડમ્બનાનું કારણ નષ્ટ થતું થતું જીવ્યું. થયેલું સ્વપ્ન સાંભરતાં એ વિડમ્બના વધી. વિડમ્બના વધતાં સ્વપ્નનું સ્મરણ સવિશેષ થયું. સ્વપ્નના વિશિષ્ટ ભાગનું સ્મરણ થતાં માતા, પિતા, અને શ્વશુરજનની છબીઓ, સ્વપ્નને અંતે દીઠેલી હતી તે પ્રત્યક્ષ થઈ. તેમ થતાં એ ચમકી. ચમકતાં વાર જ સંપૂર્ણ જાગૃત થઈ, પ્રિય ચરણને ધીમે રહી ઓટલા ઉપર સુવાડ્યા ને પોતે અંધારામાં દૂર જતી રહી, અને હજી નિદ્રામાં જ હોય તેમ ત્વરાથી ઓટલાથી એ હાથ છેટે નીચે ભોંય ઉપર અંચળાનું ઉશીકું કરી સુઈ ગઈ ને નિદ્રાવશ પણ થઈ. મૃદુલ સ્પર્શનો અપરિચિત સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદે નિદ્રાકાળે નિદ્રામાં રચેલી સ્પર્શસૃષ્ટિના ચમત્કારથી, સુષુપ્તિના સ્વપ્નને અંતે, જાગૃત સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો અને એ સ્વપ્નકાળે અનેક તર્ક અને વિકારોના સુખાભિલાષમાં, જાગરણવાળું મનુષ્ય નિદ્રામાં ઘસડાય તેમ, અવશ અને અજ્ઞાત ઘસડાતો હતો. આ સ્વપ્નનું કારણ દૂર થતાં તે આમ ઘસડાતો મટ્યો ને સાવધાન થઈ બેઠો થયો. બેસીને ચાર પાસ તથા ઉંચે ને નીચે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. અંધકારની પરિચિત થયલી આંખ અંધકારમાં પણ જોઈ શકવા લાગી ને થોડે છેટે નીચે સુતેલી કુમુદની શરીરાકૃતિ તેણે જોઈ. "કોણ સુતું છે? કુમુદસુંદરી ?" એવું ક્હેવા જતો જતો અટકયો અને એક હાથ હડપચીએ ને બીજો છાતી ઉપર મુકી ઇષ્ટ વિષય જોતો જોતો ઉભો રહ્યો; ન ચાલ્યો, ન બેઠો. બ્હારના આકાશમાં એક પાસથી અંધકાર ને એક પાસથી તારા ચમકતા હતા તેમ આના મસ્તિકમાં એક પાસથી સુખાભિલાષની વાસના સર્વવ્યાપિની થઈ ખડી થઈ ગઇ તો બીજી પાસથી જ્ઞાનપ્રકાશના વિચાર પણ અંધકારને માથે ચમકારા કરવા લાગ્યા. એના પગના ઘસારાથી શ્વાનનિદ્રાને ભોગવતી કુમુદ જાગી, ને ઓટલા પાછળના આકાશના તારાના પ્રકાશની અને પોતાની વચ્ચે કુમુદે સરસ્વતીચંદ્રની છાયા ઉભી દીઠી તો તે જ ક્ષણે વિચારના તારાઓ એ છાયાના માનસિક અન્ધકાર વચ્ચે વિશુદ્ધિની દીવાસળી સળગાવી આ ભાગ્યશાળી પુરુષને દેખતો કર્યો ને આંખો ચોળતો ચોળતો તે તરત ઓટલા ઉપર બેઠો ને "શું કરવું? શો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે?' એ પ્રશ્નોના વિચારમાં પડ્યો ત્યાં વિકાર વિસ્મૃતિને વશ થઈ શાંત થઈ ગયા.

"કુમુદસુંદરી ! તમે અંહી સુતાં છો ? તમે જાગો છો ?" "સરસ્વતીચંદ્ર !
"કેમ બેઠા છો ? નિદ્રા નથી આવતી ?" એમ બે જણનાં મુખમાંથી
સામાસામી પ્રશ્નો સાથેલાગા નીકળ્યા. કુમુદ પણ બેઠી થઈ.

"વસન્તગુફામાં પ્હેલી રાત્રે એકલી પડી એટલે આપના
"વિચાર થવા લાગ્યા ને નિદ્રા ન આવતાં અંહી આવી." સરસ્વતીચંદ્રનો
ઉત્તર નીકળતાં પ્હેલાં કુમુદે બોલવાનો આરંભ કર્યો ને એ
આરંભને અવકાશ આપવા પુરુષે પોતાના શબ્દ કંઠમાં રોકી દીધા.

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમે આ ઓટલા ઉપર બેઠાં હતાં ?"

કુમુદ શરમાઈ ને ગુંચવાઈ પણ અંતે બોલવાની છાતી ચલાવી.

"હા. પ્રથમ તો આપનાં શરીરમાં મ્હેં જ્વર જાણ્યો હતો તે
"ચિન્તાએ અંહી મોકલી અને એ ચિન્તામાંથી આપના શરીરની ખરી
"સ્થિતિ જાણવા સ્પર્શ વિના અન્ય માર્ગ ન્હોતો. અનેક વિચાર કરી
"આપના ચરણસ્પર્શથી એ કાર્ય પણ સધાશે ને હું પવિત્ર પણ થઈશ
"એવા વિચારથી આપના ચરણને ખોળામાં રાખી હું બેઠી ને બેસ-
"તામાં જ નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ. તેમાંથી જાગતાં હું દૂર ખસી અંહી સુતી ને
"અંહી પણ નિદ્રાવશ હતી તે આપના પગના ઘસારાથી જાગી ઉઠી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમારી નિદ્રામાં મ્હે ભંગ પાડ્યો ખરો ?"

કુમુદસુંદરી—"જેણે આજ સ્વસ્થનિદ્રાનું સ્વરૂપ મને દેખાડ્યું
તેને તે સ્વરૂપમાં ભાત પાડવાનો પણ અધિકાર છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમારો વિશુદ્ધ લોભ મ્હારા ચરણના સ્પર્શથી
"દૂષિત થયો."

કુમુદસુંદરી—"પવિત્રતા અને દૂષિતતાના સ્વભાવ મનની
"સ્થિતિ પ્રમાણે બંધાય છે. નિદ્રાને વશ થઈ જવાથી મ્હેં મ્હારા ને
"આપના વિશુદ્ધ લોભને ચકિત કર્યા છે. મ્હારી તો નિદ્રાનો જ ભંગ
"થયો હશે પણ આપના તો તપનો પણ ભંગ મ્હારાથી થઈ ગયો
"હશે. હું તો ભાગ્યથી જ દૂષિત છું ને આપને તો મ્હે પોતે દૂષિત કર્યા."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને સર્વ અધિકાર મ્હે સોંપી જ દીધા છે.
"તમારા હૃદયની જે વાસનાની તૃપ્તિ શોધતો તે મ્હારા ભાગ્યમાંથી
"તમારે તમારી જાતે લેઈ લેવાનો અધિકાર તમને મ્હારું હૃદય સોંપે
"છે, કારણ તે વિધિથી જ મ્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે."

કુમુદસુંદરી—"આપ હવે પ્રાયશ્ચિત્તની કથા જવા દ્યો—તે
"વસ્તુના નામશ્રવણથી જ હું કમ્પું છું."

સરસ્વતીચંદ્ર—" હું તેમ કરવા પણ તત્પર છું."

કુસુદસુંદરી—" મ્હારા રસ અને ધર્મ વિચારવાનું કાલ મ્હારા
" ઉપર આપે રાખ્યું હતું તે વિચારનાં સાધન મને સ્પષ્ટ કરો એવો
" મ્હારા મનમાં અભિલાષ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર-" તમે પ્રશ્ન કરશો તેમ તેમ તે સિદ્ધ થશે."

કુસુદસુંદરી-" આપ મ્હારું આતિથેય કરો છો—"

સરસ્વતીચંદ્ર-" તમે મ્હારું આતિથેય કરો છો તેવું હું તમારું
" કરું છું ?"

કુસુદસુંદરી-"આપણા બેમાં યજમાન કોણ ને અતિથિ કોણ ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"મ્હારે મન તમે અતિથિ ને તમારે મન હું."

કુસુદસુંદરી-" પ્રીતિયજ્ઞમાં પણ તેમ થાય છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-" ના. તેમાં તો બે હૃદયનું અદ્વૈત હોય છે. સામા-
" સામી દર્પણ મુકયાં હોય ત્યારે એકમાં પડતું પ્રતિબિમ્બ તરત જ
" બીજામાં પડે અને તે પાછું પ્હેલામાં પડે અને એ રીતે અનેક પ્રતિ-
" બિમ્બ આ બે દર્પણમાં નવી સૃષ્ટિ રચે છે. એવા જ વિધિની પ્રીતિ-
" બદ્ધ દમ્પતીઓના હૃદયમાં વિચાર અને અભિલાષ અદ્વૈત પામી
" રચાય ત્યારે તેમાંથી જે ક્રિયા ઉદ્ભવ પામે તેની જ્વાલાઓથી
" અદ્વૈત યજ્ઞ રચાય છે."

કુસુદસુંદરી-" આપણું એવું અદ્વૈત રચાવામાં કંઈ બાધ છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-" તે અદ્વૈત મનુષ્યનું રચ્યું રચાતું નથી; એનો
" પ્રભવ તો ઈશ્વરની ઈચ્છામાં છે."

કુસુદસુંદરી-"મ્હારા અભિલાષ આપણા બેના કલ્યાણને જ શોધે
" છે, ને સુખવાસનાનો તિરસ્કાર કરે છે; પણ વાસના જાતે જ છુટતી
" નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર-" આવી વાસનાઓ બે પાસના અદ્વૈતયજ્ઞથી જ
" છુટે છે. જિહ્વા ઉપર શર્કરાનો સ્પર્શ થતાં જ જિહ્વા દ્રવે ને આસ્વાદ્ય
" વસ્તુને મૃદુ કરી જઠરાગ્નિમાં હોમે તે તેનો સ્વભાવ છે; આ પરિ-
" ણામ અનિવાર્ય છે. પણ જિહ્વામાં લાલસા હોય નહી ને શર્કરા આપ-
" નાર હાથ સંકુચિત રહે ત્યારે ઉભયનાં બે કાર્ય એક પન્થે થાય છે."

કુસુદસુંદરી-" આ વસ્તુ એવી છે કે તેની વાત કરતાં કરતાં
" લાલસા દારુના ઢગલા પેઠે સળગી ઉઠે છે ને વાત કર્યા વિના તો

"એક હૃદય બીજા પાસે ઉઘડી શકતું નથી. લાલસાનો નાશ કરવાની
" લાલસાને માટે પણ હૃદય ઉઘડે ત્યારે વાત થાય."

સરસ્વતીચંદ્ર—"કેટલીક લાલસાઓ મૌનથી પણ તૃપ્ત કરાય છે.
" બે પ્રવાસીઓ જંગલમાં પ્રવાસે સાથે સાથે નીકળે. તેમને સામો ચોર
" મળે ત્યારે બેયે પ્રવાસીયોને ભય લાગે. એ ભયની વાત એક પ્રવાસી
" બીજાને કરે, ત્યારે આ બીજાનામાં ભય ન હોય તો ઉત્પન્ન થાય, અને
" બીજાને ભય થયું હોય તો તેનું ગુપ્ત ભય, આવા સાથીને પણ ભય
" લાગતું જાણી, વધે. પરસ્પરનાં હૃદય ઉઘડવાથી આ બે જણનું ભય વધે
" અને ઉભયનાં મન નિર્બળ થાય. તેને સટે આ બે જણ પોતપોતાનું
" ભય પોતાના મનમાં રાખે ને બ્હારથી હીમત દેખાડે તો બે બીજાને
" હીમત આવે અને તેમ કરતાં પ્હેલાને પણ હીમત આવે–મૌનથી જેમ
" આ બે જણ બેના હૃદયનું ભય નષ્ટ કરે છે, તેમ સ્ત્રીપુરૂષ પોતપો-
" તાની લાલસાઓને પોતાના હૃદયપટમાં ગુપ્ત રાખે ને હૃદયના એટલા
" ભાગને ઉઘાડે નહી તો ઉભયની લાલસાઓ, તેલ વગરના દીવા પેઠે,
" ધીમે ધીમે જાતે જ ક્ષીણ થઈ જાય છે."

કુમુદસુંદરી-"લાલસા, તૃપ્ત થવાની અનુકુળતાના ભાનથી જ વધેછે."

સરસ્વતીચંદ્ર-"એ ભાન ભયંકર છે ખરું."

કુમુદસુંદરી-"પ્રારબ્ધયોગે તે ભય પ્રાપ્ત થાય તો શો ઉપાય?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"એક પ્રારબ્ધયોગનો પ્રતીકાર બીજા પ્રારબ્ધયોગથી
" જ બની શકે-ઈશ્વરની કૃપાથી જ થાય–મનુષ્યનો અહંકાર આવા
" વિષયમાં વૃથા દમ્ભ જ સમજવો."

કુમુદસુંદરી—"એ તો સત્ય જ છે. પણ આવે પ્રસંગે મનુષ્યના
" હાથમાં યથાશક્તિ વાપરવાનું શસ્ત્ર કીયું?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પનો સંકોચ, સદ્વિ-
" ચારનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ–એટલી સંપત્તિથી મનની
" લાલસા હઠે છે તો ખરી બાકી તેના નાશનો ઉપાય તો સૂક્ષ્મ શરીરની
" સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે."

કુમુદસુંદરી—"જેમ લાલસા એકદમ સળગી ઉઠે છે તેમ એક-
" દમ શાંત પણ થતી નહી હોય?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"પવન અગ્નિના ભડકાને વધારે છે તેમ હોલવી
" પણ નાંખે છે. જેને ઈષ્ટ ગણી લાલસા રાખીયે છીયે તેમાં કાંઈ વિચિત્ર
" દોષનું નવું અણધાર્યું દર્શન એ લાલસાની શાન્તિ કરાવી દે છે. તે જ

" રીતે વિવેકની વિસ્મૃતિથી જ્ઞાનીને મોહ થયો હોય તો તે વિવેકની
" જ સ્મૃતિના ચમકારાની સાથે એ મોહ ઉતરી જાય છે."

કુમુદસુંદરી–" આ વાસનાનું જાળ ઈશ્વરે શા માટે પ્રવર્ત્તાવ્યું હશે ?
" એ જાળ આખા સંસારને વ્યર્થ ઉંચો નીચો કરતી દેખાય છે. એનાં
" સુખ પણ ખોટાં ને દુઃખ પણ ખોટાં."

સરસ્વતીચંદ્ર–" સુખ દુઃખ ખોટાં છે તે તો એમ જ. પણ ઈશ્વરની
" રચનાઓ સાધ્યસાધનભાવ વિનાની હોતી નથી."

કુમુદસુંદરી–" વાસનાઓ તો અન્તે દુઃખની જ સાધક છે ને
" એમનો તો નાશ જ ઘટે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" તમે આ ઓટલે આવી પાસે બેસો-હું સમજાવું
" કે વાસનાનો પણ ઉપયોગ છે."

કુમુદસુંદરી–" ના, હું તો નીચે બેઠી જ સારી છું. ઘૃત આગળથી
" વહ્નિ દૂર રાખ્યો જ સારો."

સરસ્વતીચંદ્ર–" એ વાત પણ ખરી ને એ વાત તમે જ મ્હારા સ્મ-
" રણમાં આણી તેથી મને હવે તમારી નિર્વાસનાનું બીજ દેખાય છે.
" કુમુદસુંદરી ! વાસનાના નાશનો હેતુ તમે યથાર્થ સમજ્યાં છો તો
" તેને માટે શક્તિ પણ ઈશ્વર આપશે. તો હવે વાસનાનું ફળ સાંભળો.
" જડ પદાર્થને જ્ઞાન કે વાસના કંઈ નથી તોપણ જડ ધર્મના નિયમ
" પાળી તેમની સૃષ્ટિ ટકી રહી છે ને ચાલી રહી છે. પશુપક્ષિઓમાં ને
" કૃમિઆદિમાં પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિનાં જ્ઞાન ને વાસના છે તેથી તેમનાં સ્થૂલ
" શરીરનાં રક્ષણ થાય છે તેમ તેમની ભિન્નભિન્ન જાતિઓ ભોજન
" પામે છે. મનુષ્ય જાતિ પણ જંગલી દશામાં એવી જ સ્થિતિમાં
" હોય છે ને પરિપાકક્રમે કાળે કરીને તેની બુદ્ધિ અને વાસનાઓ
" પરોક્ષ વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરે છે. આટલા ભેદના પ્રમાણમાં મનુષ્યની
" સ્થૂલ બુદ્ધિ અને વાસનાઓ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, અને શુદ્ધ
" જ્ઞાનનો ઉદય આવી પરોક્ષગ્રાહિણી બુદ્ધિમાંથી થાય છે તેમ શુદ્ધ
" ધર્મનો ઉદય મનુષ્યોમાં આવી સૂક્ષ્મ થતી વાસનાઓમાંથી પ્રકટ
" થાય છે. અન્ય પ્રાણીઓને વાસનાઓ છે ને સુખદુઃખના ઉદ્દેશવાળી
" અપેક્ષાઓ છે તે અપેક્ષાવાળી સૃષ્ટિના પોષણ માટે મનુષ્યોમાંથી
" કેટલાંકમાં ધર્મબુદ્ધિ ઉદય પામે છે. જો એવી સૃષ્ટિ હોય નહી તો
" સર્વ જ્ઞાની હોય કે જડ હોય, ને જડપ્રતિ જેમ ધર્મ છે જ નહી તેમ
" જ્ઞાની પુરુષો કોઈના આતિથેયના યજમાન થવા ઈચ્છતા જ નથી.

"ચર્મચક્ષુને પરોક્ષ રહેતા ધર્મ જ્ઞાનીને પ્રત્યક્ષ થાય છે ને એ
"ધર્મથી જગતની વ્યવસ્થાઓનું પોષણ થાય છે તે જ ધર્મને
"સ્થાને ધર્મના ઉદય પ્હેલાં અજ્ઞાનીમાં ઈશ્વર વાસનાઓ મુકે છે
"તે એ જ વ્યવસ્થાના પોષણને માટે. એવી વાસનાઓ ન હોય તો
"માતાપિતા પોતાની પ્રજાનું પોષણ શું કરવા કરે ? બાળકની અનાથ
"દશાના પોષણયોગ્ય વાસનાઓ સ્ત્રીના હૃદયમાં ધાવણની સાથે જ
"જન્મે છે ને આ કઠોર કર્કશ સંસારમાં તે બાળકને સનાથ કરે છે,
"સ્ત્રીપુરૂષની વાસનાઓ પણ એમ જ તેમનાં મર્મસ્થાનનું પોષણ કરે
"છે. કામશાસ્ત્રમાં કામને આહારસધર્મ ગણેલા છે, શરીરસ્થિતિના
"હેતુ ગણેલા છે. સ્થૂલદૃષ્ટિથી આ વાત મનુષ્યની વ્યક્તિયોને ઉદ્દેશી
"કહેલી લાગે છે, અને તેમ કંઈક છે પણ ખરું; પણ પ્રધાન પક્ષે તેમ
"નથી. એ વાક્ય તો મનુષ્યલોકની સમષ્ટિને ઉદ્દેશે છે. જેમ વ્યક્તિયોના
"આહારથી આ સમષ્ટિસંસારનાં શરીર પોષણ પામે છે તેમ જ વ્ય-
"ક્તિયો કામસેવન કરે તો લોકસંખ્યાનાં શરીરની સંખ્યાનું ને સ્થિ-
"તિનું પોષણ થાય; માટે સમષ્ટિને કામ આહારસધર્મ છે ને તેનો દ્વેષ
"લોકનાશક છે. પણ સંસારના અનેક પ્રસંગોએ ઉપવાસથી વ્યક્તિ
"પોતાનું ને સંસારનું કલ્યાણ કરી શકે છે તેવું જ કલ્યાણ કામના
"ત્યાગથી થાય તો ત્યાગ ધર્મરૂપ થાય છે."

કુમુદસુંદરી-"જો ક્ષુધા અને તૃષા જેવી એ વાસનાઓ સંસારને
"માટે કલ્યાણકારક હોય તો પછી તેમાંનાં સુખદુઃખના ભયથી તેમનો
"નાશ કરવો તે અનુચિત નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"વાસનાઓની ઉપમા ક્ષુધા અને તૃષ્ણા સાથે નથી,
"પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિયો સાથે છે. ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનાં કારણ અને
"વિકાસ સર્વત્ર શક્તિરૂપ છે તે મનુષ્યથી અનિવાર્ય છે, સમુદ્રના
"ભરતી ઓટ પેઠે તેમનાં આકુંચન પ્રસારણ થયાં કરે છે ને સંસારથી
"દૈનિક[1] પ્રવૃત્તિસ્થિતિનાં એ કારણ છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો સ્વેચ્છાએ સ્વાનુકૂલ
"જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે છે ને એ જ્ઞાનમાંના રસ ચાખી તેના અમુક પ્રકા-
"રની લાલસા રાખે છે. કર્ણેન્દ્રિય શબ્દજ્ઞાનના ગાનસ્વરૂપની, નાસે-
"ન્દ્રિય ગન્ધજ્ઞાનના સૌગન્ધિકની, ચક્ષુ સુન્દર રૂપાકારની, અને જિહ્વા
"સ્વાદની, લાલસા રાખતાં આમ શીખે છે. એ શબ્દજ્ઞાનાદિ વિષયના

૧. દૈનિક=રોજનું, દરેક દિવસનું.

"ગ્રહણ સાથે અંતઃકરણની વૃત્તિના સંયોગથી આવી લાલસાઓ
"મનુષ્યને કોઈ નવી સૃષ્ટિમાં પ્રેરે છે. આમ આ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આવેલા
"કંઈ કંઈ જ્ઞાનવિશેષનું અંતઃકરણ ચર્વિતચર્વણ કરે છે ને તે ચર્વિત
"વિષય અંતઃકરણમાં ગર્ભપેઠે સ્પન્દમાન થાય છે ત્યાં એ ગર્ભની માતા
"જેવી અંતઃકરણની પોતાની જ કોઈક વૃત્તિ તેને પ્રીતિથી પોષે છે
"ને અપૂર્વ સ્તન્યપાન આપે છે. આ પ્રીતિ, આ સ્તન્ય–તે અંતઃકરણ-
"માંથી વાસનારૂપે આ ગર્ભવિષયના ઉપર દ્રવે છે–વર્ષે છે. આ
"વૃત્તિ તો આ વાસનાઓનું રસનેન્દ્રિય છે અને જિહ્વા ઉપર અન્ન
"દેખી આવતા અમીરસ પેઠે આ વૃત્તિમાં વિષયચિન્તનથી આ
"વાસના–આ રસલાલસા–વિકાસ પામે છે. પણ તે લાલસાઓની
"પ્રવૃત્તિ નદીઓનાં પૂર જેવી છે, સેતુ બાંધી મર્યાદામાં રખાય છે,
"એમના પૂરનો અશિષ્ટ માર્ગેથી વ્યભિચાર[1] કરાવી પરીવાહ[2] પણ
"થાય છે, અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા મેધાવી મનુષ્ય તેની ઉત્પત્તિને જ
"અટકાવે છે. આ વાસનાઓનાં કારણ નિવાર્ય છે, તેમની ગતિ રોકી
"શકાય છે, ને તેમના માર્ગમાં મર્યાદા મુકી શકાય છે. જ્ઞાન અને
"રસ ઉભયમાં આવી સ્વાધીનતા છે, અને સ્વાધીનતા છે માટે જ તેને
"સ્વાધીન રાખવાના અને તેને અધીન થવાના ધર્મ પ્રત્યક્ષ થાય છે.
"જેમ તરવારથી સજ્જનનું રક્ષણ પણ થાય છે ને હત્યા પણ થાય છે
"તેમ આ વાસનાઓથી સંસારની વ્યવસ્થાઓ ઘડાય છે પણ ખરી ને
"ભગાય છે પણ ખરી. એ વ્યવસ્થા બગડે તે માર્ગે જનારે વાસનાનો
"નિરોધ કરવાનો ધર્મ છે ને એ વ્યવસ્થા સુધરે ત્યાં વાસનાનું પોષણ
"ધર્મ્ય છે. બીજે સ્થાને ગુણદોષનો પ્રસંગ નથી એટલે ધર્માધર્મનો
"વિચાર પ્રાપ્ત જ થતો નથી ને મનુષ્યની સ્વેચ્છા જ ત્યાં સ્વતંત્ર છે.
"જ્યાં તેની સ્વેચ્છાને આવી સ્વતંત્રતા નથી છતાં તેની ગતિનો નિરોધ
"પણ નથી ત્યાં ધર્મનુ બન્ધન છે ને તે બન્ધનનો તિરસ્કાર કરવો
"તે જ પાપ."

કુમુદસુંદરી–"દમ્પતીની વાસનાઓમાં સ્વેચ્છાની જે મર્યાદા હશે
"કે અન્ય મર્યાદાઓ પણ હશે? તેમના નિરોધનો પ્રસંગ ક્યારે આવે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"શાસ્ત્રકારોએ તેમાં પણ એકાદશી, અનધ્યાય,
"અને અનુદ્યોગના[3] જેવી વ્યવસ્થાઓ રાખી છે ને વ્યવહારમાં પણ

---

૧. પોતાનો માર્ગ છોડી બીજે પ્રવર્ત્તવું તે. ૨. રેલ અને પૂર આવતાં તેના પાણીને જવાને કરી આપીયે તે માર્ગ. કાંસ ૩. અણજો.

" શાણાં મનુષ્યો તેને રાખે છે. સાધુજનો જેને સૂક્ષ્મ પ્રીત ક્‌હે છે
" તેની સામગ્રી તો જ્વાલામુખ પર્વતનાં ગૂઢ શિખરો જેવી યુગના યુગ
" સુધી રહી શકે છે ને એ શિખરોના અંતર્ભાગમાં ગૂઢ પરિપાક પામી
" આપણે જાણીયે નહી તેવે પ્રસંગે શિખરો તોડી એ પ્રીતિ બ્હાર
" ભભુકી નીકળે છે ને આપણને તેની નવી અજ્ઞાત અનિવાર્ય રેલાતી
" સૃષ્ટિમાં ડુબાડે છે. તેની વ્યવસ્થા કે ગતિ આપણા હાથમાં નથી
" ત્યારે સંસાર જેને પ્રીતિ ક્‌હે છે પણ સત્ય જોતાં જે આવી સ્થૂલ
" વાસનાઓ જ છે તેની સ્થૂલ વ્યવસ્થા સાધુજનોનાં સક્ષ્મ શરીરરૂપ
" જ્યોતિના તાપથી, ને રંગથી, ને પ્રકાશની શક્તિથી કરીયે તેવી
" થઈ શકે છે."

કુસુદસુંદરી–"સાધુજનો પ્રીતિને જ લગ્નનું કારણ માને છે ને
" આપણા લોકમાં શું મનાય છે તે તો સમજાતું નથી. જો સાધુજનોની
" બુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો વિવાહના સપ્તપદી આદિના વિધિને શા માટે
" આવશ્યક ગણ્યા હશે ? જો આપણા લોકની બુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો તો
" સંવનન ને પરિશીલનમાં જ અનીતિનો દોષ રોપાય. જો સાધુજનોની
" બુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો આપણા લોકનાં લગ્નમાત્ર અનીતિરૂપ છે ને તેમ
" પરણેલાં દમ્પતી છુટાં પડે ને સ્વેચ્છાએ નવા પ્રીતિયજ્ઞ માંડે તે ધર્મ
" થાય. સાધુજનોમાં વિવાહના વિધિ શા માટે રૂઢ થયા હશે અને
" સંસારીયોમાં વિવાહ જાતે જ શા માટે થતા હશે તે સમજાતું નથી.
" આવા વિવાહ વિના દમ્પતી દમ્પતી થાય તો તેમની વાસનાઓનો
" નિરોધ ઘટે કે નહી ને ઘટે તો શા માટે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"વિશ્વકર્ત્તાની સર્વ રચનાઓમાં વ્યવસ્થા હોય છે
" ને મનુષ્યસૃષ્ટિની કેટલીક વ્યવસ્થાઓ મનુષ્યને નિમિત્ત કરી મનુષ્યને
" હાથે જ તે કરાવે છે અને કેટલીક વ્યવસ્થાઓ અન્ય નિમિત્તોદ્વારા
" કરાવે છે. ઈશ્વરની આ સર્વ વ્યવસ્થાઓ વચ્ચેથી પોતાના ધર્મ શોધી
" ક્‌હાડી સાધુજનો મનુષ્યોને માટે સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાળમાં જે
" વ્યવસ્થા સાચવે છે તે સનાતન ધર્મની વ્યવસ્થાઓ છે. પણ પોત-
" પોતાના દેશકાળની વિશેષ અવસ્થાઓને ઉદ્દેશી પ્રૌઢ અને સમર્થ
" મનુષ્યો તે દેશકાળને માટે જે વિશેષ વ્યવસ્થાઓ રચે છે તે અલ્પ-
" કાલિક અને દૈશિક ધર્મની અંગભૂત થાય છે; આ વિશેષ–ધર્મોની
" વ્યવસ્થા પણ લોકકલ્યાણના જ ઉદ્દેશ રાખે છે. સાધુજનોના સનાતન
" ધર્મના વિધિ સનાતન છે, અને આરોગ્યવાળાં અંતઃકરણને માટે છે.

"એ આરોગ્યને સ્થાને કંઈ રોગ હોય ત્યારે તેને માટે વિશેષ ધર્મ રચાય
" છે ને જેમ જેમ પ્રજામાં આરોગ્ય આવતું જાય તેમ તેમ વિશેષધર્મનો
" ત્યાગ અને સનાતન ધર્મનો સ્વીકાર થાય છે. સનાતન ધર્મ આહાર-
" જેવો છે; વિશેષધર્મ ઔષધ જેવા છે. ઔષધકાળે ઔષધ ને આહાર-
" કાળે આહાર રાખવાં એવી સનાતન ધર્મની જ વ્યવસ્થા છે; સંવનન
" અને પરિશીલન એ સનાતન ધર્મના વિધિ છે અને શુદ્ધ હૃદયોના શુદ્ધ
" સંયોગથી હૃદયના ગાન્ધર્વ વિવાહ રચાય ત્યાં જ સનાતન વિવાહની
" પ્રતિજ્ઞાઓ બંધાઈ ચુકી સમજવી. વિવાહ એ આવી પ્રતિજ્ઞાના
" સાકાર લેખ જેવા વિધિ છે અને સૂક્ષ્મ શરીરોના સૂક્ષ્મ વિવાહનું
" સ્થૂલદષ્ટિને માટે પ્રત્યક્ષ મૂર્તરૂપ છે. સર્વ દેશના સાધુજનોએ આ
" વ્યવસ્થા સર્વના કલ્યાણને માટે બાંધી છે ને સ્વીકારી છે. વિવાહ
" સ્વીકારનાર સાધુદમ્પતી આ વિધિવ્યવસ્થાથી પોતાના પ્રીતિયજ્ઞનો
" આરંભકાળ પ્રસિદ્ધ કરે છે અને તે યજ્ઞમાં ભંગ પડે એવાં કાર્યથી દૂર
" રહેવાની પ્રત્યક્ષ સૂચના લેવામાં, કૃષિકાર વર્ગનાં ક્ષેત્રની વાડો અને
" ગ્રામ તથા નગરો વચ્ચેના સીમના બાણ પેઠે, અન્ય સાધુજનો વિવા-
" હના વરણવિધિને સંજ્ઞારૂપે આવશ્યક ગણે છે. સનાતનધર્મના વિવા-
" હનું કારણ પ્રીતિ છે ને ફળ પણ પ્રીતિ છે. સંસારની સુન્દરતા અને
" વૃદ્ધિ પણ એવી પ્રીતિથી જ છે, ને એ પ્રીતિ આટલી મર્યાદામાં
" હૃદયમાં રચાય તો સાધુજનો તેને વિશ્વકર્ત્તાની વ્યવસ્થાનો અંશ ગણી
" સ્વીકારે છે. બાળકના સાદા શરીરમાં યૌવનકાળે નવાં અંગ અને
" નવી વ્યવસ્થાઓ થાય છે તેની પેઠે જ પ્રીતિ પણ નવું અંગ થાય છે
" ને જેમ નવાં સ્થૂલ અંગનો ત્યાગ નથી થતો તેમ પ્રીતિનો પણ નથી
" થતો. આ દેશમાં કોઈ કાળે પ્રીતિવૃક્ષના આ મૂળમાં ને થડમાં ને
" તેમને ઉગવાની ભૂમિમાં કંઈક મહાન્ રોગ જણાયાથી તે જાણનારા-
" ઓએ પ્રીતિવૃક્ષમાં બીજની અને ભૂમિની ઉપેક્ષા કરી છે. કેટલાક છોડ
" અને રોપાઓ ન્હાનાં કુંડામાં ઉપરથી રોપીયે છીયે ને કુંડાની તળેની
" પડઘીને લીધે એ રોપા ભૂમિમાં પ્હોંચતા નથી તેમ પ્રીતિનાં બીજને
" ભૂમિની ઉપેક્ષા કરનાર વ્યવસ્થાપકોએ આ દેશમાં પ્રીતિના છોડ
" બાળવિવાહનાં કુંડામાં ઉપરથી રોપી, એ છોડનાં રક્ષણ ને પોષણ
" જેટલાં થઈ શકે તેટલામાં જ સંતોષ માનેલા છે, અને તેમણે દીઠેલા
" રોગના કરતાં આટલી વ્યવસ્થામાં ઓછી હાનિ ને વધારે લાભ ગણ્યો
" છે. કુમુદસુંદરી ! આપણા લોકમાં વસીયે ત્યાં સુધી આપણું અને

"તેમનું કલ્યાણ તેમની વ્યવસ્થા પાળવામાં છે અને તે જ ધર્મ છે.
"આપણે એ લોકનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય ને સાધુજનોનાં અંશભૂત થઈએ
"ત્યાંથી સાધુજનોના સનાતન ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે
"તેમનાં અંશભૂત થયાં છીયે એવો, સર્વ સાધુજનોએ, આપણી પરીક્ષા
"કરી, નિર્ણય કર્યો છે–માટે આપણે તેમના સનાતન ધર્મના અધિકારી
"થયાં છીયે ને સંસારના લોકધર્મથી મુક્ત થયાં છીયે."

આટલું વચન નીકળતાં કુમુદસુંદરી એકદમ ઉઠી ને ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રથી કંઈક દૂર છતાં પાસે બેઠી ને બોલી.

"જો સદ્વિચારને અંતે તમે આ જ નિર્ણય ઉપર આવો છો તો
"આજ તમારી પાસે બેસવું એ જ મ્હારો ધર્મ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"શા માટે ?"

કુમુદસુંદરી–"જે વાસનામાં અધર્મ નથી તેની તૃપ્તિ એ જ
"શાન્તિ છે, ને દયા એ પણ એક વાસના છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમે કોના ઉપર દયા આણો છો ?"

કુમુદસુંદરી–"તમારા શરીરમાં જ્વર મ્હેં પ્રત્યક્ષ કરેલો છે ને
"તેનું ઔષધ કરવું એ યજમાનનો ધર્મ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર હસી પડ્યો ને એક હાથ લાંબો કર્યો.

"તમે ઠગાયાં. જુવો મ્હારા હાથ–તે શીતળ છે કે ઉષ્ણ છે ?"

કુમુદસુંદરી તે હાથ ઝાલી રહી.

"આ હાથ અત્યારે તો સ્વસ્થ, શાંત, ને શીતળ છે. શું આશ્ચર્ય ?–
"રાત્રિયે તેમ ન હતું."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમારો હાથ ઉષ્ણ છે–પણ અનુષ્ણ થવા લાગે છે."

કુમુદસુંદરી–"તમારો હાથ ઉષ્ણ થવા માંડે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુમુદસુંદરી, મ્હારો હાથ મુકી દેશો એટલે પાછો
"અનુષ્ણ થઈ જશે ને તમારો તો થયો જ છે. આવાં ક્ષણિક કારણોથી,
"વીજળી પેઠે, ક્ષણમાં દૃષ્ટ અને ક્ષણમાં નષ્ટ થતા વિકારોને
"માટે દયા આણવી એ ધર્મ નથી. આપણી સતત વાસના તો
"કલ્યાણની છે, ક્ષણિક સુખની કે ક્ષણિક દુઃખના નાશની નથી."

હાથ મુકી દેતી દેતી કુમુદ બોલી.

"તમે સત્ય કહ્યું. મ્હારા સ્પર્શથી તમને જ્વર થાય છે ને એ
"સ્પર્શને અભાવે જ્વર શાંત થાય છે. મને તમારી દયા આવે છે
"ત્યારે મને એવો જ્વર આવે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ દયા અસ્થાને છે."

કુમુદસુંદરી–"તે અસ્થાને હો કે સ્થાને હો, તે ધર્મથી આવશ્યક "હો કે ન હો; પણ તેમાં અધર્મ તો નથી જ ને ?"

સરસ્વતીચંદ્ર વિચાર કરી બોલ્યો.

"તે પણ છે. કુમુદસુંદરી ! લોકવ્યવસ્થાને માટે રાજા ધારા કરે "તે પણ તેની આજ્ઞાઓનો સમૂહ છે. રાજાથી પરોક્ષ હઇએ, કોઈ "દેખે નહી ને જાણે નહી એવું હોય, તો પણ આ આજ્ઞા અંતઃકર "ણથી પાળવી એ સર્વ સાધુજનોનો સનાતન ધર્મ છે ને લોકનું તેમ "લોકવ્યવસ્થાનું કલ્યાણ પણ તેમાં છે."

કુમુદસુંદરી–"રાજાની કોઈ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાનું આપણને "ભય છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમારું વય એ આજ્ઞા પ્રમાણે બાળક છે, અજ્ઞાન "છે–ત્યાં સુધી તમારું પ્રારબ્ધ તમારા હાથમાં નથી પણ તમારા "પિતાના હાથમાં છે. તેમની સંમતિ વિના આ વયમાં આપણા સંસ- "ર્ગનો કે વિવાહનો રાજાજ્ઞાથી નિષેધ છે. પરિવ્રાજિકામઠમાં કે ચંદ્રા- "વલીમૈયા પાસે બે વર્ષ ર્‌હેશો તો તે પછી યોગ્ય વિધિથી વિહાર- "મઠમાં જવાને રાજાભણીનો પણ બાધ નહી આવે. સંસારની "કલ્યાણકર વ્યવસ્થા કરવી તે રાજાનો ધર્મ છે ને તે ધર્મને અનુવર્તી "તેણે ધર્મબુદ્ધિથી કરેલી આજ્ઞાઓને સાધુજનો શિર ઉપર ચ્‍હડાવે "છે. લોકવ્યવસ્થાને માટે ચિન્તા કરી રાજાએ કરેલી આજ્ઞાને નિષ્ફળ "કરવી એ સાધુજનોના મનથી લોકના અકલ્યાણનો અને અવ્ય- "વસ્થાનો માર્ગ છે અને એ માર્ગ સાધુજનોએ વર્જ્ય છે. એટલા "વિષયમાં ધર્મમૂર્ત્તિ રાજાને ગુરુ ગણી आज्ञा गुरूणामविचारणीया એ "પથ્ય નિયમનું સાધુજનો સેવન કરે છે."

કુમુદસુંદરી–"એ બાધની કથા તમે અત્યાર સુધી ભુલી ગયા હતા ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"ના. એ બાધ તમને નથી આવતો પણ મને એક- "લાને જ આવે છે. રાજાજ્ઞાનો અપરાધી હું થઈશ–તમે નહી થાવ. એ "શિક્ષાને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગણી મ્હારા શિરપર વ્હોરી લેવા હું સજ્જ છું "અને જ્યાં સુધી એ અપરાધ કરવાની વાસના હું રાખતો નથી પણ "અન્ય ધર્મબળે તેના પ્રસંગનો પ્રતીકાર કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી "હું ઈશ્વરને ઘેર નિર્દોષ છું અને ઈશ્વરને ઘેર પણ તેથી મ્હારો અપરાધ

"હશે તો તેની શિક્ષા પણ મ્હારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જ છે. એ શિક્ષાની
"મને વાસના હતી અને તેથી મ્હેં તમને આ બાધની વાત કહી ન
"હતી. તે, તમારી કલ્યાણવાસના પ્રત્યક્ષ કરી એટલે, અને તમારા
"પ્રશ્નનો સત્ય ઉત્તર આવશ્યક થયો એટલે, હવે મ્હેં કહી દીધી."

કુસુદસુંદરી–"આ શરીર છે ત્યાં સુધી આ દયા તો નષ્ટ થવાની
"નથી. કાલ રાત્રે તમે મને ત્રણ માર્ગ બતાવ્યા હતા તેમાંથી ચંદ્રા-
"વલીમૈયા જેવા પરોક્ષવેદીના યજ્ઞ આપણે એ વર્ષ પાળીશું ને તે
"પછી પર્ણકુટીમાં ર્‌હેવું કે વિહારમાં ર્‌હેવું કે હાલની પેઠે ર્‌હેવું તેનો
"વિચાર બનશે તેટલો આ પઞ્ચરાત્રિમાં કરીશું ને બાકીનો અવકાશે
"કરીશું. એ પરોક્ષવેદીને કાળે કેમ વર્ત્તવું તે પણ આ પઞ્ચરાત્રિમાં જ
"વિચારીશું. એ વર્ષ થતાં સુધી ને તેટલા કાળ માટે રાજ્યભયમાં
"તમારું શરીરરત્ન પડે એ કામ તો નહી જ કરું."

સરસ્વતીચંદ્ર–"આપણે કલ્યાણમાર્ગે પ્રવર્તવું તે કેવળ આપણે
"માટે જ છે એમ નથી. જે રાજાજ્ઞા તોડવાનું આપણે ભય ગણિયે
"છીએ તેથી મને શિક્ષા થવાનું ભય મ્હારા હૃદયનો કંઈ પણ સ્પર્શ
"નથી કરતું; પણ આ પરમપવિત્ર સાધુજનોની કીર્ત્તિ અને સ્થિતિ
"ઉભયને આપણી પ્રવૃત્તિને લીધે રાજભયમાં અને લોકભયમાં આવી
"પડવું પડશે. તેમણે કરેલા આપણા અત્યંત આતિથેયનો આ
"બદલો દુષ્ટ થશે."

કુસુદસુંદરી–"પવિત્રતામાં પણ આમ પરમાર્થ દર્શાવી આપે
"મ્હારા હૃદયને અતિદૃઢ કર્યું. સાધુજનોને ભયમાં ન નાંખવાની
"વાસનાથી મ્હારી સર્વ વાસના ભસ્મ થઈ સમજો."

સરસ્વતીચંદ્ર–"પ્રભાત થવા લાગ્યો."

કુસુદસુંદરી–"સૃષ્ટિના પ્રભાત સાથે આપણો પણ પ્રભાતજ થાયછે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ પ્રભાતની સૃષ્ટિ આપણે કેવી રચવી તેનો
"વિચાર તમને સોંપું છું."

કુસુદસુંદરી–"તે યોગ્ય કરો છો. એ વિચાર ગૃહકાર્યના જેવો છે
"માટે મ્હારે જ કરવો ઘટે છે. મ્હારી સાથે આવેલાં સાધુજન ઉઠ્યાં
"હશે તેમને હું મળીશ ને આપના મંડળને આપ મળો. જે સાધુજનો
"આ સ્થાનમાં આપણને પ્રેરે છે તેમની ઇચ્છાને અનુકૂળ લાગશે તે

" કાળે હું પાછી આપની સેવામાં આવીશ ને હજી મ્હારે આપની પાસે
" જાણી લેવાનું છે કે આપ આયુષ્યશેષ કેમ ગાળવાના છો, આત્મહિત
" અને લોકહિત કેમ સાધવાના છો, અને હું તેમાં કેવી રીતે સાધન-
" ભૂત થઈ શકીશ. આ સર્વ વાત જાણી લેઈ પછી હું મ્હારે ઠરવાના
" વિચાર કરીશ. આપ જે બુદ્ધિ અને રસનાં પવિત્ર જ્યોતિને આપશો
" તેનું હું પૂર્ણ પ્રીતિથી પોષણ કરીશ. હવે આ કન્થાનું ધારણ કરો.
" હું આપની આજ્ઞા માગું છું."

આ સૂક્ષ્મપ્રીતિએ જોડથી જોડ પળવાર છુટી પડી. કુમુદ પુલ ઉપર થઈ અદૃશ્ય થઈ. અદૃશ્ય થતા પ્હેલાં સ્થૂલશરીરને દૂર રાખનાર જીવોનાં સૂક્ષ્મ શરીરોની માત્ર દૃષ્ટિઓએ, વીદાયગીરીનું આલિંગન લેઈ લીધું.

—:૦:—

પ્રકરણ ૩૩

સૂક્ષ્મ પ્રીતિની લોકયાત્રા

"And we shall sit at endless feast,
Enjoying each the other's good;
What vaster dream can hit the mood
Of Love on Earth?"—*Tennyson.*

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा ।
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः ॥

—मालतीमाधव



કુમુદસુંદરી વસન્તગુફાને ઉપલે માળેથી નીચે ગઈ તો સર્વ સાધ્વીયોને પોતપોતાના પ્રાતઃકાળનાં આહ્નિકમાં રોકાયલી દીઠી. એ સાધ્વીઓએ પાસેના જંગલમાંથી દંતધાવનને માટે દાતણ આણ્યાં હતાં અને કડકા કરી સઉમાં વ્હેંચતી હતી. એ સ્ત્રીયો સર્વને પાસેના ઝરાઓમાંથી કીયામાં ન્હાવાને લેઈ જવાં તેનો વિચાર કરતી હતી. એ સાધ્વીઓ આ ગુફાને સ્વચ્છ કરતી હતી, અને બાકીનું મંડળ સ્ત્રીજનો પરમાર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે તેની ચર્ચા કરતું હતું. કુમુદના પગ નીસરણિને ઉપલે પગથીયે દેખાતાં ભક્તિમૈયા તેના ભણી જોઈ રહી અને કુમુદનો નેત્રભાગ દેખાતાં ક્હેવા લાગી.

"મધુરીમૈયા, દન્તધાવન કરી, આ શૃંગ પાસેના નિર્મળ ઝરા-
"ઓમાં આપણે સ્નાન કરવા જવાતું ઠર્યું છે."

કુમુદસુંદરી-"જ્યાં સાધુજનોની પ્રવૃત્તિ ત્યાં મ્હારી."

પ્રીતિમાનિની-"ત્હારા મુખની પ્રસન્નતા ઉપરથી અમે એમ
"જ સમજીયે છીયે."

વામની-"મધુરી, સાધુજનોને શિર રાત્રિએ આરોપનું વાદળું
"ચ્હડ્યું હતું તે ચન્દ્રકિરણથી વેરાઈ ગયું હશે."

કુમુદસુંદરી-"હું ક્ષુદ્ર સંસારિણીને શુદ્ધ કરવા સાધુજનોનું જ
"માહાત્મ્ય સમર્થ છે. તે સમર્થતાને ઘુવડ જેવી હું દિવસે જોઈ શકી
નહી તે રાત્રિસમયે દેખતી થઈ છું."

વામની—"એ સમર્થતાએ[1] તને સુખી કરી કની ?"

કુમુદસુંદરી—"એ સમર્થતાએ મને શુદ્ધ અને શાંત કરી."

ભક્તિમૈયા—"મધુરી, ત્હારી તૃપ્તિ જોઈ ચંદ્રાવલીનું હૃદય ઘણું "શીતળ થશે."

બુદ્ધા—"મધુરીમૈયા શાંત થઈ છે તો તૃપ્ત પણ થશે. જ્યાં સુધી "એના અદ્વૈતાગ્નિની સુન્દર જ્વાલાઓ જગતને પ્રત્યક્ષ થઈ નથી ત્યાં "સુધીનો કાળ રમણીય આપ્યાયનમાં જશે ને તૃપ્તિનો કાળ તો "મહાત્મા પૂર્ણાહુતિ રચશે ત્યારે આવશે."

પ્રીતિ૦—"મધુર મધુરી ! જે સાધુતાએ તને શુદ્ધ અને શાંત "કરી છે તે જ સાધુતા ત્હારું કલ્યાણ કરશે."

કુમુદસુંદરી–"આપની મતિ આવી કલ્યાણકર છે તો તે સફળ થશે."

વામની—"મધુરી, તું સુખી થઈ જાણીશું ત્યારે અમે સુખી "થઈશું. તું હજી કંઈક વિચારમાં પડે છે."

કુમુદસુંદરી–"દુઃખની ભીતિથી હું કમ્પું છું ખરી, પણ સુખના કરતાં "કલ્યાણને વધારે પ્રાર્થું છું. એ પ્રાર્થના મને વિચારમાં નાંખે છે."

વામની—"વારું, તું વિહારમઠમાં ક્યારથી જઈશ ને સાધુનો "વેશ ક્યારથી ધારીશ ?"

કુમુદ કંઈ બોલી નહી.

પ્રીતિ૦—"વામની, તું ત્હારા ધર્મનો અતિક્રમ કરે છે. જો અદ્વૈતા-"ગ્નિની વેદીનું પોષણ કરવા સાધુજનોના પરિશ્રમથી મધુરીમૈયા "તત્પર થઈ છે તે અગ્નિસાધનના એક પણ મંત્ર કે વિધિનું દર્શન "ઇચ્છવા તને કે મને અધિકાર નથી, દયિતદયિતાનો યોગ થતાં "સખીકૃત્ય સમાપ્ત થાયછે. તે પછી તેમની પ્રીતિના પડદાને ઉંચો કરી "કરી તેમાં ડોકીયાં કરવાના કામને સાધુજન અધર્મ ગણે છે. "પ્રીતિનું બાલવય થઈ રહેતાં તેના અંગપર આચ્છાદન જ ઘટે છે ને "એ મર્યાદા સર્વને કલ્યાણકર છે. જેની ચિન્તા નવીનચંદ્રજીના હૃદ-"યમાં ચ્હડી ચુકી છે તેની ચિન્તા આપણે કરીયે તો આપણામાં "પ્રગલ્ભતાનો દોષ પણ આવ્યો સમજી લેવો. માટે, વામની હવે "ત્હારા કુતૂહલને સાધુજનોને અનુચિત ગણી એ કુતૂહલનો નિરોધ "કરી દે અને આપણા ઋણના મ્હોટા ભાગમાંથી આપણે મુક્ત થયાં "ગણી, તું નિવૃત્તિ પામ. મધુરીમૈયા, ત્હારી બુદ્ધિ કલ્યાણી છે તે

---

1. Audacity.

"સુખના કરતાં મ્હોટા સત્પદાર્થોનો તને યોગ કરાવશે અને તમારી
"અલખ પ્રીતિમાં અનેક કલ્યાણ–સમૃદ્ધિને ભરશે. સાધુજનોએ
"ત્હારી ચિકિત્સા કરી ને ઔષધવિધિ દર્શાવ્યો તે ઉભયની સફલતા
"થવા માંડી છે ને તેના પરિણામમાં તું શુદ્ધ શાંત અને કલ્યાણપાત્ર
"થઈશ તેટલું ફળ અમારી ક્ષુદ્ર શક્તિઓને માટે ન્હાનું સુનું નથી.
"સાધુજનો, આ મંગળ દિવસને યોગ્ય મંગળ કાર્ય કરવાનો આરંભ
"કરો અને ચંદ્રાવલીમૈયાને એ સમાચાર તરત ગુપ્તપણે ક્હાવો."

આ મંડળી આમ વાતો કરતી કરતી બ્હાર સ્નાનાદિક આહ્નિકને માટે ગઈ ને છેક મધ્યાહ્ને પાછી આવી.

ચ્હાણી પાસ કુમુદ ગયા પછી સરસ્વતીચંદ્ર પણ નીચે ઉતર્યો ને સાધુજનોને મળી પોતાનું આહ્નિક કરી તરત ઉપર આવ્યો, ને કુમુદસુંદરી પાછી આવી ત્યાં સુધી સાધુજનોએ આપેલા એક મ્હોટા કોરા પુસ્તકમાં પોતે રાત્રિયે દીઠેલાં વિચિત્ર સ્વપ્નની કથા ઉતારી. જે સ્વપ્ન લાગતાં કલાક એકલાક થયા હશે તેની કથા ઉતારતાં ચાર કલાક થયા. તે લેખ પુરો કરી ફરી ફરી વાંચી, તેનો વિચાર કરતો ઓટલા ઉપર બેઠો ને આસપાસનો દેખાવ જોવા લાગ્યો. જોતો જોતો વચ્ચે વચ્ચે પોતાનું પોટકું ઉઘાડી ચંદ્રકાન્તના પત્રો પણ વાંચતો હતો. ઘણો કાળ એમ ગયો ત્યાં કુમુદસુંદરી પાછી આવી ને કાગળોના પોટકાની બીજી પાસે બેઠી.

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમે આજ કેવી રીતે કાળક્ષેપ કર્યો ?"

કુમુદસુંદરી–"સાધુજનોના આહ્નિકને આટોપી આ ફલાહાર લેઈ
"આવી–એ જ."

પોતાના પાલવ તળેની થાળી ઉઘાડી, કાગળો વચ્ચે માર્ગ કરી, ત્યાં થાળી મુકી, અને બીજો ફેરો ખાઈ આવી એક સ્વચ્છ શુદ્ધ દુધનો કલશ લેઈ આવી.

કુમુદસુંદરી–"આ શો સમારંભ છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"આજ મને વિચિત્ર બોધક સ્વપ્ન થયું હતું તે
"આ પુસ્તકમાં લખી ક્હાડ્યું છે."

કુમુદ એ વાંચવામાં લીન થઈ. સરસ્વતીચંદ્ર એના મુખ સામું જોઈ રહ્યો અને સર્વ સુન્દર અવયવો જોવામાં લીન થયો. થોડુંક વાંચી વિચારમાં પડી કુમુદ અટકી અને સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રના વ્યાપારને જોઈ રહી,

પણ તેનું સરસ્વતીચંદ્રને ભાન ન હતું. અંતે એને જગાડતી હોય તેમ સ્મિત કરી કુમુદ બોલી.

" સ્થૂલ કામ ને સૂક્ષ્મ કામ વચ્ચેની ભીંત કીલ્લા જેવી છે પણ " એકમાંથી બીજામાં ચોરી કરી નીકળી પડવાનાં દ્વાર બહુ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર સાવધાન થયો.

" સત્ય છે. તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું ને તરવાર પગમાં પેસી " જાય નહી એવી સંભાળ રાખવા જેવું આ અસિધારાવ્રત છે."

કુમુદસુંદરી–" એમ જ છે. નિત્ય જોઈએ છીયે એવાં શરીરમાં " આવી અને આટલી બધી મોહની ક્યાં ભરી રાખી હશે કે તેને " હડસેલી ધક્કા મારવા છતાં પણ ખસતી નથી ને માત્ર ખસેડવા " માટે આટલા પ્રયાસ કરવા પડે છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" આપણે જે સત્ત્વને ખસેડવાને આટલો પ્રયાસ " કરવો પડે છે તે જ સત્ત્વનું અભિનન્દન કરવું એ બીજાંનો ધર્મ થાય " છે ને તેમણે કહેવું પડે છે કે Resist not the weakness![1] અ- " લખના સાધુજનો આનો વિવેક સારો સમજે છે. કુમુદસુંદરી, અભ્યા- " સથી અને અવધાનથી આપણે આ કષ્ટસાગરને તરી જઈશું."

કુમુદસુંદરી–" લગ્નકાળે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ન તોડવાની પ્રતિજ્ઞાને " પ્રાતઃકાળે દયાએ ભુલાવી હતી. તમારી પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને " ભુલું એમ નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર–" તમે આ વાંચ્યું ?"

કુમુદસુંદરી–" વિચાર કરું છું કે વાંચું કે ન વાંચું ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" વાંચવામાં કંઈ બાધ છે ?"

કુમુદસુંદરી–" મને પણ આજ મહાસ્વપ્ન થયું હતું તેનો જ આ " ઇતિહાસ આપે જાણચે લખ્યો હોય એમ છે. ને એમાં પણ મોહક " ભાગ છે તે સ્વપ્નસ્થ મટી જાગૃતસ્થ થાય તો આ પ્રતિજ્ઞા તુટે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" શું તમને પણ આવું સ્વપ્ન થયું હતું ? તેમાં ને " આમાં કંઈ ફેર નથી ?"

કુમુદસુંદરી–" કંઈ ફેર નથી. માત્ર આમાં આપની સહચારિણી " કોણ હતી તે આપે લખ્યું નથી તે ઠેકાણે મ્હારું નામ લખ્યું હત તો " બરોબર મ્હારું જ સ્વપ્ન પૂર્ણ થાત."

સરસ્વતીચંદ્ર–" સ્વપ્નશાસ્ત્રના પણ વિચિત્ર ચમત્કારો છે. કુમુદ- " સુંદરી ! આ સ્વપ્નમાં મહાબોધ છે."

---

૧. Shelly.

કુમુદસુંદરી–" છે જ. આપના જેવાના સંસ્કારો એવાં સ્વપ્નોમાં
" અવિક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પામે છે. જે વિષયોમાં આપ અનેક ગ્રન્થ લખી
" શકો તે વિષયો ગુરુજીના પ્રતાપથી આપને આમ સ્વપ્નકાળમાં પ્રત્યક્ષ
" થયા છે, ને આપની પ્રીતિને યોગે મને પણ પ્રત્યક્ષ થયા. આવું
" થવાના સંભવની વાતો સાધ્વીજનોએ મને પ્રથમથી કહી હતી
" અને માટે જ હું ચરણસ્પર્શના લોભમાંથી સ્વપ્ન સમાપ્ત થતા સુધી
" છુટી શકી નહી."

સરસ્વતીચંદ્ર–" કુમુદસુંદરી ! હું બહુ દુઃખી છું."

કુમુદસુંદરી–" મ્હારા દુઃખનો નાશ આપે કર્યો ને આપના દુઃખનો
" મ્હારાથી નાશ નહી થઈ શકે તો હું તેમાં ધર્મસહચારિણી સમ-
" ભાગિની થઈશ."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમારું દુઃખ મને વીંછીના દંશ પેઠે શરીરમાં અંદર
" સાલતું હતું, પણ આ દુઃખ તો પવન પેઠે ચાર પાસથી બાંધી લે છે."

કુમુદસુંદરી–" એ દુઃખ શું છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" આપણા દેશની ને લોકની સ્થિતિ–એ હવે
" મ્હારું એકલું દુઃખ છે. તેમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ વિચાર હૃદયને
" હલમલાવી નાંખે છે."

કુમુદસુંદરી–" ગુરુજીના રચેલા સ્વપ્નાદિ યોગ એ દુઃખનો નાશ
" કરશે અથવા નાશનો માર્ગ બતાવશે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" ક્યાં આ એકાંતવાસી સાધુજન અને ક્યાં આ
" અનેક વાયુચક્ર જેવા ગુંચવારાઓથી ભરેલી દેશની દશા ? હું તેની
" તમારી પાસે પણ શી વાત કરું ?"

કુમુદસુંદરી–" હું એ વાતો સાંભળવાને પાત્ર નથી ને સમજવાને
" શક્તિવાળી નથી; પણ તે સાંભળવા–સમજવા–નો અધિકાર મને
" ધીમે ધીમે આપવો એ આપની કૃપાને યોગ્ય કાર્ય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" એ તો આપણા સહવાસનો જેવો ક્રમ."

કુમુદસુંદરી–" એ ક્રમ બંધાઈ ચુકયો આપને દેખાતો નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" સાધુજનોને જે ક્રમ વ્યવસ્થિત છે તેમાં સંસાર
" ગમે તેવે કાળે અવ્યવસ્થા નાંખી શકશે."

કુમુદસુંદરી–" તમારા વિના મ્હારે કોઈ રહ્યું નથી, અને સાધુ-
" જનોએ ઘડેલી વ્યવસ્થાથી જો આપની પવિત્ર સ્થિતિ જળવાઈ
" શકશે તો પછી મને મળેલો લાભ આપ પાછો ખેંચી નહી લ્યો."

સરસ્વતીચંદ્ર–"હું તો નહી ખેંચી લેઉં; પણ તમારો ધર્મ તમને
"કેવે પ્રસંગે કેણી પાસ નહી પ્રેરે એ ક્હેવાતું નથી."

કુસુદસુંદરી–"પ્રેરશે ત્યારે પ્રેરશે. મ્હારો ખપ આપના વિના બીજું
"કોઈ કરે એમ હવે નથી. જગત મને ડુબેલી સમજતું હશે. માતાપિતા
"અને શ્વશુરગૃહ પણ એ જ બુદ્ધિથી મ્હારો શોક કરી રહ્યું હશે અને
"કાળક્રમે તેમના મનમાંથી હું ખસવા પણ માંડી હઈશ. હું એ સંસારને
"મનથી વિસારું છું; આપ પણ વિસારો. જ્યાં સુધી આપણે અધર્મના
"માર્ગથી દૂર છીયે ત્યાં સુધી ભાવી પ્રસંગોએ શું થશે ને શું નહી થાય
"એ તર્ક કરવા તે પેટ ચોળી પીડા ઉભી કરવા જેવું નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ પણ સત્ય છે."

કુસુદસુંદરી–"તો એ વાત પડતી મુકો ને ક્હો કે આપ આ
'આશ્રમમાં આપનો કાળ કેવી રીતે ગાળવા ધારો છો ? ને આપના
"મનના સંતાપને કેવી રીતે દૂર કરવા ઈચ્છો છો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"મ્હારું આત્મહિત વિચારવાનાં સાધન તો આ
"મઠોમાં ઘણાં પડ્યાં છે. દેશહિત કરવાને માટે દ્રવ્યની અને પ્રતિષ્ઠાની
"મહત્તા જોઈએ તે અંહી નથી, પણ દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ઉભય હોય તો તે
"વડે દેશહિત કેમ કરવું તે આ ભવ્ય સ્થાનમાં રહી સુઝશે તેવું અન્યત્ર
"નહી સુઝે. લોકહિત–સર્વ પૃથ્વી–લોક–નું હિત–એ સાધવાની શક્તિ
"તો દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠાથી પણ દુર્લભ છે; એ શક્તિ તો કેમ પ્રાપ્ત
"કરવી એ જ વિકટ પ્રશ્ન છે. તેનું સમાધાન સુન્દરગિરિ સુઝાડશે."

કુસુદસુંદરી–"એ વસ્તુઓને જોનાર ને દેખાડનાર તો આપની બુદ્ધિ
"અને વિદ્યા જ છે; તેમાં સુન્દરગિરિ શી અધિકતા કરવાનો હતો ?
"સંસારના પ્રશ્નોનું સમાધાન સંસાર જ કરી શકે ને અંહી તો સંસાર
"ભણી આપે આંખો જ મીચીને અદ્રષ્ટા થવાનું છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"વિદ્યા બુદ્ધિને વ્યાયામ અને શક્તિ આપે છે.
"સંસાર એ વ્યાયામને અને શક્તિને વિષય આપે છે. પણ એવા વિષ-
"યનું જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં ગ્રહણ કરી તેનું ચર્વણ ને પાચન કરવાનો અવકાશ
"અને પ્રભાવ આવા સ્થાનમાં સવિશેષ મળે છે એમ પાશ્ચાત્યો માને
"છે ને અનુભવે છે તેમ આપણા પ્રાચીન લોક પણ સમજતા હતા[1] અને

---

१. अलमेष विलोकितः प्रजानां सहसा संततिमंहसां विहन्तुम् ।
घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन् हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥
वीतजन्मजरसं परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।
आगमादिव तमोपहादितः संभवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥
किरातार्जुन; इन्द्रकीलवर्णनम्.

"આપણી બુદ્ધિમાં જે નવું સ્વાસ્થ્ય આપણે અનુભવીએ છીયે તે પણ
"આ ગિરિરાજનો જ મહિમા સમજવો. તીર્થોમાં તેમ ક્ષેત્રવિશેષોમાં
"તેનાં સૌન્દર્યથી, શાન્તિથી, ભવ્યતાથી, અને એવાં અનેક કારણોથી
"કંઈક એવી શક્તિવાળો સૂક્ષ્મ પવન વહન કરે છે કે તેનાથી આપણા
"સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાગોમાં–જડ અને ચેતન અવયવોમાં–નવીન
"પવિત્રતા, બુદ્ધિ, અને સ્વસ્થતા ઝરાના પાણી પેઠે, ફુવારા પેઠે,
"સ્ફુરી આવે છે."

કુમુદસુંદરી–"એ તો સત્ય હશે. મ્હારી પોતાની બુદ્ધિને પણ
"કંઈક આવો જ લાભ મળ્યો લાગે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તો વિચારો–પ્રસંગ મળ્યે સમજાવું છું કે મ્હારા
"અનેક નિર્ધન વિદ્વાન મિત્રોને મુંબાઈ જેવી ઘટ વસ્તીમાં બારે
"માસ ભરાઈ ર્‌હેવું પડે છે અને ઇંગ્રેજોની પેઠે આવાં સ્થાનમાં આવી
"આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય પામવાને તેમની પાસે નથી દ્રવ્ય અને નથી
"અવકાશ–એટલો વિચાર થતાં મને કેવું દુઃખ થવું જોઈએ ? આ
"ગિરિરાજના દર્શનથી મને એક લાભ તો આ દુઃખનો થયો છે."

કુમુદસુંદરી–"આપના ઉદાર દેશવત્સલ હૃદયને એ દુઃખ તો
"ખરું, પણ એ દુઃખના લાભને લાભ કેમ ગણો છો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"કેમ ગણું છું ? મુંબાઈ હતો ત્યારે સુઝતું ન હતું કે
"મ્હારા આટલા બધા દ્રવ્યનો ઉપયોગ શો કરવો ને આ ગિરિરાજે ને
"આ પોટકામાંના પત્રોએ આ નવી બુદ્ધિ આપી ને એમ હવે સમજું
"છું કે બીજું કંઈ ન થાય તો મ્હારા એ વિદ્વાનોને માટે આ દ્રવ્ય
"ખરચી તેમને આવા ગિરિરાજ ઉપર રાખું ને તેમનાં આરોગ્ય ને
"બુદ્ધિઓ વધારું !"

કુમુદસુંદરી–"શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં તેમના ભક્તો અને વિપ્રો હતા
"તેમ આપના હૃદયમાં આ વિદ્વાનો છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"એમ જ. આપણા દેશનું અને દેશમાંના લોકનું
"કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આ જ બે વર્ગમાં છે, પ્રથમ છે ઇંગ્રેજોમાં
"અને પછી છે આ વિદ્વાનોમાં."

કુમુદસુંદરી–"ઇંગ્રેજોમાં તો શક્તિ ખરી."

સરસ્વતીચંદ્ર–"ને વિદ્વાનો વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ પામે
"તો તેમનામાં પણ દેશસેવાની શક્તિ સ્ફુરે. તેમના ઇંગ્રેજોના પરસ્પર
"સંમેલનથી, પરસ્પરાનુકૂલ પ્રવૃત્તિથી, અને પરસ્પર પ્રેમબન્ધનથી,

"આ શક્તિ ઉભયમાં વિકાસ પામશે ત્યારે આખા આર્યદેશની
"શ્રદ્ધાના તેઓ પાત્ર થશે. કુમુદ! ગુણીયલબા ઉપર જે અનુકૂળતા
"તમારા ચતુર પિતાની હતી તેવી આપણા વિદ્વાનો ઉપર ઇંગ્રેજોની
"થશે અને એ પિતાની તેમ પિતાના કુટુમ્બની સંભાળ લેવાની જે
"શક્તિ ગુણીયલબાને તેમની ક્ષમાએ, ઉદારતાએ, ધીરતાએ, સ્વા-
"ર્પણે, અને ચતુરતાએ આપી હતી તેવી શક્તિથી આપણા વિદ્વાનો
"આપણા દેશની સંભાળ લેતાં શીખશે ત્યારે સર્વનું કલ્યાણ થશે.
"મ્હારી આવી શ્રદ્ધા છે માટે જ સર્વ કરતાં હું આપણા વિદ્વાનોને
"મ્હારા હૃદયમાં સતત વાસ આપું છું, અને તેમને માટે આવી
"ચિન્તાઓ કર્યાં કરુ છું."

કુમુદસુંદરી—"તમે તેમને માટે શું ઇચ્છો છો?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"તેમનાં ગૃહરાજ્યમાં ગુણસુંદરીયો, કુમુદસુંદરીયો, "સૌભાગ્યદેવીયો, ને ચંદ્રાવલીયો ફરતી જોવા ઇચ્છું છું. તેમના "વૈભવ વધેલા જોવા ઇચ્છું છું. તેમના ભંડાર ભરાતા જોવા ઇચ્છું છું. "તેમને આધિ અને વ્યાધિથી મુક્ત, આરોગ્ય, સુશરીર, સ્વસ્થ, "અને સ્વતંત્ર જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના "સમાગમ દૃઢ જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના "સહચાર થતા જોવા ઇચ્છું છું. એમનામાં દેશોન્નતિની વાસનાઓને "વીર્યવતી અને ફલવતી થતી જોવા ઇચ્છું છું. કુમુદસુંદરી! રાત્રે "આપણે જે મહાન્ રાફડાઓ જોયા તે રાફડાઓની ધુળ તેમનાં શરી-"રની ચારે પાસેથી ઉડી જાય અને સોનાની ખાણોના પ્રદેશ ઉપરની "કાઞ્ચનની રેતીનાં વાદળ એમની આસપાસ ઉડી રૂહે એવું જોવા "ઇચ્છું છું, એ રેતી કાઞ્ચનમયી થાય ને આ રાફડાઓમાંનાં સર્વ "જન્તુઓને એ કાઞ્ચનની સમૃદ્ધિ મળે, શ્વેત પ્રકાશના માર્ગોમાં "પ્રવૃત્તિ મળે, અને સ્થાને સ્થાને જે મણિમય ઉદ્યાનમાં આપણે "ઉભાં હતાં એવું અંહી થઈ જાય એ જોવાની મ્હારી તીવ્ર વાસના છે."

કુમુદસુંદરી–"એ વાસના કેવાં સાધનથી તૃપ્ત કરવા ધારો છો?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ સાધનનું બીજ દ્રવ્ય મ્હારી પાસે હતું તે મ્હેં "નાંખી દીધું."

કુમુદસુંદરી–"તમે મને ઑસ્ટેનનું વાક્ય એક કાળે સંભળાવ્યું હતું "કે It is a truth universally acknowledged that a man "in possession of good fortune must be in want of "a wife. આમાં પણ તમારા સાધનનું બીજ કંઈ રહ્યું નથી?"

સરસ્વતીચંદ્ર–“ જે વાત હાથમાં છે તે કરવા ન કરવામાં ધર્માધર્મ
“ છે. જે હાથમાં નથી તેમાં ધર્મ પણ નથી, અધર્મ પણ નથી. સીતાનો
“ ધર્મબુદ્ધિથી ત્યાગ કરી રામચંદ્ર પ્રીતિને બળે રોયા હતા. કુસુદસુંદરી,
“ ધર્મ પ્રમાણે આપણે પ્રીતિને લાત મારી પ્રવૃત્તિના વિષયમાંથી બ્હાર
“ ક્‌હાડવા સમર્થ થઈએ છીયે પણ પ્રીતિને હૃદયમાંથી ક્‌હાડવી તે
“ આપણા હાથની વાત નથી. પ્રીતિની ઉત્પત્તિ જેવી અનિવાર્ય છે તેવી
“ તેની નિવૃત્તિ પણ અસાધ્ય છે. અને તેટલા માટે જ પ્રસાદધનના
“ મંદિરમાં સરસ્વતીચંદ્રની અનુકમ્પા તમે કરી તે ધર્મરૂપ જ હતી.”

કુમુદસુંદરી–“ શુદ્ધ ઔષધબળે આંખના પડળ ખરી પડે છે તેમ
“ શુદ્ધ પરમ જ્ઞાનથી પ્રીતિનો પટ હૃદયમાંથી સરી પડે છે એમ
“ મહાત્માઓના અનુભવ છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર–“ તે સત્ય છે. પણ પ્રારબ્ધવાદનો અને જ્ઞાનનો
“ પણ દુરુપયોગ થાય છે. જે કાળે ધર્મથી કંઈ ક્રિયા કર્ત્તવ્ય થાય છે
“ તે કાળે પ્રારબ્ધવાદી થઈ બેસી ર્‌હેવું ને ક્રિયાના આરમ્ભમાંથી નિવૃત્ત
“ થવું એ મહાન્ અધર્મ છે. પ્રારબ્ધવાદનો ઉપયોગ સુખદુઃખની
“ નિવૃત્તિને માટે છે, ધર્મની નિવૃત્તિને માટે નથી; તેમ જ જ્ઞાનનો
“ ઉપયોગ અલક્ષ્યસ્વરૂપના પ્રબોધને માટે છે, લક્ષ્યધર્મની નિવૃત્તિને
“ માટે નથી; અહંકાર અને મમતાના પ્રધ્વંસને માટે છે, સર્વ ભૂતા-
“ ત્મકતામાંથી ઉત્પન્ન થતા પંચમહાયજ્ઞના પ્રધ્વંસને માટે નથી.
“ આરંભવાચક પ્રારબ્ધમાં અનારંભના ધર્મ જોનાર, કર્મ શબ્દનો અકર્મ
“ ભાગ્યવાચક અર્થે પ્રયોગ કરનાર, ઉંધી પુતળીની આંખોવાળા જન્તુ
“ આપણે પેલા રાફડાઓમાં જોયા તેમણે આ દેશનાં સજીવ પવનને
“ અને પાણીને સ્થાને જડ ચીકણી માટીના ખડક ઉભા કર્યા છે. તેમની
“ તામસી દૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ જ્ઞાનનો આવો દુરુપયોગ થયો છે,
“ આત્માગ્નિના યજ્ઞ હોલાઈ ગયા છે, ને દેખીયે છીયે એ દેશકાળ આપણે
“ શિર ખડો થયો છે. અહંકાર ને મમતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સકામ
“ અને વાસનાયુક્ત પ્રીતિ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી ખસી જાય તો
“ તે જ્ઞાનનું સાફલ્ય છે. નિરહંકાર અને નિર્મમ સર્વ ભૂતાત્મકતાના
“ પરિણામરૂપ નિષ્કામ ફ્લ–અભોગી મહાયજ્ઞોમાં પ્રીતિ જ્યારે સાધન
“ થાય છે ત્યારે જ એ ય ... ન ... સત્વર અને સંપૂર્ણ થાય છે.
“ જીવ, ઈશ્વર, ને ... ક્રિયા, ધર્મ,
“ ને જ્ઞાનની વિ

" મ્હારા સામો ધનુર્ધર થઈ ઉભો રહે છે ને તેના ભયથી તમારું સ્મરણ " કરાવનાર કંઈ પણ મનોરાજ્ય લાગે તે પડતું મુકું છું. પણ પેલા " રાફડાઓમાંથી જે દિવ્ય મૂર્ત્તિઓ નીકળી કાલ આપણી પાસે ઉપ- " દેશ કરતી ચાલી ગઈ એવી અનેક મૂર્ત્તિઓ નીકળતી જોવાની મ્હારી " વાસના તો ખસતી જ નથી !"

કુસુદસુંદરી–" તમારાં નેત્રપુટમાંથી આ અશ્રુધારાઓ વહી જાય " છે, તે મ્હારા હૃદયને વીંધે છે, તમે સ્વસ્થ થાવ. તમારા સાધ્યમાં " હું સાધનભૂત થઈશ ને ધર્મને જ માર્ગે થઈશ."

સરસ્વતીચંદ્ર–" કુસુદસુંદરી ! આ પત્રોના ઢગલા પ્રિય ચંદ્રકાંત- " ના હાથમાંથી પ્રારબ્ધે મ્હારા હાથમાં ખેંચી આણ્યા છે તે વાંચું છું " ને હૃદય ફાટે છે. મ્હારા પ્રિય મિત્રો ને દેશનાં નીવડ્યાં રત્નો ધુળમાં " રગદોળાય છે તે આજ સુધી હું જાણતો ન હતો તે આ પત્રોથી માત્ર " કંઈક જાણ્યું ને કેટલું હજી દૃષ્ટિબ્હાર હશે ? પ્રમાદધને તમને સુખી " કર્યાં હત તો હું જાતે બહુ સુખી થાત–પણ તેમણે અવળું કર્યું તેથી જ " સ્ત્રીજાતિની દુઃખસૃષ્ટિનાં કંઈક કિરણ મ્હારા નેત્રમાં આવવા પામ્યાં ! " આ સૃષ્ટિમાં કેટલી સ્ત્રીયોની કેટલી વેદનાઓ ઉભરાતી હશે, કેટલાં " કોમળ હૃદય દળાઈ જતાં હશે, કેટલાં આંસુની નદીયો ચાલતી હશે ? " ચંદ્રકાંતના દુઃખના પત્ર વાંચ્યા પણ આ દુઃખો કીયા પત્રોમાંથી " જડવાનાં હતાં ? લક્ષ્મીનો અને તમારો ત્યાગ કરતી વેળા આ ચિત્રો " પ્રત્યક્ષ હત તો મ્હારો ધર્મ કંઈ જુદો જ પ્રાપ્ત થાત. હું મ્હારા રાફ- " ડામાંથી છુટવા પામ્યો પણ તેની સાથે આ સર્વ જોવાના પ્રકાશ " જોવાનું મ્હારું નેત્ર પણ મ્હેં હાથે કરી ફોડી દીધું અને આર્યલોકની " અર્ધી વસ્તીની અને તે પણ સુન્દર અનાથ વસ્તીની દશા સુધારવાનું " મ્હારું સાધન મ્હેં જાતે ભાગી નાંખ્યું. હવે તો 'બની બનાઈ બન ગઈ' એ " વાત સત્ય છે. પણ–તોપણ–હવે આ વિષયનું શું કરવું, આ સર્વનાં દુઃખ " કેવાં હશે, એ કેમ જાણવાં, એ કેમ મટાડવાં, એ સર્વ વિચાર થાય છે " ત્યારે તમે અત્યારે દેખો છો એવી અશ્રુધારા આ નયનોમાં ચાલે છે; " કહ્યું માનતી નથી, અને અટકતી નથી. હું એ ધારાઓ જોઈને જ " તૃપ્ત થાઉં છું. જે વાતમાં મ્હારો ઉપાય નથી તેમાં કંઈ ધર્માધર્મ " પણ નથી ને જેવી રીતે મ્હારી વાસનાને શાંત કરતી વેળા તૃપ્ત થાઉ છું " તેથી ઉલટી રીતે આ અશ્રુઓને વ્હેવા દેઈને તૃપ્ત થાઉં છું."

કુસુદસુંદરી–" જે ત્યાગ જાતે ધર્મબુદ્ધિથી કર્યો તેના અણધાર્યા ' પરિણામથી ખિન્ન થવું એ અધર્મ નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–“ છે તો છે, ને નથી તો નથી.”

કુમુદસુંદરી-“તમે ઘડીઘડી કહેતા હતા કે આર્યદેશની સ્ત્રીયોને આર્યા-
“ પદને યોગ્ય ઉત્કર્ષ આપવાની તમારી વાસના છે–તે હજી છે કે નથી?”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ શું કહું ? એ વાસનાની વસ્તુ એથી પણ વધારે
“ દુર્લભ છે ને તેની પ્રાપ્તિના માર્ગને માટે પૂર્વે કરેલાં મનોરાજ્યને
“ સ્મરું છું તેની સાથે જ તમારા પણ સંસ્કારો હૃદયમાં ખડા થાય છે ને
“ કહેવડાવે છે કે–

“ इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारम्
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ॥ ”[1]

કુમુદસુંદરી-“ જે વસ્તુ આપને આજ નહી તો એ વર્ષે પ્રાપ્ત થવી
“ સુલભ છે તેને દુર્લભ ગણવા જેવી અધીરતા તમારામાં નક્કી નથી
“ જ, The time will come you need not fly.”[2]

સરસ્વતીચંદ્ર—“ કાળ તેને સુલભ કરશે પણ આપણી ધર્મ-
“ બુદ્ધિ શું સુઝાડશે તે કોણ જાણે છે? કુમુદસુંદરીનો ત્યાગ ન કર્યો
“ હત તો પઞ્ચબાણથી નિર્ભય રહી તેમને જ સ્વરૂપે-તેમના જ
“ દ્વારા—મ્હારો જીવ સર્વ સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં સુખદુઃખના દુર્લભ દર્શનને
“ સુલભ કરી લેત અને તેના ઉપાય શોધત. પવિત્ર પ્રિયજન !
“ એ નિર્ભયતા હવે મને મળવામાં જેટલી શકા છે તેટલી જ
“ દેશની સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ શરીરની ચિકિત્સા થવી અવિવાહિત
“ વૈદ્યને માટે દુર્લભ અને અનુચિત છે. સ્ત્રીની નાડી જોતાં તે નાડીના
“ સ્પર્શથી જ જ્યારે તે નાડી કે વૈદ્યની પોતાની નાડી ચમકે ત્યારે
“ વૈદ્યે નાડી જોવી જ મુકી દેવી યોગ્ય છે. મન્મથનો પરાભવ કરવો
“ કેવો વિકટ છે તે આપણે આજ પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તમારી અપૂર્વ સહા-
“ યતા મને ન મળી હત તો મન્મથે આજ મ્હારી ધજા તોડી પાડી
“ હત. સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં દુઃખ દૂર કરવાનાં સાધનમાં આવી સહાયતા ન
“ મળે તેને એ સાધન દુર્લભ છે–છતાં એ સાધનના સાધ્યને પ્રાપ્ત
“ કરવાની મ્હારી વાસના ખસતી નથી માટે જ હું અસુલભ વસ્તુની
“ પ્રાર્થના કરનાર મૂર્ખ છું. કોઈ નિમિત્તે કોઈ સ્ત્રીનું મ્હારે દર્શન થાય
“ છે ત્યાં તમને દેખું છું, ને તમને સ્મરું છું ત્યાં સર્વ સ્ત્રીજાતિનાં સુખ-
“ દુઃખ સ્મરું છું. તમને દેખું છું કે સ્મરું છું તેની સાથે સ્વયંભૂ મન્મથ

---

૧. કાલિદાસ. ૨. ટૉમ્સન.

"મ્હારા સામો ધનુર્ધર થઈ ઉભો ર્‌હે છે ને તેના ભયથી તમારું સ્મરણ
"કરાવનાર કંઈ પણ મનોરાજ્ય લાગે તે પડતું મુકું છું. પણ પેલા
"રાફડાઓમાંથી જે દિવ્ય મૂર્ત્તિઓ નીકળી કાલ આપણી પાસે ઉપ-
"દેશ કરતી ચાલી ગઈ એવી અનેક મૂર્ત્તિઓ નીકળતી જોવાની મ્હારી
"વાસના તો ખસતી જ નથી !"

કુમુદસુંદરી–"તમારાં નેત્રપુટમાંથી આ અશ્રુધારાઓ વહી જાય
"છે, તે મ્હારા હૃદયને વીંધે છે, તમે સ્વસ્થ થાવ. તમારા સાધ્યમાં
"હું સાધનભૂત થઈશ ને ધર્મને જ માર્ગે થઈશ."

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુમુદસુંદરી ! આ પત્રોના ઢગલા પ્રિય ચંદ્રકાંત-
"ના હાથમાંથી પ્રારબ્ધે મ્હારા હાથમાં ખેંચી આણ્યા છે તે વાંચું છું
"ને હૃદય ફાટે છે. મ્હારા પ્રિય મિત્રો ને દેશનાં નીવડ્યાં રત્નો ધુળમાં
"રગદોળાય છે તે આજ સુધી હું જાણતો ન હતો તે આ પત્રોથી માત્ર
"કંઈક જાણ્યું ને કેટલું હજી દૃષ્ટિબ્હાર હશે ? પ્રમાદધને તમને સુખી
"કર્યાં હત તો હું જાતે બહુ સુખી થાત–પણ તેમણે અવળું કર્યું તેથી જ
"સ્ત્રીજાતિની દુઃખસૃષ્ટિનાં કંઈક કિરણ મ્હારા નેત્રમાં આવવા પામ્યાં !
"આ સૃષ્ટિમાં કેટલી સ્ત્રીયોની કેટલી વેદનાઓ ઉભરાતી હશે, કેટલાં
"કોમળ હૃદય દળાઈ જતાં હશે, કેટલાં આંસુની નદીયો ચાલતી હશે ?
"ચંદ્રકાંતના દુઃખના પત્ર વાંચ્યા પણ આ દુઃખો કીયા પત્રોમાંથી
"જડવાનાં હતાં ? લક્ષ્મીનો અને તમારો ત્યાગ કરતી વેળા આ ચિત્રો
"પ્રત્યક્ષ હત તો મ્હારો ધર્મ કંઈ જુદો જ પ્રાપ્ત થાત. હું મ્હારા રાફ-
"ડામાંથી છુટવા પામ્યો પણ તેની સાથે આ સર્વ જોવાના પ્રકાશ
"જોવાનું મ્હારું નેત્ર પણ મ્હેં હાથે કરી ફોડી દીધું અને આર્યલોકની
"અર્ધી વસ્તીની અને તે પણ સુન્દર અનાથ વસ્તીની દશા સુધારવાનું
"મ્હારું સાધન મ્હેં જાતે ભાગી નાંખ્યું. હવે તો 'બની બનાઈ બન ગઈ' એ
"વાત સત્ય છે. પણ–તોપણ–હવે આ વિષયનું શું કરવું, આ સર્વનાં દુઃખ
"કેવાં હશે, એ કેમ જાણવાં, એ કેમ મટાડવાં, એ સર્વ વિચાર થાય છે
"ત્યારે તમે અત્યારે દેખો છો એવી અશ્રુધારા આ નયનોમાં ચાલે છે;
"કહ્યું માનતી નથી, અને અટકતી નથી. હું એ ધારાઓ જોઈને જ
"તૃપ્ત થાઉં છું. જે વાતમાં મ્હારો ઉપાય નથી તેમાં કંઈ ધર્માધર્મ
"પણ નથી ને જેવી રીતે મ્હારી વાસનાને શાંત કરતી વેળા તૃપ્ત થાઉં છું
"તેથી ઉલટી રીતે આ અશ્રુઓને વ્હેવા દેઈને તૃપ્ત થાઉં છું."

કુમુદસુંદરી–"જે ત્યાગ જાતે ધર્મબુદ્ધિથી કર્યો તેના અણધાર્યા
'પરિણામથી ખિન્ન થવું એ અધર્મ નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–“ જે વાત હાથમાં છે તે કરવા ન કરવામાં ધર્માધર્મ
“ છે. જે હાથમાં નથી તેમાં ધર્મ પણ નથી, અધર્મ પણ નથી. સીતાનો
“ ધર્મબુદ્ધિથી ત્યાગ કરી રામચંદ્ર પ્રીતિને બળે રોયા હતા. કુમુદસુંદરી,
“ ધર્મ પ્રમાણે આપણે પ્રીતિને લાત મારી પ્રવૃત્તિના વિષયમાંથી બ્હાર
“ ક્‌હાડવા સમર્થ થઈએ છીયે પણ પ્રીતિને હૃદયમાંથી ક્‌હાડવી તે
“ આપણા હાથની વાત નથી. પ્રીતિની ઉત્પત્તિ જેવી અનિવાર્ય છે તેવી
“ તેની નિવૃત્તિ પણ અસાધ્ય છે. અને તેટલા માટે જ પ્રમાદધનના
“ મંદિરમાં સરસ્વતીચંદ્રની અનુકમ્પા તમે કરી તે ધર્મરૂપ જ હતી.”

કુમુદસુંદરી–“ શુદ્ધ ઔષધબળે આંખના પડળ ખરી પડે છે તેમ
“ શુદ્ધ પરમ જ્ઞાનથી પ્રીતિનો પટ હૃદયમાંથી સરી પડે છે એમ
“ મહાત્માઓના અનુભવ છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર–“ તે સત્ય છે. પણ પ્રારબ્ધવાદનો અને જ્ઞાનનો
“ પણ દુરુપયોગ થાય છે. જે કાળે ધર્મથી કંઈ ક્રિયા કર્ત્તવ્ય થાય છે
“ તે કાળે પ્રારબ્ધવાદી થઈ બેસી ર્‌હેવું ને ક્રિયાના આરભમાંથી નિવૃત્ત
“ થવું એ મહાન્ અધર્મ છે. પ્રારબ્ધવાદનો ઉપયોગ સુખદુઃખની
“ નિવૃત્તિને માટે છે, ધર્મની નિવૃત્તિને માટે નથી; તેમ જ જ્ઞાનનો
“ ઉપયોગ અલક્ષ્યસ્વરૂપના પ્રબોધને માટે છે, લક્ષ્યધર્મની નિવૃત્તિને
“ માટે નથી; અહંકાર અને મમતાના પ્રધ્વંસને માટે છે, સર્વ ભૂતા-
“ ત્મકતામાંથી ઉત્પન્ન થતા પંચમહાયજ્ઞના પ્રધ્વંસને માટે નથી.
“ આરંભવાચક પ્રારબ્ધમાં અનારંભના ધર્મ જોનાર, કર્મ શબ્દનો અકર્મ
“ ભાગ્યવાચક અર્થે પ્રયોગ કરનાર, ઉંધી પુતળીની આંખોવાળા જન્તુ
“ આપણે પેલા રાફડાઓમાં જોયા તેમણે આ દેશનાં સજીવ પવનને
“ અને પાણીને સ્થાને જડ ચીકણી માટીના ખડક ઉભા કર્યા છે. તેમની
“ તામસી દૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ જ્ઞાનનો આવો દુરુપયોગ થયો છે,
“ આત્માગ્નિના યજ્ઞ હોલાઈ ગયા છે, ને દેખીયે છીયે એ દેશકાળ આપણે
“ શિર ખડો થયો છે. અહંકાર ને મમતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સકામ
“ અને વાસનાયુક્ત પ્રીતિ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી ખસી જાય તો
“ તે જ્ઞાનનું સાફલ્ય છે. નિરહંકાર અને નિર્મમ સર્વ ભૂતાત્મકતાના
“ પરિણામરૂપ નિષ્કામ ફલ–અભોગી મહાયજ્ઞોમાં પ્રીતિ જ્યારે સાધન
“ થાય છે ત્યારે જ એ યજ્ઞમાં આહુતિ શુદ્ધ સત્વર અને સંપૂર્ણ થાય છે.
“ જીવ, ઈશ્વર, ને બ્રહ્મની જેવી ત્રિપુટી ગણી છે તેવી જ ક્રિયા, ધર્મ,
“ ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી છે. ધર્મ ક્રિયાના નિયન્તાનો અધિકાર છે, ને

"જ્ઞાન તે નિર્ગુણ અને કૃતકૃત્ય ધર્મનું ફળ છે. ધર્મ કૃતકૃત્ય થાય ત્યાં
"સુધીનું જ્ઞાન સંસિદ્ધ દશામાં સોળે કળાથી પ્રકાશ પામતું નથી અને
"ધર્મવિનાનું સંપૂર્ણ ક્હેવાતું જ્ઞાન તે, ગ્રસ્ત થયલા સંપૂર્ણ ચન્દ્ર જેવું,
"છતે પ્રકાશે, અંધકારરૂપ છે. એકલા આવા જ્ઞાનનું સેવન કરનારની
"ગતિને શ્રુતિમાં અંધતિમિરથી ભરેલી કહી છે અને તેવા જન્તુ
"'અસૂર્ય' લોકને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેલું છે. અંહીના સાધુજનો
"આના મર્મ સમજે છે. આવા ગ્રહણથી મુક્ત થયલું જ્ઞાન તે જ સાત્વિક
"જ્ઞાન છે અને એ જ જ્ઞાનપદને પામનાર સાધુજન બ્રહ્મદ્વૈત પામે છે.
"એવા સાત્વિક જ્ઞાનરૂપ થયલાં સાધુજનોના મનુષ્યયજ્ઞોમાં પ્રીતિ
"સોમરસનું કામ કરે છે; અને, કુમુદસુંદરી, શું તમારે માટે, કે શું
"આ દેશને માટે, માંડેલા મ્હારા મહાયજ્ઞને માટે પ્રાપ્ત થયેલાં મ્હારા
"સોમરસને હું ધર્મરૂપ જ ગણું છું, ને તે ઉપરથી ઇંગ્રેજ કવિનું વાક્ય
"સમજજો કે—

" 'Tis better to have lov'd and lost,
" Than never to have lov'd at all."*

કુમુદસુંદરી–"પ્રીતિ પણ શું વાસના નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે. તે
"કામથી ઉત્પન્ન થાય છે ને કામક્ષયથી ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ
"જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચંદ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના
"જેવી સહચાર-પ્રદક્ષિણાની સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. એ
"સ્વયંભૂ છે માટે જ જ્ઞાનવિના અન્યથી નિવાર્ય નથી, ને પ્રીતિ ધર્મ્ય
"હોય છે ત્યારે જ્ઞાન પણ એનું નિવારક નથી. માતાપિતાની પ્રીતિનું
"નિવારણ કોઈ જ્ઞાન કરતું નથી. તે સઉ આ કારણની કલ્પનાથી.
"સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિને આપણા લોક ક્ષુદ્ર ગણે છે તે તેમાં વાસનાની
"કલ્પનાથી. આર્યસંસાર એવો ક્ષુદ્ર થઈ ગયો છે કે દમ્પતીવચ્ચે પ્રીતિનું
"મૂળ કામવાસના વિના કે પુત્રવાસના વિના અન્ય હોવાનો સંભવ
"પણ સ્વીકારતું નથી એવું ચંદ્રકાંત ક્હેતો હતો અને તેના ક્હેવામાં
"કોણ જાણે કેટલું સત્ય હશે ?"

કુમુદસુંદરી–"ત્યાગકાળે આપે દેશહિત દ્રવ્યવિના કેવી રીતે કરવા
"ધારેલું ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"સંસારમાં સ્થાનેસ્થાને યાત્રા કરી, અવલોકન
"કરી, બોધ આપી—"

---

* Tennyson's "In Memoriam."

કુમુદસુંદરી—" ભગવાન બુદ્ધની પેઠે ? "

સુરસ્વતીચંદ્ર—" કંઈક એમ જ."

કુમુદસુંદરી—" હવે વિચાર શાથી ફર્યો ? "

સરસ્વતીચંદ્ર–" નવા જોયલા રાફડાના ગઠ્ઠા એવા તો બાઝી ગયા છે " કે તે પ્રકાશથી પીગળે એમ નથી, અગ્નિથી બળે એમ નથી, ને કુહાડાથી " ખોદી નંખાય એમ નથી. જ્યાં નાગલોકનાં મણિ અને વિષ પણ " નિષ્ફળ થાય છે ત્યાં મ્હારા જેવાના શબ્દોદ્ગારની શી શક્તિ ? બુદ્ધભગ- " વાનની વાણી પ્રકાશમય જન્તુઓમાં ફરી વળતી હતી. આ કાળની " વાણીના જડ રાફડાઓમાં પડઘા પણ નથી થતા."

કુમુદસુંદરી–" હવે કેઈ શક્તિ તમારી પાસે હોય તો કામ લાગે " એવી છે ? "

સરસ્વતીચંદ્ર–" વિદ્યા, સાધુતા, અને લક્ષ્મી એ ત્રણ શક્તિયો " જોઈએ તેમાં ત્રીજી નથી ને ચોથી તમારા હૃદયમાં છે તે જાણો છો."

કુમુદસુંદરી—" ત્રીજી ચોથી ન હોય તો ન જ ચાલે ? "

સરસ્વતીચંદ્ર—" સોમરસનું પાન જે સુઝાડે તે ખરું."

કુમુદસુંદરી—" કેવા પ્રકારનો સોમ ? "

સરસ્વતીચંદ્ર—" દેશયજ્ઞમાં દેશપ્રીતિ એ જ સોમરસ. "

કુમુદસુંદરી—" તે ક્યારે સુઝાડશે ? "

સરસ્વતીચંદ્ર–" એ રસથી આ હૃદયમાં સમુદ્રમન્થન થઈ રહેશે " ત્યારે. "

કુમુદસુંદરી–" આજ આપણે વિકાર વગર ફલાહાર લેઈ લીધો."

સરસ્વતીચંદ્ર–" દેશની પ્રીતિમાં વ્યક્તિની સ્થૂલ પ્રીતિ પેલા " રાફડામાંના કુહાડાની દશાને પામી. "

કુમુદસુંદરી–" હું ત્યારે તમારા આ દેશપ્રીતિના નવા રાફડાનું ' પોષણ કરીશ ને તેના આ કુહાડાને તેમાં ડુબવા દેઈશ."

સરસ્વતીચંદ્ર–" મ્હેં તમને કહ્યું હતું કે તમે જે કંઈ કરશો તે " શુદ્ધ અને સુન્દર જ હશે. "

કુમુદસુંદરી–" હું તો આપની પાસે રહી શકવાના મ્હારા લોભી " સ્વાર્થને માટે આમ કરવાની છું. "

સરસ્વતીચંદ્ર–" સૂક્ષ્મ સુન્દર વાસનાઓમાંથી પારકાનું પણ " કલ્યાણ થવા પામે છે તેનું આ દૃષ્ટાંત. "

કુમુદસુંદરી–" સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ સર્વ વાસનાઓની વાત જ ન કરવી; " સ્વાર્થ શબ્દ કરતાં 'વાસના' શબ્દ વધારે સૂચક અને ઉદ્દીપક છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" એમ લાગે છે. "

કુમુદસુંદરી–" એ વિક્ષેપશક્તિનો જ વિક્ષેપ કરવાનો માર્ગ એ
" કે મ્હારે હવે જવું અને આપે આપનો લેખ હાથમાં લેવો. "

સરસ્વતીચંદ્ર–" તમે ક્યારે આવશો ? "

કુમુદસુંદરી–" સાધુજનો પ્રસાદ તૈયાર કરે છે તેમાં હું સહાયભૂત
" થઈશ ને સાયંકાળે આવીશ. "

સરસ્વતીચંદ્ર–" સાયંકાળ પણ સૂચક ને દીપક છે. "

કુમુદસુંદરી–" હું ઉઠવા જાઉં છું ને જતી જતી બેસું છું. આપનો
" હાથ લાંબો થયો છે ને મ્હારો પાલવ તેમાં પકડાયો છે. "

સરસ્વતીચંદ્ર–" અલકબ્હેન પાસે એ હાથને જે શક્તિયે પવિત્ર
" રાખ્યો તે આજ પણ રાખી શકશે. "

કુમુદસુંદરી–" આપે આપની મેળે જ પાલવને ચોહ્યો છે. મ્હારા
" કરતાં આપની સમર્થતા વિશેષ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"પવિત્ર રહેવામાં પણ આપણું અદ્વૈતજ સહાયક છે."

કુમુદસુંદરી–"એ પણ સત્ય છે. પણ શું આપણે એવાં અનાથ અને
" ક્ષુદ્ર પામર પ્રાણી છીયે કે ઘડી ઘડી આમ આટલા પ્રયાસ કરીયે
" છીએ ત્યારે જ આમ વ્યવસ્થિત રહી શકીયે છીયે ? "

સરસ્વતીચંદ્ર–" સર્વ સુવ્યવસ્થાનો લાભ અહંકારના ત્યાગથી,
" દીર્ઘ સૂક્ષ્મ તપથી, અત્યંત સાવધતાથી, અને સસિદ્ધસાધક બુદ્ધિ-
" પ્રયોગથી જ થાય છે. માન અને મદનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિથી મુદિ-
" તાશયને માર્ગે પ્રવર્ત્તવું એવી મને દીક્ષા છે."

કુમુદસુંદરી–" તેની સિદ્ધિ અસ્તુ ! હું આજ્ઞા માગું છું."

સરસ્વતીચંદ્ર–" જવાની ત્વરા જ છે ? "

કુમુદસુંદરી–" પોતાનો પણ વિશ્વાસ નહી ત્યાં ધર્મની ગતિ
" ત્વરિત કર્યાથી જ લાભ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" મ્હેં તમને દુઃખમાં નાંખ્યાં તેને સટે તમે મ્હારું
" કલ્યાણ સાધો છો. "

કુમુદસુંદરી—" ને સાથે મ્હારું પણ સાધું છું. "

સરસ્વતીચંદ્ર–" ઈશ્વર તેમાં સિદ્ધિ આપો. "

પ્રકરણ ૩૪

અર્જુનના[1] વાયુરથ અને દાવાનળ.

For, while the tired waves, slowly breaking,
Seem scarce one painful inch to gain,
Far back, through creek and inlet making,
Comes silent, flooding in, the main.

Quotation.

एवमुक्तः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥
सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा ।
ददाह खाण्डवं दावं युगान्तमिव दर्शयन् ॥
तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ ॥
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥

મહાભારત—આદિપર્વ.

(ઉપરના શ્લોકમાં કૃષ્ણ અને અર્જુને ખાંડવવનમાં દાવાનળ લગાડી તેમાંનાં ચારે દિશાનાં ભૂતોનો સંહાર કરી અગ્નિને તૃપ્ત કર્યાનું વર્ણન છે.)

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।
पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥
पुष्पिण्यौ चरते जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥
आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥
कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

અર્થ:-"હે રોહિત! એવી શ્રુતિ છે કે જુદી જુદી અનેક રીતોથી શ્રાન્ત થાય તેને માટે શ્રી છે—ફરે તે ચરે! બેસી રહેનાર ને ન ફરનાર લોક પાપી છે! ઇન્દ્ર તો ફરનાર ચરનારનો જ સખા છે! જ્યારે એ પુષ્પિણી જંઘાઓ ચરે છે ત્યારે આત્મા ફલગ્રહી થાય છે! પ્રવાસમાં શ્રમ વડે કરીને એનાં સર્વ પાપ સુઈ જાય છે. બેસનારનું ભાગ્ય બેસી જાય છે; ઉઠનારનું ઉઠે છે; સુનારનું સુઈ જાય છે; અને ચાલનારનું ભાગ્ય

---

૧. પ્રકરણ ૧૧ થી આ પ્રકરણનો બોધ થશે.

ચાલવા-વધવા-માંડે છે. સુઈ રહેનાર કલિયુગ થાય છે; બેસનાર દ્વાપર થાય છે; ઉઠનાર ત્રેતા થાય છે. અને ફરનાર–ચાલનાર–ઉદ્યોગી લોક કૃતયુગને—સત્યયુગને પામે છે—કૃતયુગરૂપ થાય છે."

(ઐતરેય બ્રાહ્મણ: ઇન્દ્રે કરેલો ઉપદેશ.)



સાધુજનોના પ્રસાદમાં ભળી જઈ સરસ્વતીચંદ્ર સાધુઓ સાથે ચિરંજીવશૃંગના પ્રદેશો જોવા એક દિશામાં ફરવા ગયો, અને કુમુદસુંદરીને લેઈ સાધ્વીઓ પણ બીજી દિશામાં ફરવા ગઈ. શૃંગના કોટની બ્હાર એક ન્હાનું સરખું તળાવ હતું તેની ચારે પાસ આરા હતા. એ આરા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સર્વની સાથમાં ફરતો હતો તેવામાં શંકાપુરી ને શાન્તિદાસ પણ ત્યાં આવી ર્‌હહ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર જરાક સઉથી છુટો પડી ઉભો ત્યાં શંકાપુરી એની પાસે આવી પ્હોંચ્યો ને ધીમે રહી એના કાનમાં કહેતો હોય તેમ બોલ્યો:

"નવીનચંદ્ર, સાધુનો વેશ લેઈ આવાં કામ કરે છે ? પણ સરત "રાખજે કે પસ્તાવું પડશે. See how you dissipate yourself "under this mask!"

એને ઇંગ્રેજી બોલતો જોઈ અને આવાં વાક્ય ઉચ્ચારતો જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ચમક્યો, પણ તરત સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો; "ભાઈ, "હું ધારું છું કે સાધુતા રહસ્ય તમે જાણશો તેમ તેમ મને ઓળખશો, "અને તેમ તેમ આ આ શબ્દો તમને દુઃખ કરશે; માટે સંસારની "પ્રપંચજાળનાં સ્વપ્ન જોવાનો અભ્યાસ નીચલા દેશમાં પડ્યો છે તે "ભુલી જઈ સુન્દરગિરિના અભ્યાસના સંસ્કાર પામવા જેટલું ધૈર્ય "આણો ને તે પછી મ્હારો ન્યાય જે કરવો હોય તે કરજો."

સુરદાસ અને માયાપુરી સાધુઓ આમની પાછળ ઉભા હતા તેમણે આ ચર્ચા સાંભળી ને કંઈક ક્રોધ કરી આગળ આવ્યા ને માયાપુરી શંકાપુરીનો હાથ ઝાલી બોલ્યો. "ઉત્તમાધિકારી સાધુજનની "સાથે રાખવાનો વિનયધર્મ જે સાધુ પાળી શકતો નથી તે સુન્દર-"ગિરિનો પણ અધિકારી નથી અને પુનઃ આવું વર્તન કરશો તો "મણિરાજ મહારાજે આપેલા અધિકારી ગુરુજી તમને નિમ્ન પ્રદેશમાં "મોકલી દે એવી સૂચના મ્હારે કરવી પડશે."

શંકાપુરી શાંતિદાસને લેઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો અને કોટની બીજી પાસ સાધ્વીઓ હતી ત્યાં જઈ તેમનાથી છેટે એક રસ્તાને છેડે

પ્રકરણ ૩૪

અર્જુનના[1] વાયુરથ અને દાવાનળ.

For, while the tired waves, slowly breaking,
Seem scarce one painful inch to gain,
Far back, through creek and inlet making,
Comes silent, flooding in, the main.

Quotation.

एवमुक्तः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥
सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा ।
ददाह खाण्डवं दावं युगान्तमिव दर्शयन् ॥
तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ ॥
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥

મહાભારત—આદિપર્વ.

(ઉપરના શ્લોકમાં કૃષ્ણ અને અર્જુને ખાંડવવનમાં દાવાનળ લગાડી તેમાંનાં ચારે દિશાનાં ભૂતોનો સંહાર કરી અગ્નિને તૃપ્ત કર્યાનું વર્ણન છે.)

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।
पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥
पुष्पिण्यौ चरते जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥
आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥
कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

અર્થઃ—"હે રોહિત! એવી શ્રુતિ છે કે જુદી જુદી અનેક રીતોથી શ્રાન્ત થાય તેને માટે શ્રી છે—ફરે તે ચરે! બેસી ર્‌હેનાર ને ન ફરનાર લોક પાપી છે! ઇન્દ્ર તો ફરનાર ચરનારનો જ સખા છે! જ્યારે એ પુષ્પિણી જંઘાઓ ચરે છે ત્યારે આત્મા ફલગ્રહી થાય છે! પ્રવાસમાં શ્રમ વડે કરીને એનાં સર્વ પાપ સુઈ જાય છે. બેસનારનું ભાગ્ય બેસી જાય છે; ઉઠનારનું ઉઠે છે; સુનારનું સુઈ જાય છે; અને ચાલનારનું ભાગ્ય

---

૧. પ્રકરણ ૧૧ થી આ પ્રકરણનો બોધ થશે.

ચાલવા–વધવા–માંડે છે. સુઈ રહેનાર કલિયુગ થાય છે; બેસનાર દ્વાપર થાય છે; ઉઠનાર ત્રેતા થાય છે. અને ફરનાર–ચાલનાર–ઉદ્યોગી લોક કૃતયુગને—સત્યયુગને પામે છે—કૃતયુગરૂપ થાય છે.”

(ઐતરેય બ્રાહ્મણ: ઇન્દ્રે કરેલો ઉપદેશ.)



ધુજનોના પ્રસાદમાં ભળી જઈ સરસ્વતીચંદ્ર સાધુઓ સાથે ચિરંજીવશૃંગના પ્રદેશો જોવા એક દિશામાં ફરવા ગયો, અને કુસુદસુંદરીને લેઈ સાધ્વીઓ પણ બીજી દિશામાં ફરવા ગઈ. શૃંગના કોટની બ્હાર એક ન્હાનું સરખું તળાવ હતું તેની ચારે પાસ આરા હતા. એ આરા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સર્વની સાથમાં ફરતો હતો તેવામાં શંકાપુરી ને શાન્તિદાસ પણ ત્યાં આવી ર્‍હહ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર જરાક સઉથી છુટો પેઠી ઉભો ત્યાં શંકાપુરી એની પાસે આવી પ્હોંચ્યો ને ધીમે રહી એના કાનમાં કહેતો હોય તેમ બોલ્યો:

“ નવીનચંદ્ર, સાધુનો વેશ લેઈ આવાં કામ કરે છે ? પણ સરત “ રાખજે કે પસ્તાવું પડશે. See how you dissipate yourself “ under this mask ! ”

એને ઇંગ્રેજી બોલતો જોઈ અને આવાં વાક્ય ઉચ્ચારતો જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ચમકયો; પણ તરત સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો; “ ભાઈ, “ હું ધારું છું કે સાધુતા રહસ્ય તમે જાણશો તેમ તેમ મને ઓળખશો, “ અને તેમ તેમ આ આ શબ્દો તમને દુઃખ કરશે; માટે સંસારની “ પ્રપંચજાળનાં સ્વપ્ન જોવાનો અભ્યાસ નીચલા દેશમાં પડ્યો છે તે “ ભુલી જઈ સુન્દરગિરિના અભ્યાસના સંસ્કાર પામવા જેટલું ધૈર્ય “ આણો ને તે પછી મ્હારો ન્યાય જે કરવો હોય તે કરજો. ”

સુરદાસ અને માયાપુરી સાધુઓ આમની પાછળ ઉભા હતા તેમણે આ ચર્ચા સાંભળી ને કંઈક ક્રોધ કરી આગળ આવ્યા ને માયાપુરી શંકાપુરીનો હાથ ઝાલી બોલ્યો. “ ઉત્તમાધિકારી સાધુજનની “ સાથે રાખવાનો વિનયધર્મ જે સાધુ પાળી શકતો નથી તે સુન્દર- “ ગિરિનો પણ અધિકારી નથી અને પુનઃ આવું વર્તન કરશો તો “ મણિરાજ મહારાજે આપેલા અધિકારી ગુરુજી તમને નિમ્ન પ્રદેશમાં “ મોકલી દે એવી સૂચના મ્હારે કરવી પડશે. ”

શંકાપુરી શાંતિદાસને લેઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો અને કોટની બીજી પાસ સાધ્વીઓ હતી ત્યાં જઈ તેમનાથી છેટે એક રસ્તાને છેડે

બેસી કુસુદસુંદરી સામે તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો. કુમુદસુંદરી જરાક ચમકી ને એને છળતી જોઈ બીજી સાધ્વીઓએ એની આસપાસ વીંટાઈ વળી ભક્તિ અને વામનીને શંકાપુરી પાસે મોકલી.

વામની—“ બિન્દુમતીને ત્રાસ દેનાર તમે ખરા ઠની ? ”

શંકાપુરી—“તે પુછવાનો તમને શો અધિકાર ?”

ભક્તિ—“ તમે સંસારમાંથી નવા આવેલા જાણી સાધ્વીઓએ “ એકવાર તમને ક્ષમા આપી છે. જ્યાં સાધ્વીજનો વિશ્રાંતિ લેવા કે “ વિહાર કરવા બેઠી કે ફરતી હોય ત્યાં આમ બેસી રહેવું ને દૃષ્ટિને “ નિરંકુશ રાખવી તે સંસારીયોમાં નિર્દોષ ગણાતું હશે, પણ અમારે “ ત્યાં અસાધુતા ગણાય છે. માટે તમને પુછવાનો તો શું પણ અવશ્ય “ લાગે તો ઉચકીને આ શિલાઓ ઉપરથી નીચલા પ્રદેશમાં પડો એમ “ ગગડાવી પાડવાનો પણ અમને અધિકાર છે, તે અધિકાર વાપરવા “ જેટલી અમારી સંખ્યા અને શારીરિક શક્તિ છે. માટે કૃપા કરી “ ચાલ્યા જાવ-નહી તો અમારો પૂર્ણ અધિકાર અમે વાપરીશું. ”

શંકાપુરી–“ક્ષમા કરજો. અમે સહજ બેઠા હતા તે જઈયે છીયે.”

આ બનાવો ગુફામાં જઈ સઉ ભુલી ગયાં, અને સાયંકાળે સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ગુફામાં છેક ઉપલી અગાશીમાં બેસી ચારે પાસની સુંદર ચિત્ર જેવી સૃષ્ટિને શાંત વૃત્તિથી એક પાસથી જોતો જોતો બેઠો અને પોતાની પાછળ આવી ઉભેલી કુમુદસુંદરીના પગનો ઘસારો આ જોવાની લ્હેમાં સંભળાયો નહી. થોડીવારે કુમુદ જ ધીમે રહી બોલી.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! ”

સરસ્વતીચંદ્રે પાછળ જોયું, કુમુદ થોડે છેટે બેઠી, ને બે જણ સૃષ્ટિને જોવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં આકાશમાં ચંદ્રબિમ્બ દેખાયું ને અંધકાર વધ્યો તેમ તેમ, પ્રકાશમાં વધવા લાગ્યું. તો પણ દિવસ હજી અસ્ત થયો ન હતો અને ચારે પાસનાં પર્વતનાં શિખરો, આઘેનાં ઝાડો અને તેથી આઘેની ભૂરેખા, એ સર્વે ઉપરથી રંગ ખસી જતા દેખાતા હતા અને સટે એકલા આકાર અને છાયાની સૃષ્ટિ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉપસી આવતી હતી. પક્ષીઓ પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં લાગ્યાં ને માત્ર છેક ઉંચે કોઈક પક્ષી દેખાતું ન દેખાતું હતું. આ સર્વ સૃષ્ટિ ઉપર ઉંચેથી આવતી ચંદ્રની ચંદની પથરાતી હતી—બીડાતી હતી. થોડી વારમાં તે બીડાઈ જ ગઈ અને દિવસ ડબાઇને બે પડની વચ્ચે થઈને બ્હાર નીકળી ગયો લાગ્યો. આ શાંતિને પોતે વધારતી હતી કે તોડતી હતી એની સમજણ કોઈને પડે નહી એવી રીતે આ સર્વ જોતી જોતી કુમુદ બોલી.

" વિવાહવિધિમાં વર કન્યાને ક્‌હે છે કે હું આકાશ ને તું પૃથ્વી-
" તે શાથી ? આ મનોરથનું રહસ્ય શું હશે ને વિવાહથી એ મનોરથ
" કેવી રીતે પુરાતો હશે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—" આકાશ પૃથ્વીનું આચ્છાદન કરે છે ને જળ
" વર્ષે છે, ને પૃથ્વી તે ધારે છે."

કુમુદ જરાક અચકી, ને અટકી, કંઈક ઓઠ કરડી, અંતે બોલીઃ
" એટલો સ્થૂલ અર્થ જ હશે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રશ્નથી સજ્જ થયો ને વિચાર કરી બોલવા
લાગ્યોઃ " નાસ્તો ! આપણાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના અંગભૂત સમુદ્રનું
" પાણી આકાશમાં ચ્હડે છે ને આકાશ મેઘરૂપ ગર્ભનું ધારણ કરે છે;
" તે મેઘ પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે ને પૃથ્વી એ વૃષ્ટિના સિંચેલા જળને ગર્ભરૂપે
" ધરે છે ને તેમાંથી અનેક સમૃદ્ધિઓને રસિક રૂપરંગ આપી પરમ
" પુરુષના મહાયજ્ઞને સમૃદ્ધ કરે છે; એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અર્થ જોતાં
" પૃથ્વી જેવી સ્ત્રીના હૃદયના રસ આકાશ જેવા આચ્છાદક પુરુષના
" હૃદયમાં ચ્હડે છે, ત્યાં ગર્ભરૂપે ર્‌હે છે અને ત્યાંથી પાછા સ્ત્રીના હૃદયમાં
" સુવૃષ્ટ થાય છે. સ્ત્રી પણ એ રસથી સગર્ભ થઈ નવી સમૃદ્ધિઓને
" જન્મ આપે છે તે દમ્પતીના યજ્ઞોમાં ઉપયોગી થાય છે. કુમુદસુંદરી !
" સૂક્ષ્મ રસની પ્રથમ ઉત્પત્તિ જેવી સ્ત્રીના હૃદયમાં છે તેમ એ રસનો
" લય પણ એ જ હૃદયમાં છે ને ફળદાતા પણ એ જ હૃદય છે. પુરુષ
" તો માત્ર મધ્યકાળે એ રસનો લેનાર થઈને તેનો જ પાછો આપનાર
" થાય છે."

કુમુદસુંદરી-" એટલો બધો વિચાર આ ઉપમામાં હશે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર-" એની સાથે જ બીજી ઉપમા છે કે સ્ત્રી તે ઋક્
" છે ને પુરુષ તે સામ છે. ઋક્‌સંહિતાના સાગરમાંથી સામની ઉત્પત્તિ
" છે ને સ્થિતિ છે તેવી જ સમુદ્રવાળી પૃથ્વીમાંથી આકાશના મેઘની,
" ને તેવી જ સ્ત્રીના હૃદયમાંથી પુરુષના હૃદયની, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ છે."

કુમુદસુંદરી-" જો એટલું હોય તો બીજું આ પણ તેમાં ખરું કે
" પૃથ્વીના સાગરનું ખારું પાણી આકાશના જ પ્રતાપથી મીઠું થાય છે
" ને ઋક્‌સંહિતાના ઉચ્ચાર સામરૂપ પામીને ગાનરૂપ થાય છે. સ્ત્રીહૃદય
" પણ પુરુષના હૃદયને પામીને અને પુરુષના હૃદયની શક્તિથી જ
" જીભને ને કાનને માટે મધુર થઈ જતું હોય તો હોય."

સરસ્વતીચંદ્રે સ્મિત કર્યું: "સ્વપ્નનું મંગળસૂત્ર અત્યારે પણ તમારા
" હૃદયને શક્તિ આપતું દેખાય છે. તમે કહો છો તે પણ સત્ય છે, માટે
" જ લોકયાત્રામાં પ્રીતિરથના બે અશ્વ પેઠે એક ધુરીએ જોડાયલાં
" દમ્પતીહૃદય રથમાં બેઠેલાં દમ્પતીજીવનનું વહન કરે છે ને તેમના
" યજ્ઞ તેમના પરસ્પરબળથી વેગ પામે છે."

કુમુદસુંદરી–" લોકયાત્રાને માટે આવી ધુરીએ જોડાવું તે વિવાહ!
" એમ જ કે નહી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" એમ જ."

કુમુદસુંદરી–" આપણા દેશમાં તેની અવસ્થા કેવી હશે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" આ પ્રશ્ન મ્હારું દુઃખ તાજું કરે છે! કુમુદસુંદરી,
" આવી ધુરીઓ આપણા દેશમાં તો પેલા રાફડાઓમાંથી નીકળેલી
" તેજસ્વી છાયાઓ જેવી જ છે—ને બાકી તો રાફડાઓમાંનાં માટી
" ને જન્તુ તમે જોયાં."

કુમુદસુંદરી–" આપણે તે રાફડામાંથી મુક્ત થયાં છીયે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"આપણાં સૂક્ષ્મ શરીર તમારા જ રસને ધારે છે."

કુમુદસુંદરી–"પણ એ રાફડાઓને સ્થાને તેની પાસેના પ્રકાશમય કુંડ
" કે તળેના મણિમય માર્ગ શું કોઈ દિવસ પણ નહી ઉત્પન્ન થાય ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"ઈશ્વરને શું અશક્ય છે? પણ એ રાફડાઓ પ્રકાશમય
" થતાં ઘણી વાર ને ઢીલ થશે ને તેટલામાં પરદેશી પવનથી એ રાફડા-
" સુદ્ધાંત તેમના આધારભૂત ખડકોની શી સ્થિતિ થશે તે કલ્પાતું
" નથી. પરદેશી અગ્નિરથમાંનાં મનુષ્યોની ત્વરા આગળ આપણાં ક્ષુદ્ર
" જન્તુઓ પ્હોંચી વળવાનાં નથી ને જ્યારે ચારે પાસથી પવન વાશે
" ત્યારે સર્વ દોલાયમાન થશે. કુમુદસુંદરી! પાશ્ચાત્ય પવનોના ઝપા-
" ટાઓ વચ્ચે આપણા રાફડાઓ ઉભા છે તેના કણેકણ આકાશમાં
" ઉડશે. એ રાફડાઓની રેતીનાં ઉડતાં વાદળ આ પૃથ્વીપરના અત્યારના
" અંધકાર પેઠે જામી જશે ને આટલો ચંદ્ર દેખાય છે તે પણ પાછલી
" રાત્રે અસ્ત થશે."

કુમુદસુંદરી–" આ રાત્રિનો અંધકાર ચંદ્રની ચંદ્રિકાથી ચંપાય છે
" ને ચંદ્રના અસ્ત પછી થોડી વારે જ સૂર્ય ઉદય પામશે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" તમારું મંગળસૂત્ર આજના જાગ્રતમાં ઉજ્જૃમ્ભણ
" પામે છે ને મ્હારા નેત્ર આગળ આપણી અને આકાશની વચ્ચે કંઈ
" નવાં જ સત્ત્વ તરતાં ઉડતાં દેખાય છે."

કુમુદસુંદરી–"આ ગુફાઓમાંનાં પુતળાં જીવતાં થઈ ઉંચે ઉડતાં
"હોય એમ લાગે છે. મ્હારી આંખો નિદ્રાથી ઘેરાય છે."

કુમુદ અગાશી વચ્ચે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ–સુઈ ગઈ.

સરસ્વતીચંદ્ર પણ નિદ્રામાં પડ્યો.

ચંદ્રિકા ચળકતા પાણીમાં રમતી હોય તેમ આમનાં શરીર ઉપર રમવા લાગી. આકાશમાં ચંદ્ર ચળકતા રુના ઢગલા જેવા એક લાંબા વાદળાથી છવાતો હતો. થોડી વારે કોણ જાણે ક્યાંથી થોડું થોડું ચારે પાસ ઝાકળ પડવા લાગ્યું ને કોણ જાણે ક્યાંથી આમનાં મસ્તિકમાં સ્વપ્ન સરવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં કુમુદ ઝબકી ઉઠી ને સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠાડી કહેવા લાગી.

"અંહી ઝાકળ પડે છે, આપણે નિદ્રાળુ છીયે, નીચેં જઈ
"સુઈએ–ચાલો."

નિદ્રામાં ડોલતો ડોલતો સરસ્વતીચંદ્ર આગળ ચાલ્યો. એને સંભાળતી સંભાળતી કુમુદ પાછળ ચાલી. નીચે જઈ એક ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સુઈ ગયો ને બીજી પાસને ઓટલે કુમુદ સુઈ ગઈ. પળ વારમાં નિદ્રા આવી તો તેને પગલે સ્વપ્ન પણ આવવા લાગ્યું–એને એક જ સ્વપ્ન થયું.

સ્વપ્નનો પ્રથમ ચમકારો થયો તેની સાથે સિદ્ધાંગનાઓની પ્રસાદીઓ જાતે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેજોમય વસ્ત્રના છેડાઓથી બે જણ સંધાયાં, પાંખો પ્રાપ્ત થઈ, અને તેની સાથે જ સૌમનસ્યગુફાની અગાશીમાંથી બે જણ ચંદ્રલોક ભણી ઉડવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં તેમની અને પૃથ્વીની વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયું. ઉડ્યાં તેવામાં તો ક્વચિત્ ઘુવડ અને ક્વચિત્ ચકોર વિના બીજું કોઈ પક્ષિ તેમને મળતું નહતું. ધીમે ધીમે તે સર્વ પણ બંધ થયાં અને માત્ર ચંદ્રના પ્રકાશથી ચળકતાં વાદળાં ચાર પાસ છુટાં છવાયાં ઉડતાં મળ્યાં. ધીમે ધીમે તે પણ બંધ થઈ ગયાં. નીચેની પૃથ્વી છાયા અને ચંદ્રિકાના સંયોગથી દ્વિરંગી લાગવા લાગી અને ઉપરનું આકાશ ઉંચું જતું દેખાયું ને તારામંડળ પાસે આવતું લાગ્યું.

આવે સ્થાને બે જણ દશે દિશાઓની સુંદરતા જોવા ઉડતાં ઉડતાં અટક્યાં ને અદ્ધર લટક્યાં–ત્યાં તેમની સામે ક્ષત્રિયવેશધારી છાયા આવતી દેખાઈ. મલ્લરાજના ભાયાત સામંતરાજની તે મૂર્ત્તિ હતી. સરસ્વતીચંદ્રે તેને ઓળખી ને એ બોલે તે પ્હેલાં આ છાયા જ બોલી.

"સરસ્વતીચંદ્ર, મ્હારી રાજભક્તિથી આ દેશ સુધી હું આવ્યો
"છું પણ સિદ્ધનગરમાં પ્રવેશ પામવાનો અધિકાર સાત્વિક દ્રષ્ટા-
"ઓને જ છે ને હું તેવો દ્રષ્ટા થાઉં ત્યાં સુધી આ બાહ્ય દેશમાં ફરું છું.
"મને જે અધિકાર મૃત્યુ પછી પણ મળ્યો નથી તે તમને આજથી છે
"તો મ્હારા ઉપર એક કૃપા કરજો. આ મ્હારા પોપટને તમારી જોડે
"આવવા દેશો તો આવશે. મ્હારી વાસનાઓ ને જિજ્ઞાસાઓ તેને
"જિહ્વાગ્રે છે ને તમે જ્યાં જશો ત્યાં તે તેના ઉચ્ચાર કરે ત્યારે ત્યારે
"સાંભળજો ને તેને કોઈ ઉત્તર ન આપે તો તમે આપજો. એની જિહ્વા એ
"ઉત્તર મને કહી બતાવશે એટલે મ્હારી વાસના શાંત થશે ને જિજ્ઞાસા
"તૃપ્ત થશે તેની સાથે મ્હારી દૃષ્ટિ સાત્વિક થશે એવો સિદ્ધાદેશ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"એટલું હું આનંદથી કરીશ. પણ અમે કેણીપાસ
"જઈએ છીયે તે તમે કહી શકશો?"

સામન્તરાજ–"આ સ્થાને પૃથ્વીના વાયુ બંધ થાય છે ને જરીક
"ચ્હડશો કે સૂર્યમંડળનાં એકલાં આકર્ષણના મહાસાગરમાં તમે જશો.
"આપણા મૃત્યુલોકનાં ભાગ્યનાં આકર્ષણ કરનાર ચિરંજીવો જ સિદ્ધ-
"નગરમાં દર્શન આપે છે તે તમને થોડીવારમાં મળશે. આખી
"પૃથ્વીનાં મનુષ્યલોકનાં ભાગ્યની દોરીઓ તમે અંહી જોશો ને
"આપણા દેશની દોરીયો પણ તમે જોશો."

આટલું બોલતામાં એ છાયા અદૃશ્ય થઈ ને મ્હોટા વાદળા જેવું વાયુ-વિમાન–બલૂન–દૃષ્ટિયે પડયું. એ વિમાનમાંથી અનેક સોનારુપાની ને અન્ય ધાતુઓની દોરીયો નીચે લટકતી હતી ને પૃથ્વીના ગોળા ભણી ખેંચાતી હતી તેમ પૃથ્વીને ખેંચતી હતી. આ વિમાનમાંના આસન ઉપર પ્રકાશમય ધનુર્ધર મૂર્ત્તિઓ દેખાતી હતી, તેમનું ધ્યાન તેમની ક્રિયા-ઓમાં હતું અને તેમની ક્રિયામાત્ર આ દોરીઓ દ્વારા થતી હતી.

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુસુદ! મલ્લરાજ મહારાજે જે મહાત્મા અર્જુનનો
"સાક્ષાત્કાર પામી પોતાની રાજવેધશાળા બંધાવી છે તે અર્જુન-
"દેવનું આપણે આ વિમાનમાં દર્શન કરીએ છીયે. તું તેમનું કલ્યાણ-
"કારક મુખ તો જો!"

કુસુદસુંદરી–"સંસાર એમ જાણે છે કે ગાણ્ડીવધનુનો ધરનાર
"અસ્ત થયો છે!"

સરસ્વતીચંદ્ર–"આપણા દેશમાંથી તે અસ્ત થયો છે પણ સૂર્ય
"અને ચંદ્ર જેવો જ તે ચિરંજીવ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા જ કરે છે."

કુમુદસુંદરી–"આજ એમની ચંદ્રિકા કીયા ગોલાર્ધમાં સ્ફુરે છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"નીચેની પૃથ્વી જોઈશ તો તે દેખાશે. આ "વિમાનમાંથી લટકતી દોરીયો જે જે પ્રદેશમાં ખેંચાય છે ત્યાં "અર્જુનના મુખચંદ્રની ચંદ્રિકા સ્ફુરે છે."

કુમુદસુંદરી–"પૃથ્વી ઉપર એની દોરીયો ખેંચનાર તો બહુ "દેખાય છે. એ ખેચનાર તે તે મનુષ્યો છે કે ઇતર પ્રાણીયો છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"તેમની મનુષ્યક્રિયાઓ ને શુદ્ધ રૂપરંગ તો પૃથ્વી "ઉપર ઉતારીશું ત્યારે જણાશે, પણ અંહીથી તો વિચિત્ર પ્રાણીયો જ "દેખાય છે. આપણે જે પૃથ્વી દેખીયે છીયે તે પૃથ્વી નથી પણ પિતામહ-"પુરમાં પડેલી પૃથ્વીની ગોળ છાયાઓ છે ને આ વિમાનની દોરીયો તે "પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયાઓ સુધી જ દેખાય છે ને તે પછી તો ગુરુત્વાકર્ષણ "પેઠે જાતે અદૃશ્ય સ્વરૂપે અને ફલપરિપાકમાં જ દૃશ્યરૂપે જણાય છે."

કુમુદસુંદરી–"આ દોરીયો કોણ ખેંચે છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"એક પાસ પૃથ્વીનો પૂર્વ ભાગ છે ને બીજી પાસ "પશ્ચિમ ભાગ છે તે બેનાં પ્રાણીયો જુદાં જુદાં છે તેમાંથી કોઈ "ખેંચે છે ને કોઈ નથી ખેંચતાં."

કુમુદસુંદરી–"આ પેલી પાસ કીયો પ્રદેશ છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ ભૂમધ્ય સમુદ્ર પાસેના ગિરિરાજ છે તે "અંહીથી પાળો જેવા લાગે છે. તેના પશ્ચિમ તટ ઉપર અર્જુનનો "વાયુરથ આજ ચાલે છે. એના પૂર્વ તટ ભણી એ રથની પુંઠ છે."

કુમુદસુંદરી–"પૂર્વ તટે કોણ વસે છે ને પશ્ચિમમાં કોણ વસે છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ રથ પ્રથમ એ પાળોના પૂર્વ ભાગમાં ને દક્ષિણ "ભાગમાં ચાલતો હતો. હાલ તમે જુવો છો કે એ પશ્ચિમ તટથી પણ "પશ્ચિમમાં જતાં છેક પશ્ચિમે દ્વીપ છે ત્યાં કપિલોક વસે છે ને આ "રથનાં સુવર્ણસૂત્ર એ કપિલોક અતિબળથી ખેંચે છે. એની નીચે જે "પક્ષિરાજ બીજું સૂત્ર ખેંચે છે તે દિવસે ગરુડ થાય છે ને રાત્રે ચકોર "થાય છે–આપણને તે આજ ઉભય રૂપે દેખાય છે તે આ ચિન્તામણિની "શક્તિથી. ત્રીજી પાસથી ઉપરનું સૂત્ર પેલો ગજરાજ ખેંચી રહેલો છે "ને તેની દક્ષિણે ટૌકા કરતો રસિક મયૂર એક સૂત્ર ખેંચે છે."

આ વાક્ય નીકળી રહ્યું તેની સાથે સામન્તનો પોપટ ઉડવા ને ગાવા લાગ્યો:

"હા! હા!

" केकाभिर्नीलकण्ठस्तिरयति वचनं ताण्डवादुच्छिखण्डः ।
" कान्तामन्तःप्रमोदादभिसरति मदभ्रान्ततारश्चकोरः ॥
" गोलाङ्गूलः कपोलं छुरयति रजसा कौसुमेन प्रियायाः ।
" कं याचे यत्र तत्राप्यनवसर ध्रुवमग्र एत्रार्थिभावः ॥[1]

કુમુદસુંદરી–"આ વૃદ્ધ શુક શું કહે છે ને કોની વાતો કરે છે અને એને શું જોઈએ છીએ ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"આપણા દેશની દેશવત્સલ રાજસી વાસનાઓનું " સૂક્ષ્મ જીવન તે આ સિદ્ધનગરનો પુરાણ પોપટ છે. આપણા દેશનો " ઉદ્ધાર કેમ થાય તે વિષયનું એ રાત્રિદિવસ રટણ કર્યા કરે છે. એ " વાસનાની તૃપ્તિને માટે એ અર્થી છે ને એ તૃપ્તિને માટે જ યોગ્ય સ્થાને " યાચના કરે છે."

આ પોપટ વળી બોલવા લાગ્યો.

" હું કાંઈ જેની તેની પાસે યાચના કરતો નથી. પણ મ્હારી યાચના " સાંભળી તેને સફળ કરવાના અધિકારી પાસે જ જવાનો વિચાર કરું " છું. પરંતુ ત્યાં પણ તેમની પોતાની પ્રવૃત્તિને લીધે મ્હારું કોઈ સાંભળે " એમ નથી તેથી આ પાંખો ઉપર એક વૃક્ષથી બીજે વૃક્ષે આથડું છું. " આ પુરાણ પ્રાચીન મયૂર મૂળ કાર્ત્તિકસ્વામીનું વાહન હતો ને રોમના " રાજ્યમાં એના ટૌકા થતા હતા ત્યારે અર્જુન ત્યાં મેઘ પેઠે વર્ષતો " હતો. કાર્ત્તિકસ્વામી ત્યાંથી ગયા તોપણ મયૂરને પાછળ મુકીને ગયાને " આજ સુધી એ મયૂર ચિરંજીવ રહ્યો છે તે ઘડીકમાં પીછાંનો કલાપ " કરી નૃત્ય કરે છે ને ઘડીકમાં કલાપને સંકેલી દે છે ને ઘડીકમાં પાડી " નાંખે છે. હાલમાં તેનો કલાપ ઉઘડે છે પણ એ મયૂરનામાં પોતાની " મયૂરીનું પોતાના જ વૃક્ષ ઉપર રંજન કરવા ઉપરાંત વધારે શક્તિ, " વૃત્તિ, કે ગતિ કાંઈ જ નથી તેની યાચના કરીને શું કરું ? એ દેશના " સંસારથી મ્હારા દેશના સંસારે શી સૂચના લેવી ? એ મયૂરની પોતાની " ગતિ બહુ ઉંચી હવે નથી. તે જાતે રમણીય, સુન્દર, ને રસિક છે. પણ " મ્હારા દેશમાં એના જેવા મયૂર થઈ ગયા છે ને નાશ પણ પામ્યા છે."

પોપટ આટલું બોલ્યો ત્યાં મયૂરે ઝાલેલા સૂત્રમાંથી સ્વર નીકળવા લાગ્યા:

" મૂર્ખ પોપટ ! દેખે તેને માટે સ્થાને સ્થાને ઉપદેશ છે ને વધારે " દેખનાર આત્મપરીક્ષકને તો પોતાના જીવનમાં જ ઉપદેશ છે. ત્હારો

---

૧ માલતીમાધવ.

"દેશ મ્હારા દેશ જેવો એક કાળે હશે; પણ તું જોતો નથી કે ત્હારા
"દેશમાં જે અનેક ખડકો બંધાયા છે ને તેના પર રાફડા બંધાયા છે તે
"તમારાં જન્તુઓને જડ કરી નાંખે છે, તેમની ગતિને રોકે છે, તેમની
"દૃષ્ટિને અન્ધ કરે છે, તેમના કાનને બધિર કરે છે, ને તેમનાં રસે-
"ન્દ્રિયને માટીનાં રસિક કરી મુકે છે? કીયા અધિકારથી આવો દેશ
"અર્જુનનો પ્રસાદ ઇચ્છે છે? મ્હારા દેશની સ્થિતિમાંથી ત્હારા જેવા
"વ્યાધિ મ્હેં વેળાસર દૂર કરેલા છે. ઘડીમાં પડી, ઘડીમાં ઉઠી, અસ્તો-
"દયનાં અનેક ચક્રોમાં ફરી હું સજીવ રહ્યો છું ને આજ અર્જુનના
"વિમાન સાથે ઉડું છું!"

પોપટ બીજી દોરી જોવા લાગ્યો ને ક્‌હેવા લાગ્યો. "આ દોરી
"ઝાલી રાખનાર પારીસ નગરના અને તેના દેશના ચકોર! તું દિવસે
"ગરુડની ગતિ ને શક્તિ ધરાવે છે ને રાત્રે ચકોર થઈ ચંદ્રબિમ્બ ભણી
"ઉડે છે! ત્હારામાં બળ અને રસ ઉભય છે! મ્હારા દેશમાં પણ
"એક કાળે તેવું જ હતું. મ્હારા દેશનો એવો શો દોષ છે કે આ
"દોરીયો ઝાલવા જેમ એ દેશ પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ હાથમાં આવી
"ન આવી દોરીઓ સરી પડે છે, હેલારે ચ્હડે છે, ને અમારી પાસે
"તેનો તંતુ પણ રહેતો નથી?"

ચકોરપક્ષી અર્જુનના રથની દોરી ઝાલી ઉડતું હતું તે ઉભું રહ્યું.

—— "પૂર્વના પવનના અનુભવી પોપટ! પશ્ચિમની મ્હારી સ્વતંત્ર
"ઉદાર પ્રજાના ઉચ્ચાગ્રહ રાત્રે ચકોર જેવા થાય છે ને દિવસે ગરુડ જેવા
"થાય છે. મ્હારી પ્રજાના ભવિષ્યમાં પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓનું ભવિષ્ય
"બંધાયલું છે—એમ હું ગણું છું તે સત્ય હો કે ન હો—પણ અમારી
"આવી શ્રદ્ધા જ ઉચ્ચગ્રાહિણી છે ને અર્જુનના રથનાં રત્નજડિત
"સૂત્રો ઝાલવાની વૃત્તિ અને શક્તિ આપનાર તે એ જ શ્રદ્ધા છે!
"પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓ મળી જે સમષ્ટિ થાય છે તે શરીરના ઉત્તમાં-
"ગનું મસ્તિક—મગજ—તે અમે છીયે! અમારા સંસ્કારી અભિલાષ
"અમે સર્વ મનુષ્યજાતિઓમાં વીજળીના તારથી મોકલીશું ને જેની
"શક્તિ હશે તે તેને ઝીલશે ને સચેતન થશે. અમેં ત્હારા જડ દેશ
"ઉપર રાજ્ય કરવા ઇચ્છતા નથી, પણ ચંદ્ર જેવા અભિલાષ ભણી
"ઉડીયે છીયે ને ત્હારા દેશને એ અભિલાષ જોઈતો હોય તો તેનાં
"સાધન સંપાડવાં એ ત્હારા હાથની વાત છે. પોપટ! મિથ્યાધર્મની
"અને અવિચારની જાળમાંથી તું જાતે મુક્ત થા ને ત્હારા દેશને
"મુક્ત કર."

પોપટ૦—"અરે ભુંડા ચકોર! મ્હેં જાણ્યું કે આ મયૂર મને પોતાના "જેવો જાતે કલાપ કરવાનું શીખવશે ને તું ત્હારા સમર્થ ગરુડ-રૂપ "જેવું પ્રજાસત્તાક રૂપ ધારવાની કળા શીખવીશ. તમે બે જણે મ્હારી "આશાને નષ્ટ કરી ને ઉલટા મ્હારા દોષ દર્શાવ્યા છો."

ચકોર૦—"મૂર્ખ પોપટ! ત્હારે ગરુડ જેવું થવું હોય તો ત્હારા દોષ "પ્હેલા જાણી લે–આત્મપરીક્ષક થા. આત્મપરીક્ષક શક્તિ અને આત્મ- "દોષદર્શક દૃષ્ટિ મ્હારાં પ્રિય સાક્ષર બાળકોને હું ધાવણમાં[1] આપું છું તેમ "તું આપ. મ્હારા પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપથી તું મોહ પામીશ નહી. એ સ્વરૂપ "તો આ ચંદ્રિકાના પાનને માટે હું ધરું છું અને જ્યારે પરાક્રમ કરવું "હોય ત્યારે તો નેપોલીયનો જેવાઓ જ મને ગરુડનું સ્વરૂપ આપે "છે. ત્હારે ગરુડ જેવાં થવું હોય તો જે કપિલોક સાથે તું સંધાયો છે "તેને ખભે બેસી જા ને તે લેઈ જાય ત્યાં જા. રાજા નામના અનેક "સામંતોના ચક્રના ચક્રવર્ત્તી ગરુડલોકનું સ્વરૂપ ત્હારા કપિલોક ક્યાં "ધારતા નથી જે ગરુડનો લોભ તું અન્યત્ર કરે છે? ચંદ્રિકાનું પાન "કરવું પ્રિય હોય તો મ્હારા જેવું સ્વરૂપ કર્યા વિના મ્હારા કરતાં "વિશેષ પાન ચંદ્રકાંતની શિલાઓ કરે છે–તેમાં ત્હારે તો માત્ર "ચંદ્રિકાનું સ્થાન જાણવાની આવશ્યકતા છે. મ્હારું સ્વરૂપ પામવાની "કંઈ જરૂર નથી."

પોપટ૦—"અમે અસ્ત્રહીન લોક એ ચંદ્રિકાને શું કરવાના હતા?"

ચકોર૦—"તું આશ્વાસન પામ. જે લોક અને પ્રાણીયો આજ અસ્ત્ર "ધરે છે તેમના અસ્ત્ર જાતે એમના હાથમાંથી ખરી પડશે. એક કાળ "એવો આવશે કે જ્યારે સર્વ પૃથ્વીમાં એક શાંત ચંદ્રિકા પ્રકાશશે "અને મનુષ્યને હાથે મનુષ્યનું શરીર ક્ષત નહી થાય. ક્ષત્રતા ક્ષત "કરવામાં નથી પણ ક્ષતથી ત્રાણ કરવામાં છે—क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः "क्षत्रस्य शब्दो भुवनाधिरूढः–એ ત્હારા દેશનું વાક્ય સર્વ પૃથ્વીમાં સત્ય થશે "અને કેવળ સત્ય, ન્યાય, અને શાંતિનો યુગ થોડા કાળમાં પ્રવર્ત્તશે– "એ મ્હારું ચંદ્રબિમ્બ–અને એ જ મ્હારી ચંદ્રિકા! જો સાંભળ–આ "મ્હારું ઝાલેલું અર્જુનરથનું સૂત્ર બોલવા માંડે છે તે સાંભળ."

---

1. In M. Zola's case it has always been his purpose to expose the evils from which society suffers, in the hope of directing attention to them and thereby hastening a remedy; and thus, in the course of his works, he could not do otherwise than drag the whole frightful mass of human villainy and degradation into the full light of day.

E. A. Vizetelli's Preface to his translation of Zola's "Paris."

એ સૂત્ર કમ્પવા લાગ્યું ને તેમાંથી શાંત શ્વેત પ્રકાશના અંકુર ફુટવા લાગ્યા ને તેમાંથી શબ્દોચ્ચાર નીકળવા લાગ્યો.

" In the twentieth century, there will be an extra-
" ordinary nation. This nation will be great, but its
" greatness will not prevent it from being free... ...
" In the twentieth century, the country of this nation
" will be called Europe, and in after centuries, as it
" still and ever develops, it will be called Mankind
" ...... Throughout historical times, the world has
" ever had a city which has been The City. The brain
" is a necessity. Nothing can be accomplished with-
" out the organ whence come both initiative and will.
" Acephalous civilization is beyond conception. It is
" from three cities, Jerusalem, Athens, Rome that the
" modern world has been evolved. They did their
" work. Of Jerusalem there now remains but a gibbet,
" Calvary; of Athens, a ruin, the Parthenon: of Rome,
" a phantom, its empire. Are these cities dead, then?
" No. A broken eggshell does not necessarily imply
" that the egg has been destroyed; it rather signifies
" that the bird has come forth from it, and lives.
" From out of those shells lying younder—Rome,
" Athens, and Jerusalem–the human ideal has sprung
" and soared. From Rome has come Power; from
" Athens, Art; from Jerusalem, Freedom; the great,
" the beautiful, the true......And they live anew in
" Paris, which in one way has resuscitated Rome,
" in another Athens, and in another Jerusalem; for,
" from the cry of Golgotha came the principle of the
" Rights of Man. And Paris also had had its cruci-
" fied; one that has been crucified for eighteen hundred
" years–its People. But the function of Paris has been

"and the spirit of war. જ્યારે સંસાર આમ પ્રસવવેદના ભોગ-
"વશે ત્યારે નવો યુગ બેસવાનો અને જે સૂત્રો અમે તાણીયે છીયે તે
"આખી પૃથ્વીનાં મનુષ્યોને ખેંચશે. તે કાળે,–પોપટ, ત્હારા દેશનું પણ
"સર્વના ભેગુ કલ્યાણ થશે. એ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અસ્ત્રની
"કે શસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી, અને બીજાં જે સત્ત્વથી એ કલ્યાણ
"પ્રાપ્ત કરાય છે તે ત્હારા દેશમાં છે કે નથી તે ત્હારા લોકના ઇતિહાસને
"પુછ, ત્હારા લોકનાં મનોરાજ્યને પુછ, અને ત્હારી નૌકાના સુકાન
"આગળ બેઠેલા કપિલોકને પુછ. જેમાં સર્વ મનુષ્યલોકને આશા છે
"તેમાં પણ તું આશા બાંધી ન શકે તો આ સિદ્ધનગરમાં છેટે ત્હારા
"દેશના ચિરજીવો છે તેને જઈને પુછ, પણ આત્મપરીક્ષાનો ત્યાગ
"કરી પારકા દોષ જ વિચારવાની મૂર્ખતા ન કરીશ."

ચકોર પોતાના રજ્જુ ઉપર હીંચકા ખાવા લાગ્યો, ને પોપટે ઉત્તર દીધો નહી. સરસ્વતીચંદ્ર ને કુમુદ સુવર્ણસૂત્ર ભણી ઉડ્યાં ને એનાં આમળા ઝાલ્યા તેની સાથે તેનાં ઉપસૂત્ર જુદાં પડી ગયાં. એ ઉપ-સૂત્રો અંહી વલોવવાના વલોણાની દોરીયો પેઠે ચારે પાસ ઉડવા લાગ્યા. ને તેના છેડાઓ પૃથ્વીની ચારે પાસના સમુદ્રમાં બોળાવા લાગ્યા. એ સમુદ્ર પોતાના ભવ્ય વિસ્તાર સાથે નીચે અને ચારે પાસ ખળખળ બો-લતો પ્રત્યક્ષ થયો ને તેના તરંગો ઉંચા ઉછળવા લાગ્યા ને ચન્દ્રના અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બોનાં વક્રીકરણ પામેલાં કિરણથી ચળકવા લાગ્યા. આ કેવળ સમુદ્ર નહી પણ ક્રમે ક્રમે મહાસાગર જણાયો. થોડીવારમાં એ મહાસાગર પૃથ્વીના પંચમહાસાગરથી ભરેલો દેખાયો.

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ દિવ્ય સ્વપ્નની સહચારિણી પ્રિયા! આ
"મહાસાગરનો ઠાઠ તો જો! કેટલા દ્વીપ! કેટલા ખંડ! તરંગનો ને
"ખડકોનો તો પાર જ નથી!"

કુમુદસુંદરી–"ઓ મ્હારા પ્રિયતમ! આ મહાસાગરો ઉપર ચારે
"પાસ કપિલોકનાં યૂથનાં યૂથ ચાલે છે! જ્યાં દ્વીપ ત્યાં દિવ્ય શક્તિ-
"વાળા વાનરોને દેખું જ છું! આ લોક ઘડીકમાં વાયુને વશ કરે છે
"તો ઘડીકમાં એનાં મોજાંને જ વશ કરે છે ને ત્રીજે સ્થાને અગ્નિને
"ને આકાશમાંની વીજળીને વશ કરે છે!"

સરસ્વતીચંદ્ર–"વરુણ, વાયુ, અગ્નિ અને ઈન્દ્ર સર્વ અર્જુનને
"સાધનભૂત થયા છે ને અર્જુને તેમના દેશમાં પોતાનો રથ ફેરવેલો

"છે. કુમુદ! આવા આ રથ જ્યાં ફરે ત્યાં સત્યયુગ સમજવો એવો "અર્જુનના પિતા ઈન્દ્રનો ઉપદેશ છે."[1]

પોપટ–"પણુ બીજા લોકને મુકી આ કપિલોકમાં આજ કેમ "આટલું બળ છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"અર્જુન કપિકેતન છે તેનું બધું રહસ્ય આપણા "ચિરંજીવો ક્હેશે. પણ એ કપિલોક ચરે છે તેથી ઇન્દ્રપુત્ર તેનો પક્ષપાત "કરે તે જ સ્વાભાવિક છે. આપણા લોક સુઈ રૂહે છે માટે તેમાં કલિ-"યુગ છે અને આ લોક ચરે છે માટે સ્વર્ગનો મહારાજ તેમનો મિત્ર "જ છે. इन्द्र इच्चरतः सखा! એ ઇન્દ્રનું જ વચન છે. એ ઇન્દ્રનો પુત્ર આવા "પ્રવાસ ન કરે તો બીજું કોણ કરે? કુમુદ! ઉત્તમ સ્વપ્નની સહચારિણી "પ્રિય કુમુદ! ઇન્દ્રરાજે કરેલા કૃતયુગના તીર ઉપર ચરતાં આ અનેક "સત્ત્વોને જોઈ લે! આ મયૂર અને ચકોર કેવળ પક્ષિધર્મથી ઉડે છે ને "પેલા છેટેના ઋક્ષ[2] અને ગજરાજ મહાબળથી ચાલે છે ને તેમના "પંઝામાં ને પગલામાં વિકટ બળ છે ત્યારે આ કપિલોકનાં કમાન "જેવાં અસ્થિપંજર ને સ્નાયુઓ તેમને પક્ષીની પેઠે સમુદ્ર ઓળંગવાની "શક્તિ આપે છે ને તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા તેમને સર્વ ક્લેશનું સહન "કરવાની શક્તિ આપે છે. આફ્રિકાના તાપને ને હિમાલયના હિમને "તેઓ વેઠી શકે છે, ને જ્યાં કુદે છે ત્યાં રહી શકે છે. કુમુદ! ઋક્ષ "અને ગજ જ્યારે પગે ચાલે છે ત્યારે વાનરલોક મ્હોટી મ્હોટી ફાળો "ભરે છે ને ઝાડે ઝાડે, પર્વતો ઉપર, રણોમાં, ને સમુદ્રો ઉપર કુદાકુદ "કરી આ ચોખંડ પૃથ્વીમાં તેઓ અર્જુનના રથનાં અસંખ્ય સૂત્રો "ખેંચી જાય છે. તું જુવે છે કે આ મહાસાગરમાં જ્યાં જ્યાં નૌકાઓના "સ્હડ ને ધુમાડાના ગોટ ચાલે છે ત્યાં તુતક ઉપર કે સુકાન ઉપર કે "સંચા ઉપર કપિલોક જ હોય છે?"

કુમુદસુંદરી–"આ ચિત્રદર્શન હું મહાવિસ્મયથી જોઉં છું. અર્જુન-"દેવ તેમને બહુ લાડ લડાવે છે."

પોપટ–"અર્જુન આટલો પક્ષપાત શા માટે કરે છે?"

"ત્હારા ચિરંજીવોને પુછજે!" આકાશવાણી થઈ.

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ એમનાં ખેંચેલાં અર્જુન રથનાં સૂત્ર તો જો! "તેમાં શી ક્રિયા ચાલે છે?"

---

૧. આ પ્રકરણને મથાળે મુકેલા ઐતરેય બ્રાહ્મણના શ્લોક.
૨. ઋક્ષ=રીંછ (રશિયાના મહારાજ્યની સંજ્ઞા "રીંછ" છે.)

કુમુદસુંદરી–" આ વાનરોએ એ દોરડાંના તન્તુમાત્રને છુટા કરી
" નાંખ્યા છે ! અને એના ઝીણામાં ઝીણા તન્તુ તે મ્હારા હાથ જેવા
" જાડા છે ! કોઈ તન્તુમાંથી વિદ્યા વીજળીના ચમકારા પેઠે નીકળે છે
" તો કોઈમાંથી ધનના ઢગલા વાદળાં પેઠે નીકળે છે. બીજા તન્તુઓની
" ક્રિયાઓનો પાર નથી. હું જોઉ છું, મોહું છું, પણ વર્ણન કરી શકતી
" નથી. પેલા ગજ અને ઋક્ષ કોણ છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" ઋક્ષ લોક રશિયાનો છે ને પેલો પ્રાચીન ગજ
" તે જર્મનીના મહારાજ્યનું સ્વરૂપ છે. આ કપિલોકમાં જ્યારે પા-
" ઞ્ચાલીનું રાજ્ય છે ત્યારે ઋક્ષ અને ગજલોકમાં દુર્યોધનનું રાજ્ય છે."

કુમુદસુંદરી–" એ લોક શું અર્જુનના રથથી ખેંચાતા નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ રથનાં દોરડાં ઝાલવા ને ખેંચવા એમના દુર્યોધન
" મહાપ્રયત્ન કરે છે, પણ જ્યાં પાઞ્ચાલી સુખી નથી ત્યાં અર્જુનના
" રથની ગતિ ધીમી હોય છે આ ઋક્ષલોકનાં રીંછની શંખણી જેવી
" રીંછડી પાઞ્ચાલીની કાંઈ પણ સમૃદ્ધિ પામી નથી. ગજરાજની
" પાઞ્ચાલી હસ્તિની છે ને હસ્તી અને હસ્તિની ઉભયની પ્રીતિ
" ઝાઝી છે પણ તેની પ્રીતિક્રિયાના સંસ્કાર સંપૂર્ણ નથી."

કુમુદસુંદરી—" શી રીતે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—" હાથીની સુંઢમાં જે સૂત્ર છે તેનો જ સ્વર
" નીકળે છે તે સાંભળો."

એ સ્વર સંભળાયો.

" [1] लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः ।
" पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ॥
" सेकः सीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
" र्न स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ "

સરસ્વતીચંદ્ર—" આપણે અંહી બહુ વેળા વીતી ગઈ. આપણા
" ચિરંજીવોને જોવાને તેટલો વિલમ્બ થાય છે.

કુમુદસુંદરી—" સત્ય છે—પણ આ પોપટ કંઈક બોલે છે."

પોપટ—" અમેરિકાના, અને મહાસાગરો વચ્ચે ઉભેલા દ્વીપો-
" માંના કપિલોક ! તમને મ્હારી વાસના અને જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાનો
" અવકાશ નથી ?"

દોરડે દોરડે કપિલોકનાં ટોળાં વળગી પડેલાં હતાં તે ગર્જી ઉઠ્યાં.

---

૧. માલતીમાધવ.

"England expects every man to do his Duty. Do thou thine!"

પોપટ—"મ્હારો દેશ ક્યારે મ્હોટી સ્થિતિમાં આવશે? એની
"જન્મપત્રિકા કરો!"

એક કપિ દોરડે વળગી રહડતો રહડતો ઉંચે આવ્યો ને બોલવા લાગ્યો.
"પોપટ! તને કહ્યું કે ત્હારો ધર્મ જાણ ને તે પ્રમાણે વર્ત્ત એટલે
"ત્હારા દેશનું કલ્યાણ થશે. ટુંકી શીખામણ શા માટે સમજતો નથી?"

પોપટ—"આ ચકોરે લાંબી શીખામણ દેઈ પોતાની ખડાશો મારી
"ને અંતે આખી દુનિયામાં જાદવાસ્થળી થવાની બતાવી ને છતાં મ્હારે
"કરવાનું તો કંઈ ન બતાવ્યું! તમે એક પાસથી લ્હડો છો ને અનેક
"દેશની અનેક પ્રાણીયો ઉપર અનેક અધર્મ કરો છો ને મને ટુંકો
"ધર્મ બતાવો છો તે શું તમારો કપટદમ્ભ નથી?"

વાનર—"અમે શો અધર્મ કર્યો? અર્જુનના રથને દેશે દેશ
"ખેચવો એ અમારો ધર્મ છે ને જે લોક એ રથનાં સૂત્ર જાતે ઝાલતા
"નથી તેને અમે લલચાવી, બ્હીવડાવી, નખ ભરી, એ સૂત્ર ઝાલતાં
"શીખવીયે છીયે. આમાં અમે અધર્મ જોતા નથી. તમે તમારા દેશમાં
"જ અર્જુનની ક્રિયાઓ જુવો. અનેક રાજાઓને અને રાજ્યોને,
"અનેક ભૂતોને અને સત્ત્વોને, વશ કરવામાં તમારા અર્જુને જો
"અધર્મ કર્યો હોય તો અમે તે કરીયે છીયે ને તેનો માર્ગ જો ધર્મનો
"હોય તો અમારો પણ ધર્મનો છે. મૂર્ખ પોપટ! જે અર્જુનનો રથ
"અમે ખેંચીયે છીયે તે અર્જુન ત્હારા જ દેશમાં જન્મેલો છે ને ત્હારો
"દેશ ભ્રષ્ટ થયો એટલે અર્જુને એનો ત્યાગ કર્યો. એ અર્જુને જ અમારા
"લોકને પોતાના અધિકારી ગણ્યા છે. તેની નીતિ ક્રિયા ત્હારા દેશમાં
"બીજરૂપે હતી તેને અમારા લોકની બુદ્ધિએ વૃક્ષનું રૂપ આપ્યું છે,
"ને તેનાં ફલપુષ્પનો ત્હારા દેશને પણ સ્વાદ અમારો આપ્યો પડવા
"લાગ્યો છે. છતાં ત્હારા રાફડાઓમાં આ વાયુરથનાં લંગર નાંખવા
"જેટલી ખીલી તેમાં ઠોકીયે તેટલામાં ત્હારો દેશ રોકુટ કરવા બેસે છે
"તો ત્હારા દેશના માનેલા ધર્મ તે ધર્મ કે અમારા ધર્મ તે ધર્મ
"તેનો વિચાર ત્હારા દેશના ચિરંજીવોને પુછી જોજે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"કપિરાજ, તમારા લોકમાં બે યૂથ દેખાય છે.
"તેનો શો વિવેક છે?"

વાનર—"તમારા દેશના વાલી અને સુગ્રીવના જેવા અમારામાં પણ

" એ ભેદ છે. અમારા વાલી અને સુગ્રીવ ઉભય અમારી પાઞ્ચાલીની
" અનન્ય સેવા કરે છે પણ એ સેવાના વિધિમાં તમારાં શ્રૌત સ્માર્ત
" વર્ગ જેવા ભેદ છે; સુગ્રીવપક્ષ સનાતન ધર્મને દિવસે દિવસે વધારે
" વધારે સંસ્કાર આપી તે પ્રમાણે વર્ત્તવા ઇચ્છે છે; વાલીપક્ષ દેશ-
" કાળના ધર્મને અનુકૂળ હોય તેટલો જ સનાતન ધર્મ સ્વીકારે છે. પેલા
" ચકોર પક્ષીએ જે અભિલાષ બતાવ્યો તેમાં તે પોતાના રાજનગરને
" ઉત્કર્ષ આપે છે તે બાદ કરશો તો બાકીનો ઉત્કર્ષ સુગ્રીવના અભિ-
" લાષનો વિષય છે. હું વાલીપક્ષમાં છું."

પોપટ—" વાલી ધર્મની વાર્તા કરે તે કોણ સાંભળે ?"

વાનર—" અમારા અભિલાષ અમારી પાઞ્ચાલીના કલ્યાણને
" માટે બંધાય છે; તમારા દેશના પાંડવો વચ્ચે પાઞ્ચાલીની કાલ-
" ક્રમથી સેવા કરતા હતા. અમે બે ભાઇઓ કાલક્રમથી નહી પણ
" પાઞ્ચાલીની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે તેની સેવાનો અધિકાર પામીયે છીયે.
" સુગ્રીવપક્ષ સેવા કરે છે અમારી પાઞ્ચાલીની, પણ તેમનું ચિત્ત
" સર્વ મનુષ્યજાતિને જ પાઞ્ચાલી ગણે છે ને શશશ્રૃંગ જેવા અભિ-
" લાષો બાંધી અનેક મૃગતૃષ્ણાઓ પાછળ દોડે છે."

" *We* believe in the survival of the fittest and " labour to be fittest. *They* believe in their power of " making the unfit fit and fail, and by failures fall " among the unfit class." "Unless the vigorous nation " or race can continue, as throughout history, to ex- " pand and grow stronger at the expense of the de- " caying nation or race, the fundamental condition *of* " *human advance* will not be fulfilled, and a stage of " stagnancy, ending in social death, will be substi- " tuted for a State of Progress. The only means, " revealed to us by past experience, whereby the " vigorous people has supplanted the weaker, has " been war, without which change and movement " must have ceased. Thus viewed, it will be seen that " war appears simply a phase in that tremendous and " ceaseless process of competition which prevails alike

"on sea and land–in the ocean-depths, in the paths "of the air, in field and forest, throughout insect and "animal and vegetable life. The recoil from war, "which is felt by so many minds, is only another in-"stance of the *eternal* contrast between the upward "trend of the human spirit and the physical environ-"ment by which that spirit is conditioned. But to "strive to reach the ideal by a short cut, is not only "to fail to attain it, but also actually to postpone "its arrival."[1]

પોપટ–"The cat is out of the bag at last. Enough! "I can hear or bear no longer. My country has no "hope from thee."

વાનર–"Nor from thee and thy people, either."

પોપટ–"You wish my extinction, then?"

વાનર–"It is not a question of my wish but a "matter inevitable in the long run unless you strive to "benifit by our Society which I am sure you won't."

પોપટ–" Would you struggle then to hasten my "extinction–if you believe in my doom as an inevit-"able result of an inexorable law? Why waste your "strength to achieve what is sure to come to you "without that waste?"

વાનર–"You are a fatalist; I am not."

પોપટ–"You would commit a sin because it is "destined."

વાનર–"I do my duty even when I know the "result."

પોપટ–"I am undone."

વાનર–"I can't help it. It is your own doing."

1. From the Nineteenth Century, Feb. 1899, p 222.

આ ઝપાઝપી ચાલે છે એટલામાં એક બીજો વૃદ્ધ વાનર એક બીજા સુવર્ણરજ્જુ ઉપર ચ્હડી આવ્યો ને બોલવા લાગ્યો.

વૃદ્ધ વાનર-" રંક પોપટ ! હું સુગ્રીવ પક્ષનો વૃદ્ધ વાનર ત્હારા " આશ્વાસન માટે ઉપર ચ્હડી આવ્યો છું."

પોપટ-" બધા ઠગ છો. શું તું અમારા સ્વાર્થ કરતાં ત્હારા સ્વાર્થને " ઓછો ગણે એવો છે ? અમારા કેટલા બધા દેશી રાજાઓને તમારા લોકે " વચન આપી આપી ઠગ્યા છે ? કરાર કરી તોડ્યા છે ? દિવસે દિવસે " પાયમાલ કર્યા છે ? અમારી પ્રજાને કેવી કેવી આશાઓ આપી " તોડી છે ? કેટલી પ્રતિજ્ઞાઓ મિથ્યા કરી છે ?"

વૃદ્ધ વાનર-"પોપટ ! ત્હારી વાસનાનાં તીવ્ર દુઃખે તને ઘેલો " કર્યો છે. એક મનુષ્યના આયુષ્યમાં પણ એવું થાય છે કે ધર્મથી " કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન ગમે તો અશક્ય થાય છે ને ગમે તો " અધર્મ્ય થાય છે; અને તેવી સ્થિતિમાં જ તમારા દેશના કૃષ્ણે પોતા-" ની અને ધર્મરાજાની પ્રતિજ્ઞાઓ મિથ્યા કર્યાના પ્રસંગો આવ્યા " ક્હેવાય છે. તો પછી જીવતાં મનુષ્યોએ મુવેલાં મનુષ્યોએ કરેલી " પ્રતિજ્ઞાઓને સર્વથા પાળવી એવો જો તું ધર્મ સમજતો હોય તો " ત્હારી ભૂલ છે. ત્હારા ક્હેવાતા રાજાઓને માટે અમારા લોકે કરેલી " પ્રતિજ્ઞાઓનું શાસ્ત્ર આ વાલીપક્ષીના હાથમાંના સૂત્રમાંથી નીકળે " છે તે સાંભળઃ"

એ સૂત્રમાંથી સ્વર નીકળ્યો.

" In truth, there are the seeds of decay in every " protectorate, however light is the controlling hand " and serious at the outset is the desire to keep alive " the native Government. Insensibly goes on an " attenuation of authority, and a paralysis creeps over " the native Administration when a civilized power, " strong and ambitious, daily confronts a weak, apa-" thetic Government, and efficient and honest Eur-" opean officials press reforms on functionaries inca-" pable, dilatory, and corrupt. Insensibly a protecto" rate approximates to annexation and all the more " quickly if the agents of the protecting power are

"active and capable. Not necessarily from ambition "or bad faith, but in obedience to an inexorable law, "the weak power becomes weaker, and an education "goes on fitting the subject for continued subjection... "Legal forms refuse to lend themselves to the contra-"dictory conditions such as are found arrayed against "each other in conflicts between facts and documents, "and diplomacy has to recognise facts to see what is "really good for the people."[1]

વૃદ્ધ વાનર—"આવે કાળે પ્રતિજ્ઞાઓને વળગી રહેવું એ અહંકાર છે. "કોઈને ભોજન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય ને તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન "કરવાથી તેનું મરણ થવાનું લાગે તો તેને મારવાને માટે પ્રતિજ્ઞા "પાળવી એવો ધર્મ નથી. અસત્ય વચન ન ઉચ્ચારવું અને સત્ય જ "બોલવું એ સનાતન ધર્મ છે. પણ પ્રતિજ્ઞા અને સત્ય વચન જુદા "જુદા પદાર્થો છે તે ત્હારા ચિરંજીવો તને શીખવશે. આ અર્જુન "ધર્મનો સેવક છે પણ ધર્મ કૃષ્ણનો સેવક છે ને કૃષ્ણને જ આ "શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિ હતી. તે પણ ત્હારા ચિરંજીવોને પૂછજે."

પોપટ—"ભલે આ સર્વમાં ધર્મ ન હો, પણ કીયો તે ધર્મ છે કે જે "તમારો અર્જુન પાળે છે ને પળાવે છે?"

વૃદ્ધ વાનર—"વાલીના ખેંચેલા તારમાંથી નીકળેલા સ્વર ત્હેં "સાંભળ્યા. એ સ્વરનુ તારતમ્ય તમારા અર્જુનનાં પરાક્રમથી પણ જોઇ "લે. ખાંડવવનમાં અસંખ્ય ભૂતોને જે દાવાગ્નિએ અર્જુન અને કૃષ્ણનું "સાહાય્ય પામી બાળ્યાં હતાં તે જ સર્વ ભૂતનો સંહારક દાવાગ્નિ આ "કાળમાં સર્વ સંસારને વીંટી લે છે. સમુદ્રના દેવ વરુણની પાસેથી "અગ્નિને પ્રતાપે તમારા અર્જુનને જે રથ અને અસ્ત્ર મળ્યાં હતાં તે જ "અમારા અર્જુનને એ જ વરુણ પાસેથી એ જ અગ્નિના પ્રતાપથી "મળ્યાં છે, અને એવો જ દાવાગ્નિ સર્વત્ર ભૂતોની આસપાસ સળગાવતો "એવો જ રથ આ યુગમાં ફરી વળે છે. એ વરુણના આપેલા અને આ "મહાસાગરો ઉપર ચાલતા આ રથની ધ્વજયષ્ટિ ઉપર અમે કપિલોક

1. The Nineteenth Century for Dec. 1898, p. 912.

"અમારા સિંહકેતનને British Lion ને—લેઈ બેસીયે છીયે.[1]
"અમારી જોડે એ જ રથને શિરે બીજાં પ્રાણી પણ બેસે છે તે તમે
"જોયાં ને જોશો. ભાઈ પોપટ, ત્હારામાં ઉડવાની શક્તિ હોય તો ઉડીને
"આ રથ ઉપર બેસી જા. ત્હારો અમારો અર્જુન જુદો નથી, પણ
"પ્રવાસે નીકળેલો અર્જુન ત્હારા દેશને છોડી આણી પાસ આજ ફરે
"છે ને પંચમહાસાગર અને વચલી પૃથ્વી ઉપર એના વાયુરથનાં ચક્ર
"જેવાં આ અસંખ્ય સૂત્રો સર્વ દેશના વાતાવરણમાં ફરી વળે છે-તેનો
"ધર્મ હજી વધારે સમજવો હોય તો ત્હારા ચિરંજીવોને પૂછજે. મયૂરે
"તને કહ્યું તે સત્ય છે, ચકોરે કહેલું તે પણ સત્ય છે, આ વાલીએ
"કહેલું સત્ય છે, ને હું કહું છું તે પણ સત્ય છે. અમે પાળીયે છીયે
"તે ધર્મ ત્હારા દેશમાં પ્રવર્તશે તો તું આ રથની ધ્વજયષ્ટિ ઉપર
"બેસશે ને જો તે તેમ નહી પ્રવર્તે તો તે અને તું બે જણ અર્જુને પ્રક-
"ટાવેલા દાવાગ્નિની જ્વાલાઓમાં ભસ્મ થઈ જશો. તેમાં અમારો દોષ
"ક્હાડશો નહી...અમે તો માત્ર એ રથ દોડે છે તેમ તેને માથે ખેંચા-
"ઈએ છીયે ને કલ્લોલ કરીયે છીએ. ત્હારે અમારા આનન્દમાં ભાગ લેવો
"હોય તો મ્હારા કપિલોકને તેટલા માટે જ ત્હારે ત્યાં મોકલ્યા છે—"

પોપટ–"તે તમે તે વાલી મોકલ્યા છે કે સુગ્રીવ? તમારે ત્યાં
"પણ તમે વૃદ્ધ થયા છો ને તમારા કરતાં સંખ્યામાં ને બળમાં
"વાલીલોક વધી ગયા છે ને તમારો ભાવ કોણ પૂછે છે કે અમારો
"પૂછશે? માટે જ મ્હારું પ્રથમથી ક્હેવું છે કે

"कं याचे यत्र तत्राप्यनवसरध्रुवमत्र एवार्थिभाव:॥"

આટલું બોલતાં બોલતાં પક્ષીના નેત્રમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી અને નીચેના મહાસાગરમાં ટપકવા લાગી. તેની સાથે વૃદ્ધ વાનર નીચે ઉતરવા લાગ્યો, વાયુરથનાં સૂત્રો પવનના ઝપાટાથી દૂર ખેંચાઈ જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને માત્ર ઉપર વાયુરથનું તળીયું ને નીચે મહા-સાગરનો અપાર વિસ્તાર દૃષ્ટિવિષયમાં બાકી રહ્યાં. પોપટની અશ્રુ-

---

૧. तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूलकेतनः ।
दिधक्षन्निव तत्र स्म संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥
ध्वजे भूतानि तत्रासन् विविधानि महान्ति च ।
तन्नादैरिपुसैन्यानां श्रुत्वा संज्ञा प्रणश्यति ॥ મહાભારત.
આદિપર્વ, ખાંડવદહનપર્વ, અર્જુનને મળેલા રથનું વર્ણન.

ધારાઓ કોઈ વાદળા પેઠે નીચે વર્ષવા લાગી, કુમુદ તે જોઈ રોવા જેવી થઈ, ને માત્ર સરસ્વતીચંદ્ર ઘડીક ઉચે ને ઘડીક નીચે જોઈ રહ્યો. પોપટને અને કુમુદને જોતાં એ પણ દયાર્દ્ર થયો ને કુમુદને છાતી સરસી ડાબી તેને, પોપટ સાંભળે એમ કહેવા લાગ્યો.

"કુમુદ! પ્રિય કુમુદ! પ્રસન્ન થા! આપણા દેશ ઉપર ઈશ્વરની "કૃપા થશે. પાંડુરાજાએ પાંચ પુત્ર માગ્યા ત્યારે પ્રથમ પુત્ર જે ધર્મ "માગ્યો તે જ ધર્મને આ અર્જુન પણ પોતાનો જ્યેષ્ઠ બન્ધુ ગણે છે. "આપણો દેશ દ્રવ્યહીન છે, દુઃખી છે, ક્લેશી છે, અધર્મી છે, શસ્ત્રહીન "છે, પ્રવાસહીન છે, પ્રારબ્ધવાદી છતાં પ્રારબ્ધહીન છે, વિદ્યાહીન છે "અને તેનો નાશ સમીપ દેખાય છે તેવે કાળે પણ આશાનાં ચિહ્ન જો! "આટલે દિવસે જે ધર્મને આ પાશ્ચાત્ય અર્જુને મ્હોટો ભાઈ ગણ્યો છે[1]

---

1. In like manner it is qualities such as humanity, strength, and uprightness of character, and devotion to the immediate calls of duty without thought of brilliant ends and ideal results which have largely contributed to render English rule in India successful when similar experiments elsewhere have been disastrous. It is to the exercise of qualities of this class that we must also chiefly attribute the success which has so far attended the political experiment of extraordinary difficulty which England has undertaken in Egypt. And it is upon just the same qualities, and not upon any ideal schemes for solving the social problem, that we must depend to carry us safely through the social revolution which will be upon us in the twentieth century, and which will put to the most severe test which it has yet had to endure, the social efficiency of the various sections of the Western peoples.

It must be noticed that the conclusion which is here emphasized is the same towards which the historian with the methods hitherto at his command has been already slowly feeling his way. Said Mr. Lecky recently, speaking of *prosperity* of *nations* and the causes thereof as indicated by history. "Its foundation is laid in pure domestic life, in commercial integrity, in a high standard of moral worth and of public spirit, in simple habits, in courage, uprightness, and a certain soundness and moderation of judgment which springs quite as much from character as from intellect If you would form a wise judgment of the future of a nation, observe carefully whether these qualities are increasing or decaying.........It is by observing this moral current that you can best cast the horoscope of a nation."

"This is the utterance of the department of knowledge which sooner or later, when its true foundations are perceived, must become he greatest of all the sciences. It is the still small voice which, anticipates the verdict which will be pronounced with larger knowledge,

"તેનો અવતાર આપણા દેશમાં પાંડુરાજાએ સર્વ પ્હેલો માગ્યો છે. એ
"ધર્મના અવતાર ગઈકાલ આપણે પિતામહપુરમાં દીઠા. મહારાજ મલ્લ-
"રાજની વેધશાળામાં તેનું જ શોધન છે. એ પુણ્ય અવતાર આપણા
"રાફડાઓમાં થશે ત્યારે આપણે ત્યાં પણ અર્જુનનો રથ આવશે."

કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રની છાતીએ જ વળગી રહી બોલવા લાગી.
"ઓ મ્હારા પ્રિયતમ આશ્વાસક ! મને તેની કાંઈ આશા પડતી નથી !
"ધર્મનો અવતાર આપણા દેશમાં થાય, તે પછી અર્જુનનો થાય, ને તેટ-
"લામાં જે યુગ વહી જશે તેટલામાં તો આ દાવાગ્નિની જ્વાળાઓ એમાં
"ફરી વળશે ને આ પોપટ, હું, અને તમે સર્વ તેમાં સપડાઈ જઈશું !
"ઈશ્વર અનાથનો નાથ કહેવાય છે ને રંકનો બેલી કહેવાય છે એ શાસ્ત્ર
"અને તેની સાથે આપણી સર્વ આશાઓ આ જ્વાળાઓનાં ભયંકર
"મુખમાં હોમાઈ જશે ! મરવા પછી વરવાની આશા જેવી આ આશા
"ખોટી છે ! दैवं दुर्बलघातकम् !"

સરસ્વતીચંદ્ર-"કુમુદ ! તું શા માટે ગભરાય છે ! આ પોપટને મન
"એમ વસેલું છે કે આવા સાધારણ ધર્મના પાલનથી દેશનું શું કલ્યાણ

---

and in more emphatic terms, by evolutionary science, when at no distant date it must enable us, as we have never been enabled before, to look beyond the smoke and turmoil of our petty quarrels, and to detect, in the slow developments of the past the great permanent forces that are bearing nations onward to improvement or decay."

"The fuller light in which we are thus able to view the great fundamental problems of society cannot be without a strengthening and steadying influence on character. We see that under all the complex appearances our Western Civilization presents the central process working itself out in our midst is one which is ever tending to bring for the first time in the history of the race, all the people into the competition of life on a footing of equality of opportunity .. .. .. For in the vast process of change in progress it is always the conditions of social efficiency, and not those which individuals or classes may desire for themselves, that the unseen evolutionary forces at work amongst us are engaged in developing. It is by the standard of social efficiency that we as individuals are ever being tested. It is in this quality of social efficiency that nations and peoples are being continually, and for the most part unconsciously, pitted against each other in the complex rivalry of life. And it is in those sections of the race where, for the time being, this quality obtains the highest development, that we have present all the conditions favourable to success and ascendancy."

—*Social Evolution, by Benjamin Kidd.*

"થવાનું હતું ? એ પોપટ ક્ષત્રિય છે,ક્ષત્રિય સત્તાના મહાસાગરનાં મોજાંની
"ગતિ જુવે છે, ને તેમાં આપણા દેશની દીનતા જોઈ ને નિરાશ થાય છે.
" પણ તું મને ભેટે છે ને ત્હારું મંગળસૂત્ર મ્હારા મુદ્રામણિ સાથે ઘસાય
" છે તેના પ્રતાપથી થતું આ નવું જ દર્શન થાય છે તે જો. આ આપણી
" પાંખો હવે ઉડે છે ને આપણને જુદા દેશમાં આણે છે. આપણા હિમા-
" ચલ ગિરિરાજના શિખર ઉપર આપણે જઈએ છીયે. જો તો ખરી !
" અર્જુનના વિમાનની દોરીયો દશે દિશાથી ખેંચતાં પ્રાણીયો ઉત્તર
" પ્રદેશમાં છેટે પૂર્વ મહાસાગર પાસે કોલાહલ કરી મુકે છે ને આ કચ્ચર
" ઘાણ વળી રહ્યો છે તે કાનને બ્હેરા કરી મુકે છે. આ ગિરિરાજ નીચે
" દક્ષિણમાં આપણા દેશની સુન્દર વાડી ખીલી રહી છે ને લોક દેખતા
" નથી પણ કપિલોકની ચતુરતા પેલી દોરીયોને વાળ જેવી વણી મુકી
" આખી વાડીના કુવાઓને માથે જાળ પેઠે ભરવે છે ને તેનું ફળ થોડા
" કાળમાં કંઈ અદ્‌ભુત જ થશે. પેલા મયૂરનાથી વધારે કલાપ આપણા
" દેશે કર્યા છે પણ તે જોનારી આપણા દેશની પાઞ્ચાલી મૂર્છાવશ
" થઈને સુતી છે ને આ મયૂરના કલાપ ભૂતકાળના સ્વપ્ન જેવા થઈ ગયા
" છે–પણ તું જો કે પેલા કપિલોક જ એ કલાપ જોવાના રસિક થાય છે !
" આપણી પાઞ્ચાલીનું આરોગ્ય અને શરીરસૌન્દર્ય આપણા સાત્ત્વિક
" દ્રષ્ટાઓ ને નાગલોક જોતા ને રચતા હતા અને તે કાળે પણ આપણો
" કલાપી કલાપ કરતો હતો ! ચકોરના અભિલાષ પાર પડે કે ન પડે,
" પણ તું જો તો ખરી કે પેલા રાફડાઓ વચ્ચે થઈને નીકળેલો આપણી
" ગીર્વાણ સરસ્વતીના પ્રકાશનો બમ્બો અર્જુનના દાવાનળમાંથી
" આપણને રક્ષે છે ને અર્જુનના પક્ષમાં આપણને લેવાનો અભિલાષી
" થાય છે; એટલું જ નહી પણ કપિલોકનું અને આપણા આર્યોનું
" આર્યત્ત્વ અને બન્ધુત્વ એ બમ્બામાંથી નીકળી કપિલોકને તો શું પણ
" પેલા મયૂરને અને ચકોરને પણ છાંટે છે ! ચકોરને ચંદ્રદર્શન છેટેથી
" જ થાય છે, પણ આપણે ત્યાં તો બુદ્ધ ભગવાન ચંદ્રલોકમાં જતે ગયા
" છે ને તેમની સાથે પચાશ કોટિ મનુષ્યોને ચંદ્રયોગ થયો છે. આપણા
" આવા દેશનાં બાલક ચંદ્રલોક પામશે. ક્ષત્રિય યુગનો નાશ પરશુરામે
" કર્યો, જાદવાસ્થલીથી થયો, તેમ આ ચકોર પણ આ કાળમાં સના-
" તન ધર્મને બળે આવા યુગનો નાશ દેખે છે તેમાં તું અસંભવિત શું
" જુવે છે ? જો ! જો ! સર્વ પૃથ્વીના લોક બ્રાહ્મણ થઈ જશે ને આપણા
" બ્રાહ્મણો શૂદ્ર થયા છે તે પણ બ્રાહ્મણ થશે. શૂદ્ર ને મ્લેચ્છ સર્વ

" લોક એક બ્રહ્મરંગની શાંતિમાં રંગાશે! સર્વત્ર અલખ લખ થશે !
" જો ! જો ! કપિલોકના પરસ્પર કોલાહલ આપણને બ્હેરા કરી મુકે છે,
" કપિલોકે આપણાં શસ્ત્ર લેઈલીધાં છે,આપણા ધનસંગ્રહ તેમના તેજમાં
" તણાય છે, આપણાં અનેક રત્ન તેમની દોડાદોડમાં ચંપાઈ જાય છે ને
" ધુળધાણી થાય છે, આપણાં અન્નમાં તેઓ ભાગ પડાવે છે! પણ આ
" સર્વની સાથે કપિરાજે તને વચન કહ્યાં તેથી સમજ કે આપણો ને
" તેમનો અર્જુન મૂળ એક છે–એ અર્જુન ધર્મરાજનો ભાઈ છે-તેમને
" તેમ આપણે यतो धर्मस्ततो जयः ની જ સિદ્ધિ માન્ય છે! આટલું આટલું
" છતાં આપણે અર્જુને આ ખાંડવવનમાં સળગાવેલા દાવાગ્નિમાં સપડા-
" ઈશું તો તે કોનો દોષ ? કપિલોકનો ? તેનામાં વાલી ને સુગ્રીવ ઉભય
" છે ત્યારે આપણામાં હાલ તો રાફડાઓ જ છે, તેમાંના જંતુઓ ક્ષુદ્ર
" અશક્ત ને જડ છે, ને આપણી પ્રકાશમયી મૂર્ત્તિઓ છે તે આ મલિન
" રાફડાઓમાં ડટાઈ ગઈ છે! આપણે તેને ફ્હાડીશું! કુસુદ! ત્હારા મ્હારા
" હૃદયોનું અદ્વૈત આપણા રાફડાઓમાંનાં રત્નોને ધુળથી છુટાં કરી
" સંસ્કારી કરશે ને તેમના વધતા પ્રકાશથી આ રાફડાઓની માટી
" ઓગળી જશે ને તેને સ્થાને ત્હારા આ સ્પર્શમણિ જેવા અનેક સ્પર્શ-
" મણિના પર્વત આ દેશના ધરતીકંપને અંતે ઉભા થશે. કુમુદ ! કુમુદ !
" આપણી આંખોથી આ પાસેનાં ખ-જેવાં–આકાશ જેવાં—સુખદુઃખ
" એકલાં દેખાય છે તે જોવાં મુકી દે, તેમનાં મોઝાં ગણવાનો વ્યર્થ
" શ્રમ છોડી દે, અને ત્હારા સ્પર્શમણિની સત્તાથી પેલા વિશાળ
" આકાશની પણ ઉપરના આકાશમાં વસતી આકાશગંગાનાં રત્ન
" જોવા માંડ ને આપણા દેશના ચિરંજીવોના તપોવનરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં–
" ચાલ !-આપણે ત્યાં ફરી લેઈએ! વીતી વેળા ફરી નહી આવે!
" આજ હું દ્યૌ છું–તું પૃથ્વી છે!"

" અખંડ રહો આ, અખંડ રહો આ આપણી માઝમ રાત ! "

——:૦:——

પ્રકરણ ૩૫

કુરુક્ષેત્રના ચિરંજીવો અને ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય.[૧]

"Such is the aspect of this shore;
'Tis Greece, but living Greece no more!
So coldly sweet, so deadly fair,
We start, for soul is wanting there.
Here is the loveliness of death
That parts not quite with parting breath;
But beauty with that fearful bloom,
That hue which haunts it to the tomb,
Expression's last receding ray,
A gilded halo hovering round decay,
The farewell beam of feeling past away!
Spark of that flame, perchance of heavenly birth
Which gleams, but warms no more its cherish'd
earth!

× × × × × ×

Approach thou craven crouching slave!

× × × × × ×

These scenes, their story not unknown,
Arise and make again your own;
Snatch from the ashes of your sires
The embers of the former fires!"

—*Byron's Giaour.*

"And thou Delhi, whom I am looking down upon from the top of a minaret! Delhi, the barbarous, the cultivated, the heroic! What do I see? A fortress, a mosque, a plain! A fortress where through centuries of glorious deeds or fearful crimes, dark plots and secret tragedies, the great figures of thine

---

૧. પ્રકરણ ૧૧, ૩૨ અને ૩૪થી આ પ્રકરણનો બોધ થશે.

Emperors have retained uninterrupted power. A mosque—the Great Mosque—Jumma Musjid, the majestic symbol of the crescent whose conquests thou, less favoured than Vienna, wert unable to arrest. A plain watered with blood, the scene of struggles which have more than once decided the fate of millions of human beings. That is what thou wert. *This is what thou art now:—a broken mirror reflecting the destinies of India.* × × × × × × × × × × × × × × ×

"But it is not the contingency of Russian aggression that would disturb me, if I were an Englishman. The internal policy to be pursued in India is the subject that would absorb my attention. I confess that certain ideas which enjoy great favour in certain quarters would give me food for reflection, and none more than *the scheme of welding into a single nation the diverse races which inhabit the peninsula, of creating a new nation, and of creating her in the image of the English.* × × × British rule is firmly seated in India; England has only one enemy to fear—*herself.*"

—Through the British Empire:
by Baron Von Hubner, formerly Austrian Ambassador in Paris and Rome.

"In their national life the Indians have exhibited down to our days their long-practised and often-tried *courage* of patience.........With this they have retained a costly possession, that inclination towards the highest intellectual attainments which runs through their whole history. This treasure is still vigorous in the hearts of the best Indians, and ap-

pears the more certainly to promise a brighter future as the government which now controls the nation has come to an earnest though late resolution to rule with the help of the Indians for the good of the people, while the intellectual force and cultivation of their western tribesmen are disclosing themselves ever more clearly to the eager activity of eminent Hindus.

—*Prof. Max Duncker's "Ancient History of India," translated from the German by E. Abbott.*

"To the Aryans I give the world!" So ran the prophecy of an ancient Hindu seer, and on this prophecy, which history attests, Herr Arnoldson builds his theory as to the fulfilment of the Hope of the Ages—the World's Peace. × × The Aryans were homed together once ×××××× The Utopia of Victor Hugo's vision ×××× means no more, no less, than the tardy re-union of the Aryan family divided now against itself.

—*Review of Reviews, 15th July* 1901, *p.* 92.

अथ धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ महाभारत, भीष्मपर्व.



મનાં સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, અને પોપટ ઉડ્યાં તે છેક કુરુક્ષેત્રની સામેના હિમાલયના શિખર ઉપર આવી તેનાથી પણ ઉચે લટક્યાં. તેની પાછળનો મધ્ય એશિયાનો ભાગ, ટીબેટ, તાતાર, ને ચીન ત્યાંથી દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં અને તેમાં દૂર દૃષ્ટિમર્યાદામાં રીંછનાં ઝુંડ ઉભાં થઈ પાછલા પગ ઉપર ચાલતાં દેખાયાં. તેમાંથી કોઈક પૂર્વ સમુદ્ર ભણી જતાં હતાં ને કોઈક હિમાલય ભણી આવતાં હતાં. બીજાં પણ અનેક પશુઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તરમાં દોડાદોડ કરી મુકતાં હતાં અને માત્ર રીંછને દેખી આઘાં પાછાં થઈ જતાં હતાં. પશ્ચિમમાં પર્વતોની ખીણોમાં અનેક વરુ ટોળાબંધ ફરતાં હતાં. તેમના

ભણી પુંઠ કરી આપણાં સ્વપ્નચારી પાત્રો દક્ષિણ દિશા ભણી દૃષ્ટિ કરી ઉભાં, તો નીચે ત્રિકોણાકાર ભારતવર્ષ ને તેની ત્રણે પાસે મહાસાગરની છોળો ઉછળતી દેખાઈ ને એ છોળોના પછાડાની ગર્જના છેક આમના કાનના પડદા સાથે અથડાવા લાગી. આ સર્વ જોવામાં તેઓ રોકાયાં છે તેવામાં પોતે ઉભેલાં હતાં તે તટની નીચે પાસેથી જ સ્વર સંભળાયો ને તેનો પ્રથમ અક્ષર કાનમાં આવતાં એ જણ કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યાં ને સ્વરનું મૂળ આંખ વડે શોધવા લાગ્યાં. સ્વર સ્પષ્ટ હતો.

"उत्फुल्लार्जुनसर्जवासितवहत्पाश्चात्यझंझामरुत्-

"प्रेङ्खोलस्खलितेन्द्रनीलशकलास्निग्धाम्बुदश्रेणयः ।

"धारासिक्तवसुन्धरासुरभयः प्राप्तास्त एतेऽधुना

"धर्माम्भोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिणो वासराः ॥" १

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુમુદ, આ જોયું છે? કુરુક્ષેત્ર ? ત્યાંથી આ ધીર "ગંભીર સ્વર આવે છે !"

કુમુદસુંદરી–"આપણી પેઠે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યા વિના એના ઉપર "દૃષ્ટિ રાખી જોતી જોતી આ કોઈ દિવ્ય છાયા છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ મ્હારો ચિન્તામણિ એ છાયાનું પ્રતિબિમ્બ "ધારે છે ને અત્યાર સુધી અદૃષ્ટપૂર્વ હતી એવી કોઈ સુન્દરતા એ "મણિમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે."

કુમુદસુંદરી–"હા, હું પણ આપણા અદ્વૈતથી જોઉં છું."

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ તો ભગવાન પરશુરામ પોતે જ ! વિષ્ણુના "સર્વ અવતાર પોતપોતાના યુગનો ઉદ્ધાર કરી સ્વધામમાં ગયા ત્યારે "આટલો અવતાર સર્વ યુગમાં આ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા ચિરંજીવ રહેલો "છે, રામાવતારમાં શ્રીરામે આ અવતારનું તેજ શાંત કરી, પોતાનું તેજ "પ્રકટ કર્યું ત્યારથી આ શાંતજ્યોતિ પુરુષરૂપે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી "પૃથ્વીના વાતાવરણમાં આ દેશના શિર ઉપર પોષક મેઘ પેઠે ફર્યાં કરે "છે. રાત્રે રાત્રે આ કુરુક્ષેત્રના ઉપરના ભાગમાં આવી વાસો કરે છે "ને આ દેશની અને આ ક્ષેત્રની ચિન્તા કર્યાં કરે છે."

કુમુદસુંદરી–"એમણે કરેલા ઉદ્ધાર સમજાયા નહીં."

સરસ્વતીચંદ્ર–"અનેક યુગોને ચિરંજીવ આ અવતારની એકેકી ઘડીમાં "આપણાં વર્ષોનો સમાસ થાય છે. બ્રાહ્મ તપમાં વિઘ્નકર થતાં સહસ્રા- "ર્જુન જેવો મર્દનીય પણ સંસારના કલ્યાણને અર્થે અન્ય પ્રસંગે કૃષ્ણા-

---

૧. માલતીમાધવ ઉપરથી.

"વતારમાં પ્રિય ગણેલો અને પરિપાક પામી ઉત્ફુલ્લ થતો અર્જુનદેવ
"અર્જુનવૃક્ષપેઠે ચારે પાસ પોતાના વાસથી સંસારને સુવાસિત કરી
"રહ્યો છે તે સુવાસને સંસારમાં પ્રસારતો પશ્ચિમનો પવન આ નીચે-
"ના પ્રદેશમાં વેગથી વાઈ રહ્યો છે, મહાસાગરોમાંથી ઉત્પન્ન થએલી
"સમૃદ્ધ મેઘમાળાઓને આ પવન આ દેશમાં આણે છે ને વર્ષાવે છે,
"તેની ધારાઓથી પૃથ્વીનો સુગન્ધ ઉંચે ઉડે છે, અને મનુષ્યોનાં
"શરીરો ઘડીમાં પરિસ્વેદ–પરસેવાથી–થી ન્હાય છે ને અકળાય છે ને
"ઘડીમાં પવનના ઝપાટાથી પરસેવાને સુકાતો અનુભવે છે! આ દેશનાં
"મનુષ્યોમાં કલ્યાણકારક સુખદુઃખના આવા વારાફેરા થતા પરશુ-
"રામજી અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કુરુક્ષેત્ર ઉપરની મેઘમાળાઓ
"વચ્ચે પોતાના આશ્રમમાં ફેરા ફરે છે, તેમની આ ગમ્ભીર વાણી
"આપણે સાંભળી."

કુમુદસુંદરી—"આ કુરુક્ષેત્ર એમને શાથી આટલું પ્રિય છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"આ એમના આશ્રમ નીચે જે વિશાળ મેદાન
"દેખાય છે તેને આપણા લોક હાલ પાણીપતનું મેદાન કહે છે. એ જ
"સ્થાન પ્રાચીન કાળમાં કુરુક્ષેત્ર નામે પ્રસિદ્ધ હતું. કુમુદ! જ્યારે
"જ્યારે આપણા દેશના ક્ષત્રિયોનાં ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યનાં બીજ રોપ-
"વાને ક્ષત્રિયો અને ક્ષત્રિયોના પ્રતિભટોનાં મહાભારત જેવાં યુદ્ધો
"થયાં છે ત્યારે આ રણક્ષેત્રમાં તે યુદ્ધોનો ટુંકો પણ ભયંકર અને છેલ્લો-
"નિર્ણય થયો છે. પાંડવો અને કૌરવોનાં પ્રચણ્ડ યુદ્ધ અરાઢ દિવસ
"સુધી આ સ્થાને થયાં, લાખો શૂરવીરોનાં ધડ એ જગમાં પડ્યાં, અને
"મહાભારતના સ્ત્રીપર્વમાં એ અસંખ્ય શૂરવીરો પ્રેતરૂપે દેખાયા વર્ણ-
"વેલા છે. બીજીવાર ઉત્તર દેશમાંથી બાબર બાદશાહે આવી આ દેશ-
"માંના મહારાજ ઇબ્રાહિમ લોદી સાથે મહાયુદ્ધ કર્યું તે પણ આ જ
"રણક્ષેત્રમાં થયું અને ચાળીશ હજાર વીરોનાં મડદાં આ સ્થાને રોળાયાં
"છે! આ મારનારાઓની ભૂતાવળી ઘણા કાળ સુધી આ સ્થાનના
"યાત્રાળુને ફારસી ચીસો પાડી ચમકાવતી હતી.[1] અકબર બાદશાહ

1. Sounds of wailing and terror were long heard by night on the field of battle (at Panipat) which was haunted. Abdul Kadar, the author of the Tarikhe Bedauni, mentions having himself heard them while crossing the field with a party, who, filled with awe, repeated the holy name of God as a preservative, and passed on

Erskine's History of India: Baber, Battle of Panipat.

"ના બ્હેરામખાને હેમુને હરાવ્યો તે પણ આ સ્થાને. પેશવાઓની
"મુછનો વાળ સદાશિવરાવ ભાઉ પણ આ સ્થાને જ રણજંગમાં
"રોળાયો ને બે લાખ યોદ્ધાઓ એની સાથે લોહીની રેલોમાં ડટાયા!
"આ ભયંકર પણ સિદ્ધ રણક્ષેત્ર પાસેનાં પ્રાચીન હસ્તિનાપુર અને
"અર્વાચીન દીલ્હીના ચક્રવર્તી મહારાજના દિવ્ય વૈભવ આ યુદ્ધોમાંનાં
"લોહીની સિન્ધુ જેવી મહાનદીઓને તળીયે હજી સુધી દેખાય છે!
"ક્ષત્રિયોના સંહારના આ ક્ષેત્રમાં, પોતાનાં કૃષ્ણાવતારના પ્રિયસખા
"અર્જુનની શરવૃષ્ટિઓના આ વિજયસ્થાનમાં, ચિરંજીવ ભગવાન
"પરશુરામ આટલી પ્રીતિથી રાત્રે રાત્રે વાસો કરે તેમાં શી નવાઈ છે?"

કુમુદસુંદરી—"એમના આશ્રમ નીચે કીયાં સત્ત્વ ફરતાં દેખાય છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"સૂર્યબિંબનાં કિરણ જેમ ચારે દિશાનાં સત્ત્વોને પ્રકા-
"શિત કરે છે તેમ આ આશ્રમનો પ્રભાવ એની નીચે ચારે પાસના
"પ્રદેશમાં જણાય છે. એની નીચે તો આવું કુરુક્ષેત્ર છે જ. પણ એ
"ક્ષેત્રની એક પાસ સિન્ધુ સુધી ને બીજી પાસ ગંગા સુધીના પ્રદેશમાં
"આ ચિરંજીવ મહાત્માની છાયામાં કુરુક્ષેત્રના બીજા અનેક ચિરંજીવો
"હજી સુધી વસે છે. પૂર્વમાં આપણે જોયેલા પિતામહપુર નીચે ગંગા-
"નો પ્રદેશ છે ને ગંગાના પાણીમાંથી પેલો તેજરાશિ દેખાય છે તે
"ભીષ્મપિતામહના હજી સુધી ચિરંજીવ રહેલા ગંગામાં સુતેલા શરીર-
"માંથી નીકળે છે. એમની આસપાસ શેષનાગ ચિરંજીવ થઈને એમનું
"સમાધિસ્થ દશાને વશ થયેલું શરીર જાળવી રાખે છે. વચ્ચે પેલો
"ધૂમકેતુ જેવો દેખાય છે તે ચિરંજીવ ગાંડો અશ્વત્થામા આખા દેશમાં
"હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી—દોડાદોડ કરી રહેલો છે. તે અત્યારે
"અત્યારે કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે ને કોઈ દિવસ ડાહ્યો થાય છે તો કોઈ
"દિવસ ઉશ્કેરાય છે ને કોઈ દિવસ વળી અનેક પશ્ચાત્તાપથી તપ્ત
"થઈ મ્હોટે સ્વરે રુવે છે."

"પાંડવોએ હિમાલયમાં થઈ ત્રિવિષ્ટપમાં સ્વર્ગારોહણ કર્યું અને
"ત્યાંથી મેરુપર્વત ઓળંગી ઉત્તરમાં ગયા છે. પારસી દેશમાં, યવન
"દેશમાં અને બીજા અનેક દેશોમાં તેઓએ ફર્યાં કર્યું છે ને પાઞ્ચાલીની
"લક્ષ્મી પણ તેમની જોડે છાયા પેઠે ગઈ છે. પણ એ જ દેવીનો આ
"દેશમાં અવતાર હજી ચિરંજીવ છે. તેની છાયા ગાન્ધર્વનગરની છાયા પેઠે
"આ ક્ષેત્રના શિરોભાગમાં પ્રતિબિંબિત થાયછે. તે કાળે ત્રિવિષ્ટપમાંથી
"અહીં આવવાના માર્ગ સુધી પાંડવોની છાયા પણ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી

" અહીં સુધી પથરાતી આવે છે. તે કાળે સર્વ ચિરંજીવો આ પાઞ્ચાલીની
" આસપાસ તેનાં દર્શન કરવા આવે છે. એ કાળે વાનપ્રસ્થ દશામાં આ
" દેશમાં ચિરંજીવિની થયલી કુન્તી પાઞ્ચાલીની છાયા પાસે આવી
" બેસે છે. પાઞ્ચાલીની છાયા નીચે છેક પૃથ્વીપર કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો
" રથ ચાલતો હતો ત્યાં આજ એવા જ રથનું છત્ર બતાવતો અને બાંધતો
" ચિરંજીવ હનૂમાન ઉભો છે. આ સર્વ ચિરંજીવોને આપણે થોડી-
" વારમાં પ્રત્યક્ષ કરીશું."

કુમુદસુંદરી–" આપણે પ્રથમ કોને મળીશું? આ પણે શું કંઈ
" ઘુમાઘુમ જેવું સંભળાય છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"અશ્વત્થામા રહે છે ને પરશુરામ એક પાસથી તેને
" જોઈ રહે છે ને બીજી પાસથી ક્રૌંચરન્ધ્ર ભણી દૃષ્ટિ કરે છે ને તેમના
" શરીરમાંથી અગ્નિના તનખા નીકળે છે. વળી પેલી પાસ ભીષ્મ-
" પિતામહની સ્થિતિ જોઈ ઓઠે રામ આંગળી મુકે છે. પાઞ્ચાલીની
" છાયા જુવે છે ત્યારે દયાથી અશ્રુપાત કરે છે ને ઉપાય શોધે છે.
" કુન્તીને દેખે છે ત્યારે તેને આશ્વાસન આપે છે. પાંડવોની છાયાઓને
" દેખે છે ત્યારે કંઈક સંજ્ઞાઓ કરે છે ને હનૂમાનને દેખે છે ત્યારે પાસે
" જઈ કંઈક વાતો કરે છે."

કુમુદસુંદરી–"પાંડવોની છાયા કેણી પાસથી આવે છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" ક્રૌંચરન્ધ્ર ભણીથી તેઓ ગયા છે ને એમની
" છાયાઓ ફરતી ફરતી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વાદળાં પેઠે ભમે છે ને કુરુ-
" ક્ષેત્ર ઉપર ઉપરનાં વાદળાંઓ ભેગી એ છાયાઓ આવતી દેખાય છે."

કુમુદસુંદરી–" આપણે પિતામહ પાસે પ્રથમ ચાલો."

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ પાંખો અભિલાષની સિદ્ધિ અભિલાષની સાથે
" જ આપે છે. જો આપણે ઉડીયે છીયે. ગંગાના મૂળ આગળ આવ્યાં."

આ સ્થાને ગંગાનો પ્રવાહ ઝીણો ઝીણો હિમાલયના એક છિદ્ર-માંથી નીકળતો હતો. એક લાંબી રેખા જેવી એ નદી દેખાતી હતી. ઉપર પ્હાડી ઝાડોની ઘટા હતી ને તેમાંથી ચંદ્રનાં કિરણ નદીના પાણીમાં ટપકતાં હોય તેમ ચળકતાં હતાં. આ સ્થાને પેલા છિદ્ર આગળ સર-સ્વતીચંદ્રનો પાવડો જરીક અડક્યો ને છિદ્ર ઉપરની શિલાઓ ખસી ગઈ. તેની સાથે ગુપ્તગંગા પ્રકટ થઈ. પેલા છિદ્રને સ્થાને મ્હોટો કુંડ દેખાયો. તેમાંથી મહાનદી મહાસ્વર કરી નીકળતી હતી અને તેની વચ્ચોવચ

શેષનાગ પિતામહના શરીરની ચારે પાસે પોતાનું શરીર વીંટી ફણાનું તેમના શરીર ઉપર છત્ર ધરી બેઠો હતો. તેમના દિવ્ય પ્રચણ્ડ શરીરમાં ઘણા યુગ ઉપર અર્જુને મારેલા બાણ ખુંપી ગયા હતા. તેના બ્હાર રહી ગયેલા પાછલા ભાગ હજી દેખાતા હતા ને તેમની નીચે પણ શરશય્યા જ હતી. એમનું શરીર ઘણા યુગની ક્ષુધાથી સુકાઈ ગયું હતું અને અચેતન જેવું લાગતું હતું. પણ ગંગાનો એક ઝરો તેમના મુખમાં નિરંતર વહ્યાં કરતો હતો તેના પાનથી એમનું શરીર અમૃતમય થઈ ગયું હતું. શરીરની નસો, અસ્થિ, અને અન્ય સર્વ શારીરક તત્ત્વો પારદર્શક રત્નોના વાસણમાં રાખેલા ચિત્ર પેઠે દેખાતાં હતાં, અને તેમાં ડુબેલા બાણ સોનાની ખીલીયો જેવા દેખાતા હતા. વચલા રત્નની આસપાસની સુવર્ણમુદ્રા પેઠે વીંટાયલા નાગની સહસ્ર ફણાઓ ઉપર ડોલી રહી હતી.

છેક નાગનાં મુખો આગળ આવી સિદ્ધનગરનું અતિથિ-જોડું ઉભું, ને નાગ કંઈક ચમકયો.

નાગ–"માનવીઓ, કેમ અહીં આવ્યાં છો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"પિતામહનાં દર્શન કરવાની વાસનાથી, અમે "તેમનું પુર અને તેના કુંડમાં રહેલા ચમત્કાર જોયા ને તે પછી એમનાં "પોતાનાં દર્શન કરવા ઇચ્છીયે છીયે. તમે શા માટે અને કેટલા "કાળથી એમને વીંટી વળ્યા છો ?"

નાગ–"જ્યારથી પાંડવોએ આ દેશ છોડ્યો ત્યારથી પિતામહ "અહીં છે. તમે રાફડાઓ નીચે વડવાઈઓને બાઝેલા નાગ દીઠા છે "તેમનો હું આદિ પુરુષ છું. જે કારણથી તેઓ વડવાઈઓને બાઝી "રહ્યા છે તે જ કારણથી હું પિતામહનું આમ રક્ષણ કરુ છું કારણ જે "ગંગામાં હું વસું છું તેની મને આવી આજ્ઞા છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"પિતામહનું રક્ષણ કોનાથી કરો છો ?"

નાગ–"તમે થોડે છેટે અશ્વત્થામાને જોશો. એ બ્રાહ્મણ શ્રી "કૃષ્ણના શાપથી ઉન્માદદશા ભોગવે છે ને તમે જે રાફડાઓ જોયા તે "આ બ્રાહ્મણની જ કરેલી અવ્યવસ્થાઓનું પરિણામ છે."

પોપટ બોલી ઉઠ્યો:–"સત્ય કહ્યું, નાગરાજ, સત્યં કહ્યું, બ્રાહ્મણ-"બુદ્ધિએ જ આ દેશમાંથી પાંડવોને ક્હાડ્યા છે !"

નાગ–"હું પણ બ્રાહ્મણ જ છું. ત્હારી બુદ્ધિમાં જે આ બ્રાહ્મણ-"બુદ્ધિનો તિરસ્કાર સ્ફુરે છે તે પણ એ અશ્વત્થામાને જ પ્રતાપે. "પિતામહની છાયામાં ને એમના યુગમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો એક

"યજ્ઞમાં પરસ્પર સહાયભૂત થતા ને એ શરશય્યા પર પડ્યા એટલે
"ગાંડા અશ્વત્થામાએ આ રાફડાનાં જાળાં બાંધી દીધાં–ને–પોપટ !
"ત્હારી બુદ્ધિ પણ એ રાફડાના અધિકારીયે જ બાંધી દીધેલી છે. હું
"તને આ પવિત્ર ગંગાજળ છાંટું છું તેથી ત્હારા બંધ છુટી જશે."

ગંગાનું પાણી ઉછળવા લાગ્યું ને સર્વને તેના પવિત્ર જળના છાંટા ઉડ્યા.

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમે અશ્વત્થામાને શરીરે આ પવિત્ર જળનો
"અભિષેક કેમ કરતા નથી ?"

નાગ–"હડકાયલા સત્ત્વને પાણી જોયાથી જે અસર થાય ને
"પિશાચગૃહીત સત્ત્વને અડદ છાંટવાથી જે અસર થાય તે અસર આ
"ગંગાજળથી આ ઉન્માદદશાવાળા ચિરંજીવને થાય એમ છે. આ
"બ્રાહ્મણનો અને તેની સાથે આ દેશનો ઉદ્ધાર તેનો અવધિ આવ્યે થશે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ બ્રાહ્મણમાં ને ઋષિમુનિયોમાં શો ફેર છે ? એ શા
"માટે ગાંડો થયો છે ? તમે ક્‌હો છો તે અવધિ ક્યારે આવશે ?"

"નાગ–"આજ કાલ આ રાફડાઓમાં હું બ્રાહ્મણજાતિને માથે
"તમારાં સર્વ દુઃખોને માટે આરોપ મુકાતો સાંભળું છું. તે આરોપકર્તા
"એકદેશીય જ્ઞાનને લીધે છે. ક્ષત્રિયો ધર્મ ચુકે તે જેટલું નિન્દ્ય ગણાતું
"તેટલું જ બ્રાહ્મણ પોતાનો ધર્મ ચુકે તે ગણાતું. કુરુક્ષેત્રમાં પ્રથમ આર્ય-
"લોક હતા પછી મ્લેચ્છલોક આવ્યા, અને હવે પાછા આર્યલોક
"આવ્યા છે."

પોપટ—"શું હવેના કપિલોક આર્યો છે ?"

નાગ—"હા, આ ત્રણે જણાના યુગમાં એકલા બ્રાહ્મણો તો શું
"પણ સર્વ અન્ય વર્ણોમાં જે જે સુવ્યવસ્થાઓ રચાય છે તે સ્વધર્મસ્થ
"બ્રાહ્મણોથી જ રચાય છે. એ બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છોમાં પણ અવતરે છે ને
"રાક્ષસોમાં પણ અવતરે છે. તેમના બ્રાહ્મણાવતાર ને તેમની બ્રાહ્મણ-
"બુદ્ધિની સિદ્ધિ અને પરિણતિ જોનાર ઓળખી શકે છે. તે જ રીતે
"સાધુજનોમાં દુષ્ટજનનો અવતાર પણ તેની બુદ્ધિથી અને વાસનાથી
"ઓળખાઈ આવે છે.[1] શૂદ્ર મહારાજાઓમાં અશોક જેવા અવતાર

---

[1] अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूषइवैष भूमिकाम् ।
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥
बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥
—माघ.

"ક્ષત્રિયરૂપે બ્રાહ્મણના જ થયા છે; મ્લેચ્છ મહારાજાઓમાં અકબરશાહ
" જેવા અવતાર પણ એવા જ થયા છે; કપિલોકમાં પણ એવા જ અવ-
" તાર થયા છે, થાય છે, ને થશે. તમે જે ચકોરની વાણી સાંભળી તે
" પણ બ્રાહ્મણનો અવતાર છે. પક્ષી ! ક્ષત્રિયનો અવતાર છે ને અશ્વ-
" ત્થામા બ્રાહ્મણના દોષઅંશનો અવતાર છે. એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણે પરશુરામ
" જેવાઓના સુદૃષ્ટાંતમાંથી કુદૃષ્ટાંતનો બોધ લીધો. ધર્મસ્થ ક્ષત્રિયોનો
" નાશ કરવા આ બ્રાહ્મણ અને તેના પિતા વિધર્મસ્થ થઈ યુદ્ધ કરવા
" નીકળ્યા. પણ દ્રોણ મહાત્માએ જ્યારે માત્ર ધર્મયુદ્ધ જ કર્યું ત્યારે આ
" દુષ્ટ બ્રાહ્મણે અધર્મહત્યાઓ જ કરી, સુતેલા નિદ્રાવશ શત્રુઓને હણ્યા,
" ઉત્તરાના ગર્ભને હણ્યો, રાત્રિએ વિમાર્ગગામી થઈ આ કૃત્ય કર્યું,
" બ્રહ્માસ્ત્રને દુષ્ટ કાર્યમાં યોજ્યું, અને અંતે અભિમાનથી શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર
" લેવાની પણ વાસના રાખી. અહંકાર અને મમતા એ આસુરી સંપ-
" ત્તિનાં બીજ છે તે આ બ્રાહ્મણમાં ઉજ્જૃમ્ભણ પામ્યાં અને પાંડવોએ
" સમાપ્તિ પર આણેલા ધર્મવિજયનું કલ્યાણફળ નિષ્ફળ કરવા આ
" બ્રાહ્મણરૂપ અસુરે માયિક પ્રપંચ આરંભ્યા. અર્જુન અને કૃષ્ણપર-
" માત્મા જેવાઓને આનો નાશ કરવો કઠણ ન હતો. પણ અનેક પરિ-
" પાકના સંઘરૂપ સંસારની વ્યવસ્થા જાણનાર આ બે મહાત્માઓયે
" એને જીવતો મુકયો ને શ્રીકૃષ્ણે તેનાં જે જે પાપ તેને મ્હોડે ગણી
" બતાવી શાપ દીધો તે શાપમાં એના મૃત્યુ કરતાં એની ચિરંજીવિત-
" વધારે શાપસાધક ગણી. આ દુષ્ટે બાલકોનો અને ગર્ભનો નાશ કર્યો
" તેટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે શાપ દીધો હતો તે શબ્દો આ કુરુક્ષેત્રમાં
" રાત્રે સંભળાય છે–તે સાંભળો."

રાત્રિને આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણના શાપના શબ્દ [1]કુરુક્ષેત્રનાં કોતરો-
માંથી સંભળાવા લાગ્યા અને તેના નાદના પ્રતિધ્વનિ છેક ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર
સુધી થવા લાગ્યા.

"દુષ્ટ બ્રાહ્મણ ! સર્વ મનીષી લોક તને કાપુરુષ ગણી ઓળખે છે !
" અનેક વાર પાપ કર્મના કરનાર ! બાલજીવિતના ઘાતક ! તું હવે ત્હારા
" પાપકર્મનું ફલ સાંભળ ! ત્રણ સહસ્ર વર્ષો સુધી આ પૃથ્વી ઉપર તું
" ચિરંજીવી થઈ ભૂતપ્રેતના જેવો સંચાર કરતો ફર્યા કરીશ. કદી કોઈની
" જોડે કાંઈ ઓળખાણ તું પામવાનો નથી. નિર્જન દેશોમાં જ્યાં કોઈની
" જોડે બોલવાનું નહી હોય ત્યાં સાહાય્ય વિના તું ભટકીશ. જનપદમાં

---

૧. મહાભારત: સૌપ્તિક પર્વ.

"ત્હારી સ્થિતિ નહી થાય! પર્વતોમાં ને અરણ્યોમાં, સર્વ વ્યાધિઓથી
"પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરુથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ
"સંસારમાં ભટકજે! અને જે ગર્ભનો ત્હેં ઘાત કરેલો છે તે ગર્ભને મ્હારા
"તપના બળથી હું પુનર્જીવન આપીશ ને તે ગર્ભ-ત્હારી સર્વ આશાઓને
"ધ્વસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્ત્રસિદ્ધિ પામશે ને દીર્ઘ-
"કાળ રાજ્ય કરશે! ને તે સર્વ જોતો જોતો તું બળ્યાં કરજે!"

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી બીજા નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ક્‌હાનપુરનાં સ્મશાનોમાં મરેલી સ્ત્રીયોની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણચીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાળજામાં વાગવા લાગી.

નાગ-"પોપટ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું
"હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં–ક્‌હાનપુરમાં–બીજા બ્રાહ્મણનામધારી અશ્વ-
"ત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ
"ચીસો સાંભળ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ
"આમ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે ને આ યુગના અશ્વ-
"ત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહી તે
"શોધી લેજે! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક બ્રાહ્મણ
"થયો છે તો ઘડીક મુસલમાન થયો છે ને બાકીનો કાળ આર્યદેશના
"પેલા રાફડાઓ રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મબન્ધુઓનાં મગજમાં પેસી
"ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો પાસે ખોટાં ગણિત ને
"ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને ભીખ માગતા ને ચોરી કરતા કરે
"છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક બીજા સાથે હળી મળી ખાવાપીવા
"દેતો નથી. કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કાંઈ નવું થાય એટલે તેનાં
"સગાં વ્હાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે
"તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી
"કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ! અશ્વત્થામા બાળકોને દંપતી
"બનાવી એક-શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે.
"જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી
"કરે છે. આ તો મ્હેં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિ પર્વમાં અને
"અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે? એ સર્વ વ્યવહાર આ
"ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાંથી ધ્વસ્ત કરે છે. એ
"અશ્વત્થામા હવે બ્રાહ્મણ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પ્હેરી રાખે છે

"ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પ્હેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે
"ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીયોની અને બાળકોની, ધનની ને
"ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની
"ને રાજ્યોની, બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની, કળાની ને શક્તિની,
"અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી
"વધારતો જ જાય છે અને પોતાના સર્વ વ્યાધિયોમાં આર્યદેશને ભા-
"ગીયો કરીને જ રાજી થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે! અને
"કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં બીજ રોપવાના આ ક્ષેત્રમાં આવી
"કંઈ કંઈ નીચ કર્મ કરે છે. દુષ્ટ બીજ વાવે છે, ને ફાવે છે ત્યારે પ્રકટ
"પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગંગા-
"મૈયાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યા કરું છું. ક્યાં
"પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ! ક્યાં સૂક્ષ્મ
"અને મહાન્ અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ
"રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા વ્હેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ
"જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓથી પડેલી રૂઢિઓની, અવ્યવસ્થા! એ
"ગાંડો અંહી આવે છે. ત્યાંથી મ્હારે મ્હારી હજારે ફણાઓ માંડી સજ્જ
"થવું પડે છે!"

પોપટ–"એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે બાળી નાંખે તો ?"

નાગ–"એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ
"જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું
"કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા
"પણ નહી રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર ક્લેશમય થશે. પોપટ, એ
"રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેકે છે ને બીજી પાસથી
"અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે."

પોપટ–"આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ!"

નાગ–"ના, ના, મ્હેં કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી
"સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક
"વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તો મ્હારા જેવા નાગકુળમાં જ છે–તેને
"આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ
"આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીયે છીયે, પણ વ્યવહારમાં–માતાએ પુત્રની બાલ્યા-
"વસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે
"જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીયે છીયે."

" ત્હારી સ્થિતિ નહી થાય! પર્વતોમાં ને અરણ્યોમાં, સર્વ વ્યાધિઓથી
" પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરુથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ
" સંસારમાં ભટકજે! અને જે ગર્ભનો ત્હેં ઘાત કરેલો છે તે ગર્ભને મ્હારા
" તપના બળથી હું પુનર્જીવન આપીશ ને તે ગર્ભ-ત્હારી સર્વ આશાઓને
" ધ્વસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્ત્રસિદ્ધિ પામશે ને દીર્ઘ-
" કાળ રાજ્ય કરશે! ને તે સર્વ જોતો જોતો તું બળ્યાં કરજે!"

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી બીજા નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ક્‌હાનપુરનાં સ્મશાનોમાં મરેલી સ્ત્રીયોની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણચીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાળજામાં વાગવા લાગી.

નાગ-" પોપટ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું
" હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં–ક્‌હાનપુરમાં–બીજા બ્રાહ્મણનામધારી અશ્વ-
" ત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ
" ચીસો સાંભળ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ
" આમ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે ને આ યુગના અશ્વ-
" ત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહી તે
" શોધી લેજે! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક બ્રાહ્મણ
" થયો છે તો ઘડીક મુસલમાન થયો છે ને બાકીનો કાળ આર્યદેશના
" પેલા રાફડાઓ રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મબન્ધુઓનાં મગજમાં પેસી
" ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો પાસે ખોટાં ગણિત ને
" ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને ભીખ માગતા ને ચોરી કરતા કરે
" છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક બીજા સાથે હળી મળી ખાવાપીવા
" દેતો નથી. કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કાંઈ નવું થાય એટલે તેનાં
" સગાં વ્હાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે
" તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી
" કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ! અશ્વત્થામા બાળકોને દંપતી
" બનાવી એક-શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે.
" જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી
" કરે છે. આ તો મ્હેં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિ પર્વમાં અને
" અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે? એ સર્વ વ્યવહાર આ
" ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાંથી ધ્વસ્ત કરે છે. એ
" અશ્વત્થામા હવે બ્રાહ્મણ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પ્હેરી રાખે છે

"ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પ્હેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે
"ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીયોની અને બાળકોની, ધનની ને
"ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની
"ને રાજ્યોની, બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની, કળાની ને શક્તિની,
"અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી
"વધારતો જ જાય છે અને પોતાના સર્વ વ્યાધિયોમાં આર્યદેશને ભા-
"ગીયો કરીને જ રાજી થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે! અને
"કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં બીજ રોપવાના આ ક્ષેત્રમાં આવી
"કંઈ કંઈ નીચ કર્મ કરે છે. દુષ્ટ બીજ વાવે છે, ને ફાવે છે ત્યારે પ્રકટ
"પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગંગા-
"મૈયાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યા કરું છું. ક્યાં
"પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ! ક્યાં સૂક્ષ્મ
"અને મહાન્ અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ
"રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા વ્હેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ
"જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓથી પડેલી રૂઢિઓની, અવ્યવસ્થા! એ
"ગાંડો અહીં આવે છે. ત્યાંથી મ્હારે મ્હારી હજારે ફણાઓ માંડી સજ્જ
"થવું પડે છે!"

પોપટ–"એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે બાળી નાંખે તો?"

નાગ–"એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ
"જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું
"કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા
"પણ નહી રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર ક્લેશમય થશે. પોપટ, એ
"રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેકે છે ને બીજી પાસથી
"અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે."

પોપટ–"આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ!"

નાગ–"ના, ના, મ્હેં કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી
"સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક
"વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તો મ્હારા જેવા નાગકુળમાં જ છે-તેને
"આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ
"આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીયે છીયે, પણ વ્યવહારમાં–માતાએ પુત્રની બાલ્યા-
"વસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે
"જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીયે છીયે."

"ત્હારી સ્થિતિ નહી થાય! પર્વતોમાં ને અરણ્યોમાં, સર્વ વ્યાધિઓથી
"પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરુથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ
"સંસારમાં ભટકજે! અને જે ગર્ભનો ત્હેં ઘાત કરેલો છે તે ગર્ભને મ્હારા
"તપના બળથી હું પુનર્જીવન આપીશ ને તે ગર્ભ–ત્હારી સર્વ આશાઓને
"ધ્વસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્ત્રસિદ્ધિ પામશે ને દીર્ઘ-
"કાળ રાજ્ય કરશે! ને તે સર્વ જોતો જોતો તું બળ્યાં કરજે!"

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી બીજા નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ફ્હાનપુરનાં સ્મશાનોમાં મરેલી સ્ત્રીયોની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણચીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાળજામાં વાગવા લાગી.

નાગ–"પોપટ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું
"હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં–ફ્હાનપુરમાં–બીજા બ્રાહ્મણનામધારી અશ્વ-
"ત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ
"ચીસો સાંભળ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ
"આસ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે ને આ યુગના અશ્વ-
"ત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહી તે
"શોધી લેજે! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક બ્રાહ્મણ
"થયો છે તો ઘડીક મુસલમાન થયો છે ને બાકીનો કાળ આર્યદેશના
"પેલા રાફડાઓ રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મબન્ધુઓનાં મગજમાં પેંસી
"ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો પાસે ખોટાં ગણિત ને
"ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને ભીખ માગતા ને ચોરી કરતા કરે
"છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક બીજા સાથે હળી મળી ખાવાપીવા
"દેતો નથી. કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કાંઈ નવું થાય એટલે તેનાં
"સગાં વ્હાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે
"તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી
"કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ! અશ્વત્થામા બાળકોને દંપતી
"બનાવી એક–શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે.
"જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી
"કરે છે. આ તો મ્હેં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિ પર્વમાં અને
"અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે? એ સર્વ વ્યવહાર આ
"ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જયાં જયાં ફરે છે ત્યાંથી ધ્વસ્ત કરે છે. એ
"અશ્વત્થામા હવે બ્રાહ્મણ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પ્હેરી રાખે છે

"ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પ્હેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે
"ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીયોની અને બાળકોની, ધનની ને
"ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની
"ને રાજયોની, બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની, કળાની ને શક્તિની,
"અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી
"વધારતો જ જાય છે અને પોતાના સર્વ વ્યાધિયોમાં આર્યદેશને ભા-
"ગીયો કરીને જ રાજી થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે! અને
"કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં બીજ રોપવાના આ ક્ષેત્રમાં આવી
"કંઈકંઈ નીચ કર્મ કરે છે. દુષ્ટ બીજ વાવે છે, ને ફાવે છે ત્યારે પ્રકટ
"પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગગા-
"મૈયાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યાં કરું છું. ક્યાં
"પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ! ક્યાં સૂક્ષ્મ
"અને મહાન્ અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ
"રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા વ્હેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ
"જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓથી પડેલી રૂઢિઓની, અવ્યવસ્થા! એ
"ગાંડો અંહી આવે છે. ત્યાંથી મ્હારે મ્હારી હજારે ફણાઓ માંડી સજ્જ
"થવું પડે છે!"

પોપટ–"એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે બાળી નાંખે તો?"

નાગ–"એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ
"જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું
"કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા
"પણ નહી રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર ક્લેશમય થશે. પોપટ, એ
"રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેકે છે ને બીજી પાસથી
"અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે."

પોપટ–"આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ!"

નાગ–"ના, ના, મ્હેં કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી
"સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક
"વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તો મ્હારા જેવા નાગકુળમાં જ છે-તેને
"આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ
"આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીયે છીયે, પણ વ્યવહારમાં–માતાએ પુત્રની બાલ્યા-
"વસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે
"જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીયે છીયે."

" ત્હારી સ્થિતિ નહી થાય! પર્વતોમાં ને અરણ્યોમાં, સર્વ વ્યાધિઓથી
" પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરુથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ
" સંસારમાં ભટકજે! અને જે ગર્ભનો ત્હેં ઘાત કરેલો છે તે ગર્ભને મ્હારા
" તપના બળથી હું પુનર્જીવન આપીશ ને તે ગર્ભ-ત્હારી સર્વ આશાઓને
" ધ્વસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્ત્રસિદ્ધિ પામશે ને દીર્ઘ-
" કાળ રાજ્ય કરશે! ને તે સર્વ જોતો જોતો તું બળ્યાં કરજે!"

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી બીજા નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ક્‌હાનપુરનાં સ્મશાનોમાં મરેલી સ્ત્રીયોની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણચીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાળજામાં વાગવા લાગી.

નાગ-" પોપટ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું
" હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં-ક્‌હાનપુરમાં-બીજા બ્રાહ્મણનામધારી અશ્વ-
" ત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ
" ચીસો સાંભળ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ
" આમ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે ને આ યુગના અશ્વ-
" ત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહી તે
" શોધી લેજે! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક બ્રાહ્મણ
" થયો છે તો ઘડીક મુસલમાન થયો છે ને બાકીનો કાળ આર્યદેશના
" પેલા રાફડાઓ રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મબન્ધુઓનાં મગજમાં પેંસી
" ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો પાસે ખોટાં ગણિત ને
" ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને ભીખ માગતા ને ચોરી કરતા કરે
" છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક બીજા સાથે હળી મળી ખાવાપીવા
" દેતો નથી. કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કાંઈ નવું થાય એટલે તેનાં
" સગાં વ્હાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે
" તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી
" કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ! અશ્વત્થામા બાળકોને દંપતી
" બનાવી એક-શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે.
" જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી
" કરે છે. આ તો મ્હેં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિ પર્વમાં અને
" અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે? એ સર્વ વ્યવહાર આ
" ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાંથી ધ્વસ્ત કરે છે. એ
" અશ્વત્થામા હવે બ્રાહ્મણ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પ્હેરી રાખે છે

"ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પ્હેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે
"ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીયોની અને બાળકોની, ધનની ને
"ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની
"ને રાજ્યોની, બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની, કળાની ને શક્તિની,
"અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી
"વધારતો જ જાય છે અને પોતાના સર્વ વ્યાધિયોમાં આર્યદેશને ભા-
"ગીયો કરીને જ રાજી થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે! અને
"કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં બીજ રોપવાના આ ક્ષેત્રમાં આવી
"કંઈ કંઈ નીચ કર્મ કરે છે. દુષ્ટ બીજ વાવે છે, ને ફાવે છે ત્યારે પ્રકટ
"પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગંગા-
"મૈયાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યા કરું છું. ક્યાં
"પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ! ક્યાં સૂક્ષ્મ
"અને મહાન્ અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ
"રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા વ્હેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ
"જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓથી પડેલી રૂઢિઓની, અવ્યવસ્થા! એ
"ગાંડો અંહી આવે છે. ત્યાંથી મ્હારે મ્હારી હજારે ફણાઓ માંડી સજ્જ
"થવું પડે છે!"

પોપટ–"એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે બાળી નાંખે તો?"

નાગ–"એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ
"જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું
"કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા
"પણ નહી રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર ક્લેશમય થશે. પોપટ, એ
"રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેકે છે ને બીજી પાસથી
"અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે."

પોપટ–"આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ!"

નાગ–"ના, ના, મ્હેં કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી
"સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક
"વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તો મ્હારા જેવા નાગકુળમાં જ છે-તેને
"આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ
"આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીયે છીયે, પણ વ્યવહારમાં–માતાએ પુત્રની બાલ્યા-
"વસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે
"જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીયે છીયે."

"ત્હારી સ્થિતિ નહી થાય! પર્વતોમાં ને અરણ્યોમાં, સર્વ વ્યાધિઓથી
"પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરુથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ
"સંસારમાં ભટકજે! અને જે ગર્ભનો ત્હેં ઘાત કરેલો છે તે ગર્ભને મ્હારા
"તપના બળથી હું પુનર્જીવન આપીશ ને તે ગર્ભ-ત્હારી સર્વ આશાઓને
"ધ્વસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્ત્રસિદ્ધિ પામશે ને દીર્ઘ-
"કાળ રાજ્ય કરશે! ને તે સર્વ જોતો જોતો તું બળ્યાં કરજે!"

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી બીજા નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ક્‌હાનપુરનાં સ્મશાનોમાં મરેલી સ્ત્રીયોની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણચીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાળજામાં વાગવા લાગી.

નાગ-"પોપટ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું
"હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં-ક્‌હાનપુરમાં-બીજા બ્રાહ્મણનામધારી અશ્વ-
"ત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ
"ચીસો સાંભળ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ
"આમ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે ને આ યુગના અશ્વ-
"ત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહી તે
"શોધી લેજે! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક બ્રાહ્મણ
"થયો છે તો ઘડીક મુસલમાન થયો છે ને બાકીનો કાળ આર્યદેશના
"પેલા રાફડાઓ રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મબન્ધુઓનાં મગજમાં પેંસી
"ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો પાસે ખોટાં ગણિત ને
"ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને ભીખ માગતા ને ચોરી કરતા કરે
"છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક બીજા સાથે હળી મળી ખાવાપીવા
"દેતો નથી. કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કાંઈ નવું થાય એટલે તેનાં
"સગાં વ્હાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે
"તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી
"કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ! અશ્વત્થામા બાળકોને દંપતી
"બનાવી એક-શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે.
"જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી
"કરે છે. આ તો મ્હેં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિ પર્વમાં અને
"અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે? એ સર્વ વ્યવહાર આ
"ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જયાં જયાં ફરે છે ત્યાંથી ધ્વસ્ત કરે છે. એ
"અશ્વત્થામા હવે બ્રાહ્મણ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પ્હેરી રાખે છે

"ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પ્હેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે
"ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીયોની અને બાળકોની, ધનની ને
"ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની
"ને રાજ્યોની, બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની, કળાની ને શક્તિની,
"અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી
"વધારતો જ જાય છે અને પોતાના સર્વ વ્યાધિયોમાં આર્યદેશને ભા-
"ગીયો કરીને જ રાજી થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે! અને
"કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં બીજ રોપવાના આ ક્ષેત્રમાં આવી
"કંઈ કંઈ નીચ કર્મ કરે છે. દુષ્ટ બીજ વાવે છે, ને ફાવે છે ત્યારે પ્રકટ
"પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગંગા-
"મૈયાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યાં કરું છું. ક્યાં
"પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ! ક્યાં સૂક્ષ્મ
"અને મહાન્ અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ
"રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા વ્હેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ
"જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓથી પડેલી રૂઢિઓની, અવ્યવસ્થા! એ
"ગાંડો અંહી આવે છે. ત્યાંથી મ્હારે મ્હારી હજારે ફણાઓ માંડી સજ્જ
"થવું પડે છે!"

પોપટ–"એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે બાળી નાંખે તો?"

નાગ–"એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ
"જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું
"કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા
"પણ નહી રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર ક્લેશમય થશે. પોપટ, એ
"રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેકે છે ને બીજી પાસથી
"અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે."

પોપટ–"આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ!"

નાગ–"ના, ના, મ્હેં કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી
"સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક
"વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તો મ્હારા જેવા નાગકુળમાં જ છે-તેને
"આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ
"આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીયે છીયે, પણ વ્યવહારમાં–માતાએ પુત્રની બાલ્યા-
"વસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે
"જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીયે છીયે."

સર૦–" તમારી વ્યવસ્થામાં ને પિતામહની વ્યવસ્થામાં શા ફેર ?"

નાગ–" આર્ય ઋષિમુનિયોના અને રાજપ્રજાઓના સૂક્ષ્મ અનુભવો-
" વડે પિતામહનું આ દિવ્ય શરીર ઘણાં વર્ષોના બ્રહ્મચર્યથી બંધાઈ
" સમૃદ્ધ થયેલું છે; સ્વર્ગમાંથી આવેલી દિવ્ય બુદ્ધિગંગાથી એમનો
" જન્મ છે. પૃથ્વીના અનુભવથી એમનું આયુષ્ય ભરાયું છે. અમુક
" શાસ્ત્ર અમુક વર્ગના જ અનુભવથી બંધાય છે; ગંગાના શતમુખ જેવા
" શતમુખ અનુભવથી ભીષ્મપિતામહે વ્યવસ્થાનો ક્ષીરસાગર ભર્યો છે
" તેમાં સર્વ શાસ્ત્રની નદીયોનાં પાણી ભળેલાં છે. અમે નાગલોક આ
" નદીઓ જેવા છીએ; ગંગાપુત્ર સાગર જેવા છે. એ સાગર ઉપર
" બંધાયલી મેઘમાળાથી અમારી નદીઓ પુષ્ટ થાય છે. સાધારણ ભૂત-
" સંઘને માટે નદીઓ છે; પણ સર્વ કુવાનાં, વાવોનાં, સરોવરનાં, અને
" નદીઓનાં મૂળોમાં વ્હેનાર અનન્તસલિલનો ઝરો તો મનુષ્યની
" સંસ્કારી બુદ્ધિરૂપ ગુપ્તગંગા–પાતાળગંગા–ને રૂપે જ પ્રવાહ પામે છે ને
" પિતામહ એ ગંગામાંથી પ્રકટ થયા છે. જ્યારે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય
" સમાપ્ત થશે ત્યારે અર્જુન આ દેશમાં ગાણ્ડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરશે.
" પિતામહનાં શરીરમાં રોપાયલા આ અર્જુનના બાણ એ ટંકારથી
" જાગૃત થશે–સજીવ થશે. પણ સજીવ થતામાં જ આ બાણ પિતા-
" મહના શરીરમાંથી પાછા છુટશે ને રાફડાઓમાં થઈને જ પોતાનો
" ઊર્ધ્વ માર્ગ કરશે અને રાફડાઓને વીંધી નાંખી આરપાર નીકળી
" જતાં જતાં એ રાફડાઓને સ્થાને નવી રચના કરશે. એ બાણ તે કાળે
" અર્જુનના ભાથારૂપ સ્વયોનિને પાછા પ્રાપ્ત કરશે ને પિતામહનું શરીર
" આ દેશમાં નવા યૌવનથી ઉભું થશે, ઉપરના પોતાના પુરમાં સંચાર
" કરશે, અને તમે ત્યાં જે જે પદાર્થ જોયા છે તે તે નવું શુદ્ધ સમર્થરૂપ
" ધરશે. જે કૌરવોની સેવાના ધર્મથી એમને અર્જુનના પ્રતિરથી થવું
" પડવું હતું તે કૌરવોની છેલ્લી છાયા અશ્વત્થામાના આયુષ્ય સાથે આ
" દેશમાંથી સમાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થશે ને પિતામહ કેવળ પાંડવોની જ
" ચિન્તા કરશે. માનવીઓ ! પિતામહ પાસે ધર્મરાજ પણ બાળક છે
" ને ધર્મરાજને ધર્મનો ઉપદેશ પિતામહ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો છે.
" આજના તમારા દેશકાળમાં અશ્વત્થામા, જાતે જ ધર્મરાજના અને
" ધર્મના અસંખ્ય વેશ ધારી, ભમે છે ને લોકસંઘને ભમાવે છે. એ
" અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે જ શુદ્ધ સનાતન ધર્મ અને
" તેનો પિતામહ તમારા લોકસંઘને પોતાના પ્રકાશમય સંસ્કારોથી

" દ્વિજત્વ આપશે, ત્યારેજ વ્યાસનારાયણ જેવા યોગદર્શી સર્વભૂતાત્મક
" બ્રાહ્મણો આ દેશને પોતાના ચરણસ્પર્શનો અને ઉપદેશનો અધિકારી
" ગણશે, ત્યારે જ આ દેશમાં સત્યયુગ પાછો આવશે ! નિરાશ થયલાં
" માનવીઓ ! તમારી આશાઓનાં બીજ આ સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં જ છે; તે
" બીજને સફળ કરવાની કળા આ ગંગામાં સ્નાન કરી પામો."

શેષનાગ બોલતાં બંધ પડ્યો ને તેની સાથે આ બે જણની પાંખોએ તેમને ઉંચક્યાં ને ગંગામાં સ્નાન કરાવી બ્હાર ક્‌હાડ્યાં, ને પાણીમાં ડુબકી મારતી વેળા મીંચાયલી આંખો ઉઘડી ત્યાર પ્હેલાં તો એ પાંખોએ એમને વાયુના વેગથી બીજે સ્થાને લીધાં ને આ દેખાવ અદૃશ્ય થયો. આંખો મીંચાઈને ઉઘડી તેના વચગાળાની વેળામાં એમનાં કાનમાં ચીસો, ગાન અને રો-પીટના સ્વર પેઠા ને આંખો ઉઘડ્યા પછી પણ બંધ ન પડ્યા પણ વધ્યા. પરંતુ આંખ આગળ તો માત્ર ચન્દ્રિકાને ચાદર પેઠે હોડી સુતેલા મેદાન વિના બીજું કાંઈ દેખાયું નહી. એ સ્વરો વચ્ચે આ શૂન્ય ચન્દ્રપ્રકાશિત મેદાનમાં એમની પાંખો એમને વાયુના વેગથી ધકેલવા લાગી–ધકેલવા લાગી ક્‌હેવાનું કારણ એ કે એમનાં હૃદય આ સ્વરોથી એક દિશામાં ખેંચાતાં હતાં ને શરીરને બીજી દિશામાં આ ઝાડ કે પ્હાડ કે અન્ય પદાર્થથી શૂન્ય દેખાતા મેદાન ઉપર પાંખો લેતી હતી. સ્વરો પોતાની સંખ્યા ને મિશ્રતાથી જેવા ભયંકર લાગતા હતા તેવું જ આ મેદાન પોતાની આવી શૂન્યતાથી અને સાદાઇથી આ રાત્રિની વેળાએ ભયકર લાગતું હતું.

આ મેદાનમાં નક્કુર પૃથ્વી ઉપર તેઓ હવે ઉભાં તો થોડે છેટે એક અતિ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ લાંબો પડી ચતો સુતેલો દેખાયો. આમને જોઈ તે ઉભો થયો ને એટલો તો ઉંચો વધવા લાગ્યો કે એના વાળ વાદળાંમાં પહોંચવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદને આ રાક્ષસી મનુષ્યે હાથેલીમાં ઉંચા ઉંચકી લીધાં ને પોતાના મુખ સામાં ધરી, વાદળું ગાજતું હોય એવા મ્હોટા સ્વરથી, કહેવા લાગ્યો.

" મને ઓળખ્યો ? હું પેલો અશ્વત્થામા—જેણે સર્વ ક્ષત્રિયો,
" બ્રાહ્મણો, અને વૈશ્યોનું અને તેમની કળાઓનું—નિકન્દન કર્યું—અં !
" હું ! હું ! હું ! હું ! તમે પેલી વૈતરણીના જળમાં ન્હાયાં છો ખરાં !
" કેવો દુર્ગન્ધ તમારા શરીરમાં એ જળનો પેઠો છે ! એમાં ન્હાય છે
" તે ઘેલા થાય છે—ખસો ! ખસો !"

એણે આ બે જણને હાથમાંથી અદ્ધર મુકી દીધાં ને જ્યાં મુકયાં ત્યાં પાંખો ઉપર ટકી ઉભાં.

સરસ્વતીચંદ્ર—"ચિરંજીવી ! અમે ગંગાજળમાં ન્હાયાં છીયે."

અશ્વત્થામા— "ગાંડા માણસ ! એ જ મ્હારી વૈતરણી ! એમાં જે
" ડાહ્યું હોય તે મ્હારે મન ગાંડું અને એનું ગાંડું તે મ્હારું ડાહ્યું. મ્હારી
" સૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી જુદી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર ત્રણેનું કામ
" સાથેલાગું એકઠું એકલો કરું છું ને આ સ્થાને તમે આવ્યાં છો તો
" મ્હારું પરાક્રમ જોઈ લ્યો !"

અશ્વત્થામાએ વેગથી દોટ મુકી ને અદૃશ્ય થયો તેની સાથે એક-પાસથી રાફડાઓ નીચેનો મણિમય પ્રદેશ દૃષ્ટિગોચર થયો, બીજી પાસથી અકબર બાદશાહની બાંધેલી હવેલીઓ આકાશ વચ્ચે લટકવા લાગી, ત્રીજે સ્થાને પૃથ્વી પર શિવાજીનું સિંહાસન અને છત્ર શિવાજીની જીવતી મૂર્ત્તિ સાથે ઉભાં થયાં, ચોથે સ્થાને કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો જયધ્વજ ઉડવા લાગ્યો, અને સર્વ સ્થાને સર્વ વ્યાપક ઈશ્વરનું પરમ જ્યોતિ પ્રકાશવું લાગ્યું. એ દેખાવ દેખાયો તેની સાથે જ ઉપરથી અનેક રૂપ ધરી અશ્વત્થામા તે સર્વના ઉપર કુદકા મારી ભુસકા મારવા લાગ્યો, અને તેજ ક્ષણે જોતા જોતામાં આ સર્વ દિવ્ય વ્યવસ્થાને ઠેકાણે અનન્ત અવ્યવસ્થા વ્યાપી ગઈ, મણિમય પ્રદેશનાં મણિયંત્ર ત્રુટી ગયાં, મણિ ચારે પાસ ગડબડી ધુળમાં ને સમુદ્રમાં છુટા છુટા ડુબી ગયા, અને નાગલોક કોઈ ચંપાઈ ગયા તો કોઈ પાતાળમાં અનેક દરોમાં થઈ સરી ગયા. અકબરની હવેલીયોના કડકા થઈ છત્ર વિનાનાં ખંડેર ઉભાં રહ્યાં ને તે સર્વ ઉપર કેદખાનામાંથી પાદશાહ શાહજહાન રોવા લાગ્યો ને દારાનું છુટું પડેલું કાપેલું લોહીવાળું મસ્તક લેઈ એક થાળી આરતી પેઠે અદ્ધર ફરવા લાગી. શિવાજી મહારાજ પોતાના છત્ર અને સિંહાસનના કડકાઓ નીચે ડટાઈ ગયા અને તેમના વંશજોમાંનો એક મોઘલ જનાનામાં રમવા લાગ્યો ને બીજો સતારાના પારદર્શક બન્ધીખાનામાં, શીશીમાં ઉતારેલા ભૂતના જેવો, દેખાવા લાગ્યો. નીચે અર્જુનના રથધ્વજ ઉપર અશ્વત્થામા કુદ્યો ને તેની સાથે રથ અદૃશ્ય થયો, અર્જુન જાતે સ્વર્ગમાં ગયો, અને પાંડવોનો વંશ નાશ પામ્યો–સૌપ્તિક પર્વનાં ભયંકર ચિત્ર ખડાં થયાં. જ્યાં વ્યાસમુનિયે વેદની સંહિતા કરી હતી, મહાભારતની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને એક ઈશ્વરનું જ્યોતિ થોડી વાર ઉપર અનવચ્છિન્ન એક શુદ્ધ પ્રકાશથી પ્રકાશતું હતું ત્યાં તે સર્વ વ્યવસ્થાદર્શનનું મન્દિર આ બ્રાહ્મણના કુદકારાથી કમ્પવા લાગ્યું. પળવારમાં એ સુન્દર મન્દિરના સર્વ ભાગોના સાંધે સાંધા છુટા થઈ તેના કડકે કડકા થઈ ગયા ને તે

કડકાનો અવ્યવસ્થિત ઢગલો થઈ પડ્યો. એ ઢગલામાંના કડકા થોડી વારમાં ચારે પાસ લુંટાવા લાગ્યા ને આખા કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામાની શક્તિથી નવી જાળ પથરાઈ ગઈ. અકેકી શ્રુતિના અનેક પરસ્પર વિરોધી અર્થ થઈ ગયા. એક સ્મૃતિની ગાંઠોમાં બીજી સ્મૃતિની ગાંઠો ગુંચવાઈને ગાંઠો ઉકેલનારાથી જે ગાંઠ ઉકલે નહી ત્યાં તેઓ છરી લઈને કાપ મુકવા લાગ્યા, અને અન્તે તે પણ ગુંચવારાનાં જાળને પડતાં મુકી ચાલી જવા લાગ્યા ને બીજા વટેમાર્ગુઓ એ જાળમાં ચાલતાં ચાલતાં ઉંધે માથે પડવા લાગ્યા. વ્હાણુ ખડક ઉપર અથડાય ને ઉતારુઓ તેનાં ત્રુટેલાં છુટેલાં પાટીયાં ને લાકડાં હાથમાં આવે તે ઝાલી તરવાનું સાધન શોધે ને બાથોડીયાં મારે તેમ એક ઈશ્વરનાં અનેક સુઘટિત નામોમાંથી અનેક ઈશ્વરને પકડી કુરુક્ષેત્રના વાતાવરણમાં અનેક જન્તુઓ સમુદ્રનાં માછલાં પેઠે તરવા લાગ્યાં. આવા આવા અસંખ્ય દેખાવ કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ દેશ-પારના મહાસાગરો સુધી બીજા મહાસાગરો પેઠે રેલાવા લાગ્યા, અને કીયા મહાસાગરનું પાણી કીયા મહાસાગરને ધક્કેલે છે તે જોવા જેવું થયું.

અન્તે આ મહાસાગરોમાંથી વચ્ચોવચ અશ્વત્થામા નીકળ્યો અને વાદળાં સુધી વ્યાપી રહી ગર્જવા લાગ્યો.

"માનવીઓ! મહારુદ્રનાથી અધિક સંહારક શક્તિ મ્હારી છે તે
"મ્હેં દેખાડી ! હવે બ્રહ્માની પેઠે આ મ્હે મહાસાગરની સૃષ્ટિ ઘડી તે
"પણ તમે જુવો છો. અકબર પાદશાહની હવેલીયોનાં ખંડેર કરી તેમાં
"પેલો ઔરંગઝેબ બાદશાહ ઉભો થાય છે તે જુવો ! એ કોણ ? એ મ્લે-
"ચ્છોમાં મ્હારો પ્રકટ અવતાર ! આ સમુદ્રમાં હું ઉભો થાઉં છું તેમ
"શિવાજીના સિંહાસન ઉપર પેલા ઉભા થાય છે તે કોણ ? પેશવાઓ !
"એ તો પેશવાઓરૂપે હું પોતે ! રઘુનાથરાવ તે હું જ–આ કુરુક્ષેત્ર સુધી
"ધ્વજા ઉરાડનાર ને અટક આગળ સેનાના ઘોડાઓને પાણી પાનાર
"એ તે હું ! ને પેલા મણિ અને નાગને સ્થાને-તેમનાં માથા ઉપર–
"રાફડા દેખો છો તે સૃષ્ટિનો બ્રહ્મા પણ હું ! હવે મ્હારી વૈષ્ણવી માયા
"જુવો !"

થોડી વારમાં કુરુક્ષેત્રમાંના સર્વ દેખાવ દેખાતા બંધ થઈ ગયા ને પ્રથમ હતું તેવું શાંત એકાંત થયું ને ધીમે ધીમે તેમાં યાત્રાળુઓ, વણજારાઓ, વ્યાપારીયો, વસવાયા લોક, રજપુતો, રાજાઓ, રાણીઓ, બ્રાહ્મણો, ભીખારીઓ, શદ્રો, સ્ત્રીઓ, ને બાળકો એ સર્વનો મ્હોટો મેળો

સરસ્વતીચંદ્ર—"ચિરંજીવી ! અમે ગંગાજળમાં ન્હાયાં છીયે."

અશ્વત્થામા—"ગાંડા માણસ ! એ જ મ્હારી વૈતરણી ! એમાં જે
"ડાહ્યું હોય તે મ્હારે મન ગાંડું અને એનું ગાંડું તે મ્હારું ડાહ્યું. મ્હારી
"સૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી જુદી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર ત્રણેનું કામ
"સાથેલાગું એકલું એકલો કરું છું ને આ સ્થાને તમે આવ્યાં છો તો
"મ્હારું પરાક્રમ જોઈ લ્યો !"

અશ્વત્થામાએ વેગથી દોટ મુકી ને અદશ્ય થયો તેની સાથે એક-પાસથી રાફડાઓ નીચેનો મણિમય પ્રદેશ દૃષ્ટિગોચર થયો, બીજી પાસથી અકબર બાદશાહની બાંધેલી હવેલીઓ આકાશ વચ્ચે લટકવા લાગી, ત્રીજે સ્થાને પૃથ્વી પર શિવાજીનું સિંહાસન અને છત્ર શિવાજીની જીવતી મૂર્ત્તિ સાથે ઉભાં થયાં, ચોથે સ્થાને કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો જયધ્વજ ઉડવા લાગ્યો, અને સર્વ સ્થાને સર્વ વ્યાપક ઇશ્વરનું પરમ જ્યોતિ પ્રકાશતું લાગ્યું. એ દેખાવ દેખાયો તેની સાથે જ ઉપરથી અનેક રૂપ ધરી અશ્વત્થામા તે સર્વના ઉપર કુદકા મારી ભુસકા મારવા લાગ્યો, અને તેજ ક્ષણે જોતા જોતામાં આ સર્વ દિવ્ય વ્યવસ્થાને ઠેકાણે અનન્ત અવ્યવસ્થા વ્યાપી ગઈ, મણિમય પ્રદેશનાં મણિયંત્ર ત્રુટી ગયાં, મણિ ચારે પાસ ગડબડી ધુળમાં ને સમુદ્રમાં છુટા છુટા ડુબી ગયા, અને નાગલોક કોઈ ચંપાઈ ગયા તો કોઈ પાતાળમાં અનેક દરોમાં થઈ સડી ગયા. અકબરની હવેલીયોના કડકા થઈ છત્ર વિનાનાં ખંડેર ઉભાં રહ્યાં ને તે સર્વ ઉપર કેદખાનામાંથી પાદશાહ શાહજહાન રોવા લાગ્યો ને દારાનું છુટું પડેલું કાપેલું લોહીવાળું મસ્તક લેઈ એક થાળી આરતી પેઠે અદ્ધર ફરવા લાગી. શિવાજી મહારાજ પોતાના છત્ર અને સિંહાસનના કડકાઓ નીચે ડટાઈ ગયા અને તેમના વંશજોમાંનો એક મોઘલ જનાનામાં રમવા લાગ્યો ને બીજો સતારાના પારદર્શક બન્ધીખાનામાં, શીશીમાં ઉતારેલા ભૂતના જેવો, દેખાવા લાગ્યો. નીચે અર્જુનના રથધ્વજ ઉપર અશ્વત્થામા કુદ્યો ને તેની સાથે રથ અદશ્ય થયો, અર્જુન જાતે સ્વર્ગમાં ગયો, અને પાંડવોનો વંશ નાશ પામ્યો—સૌપ્તિક પર્વનાં ભયંકર ચિત્ર ખડાં થયાં. જ્યાં વ્યાસમુનિયે વેદની સંહિતા કરી હતી, મહાભારતની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને એક ઇશ્વરનું જ્યોતિ થોડી વાર ઉપર અનવાચ્છન્ન એક શુદ્ધ પ્રકાશથી પ્રકાશતું હતું ત્યાં તે સર્વ વ્યવસ્થાદર્શનનું મન્દિર આ બ્રાહ્મણના કુદકારાથી કમ્પવા લાગ્યું. પળવારમાં એ સુન્દર મન્દિરના સર્વ ભાગોના સાંધે સાંધા છુટા થઈ તેના કડકે કડકા થઈ ગયા ને તે

લ્હડતાં મારામારીમાં પડી જવાથી એનો વાંસો ભાંગી ગયો હતો ને દાંત કોઈ પડ્યા હતા તો કોઈ હાલી ગયા હતા. બીજા કોઈ નવા આવેલા ધાર્મિકનો લોક આદર કરે તે જોઈ તેમના ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો ને સંસ્કારરહિત હોવાથી ગમે તેમ વર્તતો હતો. એ લંગડો હોવાથી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો ને બ્હેરો હોવાથી સંજ્ઞાથી–સાનથી–વાત કરતો હતો. શૂન્ય દેવાલયમાં સુવા જતો ત્યાં એને કૃષ્ણ સર્પ કરડ્યા હતા ને પુષ્પો તોડતાં ભ્રમરોએ દંશ દીધા હતા હોળીમાં લોક એને ભાગી તુટી ખાટમાં બેસાડી કોઈ વૃદ્ધ દાસી સાથે પરણાવતા હતા. ઘણાં ઘણાં મન્દિરમાં પ્રતિશયન કર્યા છતાં તે કંઈ ફલ પામ્યો ન હતો. અનેક બાધાઓ રાખેલી નિષ્ફળ ગયલી તે છતાં નવી નવી બાધાઓ રાખતો હતો. વિવિધ વ્યાધિઓથી, આધિયોથી, ને ઉપાધિયોથી પીડાતી દુઃસ્થિતિને પણ તે પોતાના કુટુમ્બની પેઠે પાળતો હતો. બહુ વ્યસનયુક્ત મૂર્ખતાએ જાણે અનેક પુત્રપુત્રીઓ પ્રસવી હોય એમ દર્શાવતો હતો. અનેક દંડ વાગ્યાથી શરીરે ઢીમડાંને લીધે, ક્રોધને પણ ફળ આવ્યાં હોય તેમ એ બતાવતો હતો. સર્વ અવયવ ઉપર દીવાથી દાઝયાંનાં ચાંદાં પડેલાં તેથી પોતાના ક્લેશને પણ તેટલાં મુખ આવ્યાં હોય એમ જણાવતો હતો. વગર કારણે બુમો પાડીને લોકને બોલાવાથી તેમણે પગ ઝાલી ઝાલીને તેનો સેંકડો વાર ખેંચેલો તેથી તેનો પ્રવાહ પણ જાણે સપ્રવાહ હોય એમ દેખાડતો હતો.” આ બ્રાહ્મણની આ સ્થિતિ જોઈ પોપટ હસવા લાગ્યો, કુમુદ દયાથી રોવા લાગી અને સરસ્વતીચંદ્ર સૂક્ષ્મ વિચારમાં પડ્યો ત્યાં એટલામાં તો અશ્વત્થામાના મેળામાં સ્થાને સ્થાને ગાઢ અંધકાર વ્યાપી ગયો અને તેની વચ્ચોવચ અનેક હોળીયોના ભડકા જેવાં દ્‌હેરાં ઉભાં થયાં અને તેના ઉગ્ર પ્રકાશથી આખો મેળો નવા રંગોથી ચળકવા લાગ્યો. દ્‌હેરે દ્‌હેરે નવીન રાગ નીકળવા લાગ્યા ને આકાશના તારાઓ પણ સાથે ગાનમાં ભળવા લાગ્યા. તેની સાથે પિતામહપુરના રાફડાઓમાંથી અનેક પ્રકાશની નળીયો ને છાયાઓ ચમકવા લાગી ને સઉની વચ્ચોવચ વરસતા વાદળા ઉપર એવા જ વાદળા પેઠે તરતો અશ્વત્થામા ઘડીમાં હૃદયવેધક ને ઘડીમાં શાંતિવર્ષક વાંસળી વગાડતો ગાવા લાગ્યો. આ જોતો સાંભળતો વિસ્મિત બની સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ કુમુદ! બ્રાહ્મણ કવિએ જે વર્ણનબીજ ચૌદસો વર્ષ ઉપર લખેલું તે “ આજના આ વૃદ્ધ પુરુષમાં વિકાસ પામ્યું છે! ચિરંજીવી અશ્વત્થામા-

તરવરવા લાગ્યો. તે સર્વ વસ્તીની વચ્ચે એક મ્હોટો ચકડોળ ફરતો હતો ને તેને ફેરવવાના ચક્ર ઉપર એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બેઠો હતો.

"આ બ્રાહ્મણના[1] જીર્ણ શરીરને કોઈ ઝાડનું બળી ગયેલું થડ ધારીને તેમાં ઘરોળીયોનાં ટોળાં વસતાં હોય તેમ એનાં જાડાં જાડાં નાડીયોના ગુંચળાંથી તેમાં જાળાં પડી ગયાં હતાં અને કદી કદી તો તે જીવતી ઘરોળીયો જેવાં જ થતાં હતાં. દેવદેવીઓને પગે લાગવાથી તેના શ્યામ કપાળ ઉપર સોજો આવેલો હતો. કોઈ કુવાદીએ આપેલું સિદ્ધાંજન આંજવાથી એની એક આંખ ફુટી ગઈ હતી ત્હોયે બીજીમાં કંઈ અંજન આપવાની સળીને અહર્નિશ ઝીણી કર્યાં કરતો હતો. કોઈક કડવા પદાર્થની વાટનો પ્રયોગ કરી આટલી આંખમાં પણ તે દિવસે દિવસે વધારે અંધકાર આણતો હતો. જંગલનાં પ્રાણીયોના દાંત ને ઝાડોમાંથી જાણ્યાં અજાણ્યાં અનેક અંજન ને ઔષધનો સંગ્રહ કરી પોતાની ચારે પાસ પાથર્યો હતો. લીલાં પત્રનો રસ ને કોયલાની શાહીથી ભરેલો મેલો ખડીયો લેઈ તે ઘડી ઘડી ઉઠબેસ કરતો હતો. ફરતો ફરતો ઝાડોનાં પાંદડાં તોડી તે ઉપર ગમે તો દેવોનાં સ્તોત્ર લખતો હતો ને ગમે તો ભૂતપ્રેતના મંત્ર લખતો હતો. કોઈ સ્થાને એકદમ દ્રવ્ય મેળવવાના લોભથી એને નિધિવાદનો વ્યાધિ લાગ્યો હતો ને ધાતુવાદનો વાયુ વાયો હતો. પર્વતોમાંનાં અને જંગલોમાંનાં અનેક ખંડેરોના ચમત્કારોની વાતોમાં તે મ્હાયર હતો. ભૂત વળગેલાં માણસો ઉપર રાઈ નાંખતો નાંખતો તેમની લપડાકો ખાઈ ખાઈ ને એના કાન ચપટા થઈ ગયા હતા. એક જુનો તમ્બુરો આડો અવળો રાખી તેને બેસુર કરી વગાડતો હતો. આખો દિવસ માથુ હલાવી હલાવીને તે મચ્છરના જેવો ગણગણાટ કરી મુકતો હતો. એણે અશ્વ-બ્રહ્મચર્ય લીધેલું હતું ને તેથી પ્રવાસ કરતાં કરતાં અહીં આવી એની આસપાસ વસતી વૃદ્ધ સંન્યાસિનીયોના ઉપર ને આવતી જતી શ્રદ્ધાળુ વિધવાઓ ઉપર વારંવાર સ્ત્રીવશીકરણનું ચૂર્ણ નાંખ્યાં કરતો હતો. એની પૂજાનો સામાન કોઈ જરીક આડો અવળો કરે તો ક્રોધ કરી દાંતીયાં કરતો ને કોઈ ચેળા તો પૂજવાની દેવીના પણ ચાળા પાડતો હતો. કોઈ વટેમાર્ગુઓ એટલામાં ઉતારો રાખવાનુ કરે તો તેમની સાથે લ્હડતો અને લ્હડતાં

---

૧. બાણકૃત કાદમ્બરીમાં વૃદ્ધ દ્રવિડ ધાર્મિકનું વર્ણન છે તેમાંથી ફેરફાર કરી હવેનું આ બ્રાહ્મણનું વર્ણન લીધું છે. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ કરેલું ભાષાંતરઃ આવૃત્તિ ૩ પૃષ્ઠ ૨૭૪-૭૭ ઉપરથી.

લ્હડતાં મારામારીમાં પડી જવાથી એનો વાંસો ભાંગી ગયો હતો ને દાંત કોઈ પડ્યા હતા તો કોઈ હાલી ગયા હતા. બીજા કોઈ નવા આવેલા ધાર્મિકનો લોક આદર કરે તે જોઈ તેમના ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો ને સંસ્કારરહિત હોવાથી ગમે તેમ વર્તતો હતો. એ લંગડો હોવાથી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો ને બ્હેરો હોવાથી સંજ્ઞાથી–સાનથી–વાત કરતો હતો. શૂન્ય દેવાલયમાં સુવા જતો ત્યાં એને કૃષ્ણ સર્પ કરડ્યા હતા ને પુષ્પો તોડતાં ભ્રમરોએ દંશ દીધા હતા હોળીમાં લોક એને ભાગી તુટી ખાટમાં બેસાડી કોઈ વૃદ્ધ દાસી સાથે પરણાવતા હતા. ઘણાં ઘણાં મન્દિરમાં પ્રતિશયન કર્યાં છતાં તે કંઈ ફલ પામ્યો ન હતો. અનેક બાધાઓ રાખેલી નિષ્ફળ ગયલી તે છતાં નવી નવી બાધાઓ રાખતો હતો. વિવિધ વ્યાધિઓથી, આધિયોથી, ને ઉપાધિયોથી પીડાતી દુઃસ્થિતિને પણ તે પોતાના કુટુમ્બની પેઠે પાળતો હતો. બહુ વ્યસનયુક્ત મૂર્ખતાએ જાણે અનેક પુત્રપુત્રીઓ પ્રસવી હોય એમ દર્શાવતો હતો. અનેક દંડ વાગ્યાથી શરીરે ઢીમડાંને લીધે, ક્રોધને પણ ફળ આવ્યાં હોય તેમ એ બતાવતો હતો. સર્વ અવયવ ઉપર દીવાથી દાઝ્યાંનાં ચાંદાં પડેલાં તેથી પોતાના ક્લેશને પણ તેટલાં મુખ આવ્યાં હોય એમ જણાવતો હતો. વગર કારણે બુમો પાડીને લોકને બોલાવાથી તેમણે પગ ઝાલી ઝાલીને તેનો સેંકડો વાર ખેંચેલો તેથી તેનો પ્રવાહ પણ જાણે સપ્રવાહ હોય એમ દેખાડતો હતો.” આ બ્રાહ્મણની આ સ્થિતિ જોઈ પોપટ હસવા લાગ્યો, કુમુદ દયાથી રોવા લાગી અને સરસ્વતીચંદ્ર સૂક્ષ્મ વિચારમાં પડ્યો ત્યાં એટલામાં તો અશ્વત્થામાના મેળામાં સ્થાને સ્થાને ગાઢ અંધકાર વ્યાપી ગયો અને તેની વચ્ચોવચ અનેક હોળીયોના ભડકા જેવાં દ્હેરાં ઉભાં થયાં અને તેના ઉગ્ર પ્રકાશથી આખો મેળો નવા રંગોથી ચળકવા લાગ્યો. દ્હેરે દ્હેરે નવીન રાગ નીકળવા લાગ્યા ને આકાશના તારાઓ પણ સાથે ગાનમાં ભળવા લાગ્યા. તેની સાથે પિતામહપુરના રાફડાઓમાંથી અનેક પ્રકાશની નળીયો ને છાયાઓ ચમકવા લાગી ને સઉની વચ્ચોવચ વરસતા વાદળા ઉપર એવા જ વાદળા પેઠે તરતો અશ્વત્થામા ઘડીમાં હૃદયવેધક ને ઘડીમાં શાંતિવર્ષક વાંસળી વગાડતો ગાવા લાગ્યો. આ જોતો સાંભળતો વિસ્મિત બની સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“કુમુદ! બ્રાહ્મણ કવિએ જે વર્ણનબીજ ચૌદસો વર્ષ ઉપર લખેલું તે “આજના આ વૃદ્ધ પુરુષમાં વિકાસ પામ્યું છે! ચિરંજીવી અશ્વત્થામા-

"તું જ આ પણ એક સ્વરૂપ! જે વિષ્ણુએ એને ચિરંજીવી કર્યો તેની
"કૃતિની એ આમ અનુકૃતિ કરે છે. આર્ય સંસારનું પાલણ પોષણ આ
"ઘેલો માણસ આ વેશથી કરે છે. તું જો કે આ વસ્તીથી તરવરતાં
"મેળામાનાં કેટલાં મનુષ્ય આને પૂજે છે, એનો ચેપ લેઈને જાય છે,
"અને એ ચેપને આપણા લોકના સંસારમાં પ્રસારે છે. આપણા આખા
"દેશે, ભૂત ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાન કાળની આપણી સર્વ પ્રજાએ, એવાં
"તે શાં પાપ કર્યાં હશે કે જેથી આવા દુષ્ટ રોગીએ વિષમય કરેલા
"આ પ્રબળ અનિવાર્ય વાતાવરણમાં આપણા આટલા કરોડો આર્યોને
"જન્મી વસવું પડતું હશે? આને તે શા મેળે ચિરાયુષ્ય મળ્યું હશે?
"એને આયુષ્ય આપી સર્વ લોકના આયુષ્યમાં ઈશ્વરે શાથી વિષ-
"પ્રવાહ રેડ્યો હશે? મને કંઈ સમજણ પડતી નથી, અથવા આ
"સુન્દર ફુહેરાં, આ તેજસ્વી છાયાઓ, ને આ ઉંડું ગાન–એ સર્વ તો
"મનને ભ્રાંત કરી નાંખે છે! એ નથી સમજાતો ઘેલો ને નથી
"સમજાતો ડાહ્યો!"

"એ તો તમારા બ્રાહ્મણ! મલ્લરાજના પ્રિય બ્રાહ્મણ!" પોપટ બોલી ઉઠ્યો. દુઃખી સ્ત્રીપુરુષે તેને ઉત્તર આપ્યો નહી. જોતા જોતામાં એ મેળા ઉપર વાદળા પેઠે એક પલંગ તરવા લાગ્યો–તેમાં પાઞ્ચાલી-ની ક્ષીણ શીર્ણ મૂર્ત્તિ મૂર્છાવશ થતી સુતી હતી ને તેનાં બે નેત્રમાંથી કાન ઉપર થઈને આંસુની ધારા ટપકતી હતી. પલંગની બે પાસે થઈને નીચે વૃષ્ટિ પેઠે આંસુ ટપકતાં હતાં અને પેલા મેળાનાં માણસ એ આંસુની ધારાઓના ખારા પાણીને સત્ય મેઘરાજનું શુદ્ધ જળ જાણીને જ આનંદથી પીતાં હતાં. આ પાઞ્ચાલીના શરીરને પગના નખથી તે છાતી સુધી વસ્ત્રોથી ઢાંકતો અને સુરક્ષિત કરતો એક મહાન્ વાનર પલંગની એક પાસે બેઠો હતો, ને એના મુખ ઉપર પંખો નાંખતો હતો. પણ એની છાતી બધી ઉઘાડી હતી અને આ વાનર એક પાસના સ્તનને ધાવતો હતો, ને બીજી પાસ પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ નીચેથી આવી બેઠો ને એ પાસના સ્તનને અતિ બળથી ધાવવા લાગ્યો. એના શિર આગળ ઉશીકે ક્ષમા અને ધીરતાની મૂર્ત્તિ કુન્તી બેઠી હતી. આ અતિ શ્વેત કેશવાળી અતિ વૃદ્ધ ડોશી આ દુઃખથી વિકલ થઈ માત્ર દુઃખી વધૂનાં કમળપત્ર જેવાં મીંચાયલાં નયનો ભણી ઘણા યુગથી જોઈ રહી હતી અને એ મીંચાયલાં નયનોમાંથી ગરતાં આંસુ લોહી લોહીને એના વૃદ્ધ કરચલીયોવાળા હાથ, ઘણો કાળ પાણીમાં રાખ્યાથી થાય તેમ,

ધોળા ને પોચા પડી ગયા હતા ને એની વૃદ્ધ છાતીનો પાલવ એ આંસુ સુકવતાં સુકવતાં ભીનો થઈ કોહી ગયો હતો. ઘડીમાં એ પેલા કપિનું માથું જરીક આઘું ખસેડી ધાવણથી વછોડતી હતી ને તેના સામું કંઈક ઠપકા ભરી આંખે જોઈ રહેતી હતી તો ઘડીકમાં પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું માથું આઘું ખસેડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી હતી. કુન્તીનો આશ્વાસક હાથ વધૂના શરીર ઉપર ફરતો ત્યાં સુધી પાઞ્ચાલી આંખો મીંચી સ્વસ્થ પડી રહેતી હતી, અને એ હાથ કંઈ કારણથી દૂર થાય ત્યાં તેને પાછો ખેંચી રાખતી હતી ને કંઈક ધીમું ધીમું ઝીણું ઝીણું ન સંભળાય એવું બોલતી બોલતી ઓઠ ફફડાવતી હતી.

કુમુદથી જોઈ રહેવાયું નહી અને તે સરસ્વતીચંદ્રનાથી આગળ આવી પાઞ્ચાલીના પગ આગળ બેસી વાનરને પગે લાગી હાથ જોડી દીન વચન કહેવા લાગી

“કપિરાજ ! પાઞ્ચાલીમાતાની શરીરસંપત્તિ આ બેવડા ધાવણ “આગળ નહી ટકે ! આ દુષ્ટનું નિવારણ તો અશક્ય છે પણ આપ તો “માતાના ભક્ત છો.”

કપિ–“સુન્દર બાળકી ! હું અર્જુનના ધ્વજનો હનૂમાન્ છું ને “આટલું ન્હાનું રૂપ ધરી માતાજીની પાસે થોડોક કાળ થયા આમ બેસું “છું. જયાં સુધી કુરુક્ષેત્ર આ અશ્વત્થામાની માયાથી અને વરુના “ટોળાથી ભરાયલું હતું ત્યાં સુધી હું માત્ર સાગરના તીર ઉપર ફરતો “હતો. એ વરુનાં ટોળાંએ માતાનું સર્વસ્વ લુટી લીધું છે. ને જે પરમા-“ત્માએ કૌરવોની સભામાં માતાનાં પટકુળ પુર્યાં તે જ પરમાત્માએ “માતાનું શરીર અનેક ચિન્તાઓથી ને સાધનથી આમ આવું રક્ષિત “રાખ્યું છે અને જેણે જેણે માતાનો પરાભવ કરેલો છે તે સર્વેને અનેક “સાધનથી ધ્વસ્ત કર્યા છે. એ સર્વનો ધ્વંસ કરવાને માટે હાલ મને “આજ્ઞા થઈ છે ને અમ વાનરલોકને જેટલી કળાઓ આવડે છે તે “કળાઓથી માતાનાં સુખનું પોષણ કરીયે છીયે. પણ આ ફળમૂળ “વગરના સ્થાનમાં આટલા ધાવણવિના અન્ય રીતે અમારી પ્રાણ-“યાત્રા થાય એમ નથી ને અમારી પ્રાણયાત્રા થાય નહી તો માતાનું “સંરક્ષણ આ લોકમાં અન્ય કોઈ કરનાર નથી માટે જ અમે આટલો “સ્વીકાર કરીયે છીયે.”

કુમુદસુંદરી–“પણ કાંઈ મર્યાદા રાખો તો ઠીક.”

હનૂમાન–“મર્યાદા તો અમે રાખીયે છીયે, પણ ભીમસેન જેવા “વાયુપુત્ર વૃકોદર છે તેમ હું પણ વાયુપુત્ર છું ને મ્હારું હૃદય અર્જુનની

"પ્રિયપત્નીનું ભક્ત છે; પણ મ્હારો જઠરાગ્નિ મ્હારા ઉદરને વૃકોદર[1]
"કરી મુકે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"ચિરંજીવ ! તમારા દેશના અનેક કપિલોક પણ
"આ રીતે જ સ્તન્યપાન કરે છે ને આ દેશનાં બાળક ભુખે મરે છે."

હનૂમાન–"તે સત્ય છે. પણ જેમ જેમ પાંડવોનો સંચાર આ
"દેશમાં વધશે તેમ તેમ ગમે તો અમારો વાલીપક્ષ સુગ્રીવને માન્ય
"કરશે, ગમે તો આ દુષ્ટ સ્થાનથી દૂર થશે ને અમારે ને બાકીના આ
"દેશને માટે માનું ધાવણ બસ થશે, અને ગમે તો સ્વામી–સંયોગથી
"માનાં આરોગ્ય અને શરીરસંપત્તિ એમને સર્વનાં અક્ષયપાત્ર જેવાં
"કરી મુકશે."

પોપટ–"પણ આ બ્રાહ્મણનું શું કરશો ? તમારી બ્રાહ્મણબુદ્ધિના
"અર્જુને એને જીવતો મુકયો !"

"હું કાંઈ બ્રાહ્મણ નથી. હું તો કપિ જેવો ગમે તો એકે વર્ણનો
"નથી ને ગમે તો ચારે વર્ણનો છું ને તેના ઉપરાંત મ્લેચ્છ વર્ણનો પણ
"છું. કુરુક્ષેત્રમાં મ્હે કેટલા કેટલા અવતાર લીધા છે તે શું તમે લોક
"જાણતાં નથી ?" અશ્વત્થામા ગર્જી ઉઠ્યો ને ધાવવાનું છોડી, પોતાનું
રાક્ષસી સ્વરૂપ લેઈ, પલંગથી આઘો ભમવા લાગ્યો.

તેની પાછળ હનૂમાને પણ નીચે પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધરી ફેરા ફરવા
માંડ્યા ને મુખે ગાવા માંડ્યું.

"કોણ એ સમાના કામિની દત્ત–ફળીયેલ રામા ?"[2]

"કુન્તીમાતા ! આટલી ક્ષમા ને ધીરતા રાખી તો થોડી વધારે
"રાખો. જુવો ! જુવો ! પાંચે ભાઈઓની છાયાઓ દેખાય છે ને ક્ષિતિજમાં
"રામમૂર્ત્તિ પણ પાઞ્ચાલીમાતાના ભાગ્યને તેનું સૌભાગ્યફળ આપવા
"હેરા ફેરા કરે છે ! એમનાં પટકુળનો પૂરનાર અર્જુનનો સારથિ જ્યાં
"સુધી આપણી સર્વની ચિન્તા કરે છે ત્યાં સુધી શોક નિષ્કારણ છે."

પાઞ્ચાલીનો સ્વર આવવા લાગ્યો:

---

૧. વરુ જેવા પેટવાળો, ઘણું ખાવા જોઇએ તે.

૨. નરસિંહ મ્હેતાની લખેલી આ કડી છે. અર્થ: શેલડીની છાલ ઉતરતાં કૃષ્ણને છરી વાગી ને લોહી નીકળ્યું તે વેળા પાઞ્ચાલીએ પોતાનું પ્હેરેલું વસ્ત્ર ફાડી તેના કડકાથી એ લોહી અટકાવ્યું ને તેના બદલામાં શ્રીકૃષ્ણે કૌરવસભામાં અણીની વેળાએ ચીર ઉપર ચીર પુર્યાં: આમ જેની દત્ત વસ્તુને ફળ આવ્યાં હોય તે "દત્તફળીયેલ" કામિની પાઞ્ચાલી જેવી કોણ છે ?

"હરિ ! હરિ ! ત્યજીને ગયા તમે;
"હૃદયની વ્યથા શી પછી શમે ?
"હરિ ! [1]હરિસમાં સર્વ બાળ એ
"રજનીમાં હણ્યા બ્રહ્મરાક્ષસે !"[2]

કુન્તીનો સ્વર સંભળાયો:

"દુઃખ ન આમ તું ધાર, દીકરી !
"હરિ તને ત્યજીને ગયા નથી.
"હરિસમાં હણી બાળને, કદી
"સુખ થકી સુતો વિપ્ર આ નથી."

પાઞ્ચાલી–"પ્રિયતમા તું છે એવું કંઈ કહી
"હિમગિરિશિરે મુજને મુકી !
"મુકી ગયા પતિ પાંચ એકલી
"શણ સમી, ગયા યુગ કંઈ વહી !"

કુન્તી—"મુકી તને, મુકી સર્વ ભાઈને,
"શરીરી સંચર્યો ધર્મ જે ઉંચે;
"કુરુતણે કુળે ધર્મ જે ત્યજે,
"જીવી જીવી ઘણું તે અંહી ઝુરે !"

પાઞ્ચાલી–"સ્મરણમાં નથી આવતો મને
"કદીય તેમનો કંઈ અધર્મ જે !
"ક્રૂર સભા વીશે તે જ સંયમે
"સુરસમાં જ જે શું અધર્મી તે ?[3]"

કુન્તી—"દીકરી, ડાહી તું; ધર્મની ગતિ
"ભુલી ગઈ કંઈ હઈશ તું રતિ;

---

૧. હરિ એટલે સિંહ જેવા. ૨. અશ્વત્થામા તે બ્રહ્મરાક્ષસ.

૩. દુર્યોધનની ક્રૂરસભામાં પાઞ્ચાલીનાં વસ્ત્રહરણને કાળે ધર્મરાજાની આંખ ઉપરથી તેમની આજ્ઞા સમજી જઈ, બાકીના ચાર ભાઇઓએ ક્રોધ વશ રાખ્યો અને પોતાની પરાક્રમશક્તિરૂપ તેજનો સંયમ કર્યો-પોતાનું સર્વ બળ, યુદ્ધનાં સાધન, અને રાજ્યસંપત્તિ પોતાના હાથમાં છતાં માત્ર ધર્મરાજાની ઇચ્છાને વશ રહી, પોતાનું પરાક્રમ બતાવતાં અટક્યા—એવા ધર્મીઓને અધર્મી કેમ કહેવા ?"

"કંઈ ભુલ્યા હશે બન્ધુ ચાર એ;
"ટચલી આંગળી ખોઈ ધર્મીએ."

પાઞ્ચાલી—"નથી ખમાતું આ સ્તન્ય-પાન જે,
"વળગી પાસ એ દુષ્ટ આ કરે,
"સુત જ હોત જો પાંચ જીવતા,
"ધરત મુજ શું આ સમે દયા."

કુન્તી—"દીકરી, ડાહી તું! ધર્મની ગતિ,
"પુછી શ્રીકૃષ્ણને જાણી લે બધી.
"હરિ[1] વસ્યો [2]ગુડાકેશને ધ્વજે,
"નથી જ દુષ્ટ એ, ધર્મ જોઈ લે!"

પાઞ્ચાલી—"મુજ સુતો હણ્યા શત્રુ બ્રાહ્મણે,
"વળગી પાન એ સ્તન્યનું કરે!
"નથી હું પૂતના, ના જ કૃષ્ણ એ,
"કયમ જ દુષ્ટ એ જીવને હરે?"

કુન્તી—"દીકરી, ડાહી, તું; ધારની ક્ષમા;
"કંઈક કર્મના યોગ એ થયા.
"ગતિ પ્રભુ તણી કંઈ કળાય ના;
"દ્વિજ જીવે પીતો સ્તન્ય તુજ આ!
"ગતિ જ સૂક્ષ્મ એ અંતરાત્મની,
"પ્રકટ થાતી જ્યાં પાકતી ઘડી;
"સમય પાકતો, ધર્મ પાકતો,
"નરહરિ[3] થતો પાકી ને છતો!
"દીકરી, ડાહી તું, ધૈર્ય ધારની!
"પ્રભુ સમીપ તે, દૃષ્ટિ નાંખની!
"યુગ ગયા, ગયા કલ્પ કોટિ કંઈ,
"પ્રભુની દૃષ્ટિ તો છે જ જે હતી!"

અશ્વત્થામા ઉત્તરાનો વેશ લેઈ આમના ખાટલા ઉપર બેઠો ને કપિની નિન્દા ગાવા લાગ્યો.

---

૧. કપિ, વાનર. ૨. અર્જુન. ૩. નરસિંહ, નૃસિંહ, વિષ્ણુ.

"કહું છું રોઈને ઓ પિતામહી !
"સ્વજન આ કપિને ગણો નહી.
"કપિ અને હરિ મુજ કાંતને
"મુકી રણે ગયા, લેઈ પાર્થને;
"હૃદયના ઋજુ[1] પાર્થનો લઈ
"રથ, ગયા કંઈ માયા એ હરિ[2] !
"કપટજાળ તો કૌરવે રચ્યું !
"હતું અજાણ્યું શું વિશ્વનાથનું ?
"કયમ જ નાથને એકલા મુકી,
"સમય સાધીને એ ગયા સુધી[3] ?
"જરુર જાણજો, ઓ પિતામહી !
"જરુર જાણજો, મ્હારી માવડી !
"કપટમાં રમે કૃષ્ણ ને કપિ,
"સ્તનથી લે કપિ પ્રાણને ચુશી !"

પાઞ્ચાલીએ આંખ ઉઘાડી, પણ માંહીનાં આંસુને લીધે જોઈ શકી નહી, ને આંખ પાછી મીંચી. કુન્તી તે જોઈ રહી પાઞ્ચાલીને માથે હાથ ફેરવતી બોલવા લાગી.

"દીકરી ડાહી તું ! દુઃખમાં ડુલી;
"કપટ-ઉત્તરા આ ! ન જા ભુલી;
"ભગિનીની કુખે દૈત્ય જન્મીયો;
"હરિ જ જાગતા ! ફેંકી એ દીધો[4] !
"કુરુકુળે ઉગ્યો શત્રુ ધર્મનો,[5]
"ભરી જ લોહીથી પૃથ્વીને શમ્યો !

---

૧. ભોળા. ૨. માયી એટલે માયાવી, કપટી હરિ શબ્દના બે અર્થ થાય છે, વાનર અને કૃષ્ણ. અભિમન્યુને યુદ્ધ કરવું પડ્યું તે પ્હેલાં હરિ એટલે કૃષ્ણ સારથિ અને હરિ એટલે ધ્વજ ઉપરનો કપિ, એમ બે હરિ અર્જુનના રથને કુરુક્ષેત્રમાંથી અન્ય કાર્યને માટે લેઈ ગયા. ૩. સુધી એટલે સુબુદ્ધિવાળા. ૪. અભિમન્યુ પૂર્વ જન્મે અસુર હતો તે પાંડવકુળમાં જીવવો યોગ્ય નહી એમ ગણી એના મૃત્યુનો પ્રસંગ હરિયે આણ્યો ને તે અનુસાર મામાએ ભાણેજ મરાવ્યો—સગપણ કરતાં ધર્મ વધારે ગણ્યો. ૫. દુર્યોધન.

' હત જાણી હણ્યો જન્મતાં જ જો,
" જીવત પૃથ્વી ને યુગ સત્યનો.[1]
" કુરુકુળે ઉગ્યો વૃક્ષ ધર્મનો,[2]
" જગતી જીવતી સોંપીને ગયો.

" ભગિની-પુત્રને જે હરિ હણે,
" હત સુગર્ભને તે જ પ્રાણ દે[3] !
" કુરુસ્થળે ઉગ્યો કૌચનો જથો[4] !
" જીવી જીવી રચે ધ્વંસ વિશ્વનો !
" કુરુસ્થળે ઉગ્યા વૃક્ષ ધર્મના,[5]
" નમી નમી બધા વિશ્વમાં ખીલ્યા !
" કુરુકુળે મુવો શત્રુ ધર્મનો,[6]
" જીવી જીવી ધરે ધર્મ પ્રેતનો !
" પવનરૂપ એ સંચરે બધે !
" ડર ન, દીકરી ! ધ્વસ્ત એ થશે !
" કુરુકુળે ઉગ્યા દેવવૃક્ષ[7] જે,
" નમી નમી બધાં યુગમાં ખીલે !
" બળથી ઝાપટે વાયુ તેમને !
" અમર વૃક્ષ એ ઝાપટ્યા વધે !
" ભરતવર્ષની માત ! ધર્મની
" દિવિજ દેવી તું ! પૂજ્ય[8] દીકરી !
" નયનપદ્મને કંઈ ઉઘાડને !
" પવન વાય આ સ્પર્શી પાર્થને !

---

૧. દુર્યોધનને જન્મકાળે વ્યાસ મુનિએ ધૃતરાષ્ટ્રને અને ગાન્ધારીને સૂચવ્યું હતું કે આ પુત્ર અધર્મ વર્તાવશે અને તમારા સર્વ પુત્રના અને લોકના સંહારનું મૂળ થશે માટે એનો અત્યારથી જ ઘાત કરો. પુત્ર-વાસનાવાળાં માતાપિતાથી આ રાજધર્મ ન પળાયો, અને વ્યાસની વાણી ફળી. ૨. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર. ૩. જે કૃષ્ણે પાંડવોના મંદિરમાંથી અધર્મરૂપ અભિમન્યુને મરાવ્યો તે જ કૃષ્ણે એની સ્ત્રીના પરીક્ષિતરૂપ ગર્ભને અશ્વત્થામાએ મારેલો સજીવ કર્યો. એ બે કાર્ય ધર્મને માટે કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એક જ હતા. ૪. અશ્વત્થામારૂપ કૌચ—કવચ. ૫. પાંડવરૂપ. ૬. દુર્યોધન. ૭ પાંડવો. ૮. સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયલી તે દિવિજ; ધર્મરાજની દેવી-તે પટરાણી.

"ઉઠ તું, દીકરી ! જો, કિરીટીનો[1]
"રથ ક્ષિતિજમાં દૂર એ ઉભો !
"ફરફરે કપિ-હસ્તમાં ધ્વજ !
"સુભટ સારથિ એ ઉભા અજ[2] !"

આ સ્વર બંધ પડ્યા ત્યાં નીચેથી હનૂમાનનો સ્વર સંભળાયો.

"મ્હારે એક શ્રદ્ધા છે રામની સાચી !
"જેણે પાળ જગમાં છે ધર્મથી બાંધી.
"પ્રભુ એક; જુદાં ધરે બહુ નામ,
"મ્હારે સર્વનામમાં એક જ કામ.
"વહ્યો હું સ્કન્ધે લઈ રામસીતા;
"વહી સ્કન્ધે પાળના શૈલની શિલા.
"વહી સ્કન્ધે કિરીટીની મ્હેં પતાકા;
"ચીસો પાડી સુભટ કુરુના ઢાળ્યા.
"હૃષીકેશ[3] રણમાં વહે રથ જ્યારે,
"હનૂમાન હરિકેતન[4] ધ્વજ ધારે !
"ફરે ચક્ર કાળનાં ગોળ ગતિમાં,
"આવ્યો કાળ એ નો એ આ ધરતીમાં.
"આવ્યા રામ દ્વિજ અદશ્ય-શરીરી,
"પ્રદક્ષિણ કરતા રથ લઈ કિરીટી[5] !
"આપે મને સારથિપણું પ્રભુ એનું;
"રણક્ષેત્ર ચોગમ દીસતું મચેલું !
"કુરુક્ષેત્ર એ રણમધ્ય રહે છે,
"ચારે પાસ અર્જુનનો રથ વહે છે,
"મહારથિ બહુ બહુ યુદ્ધે, ધસે છે,
"કુરુક્ષેત્ર ચક્રનો અક્ષ[6] બને છે.
"કપિ, રીંછ, ને અન્ય કંઈ કંઈ પ્રાણી,
"કુદે કપિકેતનનો રથ તાણી.

---

૧. કિરીટી-અર્જુન. ૨ ન જન્મેલા; કૃષ્ણ, ૩ શ્રીકૃષ્ણ. ૪. સિંહની નિશાનીવાળો ધ્વજ. ૫. અર્જુન. ૬. ચક્રની વચલો ભાગ.

"સોંપી મને તેવે સમે પટરાણી,
"કુરુવીર એડે સમુદ્રનું પાણી.
"રોતાં જોયાં સીતા અશોકની નીચે,
"પાગ્ચાલીનો રાખું પલંગ હું ઉંચે.
"ધરતીપર યુદ્ધો મચે આજ જ્યારે,
"દેવીને સ્પર્શે નહી બાણ ત્યારે.
"એને ઉરે દુઃખ પુરાણુ જ દીસે,
"ખેચું વાયુરથની લગામો હું રીસે.
"ખેંચી પાંચે બંધુઓને હવે આણું,
"ઝાલ્યું મ્હે કો કાર્ય મુકયું નથી જાણ્યું !"

આ ભક્ત ચિરંજીવનો સ્વર સાંભળી પાગ્ચાલીના પલંગ આગળથી સર્વ નીચે ઉતર્યાં તો પાગ્ચાલીના પલંગથી છેક પૃથ્વી સુધી લાંબા લાંબા તારની જાળી ગુંથવામાં રોકાયલી હનૂમાનની મ્હોટી જીવતી મૂર્ત્તિ દેખાઈ. એ જાળીના કેટલાક તાર ઠેઠ સમુદ્રની પેલી પાર સુધી આ પલંગને સાંધી દેતા હતા અને તેના ઉપર મ્હોટાં મ્હોટાં વ્હાણો, આગબોટો અને વીજળીના ચમકારા ચાલતા હતા અને આવ જા કરતા હતા. કેટલાક તાર ઉપર સોના, રુપા, અને મણિમુક્તાના મૂલ્યવાન્ ભંડાર સરતા હતા તો કેટલાક ઉપર રુ, કાપડ, સુતર, અને વીલાયતી દેશી માલની અનેક જાતો બે પાસ ખેચાતી હતી: કેટલીક વાર તો ચારે પાસ સમુદ્રના તીર ઉપર ને બંદર પર અનેક રચનાઓથી આ તાર ઝુલતા હતા ને અગ્ન્યશસ્ત્રના ચમત્કારોથી દીવાળીની ફુલકણીઓ પેઠે અથવા અગ્નિખેલ–આતસબાજી–નાં ઝાડો પેઠે દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ પણ રૂપ રંગ ને આકાર પામતો હતો અને અનેક શક્તિયો, વૈભવ, અને ચિત્ર ભરતો હતો. આ સાગરતીરની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ખુણે ખુણે મ્હોટી મ્હોટી અગ્નિરથ–આગગાડી–ની હારકટારો, કીડીયોની હારો પેઠે, ઉભરાતી હતી, દેશ અને કાળનાં અંતર દૂર કરતી હતી અને મનુષ્યોને, માલને અને બુદ્ધિઓને પણ પ્રવાસ કરાવતી હતી, ફેંકી દેતી હતી, ફેરવતી હતી, તીવ્ર કરતી હતી ને તેમનાં મૂલ્ય વધારતી હતી. ચારે પાસ પર્વતો ઉપર ને સમુદ્રોમાંના દ્વીપો ઉપર, મેદાનમાં ને ખીણોમાં, અરણ્યોમાં ને નગરોમાં, નગરોમાં ને ગામડાંઓમાં, આંગળીને વ્હેડે ગણાય એટલા દેખાતા પણ સંખ્યાગર્ભ વાનર માળીયો અનેક જાતની મ્હોટી વાડીયો રચતા હતા અને તેમાં અનેક પુષ્પો, ફળો, અને વૃક્ષો ગોઠવતા હતા તેનું ચિત્ર

પાઞ્ચાલીના પલંગની અને ભૂમિના મધ્યભાગે, કાચ જેવા થયલા વાતાવરણમાં, પ્રતિબિમ્બિત થયું હતું. સંસ્કૃત અને ઈંગ્રેજી વિદ્યાઓના સુવાસ ચારે પાસથી પવન ખેંચી આણતો અને છેક પાઞ્ચાલીના પલંગ સુધી લેઈ જતો હતો. વેદના અર્થ અને ઐતિહાસિક તારતમ્યનો ઉદ્ધાર કપિલોકને હાથે થઈ પશ્ચિમ પવનની લહરીઓમાં તરતો તરતો પવિત્ર વારાણસીના વિદ્વાનોના કાનમાં આવવા લાગ્યો હતો. શાસ્ત્રોના બોધ વારાણસીઆદિ સ્થાનોમાંથી કપિલોકના દેશ ભણી એ જ પવન લેઈ જતો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે રાજકીય વિષયોમાં કસરત કરવાના તાલીમખાનાંના તંબુઓ અને અખાડા ઉઘાડી હવામાં જમાવવામાં આવ્યા હતા. કેટલેક સ્થાને વસુન્ધરા પૃથ્વીના અંતર્ભાગ ઉઘાડી તેમાંની મૂલ્યવતી ધાતુઓનાં પ્રદર્શન સર્વને દૃષ્ટિગોચર કરવાનાં સ્થાનક રાખવામાં આવતાં હતાં. આ તારોમાં, વાડીઓમાં, સુગન્ધી પવનના પ્રવાહોમાં, સમુદ્રોમાં, તંબુઓમાં, અખાડાઓમાં અને પૃથ્વીના અંતર્ભાગમાં આ વિસ્તીર્ણ દેશની અનેકરંગી ધાડી મોટી વસ્તી કપિલોકના આકર્ષણથી ખેંચાતી હતી, પોષણ પામતી હતી, કળાઓ શીખતી હતી, દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ જાણી લેતી હતી, રાજ્યવ્યવસ્થાને પામતી હતી, એકાકાર સર્વ સામાન્ય જનસમુદાયરૂપ મહાસાગરનું રૂપ પામતી હતી, અને પવન અને ગુરુત્વાકર્ષણને બળે સમુદ્રના તરંગો જેવા પછાડા મારતી હતી. અશ્વત્થામાના મેળાને સ્થાને આ ભવ્ય ચિત્ર કુરુક્ષેત્રના છેડાથી છેડાસુધી ખડું થયું, અને પાઞ્ચાલી ચતી સુતી હતી તેના ઉપલા ભાગના આકાશમાં આ ચિત્રનું પ્રતિબિમ્બ વાદળા પેઠે તરવા લાગ્યું અને ચતી સુતેલીની આંખોમાં પેંસવા લાગ્યું. એ વાદળું મ્હોટું થવા લાગ્યું ને છેક હિમાલયના શિખર ઉપર સુન્દર આરસા જેવા બરફના ખડકોમાં ને થાંભલાઓમાં, કોઈ રમણીય ભવ્ય ચિત્રના પ્રતિબિમ્બ પેઠે, વ્યાપવા લાગ્યું.

આ સર્વ ચિત્રની વચ્ચોવચ ને છેડાઓ ઉપર અનેક ચતુર કપિલોક દોડતા દેખાતા હતા. માત્ર એકલો હનૂમાન એ સર્વના મધ્યબિંદુમાં પાઞ્ચાલીના પલંગ નીચે, ઘડીમાં આ સર્વ નાટકના સૂત્રધાર પેઠે–કવિ પેઠે, ઘડીમાં યોગસ્થ યોગી પેઠે, ઘડીક સામાન્ય શ્રમજીવી–મજુર–પેઠે, ઘડીમાં કોઈ સેનાના સેનાપતિ પેઠે, આ સર્વ ચમત્કારોથી ભરેલા વાતાવરણને વીજળીથી ભરતો હતો, અને એ વાતાવરણમાંના મેઘને ઘસડતો ગર્જાવતો વર્ષાવતો હતો.

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ આ સુન્દર ચિત્ર જોઈ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થયાં, આનંદમાં લીન થયાં અને અશ્વત્થામાનું દુઃખ ભુલી ગયાં. હનૂમાને ઉત્સાહમાં આવી કહ્યું.

"માનવીઓ! હું શ્રીરામની આજ્ઞાથી આ સર્વ સૃષ્ટિને રચું છું.
"રામાવતારમાં અમારા લોકે સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી હતી. આ યુગમાં
"આખી પૃથ્વી ઉપર અર્જુનના રથને ફરવાને આ તાર ને સડકો અમે
"બાંધીએ છીયે ને સર્વ સૃષ્ટિને સાંધી લેઈએ છીયે. આ દેશની પાગ ચા-
"લીની પ્રસન્નતાને માટે અને એની પ્રાચીન સંસ્કારિણી મહાપ્રજાના
"કલ્યાણને માટે આ મહાયજ્ઞ કપિલોક સાધે છે તેનો હું હોતા છું!"

આ વચન સાંભળી પોપટ બોલી ઉઠ્યો:

"કપિરાજ! તમે આ સુન્દર ચિત્ર બતાવ્યું પણ તે કેવી ભિત્તિ
"ઉપર કહાડેલું છે તે દર્શાવ્યું નથી. અહો ચિરંજીવ! सैवेयं तव चित्रकर्म-
"रचना भित्तिं विना वर्त्तते.[1] તમારા કપિલોક આ દેશનું શું કલ્યાણ કરે
"છે જે? તમે ચિરંજીવ છો પણ નિત્ય નથી; ઉદય-અસ્તના કાળચક્રના
"ચીલા બ્હાર નથી. એવો કાળ આવશે કે પેલા પ્હાડ પાછળના રીંછલોક
"સાથે તમે લ્હડી મરશો ને તેને પ્હોચી નહી વળો તો અમારુ પોતાનું
"રક્ષણ કરવાની અને તમને સહાય થવાની અમારી શક્તિ તમે જાતે નષ્ટ
"કરી છે. તમારી શક્તિની મર્યાદા આવશે ત્યારે અમારી પાસે તમને
"અખુટ સહાયતા આપવાની શક્તિ તમે નષ્ટ કરી છે એટલે તમે
"સહાય વિના કેટલા શત્રુને પહોંચી વળશો? તમારા ચિત્રને ભિત્તિ
"નથી ને તમારા પુરેલા રગ પાણીમાં ને પવનમાં ઢોળાય છે!"

હનૂમાને ઉતર ન દીધો પણ પશ્ચિમમાંના આઘેના અંધકારમાંથી કઠોર તીવ્ર સ્વર સંભળાયો.

"અમે અમર છીયે. અમે અમારું રક્ષણ કરવા ને તમને વશ
"રાખવા સમર્થ છીયે! સર્વ મહાસાગરોમાં તરંગે તરંગે ને ખડકે ખડકે
"કપિલોક ગર્જે છે ને અર્જુનનો રથ તાણે છે-એ અર્જુન કપિલોકથી
"છે, કપિલોક અર્જુનથી નથી. તમારા જેવાં તો ઘણાંક પક્ષિનાં
"ટોળાં અમે ચગદી નાખ્યાં છે!"

પોપટ૦—"હનૂમાનજી, સાંભળો."

---

૧ મુદ્રારાક્ષસ-"આ ત્હારી ચિત્રકર્મરચના ભીંત વગરની-ભોંય વગરની છે." ચિત્ર છે પણ માત્ર પવનમાં કહાડેલું છે.

હનૂમાન—"જે અશ્વત્થામા તમારે ત્યાં છે તેના જેવા કપિ દુર્યોધન "અમારે ત્યાં છે તેની આ મિથ્યા ગર્જના છે."

પોપટ૦—"મિથ્યા છે, પણ અમારા કાનમાં વાગે છે, અમારાં "કાળજાંને કુદાવે છે, ને અમારાં લોહીને ઉકાળે છે. એના વેગથી– "જુવો–આ મ્હારાં પીછાં ખરી પડે છે!"

હનૂ૦–"વિષનું ઔષધ વિષ. તમને આનો ઉત્તર દેવા સ્વતંત્રતા છે!"

પોપટ૦—"સાંભળ રે દુર્યોધન! શાને માટે અહંકાર કરે છે? જે "અર્જુન ત્હારા દેશને અમારે સાથે ન્હડાવે છે તે અમારા દેશમાં આવશે."

અદૃષ્ટ દુર્યોધન—"અમારા બાહુબળમાં અમારો યોગ્ય અહંકાર છે. "પાંડવો જગતનું કલ્યાણ કરશે પણ રાજ્ય તો દુર્યોધન જ કરશે–ને– "અર્જુનના બળથી આશા ધરનાર માનવીઓ! તમારાં શરીરમાં સત્ત્વ "નથી, તમારા હાથમાં અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર કાંઈ નથી, તમારા ઘરમાં દ્રવ્ય "નથી, સંસારનું ઋત[1] એવું છે કે વનસ્પતિ પ્રાણીના પેટમાં જાય, ક્ષુદ્ર "પ્રાણીયો વીર્યવાળાં સત્ત્વોના જઠરાગ્નિમાં જાય, અને વીર્યહીન પ્રજા- "ઓ વીર્યવતી પ્રજાઓનું દાસત્વ કરી ધીમે ધીમે કાળને વશ થાય."

પોપટ૦—"તેનો ન્યાય કરનાર તમને થોડી પળમાં દૃષ્ટ થશે. પણ "તમે કંઈ ન્યાયને માનો છો કે નહી?"

અ૦દુ૦–"ન્યાય એ પાંડવવાદીનો દમ્ભ છે! તમારું સર્વસ્વ અમે "નહી લીધું હોય તો લઈશું ને અમે નહી લઈએ તો બીજું કોઈ લેશે.!"

પોપટ૦—"હાસ્તો, દુર્યોધન! સરત રાખજે કે તું કુરુક્ષેત્રમાં ઉભો "ઉભો ઉચ્ચાર કરે છે—ને પાઞ્ચાલીનો બીજીવાર પરાભવ થાય છે."

અ૦દુ૦—"એ તો કેટલી વાર થયો ને થશે! તું જોતો નથી કે "અમારામાંનો અશ્વત્થામા હજી તમારે ત્યાં જ ચિરંજીવ છે? તમારા "તો નથી પાંડવ ને નથી કૌરવ! એ તો અમારો શેતાન ને ઝરથોસ્તનો "આંગ્રમન્યુ! એનાથી અમે જીત્યા ને જીતીશું! તમે તો કુરુક્ષેત્રની માટી "છો, ને કૌરવપાંડવોના યુદ્ધકાળે તેમના પગ નીચે કણકપેઠે મસળાવા "યોગ્ય છો. પાંડવો અમારે વશ છે ને તમારી તેમને પરવા નથી!"

હનૂમાન—"દુર્યોધન! હું તને કહું છું કે કુરુક્ષેત્રની માટી મસળવાની "વેળા આવશે તો તેમાં પ્રથમ લોહી આપણા લોકનું, પાણી પેઠે,

---

૧. પૃષ્ઠ ૪૫૬ વગેરે.

" રેડાશે. પણ આ બ્રહ્મયુગમાં આ બ્રાહ્મણોનો દેશ તો આ ક્ષેત્રમાં
" પડેલાં ટીટોડીનાં[1] બચ્ચાં પેઠે જીવશે !"

" Let the sword of the world be brandished as
it may,
" It cannot cut one vein without the permission
of God."[2]

પોપટ૦—"આ તમારા દુર્યોધનમાં ને વાલીમાં શો ફેર છે ?"

હનૂમાન—"દુર્યોધનમાં અહંકાર, મમતા અને પશુદર્પ ત્રણ અવગુણ " છે. વાલીમાં અહંતા અને મમતા બે છે. કર્ણમાં મમતા નથી પણ " અહંકાર છે. પાંડવોમાં તેમાંનું કાંઈ નથી."

અર્જુ૦—"આ સંસારમાં એકનું જઈને જ બીજાને આવે છે: અને " ઘોડાઓની સરત પેઠે એક લક્ષ્ય શોધવા અનેક ઘોડાઓ દોડે છે–એ " ઘોડાઓમાં અહંતા ન હોય તો આ સરત બંધ પડે અને સર્વની " પ્રવૃત્તિ અને તેની સાથે જીવનવૃત્તિ બંધ પડે. મમતા એ પ્રીતિનું મૂળ " છે, ઉદ્યોગની ને આગ્રહની પોષક છે, શક્તિ અને ફલના પરસ્પર " પ્રમાણની રક્ષક છે, અને એ રક્ષણથી ને પોષણથી જ અહંતા સફળ " થાય છે. પશુદર્પ હુંકાર એ યજ્ઞમાં સોમપાન છે, એ રણમાં શંખનાદ " છે, ને એ સંસારનું સત્ત્વ છે. હનૂમાને કરેલા એ સર્વના ત્યાગથી આવા " નિર્માલ્ય પોપટો પણ આપણા શરીરમાં ચાંચો મારવા શીખશે."

હનૂમાન–"અહંતા, મમતા, અને દર્પના બળના પક્ષવાદી ! જે અંધ-" કારસરોવરમાં ભરાઈ પેસી તું આ કઠોર વાક્યોથી સાધુજનોને મર્મ-" પ્રહાર કરે છે તે તું ત્હારા સરોવરમાંથી બ્હાર આવી પ્રકટ થા, અને " આપણા દેશમાં કે આ કુરુક્ષેત્રમાં પ્રકટ થઈ પછી આ દુષ્ટ ઉચ્ચાર તું

---

૧. મરાઠા અને મુસલમાનો વચ્ચે પાણીપતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે એ સ્થાનમાં એક ટીટોડીએ મેદાનની વચ્ચોવચ્ચ માળો બાંધી બચ્ચાં મુક્યાં હતાં. આ જગાએ રણજંગ ખરેખરો મચ્યો હતો તે વખત એ ટીટોડી ને તેનો નર, બે પક્ષીનું જોડું, સર્વ યોદ્ધાઓના માથા ઉપર આ સ્થાને ભમ્યાં કરતું હતું. તેમણે પૃથ્વી પર બાંધેલા માળા ઉપર ઈશ્વરેચ્છાથી યુદ્ધમાંના એક હાથીનો ઘંટ તુટી પડ્યો હતો અને તે ઘંટને તળીએ અને વચલા ભાગમાં આ માળો અને બચ્ચાં ઢંકાઈ ગયાં હતાં ને ઘંટના છત્રને લીધે યોદ્ધાઓના અને તેમનાં વાહનોનાં પગલાં તળે છુંદાઈ જવામાંથી બચ્યાં. છેક યુદ્ધ થઈ રહ્યું ત્યારે કોઇએ ઘંટ લેઈ લીધો ને તે ઉપર ભમતા રંક નરમાદા પોતાનાં બચ્ચાં પાસે જઈને બેઠાં. આવી કથા છે

૨. Leyden.

"ફરે નહી ત્યાં સુધી અમે ત્હારી ઉપેક્ષા જ કરીશું. ત્હારી તારા ત્હારા "દેશમાં વાલી કે સુગ્રીવ એમાંથી જે વિજયી નીકળે છે તેને વરે છે "ત્યારે કુરુક્ષેત્રની પાઞ્ચાલી ધર્મને ને તેના બન્ધુઓને જ અમર સૌભા- "ગ્યથી વરેલી છે ! એ ભાઈઓએ અને પરમાત્માની ઇચ્છાએ એને સર્વ "કાળમાં બચાવી છે ને તેને હજી બચાવશે. મ્હારા ત્હારા જેવા અનેક "ચિરંજીવીયોનાં આયુષ્ય મળી આના આયુષ્યથી ટુંકાં થાય છે તે ગણી "જો. ઈજીપ્ટ, ગ્રીસ, રોમ, બાબીલોન, બાઈઝેણ્ટાઇન સર્વ આગીયા "કીડાઓ પેઠે ન્હાની મ્હોટી રાત્રિમાં પ્રકાશ પામી અસ્ત થઈ ગયાં "છે ને આજના યુરોપને પણ બહુકાળ થયો નથી-જેણે તેણે ચારસો "પાંચસો વર્ષના પલકારા સુધી આંખો ઉઘાડી રાખી છે ત્યારે આ ઉપરની "પાઞ્ચાલી આ સર્વના પ્હેલાં જન્મેલી તે હજી સુધી આયુષ્મતી છે. "એવા દીર્ઘતમ આયુષ્યમાં ઈશ્વરનો કંઈક ગૂઢ મહાન્ મર્મ જ "રહેલો હોય છે."

આકાશમાં બીજો સ્વર થયો—કુન્તી ઉપરથી બોલતી હતી.

"એ જ સત્ય છે-દુર્યોધન ! એ જ સત્ય છે. તું મને ઘેલી ગણતો "હોય તો ત્હારી માતાને પુછજે—કે જેણે તને માત્ર यतो धर्मस्ततो जयः "એટલા જ શબ્દથી આશીર્વાદ આપ્યો હતો. મને ઘેલી ગણી મ્હારા "શબ્દ સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ન કરીશ."

"Lay not that flattering unction to thy soul,
"That not thy trespass, but my madness, speaks.[1]

"Know that even in thy country the truth-seers of "history and social evolution have realised that the "best guarantee for political prosperity in a nation "is the growth of the sense of Duty[2] among its "individuals; and, long before that sense was born "in thy country, it was fully recognised in this "country with successful yearning by my lord and "husband that high Duty was to be the eldest and "ruling one among the five Sovereign Spirits whom "he had brought down from Heaven to succeed to his

---

૧. Shakespeare.

૨. પ્રકરણ ૩૪ ની છેલ્લી ઇંગ્રેજી ફુટનોટ.

" glorious inheritance. Nay, the very mother of those
" who then represented thy party could only venture
" to bless this Duty–this Dharma–with success, and
" could not put in a single word to bless thee and
" thy numerous crew in that terrible conflict which
" then shook the earth and has so often been repeated
" in this battle-field with a singularly uniform result.
" Short-sighted flash of the National Ego ! In vain
" dost thou believe that India is doomed to destruc-
" tion. Thou art bound and destined, in spite of thy
" deep-drawn grunt, to take India up the heights of
" Progress until you can both co-operate in further-
" ance of the common weal of the still vaster world."

" પુત્રી પાઞ્ચાલી ! આ દુષ્ટનાં કઠોર વચનનું ગ્રહણ કરજે પણ
" ગભરાઈશ નહી ! એનાં વચનથી તું સચેત થજે–એ તો માતલિ દુષ્ય-
" ન્તના મિત્રને પકડી સંતાઈને બોલતો હોય એમ જ સમજજે ને સચેત
" થજે ! પુત્રી ત્હારી પ્રજા અનાથ નથી ! એ દુર્યોધનની નીતિ સર્પરૂપ
" હશે તો તારી પાસે પુષ્પમાલા થઈ જશે !"

કુમુદસુંદરી–"કુન્તીમાતા ઈંગ્રેજી બોલે છે તે નવાઈ જેવું નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"સિદ્ધનગરમાં સર્વ ભાષાઓ સર્વને સાધ્ય થાય છે."

પાઞ્ચાલી–" માતાજી ! હું આર્યપુત્રોની છાયાઓને સામે હિમા-
" ચલના હિમરાશિ ઉપર દેખું છું."

કુન્તી–"હા. પશ્ચિમ સાગર ઉપર તેઓ ફરે છે ને હનૂમાને ત્હારા
" પલંગ નીચે ગોઠવેલા યન્ત્રને બળે ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર ઉપર તેમની છાયાઓ
" પડે છે. બહુ રમ્ય મૂર્ત્તિઓ તેમની દેખાય છે."

પાઞ્ચાલી–" ઓ મ્હારા કનિષ્ઠ પ્રાજ્ઞ સ્વામી સહદેવ ! તમે
" ક્યારે આણી પાસ આવશો ?"

સહદેવની છાયા છેટે બોલી હોય ને તેનો પ્રતિધ્વનિ થયો હોય
તેમ સંભળાયું.

" પાઞ્ચાલી ! થોડા કાળમાં આપણો યોગ નિર્મેલો છે. જે
" શકુનિ મ્હારી ગોસંખ્યતામાં ભુલો પડાવે છે તેનો પ્રતિકાર કરવા
" હનૂમાને આ દેશમાં આ મ્હારી પ્રતિમા પાડી છે ને એ પ્રતિમામ

"જીવ મુકવાની શક્તિ પ્રથમ ભગવાન્ ભૃગુપતિની છે, ને પછી હનૂ-
"માનની છે. તું જુવે છે કે ત્હારા રાજભંડારના આય-વ્યયના ચિત્રની
"વચ્ચોવચ્ચ મ્હારી છાયા પડી છે-ને હનૂમાન મને પોતાના કપિ-
"લોકનાં 'બજેટ' સાથે પ્રકટ કરે છે ને ત્હારી પ્રજા એ છાયા આગળ
"રમત રમતાં શીખે છે. પણ જ્યાં સુધી મ્હોટા ભાઈઓ ત્હારી પાસે
"આવી શકતા નથી ત્યાં સુધી મ્હારી ગતિ અશક્ય છે. બાકી આટલા
"આટલા મ્લેચ્છો ઉત્તરમાંથી આ દેશમાં આવી ગયા તેમાંથી કીયા
"નરે ત્હારી પ્રજા પાસે આ નાટકનો પડદો ઉંચો કર્યો છે? દેશી કે
"પરદેશી કીયા રાજાએ પોતાના રાજભંડારમાંના રથનાં ચક્રને, કે
"અશ્વને, કે સારથિને ત્હારી પ્રજાનો હાથ અડકવા સરખો દીધો છે?
"આજ સુધી આ ધર્મવિષયમાં જે ધર્મ ચલવવા કોઈ રાજાની આ
"ભૂમિમાં છાતી ચાલી નથી તે ચલવવા હનૂમાને કપિલોકને આટલે
"સુધી પ્રેર્યા છે તો એવો કાળ આવશે કે મ્હોટા ભાઈઓ અંહી આવશે
"તેની પાછળ હું પણ મ્હારે ક્રમે આવીશ ને મ્હારાં અનેક રૂપની
"છાયાઓ તને સ્પર્શવા લાગી છે, તેને સ્થાને આ શરીરે ત્હારા મન્દિર-
"માં યથાધર્મ વાસ કરીશ અને આપણી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રીતિનાં ફળ
"આપણે ભોગવીશું! પાઞ્ચાલી! લાંબો વિયોગ વેઠ્યો છે પણ કુન્તી-
"માતાના આશ્રયથી તું તે વેઠી શકી છે. તો થોડી વધારે વેળા ધૈર્ય
"રાખ અને ત્હારા પ્રાજ્ઞ પતિ ન્હાના સહદેવનું ગણિત ત્હારા હૃદયમાં
"આશા પૂરે કે—

"[1]शापान्तो नौ भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ ।
शेषान्मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ॥"

આ વાક્ય પુરુ થયું કે એ છાયા એક પાસે ખસી ગઈ ને સટે રૂપવાન સુન્દર નકુલની છાયા, પાઞ્ચાલીના પલંગ ઉપર આવી, એના હૃદય ઉપર પ્રસરવા લાગી ને એના કાનમાં પ્રથમ ગાવા ને પછી બોલવા લાગી.

"[2]पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम् ।
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥"

---

૧. મેઘદૂત, "આપણો વિયોગ જે શાપથી થયલો છે તેનો અવધિ નારાયણ શેષશાયી શેષ ઉપરથી જાગે ત્યાં સુધી છે. એ અવધિ ચારમાસ પછી સમાપ્ત છે-તે બાકી રહેલો કાળ આંખો મીચીને ગાળી નાંખ!"

૨ મેઘદૂતઃ "આ કાળ વીતશે તે પછી, વિરહથી ગુણિત થયલા-ગુણાકાર પામેલા-પેલા કંઈ કંઈ આપણા અભિલાષો છે તે સર્વ અભિલાષોને શરદની પૂર્ણિમાની પરિણામ પામેલી ચંદ્રિકામાં આપણે સિદ્ધ કરી-દમ્પતીરૂપે-ભોગવીશું!"

"મ્હારા મન્દિરમાં ત્હારા વાસને કાળે આપણે કેવી કેવી કળા-
"ઓથી રમતાં ! એ કાળ ફરી આવશે ! બુદ્ધાવતાર પછીના કાળમાં
"આપણે આ દેશમાં કેટલો કાળ વિહાર કરેલો છે અને આજ સુધી
"એ વિહારનાં કેટલાં કેટલાં સ્થાન આ દેશમાં હજી મનુષ્યોને આશ્ચ-
"ર્યમાં નાંખે છે ? મુસલમાનોના કાળમાં પણ આપણે છેક વિયોગી
"રહેલાં નથી, ને આ યુગમાં તો ત્હારા પલંગ નીચે આપણા યોગને
"માટે કેટલી કેટલી રચનાઓ અને સામગ્રીઓ કરી મુકી છે તે તું
"નીચે ઉતરે ત્યારે જોજે. અરે ! હું ત્હારી પાસે તરત આવું ને કંઈ કંઈ
"અભિલાષ રચું ને પૂર્ણ કરું ! પણ શું કરું ? મ્હોટા ભાઈઓ આવે
"ત્યાં સુધી તો મ્હારા ચરણ ચાલે એમ નથી. એટલું જ નથી પણ
"મ્હારા સહોદર ન્હાના સહદેવને પુછ્યા વિના, એને મુકીને કે એનું
"કલ્યાણ થતાં સુધી, હું એકલો ત્હારી પાસે આવી શકું એમ નથી !
"હાલ તો તું મ્હારી છાયાથી જ સંતોષ પામજે ને આપણા શૃંગાર-
"ગૃહને માટે હનૂમાન જે જે ચિન્તાઓ કરે છે તેનું અનુમોદન કરજે !
"ત્હારું સ્તન્યપાન કરવા એ આવે ત્યારે અકળાઈશ નહી, પણ સહ-
"દેવના આગમ માટે શી શી રચનાઓ કરવી તે ધીમે ધીમે હનૂ
"માનના કાનમાં સૂચવજે ! બાળક સહદેવના કલ્યાણ પછી જ મ્હારું
"કલ્યાણ સંભવશે. પાઞ્ચાલી ! મ્હારી પ્રીતિનો વિશ્વાસ છોડીશ
"નહી—હું બધા અસ્તાચલ ઉપર રાત્રિ દિવસ ફર્યાં કરું છું પણ
"કુરુક્ષેત્ર ભણીથી હિમાલયનો પવન આવે છે તે વેળા—

"[2]आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः ।
पूर्वं स्पृष्टं किल यदि भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥"

નકુલનો સ્વર બંધ પડ્યો, ને છાયા આગળ ચાલી. તેની સાથે પવનના ઝપાટા આવવા લાગ્યા ને વારણાવતીમાંના લાક્ષાગૃહમાંથી ચાર ભાઈઓને અને પાંચમી કુન્તીને ખભે લેઈ ભીમસેન પ્રાચીન કાળમાં દોડ્યો હતો ત્યારે જંઘાના વેગથી વાયુ જતે ઝપટાતો તેવું ચારે પાસ અત્યારે થતું હોય તેમ લાગ્યું અને પાઞ્ચાલીનું ચિત્ત પ્રથમ આશાને અનુભવવા લાગ્યું. જોતા જોતામાં વેગવાળા પવનની ચીસો પેઠે ભીમસેનનો સ્વર આકાશમાં ગર્જવા લાગ્યો; ને એની પ્રચણ્ડ છાયા, સાગરના ત્રણે તીરથી, વાદળાં પેઠે, આવવા લાગી ને પાઞ્ચા-

---

૨. મેઘદૂતઃ "ઓ ગુણવતી પ્રિયા ! હિમાલયમાંથી આવતા પવન પ્રથમ ત્હારા અંગનો સ્પર્શ કરીને આવ્યા હશે એવું જાણી હું તેમને આલિંગન દેઉં છું."

લીના શરીરને પોતાના વીજળી જેવા તેજથી ન્હવરાવી છેક ક્રૌઞ્ચરંધ્ર સુધી વ્યાપીને ઉભી રહી ત્યારે જ એની ગર્જનાના અક્ષર સ્પષ્ટ સમજાવવા માંડ્યા.

"પાઞ્ચાલી ! ત્હારી પ્રજાના હાથમાંથી શસ્ત્ર ગયાં છે તેથી તું
" બ્હીશ નહી ! તું જુવે છે કે અમો બધા ભાઈઓની પ્રવૃત્તિને પેલો
" અશ્વત્થામા નિષ્ફળ કરે છે ને જે શસ્ત્ર ત્હારા શત્રુઓ સામાં પ્રહરવાં
" જોઈએ તે અશ્વત્થામાની પ્રેરણાથી અમારા સામાં જ ઉપડે છે ! બાળક
" જ્યારે પોતાના જ પેટમાં તરવાર ખોસે ત્યારે તે લેઈ લેવા જેવી
" નથી ? સત્ય છે કે કપિલોકે પોતાના કલ્યાણને માટે ત્હારાં બાળકના
" હાથમાંથી તરવારો લેઈ લીધી છે, પણ એ કપિલોકને આપણા ધનુ-
" ર્ધર અર્જુનના રથઉપર ધ્વજાઓને અને ઘોડાની લગામોને એને
" ઝાલવાને પરમાત્માએ બેસાડ્યો છે ને આપણું કલ્યાણ તેના કલ્યા-
" ણમાં જ રાખ્યું છે તો દુષ્ટ અને ગાંડા અશ્વત્થામાના હાથમાંથી આ
" શસ્ત્ર લેઈ લીધાં સમજજે ને મિથ્યા શોક ન કરીશ ! આજ જે
" અવિશ્વાસનો વા વાય છે તે કાળે ત્હારી પ્રજાના હાથમાં શસ્ત્ર નથી
" તેમાં જ ત્હારું કલ્યાણ કેમ ન હોય ? આજ મ્હોટાં મસ્ત રાજ્યોની
" જાદવાસ્થળી થવાનો સંભવ છે ને સર્વ સુરાપાન કરનાર યાદવો લ્હડી
" મરશે તે કાળે સુરાનો મદ ચ્હડાવનાર શસ્ત્ર ત્હારી પ્રજાના હાથમાં
" નથી ને એ સુરાપાનમાંથી અને તેના ક્રૂર ફળમાંથી તને ને તેમને
" બચાવવાને માટે જ પરમાત્માએ આ યોગ કેમ ન આણ્યો હોય ?
" અને જ્યારે કપિલોકને પોતાને ત્હારા બળનો ખપ પડશે ત્યારે પણ
" એ બળનું સાધન આપ્યા વિના બેસી રહે એવા તેઓ મૂર્ખ નથી.
" પાઞ્ચાલી ! જે કલ્યાણકારક વાયુનો હું પુત્ર છું તે જ વાયુનો હનૂ:
" માન પુત્ર છે અને તને વેદના ક્યાં ક્યાં થાય છે તે તે જાણવાને ને
" ત્હારા શત્રુઓની આશા નિષ્ફળ કરવાને હનૂમાન જાગે છે તેને તું
" મ્હારો બન્ધુ જ ગણજે ! રામચંદ્રની સેનામાં કપિ ને રીંછ બે હતાં
" તે આજ એશિયા ખંડની પૃથ્વીને વ્હેંચી લે છે, પણ જ્યારે તેમનાં
" યુદ્ધ થશે ત્યારે કપિલોક ત્હારા પુત્રો ઉપર વિશ્વાસ કરતાં શીખશે
" ને તેમનું મૂલ્ય જાણશે ને તેમને શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર ઉભય પોતાની
" ગરજે આપશે. ત્હારા બીજા શત્રુ કોણ કોણ છે ? અશ્વત્થામા ?
" દુર્યોધન ? દુષ્કાળ ? પવન પેઠે સર્વવ્યાપી થઈ ઉડતા વ્યાધિયો ? જો,
" પાઞ્ચાલી ! હનૂમાને તે સર્વને માટે પાંડવોની છાયાઓ ઉભી કરવા

"માંડી છે ને અમે સર્વ ભાઈઓ, વાદળાંની છાયાની પાછળ તેમના
"જળની વૃષ્ટિ થાય તેમ, અમારી છાયાઓની પાછળ આવવા માંડીશું."

"અશ્વત્થામાની સ્થિતિ શું ત્હારી પોતાની જ દયાનું પરિણામ
"નથી ? એનો માર્ગ પરમાત્મા ક્‌હાડશે. ત્હેં એનો ઘાત કરવાની ના
"કહી તે કાળે અર્જુન ને કૃષ્ણ બે જણે મળી એના મસ્તકનો મણિ
"ક્‌હાડી લેઈ એને જીવતો મુકયો તે શા સંકેતથી તે તો પરમાત્મા
"જાણે ! પણ તે જ પરમાત્માનો વિશ્વાસ રાખી હવે આનો પણ કંઈ
"માર્ગ નીકળશે એવી શ્રદ્ધા રાખ. એની વાતમાં મ્હારા અભિપ્રાય
"પ્રમાણે થયું નથી. પણ આ દુર્યોધન દુષ્ટ થાય તો તેની જંઘા કુટવી
"એ મ્હારું કામ ખરું. પણ એકવારની શિક્ષાથી એ સુધર્યો નથી એમ
"નથી. મનસા એની પ્રકૃતિનાં બીજ નષ્ટ થયાં નથી. પણ એ બીજની
"સાથે તેનાં નિરોધક બીજ અને ધર્મરાજની મર્યાદા કંઈ ઉગવા લાગે
"છે ત્યાં લગી ધર્મરાજ મને મ્હારું પરાક્રમ દર્શાવવા દે એમ નથી. આ
"જ નિરોધને લીધે એનાં કર્મ ઉપર પણ એ જાતે કંઈકં જાણ્યો
"અજાણ્યો નિરોધ રાખે છે ત્યાં સુધી એ ધર્મની જ આણમાં છે. બાકી
"માત્ર વાચા એ એવો ને એવો છે ને તે એક રીતે સારું છે, કારણ
"એની વાણીનો પણ નિરોધ થાય તો એના મનમાં સત્ત્વ તું દેખી ન
"શકે તો તું છેતરાઈ જાય. માટે તે બોલે છે તે તેને માટે ખોટું છે પણ
"ત્હારે અને ત્હારી પ્રજાને માટે સારી જ વાત છે. વાલી પણ દુર્યો-
"ધનનો બીજો અવતાર છે ને ત્હારી સેવા કરતાં પોતાની તારાની
"સેવાને પોતાનો ગુરુતર ધર્મ ગણીને પ્રવર્ત્તે છે તે પણ એક રીતે
"ધર્મ્ય છે. એ માર્ગ તને દુઃખકર છે, પણ કાલપરિપાકથી સુગ્રીવ ને
"ચકોરના જેવી એની બુદ્ધિ પણ થાય એવી છે માટે જ તારા ઉપરનો
"એનો પક્ષપાત ઈશ્વરને ક્ષમાયોગ્ય લાગતો હશે. દુષ્કાલ અને વ્યા-
"ધિયો ત્હારી સર્વ પ્રજાને સમયે સમયે અતિપીડા કરે છે ને ક્ષીણ
"કરે છે–પણ તું જાણે છે કે અશ્વત્થામાએ કરાવેલાં પાપનું પણ ફળ
"ઘટે છે, પૃથ્વીથી ઉંચકાય નહી એટલો ભાર થાય ને એનાં આપેલાં અન્ન-
"વસ્ત્રનો ભંડાર ત્રુટવા માંડે ત્યારે આ વસ્તીનો ભાર ઓછો કરવો તેમ આ
"ભંડાર જેટલાં મનુષ્યોને પ્હોંચી શકે એટલાંને જ માટે રાખી બાકીની
"વસ્તીનો સંહાર કરવો એવો ઈશ્વરનો મર્મ પૂર્વના યોગીયો ને પશ્ચિ-
"મના અર્થશાસ્ત્રીયો સમજે છે ને તે માર્ગે કોઈને સંપન્ન અને કોઈને
"વિપન્ન કરવું ઈશ્વરને ગમે તો તે માર્ગ અયોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા
"કીયા માનવની બુદ્ધિ સમર્થ છે ?"

"આવું છતાં મ્હારો બંધુ હનૂમાન ત્હારા આ શત્રુઓને વિષયે
"મ્હારા જેટલો જ જાગ્રત રહે છે તે જો. દુષ્કાળ અને વ્યાધિયોને
"કાળે એની ચિન્તાઓનું, ઉજાગરાનું, અને શ્રમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન
"તું કરીશ તો તને દયા આવ્યા વિના નહી રહે. વાલી પેલા પશ્ચિમ
"દેશમાં રહી હનૂમાનને રામને નામે આજ્ઞાઓ કરે તો તેને વિષયે
"જાગ્રત રહેવાને માટે હું હાલ એ દેશમાં ફર્યાં કરુ છું, કપિલોકના હૃદ-
"યને જાગ્રત કરું છું, ને તારાની પોતાની ધર્મબુદ્ધિનું ને દયાનું પ્રોત્સા-
"હન કરું છું.[1] ત્હારાં બાળકને મ્હેં આ દેશમાં આ જ કાર્યને માટે
"આકર્ષવા માંડ્યાં છે તે તું જાણે છે.[2] પૂર્વ દેશ–જ્યાં તું અમારાથી
"વિયુક્ત થઈ આજ રોતી સુતી છે—એ આર્યોના પૂર્વ દેશમાં પણ
"વર્તમાનપત્રો કૉન્ગ્રેસના[3] સમાજ અને એવે અનેક રૂપે મ્હારી
"જાગૃતિની છાયાઓ સ્થળે સ્થળે ફરવા લાગી છે અને તે પણ હનૂ-
"માનની ઇચ્છાથી જ થયું છે તે શું તું નથી જાણતી ? એ હનૂમાનનો
"અને સુગ્રીવનો સંયોગ કરાવી વાલીલોક પાસે જ ત્હારી પ્રજાને
"હનૂમાનના અમાત્યયૂથમાં મ્હેં અધિકાર અપાવ્યો[4] છે ને તેથી જ
"તે અમાત્યોને અનેક પ્રશ્નો[5] પુછી ત્હારા પુત્રો તેમને ઉંચાનીચા કરે
"છે એ પણ મ્હારી જ છાયા છે–માટે પાગ્ચાલી ધૈર્ય રાખ ને આશ્વા-
"સન પામ. જ્યાં સુધી જયેષ્ઠબન્ધુ ધર્મનો અવતાર ત્હારે ત્યાં પ્રકટ
"થયો નથી ત્યાં સુધી હું જાતે તો શી રીતે આવું ? ત્હારા સ્વયંવરમાં
"પ્રકટ પરાક્રમ કરનાર અર્જુન અને હું ધર્મરાજની પાછળ સાથે
"સાથે આવીશું–પણ હાલ તો મ્હારી છાયા જ !"

આ શબ્દ બંધ પડ્યો તેની સાથે ચારે પાસના પવનમાં, વૃષ્ટિની ધારાઓ પેઠે દોરીયો લટકવા માંડી, વીંઝાવા લાગી, ને તે દોરીયોને સર્વ દિશામાં ઉરાડનાર પવન ત્રણે પાસના સમુદ્રમાંથી વાવા લાગ્યો ને માત્ર હિમાલયે રોકેલી દિશામાંથી જણાયો નહી પણ હિમાલય સુધી જઈ તેનાં ક્રૌંચ-ચરન્ધ્ર જેવાં અનેક રન્ધ્રમાં પેંસવા લાગ્યો, વાંસળી-

---

૧. ઇગ્લાંડમાં હિંદુસ્થાનને વિષયે જ્ઞાન અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરનાર ઇંડીયન કમીટી વગેરેના યત્નો વડે. ૨. આ દેશના દેશીઓ ઇગ્લાંડમાં અને પાર્લામેંટમાં કેવળ દેશકલ્યાણને ઉદ્દેશી જવા લાગ્યા તે વિષયનો આ ધ્વનિ છે ૩. હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ડફરીનની સૂચનાથી ઇગ્રેજ મહાશયોએ કૉન્ગ્રેસની સ્થાપના કરી છે તે વિષયનો વિસ્તાર મદ્રાસમાં છપાયલા "Indian Politics"માં મી. ડબલ્યુ. સી બોનર્જીએ લખેલી પ્રસ્તાવનામાં આપેલો છે. ૪. નવા કાઉન્સીલ એક્ટથી. ૫. ઇંટરપેલેશનના પ્રશ્નો.

ચોમાં પેંસી સ્વર કરતો હોય તેવા સ્વર કરવા લાગ્યો. આ પવનમાં ઝોલાં ખાતી અર્જુનના વાયુરથની દોરીઓ હનૂમાન ચારે પાસ કુદી કુદી પકડવા લાગ્યો ને પાઞ્ચાલીના પલંગ નીચે તેમ અન્યત્ર પોતે બાધેલાં તાર, તમ્બુ, અને બીજાં સર્વ યન્ત્રોના મર્મભાગ સાથે એ દોરીયોને બાંધવા લાગ્યો અને તેની ક્રિયાનું અનુમોદન કરતી વાયુ-રથમાંની અર્જુનમૂર્ત્તિ રથમાંથી નીચી દૃષ્ટિ કરી, પાઞ્ચાલીની આંખો સાથે આંખો મેળવી કૂહેવા લાગી.

"પ્રિયા ! હું હાલ પ્રવાસી છું, વરુણલોકમાં ને વાયુલોકમાં "પર્યટણ કરું છું પણ આપણો સમાગમ હવે પાસે છે. સર્વ દેશની "સર્વ સમૃદ્ધિઓથી મ્હારો રથ ભરાય એટલી વાર ધૈર્ય રાખજે ને "ત્હારા પલંગ નીચે હનૂમાનનાં સુકૃત્યની, ને મ્હારે ઉગી નીકળવાના "ક્ષેત્રની, કૃષિલેખાઓ[1] જોઇ, મ્હારા ધ્વજસારથિ કપિરાજ ઉપર "વિશ્વાસ રાખજે. દેશેદેશથી જે સામગ્રીઓ હું ત્હારે માટે આ રથમાં "એકઠી કરી સાચવી રાખું છું તેના સત્કાર માટે કુરુક્ષેત્રમાં જે રચ-"નાઓ ને વ્યવસ્થા કરવાની તે હનૂમાન સારી રીતે જાણે છે, કારણ "મ્હારી પ્રકૃતિનો તેને ઘણા કાળથી પરિચય છે."

"પાઞ્ચાલી ! આ ચિરંજીવ અશ્વત્થામાથી પણ ત્રાસીશ નહી. "અતિકૃપા કરી મ્હેં એનું મરણ નિવાર્યું; મ્હેં એનું શિર છેદવાની ના કહી; "અને શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરે તેને ગાંડો કરી ચિરંજીવ રાખેલો છે તે શું "નિરર્થક છે?"

"There is a method in his madness which "time and effort only will unravel, and then shall "dawn before the civilization of these days the "wonders we had sown in our honey-moon days! "His madness will, in the fulness of time, burst "like a volcano and pour over this boasting age "the contents of that unquenched genius which "has been burning all along beneath the surface "of this man's madness. Progress will then be "lifted up for ever."

---

૧. હળ ફરવાથી ખેતરમાં પડેલી રેખાઓ.

"પાગ-ચાલી ! હું હાલ ત્હારી પાસે આવી શકતો નથી–મ્હારો પ્રવાસ "હજી આટોપાયો નથી ! કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે—ને—ને "—જ્યેષ્ઠ બન્ધુ ધર્મરાજાના અને ભીમના પ્હેલો હું ત્હારી પાસે શી "રીતે આવું ? મને પામવાને તરત તો ત્હારા પુત્રોને સમુદ્રમાં ચરવા "મોકલ. इन्द्र इच्चरतः सखा[1] ! મ્હારા પિતા ઇન્દ્ર હરનાર ફરનારના "મિત્ર છે–બેસી રહેનારના નથી–એવું શ્રુતિવચન છે–ને પાઞ્ચાલી ! "એ શ્રુતિની તું દાયાદ છે ! ને એ શ્રોત ઇન્દ્રનો હું પુત્ર છું, એ પિતાનાં "અંગમાત્રમાંથી ઉત્પન્ન છું, એના હૃદયમાંથી જાયેલો છું, પુત્ર નામે "હું એનો આત્મા જ છું ! કલિયુગરૂપે ત્હારી પ્રજા સુઈ રહી છે તેને "બેઠી કર, ઉભી કર, હરતી ફરતી કર !—અને ફરશે ત્યાં કૃતયુગને- "–સત્યયુગને—પામશે એવો મ્હારા પિતાએ રોહિતને ઉપદેશ કરેલો "છે તે ત્હારી પ્રજાને માટે જ છે !– તે સફળ થશે જ ! તે કાળ આવે "ત્યાં સુધી તો–મને અવકાશ નથી–કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે ! "ત્યાં સુધી વિયોગ જ—પણ ધૈર્ય રાખજે—જાગૃત થજે—પૂર્વે ત્હારી "કન્યાવસ્થામાં ત્હારા સ્વયંવરમાં જેણે તને મેળવી હતી તે હવે "દીર્ઘકાળ સુધી તને સુની નહી મુકે !"

આ શબ્દ બંધ પડ્યો પણ વાયુરથનો વાંયુ ચાલતો જ રહ્યો. તેવામાં ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર ઉપર આવી ધર્મરાજની કેવળ છાયા નહી પણ મૂર્તિ જ આવીને ઉભી ને અર્જુનના રથને સ્થિર રાખી તેની દોરીયોને રાજદંડ પેઠે ઝાલી ઉભી રહી તેની સાથે મુકુટધર ધર્મનો સ્વર તે દોરીયોના તારમાં વીજળીના ધક્કા પેઠે ગયો ને ચમકવા લાગ્યો.

"પાઞ્ચાલી ! ચારે ભાઈઓનું અંહી આવવું મ્હારા આવવા "ઉપર આધાર રાખે છે ને મ્હારું આવવું મ્હારા હાથમાં છે એ સત્ય "છે, પણ મ્હારા હાથપગ મ્હારા હૃદયના સૂત્રધારની ઇચ્છાનુસાર ચાલે "છે તેનો તને અનુભવ ક્યાં નથી ? મ્હારી ત્હારી પ્રીતિ આપણા "ધર્મસહચારમાં જ છે, ને તે પ્રમાણે સહચાર ન થઈ શક્યો ત્યારે "જેવી રીતે આ ચાર બન્ધુઓને મુક્યા તેમ જ તને પણ હિમાલયમાં "પડેલી મુકી હું આગળ ચાલ્યો ગયો છું. મ્હેં તને આપણા વનવાસ- "સમયે[2] સ્પષ્ટ કહેલું હતું કે ધર્મને સાટે હું ત્હારો પણ ત્યાગ કરું–તે "ત્યાગ કરવાનો મ્હારો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મ્હેં તને ત્યજી. એ

---

૧. "ઇન્દ્ર ચરનારનો સખા છે !" પ્રકરણ ૩૪ ને મથાળેના શ્લોક.

૨. મહાભારત, વનપર્વ.

ચોમાં પેંસી સ્વર કરતો હોય તેવા સ્વર કરવા લાગ્યો. આ પવનમાં ઝોલાં ખાતી અર્જુનના વાયુરથની દોરીઓ હનૂમાન ચારે પાસ કુદી કુદી પકડવા લાગ્યો ને પાગ્ચાલીના પલંગ નીચે તેમ અન્યત્ર પોતે બાંધેલાં તાર, તમ્બુ, અને બીજાં સર્વ યન્ત્રોના મર્મભાગ સાથે એ દોરીયોને બાંધવા લાગ્યો અને તેની ક્રિયાનું અનુમોદન કરતી વાયુરથમાંની અર્જુનમૂર્ત્તિ રથમાંથી નીચી દૃષ્ટિ કરી, પાગ્ચાલીની આંખો સાથે આંખો મેળવી કહેવા લાગી.

"પ્રિયા ! હું હાલ પ્રવાસી છું, વરુણલોકમાં ને વાયુલોકમાં
"પર્યટણ કરું છું પણ આપણો સમાગમ હવે પાસે છે. સર્વ દેશની
"સર્વ સમૃદ્ધિઓથી મ્હારો રથ ભરાય એટલી વાર ધૈર્ય રાખજે ને
"ત્હારા પલંગ નીચે હનૂમાનનાં સુકૃત્યની, ને મ્હારે ઉગી નીકળવાના
"ક્ષેત્રની, કૃષિલેખાઓ[1] જોઇ, મ્હારા ધ્વજસારથિ કપિરાજ ઉપર
"વિશ્વાસ રાખજે. દેશદેશથી જે સામગ્રીઓ હું ત્હારે માટે આ રથમાં
"એકઠી કરી સાચવી રાખું છું તેના સત્કાર માટે કુરુક્ષેત્રમાં જે રચ-
"નાઓ ને વ્યવસ્થા કરવાની તે હનૂમાન સારી રીતે જાણે છે, કારણ
"મ્હારી પ્રકૃતિનો તેને ઘણા કાળથી પરિચય છે."

"પાગ્ચાલી ! આ ચિરંજીવ અશ્વત્થામાથી પણ ત્રાસીશ નહી.
"અતિકૃપા કરી મ્હેં એનું મરણ નિવાર્યું; મ્હેં એનું શિર છેદવાની ના કહી;
"અને શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરે તેને ગાંડો કરી ચિરંજીવ રાખેલો છે તે શું
"નિરર્થક છે ?"

"There is a method in his madness which
"time and effort only will unravel, and then shall
"dawn before the civilization of these days the
"wonders we had sown in our honey-moon days!
"His madness will, in the fulness of time, burst
"like a volcano and pour over this boasting age
"the contents of that unquenched genius which
"has been burning all along beneath the surface
"of this man's madness. Progress will then be
"lifted up for ever."

---

૧. હળ ફરવાથી ખેતરમાં પડેલી રેખાઓ.

પાઞ્ચાલી ! હું હાલ ત્હારી પાસે આવી શકતો નથી–મ્હારો પ્રવાસ
"હજી આટોપાયો નથી ! કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે—ને—ને
"—જ્યેષ્ઠ બન્ધુ ધર્મરાજાના અને ભીમના પ્હેલો હું ત્હારી પાસે શી
"રીતે આવું ? મને પામવાને તરત તો ત્હારા પુત્રોને સમુદ્રમાં ચરવા
"મોકલ. इन्द्र इच्चरतः सखा[1] ! મ્હારા પિતા ઇન્દ્ર હરનાર ફરનારના
"મિત્ર છે–બેસી રહેનારના નથી–એવું શ્રુતિવચન છે–ને પાઞ્ચાલી !
"એ શ્રુતિની તું દાયાદ છે ! ને એ શ્રોત ઇન્દ્રનો હું પુત્ર છું, એ પિતાનાં
"અંગમાત્રમાંથી ઉત્પન્ન છું, એના હૃદયમાંથી જાયેલો છું, પુત્ર નામે
"હું એનો આત્મા જ છું ! કલિયુગરૂપે ત્હારી પ્રજા સુઈ રહી છે તેને
"બેઠી કર, ઉભી કર, હરતી ફરતી કર !—અને ફરશે ત્યાં કૃતયુગને–
"–સત્યયુગને—પામશે એવો મ્હારા પિતાએ રોહિતને ઉપદેશ કરેલો
"છે તે ત્હારી પ્રજાને માટે જ છે !—તે સફળ થશે જ ! તે કાળ આવે
"ત્યાં સુધી તો–મને અવકાશ નથી–કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે !
"ત્યાં સુધી વિયોગ જ—પણ ધૈર્ય રાખજે—જાગૃત થજે—પૂર્વે ત્હારી
"કન્યાવસ્થામાં ત્હારા સ્વયંવરમાં જેણે તને મેળવી હતી તે હવે
"દીર્ઘકાળ સુધી તને સુની નહી મુકે !"

આ શબ્દ બંધ પડ્યો પણ વાયુરથનો વાયુ ચાલતો જ રહ્યો. તેવામાં ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર ઉપર આવી ધર્મરાજની કેવળ છાયા નહી પણ મૂર્તિ જ આવીને ઉભી ને અર્જુનના રથને સ્થિર રાખી તેની દોરીયોને રાજહંસ પેઠે ઝાલી ઉભી રહી તેની સાથે મુકુટધર ધર્મનો સ્વર તે દોરીયોના તારમાં વીજળીના ધક્કા પેઠે ગયો ને ચમકવા લાગ્યો.

"પાઞ્ચાલી ! ચારે ભાઈઓનું અંહી આવવું મ્હારા આવવા
"ઉપર આધાર રાખે છે ને મ્હારું આવવું મ્હારા હાથમાં છે એ સત્ય
"છે, પણ મ્હારા હાથપગ મ્હારા હૃદયના સૂત્રધારની ઇચ્છાનુસાર ચાલે
"છે તેનો તને અનુભવ ક્યાં નથી ? મ્હારી ત્હારી પ્રીતિ આપણા
"ધર્મસહચારમાં જ છે, ને તે પ્રમાણે સહચાર ન થઈ શક્યો ત્યારે
"જેવી રીતે આ ચાર બન્ધુઓને મુક્યા તેમ જ તને પણ હિમાલયમાં
"પડેલી મુકી હું આગળ ચાલ્યો ગયો છું. મ્હેં તને આપણા વનવાસ-
"સમયે[2] સ્પષ્ટ કહેલું હતું કે ધર્મને સાટે હું ત્હારો પણ ત્યાગ કરું–તે
"ત્યાગ કરવાનો મ્હારો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મ્હેં તને ત્યજી. એ

---

૧. "ઈન્દ્ર ચરનારનો સખા છે !" પ્રકરણ ૩૪ ને મથાળેના શ્લોક.

૨. મહાભારત, વનપર્વ.

"જ ધર્મથી હું ત્હારી પાસે તરત આવી શકતો નથી. ત્હારી
"પ્રજાને અશ્વત્થામાએ ભ્રષ્ટ કરી છે-તે મ્હારા સંસર્ગની અધિકારી
"નથી. તું પુછીશ કે હું કીયો ધર્મ છું ? તું પુછીશ કે અશ્વત્થામા
"ભ્રષ્ટ કેમ અને અનેક મ્લેચ્છોના દેશોનો પ્રવાસી હું ધર્મરૂપ કેમ ?
"તો સાંભળી લે. આ શરીર યમરાજના તેજથી જન્મ પામેલું છે;
"યશસ્વી પાણ્ડુમહારાજના રાજ્યનું દાયાદ થયલું છે; વ્યાસમહાત્મા,
"કૃષ્ણ પરમાત્મા, ભીષ્મપિતામહ, અને ઋષિમુનિયોના ઉપદેશનું
"ધારક થયેલું છે. એ જ પરમાત્માએ બુદ્ધાવતાર ધર્યો ત્યારે મને
"પોતાના હૃદયમાં રાખી સંસારને સંસ્કારી કર્યો. તેમનાં હૃદયમાં
"ઉગેલા પુષ્પોનો પરાગ લેઈ હું બાખડીના ઝરથોસ્ત અને જેરૂસલમ
"નગરના બ્રહ્મર્ષિ—અવતારના રચેલા ઉદ્યાનોમાં પવન પેઠે અદૃશ્ય
"પણ સફલ આવાસ કરી રહ્યો. મ્હારા મુખ આગળ ત્યાં પણ સામો
"અશ્વત્થામા આવી ઉભો. ત્યાર પછી હું આરબ લોકના દેશમાં
"થોડો કાળ ગયો ને ત્યાં પણ અશ્વત્થામા વધારે રૌદ્રરૂપ ધરી
"આવ્યો એટલે હું ત્યાંથી પણ નીકળ્યો. યુરોપના અને અમેરિકાના
"અગ્રણી લોકે સ્વબુદ્ધિબળથી અશ્વત્થામાને હાંકી ક્‌હાડયો અને હું
"ત્યાં પાછો નવીન રૂપે ગયો તે ત્યાં ફરું છું. મ્હેં હવે સર્વ ધરતીને જોઈ
"લીધી છે, ને હાલના પ્રયાણમાં અમે પાંચે ભાઈઓ એકઠા છીયે
"તેથી અમે અનેક રીતે સંસિદ્ધ થઈ નિર્ભય વિચરીયે છીયે. પણ
"એ સર્વ વિરોચનનો અને બલિરાજનો પ્રદેશ છે ને યદ્યપિ અહંતાનો
"ત્યાગ તે કરી શકયો છે તો પણ એથી વધારે દુસ્તર મમતાનો
"ત્યાગ તેનાથી થઈ શકતો નથી. કાળ આવ્યે તે પણ થશે. પાગ-ચાલી !
"પણ એ દેશની ધર્મસંપત્તિઓ સ્થૂલ છે ને સૂક્ષ્મ નથી, ત્યારે ત્હારી
"પાસે હાલ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ એમાનું કાંઈ નથી. હું ત્હારી પાસે કેવી
"રીતે આવું ?"

"કુપિયોક તેમના યૂથથી પરોક્ષ હોય, દૂર હોય તો પણ યૂથ-
"પતિના શાસનની નિયન્ત્રણા[1]માં તેમનાં હૃદય રહે છે ને તેમનો
"યૂથપતિ જાણે છે કે ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર, દૂરમાં દૂર, અને મત્તમાં મત્ત કપિ
"તેના શાસનને સ્વીકારશે. England expects every man
"to do his *duty*. તમારે ત્યાં ઐક્યવાળાં યૂથ નથી, અને એવાં
"યૂથ થવાં ને ટકવાં કઠણ છે, તો પછી યૂથ-પતિની તો વાત જ શી ?

---

૧. Discipline.

"શાસનનિયન્ત્રણા વિના વ્યવસ્થા નથી ને વ્યવસ્થા વિના ધર્મ નથી.
"તમારે ત્યાં તેમાંનું કાંઈ નથી તો ત્હારી પાસે હું કેવી રીતે આવું ?
"Let India's sons learn too to know their duty and
"to do it."

"પણ ત્હારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ત્હારી આશા ને નિરાશા "થોડી થોડી ત્હારા હાથમાં છે. અનેક અનુભવથી બંધાયલા પિતા- "મહના સૂક્ષ્મ ઉપદેશ સંભળાવે એવા પિતામહના જડ થયલા શરીરને "સચેતન કરવા માર્ગ લે અને આજ સુધીના ત્હારા ને સર્વ સંસારના "ઇતિહાસથી એ શરીરને પુષ્ટ કરી તેનાથી ઉપદેશ લેવાને સમર્થ ત્હારા "પુત્રોમાંથી એક નીકળશે તો તેવા બીજા અનેક પુત્રો સમર્થ થશે ને "ઉપદેશ લેશે. શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધનો ત્યાગ ન કરવાનું અર્જુનને સમજાવ્યું "ત્યારે આ દેશમાં અશ્વત્થામાએ જ્ઞાનનું ફળ ઐહિક ધર્મમાત્રનો ત્યાગ "કરવામાં જ સમજાવ્યું છે !–અને ધર્મના શરીરમાં કોઈક અન્ય જીવને "જ વસાવ્યો છે ! પાગ-ચાલી ! અહંતા ને મમતાનો નાશ થાય ને "તેમના નાશની કૃતકૃત્યતા આવિર્ભાવ પામે તે રજોગુણનો નાશ છે "ને તે યોગ્ય છે; પણ એ નિમિત્તે લોકસંગ્રહની નિષ્કામ ક્રિયાઓ- "માંથી નિવૃત્ત થવું એ તો સાત્ત્વિક વૃત્તિને સ્થાને તામસી તન્દ્રાનો "જ વિકાસ ગણી લેવો. એ વિકાસ નથી ઇચ્છ્યો વ્યાસે, નથી ઇચ્છ્યો "કૃષ્ણે, ને નથી ઇચ્છ્યો રામે કે જનકે. એ વિકાસનો આવિર્ભાવ "આ દેશમાં છે ત્યાં સુધી ધર્મનાં બીજ ઊષર ભૂમિમાં પડે છે, સાધુ- "ઓના સનાતન ધર્મને સ્થાને જડ પદાર્થોના આલસ્યધર્મ પ્રકટ થાય "છે, અને અશ્વત્થામાના વિકાસને માટે અનુકૂળતા થઈ જાય છે. "અલક્ષ્ય પરમાત્માની ઇચ્છાથી આ લક્ષ્ય સ્વરૂપનો સમારંભ જામી "રહેલો છે તેમાં કેવળ સત્યનો ધર્મ નથી પણ સત્ય અને ઋતનો "સમાગમ જ ધર્મરૂપ છે. એ ઋતચક્રમાં ફરવું અને એ ઋતચક્રનો "પ્રજાપતિ જે પ્રવાહમાં પાડે તેના ધર્મને જાણી લેવા અને સ્વીકારવા "એ જ મહાબુદ્ધિનું લક્ષણ છે તે આ પાસે ઉભેલા નવા બાલક[1]ની "દીક્ષાથી એને આ દેશના જ ધર્મે સમજાવેલું છે તે ત્હારી પ્રજા "સમજી નથી."

"ઋતનો મર્મ પશ્ચિમ દેશ સમજે છે; ત્હારી પ્રજા ઉક્તકાળે "સમજતી હતી પણ હવે ભુલી ગઈ છે. નિત્ય સત્યનો મર્મ પશ્ચિમ

૧. સરસ્વતીચંદ્ર.

"સમજ્યો નથી ને આ દેશ સમજ્યો હતો ને હાલ કંઇક સમજતો
"હશે.–તેથી જ મ્હારો આ દર્શન માટે પક્ષપાત છે, પણ પશ્ચિમ જે
"ઋત સમજે છે તેનું આ દેશને વિસ્મરણ છે-તેમાં આ દેશનો પ્રમાદ
"છે; માટે ધર્મનું બીજ મરુસ્થળમાં પડ્યું છે. ત્યાં હું ઉગું શી રીતે ?"

"પાઞ્ચાલી ! આ દેશના પ્રત્યગ્દર્શી મહાત્માઓએ મ્હારું જે
"તત્ત્વ અને સત્ત્વ સુદૃષ્ટ કરેલું છે તેનું પશ્ચિમને સ્વપ્ન નથી, ને એ મહા-
"ત્માઓએ મ્હારો જન્મ યમરાજના તેજમાંથી જોયો છે તે કપિલોક
"સમજતા નથી. તે કપિલોક પાસેથી ત્હારે અમ ભાઇઓનાં કલ્યાણની
"વ્યવસ્થાઓ અને ઋત ધર્મ શીખવાનો છે તો ત્હારે પણ તારારાણીને
"અનેકધા શીખવવાનું છે. તને શીખવવાનું તે તારા જાણે[1] છે; પણ
"દીર્ઘ મૂર્છાને બળે, ત્હારા મહાત્માઓએ તને શીખવેલું, ત્હારે શીખ-
"વવાનું, તું જાણતી નથી તે જાણ, અને પરસ્પરનું ઉદ્બોધન કરાવી
"કપિલોકનું અને અંહીના આર્યોનું કલ્યાણ કર–એ ત્હારો ધર્મ છે. તે
"ધર્મનો આચાર પરિપાક પામશે ત્યારે આ કુરુક્ષેત્રરૂપ ધર્મક્ષેત્રની
"તટભૂમિમાંથી આ ક્ષેત્રમાં જ પ્રવેશ પામવા જેટલું અન્ન અને સામર્થ્ય
"મ્હારું શરીર પામશે અને તે પછી જ આપણે પરસ્પરયોગનાં
"અધિકારી થઇશું. આ ક્રૌંચરન્ધ્રથી થોડે છેટે અનેક નદીઓ નીકળે
"છે તેમ અનેક ઉપદેશમાંથી હું પોષિત થયો છું પણ તે સર્વ નદીઓને
"લેઈ સિન્ધુ અને ગંગા સમુદ્રનો યોગ પામે છે તેવો યોગ મ્હારું શરીર
"પામશે ત્યારે હું તને કહી શકીશ કે પાઞ્ચાલી ! 'હું દ્યૌ ને તું
"પૃથ્વી.' મ્હારા ઉપર પ્રીતિ હોય તો આ ત્હારા હાથની વાત આ
"દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાની તે તને દર્શાવી. આ દેશમાં જન્મેલો હું ધર્મ
"સંપૂર્ણ કળાના પાશ્ચાત્ય જગતમાં સંભૃત થઇશ ને મ્હારા સાંપ્રત
"સ્વરૂપનાં આ કાળનાં સર્વ કલંક નષ્ટ થશે, ત્યારે પાઞ્ચાલીની
"આંખોની કીકીયો તેના પ્રકાશથી ચળકવા ને ચમકવા માંડશે ને
"એ આંખોમાં પ્હોંચેલો એ પ્રકાશ, મ્હારો પાઞ્ચાલી ! ત્હારી હૃદયવે-
"દીમાં અખંડ જ્વલમાન રહેલા અનાદિ અગ્નિ સાથે સમાગમ પામશે!–

1. Meanwhile the idea of a school should be borne in mind in every branch of the administration, civil and judicial, and especially in the foreign or political department. A British officer at an Asiatic court is often the one solitary representative of civilization and progress; and this feeble light ought to be fed, strengthened, and kept constantly burning like the fire of the Vestal virgins.

Talboys Wheeler.

"ત્યારે ત્યારે-ત્હારાં સર્વ અંગમાં ત્હારો અન્તરાત્મા સર્વ મહાયજ્ઞોને
"માટે અનેક જ્વાલાઓથી ભભુકી ઉઠશે! પાઞ્ચાલી! ત્હારા હાથની
"વાત તને સમજાવી અને ઈશ્વરના હાથની વાત પણ સમજાવી."

"પાઞ્ચાલી! હવે હું પશ્ચિમ દેશોમાં એવે રૂપે ઉભો થયો છું કે
"આસ્તિક અને નાસ્તિક સર્વ લોક મ્હારું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે ને મ્હારી
"આજ્ઞા તે સર્વના હૃદયોમાં વર્તે છે. સર્વ દેશના અનુભવનું માખણ
"વલોવી ક્હાડી આ પરિણામ મ્હેં આણ્યું છે; ધર્મ આ દેશમાં જ
"સમાઈ બેસી રહેતો નથી એવું સિદ્ધ કરવા હું હિમાલયની પેલી
"પાર પ્રવાસે નીકળ્યો તેથી આ પરાક્રમ કરી શકયો."

"પાઞ્ચાલી! અરણ્યોમાં ને નગરોમાં, રંક લોકનાં ઝુંપડાં-
"ઓમાં ને રાજાઓના મ્હેલમાં, વીર લોકનાં અસ્ત્રોમાં અને વ્યાપારી-
"ઓના વ્યવહારમાં, મહાત્માઓનાં ચરિતમાં ને બાળકના વિનોદમાં,
"ત્યાગીના ત્યાગમાં ને કામીના ભોગમાં, હૃદયમાં તેમ જીહ્વા ઉપર,
"જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં તેમ કર્મેન્દ્રિયોમાં, પુરુષોમાં, તેમ સ્ત્રીયોમાં, આસ્તિ-
"કોમાં તેમ નાસ્તિકોમાં, જ્યારે એવું ચારિત્ર્ય સ્ફુરે કે તેથી તેના ચર-
"નારના સૂક્ષ્મ શરીરની સંસિદ્ધિ થાય, સમીપસ્થ દેશનું કલ્યાણ થાય,
"અને દૂરતમ લોકનું પણ અહિત ન થાય:-ત્યારે એ ચારિત્ર્યમાં તું
"મ્હારા શુદ્ધ સ્વરૂપને જોજે. આવા ચારિત્ર્યના પોષણથી વ્યક્તિની,
"દેશની, અને લોકમાત્રની સુવ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થાના ધર્મ ઈશ્વરને
"પોતાની પૂજાના કરતાં વધારે પ્રિય છે, અને પોતાની ભક્તિના
"કરતાં વધારે ઈષ્ટ છે. પોતાના સાક્ષાત્કાર કરતાં આ ધર્મમાં ઈશ્વર
"કોઈ રીતની ન્યૂનતા જોતો જ નથી, પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું
"તેમ સાયુજ્યનું પ્રધાન લક્ષણ આ ધર્મના ઉદયથી જ ગોચર થાય
"છે. સર્વ દેશોમાં સર્વ કાળમાં થયલા સર્વ અવતારોના ઉપદેશમાંથી
"આ દોહન મ્હેં ક્હાડયું છે. સર્વ ઉપનિષદોનું દોહન કરનારે જેને
"બ્રાહ્મી સ્થિતિ કહી હતી,[1] જેને માટે પ્રસાદાત્મક નિસ્ત્રૈગુણ્ય વ્યવ-
"સાયાત્મક બુદ્ધિથી જ પર્યાપ્તિ છે,[2] જેને માટે વેદવાદની પુષ્પિત
"વાણીને ગીતામાં ભગવાન્ પોતે અપર્યાપ્ત ગણે છે,[3] જેને માટે એ
"ભગવાને પોતે બુદ્ધ થઈ વેદ અને બ્રાહ્મણોના અધર્મમાર્ગને દૂર કર્યા,
"જેને લીધે પશ્ચિમના લોક આજના સંસારમાં વ્યવસ્થાનું પોષણ
"કરી શકે છે, જેના યોગને 'કર્મમાં કૌશલ' કહેલું છે.[4] એ જ ધર્મ

૧. ગીતા. ૨. ગીતા. ૩. ગીતા. ૪. ગીતા.

" મ્હારો આત્મા છે ને એ જ આત્માના તેજથી મ્હારું આ બ્રાહ્મી
" સ્થિતિવાળું-શરીર તું જુવે છે. એ ધર્મ જ્યારે ત્હારા બ્રાહ્મણો બોલશે
" ત્યારે હું ત્હારી પાસે આવીશ, ને ત્યાં સુધી તો એ બ્રાહ્મયુગને
" આણવાને સંસારચક્રને ફેરવનાર પરમાત્મા ત્હારી સંભાળ લેશે-
" અને તે પણ તું તે સંભાળની અધિકારિણી હઈશ તો !"

" ક્ષત્રિયાણી ! રખે તું ત્હારા અસહ્ય દુઃખથી ત્રાસી અકર્ત્તવ્ય
" કરતી ! દુઃખથી તું ડરીશ નહી, ભયથી છળીશ નહી, સુખથી ફુલીશ
" નહી ! સુખ, દુઃખ અને ભયની ત્રિપુટી પાસે તેને સંસિદ્ધ કરાવે એવા
" ચમકારા કરનારી વીજળી ત્હારા સર્વાંગમાં ગૂઢ છે. તે કાળ-
" પરિપાકે આપણો યોગ કરાવશે ! અમર કુન્તીમાતા પ્રવાસે ન
" નીકળતાં ત્હારી પાસે અનેક યુગથી બેઠાં છે તે તને અસ્તકાળે પણ
" ઉત્સાહ આપશે !"

" સૂક્ષ્મતમ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયલી રાજપુત્રી ! પૂર્વે તને કહેલું
" હતું તે જ સ્વરૂપ આ જ મ્હારું છે ! તે સ્મરણમાં આણી મ્હારી
" છાયાનું ત્હારા હૃદયમાં પોષણ કરજે ! હું ક્રિયાહીન શુષ્કજ્ઞાન નથી,
" જ્ઞાનહીન કર્મ નથી, નીતિહીન ભક્તિ નથી, કેવળ પરલોકવાચક ક્રિયા
" નથી, કેવળ ફલાન્વેષી નીતિ નથી, પૃથ્વીની માટી ને આકાશના
" જળ જેવાં ઐહિક આમુત્રિક જ્ઞાનમાંથી પ્રકટ થયલા નીતિવૃક્ષ ઉપર
" હું પુષ્પ પેઠે ઉદય પામું છું, ને મ્હારી પાછળ ફળ પેઠે અર્જુનની ક્રિયા
" પ્રકટ થાય છે. એ ક્રિયાનું કારણરૂપ **કર્ત્તવ્યતાભાન** તે હું છું."

" I am Duty incarnate and neither more, nor
" less ! Born in this sacred land, fed and nourished
" with its best fruits, but self-developed and matur-
" ed and enlightened by travelling through the space
" and time outside our nativity ! Gone but to return
" when thou shalt shake off thy sleep and want me
" in the heart of thy heart ! And not till then ! Sleep
' on my love, but hear the ditty I whispered in thy
" ears in the hour of our love, and dream of it !—
" dream on !—until it fills thy Soul !

" नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
" ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥

" अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
" गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥
" धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ।
" धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥
" न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
" यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥
" एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे ।
" कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥"[1]

આટલી વાણી વાયુરથની દોરીયોમાંથી નીકળી રહી તેની સાથે ધર્મરાજાનું મુખ આકાશમાં ચન્દ્રની પેઠે અને ચન્દ્રની જોડે જ પાઞ્ચાલીના મુખચન્દ્ર ઉપર લટકી રહ્યું; આની સાથે ચારે દિશામાં બીજા ચારે ભાઈઓનાં મુખ પણ ચાર ચન્દ્ર જેવાં પ્રકાશવા લાગ્યાં ને સાતમું પાઞ્ચાલીનું પોતાનું મુખ આકાશ અને પૃથ્વીના મધ્યભાગે ચળકવા લાગ્યું. કુરુક્ષેત્રનો દેખાવ આ સર્વના સમાગમથી કંઈ નવીન દિવ્ય રમણીયતા ધરવા લાગ્યો. સાતે ચન્દ્રના શાંત પ્રકાશથી રાત્રિમાં અને પૃથ્વીમાં અપૂર્વ શાન્તિ પ્રસરી રહી. ચોપાસનો પવન શાંત થઈ ગયો. દૂરનો ત્રણ પાસનો મહાસાગર શાન્ત સરોવર જેવો થઈ આ સમૃદ્ધ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પોતાના આખા વિસ્તારમાં લેવા લાગ્યો. હનૂમાન પાઞ્ચાલીની એક પાસ હાથ જોડીને ઉભો ને અશ્વત્થામા પણ ડાહ્યો થઈ બીજી પાસ ઉભો. ને આકાશમાં સ્વર સંભળાવા લાગ્યો.

" પાંડવો! ઉભા રહો ને ત્રિકાલદર્શી વ્યાસમુનિએ કાળે લુંટેલા
" અર્જુનનું આશ્વાસન કરતી વેળા તમારી સંસિદ્ધિ દર્શાવી અર્જુનને
" કહ્યું હતું[2] કે તમે ભાઈઓ હાલ સંસિદ્ધ થયા છો તો તમારે જવું જ

---

1. વનપર્વ.

2. कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान् कुरुपुङ्गव ।
गगन प्राप्तकालं च इदं श्रेयस्करं विभो ॥
एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।
भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥
कालो हि बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।
स एवेशश्च भूत्वा हि परैराज्ञाप्यते पुनः ॥
कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।
पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो भविष्यति ॥
महाभारत—મૌસલપર્વ.

"ઉત્તમ છે, ને પાછો કાળ આવશે ત્યારે અર્જુનનાં ગયેલાં અસ્ત્ર "પોતાની મેળે એના હાથમાં આવશે! આ સત્ય પડવાની વેળા "ચાલી ચાલી આવે છે તે જુવો!"

આ સ્વર સાંભળતાં પલંગપર સુતી સુતી પાઞ્ચાલી હાથ જોડી હૃદયમાં સ્તવન કરવા લાગી અને વૃદ્ધ કુન્તી સૌને માથે અને છાતીએ હાથ ફેરવતી સામી દિશામાં જોવા લાગી ને આવેશથી, ઉત્સાહથી ને આનંદથી, ઉછળતી ક્હેવા લાગી: "વત્સા! ઉઠ-ઉઠ-ને આ આપણા પુણ્ય દૈવતની ઝાંખી કરી લે!

"કરથકી ગયાં શસ્ત્ર તો ભલે!
"ગૃહથકી જશે લક્ષ્મી તો ભલે!
"કુરુભૂમિ વીંશે સર્વ તે વૃથા!
"સ્મરની સારથિ શસ્ત્રહીન ત્યાં!
"મુક તું મોહને! લે ઉમંગને!
"હરિ ચિરંજીવી આ જુવે તને;
"પટકુળો લઈએ ઉભા હજી:
"ધર ચમત્કૃતિ બુદ્ધિની નવી!"

એવામાં પૃથ્વીપર ચરણ મુક્યા વિના વાદળાંની જાજમ ઉપર કોઈ ભવ્ય દિવ્ય દેવની મૂર્ત્તિ ચાલી આવતી જણાઈ, તેને જોતો જોતો સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદના કાનમાં ધીમે સ્વરે ક્હેવા લાગ્યો.

"કુમુદ! સર્વ ચિરંજીવોના સૂત્રધાર ચિરંજીવ ભૃગુપતિ દયાળુ "ગમ્ભીર વેશે આવે છે તેને હૃદયમાંથી પ્રણામ કરજે! આપણી સર્વ "નિરાશામાં આશા મુકવાનું સામર્થ્ય એક એ મહાત્મામાં જ છે!"

"We are now in the all-hallowing presence of "that almighty Spirit of Harmony, whom Shelley "hailed as the Life of Life! પરમ જ્યોતિનો બ્રાહ્મણા- "વતાર તે આ જ!"

પળવારમાં પરશુરામની તેજોમયી મૂર્ત્તિ, સર્વ ચન્દ્રને ઉચા કરતી પાઞ્ચાલીની પાસે આવી અદ્ધર ઉભી; થોડી વાર પાઞ્ચાલીની આંખો ઉપર અને કમ્પતા હૃદય ઉપર અમીદૃષ્ટિ કરી ઉભી રહી; અને અન્તે એના ધીર ગમ્ભીર અક્ષર-એના દાંતનાં કિરણ પેઠે-જગતમાં પ્રસરવા લાગ્યા.

"I am much more than all that, my little chi-
"ldren! પાઞ્ચાલી! જે સર્વવ્યાપિ એક સત્ત્વ, આ દશે દિશાઓ-
"માં વ્યાપતાં અને તરવરતાં અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડોમાં, સ્ફુરે છે તેની
"છાયા ત્હારી પાસે ઉભેલી તું દેખે છે તેને—મને—જોઈને તું શાંત
"થા. જે અજ અજર અમર શાશ્વત તેજોમય પટ જેવો પુરુષ અનંત
"કાળને વ્યાપીને સ્થાણુરૂપે ઉભો છે તેના તન્તુને તું અત્યારે સ્પર્શે છે.
"તું કોઈ રીતે ભીતિ રાખીશ નહી! આ દેશમાં ધર્મ પાછો આવશે
"ને તેની પાછળ તેના સર્વ બન્ધુઓ આવશે! હું તેમની ગતિનો
"સૂત્રધાર ત્હારા આશાતન્તુને ત્રુટતા અટકાવવા આ દિવ્ય મુહૂર્ત્તમાં
"તને પ્રત્યક્ષ થાઉ છું."

"હું ધર્મની આશા છું; ઋતનો સૂત્રધાર છું; સત્યનું સ્વરૂપ છું: અને
"એ ત્રણેની વ્યવસ્થાના માર્ગનું અધિષ્ઠાન છું. કુરુક્ષેત્રમાં જેણે અર્જુનનું
"સારથિપણું કર્યું હતું તેનો જ હું વૃદ્ધ અવતાર છું, ને અર્જુનના વાયુ
"રથની ગતિ અને આ ચદ્રમાળાની વિભૂતિ તને દર્શાવવા આવ્યો
"છું. ત્હારા સ્વયંવરમાં અર્જુનનો સૂચક થનાર, કૌરવસભામાં ત્હારાં
"ચીર પુરનાર, અને પાંડવોના વિજયનો સારથિ—તે હું જ હતો
"અને છું! માટે આશા ધર! જેને આવી સૂક્ષ્મ સુન્દરતા અને આવું
"આયુષ્ય મ્હેં આપ્યાં છે તે મ્હારો પ્રસાદ નિષ્ફળ ન થાય માટે હું
"ચિરંજીવરૂપે આ ક્ષેત્રમાં અનેક યુગો થયાં વસું છું! પાઞ્ચાલી!
"આશાના ઉદયને પ્રત્યક્ષ કર!"

"આ અશ્વત્થામાને જોઈ તું ગભરાઈશ નહી. કુરુક્ષેત્રમાં અનેક
"રણસંગ્રામ થયા છે, પણ મહાભારતના સંગ્રામોમાં જેવા વીરો હતા
"તેવા પાછળથી નથી આવ્યા. એ સંગ્રામમાં આ ક્ષેત્રનું પૈતામહક-
"જ્યોતિ અસ્ત થયું તેને બાણશય્યાપર સુતેલું ગંગાએ બળવી રાખ્યું
"છે. એ સંગ્રામમાં બ્રાહ્મણોનું વીર્ય હારી ગયું ને એમનું તેજ ધ્વસ્ત
"થયું. પણ એ તેજનો કેવળ સબીજ નાશ થાય નહી માટે તેને ગાંડા
"ગાંડા પણ અશ્વત્થામાના મસ્તિકમાં રાખી એને ચિરંજીવ રાખેલો
"છે તે એટલા માટે કે અર્જુન ફરી અસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે 'બ્રહ્મ-
"શિરોસ્ત્ર' નું જ્ઞાન આ ગાંડાના મસ્તિકમાંથી અર્જુનને મળે.
"અર્જુનનાં સર્વ અસ્ત્ર બળવાળાં છે, પણ બ્રાહ્મણના શિરમાંથી જે
"દિવ્ય અસ્ત્ર ફેંકાય છે તેની શક્તિ કોઈથી પ્રાપ્ત થાય એવી નથી
"માટે એ અસ્ત્ર અશ્વત્થામાના શિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું છે ને આ

"યુગમાં કૌરવ વિનાનો અર્જુન ફરવાનો છે તેને આ અસ્ત્ર અપૂર્વ
"લાભ આપી શકે એમ છે. પાઞ્ચાલી ! ભૂતકાળમાં કૃષ્ણાવતારે
"શુદ્ધ કરેલા યુગની ને આવતા યુગની વચ્ચે પુરાણ પુલ પેઠે રાખેલા
"અશ્વત્થામાનાં મસ્તિકમાંથી અર્જુને લીધેલો મણિ એમાં અર્જુન જ
"પાછો મુકશે એટલે આ યુગનાં સત્ત્વોને પુરાણ યુગની સમૃદ્ધિ
"આપવા આના મસ્તિકમાં એનું પ્રાચીન તેજ આવશે, ને અર્જુન
"તેમાંથી બ્રહ્મશિરોસ્ત્રનું ગ્રહણ કરી લેશે. પાઞ્ચાલી ! જો જો ! જેને
"મ્હેં પ્રિયસખા ગણેલો તે અર્જુનના હાથમાં દિવ્ય મણિ લટકે છે ને
"તેનાં કિરણના બાહ્ય સ્પર્શથી જ અશ્વત્થામા સચેત થવા લાગે છે !
"ચિરંજીવનું અજ્ઞ આયુષ્ય બંધ થશે ને પ્રજ્ઞ આયુષ્ય થોડા કાળમાં
"સ્ફુરશે તે ત્હારૂં કલ્યાણ જ કરશે. કાળ આમ પાકવા લાગે છે અને
"આ ચિરંજીવને માટે મ્હેં કૃષ્ણાવતારમાં નિર્મેલાં ત્રણ સહસ્ર વર્ષનું
"એની આ દશાનું આયુષ્ય પુરૂં થવા આવે છે ! કૃષ્ણાવતારને કેટલાં
"વર્ષ થયાં ? ત્રણ સહસ્ર વર્ષ તે મનુષ્યનાં કે દેવોનાં કે બ્રહ્માનાં ?
"કપિલોકને પુછ. પૂર્વે કપિલોક અર્જુનના રથ ઉપર હતો તે આજ
"એની નીચે સૂત્રોથી લટકે છે-તે અર્જુનનું શુદ્ધ મુખ જોવાને સમર્થ
"થવા જેટલો ઉંચે ચ્હડશે ત્યારે આ વર્ષોનું ગણિત કપિલોક કરી
"શકશે ને તને કહી શકશે, પણ એ ભૂતકાળને મુકી વર્ત્તમાનને હું
"પ્રત્યક્ષ કરાવું છું તે તો તું જાતે જો ! પાઞ્ચાલી ! એ ત્રણ સહસ્ર-
"વર્ષો પરિપાક પામી હવે પુરાં થાય છે તે તું જો ! પાઞ્ચાલી ! જાગૃત
"થા ! પાઞ્ચાલી ! આ કાલપરિપાકનું મંગળ મુહૂર્ત સમીપ છે તે તું
"જો ને ઉત્સાહિની થા ! ક્ષત્રિયોનાં શિરમાંથી નીકળતાં અસ્ત્રો કરતાં
"બ્રાહ્મણના શિરમાંથી નીકળતાં અસ્ત્રની પરાક્રમવિભૂતિ જુદી જ
" છે ! અનાર્યો એને ઈશ્વરે સૃજેલો માને છે ખરા, પણ એ સૃષ્ટિનું રહસ્ય
"સમજવાની શક્તિ તેમનામાં આવી નથી; એ પણ ઐશ્વર્યનો મર્મ
"છે. ગાંડા અને હત થયેલા બ્રહ્મશિરમાંથી જો આવાં અસ્ત્ર આટલા
"યુગ સુધી નીકળ્યાં છે તો તે જ શિર પાંડવને વશ, ડાહ્યું, સ્વસ્થ, ને
"પ્રસન્ન હોય તો તેમાંથી કેવાં કલ્યાણકારક અસ્ત્ર નીકળે ? પાઞ્ચાલી !
"આટલા યુગ સુધી ત્હેં આને આપેલું સ્તન્યપાન નિષ્ફળ નહી જાય.
"પાઞ્ચાલી ! હવે બ્રાહ્મયુગ પ્રવર્તવાનો છે ને તે કાળે આ બ્રહ્મશિ-
"રોસ્ત્રની વિભૂતિનો તને કલ્યાણકારક અનુભવ થશે. આ યુગમાં
"ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર વિરામ પામશે ત્યારે માત્ર શુદ્ધ બ્રાહ્મણો જ

" યુગના પ્રવર્તાવનાર થશે. કપિલોકે ત્હારાં અસ્ત્ર લેઈલીધાં છે ત્યારથી
" એ ભાવી યુગના પગના ધબકારા થવા લાગ્યા છે. અને કપિલોકના
" હાથમાં ત્હારી પાસેથી લીધેલાં તો શું પણ તેમના પોતાના હાથમાં
" પોતે વસાવેલાં અને મનુષ્યમાત્રના હાથમાં આજ દેખાતાં, શસ્ત્રાસ્ત્ર
" પણ વિરામ પામી જશે. એ યુગમાં તું કેવળ નિર્ભય થવાની છે.
" પણ તેની તને શ્રદ્ધા ન હોય, ત્હારું સ્ત્રીનું હૃદય ભયની કલ્પનાથી
" આવી શ્રદ્ધા છતાં પણ ભાવી સંગ્રામના ભયથી કમ્પતું હોય, અથવા
" ત્હારું ક્ષત્રિયાણીપણું ત્હારા હૃદયને એવા સંગ્રામનો અભિલાષ કરા-
" વતું હોય અને તે અભિલાષની સિદ્ધિનાં સાધનોમાં ત્હારી ન્યૂનતાને
" લીધે નિઃશ્વાસ મુકતું હોય—આ સર્વમાંથી ગમે તે કારણથી બ્રાહ્મ-
" યુગનો આવતો પવન ત્હારા શરીરને સ્પર્શ ન કરતો હોય, તોપણ
" આ કુરુક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય સ્મરણમાં આણી લે ને તેનાથી જ
" આશ્વાસન મળશે."

" રામાવતાર કરતાં પણ મ્હારો અવતાર જેમ પ્રાચીન છે તેમ
" બુદ્ધાવતાર કરતાં પણ મ્હારું આયુષ્ય લાંબું પ્હોંચ્યું છે ને હજી હું ચિર-
" જીવી રહીશ. તે સર્વ કાળમાં હું આ કુરુક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય રચતો આવ્યો
" છું. જોતો આવ્યો છું, ને ન જોનારને પણ દેખાડતો આવ્યો છું. તું એ
" માહાત્મ્ય જાણે છે, પણ તેના સ્મરણનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા ફરી કહી
" બતાવું છું. તું એ નહી જાણે તો કોણ જાણનાર સાંભળનાર હતું ?"

પાઞ્ચાલી હાથ જોડી બેઠી થઈ ને સર્વ પાસના ચન્દ્ર અને તારાઓ, હનૂમાન, અને અશ્વત્થામા, કાન માંડી સજ્જ થયાં. પરશુરામને ખભે પરશુની તીક્ષ્ણ ધાર સાત ચન્દ્રનાં કિરણમાં ચળકાટ મારવા લાગી ને ખભા પાસેના રામના મુખનો પ્રકાશ પણ તેના ઉપર એટલો બધો પડતો હતો કે પવનમાંના ભેજથી તેના ઉપર પડતો ડાઘ પણ સુકાયલા લોહી જેવો જણાતો હતો. કુરુક્ષેત્રના શિર ઉપર આવે સમયે રામનો ધીર વીર સ્વર કોઈ ગરુડ પેઠે રામની મુખગુફામાંથી નીકળી ક્રૌંચરન્ધ્ર સુધી સ્થિર ગતિથી જવા લાગ્યો.

" કુરુક્ષેત્ર ! આ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર તું એકલું એક જ ધર્મક્ષેત્ર
" છે ! ત્હારા ચોગાનમાં સંગ્રામ થાય ત્યારે ધર્મરાજાનો જ જય થવાનો !
" यतो धर्मस्ततो जयः એ વાક્ય ત્હારે માટે સર્વથા સિદ્ધ છે ને વ્યાસ-
" મુનિએ તને ધર્મક્ષેત્ર કહેલું છે તે તર્કથી નથી આપ્યું, અભિમાનથી
" નથી આપ્યું, પણ તેમની યોગદષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ થયલા દર્શનને લીધે

"એમણે એ નામ આપ્યું છે. અધર્મીઓ! કુરુક્ષેત્ર પ્રમાદ અને અધર્મને
"માટે નથી અને તેમાં જઈ યુદ્ધ માંડવાની છાતી ચલાવતાં સાવધાન
"રહેજો! આ ક્ષેત્રનું મૂળ પેલા ક્રૌંચરન્ધ્રમાં છે ત્યાંથી કુરુક્ષેત્રની
"સિદ્ધભૂમિનો આરમ્ભ થાય છે. પેલા નિત્ય હિમના ઢગલાઓને રૂપે
"કવચ અને ટોપ પ્હેરી રાખનારા હિમાલયના કૈલાસશિખર આગળ
"દેવોનાં, બ્રાહ્મણોનાં, અને ક્ષત્રિયોનાં પરાક્રમની આદિભૂમિનો માર્ગ
"છે. એ માર્ગની આસપાસ આવાં કવચ અને ટોપ ધરનાર ઉંચાં
"ગિરિશ્રૃંગ આવી રહ્યાં છે. એ શ્રૃંગો વચ્ચે થઈને જે લાંબી ખીણ
"જેવો માર્ગ છે તેમાં થઈને દેવોનાં શરીર જેવા, બ્રાહ્મણની વિદ્યા
"જેવા, અને ક્ષત્રિયોના યશ જેવા, શ્વેત અતિશ્વેત રાજહંસો માનસ
"સરોવરમાં આવજાવ કરે છે, ને એ હંસના માર્ગથી જ માર્ગ શોધી
"છંદોદેવતાના આર્ય દ્રષ્ટાઓ અહીં આવ્યા છે; આ દેશના બ્રહ્મદેવ આ
"હંસોનું જ વાહન કરી ગાયત્રી ગાતા ગાતા આ દ્રષ્ટાઓને રૂપે આવ્યા
"છે.[1] તે કાળ આ દેશનો પ્રભાતકાળ હતો અને બ્રહ્મદેવ ધર્મની
"સ્થાપના કરી આ શુચિ તીર્થમાં શુભ નક્ષત્રમાં આવ્યા ત્યારથી આ
"ધર્મક્ષેત્ર બંધાયું. તે પછી ક્ષત્રિયોને નિયમમાં આણવા મ્હેં અવતાર
"લીધો ત્યારે પણ આ ખીણ પાસેનાં શ્રૃંગોમાં મ્હે મ્હારા બ્રાહ્મણા-
"વતારનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. દેવોના સેનાપતિ કાર્તિકસ્વામીને હંફાવી
"આ સામું શિખર ભેદી ભીની માટી જેવું મ્હેં કરી નાંખ્યું![2] ક્રૌંચ-
"ગિરિમાં એ મ્હોટું છિદ્ર પડયું ત્યાંથી તે પછી હંસોનો માર્ગ થયો ને
"બ્રાહ્મણના પરાક્રમથી બ્રહ્માવર્તની બ્રાહ્મી સ્થિતિને યોગ્ય નવી
"તપોભૂમિમાં બ્રાહ્મણાવતારના યશનો ક્ષીરસાગર ઉભો થયો! એ

---

1. पूर्वाह्णे तु या सन्ध्या × × हंसस्कन्धसमारूढा
ब्रह्मदेवता गायत्री छंदसां माता (इत्यादि० प्रातःसन्ध्योपासने.)

2. प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम्
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
× × × ×
गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ॥

મેઘદૂત. (એના ઉપર મલ્લિનાથની ટીકામાં પ્રથમ પંક્તિયોની આખ્યા-
યિકા આપી છે).

"ક્રૌંચરન્ધ્રની નીચેથી તે આણીપાસ આ બ્રહ્માવર્ત્ત દેશ થયો. આ
"સ્થાનમાં પરમ પુરુષનું વિષ્ણુત્વ વધારે છે કે રુદ્રત્વ, સંસારનું સંરક્ષ-
'કત્વ વધારે છે કે સંહારકત્વ, તે જગતને દર્શાવવાને માટે વૈષ્ણવ
"ધનુષ્યનું અને શિવના ત્ર્યમ્બક ધનુષ્યનું સામાસામી બળ અજ-
"માવ્યું ને વૈષ્ણવ ધનુષ્યનું બળ વધારે નીવડ્યું ![1] પાગ-ચાલી ! આ
"ક્ષેત્રમાં શિવજી જગતનો સંહાર વધારે છે કે વિષ્ણુ સંસારનું રક્ષણ
"વધારે કરે છે તેની આમ પ્રથમની તુલના થઈ છે ને તેમાં અન્તે
"સિદ્ધ થયું છે કે આ ક્ષેત્રમાં સંહારને અન્તે ધર્મપક્ષનું રક્ષણ થયું છે
"ને થવાનું ! આ બ્રહ્માવર્ત્તમાં આ ધર્મક્ષેત્રનાં નામ પ્રત્યગ્દર્શી
"બ્રાહ્મણોએ મૂળથી આમ યથાર્થ પાડેલાં છે. ત્હારા આદ્દિયુગમાં આ
'ક્ષેત્ર ક્ષત્રિયોનો ઘોર સંહાર કરી. ધર્મનું સંરક્ષણ કરી, શાંત થયું છે
"તે ત્હે દીઠેલું છે ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું રક્ષક બ્રહ્માવર્ત્ત,[2] અને આ
"તેમાંનું ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્ર-હજી એવું ને એવું છે ને એની પરીક્ષા
"કરી જોનારને એવાજ ચમત્કાર દર્શાવે છે! ત્હારા કાળના સંહારની
"સંજ્ઞાઓ છેક કાલિદાસના કાળમાં પણ જણાતી ગણાતી હતી ![3]
"બ્રાહ્મી સ્થિતિનું અને ધર્મનું પોષણ કરનાર આ સ્થાનમાં આર્ય
"અનાર્યનો ભેદ નથી, ક્‌હેવાતા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો ભેદ નથી, દેવ
"દાનવનો ભેદ નથી ! એમાં એ વાનાંજ થાય છે-અધર્મનો ધ્વંસ થાય
"છે, અને પરિણામે ધર્મનો-અને અર્જુનની પાસે મ્હેંજ ક્‌હેલી
"બ્રાહ્મી સ્થિતિનો-ઉદ્‌ભવ અને જય થાય છે તેથી નવા યુગનો
"આરમ્ભ થાય છે."

---

૧. રામાયણ.

૨. ब्रह्मवर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां सितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन् मुखानि ॥

-મેઘદૂત.

૩. પાછલા પદટિપ્પણના શ્લોકમાં કુરુક્ષેત્રને ક્षत्रप्रधनपिशुन કહ્યું છે તેનો અર્થ કરતાં મલ્લિનાથ ક્‌હે છે કે-अद्यापि शिरः कपालादि मत्तया कुरुपाण्डवयुद्धसूचकम्-"હજી-સુધી ત્યાં મરેલાઓનાં માથાં ને કપાલ વગેરે જડી આવે છે તેથી કુરુ-પાંડવના યુદ્ધનું આ ક્ષેત્ર સૂચક થાય છે. કાળિદાસ કવિ કાશ્મીરમાં કોઈ રાજાના "Viceroy" "સુબા" ના કામ ઉપર હતો એમ કોઈની સૂચના છે.

"પાંડવોએ નવો ધર્મ-યુગ બેસાડ્યો ને યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલ્યો.
"તે પછી ઘણે કાળે વિદ્વાન્ અને ધાર્મિક બાબર બાદશાહે આ સ્થાનમાં
"કૌરવ પેઠે ઉભા થયલા લોદી રાજાઓનો પરાભવ કર્યો ને તેના પુત્રે
"પણ એ જ ક્ષેત્રમાં જય મેળવ્યો! મ્લેચ્છ દૈત્યોનો પરાભવ મ્લેચ્છરૂપે
"દેવોએ આ સ્થાનમાં કર્યો! બાબર અને અકબરના ઉદયકાળે
"ને તેમના શત્રુઓને સંહારે આ ધર્મક્ષેત્રનો ચમત્કાર દેખાડ્યો!
"પાગ-ચાલી! આ રાજાઓ ધર્મનાજ અવતાર હતા ને મ્લેછો છતાં
"બ્રાહ્મી સ્થિતિને માર્ગે ચ્હડતા હતા. પાગ-ચાલી! ત્હારું કલ્યાણ તેજ
"કુરુક્ષેત્રમાંનો ધર્મ સમજવો ને આ રાજાઓએ ધર્મને માર્ગે હતા."[1]
"એક કાળ એવો આવ્યો કે બ્રાહ્મણનામ ધરનાર રાજાઓ આ
"સ્થાન સુધી દક્ષિણમાંથી ચ્હડી આવ્યા. તેમના નાયકને દક્ષિણ-
"દેશમાં જય અને વિભૂતિ મળ્યાં હતાં અને અહંકારથી તેણે મ્હારું
"નામ ધારવા માંડ્યું. એ બ્રાહ્મણ નાયક ગમે તો આ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય
"ભુલી ગયો ને ગમે તો પોતાનો અધર્મ-પક્ષ સમજી શક્યો નહી.
"શિવાજીના વંશરૂપ ધર્મવૃક્ષને અકારણ છેદનાર કૃતઘ્ન અને સ્વામિ-
"દ્રોહી-રાજાના એ વંશજે, કૃષ્ણાવતારનું સુદર્શન લેવાને અશ્વત્થામાએ
"રાખેલા દુષ્ટ અભિલાષ જેવો અભિલાષ, આ ધર્મક્ષેત્રમાં, રાખ્યો ને
"મ્હારે નામે ઓળખાવા લાગ્યો. દુર્યોધનની નીતિ પાળનાર રાજાના
"આ સેનાપતિને આ વેળાએ કુરુક્ષેત્રે નવો જ ચમત્કાર દર્શાવ્યો. જેને
"તેણે જય આપ્યો તે રાજા કંઈ ધર્મી ન હતો પણ તેણે ત્હારા સ્વામિ-
"ત્વનો દુરભિલાષ રાખ્યો ન હતો. જય મળ્યો અને મ્હારા નામ-
"ધારીની સેનામાંની સ્ત્રીઓને લેઈ તે ચાલ્યો ગયો. જે લોકને માટે
"એ રાજા લ્હડ્યો તે અધર્મી હતા. જેની સામે એ લ્હડ્યો તે અધર્મી
"હતા. એ ઉભય અધર્મીયોનો આ ક્ષેત્રે સંહાર કર્યો. તપાવેલા વાસણને
"અજાણતાં કોઈ અડકે ને દાઝી બેસે તેમ આ ઉભય અધર્મપક્ષ કુરુ-
"ક્ષેત્રમાં લ્હડવા ગયા તેવાજ તેના અંતર્ગૂઢ અગ્નિથી દાઝ્યા ને બળી
"મુવા![2] કુરુક્ષેત્રે ઉભય અધર્મીયોનો ધ્વંસ કર્યો ત્યારે કીયા ધર્મનો

---

1. Baber was the founder of a line of kings under whom India rose to the highest pitch of prosperity *Elphinstone.*

2. Never was a defeat more complete, and never was there a defeat which diffused so much consternation Grief and despondency spread over the whole Mahratha people; most had to mourn relations and all felt the destruction of the army as a death-blow to their national greatness ....The government of the Peishwas never regained its vigour . .....The confederacy of the Mahomedans, too, dissolved on the cessation of their common danger. Ahmedshah returned home without attempting to profit by his victory, and never afterwards took any share in the affairs of India.

—*Elphinstone's History of India.*

"ઉદય કર્યો? પાઞ્ચાલી! જાગૃત થા! સ્મરણશક્તિને સચેત કર
"મ્હારા અવતારનો દમ્ભ કરનાર બ્રાહ્મણનો કુરુક્ષેત્રે ભોગ લીધો અને
"મ્હારા ધર્મને પાળનાર મ્હોટા માધવરાવને આ દમ્ભી જનના
"રાજ્યકુળમાં મ્હેં રાજપદ આપ્યું. પણ પ્રજાનાં પુણ્યરાશિના ક્ષયથી
"એ પરાક્રમી બ્રાહ્મણનું સદાયુષ્ય એ સ્વામીદ્રોહી વંશમાં ટક્યું નહી.
"કુરુક્ષેત્રે એ વંશને દેખાડવા માંડેલા ચમત્કાર આ બ્રાહ્મણના તેજ
"આગળ શાંત રહ્યા હતા, તે એના આયુષ્યની સમાપ્તિ પછી બમણા
"જોરથી એ વંશમાં ફ્રાવવા લાગ્યા.[1] વળી ઉભય અધર્મી પક્ષના રુધિર-
"વર્ષથી કુરુક્ષેત્રમાં ધર્મઉદયનાં બીજ રોપાયાં, અને તેમાંથી ઉગેલાં
"વૃક્ષોને આવેલાં ફળને સાગરમાર્ગે આવેલા કપિલોકે એ વૃક્ષો ઉપર
"ર્‌હડી લેઈ લીધાં! પાઞ્ચાલી! કુરુક્ષેત્રે અધર્મીયોનો મૂળસહિત
"નાશ કર્યો અને દૂર ઉભેલા ધર્મીઓને–અયસ્કાંત–લોહચુંબક–જેવી
"શક્તિથી–આકર્ષી લીધા![2] ત્ર્યમ્બકાસ્ત્રે કુરુક્ષેત્રમાં ઘોર સંહાર કર્યો, ને
"વૈષ્ણવાસ્ત્રે અતિબળ કરી નવા ધર્મને આકર્ષી આણ્યો! પશ્ચિમ-
"ના વિદ્વાનોએ ઘણા શોધનથી જાણ્યું છે કે રાજાઓના રાજ્યોના
"અને પ્રજાઓના ઉત્કર્ષની જન્મપત્રિકા જોવી હોય તો તેમાં ધર્મનો
"ગ્રહ કીયા સ્થાનમાં છે તે જોવું.[3] પાઞ્ચાલી! ત્હારા દીર્ઘદર્શી યશસ્વી
"શ્વશુર પાંડુરાજાએ સિદ્ધસંસ્કારથી આ રહસ્ય જાણી લીધું ને ધર્મને
"જ્યેષ્ટપુત્રને સ્થાને માગ્યો ને કુરુક્ષેત્રના એ રાજાએ આ પોતાના
"મહાક્ષેત્રનો પ્રતાપ સમજી એ પ્રતાપ સાચવવાનો અભિલાષ રાખ્યો,
"ત્યારે અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રે એથી ઉલટી નીતિ સ્વીકારી પોતાની અન્ધ-
"તાને યથાર્થ કરી."

"પાઞ્ચાલી! કપિલોકની તને ભીતિ લાગતી હોય તો કુરુક્ષેત્રનું
"આટલું રહસ્ય અને સામર્થ્ય ભુલીશ નહી. વગરશસ્ત્રે વગરઅસ્ત્રે

---

1. The plains of Panipat were not more fatal to the Mahratha Empire than the early end of this excellent prince: —*Grant Duff.*

2. The actors in the last transactions having left the stage, the history of the Moghul Empire here closes itself. Its territory is broken into separate States; the capital is deserted; the claimant to the name of emperor is an exile and a dependent; while a new race of conquerors has already commenced its career which may again unite the empire under better auspices than before.

—*Elphinston's History of India on the results of the battle af Panipat.*

3. પ્રકરણ ૩૪ ની છેલી ઇંગ્રેજી footnote.

" ધર્મબીજનાં ફળ કપિલોકના હાથમાં ગયાં તે આ ક્ષેત્રની શક્તિથી
" ને કપિલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થતા ધર્મના બળથી અને અર્જુનના ચા-
" તુર્યથી. એ ધર્મ તે ત્હારાં દ્હેરાઓમાં ને મન્દિરોમાંનો નથી—એ
" દ્હેરાંમન્દિરમાંનો ધર્મ પાટણના સોમનાથને કામમાં લાગ્યો નથી
" ને પવિત્ર કાશીના વિશ્વનાથને પણ કામ લાગ્યો નથી. ત્હારા જ્યેષ્ઠ
" સ્વામી ધર્મરાજાએ તને એ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે, ને કુરુક્ષેત્રે
" તને પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું છે કે લોક-કલ્યાણને માટે પ્રકટ થતાં
" સનાતન ધર્મનો માર્ગ એ જ આ ધર્મક્ષેત્રનો એક જ ધર્મ છે. અને
" એ જ ધર્મના ઉદયવડે આ ક્ષેત્રે વેળોવેળ ત્હારું કલ્યાણ રચેલું છે.
" તો પછી તું કપિલોકથી બીહે છે શા માટે ? તું જોતી નથી કે ક્રૌંચ ચ-
" ન્દ્રની પેલી પાસ [1]ઋક્ષલોક બેઠા છે. રામાવતારમાં અધર્મ સામે
" ધર્મનું પ્રયાણ થયું હતું તે કાળે જેવા કપિલોક ધર્મપક્ષમાં હતા
" તેવા જ ઋક્ષલોક પણ તેમની સાથે હતા. આ યુગમાં આ શૈલા-
" ધિરાજ હિમગિરિની એ પાસનો પ્રદેશ કપિલોક ને ઋક્ષલોક વ્હેંચી
" લેઈને ભોગવે છે અને કપિલોક તેની દક્ષિણમાં છે તો ઋક્ષલોક
" ઉત્તરમાં છે. કપિલોક વા-નરલોક છે, ત્હારા નરલોકથી જુદા છતાં નર-
" ધર્મમાં મળતા છે ને ચતુરતામાં ને વ્યવસ્થામાં વધતા છે. ઋક્ષલોક
" કઠોર છે અને નરધર્મમાં ઘણા પશ્ચાત્ છે, પણ તેમણે ઓટેલા પ્રદેશમાં
" તેમના જેવાં જ અન્ય પ્રાણીયો વસે છે તેમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. રામાવતારમાં
" કપિ અને ઋક્ષ, ધર્મના એક રથના, બે અશ્વ હતા. આજના કાળમાં
" તેમના વર્ણભેદને ને ચાતુર્યભેદને લીધે તેઓ જુદા જુદા વસે છે. તેઓ
" પરસ્પર મિત્ર છે કે શત્રુ છે તે વીશે તેઓ સંશયમાં છે ને આ અવિશ્વા-
" સના યુગનું બળ તેમને શંકિત રાખે છે. સંહારકાળ અવિશ્વાસમાંથી
" ઉભો થાય છે. અને ઋક્ષ અને કપિની વચ્ચે પણ પેલું ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર
" અને આ કુરુક્ષેત્ર જ છે. જો આમનો અવિશ્વાસ એમને શિર સંગ્રામ-
" કાળ જ આણશે તો આ ધર્મક્ષેત્રમાં તેમણે ઉતરવાનું છે અને એમાં-
" જ એમણે તોળાવાનું છે. પાઞ્ચાલી ! ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર, બ્રહ્માવર્ત્ત, અને
" કુરુક્ષેત્રનાં યુદ્ધોમાં ધર્મના અને બ્રાહ્મી દશાના જ ઉદય થાય છે; ત્હારા
" સ્વામીના જ રથો આ સ્થાનોમાં વિજયી થાય છે, અને મહારાષ્ટ્રના
" બ્રાહ્મણોને ને મુસલમાનોને તેમાં તોળીને તેમાં ન લ્હડનાર દૂર ઉભેલા
" કપિલોકને આ ક્ષેત્રે લાભ અપાવ્યો અને એકવાર તટસ્થતાથી ત્હારું

---

૧ રીંછ.

"કલ્યાણ થયું, તેમ જ આ ક્ષેત્રમાંના જ્વાળામુખીને જાગવાનો વારો
"આવશે તો શસ્ત્રહીન દશામાં પણ ત્હારું તો કલ્યાણ જ થશે અને
"તે કાળે જ્ઞાત કે અજ્ઞાત જે પક્ષમાં ધર્મ હશે તેનો જ ઉદ્ધાર થશે.
"તે કાળે કપિલોક ડાહ્યા થયા હશે અને ત્હારી પ્રજાનો વિશ્વાસ કર-
"વાનો ધર્મ શીખ્યા હશે તો એ લોક જાતે ત્હારા પુત્રોને અસ્ત્રવિદ્યા
"શીખવશે અને તેમના ધર્મપક્ષમાં રહી તેમના શત્રુ સામે ત્હારા પુત્ર
"વિજયી થશે. જો આટલે સુધી કપિલોક અવિશ્વાસના યુગને તોડી
"નહી શક્યા હોય તો, પાગ-ચાલી, ત્હારા હૃદયમાંના ધર્મને જ તું વળગી
"રહેજે, કુરુક્ષેત્રના જ્વાળામુખથી કપિલોક તને જેટલી દૂર રાખે
"તેટલી દૂર પ્રસન્નતાથી રહેજે, અને એ ધર્મક્ષેત્રને પોતાનું કર્ત્તવ્ય જે
"માર્ગે લેવું હોય તે માર્ગે લેવા જ દેજે ! ત્હારું તેણે કદી અકલ્યાણ
"કર્યું નથી ને કરનાર પણ નથી."

"ત્હારા હૃદયના આશ્વાસન માટે આટલી કથા પર્યાપ્ત છે, પણ
"ત્હારી જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિને માટે વિશેષ જાણવાનું તે પણ તું જાણી
"લે અને જે બ્રાહ્મયુગનો પવન વાય છે તેનાં કારણ, સ્વરૂપ, અને
"ફળ પણ જાણી લે."

"આર્યલોક હિમાચલની પેલી પાસ ર્‌હેતા ત્યારે તેમનાં રક્ષણને
"માટે ઈશ્વરે વિષ્ણુરૂપે પોતે પ્રથમ ચાર અવતાર લીધા હતા અને
"પશુકર્મ કરનાર અસુરોને માટે તેમના જેવા અવતાર લીધા હતા.
"આર્યો આ દેશમાં આવ્યા તે પછી પ્રથમ બે અવતાર, વામનરૂપ
"અને મ્હારો, થયા તે બે બ્રાહ્મણના અવતાર થયા. એ બે અવતા-
"રનાં પરાક્રમના પ્રદેશ ક્રૌઞ્ચરન્ધ્ર પાસે હતા. એક અવતાર દાનવોની
"અને દેવોની વ્યવસ્થા કરવા થયો, ને બીજો જે મ્હારો અવતાર તે
"ક્ષત્રિયોની ને બ્રાહ્મણોની વ્યવસ્થા કરવા થયો. ક્ષત્રિયોનો સંહાર
"મ્હેં ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્રથી કર્યો ને બ્રાહ્મણોને પૃથ્વી સોંપી હું નિવૃત્ત
"થયો. પાગ-ચાલી ! બ્રાહ્મયુગ રચવા માટે વિષ્ણુનું આ પ્રથમ પગ-
"થીયું હતું. વામન-અવતારમાં મ્હેં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મત્વથી કેટલું લેઈ
"શકે તે દેખાડ્યું; મ્હારા અવતારમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયત્વથી કેટલું લેઈ
"શકે તે દેખાડ્યું. બ્રાહ્મણોને મ્હેં પૃથ્વી સમગ્ર આપી તેનો એમણે
"ત્યાગ કરી દીધો: વિષ્ણુએ આપેલું નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય પણ પાસે
"રાખવાની નિર્ધન બ્રાહ્મણોએ ના પાડી. એ જ એમણે બ્રાહ્મી વિભૂતિ
"દેખાડી, એ જ એમણે તૃપ્તિ દેખાડી; એમની વિભૂતિ અને તૃપ્તિનાં

"દર્શન કરાવી મ્હેં જગતને પવિત્ર અને શાંત કર્યું—દર્પવાળા ક્ષત્રિ-
"ઓને મ્હેં દમ્યા; તેમનું દમન થયા પછી તેઓએ ક્ષાત્રતેજ ખોઈ
"દીધું તેનો ઉદ્ધાર કરવાને રામાવતાર થયો ને તે કાળે એ બે વર્ગની
"વિભૂતિની વ્યવસ્થા થઈ. વિશ્વામિત્રના અસ્ત્રબોધથી, વસિષ્ઠના
"જ્ઞાનબોધથી, ત્ર્યમ્બક અને વૈષ્ણવાસ્ત્રના સરખા શમનથી, મ્હારા
"જેવા બ્રાહ્મણ ને વાલી જેવા વાનર ને રાવણ જેવા રાક્ષસ—એ
"સઉના દમનથી, આ દેશના સર્વ વર્ગની રામચંદ્રે વ્યવસ્થા કરી.
"બ્રાહ્મણોનાં અને ક્ષત્રિયોનાં અસ્રોથી સંસારની જે વ્યવસ્થા થાય તે
"મ્હેં અને રામચંદ્રે મળીને કરી દીધી. તે પછી વ્યવસ્થા જાતે કર-
"વામાંથી હું નિવૃત્ત થયો; કૃષ્ણાવતારમાં અસ્ત્ર ઝાલ્યાવિના મ્હેં પાંડ-
"વોનું માત્ર સારથિપણું કર્યું. એ અવતારમાં રાજનીતિ અને રાજ્ય-
"નીતિના તેમ અહંકાર અને નિરહંકારના ભેદ જગતના સૂત્રધાર કેવા
"અધિકારથી થાય છે તે મ્હેં ક્ષત્રિયોને પ્રત્યક્ષ રચી બતાવ્યું—એ
"અવતારમાં મ્હેં પાંડવોને ઉત્પન્ન કર્યા, ઉપદેશ આપ્યો, સામર્થ્ય
"આપ્યું, અને એ યુગનું કાર્ય તેમની પાસે કરાવી, તેમને આ જ
"ક્રોગ્ચરન્‌ઝને અને પેલા પશ્ચિમ સમુદ્રને માર્ગે પ્રવાસે મોકલ્યા. પાંડવો
"દેવ ન હતા પણ દેવોના પુત્ર હતા, ક્ષત્રિયના પુત્ર ન હતા પણ ક્ષત્રિ-
"યના દાયાદ હતા, મનુષ્ય ન હતા પણ માનુષી આર્યોના મંત્રજાત પુત્ર
"હતા; એ બ્રહ્માની સૃષ્ટિનાં સત્ત્વ ન હતા પણ બ્રહ્માની પોતાની પેઠે
"નવી સૃષ્ટિના સ્રષ્ટારૂપે પ્રકટ થયા હતા. પાઞ્ચાલી ! એમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ
"તું જાણે છે. કૃષ્ણાવતારમાં તે મહાત્માઓએ એક પાસથી પિતામહ
"અને દુર્યોધન જેવા ક્ષત્રિયોની તો બીજી પાસથી દ્રોણ અને અશ્વ-
"ત્થામા જેવા બ્રાહ્મણોની ઉગ્ર વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી, અને એ
"બે વર્ણ ઉત્તમ રીતે ન વર્તે તો કોણે તેમનું પદ લેવું એ બતાવ્યું.

"કૃષ્ણાવતાર કેવળ યોગી ન હતો; એ યોગ બ્રાહ્મણ અને
"ક્ષત્રિયોના વ્યવહારને ઉદ્દેશીને સંસારને પરિપાક આપતો હતો;
"કૃષ્ણાવતારે પાંડવોને માટે યુદ્ધ નથી કર્યું પણ તેમને માટે સારથિપણું
"કર્યું અને તેમને ત્યાગ તો કરવો પડ્યો નથી જ. એ સારથિપણામાંથી
"પણ મુક્ત રહીને, એ ત્યાગ સંપૂર્ણ બળથી કરીને, કેવળ યોગને બળે,
"કેવળ ઉપદેશને બળે, બુદ્ધાવતારે નવો યુગ પ્રવર્ત્તાવ્યો. બ્રાહ્મણો
"અને ક્ષત્રિયો ઉભય દુષ્ટ થાય ત્યારે સંસારની વ્યવસ્થા કેવી રાખવી
"તે બુદ્ધાવતારમાં મ્હેં દર્શાવ્યું. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો જેવા અવચ્છિન્ન

"પડ્યાં છે ને એ અશસ્ત્રયુગ આવે છે તેનાં પગલાંનો ધબકારો પ્રથ-
"મથી દૂરથી સંભળાયો સમજ."

"પાંચાલી! તું અને ત્હારા પુત્રો તમારો ધર્મ સમજશો, ધર્મનું
"સ્વરૂપ જોશો, તો તમારાં વિકટ દુઃખનો પરિપાક કલ્યાણરૂપ જ થશે
"અને તે પરિપાક થશે તેની સાથે ત્હારો જ્યેષ્ઠસ્વામી યુધિષ્ઠિર ત્હારા
"મન્દિરમાં આવવાની વાટ જોઈને જ બેઠો છે તે સામે જો! ત્હારા
"પુત્રોનાં હૃદયને તેની છાયામાં, તેમની નીતિને અને ક્રિયાને અર્જુ-
"નની છાયામાં, તેમના શરીરને, બળને, ને સજ્જતાને ભીમની
"છાયામાં ને તેમના અન્ય અંશોને અશ્વિપુત્રોની છાયામાં, સ્નાન
"કરાવી લે! એ સ્નાનની કળા તેમને હનૂમાન શીખવે એવું એ કપિને
"પોષણ દેજે!"

"પાંચાલી! પાંચાલી! એ સર્વની તૈજસી છાયાઓમાં—એ સર્વ
"ચન્દ્રોની ચન્દ્રિકામાં—ત્હારાં કંઈક બાળકો અપૂર્વ સ્નાન કરવા માંડે
"છે, દીપાવલીની શૃંગારિત જ્યોત્સ્ના જેવી જ્વાલાઓમાં ત્હારાં આ
"મધુર બાળકો જ્વાલામાલી થઈજાય છે-તે રમ્ય ચિત્ર જો! પાંચાલી!
"એ નવા તૈજસ ચેતનનું પ્રેમથી પોષણ કરવા જાગૃત થા!"

"પાંચાલી! આ બ્રાહ્મયુગનું કારણ અને સ્વરૂપ તને કહ્યું તે સમજી
"તેના કલ્યાણફળમાં ભાગ લેવાનો અભિલાષ રાખ! શરીરાદિમાં તું
"ક્ષત્રિય સત્ત્વ અને તેજ પ્રાપ્ત કરીશ તો આજનાં મનુષ્યોના નખ[1]
"જેવાં થનાર શસ્ત્રનું કે અસ્ત્રનું ત્હારે બ્રાહ્મયુગમાં શું કામ પડનાર છે?
"દક્ષતામાં ને વ્યાપારમાં વૈશ્ય કપિલોકનાં શિષ્યત્વ ને સ્પર્દ્ધા ત્હારા
"પુત્ર સમજશે તો ત્હારા દેશને શાની ખોટ પડવાની છે જે? નિષ્કામ
"લોકસેવાનો મહાયજ્ઞ તું માંડીશ તો શૂદ્ર લોક કરે છે તેવા પણ સર્વ
"લોકના ને ત્હારા સ્વામી પાંડવોના દાસત્વમાં પણ તને પરમાનંદનો
"અને પરમ કલ્યાણનો યોગ કેમ નહી થાય જે? અને બ્રાહ્મણનું
"બ્રાહ્મણત્વ—જે શરીરને ક્ષત્રિયોની સંપત્તિ આપવા અને સર્વ વર્ણોનાં
"સત્ત્વ પોષવા સમર્થ છે—જે આ બ્રાહ્મયુગનું તત્ત્વ અને સત્ત્વ થઈ
"રહેશે—જેના મહાયજ્ઞોની જ્વાલાઓ સંસારે જોઈ છે અને જોશે—તે
"તો ત્હારું કુલધન—ત્હારું દાય—ત્હારો વારસો તેને સુધારવો વધારવો—

---

૧. મનુષ્યો જંગલી હતાં ત્યારે નખને શસ્ત્ર પેઠે વાપરતાં; મનુષ્યો સુધર્યા પછી નખ ભૂષણરૂપ જ છે.

"ચરતું મુક્યું હતું; હવે હું બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ પાસે દિગ્વિજય કરાવીશ,
"અને એ બુદ્ધિએ રચેલાં યજ્ઞોપવીત–હૃદયબ્હાર નહી પણ હૃદયની
"માંહ્ય ધરનારા બ્રાહ્મણો અનેક દેશે અનેક વેશે આ સંસારનું સામ્રાજ્ય
"કરશે ને પાંડવરૂપ પંચાગ્નિની સાધના કરશે! હવે મનુષ્યમાત્ર ચાતુ-
"ર્વર્ણ્ય પાળશે; શરીરમાં, ધૈર્યમાં, અને શૌર્યમાં ક્ષત્રિય થશે. દક્ષ-
"તામાં અને વ્યવહારમાં વૈશ્ય થશે; લોકસેવામાં શૂદ્ર થશે; અને
"મનોવૃત્તિમાં, વિકારહીનતામાં, નિરહંકારમાં, વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં,
"તપમાં, આર્યતામાં, અને તેજમાં બ્રાહ્મણ થશે. હવે મનુષ્યમાત્રના
"હૃદયમાં હું વસીશ, અને મ્હારા ચારે હસ્તથી દરેક મનુષ્યમાં ચાર
"વર્ણ અને પાંચ પાંડવના ઉત્કર્ષ આવી રીતે ઉચા કરી રાખીશ. એ
"યુગની ઉદ્ધારવ્યવસ્થા રચવા બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોની બુદ્ધિ સમર્થ
"છે? પાઞ્ચાલી? સર્વ યુગના પરિપાકરૂપ આવા બ્રાહ્મયુગને રચવાને
"હું ચિરંજીવ રહેલો છું ને મ્હારા બ્રાહ્મણોને દેશે દેશ મ્હેં જન્મ
"આપ્યા છે. એ યુગમાં સ્થૂલ અસ્ત્ર નકામાં પડશે અને અર્જુન
"પોતાનાં સૂક્ષ્મ અસ્ત્રનો યોગ ફરી પામશે–તેનાં અસ્ત્ર તેને પાછાં
"મળશે એવું વ્યાસ કહી ગયા છે તે આમ સત્ય પડશે. કૌરવો અર્જુ-
"નની સેવા કરશે અને પાંડવ માત્ર ધર્મની સેવા કરશે. પેલા પશ્ચિ-
"મના ચકોર અને સુગ્રીવના ઉચ્ચગ્રાહ આજ આવનાર યુગનું આજથી
"દર્શન કરે છે. ત્હારા અશ્વત્થામાનો ઉદ્ધાર થયે એના મણિલાભ
"પછી એ જે બ્રહ્મશિરોસ્ત્રનો પ્રભાવ દર્શાવશે તે એ યુગને અપૂર્વ
"લાભ આપશે, આ પેલા રાફડાઓનો પરિપાક થયા પછી તેની
"નીચેના નાગલોક અને તેમના મણિના આવિર્ભાવ, અને ત્હારા
"પિતામહનો ઉદ્ધાર,–એ સર્વ, પાઞ્ચાલી, ત્હારા પુત્રો પાસે સર્વ સંસા-
"રના આ નવા યુગની વ્યવસ્થાના મહાયજ્ઞમાં અધ્વર્યુનું કામ કરાવશે.
"એ યુગ બ્રાહ્મયુગ થશે–તેમાંની સર્વ પ્રજામાં સર્વ દેશોમાં બ્રાહ્મણત્વ
"હશે ને મનુષ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર કેવળ ભૂષણરૂપ થઈ જશે. મ્હારી પૂર્વા-
"વસ્થામાં મ્હેં ક્ષત્રિયમાત્રનો નાશ કર્યો હતો અને તેમનાં શસ્ત્ર
"બ્રાહ્મણરૂપે મ્હેં લીધાં હતાં. પણ હવેના યુગમાં ક્ષત્રિયત્વ નાશ નહી
"પામે પણ બ્રાહ્મણત્વના ઉપકારક સાધનરૂપે સર્વ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિ-
"યત્વ રહેશે ને બ્રાહ્મણત્વની આજ્ઞાથી સર્વ મનુષ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર
"સર્વત્ર શાંત થઈ જશે. એવા બ્રાહ્મયુગમાં કપિલોકાદિ જેવાં ભૂત-
"માત્રનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર નિષ્ફળ અને નિરર્થક થશે. ત્હારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ખરી

"પછ્યાં છે ને એ અશસ્ત્રયુગ આવે છે તેનાં પગલાંનો ધબકારો પ્રથ-
"મથી દૂરથી સંભળાયો સમજ."

"પાંચાલી! તું અને ત્હારા પુત્રો તમારો ધર્મ સમજશો, ધર્મનું
"સ્વરૂપ જોશો, તો તમારાં વિકટ દુઃખનો પરિપાક કલ્યાણરૂપ જ થશે
"અને તે પરિપાક થશે તેની સાથે ત્હારો જ્યેષ્ઠસ્વામી યુધિષ્ઠિર ત્હારા
"મન્દિરમાં આવવાની વાટ જોઈને જ બેઠો છે તે સામે જો! ત્હારા
"પુત્રોનાં હૃદયને તેની છાયામાં, તેમની નીતિને અને ક્રિયાને અર્જુ-
"નની છાયામાં, તેમના શરીરને, બળને, ને સજ્જતાને ભીમની
"છાયામાં ને તેમના અન્ય અંશોને અશ્વિપુત્રોની છાયામાં, સ્નાન
"કરાવી લે! એ સ્નાનની કળા તેમને હનૂમાન શીખવે એવું એ કપિને
"પોષણ દેજે!"

"પાંચાલી! પાંચાલી! એ સર્વની તૈજસી છાયાઓમાં—એ સર્વ
"ચન્દ્રોની ચન્દ્રિકામાં—ત્હારાં કંઈક બાળકો અપૂર્વ સ્નાન કરવા માંડે
"છે, દીપાવલીની શૃંગારિત જ્યોત્સ્ના જેવી જ્વાલાઓમાં ત્હારાં આ
"મધુર બાળકો જ્વાલામાલી થઈ જાય છે-તે રમ્ય ચિત્ર જો! પાંચાલી!
"એ નવા તૈજસ ચેતનનું પ્રેમથી પોષણ કરવા જાગૃત થા!"

"પાંચાલી! આ બ્રાહ્મયુગનું કારણ અને સ્વરૂપ તને કહ્યું તે સમજી
"તેના કલ્યાણફળમાં ભાગ લેવાનો અભિલાષ રાખ! શરીરાદિમાં તું
"ક્ષત્રિય સત્ત્વ અને તેજ પ્રાપ્ત કરીશ તો આજનાં મનુષ્યોના નખ[1]
"જેવાં થનાર શસ્ત્રનું કે અસ્ત્રનું ત્હારે બ્રાહ્મયુગમાં શું કામ પડનાર છે?
"દક્ષતામાં ને વ્યાપારમાં વૈશ્ય કપિલોકનાં શિષ્યત્વ ને સ્પર્દ્ધા ત્હારા
"પુત્ર સમજશે તો ત્હારા દેશને શાની ખોટ પડવાની છે જે? નિષ્કામ
"લોકસેવાનો મહાયજ્ઞ તું માંડીશ તો શૂદ્ર લોક કરે છે તેવા પણ સર્વ
"લોકના ને ત્હારા સ્વામી પાંડવોના દાસત્વમાં પણ તને પરમાનંદનો
"અને પરમ કલ્યાણનો યોગ કેમ નહી થાય જે? અને બ્રાહ્મણનું
"બ્રાહ્મણત્વ—જે શરીરને ક્ષત્રિયોની સંપત્તિ આપવા અને સર્વ વર્ણોનાં
"સત્ત્વ પોષવા સમર્થ છે—જે આ બ્રાહ્મયુગનું તત્ત્વ અને સત્ત્વ થઇ
"રહેશે—જેના સહાયજ્ઞોની જ્વાલાઓ સંસારે જોઈ છે અને જોશે—તે
"તો ત્હારું કુલધન—ત્હારું દાય—ત્હારો વારસો તેને સુધારવો વધારવો—

---

૧. મનુષ્યો જંગલી હતાં ત્યારે નખને શસ્ત્ર પેઠે વાપરતાં; મનુષ્યો સુધર્યાં પછી નખ ભૂષણરૂપ જ છે.

" એ શું ત્હારા જ હાથની વાત નથી ? પાઞ્ચાલી ! તું એક છે પણ ત્હારા
" સર્વાંગમાં આ સર્વ ચન્દ્રોનાં કિરણ રમી રહ્યાં છે તે સ્વપ્ન નથી પણ
" સત્ય છે ! એ સત્યનું-એ ઋતનું-તું પોષણ કરીશ તો આવતા યુગને
" માટે તું આજથી અધિકારિણી થયાં કરીશ, અને આ ચન્દ્રોનું તેજ
" ત્હારા શરીરમાં ગર્ભરૂપે સ્ફુરશે, તે ગર્ભનું સુપોષણ કરી તેને તું
" જન્મ આપીશ તો એ યુગની પૂજાને સમયે તેની આરતી તું જ
" કરીશ અને એ અલક્ષ્ય યુગનું સર્વને લક્ષ્ય દર્શન કરાવીશ !"

" પાઞ્ચાલી ! આ સાત ચન્દ્રના પ્રકાશમાં જેમ પેલા હિમાલયના
" શિખર ઉપરના હિમરાશિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ બીજી ત્રણે પાસનું
" મહાસાગરનું પાણી આપણાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ જ આ બ્રાહ્મ-
" યુગના પણ ચારે પાલવ તને સ્પષ્ટ નથી દેખાતા ? પાઞ્ચાલી ! એ
" યુગમાં ત્હારું બહુ કામ છે ! ત્હારું જ કામ છે ! ત્હારી આશપાશનાં
" મહાસાગરનાં મોજાની પેઠે ત્હારી આશપાશ કપિલોક ઉછળી રહ્યા
" છે તે ત્હારા દેશનાં હવાપાણીને સુધારશે, અન્ય દેશોમાં જવાનાં ત્હારા
" પુત્રોને સાધન આપશે, અને રત્નાકર ત્હારો રત્નાકર જ થશે ! તું અને
" ત્હારી પ્રજા, આ હિમાચલના શિખર ઉપરના હિમ પેઠે જડ થઈ,
" સ્થિર થઈ, શીત થઈ, બેઠાં છો. પણ એ ત્હારું શાંત દૂર એકાંત પડી
" રહેલું હિમ અને કપિલોકના વિસ્તીર્ણ ઉછળતા સાગરનું ખારું પાણી–
" ઉભય પાણી જ છો અને તે એકઠાં થઈ નવી સુન્દર સૃષ્ટિ રચશો !
" પાંઞ્ચાલી ! અગસ્ત્ય જેવી ત્હારી પ્રજાના શરીરમાં એ સાગર સંચાર
" પામશે, અને કપિલોકમાં જે કોઈ વર્ગ સગરપુત્રો જેવો ઉન્મત્ત હશે
" તેને ત્હારા આ હિમાચલમાંથી વહી જતી ગંગા શાંત, શીત, અને
" પવિત્ર કરી દેશે. પાઞ્ચાલી ! એ પવિત્ર કાળને માટે અને ત્હારા હિમ-
" રાશિના મીઠા જળના પ્રવાહોમાંથી ગંગાયમુનાઓના પ્રવાહ વ્હેતા
" મુકવાને માટે ઉત્સાહિની થા ! પ્રવૃત્ત થા ! હું વિષ્ણુનો ચિરંજીવ
" બ્રાહ્મણાવતાર તને વહન આપવા તત્પર છું ! મ્હારી થોડી ઘટિકામાં
" કે થોડા દિવસમાં તું એ વહન પામીશ !

" પાઞ્ચાલી ! કુન્તી ! પાંડવો ! હનૂમાન ! અશ્વત્થામા ! ભીષ્મ !
" નાગલોક ! આ ગિરિ અને સાગરો વચ્ચેના જન્તુઓ !

" किं दोर्भ्यां किसु कार्मुकोपनिपदा किं वैष्णवेनौजसा
" किं वेदाधिगमेन भास्वति मृगोर्वंशे च किं जन्मना ।

"किं वाङ्गेन ममाद्भुतेन तपसा दूषां कृतान्तोपि चेद्
"युष्माकं कुरुते किमप्यनुशयो यो मे स पुष्णातु वः[१] ॥"

"तदिमां वै

"पाण्डवैराहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
"लोका जानीत पाञ्चालीमग्निगर्भां शमीमिव[२] ॥"

પરશુરામનો સ્વર બંધ પડ્યો ને તેની સાથે આકાશના સર્વ ચન્દ્ર પાઞ્ચાલીની આશપાશ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા અને એ સર્વ ચન્દ્રલોકમાંથી સૂક્ષ્મ સુન્દર ગાન નીકળવા લાગ્યું.

"પાઞ્ચાલી ! પાઞ્ચાલી !

"कुलाचला यस्य महीं द्विजेभ्यः
"प्रयच्छतः सीमदृषत्वमापुः ।
"बभूवुरुत्सर्गजलं समुद्राः
"स रैणुकेयो भवतीं धिनोतु ॥"[३]

ચન્દ્રલોકમાં સ્વરો બન્ધ પડ્યા તે પ્હેલાં હનુમાન સર્વના સામે ઉભો રહી બોલવા લાગ્યો ને તેના પ્રતિધ્વનિ સમુદ્રોમાં ને પર્વતોમાં ઉઠવા લાગ્યા.

"द्वारे कल्पतरून् गृहे सुरगवीश्चिन्तामणीनङ्गदे
"पीयूषं हृदयेषु पाण्डुतनयेष्वस्त्रोद्गमं ब्राह्मणम् ।

---

૧. જ્યાંસુધી યમ પણ તમને દૂષિત કરી શકે છે ત્યાંસુધી—મ્હારું બાહુબળ શા કામનું છે? મ્હારું અસ્ત્રજ્ઞાન શા કામનું છે? મ્હારું વૈષ્ણવ સામર્થ્ય શા કામનું છે? મ્હારો વેદબોધ શા કામનો છે? ભૃગુ–મુનિના પ્રકાશમાન વંશમાં મ્હેં જન્મ લીધો તે પણ શા કામનો છે? અથવા આ મ્હારું અદ્ભુત તપ પણ શા કામનું છે? આવી જે અનિર્વચનીય ચિન્તા મ્હારા મનમાં રહ્યાં કરે છે તે ચિન્તા તમારા પોષણનું સાધક થાવ! (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર ઉપરથી)

૨. તો, હે લોકો, શમી (વૃક્ષ) ગર્ભમાં અગ્નિનું ધારણ કરે છે તેવી જ રીતે પાંડવોએ અર્પેલા તેજનું આ પાઞ્ચાલી, પૃથ્વીના કલ્યાણને માટે, ધારણ કરે છે તે જાણો. (શાકુંતલ ઉપરથી)

૩. જેણે દ્વિજ એટલે સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળા વર્ગને પૃથ્વી આપી તે વેળા તે દાનમાં આપેલી પૃથ્વીની સીમ ઉપર બાણના પથરાને સ્થાન કુલાચલ થયા (એ સીમવાળો દેશ આ છે) અને દાનકાળે સંકલ્પનું પાણી મુકેલું તે આ ત્રણ પાસના સમુદ્રરૂપ થઇ ગયું (એ સમુદ્રના ઉપયોગથી જ આમ સંપત્તિ અને ઉદ્ધાર છે,) તે પરશુરામ તેમ આર્યોનું પોષણ કરો! (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર ઉપરથી)

"एवं कर्तुमयं व्यवस्यति मुनिर्भूतेषु भाग्योत्क्रमम्
"पायान्नोऽखिललोकवुद्धिसदनो देवः स्वयं भार्गवः ॥"[1]

"Those only will survive this Out-going Age of Destruction who are *fittest* to live the In-coming Age of Construction, and the fitness will consist, not in the mailed fist and its power to destroy, but in the Progrssive Virtues of the brain and the heart. May we be fit for that Age, for there is no hope of survival for those not so trying to be so fit!"

આ સ્વર બંધ પડ્યો ને તેની સાથે સર્વ પવિત્ર સત્ત્વો અદશ્ય થયાં. માત્ર કુરુક્ષેત્રનું ચન્દ્રિકાની ચાદર પાથરેલું વિશાળ ઉઘાડું મેદાન, એક ચન્દ્ર અને અનેક તારાવાળું આકાશ, અને ઉત્તરમાં પૃથ્વીમાંથી ઉગેલા મ્હોટા વાદળા જેવો હિમાચલ, એ સર્વની વચ્ચે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ તેજોમય વસ્ત્રથી સન્ધાયલાં, દક્ષિણ દિશા ભણી દિવ્ય પાંખોપર ઉડતાં જવા લાગ્યાં. થોડી વારે રત્નનગરી પાસેના સમુદ્રમાં એ રાજ્યોનાં બંદર અને તેમાં સ્હડવાળાં વ્હાણો અને ભુંગળાવાળી આગબોટો અને બંદર ઉપરના બંગલા સર્વ આ શાંત રજનિમાં સુતેલાં દેખાયાં અને માત્ર તેમાંના દીવા જાગતા હતા.

"કુમુદ, ત્હારા પિતાનાં સ્વામીના રાજ્યનો ભાવી ઉદય આ "સ્થાને સુઈ રહ્યો છે તે જો! પ્રાતઃકાળે આ સ્થાને મ્હોટો મેળો "જામશે!" સરસ્વતીચંદ્ર ઉડતો ઉડતો બોલવા લાગ્યો.

---

૧. આ પરશુરામ મુનિ ભૂતમાત્રમાં ભાગ્યનો ઉત્ક્રમ એટલે ઉન્નતિનો
"રાશિના [illegible] માંથી [illegible] તે [illegible] ગૃહ બ્હાર
ક્રમ ઉંચો રચવાનો વ્યવસાય કરે છે; તે [illegible] તેમનાં દ્વારોમાં કલ્પવૃક્ષોને આ
નીકળી બ્હાર પ્રવાસે નીકળે તે કાળને માટે તેમનાં દ્વારોમાં કલ્પવૃક્ષોને આ
મુનિ રોપે છે; તેઓ પોતાનાં ગૃહમંદિરમાં કુટુંબવચ્ચે અને સ્વદેશમાં હોય તે
વેળાને માટે તેમનાં આ ગૃહોમાં કામધેનુઓને મુકે છે; કંઈ પણ કાર્ય સાધવા
તેમણે પોતાના હાથને ચલાવવા પડે ત્યારે કેણીપાસ ચલવવા એ જાણવાને
અને સાધન શોધવાને માટે તે ભૂતોના હાથ ઉપર સોનાનાં કડાંને સ્થાને
ચિન્તામણિ બાંધે છે; મનુષ્યો અરસ્પરસ સુખનાં સાધક થાય માટે તેમનાં હૃદયમાં
અમૃત ભરે છે; લોકકલ્યાણની વૃદ્ધિને માટે સર્વત્ર પાંડવોમાં અસ્ત્રોના પ્રાકટ્ય
ઉદ્દગમને મુકે છે એ ભાર્ગવ દેવ પરશુરામ પોતે સર્વ લોકની બુદ્ધિઓમાં વાસ
કરે છે તે મુનિ આપણું રક્ષણ કરો! (સુભાષિતરત્નભાંડાગાર ઉપરથી.)

પ્રકરણ ૩૬

ચન્દન વૃક્ષ ઉપર છેલ્લો પ્રહાર

"Woodman, spare that tree!
Touch not a single bough!
So long it sheltered me,
And I'll protect it now."—*G. P. Morris.*



ચિરંજીવોનું દર્શન સ્વપ્નના સિદ્ધનગરમાં સમાપ્ત થયું તેની સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો. એક સ્વપ્ન વિના આખી નિશા ગાળી અને પ્રાતઃકાળે છેક આઠ વાગે એની આંખ ઉઘડી.

કુસુદ નિત્યને નિયમે ઉઠી હતી. પોતાને થયેલા સ્વપ્નની અદ્દ્ભુત સામગ્રીઓ તેનાં બીજાં સ્વપ્નમાં પણ સાધનભૂત થઈ હતી અને ઉઠી ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠવાની કેટલીક વાર સુધી વાટ જોઈ પાસે બેસી રહી. અંતે આની નિદ્રાનો ભંગ ન કરવો ઉચિત ગણી દંતધાવન આદિની સામગ્રી એની પાસે મુકી, સાધુજનોનાં કામમાં ભળવા નીચે ગઈ. કેટલીક વારે ઉપર ફેરો ખાવા આવી તો સરસ્વતીચંદ્ર ઉઠેલો હતો તેની સાથે કાંઈ સહજ વાતચીત કરી પાછી ગઈ, અને બે ગુફાઓની વચ્ચેના પુલ ઉપર જતી જતી બોલી: "કોઈને વધારે પરિચયથી વાસના વધે, આપણી ઘટી ! દિવસ જ "આજ કેવો સ્વસ્થ, સુન્દર અને પવિત્ર લાગે છે !"

સરસ્વતીચંદ્ર—"જેવું મન તેવું જગત, અને જગત તેવું મન. "આવા પુણ્ય સ્વપ્નનું જગત અને તમારા જેવું પવિત્ર મન ! એ "ઉભયનો સંયોગ આવા જ દિવસને દેખાડે !"

કુસુદસુંદરી—"આપના પવિત્ર મનની છાયામાં ઉદય પામી સ્વપ્ન "જાગૃતના કરતાં વધારે બોધક થાય છે ને મ્હારા જેવીનાં મન દૃઢ "થાય છે. આપ આજના સ્વપ્નનું વર્ણન પણ કાલની પેઠે લખશો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"અવશ્ય લખીશ. પરમ દિવસના સ્વપ્ને મ્હારા "દુઃખનો આવેગ વધાર્યો હતો. કાલના સ્વપ્ને મને સ્વસ્થ કર્યો છે, સંતુષ્ટ "કર્યો છે, ને મ્હારા ધર્મના માર્ગ મ્હારી દૃષ્ટિ પાસે સ્પષ્ટ તરી આવે છે."

કુમુદસુંદરી—"ગુરુજીનો પ્રયાસ સફલ થયો."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તેમની તો કૃપા જ છે; પણ તેમની શક્તિથી જે "મને મળે એવું ન હતું તે આજને સ્વપ્ને આપ્યું. કુમુદસુંદરી! મ્હારાં "સર્વ પ્રિયજનને અને મ્હારા દેશને કલ્યાણમાર્ગે લેવાની ક્રિયા મને "સાધ્ય થશે."

કુમુદસુંદરી—"શી રીતે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"આજ હું બ્હાર જવાનો નથી. આખો દિવસ "આજ વિચાર કરી સર્વ વાત મ્હારા હૃદયમાં સ્પષ્ટતમ સુવ્યવસ્થિત "કરી દેઇશ ને સાયંકાળે તમને સમજાવીશ."

"કુમુદસુંદરી—"એ સન્ધિનો સમય અને તે પછીનો સમય ગોષ્ઠી-"વિનોદથી દીપક થાયછે એ આપણે અનુભવ્યું છે; એ કાળે નિદ્રા વિયોગ "કરાવે તે સારું, અને આપણી વાર્ત્તા દિવસે કરીયે તે જ સારું."

સરસ્વતીચંદ્ર—"વાંકી વાળેલી અત્તરની શીશીયો ઢોળાતી ઢોળાતી "બચી અને હવે તો દાટા દેવાઈ ગયા છે! હવે આપણે નિર્ભય નથી ?"

કુમુદસુંદરી—"પવિત્ર સ્વપ્નોથી ભરેલું આપનું હૃદય આવા ભયને "અવકાશ નહી આપે એવું હું માનું છું. પણ હજી આપણું ત્રસરેણુક-"જીવન કેવળ સૂક્ષ્મ નથી થયું ને સ્થૂલ શરીરને ભવસાગરમાં તરતું "રાખવા પ્રયત્ન કરવો પડે એવો સંભવ ર્‌હેતો મટી નથી ગયો."

સરસ્વતીચંદ્ર—"આજનો દિવસ મ્હારી વિચારસિદ્ધિને આવશ્યક "છે ને રાત્રિ તો તમે ક્‌હો છો એવી છે."

કુમુદસુંદરી—"હું હવે ધારું છું કે એ રાત્રિનાં કરતાં ત્રીજીને આપણે "વધારે પવિત્ર અને સ્વસ્થ કરી શકીશું, તો ઠીક છે. હું તરત જવાની "આજ્ઞા માગું છું."

સરસ્વતીચંદ્ર—"અદ્વૈતમાં આજ્ઞા શી ?"

કુમુદસુંદરી—"એ પણ સત્ય છે; તો હું જાઉં છું."

કુમુદસુંદરી ચાલી. ચાલવા માંડ્યા પછી સરસ્વતીચંદ્રે તેને પાછી બોલાવી.

"કુમુદસુંદરી, જરા આવી ને જાવ."

કુમુદ પાછી ફરી.

"શી ઇચ્છા છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમારું મન સ્વસ્થ છે ?"

કુમુદસુંદરી—"હા."

સરસ્વતીચંદ્ર—" દૃઢ છે ?"

કુસુદસુંદરી—" એ પ્રશ્ન જ મનને અદૃઢ કરે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—" તમારા સબંધમાં હું કાંઈ તમને કહું તે ખેદ-
" વિના સાંભળી શકશો ?"

કુસુદસુંદરી—" આપના સંસર્ગથી આપે આપેલી મ્હારી ક્ષુદ્ર
" શક્તિયોનું બળ આપ જ જાણી શકશો ને વધારી શકશો."

સરસ્વતીચંદ્ર—" જ્ઞાનદૃષ્ટિએ અને જ્ઞાનને બળે જ મ્હારું ક્હેવાનું
" સાંભળી તમારું હૃદય સ્થિર રહી શકશે ?"

કુસુદસુંદરી—"જો એમ હોય તો કલ્પનાનું કે શંકાનું કાંઈ કારણ નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તો બેસો ને આ વર્ત્તમાનપત્રો આપું તે વાંચો."

કુસુદ બેઠી. વર્ત્તમાનપત્રો વાંચવા લાગી. સૌભાગ્યદેવી અને પ્રમાદધનના મરણના અને કુસુદના ડુબી ગયાના સમાચાર એક પછી એક કુસુદે ધડકતે હૃદયે અને રોતી આંખોએ વાંચ્યા. પત્રો પાછાં મુક્યાં અને રોતી રોતી નીચું જોઈ બેસી રહી. શું બોલવું, શું કરવું, કે શું પુછવું—તે કાંઈ એને સુઝયું નહી. શોકનો એક કાળો રંગ એના હૃદયમાં વ્યાપી ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમને આવો શોક થશે જાણીને જ મ્હેં આ વાત
" તમને કહી ન હતી. હવે પરિપાક પામતા અદ્વૈતમાં આટલો પણ પડદો
" અધર્મ છે એમ જાણી હું આજ કઠણ હૃદયનો થયો ને આ વાત
"તમારી પાસે વંચાવવા મ્હેં ક્રૂરતા કરી."

કુસુદનું મુખ લેવાઈ ગયું. એનાં આંસુ ખાળ્યાં રહ્યાં નહી.

" દેવીના વિષયનો તો મ્હારો શોક આપ સમજી શકશો. પણ
" હું સત્ય કહું છું કે મ્હારા સ્વામીનાથને માટેનો પણ મ્હારો શોક
" એવો જ છે ને એથી વિશેષ છે. તેઓ સ્વભાવે સુશીલ અને સદ્-
" ગુણી હતા—કુસંગે તેમને અવળે માર્ગે ચ્હડાવ્યા. એ માર્ગે એ ચ્હડ્યા
" ત્યારે પણ મ્હેં એમની સમજણનો દોષ ક્હાડ્યો ને એમના હૃદયમાં
" મને દોષ લાગ્યો નહી. એમનામાં વિદ્યા ન હતી પણ હૃદય હતું—ને
" તમારામાં પણ તમારી વિદ્યા કરતાં તમારા હૃદયનો વધારે વિશ્વાસ
" કરું છું તે તમે જાણો છો ! એ જીવ્યા હત તો કોઈ દિવસ શું મને
" પાછી સ્મરત નહી ? પ્રિય સરસ્વતીચંદ્ર ! આપના ઉપર મને દયા
" આવી ને એમના ઉપર પ્રીતિ હતી તેથી બે પાસનો વિચાર કરી
" મનમાં એમ ધારતી હતી કે આપ પાછા મુંબાઈ જાવ તો સુખી

"થાવ એટલે મ્હારે દયા કરવાનું રહે નહી, અને હું પાછી કાળે
"કરીને એમનું હૃદય નરમ થાય ત્યારે એમની પાસે જ જાઉં! એવો
"કાળ આવશે એવી મને શ્રદ્ધા હતી અને હવે એ પાસની શ્રદ્ધા
"અને આશા સર્વ નષ્ટ થઈ ગયાં! જેમને માટે અત્યાર સુધી હું
"આપની પાસે આ શરીરને શુદ્ધ રાખી શકી તે ગયા, ને હવે હું સાસરે
"પણ શું જાઉ ને પીયર પણ શું જાઉ? મ્હેં એક સ્થાને વાંચેલું હવે
"સ્ફુરે છે ને અનુભવું છું કે,

"Jealous, jealous, yet the heart
"Loves and weeps when all is past."

"હરિ! હરિ! તને આ જ ગમ્યું?"

બે હાથે મ્હોં ઢાંકી સંતાડી કુમુદ પુષ્કળ રોવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રથી તે જોવાયું નહી. મર્યાદા મુકી એની પાસે એ બેઠો ને એને વાંસે અને માથે હાથ ફેરવી ક્‌હેવા લાગ્યો.

"તમારા હૃદયની શુદ્ધતા હું નહી સમજું તો કોણ સમજશે?
"તમે ઉદાર છો, શુદ્ધ છો, ને ક્ષમાશીલ છો. હવે આ કાળનું ધૈર્ય પણ
"તમારામાં આવી શકે છે એટલું વધારે દેખાડી દ્યો."

કુમુદસુંદરી–"હવે હું જે રોઈશ તે જગત અસત્ય જ માનશે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"જગત ગમે તે માને! શોક એ પોતાના હૃદયની
"સ્થિતિ છે–તેમાં સામાં માણસ સત્ય કે અસત્ય માને તેમાં આપણે
"શું? આપણી સંસારી સ્ત્રીયો રોવાકુટવાનાં ચિત્ર ક્‌હાડે છે ને તેમાં
"કૃત્રિમ કળાઓ વાપરે છે તેવું આપણે ઓછું જ કર્યું છે? તમારો શોક
"શુદ્ધ છે. પણ સાધુજનો શોકને સ્વીકારતા નથી."

કુમુદ આંસુ લ્‌હોતી લ્‌હોતી જરા દૂર ખસી બેઠી.

"આપનું ક્‌હેવું યથાર્થ છે. પણ સંસારની રીતે મ્હારે હવે જુદો
"આચાર ઘટે છે. પ્રથમ તો હું હવે સ્નાનને અને સૂતકને પાત્ર થઈ,
"ને આ હાથની બંગડીયોનો નાશ ઉચિત થયો, અને વૈધવ્યકાળને
"જે જે બીજા—ઉચિત સંસ્કાર છે તે કરવા પડશે. પણ મને તે કોણ
"બતાવશે અને કરાવશે?" આટલું પુછતી પુછતી વળી તે રોવા લાગી.

સરસ્વતીચંદ્ર–"જે સંસાર તમે છોડ્યો છે તેના ધર્મ પાળવાની
"હવે આવશ્યકતા નથી. આ પવિત્ર સ્થાનમાં શુદ્ધ વિવાહથી વિવા-
"હિત દમ્પતીનો મરણ પણ વિયોગ કરી શકતું નથી અને જેને

"સંસાર જન્મપર્યન્તનું વૈધવ્ય ક્‌હે છે તેને અંહીના સાધુજનો અવૈધવ્ય
"જ ગણે છે. માટે તમે સાધ્વીજનોમાં શ્રેષ્ઠ આર્યાઓને અને ચન્દ્રા-
"વલીમૈયાને પુછીને તે દર્શાવે તે વિધિ પાળો."

કુસુદસુંદરી–"શું આ વેશ રાખવો હવે એક પળ પણ ઉચિત છે?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"તમે સાધુજનોની અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જુવો. સર્વ
"વેશ સંસારના સંપ્રત્યયાત્મક કલ્પનાઓથી થયેલા છે. તમે તેની
"કલ્પના માત્રનો નાશ કરો અને ગમે તો, સર્વ વેશને સમાન ગણી,
"લીધેલા વેશનો ત્યાગ ન કરો અને ગમે તો, સાધુજનો આવા પ્રસંગને
"માટે જે ઉચિત ગણતા હોય તેવો વેશ સ્વીકારો."

કુસુદસુંદરી-"આપે ભગવાં ધર્યાં તો હું પણ હવે તેનું જ ધારણ કરીશ."

સરસ્વતીચંદ્ર–"જે કરો તે સાધુજનોને પુછીને કરજો."

કુસુદસુંદરી–"આપનું વચન સત્ય અને ઉચિત છે."

શોકની મૂર્ત્તિ જેવી, અવસન્નતાની છાયા જેવી, અને નિઃશ્વાસની ધમની[1] જેવી બાળા સાધુઓ પાસે જવાને ઉઠીને ગઈ; અને જતાં જતાં ચારે પાસની ભીંતોના પત્થર પણ પોતાને જોતા અને કંઈક ક્‌હેતા હોય એમ તેમના ભણી આંખ અને કાન માંડતી, વસન્તગુફાની નીસરણી ઉપરથી, ધીમી ધીમી ઉતરી–તેને જોનારને એવું જ ભાન થાય કે આ ગમે તો પગથીયાં ગણે છે ને ગમે તો પોતાનાં પગલાં ગણે છે—આમ એ ઉતરી.

એની પાછળ દૃષ્ટિપાત નાંખતો, આંખનો પલકારો કર્યાવિના એને ન્યાળી રહેતો, સરસ્વતીચંદ્ર બેસી રહ્યો ને એ અદૃશ્ય થઈ એટલે વિચારમાં પડ્યો.

"ધાર્યું હતું કે આવો શોક જોવો ન પડે માટે આ વાત ન કહેવી.
"નવી અવસ્થાએ નવો ધર્મ ઉભો કર્યો અને મ્હારી ધારણા બદલાઈ.
"જ્યાં સુધી મને સ્થૂલ કામની ભીતિ હતી ત્યાં સુધી કુસુદ પોતાને
"અવિધવા ધર્મથી બંધાયલી ધારે તે જ ઇષ્ટ હતું. એ ભીતિ હવે બે
"પક્ષની ગઈ. પોતાને અવિધવા સમજનારી હવે પોતાને વિધવા
"જાણે છે. સ્થૂલ કામનાં શસ્ત્ર અત્યારે ખડાં થયાં હત, તો, હું અત્યારે
"એમ જ સમજત કે હવે આ મ્હારી ભોગ્ય વસ્તુ છે, અને અનેક ક્રૂર
"અપકારોએ ક્ષત કરવા માંડેલી પણ આત્મબળે અક્ષત રાખેલી

1. ધમણ.

"પતિવ્રતા આ પળે ક્ષત થઈ જાત ! અસ્વામિકા થયલી અનાથ
"બાળા કામનાં શસ્ત્રોનું અભિનન્દન કરી બેસત ! હવે એ ભય એનું
"પણ ગયું ને મ્હારું પણ ગયું. ઈશ્વરની પરમ કૃપાએ અને ઉભય
"પક્ષની કલ્યાણબુદ્ધિએ આ શસ્ત્ર અને દમને પુણ્ય માર્ગ પ્રત્યક્ષ
"કરાવ્યો ! સૂક્ષ્મ પ્રીતિએ સ્થૂલ પ્રીતિને ઉતારી નાંખી અને પોતાનું જ
"નિષ્કંટક રાજ્ય કરી દીધું. કુમુદ ! તું જે શોકથી અત્યારે ગ્રસ્ત
"થઈ છે તે હવે ત્હારું કલ્યાણ કરશે એમ ધારીને મ્હેં આ શસ્ત્રવૈદ્યના
"જેવી ક્રૂરતા વાપરી છે. એનાં અન્ય દુઃખ એટલાં બધાં વધ્યાં હતાં
"કે તેમના પ્રહાર ખમતાં ખમતાં આ કોમળ હૃદયને તે દુઃખોમાંથી જ
"બોધ લેવાનો અવકાશ મળી શક્યો ન હતો. એ પ્રહારોમાંનો
"છેલ્લો પ્રહાર એને મળી ચુક્યો ને શોકમાંથી વિચારકાળ હવે ઉદય
"પામશે. ઈશ્વરે દુઃખ અને શોકની સૃષ્ટિ મનુષ્યોનાં સૂક્ષ્મ જીવનને
"સિદ્ધ કરવાને માટે જ રચી છે. દુઃખ અને શોક જાતે આમ પરિપાક
"પામીને પછી નષ્ટ થાય તે જ કલ્યાણકારક છે.

"He that lacks time to mourn lacks time to mend.
"Eternity mourns that. 'Tis an ill cure
"For life's worst ills to have no time to feel them.
"Where sorrow's held intrusive and turn'd out,
"There wisdom will not enter, nor true power,
"Nor aught that dignifies humanity.*

"કુમુદ ! ત્હારા આ દુઃખમાંથી ત્હારું હૃદય કોઈક પવિત્ર પરિણામ
"જ આણશે. પાગ્ચાલી ! ચિરંજીવ મહાત્માઓના સ્વપ્ન તને દુઃખ-
"માંથી સિદ્ધ થતી દેખાડે છે ત્યારે કુમુદ પોતાના સૂક્ષ્મ જીવનને પણ
"દુઃખમાંથી જ સિદ્ધ થતું આ જાગૃત અવસ્થામાં દેખાડે છે.

"કુમુદ ! સંસાર તને વિરોધની મૂર્ત્તિ ગણે તો તેનો શો દોષ ?
"મ્હારા ઉપર આટલી પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ ધારનાર હૃદયમાં પ્રમાદને માટે
"અત્યારે તને શોક થાય છે તેને ગમે તો સંસાર સ્ત્રીચરિતના ચાળા
"જેવો માને ને ગમે તો ઈશ્વરે રચેલા અનેક પરસ્પર—વિરોધી
"ચમત્કારોમાંનો એક ગણે નહી તો બીજું શું કરે ? તેને મન તો
"Woman's at best contradiction still !" †

---

* Sir H. Taylor.

† Pope's *Moral Eassays.*

"પણ આ સાધુજનોની ચિકિત્સા ત્હારી શુદ્ધ પરીક્ષા કરશે "અને તને ઉત્તમ ઔષધ આપશે. ત્હારા વિરોધમાં તેઓ માત્ર "વિરોધાભાસ જ જુવે છે, અને હૃદયનાં અવિરોધી સત્ત્વોને શોધી "ક્હાડી તેમનું સંગીત પ્રકટ કરશે. સંસાર! ચંદનવૃક્ષની શાખા જેવી "કુમુદને તું કેટલાક પ્રહાર કરે છે? બહુ બહુ પ્રહાર ત્હેં કર્યા! તે "પ્રહારથી ઉડેલો સુગન્ધ સુન્દરગિરિ ઉપરનાં પવિત્ર સત્ત્વોનાં હૃદય "સુધી પહોંચ્યો છે! સંસાર! હવે ત્હારા પ્રહારો બંધ કર! ત્હારી "કુહાડી હવે આ વૃક્ષને સ્પર્શે કરે એમ હું નહી થવા દેઉં! એમ ન "થવા દેવાનો હું અધિકારી થયો છું, અને તેમ ન થવા દેવું એ મ્હારો "ધર્મ તો છે જ!"

———:૦:———

પ્રકરણ ૩૭

મિત્ર કે પ્રિયા ?

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं च × × × धर्मदाराश्च पुंसाम् । —भवभूति.

(અર્થ–ધર્મપત્ની, પતિનો સર્વથી વધારે મિત્ર છે, સર્વ સગપણનો સરવાળો છે, સર્વ ઈચ્છાઓનું સ્વરૂપ અને સર્વ ભંડાર છે, ને પતિનું જીવન જ છે.–ભવભૂતિ)



પોતે ઉછરેલું ચન્દનવૃક્ષ સંસારનો આ નવો પ્રહાર કેવી રીતે સહી શકે છે અને પોતે તેને કેટલું બળ આપેલું છે તેનું ગણિત કરતો કરતો એ વૃક્ષનો માળી સરસ્વતીચંદ્ર, અનેક વિચારોમાં મગ્ન થઈ, તેના અને પોતાના સહવાસ અને સંગત–સ્વપ્નોના સ્થાનભૂત ઓટલા આગળ ઉભો રહી, બ્હાર દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો.

ગુફાઓ વચ્ચેના ઝરાઓના આરા ઉપર સાધ્વીઓની વચ્ચે થઈને નીચી દૃષ્ટિથી ચાલતી કુસુદ જતી જણાઈ. છેટે એક સ્થાને તેણે પાણીમાં પેંશી કેશ પલાળી સ્નાન કર્યું; સાધ્વીઓમાંનું કોઈપણ બોલતું દેખાયું નહી. પુતળીઓની પેઠે મુગી રહી સર્વ સ્ત્રીયો કુમુદની શોકપ્રવૃત્તિમાં સહાયથતી હતી. કુમુદનાં આંસુ ઝરાના પાણીમાં વહી જતાં માળ ઉપર ઉભેલા પુરુષે કલ્પ્યાં. કેડ સુધી લટકી રહેતે ભીને વાળે, ઉંચાં નીચાં અવયવોમાં ચ્હોટી જતે ભીને લુગડે, બેસી જતા દેખાતા ગાલે, અસ્વસ્થ પણ મન્દ શિથિલ ક્રિયાએ, પાણીમાં ન્હાતી કુમુદમાં સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને તૃપ્ત કર્યું, લીન કર્યું, અભિલાષી કર્યું, દયાળુ કર્યું, તપ્ત કર્યું, શોકગ્રસ્ત કર્યું, અને અંતે અનેક ઉંડા નિઃશ્વાસોની ધમણથી ધમતું કર્યું. પ્રીતિની નાડીઓ એના હૃદયમાં અને શરીરમાં નવા અને અપૂર્વ મન્દ વેગથી વહન પામવા લાગી અને દુઃખી નર્મદના અનુભવને તેમાં પુનર્જન્મ આપતી હોય તેમ એની પાસે ધીમે ધીરે સ્વરે ગવડાવવા લાગી.

"સલામ, રે દીલદાર, યારની ! કબુલ કરજે !
રાખીશ માં દરકાર, સાર દેખી ઉર ધરજે.

ઘણા ઘણા લેઈ ઘાવ, તાવમાં ખુબ તવાયાં !
નહી અન્નપર ભાવ ! નાવમાં નીર ભરાયાં.
સરખાસરખી જોડ, કોડનાં બંને માર્યાં;
છુટી પડી ગઈ સ્હોડ ! હોડમાં બંને હાર્યાં !
એક અંગીનાં અંગ, નંગ–કુન્દન બન્યો છે !
છાજ્યો નહી રે સંગ; રંગમાં ભંગ પડ્યો છે !"[1]

"કુસુદ ! કુસુદ !

"પ્રિયા ! તું શોક છોડી દે !
"જગતના બન્ધ તોડી દે !
"તું કાજે હું કરું શું ? કહે !
"હૃદયપર શલ્ય શાને વ્હે ?
"હવે ઉભાં નવે દેશે !
"હવે ફરીયે નવે વેશે !
"નથી સંસારની ભીતિ;
"ત્યજી સંસારની રીતિ.
"સગાં સંસારનાં છોડ્યાં;
"છુટ્યાં તેઓથીં તરછોડ્યાં.
"સુરમ્ય જં સાધુનો પન્થા;
"ધરી લે–ચ્હાય તો–કન્થા.
"હવે વિશ્રમ્ભરે જ રચ્યો,
"પ્રિયા, સંકેત, જો, આ મચ્યો !
"પ્રિયા, સઉ શોક છોડી દે !
"જડાઈ જા તું આ હૃદયે !
"પ્રિયા ! સઉ શોક ત્યજને તું !
"પરાપ્રીતિયજ્ઞ યજને તું !"

જુના હૃદયમાંથી આ નવા ઉદ્ગાર નવા વેગથી નીકળતા હતા એટલામાં સાધ્વીઓએ કુસુદને અંચળો આપ્યો ને તેણે તે પ્હેરવા માંડ્યો. કુસુદની આંખોમાં આંસુ છે કે નહી તે આટલે દૂરથી દેખાતું ન

---

1. નર્મકવિતા.

હતું. પણ એણે ભીનું શરીર લ્હોયું, જુનું રગીન રાતું વસ્ત્ર બદલ્યું, ને નવું પ્હેર્યું–એટલામાં જ્ઞાતાજ્ઞાત સુન્દર અવયવો, ઉપર ઉભેલાની આંખને કંઈ કંઈ સાનો કરવા લાગ્યા. અંચળો પ્હેરાઈ રહ્યો ને કુમુદ સાધ્વીને રૂપે ઉભી ત્યાં એ સાનો બંધ થઈ ગઈ ને સટે વૈરાગ્યની મૂર્ત્તિ જેવી બાળાના દર્શન આજ જોનારના હૃદયમાં પવિત્ર સંસ્કારોને ભરવા લાગ્યાં. શાંત સ્થિર થઈ સરસ્વતીચંદ્ર એને જોઈ રહ્યો ત્યાં કન્થા ધરેલી કુમુદના સામી સાધ્વીઓ ઉભી રહી અને પરિચિત પણ સ્ત્રીકંઠની કોમળ ગર્જના કરી ઉઠી તે ઉપર સુધી સંભળાઈ કે—

" નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! વિષ્ણુદાસજીકો જય !
" ચન્દ્રાવલીમૈયાકો જય ! મધુરીમૈયાકો જય !"

થોડી વારમાં સર્વ મંડલ ચાલવા લાગ્યું અને ગુફાઓનાં છજાં નીચે અદૃશ્ય થયું. સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો અને થોડીક વારમાં અન્ય વિચારોમાં પડી અંતે પોતાના સ્વપ્નનો ઇતિહાસ લખવામાં મગ્ન થયો. બે-ચાર ઘડી એ લેખમાં ગાળી હશે એટલામાં કાને સ્વર સંભળાયોઃ

" જી મહારાજ ! આજ્ઞા હોય તો ઉપર આવું."

" નીરાંતે આવો. " સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થતો થતો બોલ્યો અને રાધેદાસ ઉપર આવ્યો.

રાધેદાસ—" જી મહારાજ, વિહારપુરીજી સંદેશો મોકલે છે કે
" આપના પ્રિય મિત્ર પ્રાતઃકાળે યદુશૃંગ ઉપર આવશે અને તેમને
" ક્યાં વાસ આપવો તે પુછાવે છે. "

" અવશ્ય જ્યાં હું છું ત્યાં જ લાવજો. " હર્ષમાં આવી સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર દીધો.

રાધેદાસ—" જેવી આજ્ઞા. "

રાધેદાસ ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડ્યો.

ચંદ્રકાંત પ્રાતઃકાળે આવશે–પણ કુમુદનું તે પ્રસંગે શું કરવું ?
' મિત્રના સમાગમકાળને પ્રિયાના વિયોગનો પ્રસંગ કરવો ? કુમુદના
" સૂક્ષ્મ પરિતાપને કાળે, આટલા સહવાસને અંતે, તેને ક્ષણ પણ દૂર
" કરવી ધર્મ્ય નથી. પણ સંસારની દૃષ્ટિથી જોનાર અને સાધુઓની
" દૃષ્ટિનો અપરિચિત મિત્ર કુમુદને અંહી જોઈ શા શા સંકલ્પ નહી કરે
" અને મ્હારા ઉપરની એ મિત્રની પ્રીતમાં શાં શાં વિઘ્ન નહી આવે ?

" મ્હારા પોતાના ભાગ્યના એ પરિણામના તર્ક હું શા માટે કરું છું ?
" પ્રિય કુમુદ ! ત્હારા સંપ્રત્યયની અનુકૂળતા તને ગુપ્ત રાખવામાં જ
" હશે, ત્હારે એ મિત્રથી અદૃશ્ય રહેવું હશે, તો જોડેની ગુફા
" ત્હારે માટે છે ને નીચલો ખંડ મિત્રને માટે રહેશે. ત્હારે તેને
" મળવાની ઇચ્છા હશે તો તો મ્હારે કાંઈ વિચારવાનું જ નથી.
" મિત્ર મ્હારી શુદ્ધ પરીક્ષા કરશે તો મને સાધુવત્ લેખશે ને કુમુદના
" યોગનું એ અભિનન્દન કરશે, મ્હારી કથામાં શ્રદ્ધા રાખશે, ને
" મ્હારા પ્રીતિયજ્ઞમાં ઉત્તમ આશ્રય આપશે. મિત્ર મ્હારી અશુદ્ધ
" પરીક્ષા કરશે તો મ્હારો ત્યાગ કરશે, ને મ્હેં તો સર્વનો ત્યાગ કરેલો
" જ છે તે હું મ્હારો ત્યાગ બીજું કોઈ કરે તેમાં શો દોષ ક્હાડું? એ
" મ્હારો ત્યાગ કરશે તેથી મ્હારા હૃદયની એના પ્રતિની પ્રીતિ ન્યૂન
" થવાની નથી. સંસારના સંપ્રત્યયનો અનુભવી એ વિદ્વાન્ એ સંપ્ર-
" ત્યયોથી દોરાય તેમાં એની પ્રીતિનો દોષ શો ક્હાડવો? કુમુદ સાથે
" હું નવીન ધર્મથી બંધાયો છું ને બંધાઉં છું ને તે ધર્મનો ઉદય, મ્હેં
" ધર્મથી કરેલા આમન્ત્રણને લીધે ને ધર્મથી પ્રાપ્ત થયલા અદ્વૈતને
" લીધે, થયો છે તો તેનો સત્કાર અનિવાર્ય છે ને તેને પ્રતિકૂળ થયા
" વિના મિત્ર સાથેના ધર્મનો જેટલો સત્કાર થશે તેટલો કરીશ ને
" નહી થાય તેટલો નહી કરું. સાધુઓનો સનાતન ધર્મ આ માર્ગે
" મને દર્શાવે છે તો બીજું કાંઈ વિચારવાનું નથી. સાધુજનો, તમારા
" સનાતન ધર્મના સર્વ પન્થ સુદૃશ્ય છે, ને સુખ તેમ શાંતિનાં કલ્યા-
" ણના દાતા છે. તમારા ધર્મમાં દૃષ્ટિને ભારે ગુંચવારા નથી ને જે
" ગુંચવારા નીકળે છે તે જાતે જેવા સૂક્ષ્મ અને રમણીય હોય છે તેવાં
" તેમનાં સમાધાન પણ સૂક્ષ્મ અને રમણીય થાય છે. સત્ય છે કે એ
" ધર્મનાં પાલન કઠણ અને કષ્ટસાધ્ય થાય છે—પણ એથી જ તે
" પાલન તપરૂપ છે, એથી જ તે સાધુજનોને સિદ્ધ કરે છે, અને એથી
" જ તે અસાધુજનોને ગમતા નથી. પણ એ ધર્મ જાણવામાં કે પાળ-
" વામાં આ તપ વિના બીજો ગુચવારો નથી. કુમુદ ! ચન્દ્રાવલીમૈયાની
" રસબુદ્ધિએ આપણે માટે યોજેલા તપમાં, અને આપણાં સૂક્ષ્મ જીવ-
" નમાં, આપણે કેવી રમણીયતા અને સંસિદ્ધિ ધર્મથી અનુભવી છે ?"

———o———

પ્રકરણ ૩૮

સ્ત્રીજનનું હૃદય અને એ હૃદયની સત્તા

I pass, like night, from land to land;
I have strange power of speech;
That moment that his face I see,
I know the man that must hear me:
To him my tale I teach.

— *Coleridge's Ancient Mariner.*

शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरम्
विप्रलम्भपरिशंकिनी वचः ॥ —रघुवंशम्

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशोऽह्यङ्गनानाम्
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रलम्भे रुणद्धि ॥ —भवभूति



ભગવી કન્થા ધારી કુમુદ સાધ્વીયો સાથે ગઈ અને સરસ્વતીચંદ્ર સૌમનસ્યગુફાના સંસ્કારદીપક ઓટલા ઉપર બેસી પોતે જોયેલાં સ્વપ્નોના પોતે લખેલા ઇતિહાસ વાંચવા લાગ્યો અને પોતાના દેશનું અને દેશની વસ્તીનું કલ્યાણ શામાં છે અને કેવાં સાધનથી સાધ્ય છે તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારે વિચારે એની સ્વપ્નસામગ્રી સહાયભૂત થઈને આખો દિવસ પ્રસન્ન ચિન્તામાં ગયો. ભોજનકાળ વિના એમાં બીજું વિઘ્ન આવ્યું નહી અને કુમુદના વિના બીજા સત્ત્વે તેમાં વ્યવધાનશક્તિ બતાવી નહી. અપ્રત્યક્ષ રહીને પણ અત્યારે કુમુદ જે વ્યવધાનશક્તિ બતાવતી હતી તે પણ સાત્વિક પ્રીતિના સંસ્કારોનાં જાગૃત સ્વપ્નો ઉત્પન્ન કરીને જ બતાવતી હતી, અને જેવી રીતે તે સ્વપ્નમાં સહચારિણી થઈ હતી તેવી રીતે આજના જાગૃત વિચારોમાં પણ માત્ર વિચારરૂપેજ સહચારિણી થતી. સૂર્યાસ્તથી પાંચ છ ઘડી પ્હેલાં તેના વિચાર સમાપ્ત થયા ને તેને અન્તે પોતાની ગુફાની ઉપલી અગાશીમાં ચ્હડી ચારેપાસના સૃષ્ટિસૌંદર્યને આ પુરુષ જોવા અને ભોગવવા લાગ્યો. એ ભોગ-મેઘના ઉપર વીજળી જેવી વાણી ચમકવા લાગી.

"શરીરની શક્તિયો શરીરના ભોગથી વધે છે ઘટે છે, તેમ મનની "શક્તિયો મનના ભોગથી વધે છે ઘટે છે, અને શરીર અને મનના "વિવાહથી સંયુક્ત અવસ્થાને પામેલી શક્તિયો એ એના સંયુક્ત "ભોગથી વધે છે ઘટે છે. અમુક માત્રામાં ભોગને રાખવાથી આ સર્વ "શક્તિયો વધે છે ને તે માત્રાની મર્યાદા તોડવાથી એ જ શક્તિયોને "એ જ ભોગ ક્ષીણ કરે છે. આ માત્રાનું તારતમ્ય અંહીના સાધુજનો 'જાણે છે, પ્રાચીન આર્યો જાણતા અને આજના પાશ્ચાત્ય લોક જાણે "છે. એ શક્તિયોના વિકાસથી ને સદુપયોગથી લોકનું કલ્યાણ છે. "સર્વ શ્રમમાં, સર્વ તપમાં, સર્વ ઉદ્યોગમાં, સર્વ સુખમાં, સર્વ દુઃખમાં "સર્વ ભોગમાં, અને સર્વ ત્યાગમાં, યોગ્ય માત્રા રાખ્યાથી આ "કલ્યાણ સધાય છે અને તોડ્યાથી અકલ્યાણ સધાય છે. મ્હારા "દેશમાં આ માત્રાના અજ્ઞાને દુઃખની હોળી સળગાવી છે ને "મ્હારા દેશી બન્ધુઓની સર્વ શક્તિયોને ક્ષીણ કરી દીધી છે-તે "શક્તિ વધારવાને મ્હારા વિદ્વાન્ બન્ધુઓના અને રાજ્યકર્ત્તાઓના "સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે તેનું કારણ આ અજ્ઞાન અને આ "અશક્તિ ! એ અજ્ઞાનનો ને અશક્તિનો નાશ અશક્ય નથી. આર્ય-"લોક માનતા[1] અને પાશ્ચાત્યો માને છે કે અગ્નિ દેખાતો કે ન "દેખાતો હોય તો પણ કાષ્ઠમાત્રમાં ગૂઢ રહેલો છે તે પ્રમાણે આ "દેશના આર્યોમાં જ્ઞાન અને શક્તિ સ્થળે સ્થળે ગૂઢ-dormant "રહેલાં છે-અલખ રહેલાં છે. તે ગૂઢ દૈવતને પ્રકટ કરવાં, અલખને "લખ કરવાં, કરાવવાં, એ હવે મ્હારો અભિલાષ, મ્હારો ધર્મ, અને "મ્હારે પ્રકટવાનો મહાયજ્ઞ-તે અભિલાષની સિદ્ધિને માટે હું પૂર્ણ "પ્રયત્ન કરીશ, એ ધર્મ-વિચારના આચાર પાળીશ, અને એ મહા-"યજ્ઞમાં આહુતિઓ આપીશ."

"અલખ રહ્યાં ગુણ શક્તિ નિરંતર
દેશકાળમાં સ્થળે સ્થળે;
તે સઉ અલખ જગાવું હવે હું !
"અલખ બનો લખ !: ભલે ભલે !
અલખ જગવવા હું અધિકારી !
લક્ષ્મી મ્હારી ભસ્મ કરું !

---

१ अग्निस्तेजोमहांल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु.

જનતા[1] તે મુજ ભવ્ય દેહ, ત્યાં
ભસ્મ વિભૂતિ ધરી ફરું !
એ સંન્યાસ થકી પરિવ્રાજક
હું સંસાર-શ્મશાન તણો !
અલખ ખેલનો સાક્ષી બનું છું !
ભેખ રક્ત વૈરાગ્ય તણો."

આ કવિતા ગાતાં ગાતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો હતો, ઉત્સાહમાં આવી હાથ ઉંચા કરી કરી ફરી ફરી ગાતો હતો, અને પોતે ગાય છે તે કોઈ સાંભળે છે કે નહી તેનો વિચાર કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્વરે આકાશ સામું જોઈ ગાતો હતો. પણ એના સ્વગત-વાક્યોના[2] આરંભકાળથી જ કન્થાધારિણી શોકગ્રસ્ત કુમુદ એની પાછળ આવી, બોલ્યાં ચાલ્યા વિના, આવી, ઉભી રહી હતી, ક્ષણમાં ઉભી ઉભી આંસુ સારતી હતી તો ક્ષણમાં નીચું જોઈ વિચારમાં પડતી હતી, ક્ષણવાર સરસ્વતીચંદ્રના પૃષ્ઠભાગનું દર્શન કરી પ્રતિમાદર્શનકાળના જેવા યોગમાં લીન થતી હતી તો ક્ષણવાર નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અને પવનથી હાલતી કુંપળ પોતાની ડાળને વળગી રહે તેમ આ સર્વ અવસ્થામાં એમની એમ એક જ સ્થાને ઉભી રહી હતી. અન્તે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી, આંસુ લ્હોઈ, આગળ આવી અને સરસ્વતીચંદ્રને પગે પડી.

સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ચમક્યો પણ સ્વસ્થ બની પોતાને પગેથી કુમુદને ઉંચી કરવા નીચો પડ્યો અને કોમળ કમ્પતી દેહલતાને હાથમાં સાહી ઉઠાડવા લાગ્યો.

"કુમુદસુંદરી ! સાધુજનોમાં આ આચાર પ્રશસ્ત નથી એવું "ચન્દ્રાવલીમૈયાનું જ વાક્ય છે–માટે તમે ઉઠો."

કુમુદ ઉઠતી ઉઠતી બોલવા લાગી "મને દીક્ષા આપો, મ્હારા "શોકનો એક વાર નાશ કર્યો તેવો ફરી કરો, હું હજી સંસારિણી જ "છું. ને આ કન્થા પ્હેરવાથી કંઈ ઉત્કર્ષને પામી નથી. આપના ચરણ-"સ્પર્શે એકવાર મને આપના મહાસ્વપ્નમાં સહચારિણી કરી પવિત્ર "કરી છે તો બીજી વાર આ પવિત્ર ઉત્કર્ષક ચરણનો સ્પર્શ કરું છું તે "એવા અભિલાષથી કે મ્હારા ઉદ્ધારના કોઈ અતિ પવિત્ર માર્ગે આપ "મને લેઈ જાવ, અને જેમાં સંસાર કે સાધુજન કોઈ દોષ ન દેખે અને

---

[1] જનસમુદાય. [2] પોતાના મનને કહેલાં વાક્ય.

"મ્હારું કલ્યાણ થાય એવું ફળ આપો. સંસારને આપ શ્મશાન ગણો
"છો તો હું પણ તેને શ્મશાન જ ગણું છું, પણ મ્હારા શોકને બળ-
"વાની ચિતા તેમાં સળગતી નથી ને એક વાર સળગી તો આ પવનને
"ઝપાટે વધારે લાગવાને ઠેકાણે હોલાઈ ગઈ! મ્હારો દુર્ગન્ધી શોક એ
"ચિતા ઉપર એવો ને એવો પડેલો દેખાય છે! મ્હારા શોકને, મ્હારા
"વિકારને, અને મ્હારા કલંકને હવે આપ ભસ્મરૂપ કરો અને મને
"માત્ર એ ભસ્મની પેઠે જ આપના સહવાસમાં ઉઠવાની શક્તિ આપો!
"એ વિના વધારે જીવન મ્હારે હવે નથી જોઈતું."

એને વાંસે હાથ મુકી સરસ્વતીચંદ્ર ક્‌હેવા લાગ્યો. "કુમુદસુંદરી!
"તમારો શોક તમને પાવન કરે છે તે પ્રત્યક્ષ કરો. આ મ્હારા હાથનો
"ને તમારા શરીરનો સ્પર્શ બે દિવસ ઉપર આપણને વિકારથી
"ભરતો હતો તે એને અત્યારે પ્રકૃત અવસ્થામાં ર્‌હેવા દે છે—આ
"તમારા શોકનું શુભ પરિણામ આપણે બે જણ આપણા સૂક્ષ્મ અદ્વૈ-
"તને બળે અનુભવીયે છીએ. એથી વધારે ફળ આ શોક આપે એમ
"નથી માટે તેને હવે નિષ્કારણ ગણી ત્યજો. કાલ પ્રાતઃકાળે ચંદ્રકાન્ત
"અત્રે આવે છે ને મ્હારે તમારે કંઈ પણ એકાન્ત વાર્ત્તા કરવાનો
"પ્રસંગ તે પછી ન્યૂન થશે માટે, શોકને શમાવી દેઈ, મળી વેળાનો
"ઉપયોગ કરો તો સારું"

કુમુદ ઉંચું જોઈ બ્હાવરી બની બોલી: "ચંદ્રકાંતભાઈ ભલે આવે.
"આપણે શી વાત કરવી તે મને કંઈ સુઝવાની નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમે શાંત સ્વસ્થ થઈ બેસો તો હું સુઝાડું."

કુમુદસુંદરી—"આપ બેસો એટલે હું બેસીશ."

સરસ્વતીચંદ્ર—"ચાલો. બે જણ બેઠાં. પ્રથમ ક્‌હો કે સાધુજનોએ
"તમને શો ઉપદેશ કર્યો?"

કુમુદસુંદરી—"તેઓ મ્હારા સ્વામીને સ્વામી ગણતાં નથી તો
"તેમના ઉપદેશ શા કામના?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"પણ તે સ્વામી હોય તો શા વિધિ આવે પ્રસંગે પાળે છે?"

કુમુદસુંદરી-"સંસારી જન સાધુ થાય તે કાળે તેની પાસે સંસારનું
"સ્નાન કરાવે છે; ને એમનો સંપ્રદાય આવે પ્રસંગે તો શબનો સ્પર્શ
"કરનારને જ સ્નાન કરાવે છે. સ્થૂલ શરીર પાછળ સાધુજનો શોક કરતા
"નથી. વિધવાઓ પતિના સૂક્ષ્મ શરીરને અમર ગણી તેના સ્થૂલ
"શરીરના મૃત્યુને માત્ર ક્ષણિક વિયોગરૂપ ગણે છે અને સ્થૂલ શરીરના

"કોઈ પણ અંશનો ક્ષય કરતી નથી. કેશકલાપ અને કરકંકણને,
"પતિસંયોગના સંસ્કારોનાં સ્મારક ગણી, પતિના જીવની પેઠે જાળવી
"મુકે છે; અને બાકીના કૃત્રિમ અલંકારોને તો તેઓ સંયોગ કાળે
"પણ પ્હેરતાં નથી તો વિયોગમાં તેનો ત્યાગ બાકી રહેતો નથી.
"આમરણાન્ત બાહ્ય શોકનો ત્યાગ કરવો એ સાધુ જીવનનું રહસ્ય
"ગણાય છે અને અંતઃશોકને પતિના સૂક્ષ્મ શરીરના યોગવડે
"શમાવે છે. તેમની સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતથી આ યોગ વૈધવ્યકાળની
"સાથે જાતે પ્રાપ્ત થાય છે ને પ્રાપ્ત કરવો પડતો નથી. એમના વચ-
"નમાં શ્રદ્ધાથી અને આપની આજ્ઞાથી તેમનું વચન પાળી આ
"કન્થા મ્હેં ધારી છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"પ્રિયજનના મૃત્યુને ક્ષણિક વિયોગ ગણી તેઓ
"એકવેણી કેશકલાપ રાખે છે ને કેશનો ત્યાગ કરતાં નથી એવું મ્હારા
"સમજ્યામાં છે. વિયોગકાળે એવી એકવેણી રાખવાનો સંપ્રદાય
"મેઘદૂતમાં છે,[1] તે અંહી પળાય છે."

કુમુદસુંદરી–"તે સત્ય છે. સંસારિણીઓ નથી સમજતી વિયોગના
"ધર્મને નથી સમજતી સંયોગના મર્મ! દુષ્ટ સસાર પતિવત્સલા પત્નીને
"વરઘેલી ગણી વખોડે છે ને દમ્પતીની પ્રીતિ જરી પણ પ્રકાશ પામે
"તો તેને સ્ત્રીચરિતના ચાળા ગણે છે! સાધુજનો એથી ઉલટા માર્ગને
"પ્રમાણે છે. મને તો કંઈ સમજણ ન પડતાં આ કન્થા ધારી અંહી
"આવી છું. મ્હારા કેશ છે કે નહી તેનો હું વિચાર કરતી નથી. મ્હારા
"અંતઃશોકમાં ડુબી બ્હારના વિધિની વાત ભુલી જાઉ છું."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તેથી જ તમે સાધુતાને પામો છો, તમે સાધુ છો."

કુમુદસુંદરી–"જો આપનો એવો વિશ્વાસ હોય તો મ્હારો શોક સરી
"જશે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"હું માનું છું તે કહું છું."

કુમુદસુંદરી—"આપના જેવા સાધુજનમાં અન્ય સંભાવના સર્વથા
"અયોગ્ય છે તે મ્હારા શોકે મને પળવાર કરાવી."

---

१ आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्ती
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥

સરસ્વતીચંદ્ર–“તો વિચાર આરમ્ભો અને છેલો નિર્ણય કરી ક્હો
“ કે આપણે હવે કેવી રીતે ર્‌હેવું છે ને કેવો આચાર પાળવો છે ?
“ કાલ સવારે ચંદ્રકાન્ત આવશે તેની પાસે હું તો પ્રકટ જ છું પણ
“ તમારે ગુપ્ત કે પ્રકટ ર્‌હેવું અનુકૂળ છે ?”

કુમુદસુંદરી–“ આપના મિત્ર આપના જેવા જ સાધુજન હશે. પણ
“ મ્હારા ચિત્તમાંથી સંસારની લજ્જા ને સંસારનું ભય ખસતું નથી.
“ મને મરેલી કલ્પનાર માતાપિતા મને જીવતી આંહી આમ રહેલી
“ જાણશે તો મ્હારે માટે શી શી કલ્પના નહી કરે ? અતુલ મનોબળથી
“ આપ જાતે શુદ્ધ રહી મ્હારી વિશુદ્ધિનું પોષણ કરી રહ્યા છો તે કોણ
“ માનશે ? આપણને આશ્રય આપનાર સાધુજનોની કેટલી અપકીર્ત્તિ
“ થશે ? આ પરંપરાએ અનેક પ્રશ્નો મ્હારા હૃદયમાં ઉઠે છે ને મને
“ કંપાવે છે. મ્હારાં માતાપિતા આ સર્વ જાણી કેટલાં દુઃખી થશે ને
“ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો કેવો નાશ થયો માનશે તે વિચારું છું ત્યારે તો
“ હૃદય કોઈ રીતે કહ્યું નથી માનતુ. મ્હારા દુઃખી સસરાજી કેટલા દુઃખી
“ થશે તેની કલ્પના તો કરી પણ જાય એમ નથી. સંસાર દુષ્ટ કુમુદને
“ મુવેલી જાણે તેમાં જ સર્વનું કલ્યાણ છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર–“ તમે ક્હો છો તે સત્ય છે ને તે પ્રમાણે કરવાનો
“ માર્ગ તો એટલો જ છે કે ન્હાવ તો પરિવ્રાજિકાશ્રમમાં ને ન્હાવ
“ તો ચન્દ્રાવલીમૈયા પાસે તમારે આયુષ્યશેષ ગાળવું ને આપણે ચન્દ્ર-
“ કુમુદની કેવળ દૃષ્ટિની જ પ્રીતિથી સંતોષ માનવો.”

કુમુદસુંદરી—“ હરિ ! હરિ ! જે કરે તે ખરું.”

સરસ્વતીચંદ્ર–“નિરાશ ન થશો. મ્હે તમારા મતનું લક્ષ્ય સાધવાનો
“ એક માર્ગ બતાવ્યો.”

કુમુદસુંદરી–“ આપણે ઘણો વિચાર કરી નિર્ણય કર્યો હતો કે આપ
“ ક્હો છો એવું આયુષ્ય માત્ર બે વર્ષ સુધી ગાળવું. ને તે પછીનું
“ આયુષ્ય જુદી રીતે ગાળવું. હવે આપ કાંઈ જુદો જ માર્ગ બતાવો
“ છો. મ્હારું કોઈ નથી. આપ ક્હેશો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.”

સરસ્વતીચંદ્ર–“ હું દ્વૈધીભાવ રાખી બોલતો નથી. આપણાં ખરાં
“ નામ વિનાની આપણી સર્વ કથા સુન્દરગિરિ ઉપર પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ
“ છે ને જે કાળે મ્હારું નામ પ્રકટ થશે તે કાળે તમારું પણ વગર કહે
“ પ્રસિદ્ધ થવાનું, મને તમને જાણનાર સ્નેહી જનોને અનુમાન કરવાનું
“ કાંઈ બાકી નહી ર્‌હે ને તમારાં માતાપિતા તમને ઓળખી કહાડશે

"ને મ્હારા સમાગમમાં રહેલાં જાણી, તેમની જે મનોવ્યથા તમે
"ટાળવા ઇચ્છો છો, તે વ્યથાને તેઓ પામશે. મને પોતાને સંસારનું
"કે કોઈનું ભય નથી. સાધુજનો આપણા જે અદ્વૈતને માને છે તેને
"સ્વીકારી બે વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધપણે તમારું પાણિગ્રહણ કરી મુંબાઈ-
"નગરીમાં જઈને પ્રકટપણે રહીશું તો તેમ કરવા સર્વ સાધન મ્હારી
"પાસે છે ને મ્હારા પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ તો તે વિના બીજી કોઈ
"પણ નથી. તેમાં મને ભય નથી પણ આવો લાભ છે, ને તમારાં
"માતાપિતાને મ્હે કહ્યું તે ભય છે. આ માર્ગોમાંથી જે તમને પ્રિય તે
"મને પ્રિય થશે."

કુમુદે નિઃશ્વાસ મુકયો. "આપની વાસના પ્રાયશ્ચિત્તશોધનેમાં જ
"સમાપ્ત થાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર-"આટલું અદ્વૈત અનુભવ્યા પછી આ દ્વૈતશંકા શા માટે
"કરો છો? એક માર્ગે અનેક ફળ મળતાં હોય તો શા માટે લેવાં નહી?
"મ્હારી વાસના કે પ્રીતિ કે જે કહો તે તમે પ્રત્યક્ષ કરી છે તો હવે
"તેમાં શા કારણથી શંકા રાખો છો? પ્રીતિની સિદ્ધિ સાથે પ્રાયશ્ચિત્તની
"પણ સિદ્ધિ સાથે સાથે થઈ જતી હોય તો શા માટે ન શોધવી?
"તમારો વિશ્વાસ ખોવા જેવું કાંઈનવું કૃત્ય મ્હેં કર્યું મને સાંભરતુ નથી."

કુમુદસુંદરી-"તો આ પ્રાયશ્ચિત્તનું નામ દેવું પડતું મુકો અને એનો સંકલ્પ
"પણ તમારા મનમાંથી દૂર જાય તેને જ ગમે તો પ્રાયશ્ચિત્ત માનો ને ગમે
"તો મ્હારા ઉપર પ્રીતિ કે કૃપા કરી માનો. મ્હારે માટે આટલું દુષ્કર કરો."

સરસ્વતીચંદ્ર-"એ પણ રમણીય કહ્યું અને હું તેમ વર્તવા પ્રતિજ્ઞા લઉછું
"તમારી પ્રીતિના બળ આગળ આટલામાં હવે મને કંઈ દુષ્કર નથી."

કુમુદસુંદરી—"આજ સુધી એમ થતું હતું કે બે વર્ષ પછીનું આયુષ્ય
"કેવી રીતે ગાળવું તે વિચારવાને બે વર્ષ ઘણાં છે ને તે વિચારવાની
"આજથી શી ઉતાવળ છે. હવે આજથી જે એ વાત વિચારવાની
"આતુરતા આપે ઉત્પન્ન કરી છે."

સરસ્વતીચંદ્ર-"જો હું પ્રકટ થાઉ છું તો તમારે સંબંધ ગમે તો પ્રકટ
"કરવો પડશે ને ગમે તો ગુપ્ત રાખવો પડશે. તે બેમાંથી શું કરવું
"એ પ્રશ્નને અંગે આ બધા ભવિષ્યનો વિચાર કંઈક પ્રાપ્ત થયો તે
"તમને પુછ્યો."

કુમુદસુંદરી-"હું તો મ્હારી જાતને અને જીવનને ગુપ્ત રાખવા જ
"ઇચ્છું છું. જગત મને મુવેલી જાણે નહી તો મ્હારે જીવવાનો સંદેહ

"સમજવો. આપનાથી દૂર રહી જીવી શકું એમ નથી, ને આપની પાસે
"પ્રકટપણે રહી કેવળ સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો સંબંધ રાખીશ તો પણ જગત
"અપકીર્ત્તિ કરશે ને માતાપિતાને અને સસરાજીને દુઃખ થશે તે
"જોવાની સહનશક્તિ મ્હારામાં નથી—તે જોવા કરતાં મરવું સારું."

સરસ્વતીચંદ્ર—"વાણી અને સ્ત્રી એની સાધુતાને માટે આ "દેશના જન ભવભૂતિ જેવાના કાળથી શંકાશીલ અને દુર્જન જણાયા "છે[1] તેમ હજી પણ જણાશે એવી તમને બ્હીક લાગે છે."

કુસુદસુંદરી—"એ બ્હીક ખોટી નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર-"કાળ આવ્યે એ બ્હીકનો ઉપાય કરીશું."

કુસુદસુંદરી-"આપની છાતી એટલી ચાલતી હશે. મ્હારી તો "રજ પણ ચાલવાની નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર-"આપણા લોકને સ્ત્રીનાં સાધુચરિત સમજાવવા "આપણે પ્રયત્ન કરીશું."

કુસુદસુંદરી-"તેમ કરવા જતાં આપ રાફડાની ધુળમાં ડટાઈ જશો "ને સ્વપ્નમાં એ ધુળ પાસે જવાનાં સાધન હતાં તેમાંનું એક પણ આ "જગ્રતમાં મ્હારી પાસે આવે એમ નથી. મ્હારું હૃદય તો એ કલ્પ"નાથી જ કમ્પે છે. અમે અબલાજાતિ સ્વભાવથી બ્હીકણ છીયે તેથી "સારું કામ પણ ગુપ્તપણે કરી સ્વસ્થ રહીયે છીયે ને તેને પ્રકટ "કરવાથી ડરીયે છીયે."

સરસ્વતીચંદ્ર-"એ અનુભવ આજ તમે કરાવો છો તો ક્હો કે "તમારા હૃદયને કીયા માર્ગથી સ્વસ્થતા મળશે ? જ્યાં મ્હારી બુદ્ધિ "નકામી છે ત્યાં તમારા હૃદયને પુછવામાં કાંઈ બાધ નથી ને તેના "વિના બીજા કોઈને પુછવાનું ઠેકાણું નથી."

કુસુદસુંદરી-"શું કરવામાં મ્હારી છાતી નહી ચાલે તે હું જાણું "છું, પણ શું કરવામાં ચાલશે તે સુઝતું નથી. આપ લોકનું કલ્યાણ "કરવાને શક્તિમાન્ થઈ શકશો-પણ તે, લોકમાં પ્રકટ થયા વિના, "બને એમ નથી. એ કલ્યાણકાર્યમાં આપ પ્રવૃત્ત થાવ ત્યારે મ્હારા "સહવાસ વિના સ્વસ્થ રહી શકવાના નથી ને એવે કાળે આપની "સર્વ ન્હાની ન્હાની વાતોની સંભાળ રાખવાને આપની કુસુદ જેવી "સહચારિણી આવશ્યક છે. છતાં કુસુદના સહચારથી આપ જ્ઞાતિબ્હાર

---

1. यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ।

" થશો, લોકની નિન્દાના પાત્ર થશો, ને આપે લોકને પ્હેરાવવા
" ધારેલી પુષ્પમાળાઓને લોક સર્પ જેવી ગણી ફેંકી નાંખશે. હું એવું
" ઇચ્છું છું કે આપ સંસારમાં પ્રકટપણે ર્‌હો ને લોકનું કલ્યાણ કરો–
" પણ મ્હારો સહવાસ આપે સ્વીકારવાથી એ વાત આપને નિષ્ફળ
" થશે ને મ્હારો સહવાસ ત્યજવાથી આપના મનનું સ્વાસ્થ્ય થવાનું
" નથી ને આપના વિના મ્હારી પોતાની દશાની તો વાત જ શી
" પુછવી ? મ્હારી ઇચ્છા એવી છે કે આપ ચંદ્રકાંતભાઈ જોડે જઈ
" મુંબાઈમાં પ્રકટપણે ર્‌હો ને મ્હારા જેવી પણ અકલંકિત અખંડિત કોઈ
" અન્ય સહચારિણીને ભાગ્યશાળી કરો ને મ્હારા ક્ષુદ્ર દુષ્ટ શરીરને આ
" ગિરિરાજના ખડકોની કોઈ ઉંડી ખોમાં કે પેલા સમુદ્રમાં બહુ જ
" સમાસ મળશે ! મ્હારે માટે હવે સંસારમાં કોઈ પણ સ્થાન ખાલી
" નથી ને મ્હારા શબને માટે કોઈ પણ સ્થાન ન્હાનું પડે એમ નથી.
" ઓ મ્હારા વ્હાલા ! હું કહું છું એ જ સત્ય છે ને સર્વને માટે કલ્યાણ-
" કારક છે. હું તમને છેલા પ્રણામ કરી લેવાની આજ્ઞા માગું છું ને
" ઉઠું છું. મ્હેં આપને ઘણા દુઃખી કર્યા છે તે સર્વથા ક્ષમા કરો એવા
" આપ ઉદાર છો. ઓ મ્હારા વ્હાલા ! મને ઉઠવા દ્યો ! આ એક
" કામમાં મ્હારી છાતી ચાલે છે !"

આટલું બોલતી બોલતી આંસુથી ઉભરાતી રોતી કુસુદ ઉઠી હતી તે પાછી ફરી અગાશીના દાદર ભણી જવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં, આ કરુણ દર્શન તે વધારે વાર જોઈ શકયો નહી, ને ધર્માધર્મની સર્વ શંકાઓને ગુફાની બ્હારના ખડકો ઉપર ફેંકી દેઈ, કુસુદની પાછળ જઈ એને પોતાની બાથમાં લેઈ લીધી, ને અગાશીના મધ્યભાગમાં એને છાતી સરસી ડાબી એનાં આંસુ લ્હોવા લાગ્યો, ને આંસુ લ્હોઈ એને છાતીથી જરીક દૂર કરી એનું મુખ પોતાના મુખ સામું ધરી પુછવા જાય છે ત્યાં કુસુદ શબ જેવી થઈ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડી ને સરસ્વતીચંદ્રે પોતાના હાથમાં ઝીલી લીધી ન હત તો અગાશીની બ્હાર વીસ હાથ નીચે પડી જાત ને એ નાજુક બાળા ચુરેચુરા થઈ જાત.

સરસ્વતીચંદ્ર હાથમાંની બાળાના મુખઉપર પોતાના મુખને નિઃશંક લટકાવતો લટકાવતો અને તેનાં બીડાયલાં નેત્રમાં પોતાનાં નેત્રની અશ્રુધારા સારતો સારતો ક્‌હેવા લાગ્યોઃ " ઓ મ્હારા ચન્દન-
" વૃક્ષ ! ઓ મ્હારી કુસુદ ! હવે કાંઈ વિચારવાનું રહ્યું નથી, ત્હારે

"વિચારવાનો કંઈ પણ શ્રમ લેવાનો બાકી નથી ! સંસારના સર્વ
" પ્રકારોથી તું પોતાને મુક્ત થઈ સમજ—મને કોઈનું ભય નથી, હું
" કોઈ સાધુધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી ! એવા ભય વિના, એવા
" ઉલ્લંઘન વિના, હું સર્વ રીતે ત્હારો છું અને સર્વાવસ્થામાં લોક-
" કલ્યાણ કરવાને સમર્થ છું-તેમાં ત્હારો સહવાસ વિઘ્નરૂપ નથી એટલું
" નહી પણ ત્હારું અદ્વૈત મ્હારા મંગલ કાર્યમાં આવશ્યક છે ! ત્હારું
" આયુષ્ય ત્હારે માટે નહી–પણ મ્હારે માટે અને મ્હારા સદભિલાષોની
"સિદ્ધિને માટે આવશ્યક છે ! ઓ મ્હારી કુસુદ ! તું હવે ઉચ્છ્વાસ
" પામ ! હું ત્હારો જ છું ! તું મ્હારી જ છે ! પવિત્ર સાધુજનોએ, દિવ્ય
" સિદ્ધાંગનાઓએ, અને ચિરંજીવોના દર્શનાધિકારે જે વાત સિદ્ધ
" કરી છે તેમાં રજ પણ શંકા ન કરીશ !"

આ શબ્દોમાંના આશ્વાસનથી કે એ બોલનારના શબ્દોચ્ચાર સાથે નીકળતા શ્વાસથી, એના હૃદયના અંતર્ભાગના સ્પર્શથી કે પ્રાણ-વિનિમયથી, એની પ્રીતિના સંપૂર્ણ વિકાસથી કે પોતાના કરમાઈ જતા આશા–પુષ્પ ઉપર પડતી મેઘવૃષ્ટિથી, કુસુદ જાગૃત થઈ. સરસ્વતી-ચદ્રના સ્કન્ધ ઉપર પોતાના હસ્ત ટેકવી એનાજ કંઠના આધારથી, નીસરણી ઉપરથી પાછે પગલે બાળક ઉતરે તેમ, સરસ્વતીચંદ્રના હાથ-માંથી નીચે ઉતરી સામી ઉભી રહી ને હાથ દૂર લેઈ, આંસુ લ્હોઈ બોલવા લાગી.

"ક્ષમા કરજો ! વિચાર ન પ્હોચવાથી હું આ દશાને પામી હતી.
" હું મૂર્છાવશ ન હતી. પણ વિચારવશ હતી ને આપનું કહેલું સાંભળ્યું
" પણ ખરું ને વિચાર સુઝયો છે પણ ખરો. આપના યોગને પામી,
" આપની સેવાનો અધિકાર પામી, આપના દુઃખનું કારણભૂત થનારી
" આત્મહત્યાને હવે હું શોધવાની નથી. સાધુજનો જે સત્ય ધર્મ પાળે
" છે તે ધર્મને માની હું સત્ય બોલવા અને છું તેવી જગતની આંખે
" દેખાવા, હવે તત્પર છું. જો સનાતન ધર્મ પ્રમાણે આપણું અદ્વૈત છે,
" જો આપણે વરણવિધાન વિના હૃદયના વિવાહથી વરી ચુકેલાં છીયે
" અને એ વરણ આટલું અનિવાર્ય નીવડયું છે, જો આપ મ્હારા હૃદ-
" યના સ્વામી છો, તો પછી પૃથ્વી જેવી હું જ્યાં દૃષ્ટિ કરીશ ત્યાં દ્યૌ
' જેવા આપને જ દેખીશ ! માતાપિતા કરતાં અને એમનાં સુખદુઃખ
" કરતાં પતિવ્રતાને મન સ્વામી જ વિશેષ છે, તો હું પણ એ ધર્મને
" અનુસરીને કંઈ પણ અન્ય વિચાર ન કરતાં, લોકલજ્જાને કે કૃત્રિમ

"શાસ્ત્રોને ન સ્વીકારતાં, સર્વ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્ર આપણી પ્રીતિ છે તેને જ
"વશ થાઉ છું! એ પ્રીતિ પિતાએ જ ઉત્પન્ન કરી છે, લોકવ્યવહારથી
"ભુલ ખાઈ આપેલું દાન ન આપ્યું ગણી મ્હારા કન્યાશરીરનું એ જ
"પિતાએ અન્યત્ર દાન કર્યું તે દાનના લેનાર પ્રતિ મ્હારો ધર્મ સમાપ્ત
"થયો છે, અને હૃદય તો પિતાએ મૂળ પ્રકટ કરેલા યજ્ઞની વેદી ઉપર
"જ હોમાયું છે—અને આપના જેવા આટલા મનોબળવાળા સાધુજન
"એ હોમને ધર્મ્ય ગણો છો!—તો હવે કાંઈ વિચારતી નથી! આપના
"સન્મિત્ર પાસે મ્હારાં નામ રૂપ પ્રકટ કરો ને આપને અંહી સુધી
"શોધવા આવનાર મિત્ર આપના જેવા જ સજ્જન હશે અને કંઈ
"પણ સદ્વિચાર બતાવશે. મ્હારું સર્વ આયુષ્ય આપની સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી
"તૃપ્ત થશે ને સ્થૂલ પ્રીતિના સ્થૂલ ભોગની વાસનાને આપના આશ્ર-
"યથી હું દૂર રાખી શકીશ! મ્હારા હૃદયમાંથી પ્રીતિનો વૃક્ષ ઉખાડી
"શકતી નથી ને કોઈ ઉખાડી શકે એમ નથી. આપની છાયાની પેઠે
"બુદ્ધબોધિની ધર્મપત્ની પેઠે, સૂર્ય પૃથ્વીને રાખે છે તે પૃથ્વીની પેઠે, હું
"આપનો ધર્મસહચાર કરીશ! સંસાર ક્‌હેશે તે સાંભળી રહીશ,
"પિતામાતાનાં દુ:ખ જોઈ રોઈ રહીશ, પણ મ્હારો ધર્મ તો આ દેખું-
"છું તે જ પાળીશ. ઓ મ્હારા પ્રાણનાથ! આપ હવે મ્હારા સર્વ
"વિચારનો ત્યાગ કરી કેવળ લોકકલ્યાણના જ વિચાર કરો. આપના
"હૃદયમાં જે દેશ અને લોક વસી રહ્યા છે તેમની હું સપત્ની નહી થાઉ-,
"પણ એ દેશ અને લોકની સેવાને અર્થે આપ જે યજ્ઞ માંડશો તેમાં હું
"આપની સહધર્મચારિણી થઈશ! આજની રાત્રિ એ યજ્ઞના વિધિ
"સમજાવવામાં ગાળો. પ્રાત:કાળે ચંદ્રકાન્તભાઈ પાસે વગર શંકાએ
"મને બોલાવજો! આ સિદ્ધમન્દિરની પવિત્ર છાયાઓ મ્હારા હૃદયનો
"સ્પર્શ કરતી અત્યારે હું અનુભવું છું ને એ સ્પર્શના તાત્પર્યના બોધને
"આપનો ચિન્તામણિ પ્રકટ કરશે. તે આપણા સંસ્કારોને શુદ્ધ કરશે.
"આપણા વ્યવહારનો નિશ્ચય તો આપના તટસ્થ મિત્રને જ સોપજો!"

પ્રકરણ ૩૯

દેશપ્રીતિનું મનોરાજ્ય

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥
इन्द्रियाणां जये शूरो धर्मं चरति पण्डितः ।
सत्यवादी भवेद्वक्ता दाता लोकहिते रतः ॥

—વ્યાસ; મહાભારત.

(અર્થઃ–સેંકડોમાં એક શૂર થાય; હજારોમાં એક પંડિત થાય; દશ હજારોમાં એક વક્તા થાય; ને દાતા તો ઉત્પન્ન થાય કે ન થાય. શૂર તે ઇન્દ્રિયો જીતવામાં; પંડિત તે ધર્મ આચરવામાં; વક્તા સત્યવાદી થાય તે; અને દાતા લોકહિતને માટે દાન કરે તે.)

Convinced as he was that 'success in the modern world was to be obtained only by adaptation to the needs of modern life, he wished his fellow-Hindus to unite an inner light of Divine philosophy, drawn from their traditional sources, and generously interpreted, to a mastery of the physical science, and the means of natural improvement.' Jurist, statesman, scholar, orator, poet, lover of Nature, and meditative sage, he remains to the West the convincing proof that "it is by the word and example of him and his like that India must be regenerated, and the moral endowments of her children made noble, serviceable for the general welfare of mankind."-*Frazer's Literary History of India on our late Mr. Justice Kashinath T. Telang.*

"Year by year the leaders of Indian thought in India spread their influence over ever-widening circles, though what the final result may be when these leaders, infused with all the best of the spirit of the East and West, rise up to proclaim that East and West have met, and from the union new forms of thought, new modes of artistic expression, new ways of viewing life, new solutions of religious, social, and moral problems have been produced as they must be, is one that the whole past history of the world teaches us to be watched with hope, not fear or doubt."—*Ibid On the Fusing Point of Old and New.*

"On a poet's lips I slept,
Dreaming like a love-adept
In the sound his breathing kept.
Nor seeks nor finds he mortal blisses
But feeds on the aerial kisses
Of shapes that haunt thought's wildernesses.
He will watch from dawn to gloom
The lake-reflected sun illume
The yellow bees in the ivy bloom,
Nor heed nor see what things they be,
But from these create he can
Forms more real than living man,
Nurslings of immortality.
One of these awakened me
And I sped to succour thee."

"A Spirit of the Mind;" Shelley's Prometheus Unbound.



વૃક્ષના ઉપર વેલી વીંટાતી હોય તેમ અત્યારે સરસ્વતીચંદ્રના હૃદય ઉપર કુસુદ વીંટાઈ. તેનું સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂલ શરીરને ભૂલી ગયું. કેવળ હૃદય હૃદયને જોવા લાગ્યું, અને મુખ તો માત્ર હૃદયના ગાનના વાજાં જેવું થઈ ગયું.

સૂર્ય આકાશમાં પોતાનું તેજ મુકીને પૃથ્વીના સીમભાગની રેખા નીચે ઉતરી પડતો હતો અને તે તેજ પણ આ સૂક્ષ્મ દમ્પતીનાં અન્તઃકરણમાં ઉતરી પડ્યું હોય તેમ થોડીવારમાં સ્થૂલ જગતમાં સ્થૂલ રાત્રિ પડી, અને એ રાત્રિ આ ચિરંજીવપ્રિય દમ્પતીને અજ્ઞાત આનન્દ આપવાને શક્તિમતી થાય એવું કરવાને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા સંપૂર્ણ કલાથી ઉદય પામ્યાં.

"કુસુદ! પ્રિય કુસુદ! પુરાણ પુરુષની સત્તા જેમ જગત માત્રને "એક કરી લે છે તે જ પ્રમાણે આ ચન્દ્રિકા પણ જગતને એકાકાર "એકાનન્દ કરતી નથી ભાસતી?" સરસ્વતીચંદ્ર ચારે પાસ દૃષ્ટિ ફેરવતો બોલ્યો.

કુસુદસુંદરી–"એમ જ છે–ને એ ચન્દ્રની ચિરંજીવતાનું રમણીય "ફળ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"આ દીર્ઘ પ્રહરવાળી રાત્રિને આપણે એક ક્ષણ પેઠે "ગાળીએ એવો અભિલાષ મ્હારા હૃદયમાં આ ચન્દ્ર પેઠે ઉદય પામે છે."

કુસુદસુંદરી–"આપણે આપણા સર્વ આયુષ્યને આનન્દના ક્ષણ "પેઠે ગાળી નાંખીશું."

સરસ્વતીચંદ્ર–"હૃદયના વિવાહના એ મનોરથનું આપણે વિવહન "કરીશું. મધુર મધુરી, કંઈક મધુર વસ્તુ ગા."

કુસુદસુંદરી—"વિધાતાએ તો લેખ લખ્યા છે!
"પ્રાણનાથ શું પ્રાણ જડ્યા છે!
"બન્યો એવો ચિરંજીવ ચોગ!
"જો જો! તારા! ચન્દ! ચકોર!"

સરસ્વતીચંદ્ર–"એ સત્ય છે. આ તારા અને ચન્દ્ર પણ ચિરંજીવ "છે. તેના ભણી આપણું ત્રસરેણુક જીવન ચકોર પેઠે ઉડશે અને સ્થૂલ "ભોજન ત્યજી માત્ર સૂક્ષ્મ ચન્દ્રિકાનાં કિરણનું પાન કરશે."

કુસુદસુંદરી–" લોકસંઘ આ આ તારાઓ પેઠે આપણી દૃષ્ટિ-
"મર્યાદામાં ઉભરાય છે પણ તે દૂરથી ચમકારા કરે છે અને આપણો
"દેશ ચન્દ્રની પેઠે પાસે રહી આપણી દૃષ્ટિને ભરે છે! આપણે ચકોર
"દમ્પતી પેઠે તેને જોઈ રહીયે છીયે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" એમ જ."

કુસુદસુંદરી—" આપણે અલ્પ દેહવાળાં પૃથ્વીપરનાં પક્ષી આ
"ચન્દ્રનું શું કલ્યાણ કરી શકીશું?"

સરસ્વતીચંદ્ર—" આખો દિવસ એ વિચાર કરી હું શ્રાન્ત થઈ
"ગયો છું ને હવે એ ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા મ્હારા શરીરમાં અને મસ્તિકમાં
"નિદ્રાનો અભિષેક કરે છે. કુસુદ! નિદ્રા મને ઘેરે છે ને નીચે જવા
"જેટલી સત્તા મ્હારામાં નથી."

કુસુદસુંદરી—" એ ચન્દ્રિકામાં જ એટલી સત્તા હોય તો તેને
"હોડીને આપ અત્ર શયન કરો."

સરસ્વતીચંદ્ર—" હા."

નીચે ઉગેલા-ઘાસમાં એ સુઈ ગયો ને ગમે તો નિદ્રામાં એણે જાતે મુક્યું કે ગમે તો કુસુદે પડતું ઝીલ્યું—પણ એનું મસ્તક કુસુદના ખોળાને ઉશીકું કરી સુઈ ગયું.

એની નિદ્રા ગાઢ દેખાઈ. એના નિદ્રાવશ મુખ ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણ રમતાં હતાં અને પોપચાં ઉપર ભાર મુકતાં હતાં. એની મુછોમાં પવન સરતો હતો. એ સર્વ દર્શન કુસુદ આજ સ્વસ્થ ચિત્તથી કરતી હતી ને વિકાર વિના વિચાર કરતી હતી.

" આજ સુધી મ્હારી પ્રીતિ સ્વાર્થી હતી. ભોગમાત્રમાં સ્વાર્થ
" છે ને ભોગની તૃષ્ણાથી થનારી પ્રીતિ સ્વાર્થની જ પ્રીતિ છે; યૌવન
" થઈ રહેતાં એ પ્રીતિનો નાશ થાય છે. મ્હારી પ્રીતિને હવે શારીરક
" ભોગની વાસના નથી. આ પ્રિયજનનું કલ્યાણ જોવું, એને હાથે
" લોકનું કલ્યાણ થતું જોવું- એ જ હવે મ્હારી વાસના છે. પાઞ્ચાલી-
" દેવીના માથા આગળ કુન્તીમાતા બેઠાં હતાં તેમ આ મંગળમૂર્ત્તિના
" શિરને લેઈ હું બેઠી છું–તે એમના મહાપ્રયાણમાં એમને વિશ્રાન્તિ
" આપવાને જીવી છું ને જીવીશ! મન્મથ! તું હવે બે જણનાં ઉરમાંથી
" ભસ્મસાત્ થયો છે. પત્નીનું અર્ધાંગનાસ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે સધાય છે.
" જે મહાન્ કાર્ય એમને આરંભવું છે તેમાં હું એમની મન્ત્રી–મન્ત્રિણી
" થઈશ, એમનાં સાધનમાં દાસી થઈશ, અનેક ક્લેશ ભરેલી એમની–

"લોકયાત્રામાં એમના મનને અનુકૂલ થઈ, એમની વિશ્રાન્તિનું
"સ્થાન થઈશ, અપરિચિત પ્રયાસથી એ ગભરાયા હશે ત્યારે
"કુન્તીમાતા જેવી થઈ ક્ષમા અને ધીરતા એમની પાસે રખાવીશ,
"એમના ગૃહસમ્ભારમાં ભોજનાદિ સર્વ પ્રસંગોમાં એમની વેદીને
"પુષ્ટ કરવામાં માતા વિનાના આ બાળકની માતા થઈશ, મ્હારા
"ગુણથી એમના કુલનો ઉદ્ધાર કરીશ, સ્ત્રીએ કરવાનાં એ સર્વ કાર્ય
"કરીશ[1]! એ સર્વ વાતમાં એમની સ્ત્રી છું તે થઈશ. માત્ર શયનકાળે
"રમ્ભા થવાનો નિષેધ છે, ચન્દ્રાવલીની પેઠે તે નિષેધ પાળીશ, ને
"એટલી વાતમાં મ્હારા એમના દમ્પતીધર્મની કળા ન્યૂન રહેશે–તે
"પણ એમણે દર્શાવેલા બોધથી એમની સાથેના જ અદ્વૈતના બળથી
"–તેમાં દોષ નથી–ગુણ નથી. આખા દેશને એમણે પોતાનું કુળ કરી
"લીધું છે, ને તેનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે છે તેમાં હું એમની આમ ધર્મ-
"પત્ની થઈશ, ને સ્થૂલ ભોગમાં વિરક્ત રહીશ! પછી સંસાર મ્હારો
"કે એમનો શો દોષ ક્‌હાડશે? ને મ્હારામાં દોષ ન છતાં સંસાર દોષ
"દેખશે તો દેખો."

"अपापेऽहं कुले जाता मयि पापं न विद्यते ।
यदि सम्भाव्यते पापमपापिन्या हि किं मया ॥[2]"

"આ મહાત્માને પ્રસંગે રંક કુમુદને આજ આટલું મનોબળ
"આપ્યું છે. કુમુદ! ત્હારામાં કાંઈ સત્ત્વ નથી. સુન્દરતા નથી, કે પવિ-
"ત્રતા નથી તેમાં આ નરરત્ન સુન્દરતા જુવે છે, પવિત્રતા માને છે, ને
"સત્ત્વ મુકે છે! ત્હારું કર્તવ્ય એટલું જ કે એની પ્રીતિને–કૃપાને–પાત્ર
"થવું, એ દીવા પેઠે પરમ જ્યોત ધરે તેને માટે એમની વાટ સકોરવી,
"ને એમાં તેલ પુર્યાં કરવું! એટલો નિર્દોષ અધિકાર પામી છું તો
"તે પાળીશ."

સરસ્વતીચંદ્રને કપાળે હાથ ફેરવતી ઉંચે જોઈ ધીરે સ્વરે ગાવા લાગી;

---

૧. कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी
भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा ॥
मनोनुकूला क्षमया धरित्री
गुणैश्च भार्या कुलमुद्धरन्ती ॥

૨. જુના શ્લોક ઉપરથી.

"આકાશના ચંદ્ર! આ ચંદ્ર ત્હારાથી વધારે છે!

"મ્હારે માટે આવું તે આનું વ્હાલ છે,
"મ્હારે માટે આવા તે આના હાલ છે!
"પુરો શ્રીમાન ને વિદ્વાન આ
"મ્હારી પ્રીતિમાં થયો બેહાલ આ!
"મને સુઝતાં નથી માતા ને પિતા,
"ત્યજ્યા મ્હારે માટે એણે તો પિતા!
"ત્યજી લક્ષ્મી, ત્યજ્યાં ગૃહમિત્રને,
"શોધી એકલી રંક કુમુદને!
"એને માટે ઇચ્છું તે ઓછું પડે,
"એને માટે શોધું તે ના જડે.
"ચંદ્ર! તેજ ત્હારું જડ સર્વ છે;
"મ્હારા ચંદ્રમાં ચેતન-રસ બધે!"

ગાવું બંધ કરી હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલ્યા ચાલ્યા વિના બે કલાક એ જ દશામાં બેસી રહી ને પ્રિયમસ્તકનો ભાર એના ખોળાને જણાયો જ નહી. અંતે સરસ્વતીચંદ્ર હાલ્યો, જાગૃત થયો, બેઠો થયો, ને બે જણ સ્વસ્થ થઈ નીચે ગયાં. ઓટલાને એક છેડે એ બેઠો ને બીજે છેડે કુમુદ બેઠી. કુમુદે વાત ક્હાડી.

"હવે આપણે મ્હારી વાતો કરવાની કાંઈ બાકી નથી. આપે "આપનું આયુષ્યશેષ કેવી પ્રવૃત્તિમાં ગાળવું ધાર્યું તે સમજાવો."

સરસ્વતીચંદ્ર-"ઘણા વર્ષના મ્હારા અભિલાષ સિદ્ધ કરવાનો "માર્ગ આ સ્થાને અને તમારા અદ્વૈતે જ મને સુઝાડ્યો છે. મધુરી! "મને એક વાર ક્હો-સ્પષ્ટ-અને અંતઃકરણ ઉપર વાસેલા આગળા "ઉઘાડી-કહી દ્યો કે આપણાં જીવનનો સમાગમ તમે કેવળ સૂક્ષ્મ "ઇચ્છો છો કે સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ ઉભય ઇચ્છો છો? તમે જે માર્ગ ઇચ્છશો "તેને અનુકૂળ રહી મ્હારી અભિલાષસિદ્ધિ શોધવાનું મને સુઝ્યું છે."

કુમુદસુંદરી-"જો આમ કે તેમ એ વાતને માટે અનુકૂળ માર્ગ "આપને સુઝયો છે તો આ પ્રશ્ન તેને માટે નકામો નથી?"

સરસ્વતીચંદ્ર-"જો આમ હોય તો એક માર્ગ છે ને તેમ હોય તો "બીજો માર્ગ છે. એમ બે જુદા માર્ગ જડે છે માટે પુછવાનું થાય છે."

કુમુદસુંદરી–" સ્ત્રીજનના હૃદયનો સ્વભાવ આપ સમજો છો.
" મ્હારી બુદ્ધિ અનેક નિર્ણય કરી એક નિર્ણય ઉપર આવી છે એ સત્ય
" છે; પણ સ્ત્રીનાં હૃદય દીવાની જ્યોત જેવાં છે તેનો શો વિશ્વાસ?
" અમારી બુદ્ધિઓ અમારા હૃદયના હાથમાં ને હૃદયનો દીવો પવનના
" હાથમાં. આપના જેવા સમર્થ સત્પુરુષો અમારે માટે જેવાં ફાનસ
" રચશો તેમાં અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમારા હૃદયના દીવા બળશે
" ને આપને પ્રકાશ આપશે. મ્હારે માટે કેવું ફાનસ આપવું એ આપને
" સુઝતું ન લાગ્યું માટે જ ચંદ્રકાંતભાઈને પુછવા ઉપર રાખ્યું. જ્યારે
" વ્હાણના પોતાના સ્હડ ચાલતા નથી ત્યારે વહાણવટી ખલાસીઓને
" હલેસાં મારવા બેસાડે છે. જ્યારે આપણાં સ્હડ ન જ ચાલ્યાં ત્યારે
" આપણા સન્મિત્રને હલેસાં ઉપર બેસાડવાનું મને સુઝ્યું તે કહ્યું. મને
" લાગે છે કે હવે આપને જે જુદા જુદા માર્ગ સુઝયા હોય તે સર્વ મને
" કહી દ્યો. આ વિષયમાં આપના પૌરુષ હૃદયનું તેજ ધારવાને મ્હારું
" સ્ત્રૈણ્ય હૃદય ઉત્કટ આતુર થઈ ગયું છે. પ્રિય મેઘની વૃષ્ટિને માટે
" જેમ પૃથ્વી ઉકળે તેમ આપના હૃદયમાંથી થવાની વૃષ્ટિને માટે
" હું આતુરતાથી ઉકળું છું, ને આપની વૃષ્ટિ કલ્યાણકર જ હશે એવી
" શ્રદ્ધાથી તેની ધારાઓનું મ્હારા હૃદયકમળમાં આધાન પામવાને
" માટે સજ્જ છું. રાત્રિના અંધકાર જેવા સંસારના અંધકાર આપણી
" બેની વચ્ચે અંતરાયરૂપ થયા છે તે છતાં આપની રસગર્જના એ
" અંધકારને ભેદી મ્હારા હૃદયમાં સંભળાઈ છે, ને અનેક શોકથી શ્યામ
" થયેલા મેઘના જેવા આપના તેજને હું રંક પૃથ્વી જેવી નીચેથી દેખું
" છું ![1] હવે એ પડદો ચીરી નાંખો ! આપના મનમાં જે પુરુષાર્થના
" અભિલાપ ઘણા કાળથી બંધાયા છે તે મ્હારા હૃદયમાં રેડી દ્યો ને
" શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિવાહફલનો ઉચ્ચગ્રાહ–આપ દ્યૌ ને હું પૃથ્વી–તે
" સિદ્ધ કરી દ્યો ! ઓ મ્હારા પ્રિયતમ પ્રિય ! આપની જે કુમુદ સ્વ-
" ભાવે રંક, અજ્ઞાની ને લજ્જાશીલ છે તે આ સ્થાનના કોઈ સત્ત્વોને
" બળે આજ આપની પાસે બલવતી, પ્રબુદ્ધ, અને ધૃષ્ટ થાય છે !"

---

૧. વિશ્વમ્ભરા પ્રિયતમા પ્રિયમેઘ કાજ
આતુર સજ્જ થઈ ઉરથી ઉકળે છે;
આ અન્ધકાર યમતુલ્ય પડ્યો જ વચ્ચે;
દેખે ન મેઘ અવનિ, અવનિ ન મેઘ.
એ મેઘ ત્હોય પુરુષાર્થ ઘણો રચે છે,
ઉરે જમાવી રસ, ગર્જનને કરે છે. (પછીને પાને અનુસંધાન છે)

સરસ્વતીચંદ્ર-" અવશ્ય આ સ્થાનનો અને થયેલાં સ્વપ્નોનો
" પ્રભાવ તમને આ નવી પ્રકૃતિ આપે છે! અથવા સિદ્ધાંગનાઓએ
" સ્વપ્નમાં આપેલા અદ્વૈત-વસ્ત્રના છેડા તમને આ સૂક્ષ્મ પ્રીતિની
" વિકાસ-અવસ્થાનો અનુભવ આજના પરિપાક પામેલા જાગૃતમાં
" આપે છે!"

કુમુદસુંદરી-" જે હો તે હો! આપ હવે આપના મનોરથ મને
" કહી દ્યો કે એ મનોરથની ધરીએ જોડવાના બે અશ્વને સ્થાને આપણે
" બે તરત જોડાઈ જઈએ. આપના હૃદયમાં મારું હૃદય પ્રવેશ કરે છે
" તેને માટે દ્વાર ઉઘાડાં મુકો!"

સરસ્વતીચંદ્ર-" મધુરી પ્રિયા! એમ જ છે તો સાંભળ. મ્હારી
" જનની જેને આપણે સિદ્ધરૂપિણી જોઈ તેની પાસેથી અને મ્હારા
" પિતામહી પાસેથી મને મળેલું દ્રવ્ય હું મુંબાઈ છોડતી વેળા ચન્દ્ર-
" કાંતને આપતો આવેલો છું. એ તેમનું શુદ્ધ સ્ત્રીધન તેમના દાયાદ-
" રૂપે હું પામેલો છું. કુમુદની સુન્દર મૂલ્યવતી છબી એને માટે કલ્પેલા
" રંગભવનમાં રાખી અને એને આપવાની મુદ્રા વિશેષ વ્યય કરી
" તૈયાર કરાવી તે આ દ્રવ્યના પ્રતાપથી. એ છબી મુંબાઈમાં રહી,
" અને તે પ્રતિકૃતિની પ્રકૃતિરૂપ કુમુદને જ આજ હું આમ નવીનરૂપે
" પામું છું. એ તને આપવાની મુદ્રા સુવર્ણપુરથી નીકળ્યા પછી એક
" દુઃખી વણિકને દ્રવ્યવાન કરવાને મ્હેં પ્હેરાવી દીધી છે અને કુમુદને
" માટે આ સિદ્ધાંગનારૂપ થયલી શ્વશુર-જનનીએ આપેલી ચિન્તા-
" મણિ મુદ્રા જ તેમની પૌત્રીને આપવાને મ્હારી પાસે શેષ રહી છે."

એ ગર્જના કરી પ્રતિધ્વનિને શુણે છે,
ને કૃષ્ણકાય યમ સઉ શુણતો ધ્રુજે છે.
શુણી પતિતણી ગભીર જ વીરહાક,
આલ્હાદ પૃથ્વી ધરતી ત્યજતી વિષાદ;
અત્યન્ત તેજ રસશ્યામ ધરે પયોદ;
તે પૃથ્વીનો પ્હોંચતું ચૉરી પટ અન્ધ સન્ધો!

—સ્નેહમુદ્રા. કાંડ ૯૨ (શ્લોક ૩૮-૪૦)

૧ अन्यदाभूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषिताम् ।
पराक्रमः परिभवेः वैयात्यं सुरतेष्विव ॥–માઘ.

૨. વારસ.

કુમુદસુંદરી–“ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના એ સ્થૂલ પ્રસાદ જાતે આમ
“ છુટા પડ્યા તે કેવળ–સૂક્ષ્મ પ્રીતિને ઉચિત જ થયું છે. હવે આ
“ કન્યાઓમાં જ આપણી સ્થૂલ સમૃદ્ધિની સમાપ્તિ રહે તેમાં ચન્દ્રા-
“ વલીમૈયાએ જીવાડેલી કુમુદના જીવનનું પરિપૂર્ણ સાફલ્ય છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર–“ કુમુદ–કુમુદસુંદરી! સિદ્ધ પ્રીતિના અદ્વૈતને બળે
“ ઘડીમાં તમને તું કહું છું ને ઘડીમાં તમે કહું છું. ઘડીમાં કુમુદ કહું
“ છું ને ઘડીમાં કુમુદસુંદરી કહું છું! ક્રમ વિના આમ ઘણુંક અર્થ
“ વિનાનું મ્હારાથી અને તમારાથી બેથી બોલાઈ બકાઈ જવાય છે[1]
“ તે ભાગ બાદ કરી બાકીનું સમજી સંગ્રહી લેજો. આજ સુધી અનેક
“ વિચારો મનમાં ઘોળાયાં કરતા હતા તેમને સ્થાને હવે એક વિચાર
“ પરિપાકદશામાં આવતો જાય છે–તેમાં તમે મ્હારાં સહધર્મચારિણી
“ થશો એવી શ્રદ્ધા થઈ છે. મ્હારી જનનીએ ને માતામહીએ મળી
“ મ્હારે માટે ચાર લક્ષ રુપીઆ મુકેલા હતા તેના વ્યાપારાદિ સાધ-
“ નથી મ્હેં આજ લગભગ ૭ સાત લક્ષનો સુમાર વધારા સહિત કરેલો
“ છે. એ સર્વ સંગ્રહ મ્હારા સર્વ મનોરાજ્યની સિદ્ધિને માટે પૂર્ણ નથી.
“ કાળ જતે—ચાર વર્ષે કે પાંચ વર્ષે તે સંગ્રહ મ્હારા મનોરાજ્યના
“ એક અંગને માટે બસ થશે ત્યાં સુધી ચંદ્રકાંતના હાથમાં એ વધ્યા
“ જશે, ને આપણે આ સાધુજનોમાં એકાન્ત અપ્રસિદ્ધ સૂક્ષ્મ જીવન
“ વ્યતીત કર્યાં જઈશું.”

કુમુદસુંદરી–“તે કાળપરિપાક થયે એ દ્રવ્યનું શું કરવા ઇચ્છો છો?”

સરસ્વતીચંદ્ર–“ તમારું શરીર હવે અસ્પૃષ્ટ પવિત્ર રહેશે ને તમારી
“ સૂક્ષ્મ કલ્યાણસમૃદ્ધિનું હું આસ્વાદન કરી શકીશ તે જ રીતે મ્હારી
“ એ લક્ષ્મીનું શરીર અસ્પૃષ્ટ રહેશે–તેનો વ્યય નહી થાય અને તેના
“ ઉત્પન્નનો વ્યય થશે. એ ઉત્પન્નમાંથી એક વર્ષ આ દેશમાં વિદ્વાન્
“ ધનવાન્ વ્યાપારી ઉત્પન્ન થઈ શકશે ને બીજે વર્ષે દેશની રંક પ્રજાના
“ કલ્યાણનાં બીજ રોપાશે. એમ ઉત્પન્નમાંથી વર્ષે વર્ષે વારા ફરતી
“ ચિરકાળની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. ‘બી.એ.’ સુધીની પરીક્ષામાં તરી
“ ઉતરેલા વિદ્વાનોમાંથી જેને વ્યાપારી થવાની શક્તિ અને વૃત્તિ હશે
“ એવા બુદ્ધિમાન નરોમાંથી એક જણને કંઈ નિયમો પ્રમાણે શોધી
“ ક્હાડી તેને વ્યાપારકાર્યમાં સિદ્ધ કરી શકાશે, અને એવી કલ્પના
“ છે કે આવા નરને તે સિદ્ધિને અંતે ચાળીસ હજાર રુપીઆની

---

૧. जल्पतोरक्रमेण–उत्तररामचरितम्.

“ ઓછામાં ઓછી મુડી મળે. તે નરનું શોધન થાય કે તરત તેણે આ
“ દેશમાં જ કોઈ સમર્થ વ્યાપારીઓ પાસે વ્યાપારમાં સિદ્ધ થવું અને
“ તેણે માત્ર ત્રીશ રુપીઆના માસિક વેતન—પગાર-થી પોતાના
“ વ્યયનો નિર્વાહ કરવો. આ પ્રમાણે બે વર્ષ તેણે આ દેશમાં વ્યવ-
“ હારમાં આવી રીતની કરકસરથી રહેતાં ને વ્યાપારીની કળાનું
“ ઉપાર્જન કરતાં શીખવું. તે પછી તેણે ત્રણ વર્ષ યુરોપમાં કે અમે-
“ રિકામાં અથવા બે દેશમાં મળી ગાળવાં ને ચાળીશ હજારની મુડીના
“ વ્યાજમાંથી એ દેશોમાં તેણે નિર્વાહ કરવો અને વ્યાપારકળામાં
“ નિપુણ થવું. તે પછી પૃથ્વીના બીજા કોઈ ભાગમાં એક વર્ષ, ને અંતે
“ આ દેશમાં બે વર્ષ, ગાળવાં. એના સર્વ પ્રવાસનું યોગ્ય ખરચ તે આ
“ દેશમાં હોય ત્યાં સુધી માત્ર રુપીયા ત્રીશનું અને પરદેશમાં ચાળીશ
“ હજારના વ્યાજ જેટલું એને વેતન આપવું. આટલાં વર્ષ તેના પોતાના
“ ધારેલા વ્યાપારમાં સિદ્ધ થવા માટે દ્રવ્યનાં કોઈ વિશેષ સાધન,
“ અને વ્યાપારમાં સિદ્ધ થયલા પ્રતિષ્ઠિત ઇંગ્રેજ અને દેશી વ્યાપારી-
“ ઓના આશ્રય અને અભિપ્રાય,—એટલી વસ્તુઓ એને મ્હારે અથવા
“ મ્હારા પ્રતિનિધિ પુરુષોએ પ્રાપ્ત કરાવવી. આટલાં વર્ષની આટલી
“ સિદ્ધિ તે પૂર્ણ પ્રયત્નથી ને સદ્‌બુદ્ધિથી પામ્યો છે એવો નિર્ણય થાય
“ કે તેને ચાળીશ હજારની રકમ આપી દેવી અને તેનો તે સારો
“ ઉપયોગ કરી પોતાનું ને દેશનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ થાય એવો
“ આશીર્વાદ આપવો. જો આ ઉપરાંત તે નર કોઈ બીજી દ્રવ્યોત્પાદક કળા
“ કે શાસ્ત્રીય વિદ્યા પરદેશમાંથી પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હોય તો ચાળીશ
“ હજાર ઉપરાંત બીજા દશ હજાર સુધીની રકમ આપવી. આટલા
“ તપથી સિદ્ધ થયેલો વ્યાપારી આ દેશમાં અર્જુનના રથનાં સૂત્ર
“ ખેંચવામાં સાધનભૂત અને સમર્થ થશે એવી મ્હારી શ્રદ્ધા છે. પોતે
“ પારકે દ્રવ્યે સિદ્ધ થયલો વિદ્વાન્ વ્યાપારી, પોતાનું ને પુત્રાદિકનું
“ પેટ ભરી બેસી રહેનાર કે મૂર્ખ વાસનાઓની તૃપ્તિ શોધનાર કે વ્યાજ
“ ખાઈ અનાથ વિધવા પેઠે આળસુ ને મન્દ ગતિનો, જન્તુ નહી થાય
“ પણ અર્જુન પેઠે ચરતો ફરતો અને અપૂર્વ અદશ્ય અસ્ત્રો વસાવી
“ ફેંકતો થશે ને આ દેશની પાઞ્ચાલીની ને પોતાના ચારે ભાઈની
“ સમૃદ્ધિઓને ઉત્પન્ન કરનાર થશે. કુમુદસુંદરી! આવા નરો ઇંગ્રેજ
“ હનૂમાનના સમર્થ શિષ્યો થઈ દ્રષ્ટા થશે, પોતાના યુગને ઉચિત
“ નીતિ આપશે, મ્હોટી ક્રિયાઓ રચશે, જિષ્ણુ થશે, અને પોતાના

" જેવા અનેક નરોને ઉભા કરશે. મલ્લમહારાજની વેધશાળામાં અર્જુ-
" નનાં ચંચે આસન છે તે આવા નરોની ક્રિયાથી આ દેશમાં ઉભાં
" થશે. વિદ્યાથી ઋષિ, ક્રિયાથી રાજરૂપ, ને સૌમનસ્યથી ઇન્દ્ર જેવા
" લોક, આ નરોની સૃષ્ટિમાં અવતાર લેવાનું ધર્મક્ષેત્ર દેખશે. ઇન્દ્ર
" ચરનારનો મિત્ર છે, સત્ય યુગ ચરવામાં છે—સુવામાં નથી—એ
" મિત્રની અને એ યુગની પ્રાપ્તિનું બીજ આવા વિદ્વાન્ ધનવાન્
" પુરુષોના ઉત્ક્રમથી થશે એવી મ્હારી શ્રદ્ધા છે."

કુમુદસુંદરી—" જ્યારે આપના ૭ સાત લક્ષ અધુરા લાગે છે ત્યારે
" પચાસ હજારની રકમમાંથી તે શી રીતે આ નર આવા થશે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" એ પચાસ હજાર તો એમને માત્ર રથ આપશે પણ
" એ રથમાં બેસી પોતાની સિદ્ધિને બળે એ લોક કાળક્રમે પચાશ
" લક્ષ વસાવી શકશે. કુમુદસુંદરી ! એ લોકના યોગ અને પરાક્રમ આ
" દેશને કલ્યાણકારક નીવડશે. દ્રવ્યવાન્ અપંડિતો, રંક પંડિતો, અને
" દ્રવ્યવાન્ અને એકલપેટા હાથપગ વિનાના વિદ્વાન્ અદ્રષ્ટાઓ–એ
" સર્વને સ્થાને આ માર્ગથી જ આ દેશમાં અર્જુનનું વીર્ય સફલ થશે.
" અનેક લોકને દ્રવ્ય કમાવાને માર્ગ સુઝતા નથી તેને આવા દ્રષ્ટાઓની
" દૃષ્ટિ અને ક્રિયા ખાતાપીતા અને જોતા કમાતા કરશે. મ્હારી ટુંકી
" લક્ષ્મીની મર્યાદાને લીધે માત્ર બબે વર્ષે આવો એક જ નર નીવડી
" શકશે તે તો ઈશ્વરની ઇચ્છા ! પણ જે ઈશ્વર મને આટલા વિચાર
" સુઝાડે છે તે આટલા બીજથી બીજાઓને અનેકધા વિશેષ સમર્થતા
" આપશે. બાર વર્ષમાં આવા ૭ પુરુષો નીવડશે. તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી
" પરદેશની કળાઓને અને વિદ્યાઓને આણશે તેની સાથે જ આ
" દેશનો ધનંજય પોતાની દૃષ્ટિ, જય, અને વિભૂતિનું દર્શન
" કરાવવા માંડશે."

કુમુદસુંદરી—" એ કાર્યમાં મ્હારો ધર્મસહચાર કેવી રીતે
" કામમાં લાગશે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—" પારદેશીય રસસામગ્રી લેઈ આવેલાઓને માટે
" સુલભાઓ ઉભી કરવી એ મ્હારી કુમુદનું કામ–તે ભાવી કાળમાં
" વિચારીશું. હવે એક વર્ષે આવા નરો ઉત્પન્ન કરવા તો બીજે વર્ષે
" મ્હારી ટુંકી લક્ષ્મીના ઉત્પન્નનું શું કરવું તે સાંભળ. વૃદ્ધોની વૃદ્ધા-
" વસ્થાનો આધાર તેમનાં યુવાવસ્થ પુત્ર–વધૂઓમાં છે; બાલકોનો
" આધાર તેમનાં યુવાવસ્થ માતાપિતામાં છે; રાજ્યનો આધાર પણ

"યુવક પ્રજાનાં સામર્થ્ય અને સન્મતિમાં છે. ચારે આશ્રમનો આધાર
"જેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે તેમ સર્વ અવસ્થાઓનો આધાર યુવાવ-
"સ્થા ઉપર છે. તે જ ન્યાયે અને તેથી અધિક ન્યાયે એ સર્વ અવ-
"સ્થાઓનું ને સર્વ પ્રજાનું કલ્યાણ દેશના વિદ્વાનો ઉપર છે ને વિદ્વાનોનો
"આધાર તેમની યુવાવસ્થાના સાફલ્ય ઉપર છે. જો આપણે તેટલા
"સાફલ્યનાં બીજ રોપી શકીશું તો સર્વ વૃક્ષો જાતે સમૃદ્ધ અને બલવાન્
"થશે. ઈંગ્રેજ લોકે ઘણી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી, ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી, અને અનેક
"નીતિધર્મના વિચારના દોહનને અંતે, આપણા વિદ્વાનોની જે વાડી આ
"દેશમાં ઉભી કરી છે તેના માળીનું કામ આપણે કરીશું. આપણે આપણાં
"સૂક્ષ્મ જીવનની લોકયાત્રા આ વિદ્વાનોનાં મન્દિરોમાં ને ઝુંપડાંઓમાં
"કરીશું. એ લોકનાં ગુપ્ત અને પ્રકટ સ્થાનોમાં અને હૃદયોમાં આપણે
"આપણી બેની પરિવ્રજ્યા કરીશું અને એ ક્ષેત્રોમાંના અંતરાત્માની
"સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ગતિને જોઈ લેઈશું. આપણા પુરુષવિદ્વાનોમાં હું ફરીશ,
"ને તેમની સ્ત્રીઓમાં તું ફરજે. તેમની સ્ત્રીઓના આધિ, વ્યાધિ,
"અને ઉપાધિ તું જોઈ લેજે ને તેમના સ્વામીઓના આધિ વ્યાધિ
"ઉપાધિ હું જોઈ લેઈશ. આપણે તે બે વર્ગનું તેમના કલ્યાણ માટે ને
"દેશના ઉદ્ધાર માટે સંયુક્ત સખીકૃત્ય કરીશું. પિતામહપુરમાં જે પ્રતિ-
"બિમ્બ જોયાં તેના મૂળ પદાર્થ આપણે જોઈ લેવા. તે પછી તેમનાં જે
"ઘરમાં જેવાં દુઃખ હોય તે નષ્ટ કરવા આપણે તેમને શક્તિ આપવી."

"એમની સ્ત્રીયો પંડિત થાય, રસજ્ઞ થાય, કુટુમ્બપોષક થાય,
"સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન અને સુન્દર થાય, યોગ્ય-
"તાના પ્રમાણમાં કુટુંબબંધનમાંથી તેઓ મુક્ત—સ્વતંત્ર થાય ને તે
"મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખ ઈચ્છાઓ અને ક્લેશમાંથી
"છુટી એ કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની
"બને, કુટુંબના બાળકવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધ વર્ગની
"કલ્યાણવાસનાઓને તૃપ્ત કરેઃ–એવા માર્ગ શોધવા ને લેવા તે મહા-
"કાર્ય ગુણસુંદરીની પ્રિયપુત્રી નહી કરી શકે તો બીજું કોણ કરી
"શકશે ? એ કાર્યને માટે બબે વર્ષે આપણે પચાશ હજાર રુપીયાના
"યોગ્ય ભાગ ખરચી શકીશું ! તે છે તો ઓછા–પણ ચલાવી લેઈશું."

કુમુદસુંદરી—"આપણી સ્ત્રીયો કુટુંબને પરવશ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"એટલા માટે જ હું વિદ્વાન્ સ્વામીઓની
"સ્ત્રીયોને આ આશ્રય આપવા ઈચ્છું છું—કે સ્વામીને શક્તિ આપીએ

" તો તે સ્ત્રીને આપે. સ્ત્રીને રસોડામાંથી અને ગૃહકર્મમાંથી મુક્ત કર-
" વાનાં સાધન વિદ્વાન્ સ્વામીને હોય તો તે સ્ત્રીને મુક્ત કરે, માટે તું
" જે સ્થાન યોગ્ય ગણે ત્યાં સ્વામીને હું આવાં સાધન આપીશ ને
" સ્ત્રીને તે સાધનનો ઉપયોગ કરી ઉચ્ચ જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની
" શક્તિ ને વૃત્તિ તું આપજે."

કુમુદસુંદરી—"ગૃહનું વૃદ્ધ મંડળ આ વાતનો તિરસ્કાર કરશે ને
" ઇતર મંડળ આ સ્ત્રીની ઇર્ષ્યા કરશે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"એ સર્વમંડળને પણ આ સાધનનો લાભ મળે
" તો તેમને પણ આવા જીવનનો લાભ આપણે આપીશું. હું ને તું
" એકલાં આ સમારંભને માટે બસ નથી. માટે આપણા દેશમાં સમર્થ
" સ્ત્રીયો થાય ત્યાંસુધી ઇંગ્રેજોની કુલીન સ્ત્રીયોને સારા પગાર આપી
" આપણી આવી સ્ત્રીયોમાં જતી આવતી ને વાર્તાથી ને સહવાસથી
" ઉચ્ચ જીવન આપતી કરીશું. આપણી સ્ત્રીયોને ઘેર બેઠે આમ ગંગા
" પ્રાસ કરાવીશું ને એ સ્ત્રીયોને પણ ધીમે ધીમે ગૃહકાર્યથી મુક્ત કરી
" બ્હાર ક્હાડીશું ને પરદેશની ને આપણા દેશની પંડિત સ્ત્રીયોને એકઠી
" કરવાનાં ને બોધ અને રસ આપવાનાં સ્થાન રચીશું. આપણી વિધ-
" વાઓને આવા નવા ઉપદેશક ઉદ્યોગને માટે પાળી, પોષી, શક્તિ-
" મતી પરિવ્રાજિકાઓ કરીશું. આ વાડીમાં કાળક્રમે આપણી બાળ-
" કીયો ઉત્સાહ માનતાં શીખશે ને તે બાળકીયો નવા યુગની તરુણીયો
" થઈ જાતે જ આ સમારંભનો ભાર ઉપાડી લેતાં શીખશે. કુમુદ ! આ
" કાર્યમાં ત્હારા વિના હું કાંઈ કરી શકું એમ નથી. સ્ત્રીયોમાં આવા
" કાર્યને અર્થે પણ પુરુષ ભળે તો લોક અનાચાર ગણે અને તેની
" સાથેજ એ સમારમ્ભ ઉપર અશ્વત્થામાનો ભાર ઉછળી પડે ને
" સર્વ વાત ભાગી જાય."

કુમુદસુંદરી—"આ સ્થાનની સાધ્વીઓ તેમાં ન ભળે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"સંસારને ભ્રષ્ટ ગણી તેઓ તેનાથી દૂર ર્‌હે છે ને
" તેનો સંસર્ગ તેઓ ઇચ્છતી નથી. આ વિચાર કંઈ ખોટો છે ? આપણું
" સ્થૂલ વરણવિધાન સંસારમાં પુનર્લગ્ન ગણાય ને તેની સાથે જ
" આપણો પોણો સમારંભ ભાગી નાંખવા જેવી આપણી અપકીર્ત્તિ
" થાય–ને તેને સટે સાધુઓ તો આપણા મનઃસંયોગને જ લગ્નરૂપ ગણે
" છે. એ સાધુઓથી સંસાર દૂર ર્‌હે તે જ સારો ! નીકર શંકાપુરીએ
" બિંદુમતી ઉપર દૃષ્ટિ કરી ને આપણી ગણના કરી તેવી દૃષ્ટિ ને તેવી

"ગણનાનાં પાત્ર આ સાધુજન થાય તો અનેક યુગોના કાલવિવર્ત
"વચ્ચે અખંડ રહેલો આટલો દીપ હોલાઈજાય ને તે મહાઅનર્થ થાય.
"માટેજ મ્હેં આપણાં જીવનની વ્યવસ્થા કલ્પી છે. વળી જુવો. આ
"સમારંભને માટે આપણા શાસ્ત્રીપુરાણીઓને આપણે સંસ્કારોથી
"અને દ્રવ્યથી સંભૃત કરીશું અને ઘેરેઘેર તેમની દ્વારા આર્ય સંસ્કા-
"રોને પ્રવર્તાવીશું. પાશ્ચાત્ય દેશની કુલીન વિદૂષી સ્ત્રીયોના અને
"આ દેશના શાસ્ત્રીપુરાણીયોના, જળ અને અગ્નિ પેઠે અંતરપટથી
"સહવાસ પામતા, સંસ્કાર આપણાં કુટુંબોની આગગાડીઓને નવી
"સંગત ગતિ આપશે. આપણે આવાં એન્જીન આવી ગાડીઓમાં
"જોડીશું ને સડકો ને સ્ટેશનો બાંધી આપીશું. આપણાં કુટુંબો આ
"સડકો ઉપર થઈને નવા નવા જ્ઞાન–પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરશે, નવી
"કલાઓ પામશે, અને નવી સમૃદ્ધિઓ પામશે. જે કથાપુરાણો ઉપર
"આજ તેમની માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં તેમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિઓ
"પડશે અને પિતામહપુરમાં જોયેલા નાગલોકના મણિ અને વિષ
"ઉભયનાં સત્વ તેમને શુદ્ધ આર્યજીવન આપશે ને અશ્વત્થામાના
"રાફડાઓ ઓગળવા માંડશે. જે પાશ્ચાત્યોની પરિણામ પામેલી
"બુદ્ધિના ઉગ્ર સૂર્યપ્રકાશ આગળ તેમનાં નેત્ર ઘુવડનાં જેવાં થઈજાય
"છે તે પ્રકાશનું મન્દ સુધાકરસ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય ચન્દ્રમુખીઓ આપણા
"લોકમાં અમૃતકિરણોદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવશે. બાળક, સ્ત્રી, તરુણ, અને
"વૃદ્ધ–સર્વે વર્ગોના કલ્યાણના માર્ગ આ સાધનોથી આપણે યાવદા-
"યુષ્ય શોધ્યા જઈશું. આ પ્રયોગ રાજનગરમાં આરંભી ધીમે ધીમે
"સર્વ જનપદમાં–જીલ્લાઓમાં ને દેશી રાજ્યોમાં–આપણે વડની વડ-
"વાઈઓ પેઠે વિસ્તારીશું. હું તેમાં સર્વના ઉત્કર્ષનાં બીજ જોઉં છું.
"આપણે જોયેલા અનેક ચિરંજીવોના આશય આપણા લોકના સંસા-
"રમાં આમ સાકાર થશે. કુમુદ ! બબ્બે વર્ષે પચાશ હજારની રકમ આ
"મહાકાર્યને માટે આખરે ઓછી પડશે પણ તરત તેથી સારો આરમ્ભ
"થશે. કુમુદ ! આ વાત એકલો સરસ્વતીચંદ્ર કરી શકે એમ નથી.
"એમાં તો સિદ્ધાંગનાઓએ સંસ્કારેલી કુમુદનો જ અદ્વૈતયોગ જોઈએ.
"આ આપણાં જીવનનો મ્હારી હાલની ટુંકી લક્ષ્મીવડે સાધવા યોગ્ય-
"મુદિત આશય તને કહી દીધો."

કુમુદસુંદરી–"આપની પાસેની લક્ષ્મીને ઓછી ગણી આપે આ
"અભિલાષ બાંધ્યો છે; પૂર્ણ અભિલાષ સિદ્ધ કરો તો તેમાં કેટલું
"સાધન જોઈએ ને કેટલા અભિલાષ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકો ?"

"મુક્ત રાખી તેમની સ્ત્રીઓ અને બાળક સહિત આયુષ્ય ગાળવાની
"અનુકૂળતા કરી આપવી. સુન્દરગિરિ ઉપર જે ત્રણ મઠની રચના છે
"એવાં જ ત્રણ રમણીય ભવન એવી જ વ્યવસ્થાથી આ સ્થાનમાં
"રચવાં. એ ભવનમાં રહેવાનાં અભિલાષી સ્ત્રીપુરુષોને તેમાં રહેવાના
"અધિકારના કાંઈક નિયમ કરવા. ઇંગ્રેજી પાઠશાળાંઓની છેલ્લી
"પરીક્ષામાં તરી આવેલા વિદ્વાનો અને પરીક્ષા લેઈ શોધી ક્‌હાડેલા
"શાસ્ત્રીઓ, વૈદ્યો, અને કારીગરો—એ સર્વમાંથી પ્રતિવર્ષ અમુક
"સંખ્યાને આ ભવનમાં વાસ આપવો. વિહારભવનમાં દમ્પતીઓ
"વસે, કુમારભવનમાં સ્ત્રી વિનાના પુરુષો, અને સ્ત્રીભવનમાં વિધ-
"વાઓ અને—કાળ જતે આ દેશમાં વ્યવસ્થિત થાય તો—કુમારિ-
"કાઓ ને પરિવ્રાજિકાઓ વસે."

કુમુદસુંદરી—"એમણે ત્યાં વસીને શું કરવું ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"વિદ્વાનોએ ને શાસ્ત્રીઓએ પોતાનાં સર્વ આયુષ્ય
"આ ભવનમાં ગાળવાં. તે કાળમાં એક પાસથી તેમણે આપણાં વેદ,વેદાંત
"શાસ્ત્રો, સાહિત્ય, પુરાણો, ધર્મો, આચારો, અને બીજી જે જે અક્ષરરૂપે
"કે આચારરૂપે વ્યવસ્થાઓ ને રૂઢિઓ આ દેશમાં પૂર્વે કે હાલ પ્રવર્ત્તી
"કે દેખાઈ છે તેનું શોધન કરવું. આપણા લોકમાં તેમણે ફરવું, જોવું,
"અને સર્વ પ્રજાના અનુભવોનું તેના મૂળથી મુખસુધીના પ્રવાહ પર્યંત
"તારતમ્ય ક્‌હાડવું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના શોધ અને વિચારોનો પણ
"આમાં ઉપયોગ કરવો. પક્ષવાદનો ત્યાગ કરી આ વિદ્વાનોએ સત્ય-
"શોધન કરવું. સર્વ પક્ષ અને સર્વ સંપ્રદાય જાણી લેવા પણ પોતાની
"દૃષ્ટિ તત્ત્વ અને નિષ્પક્ષપાત સત્ય નિર્ણય ઉપર રાખવી, પિતામહ
"અને અશ્વત્થામાના ગુણદોષ શોધવા, રાફડાઓમાં પેસી તેમના
"ગુણદોષ જોવા, તેમ તેમાંની પ્રકાશમયી નલિકાઓમાં પ્રવેશ કરી
"સર્વ ભાગ ધીમે ધીમે જોવા, નાગલોકનાં મણિ ને વિષ ઉભય જોઈ
"લેવાં અને આ દેશના સર્વ યુગોમાં, સર્વ સ્થાનોમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ
"ને નિવૃત્તિઓ થઈ છે તેનું શોધન સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી કરી લેવું. આ
"દેશની અર્વાચીન અવસ્થાનાં સાંસારિક અને રાજકીય સર્વ અંગ
"તેમણે જાણી લેવાં અને દેશની સર્વતઃ ચિકિત્સા કરી ભવિષ્યને
"માટેનાં ઔષધનું શાસ્ત્ર ખડું કરવું. પિતામહના શરીરમાં પેઠેલા
"અર્જુનના શર કેમ છુટે, પિતામહનું તેજ લોકમાં કેમ પ્રસાર પામે,
"અશ્વત્થામાના રાફડામાં તે શર કેમ જાય, પ્રકાશમયી નલિકાઓનો

" નાશ કર્યા વિના અશ્વત્થામાએ બાંધેલા રાફડાઓ કેવી રીતે ઓગળે
" ને અસંખ્ય હાલતા ખડકો અને તેમની વચ્ચેના ચીરાઓને સાંધવાની
" કેમ વ્યવસ્થા થાય, નાગલોકનાં મણિ અને વિષનો કેમ પુનરુદ્ધાર
" થાય, નાગલોક અને તેમની વડવાઈઓમાંથી આપણને પોષણ અને
" શક્તિ કેમ મળે ને તે લોકની ને તેમની સૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કેમ થાય,
" અર્જુનદેવ અશ્વત્થામાના મસ્તિકમાં તેનો મણિ પાછો કેમ મુકે,
" અને અશ્વત્થામાનાં બ્રહ્મશિરોસ્ત્રની સમૃદ્ધિ આપણે કેવી રીતે
" પ્રાપ્ત કરવી: આ સર્વ વિષયના ઉંડા શોધ ને પ્રયોગ કરવા—આ
" આપણાં ભવનના વિદ્વાનોનું એક કર્ત્તવ્ય."

કંઈક વિશ્રાન્તિ લેઈ વળી સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા લાગ્યો: "કુસુદ-
" સુંદરી! આટલુંબસ નથી. આપણા દેશમાં ચાલતા સર્વ લોકપ્રવાહોનાં
" સ્વરૂપ અને ગુણદોષ જાણી લેવાં અને પરદેશની—આખી પૃથ્વીની-
" મહાપ્રજાઓના પ્રવાહો અને પ્રધાનપણે ઈંગ્રેજ લોકના પ્રવાહ પણ
" સમજવા, એ આ સ્થાનના વિદ્વાનોનું બીજું કર્ત્તવ્ય. આખી પૃથ્વીમાં
" આજ પાંડવોના રથ ફરે છે ને તેનાં ચક્રના સર્વ આરાઓમાંથી
" ને ભાગમાંથી ને તસુએ તસુની ગતિમાંથી નવાં શાસ્ત્રો, નવા શોધ,
" નવા પદાર્થ, અને નવાં સુખદુ:ખ પળે પળે પ્રકટ થાય છે. સર્વ
" લોકની ને પ્રજાઓની શરીરસંપત્તિઓ, સાંસારિક અને રાજકીય
" વ્યવસ્થાઓ, ધર્મની સંસ્થાઓ, અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શક્તિયો, આ પાંડ-
" વોના ઘોડાઓના ખોંખારા અને ખરીયો સંભળાતાં ધ્રૂજે છે, બદલાય
" છે, ને નવીન રૂપ પ્રકાશ ધરે છે. આ રથની સાથે ન દોડતી પ્રજાઓ
" પાછળ પડે છે, ભુખે મરે છે, બુદ્ધિહીન થાય છે, બળહીન થાય
" છે, પશુ જેવી થાય છે, માટી જેવી થાય છે, નષ્ટ થાય છે—ને
" અર્જુનના દાવાગ્નિમાં ખાંડવવન પેઠે બળી મરી નષ્ટ થાય છે! એ
" સર્વ ચમત્કારોનાં બીજ અને પ્રક્રિયાઓ આપણાં ભવનના વિદ્વાનોએ
" પ્રાપ્ત કરવાં, ને આ પ્રાચીન દેશના કલ્યાણયોગને માટે પ્રાચીન
" નવીન યોગવિદ્યાથી એવો પ્રયોગ રચવો કે આ દેશ ખાંડવવનમાં
" બળવાને સટે અર્જુનને પ્રિય થાય ને એના રથ ઉપરના કપિ-આદિ
" સત્ત્વોના ધારેલા જયધ્વજોનો ધારક થાય."

" વિદ્વાનો અર્જુનનાં અસ્ત્રનું સંપાદન કરે તેને માટે આ ભવનોમાં
" આપણે પુસ્તકશાળાઓ રાખીએ, પ્રયોગશાળાઓ—Laborato-
" ries–ની સામગ્રીઓ સંપૂર્ણપણે ભરીએ, કારીગરોની પ્રાચીન કલા-
" ઓના જીર્ણોદ્ધારને માટે અને નવીન કલાઓની પ્રાપ્તિને માટે નકુલ-

" દેવના સર્વ સંગ્રહના સર્વ ભંડાર વસાવીયે, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના
' વ્યવહારમાં નિપુણ થવાને પૃથ્વીમાં વપરાતા સર્વ પદાર્થોના નમુના
" આણીયે, અને પૂર્વ–પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભળવાને માટે અંહીના
" અને બ્હારના વિદ્વાનો અને અનુભવીઓ આ દેશને માટે જે જે
" વસ્તુનો સંગ્રહ ઉચિત ગણે તે સર્વ વસ્તુઓ આ આપણાં ભવનમાંના
" વિદ્વાનોના હાથમાં આપણે આપીએ: આ સર્વ આ સ્થાનમાં આપણું
" કર્ત્તવ્ય થાય એ મ્હારી કલ્પના અને એ વિદ્વાનો તે વસ્તુઓમાં અને
" કાર્યોમાં આપણે ખરચેલાં દ્રવ્યનો વ્યય સફળ કરે એ તેમનું ત્રીજું
" કર્ત્તવ્ય. આ સામગ્રીશાલા સંભૂત કરવી એ મહાન્ વ્યયનું કામ."

" આ વિદ્વાનોને અને કારીગરોને યોગ્ય શિક્ષણ, અનુભવ, અને
" શક્તિ આ દેશમાંની અન્ય શાળાઓમાંથી જેટલાં મળે એટલાં મેળવી
" રહે તે પછી આ આપણા ગામમાં રહેવાનો અધિકાર આપવો. તેમને
" નવા ગુરુ આપવાનું કામ માથે લેવાનું કામ આપણે રાખવું નહી. પણ
" તેઓ પોતાના વિષયમાં જાતે સ્વતન્ત્રતાથી ને સ્વાશ્રયથી પ્રવૃત્ત થઈ
" શકે એટલી વિદ્યા અને બુદ્ધિ તેમને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમના પોતાના
" બળથી ને ઉત્સાહથી વેલા પેઠે વધવાને માટે વૃક્ષના જેવો જ આશ્રય
" આ સ્થાનમાં આપવો. આ સ્થાન આપણા કેવળ વિદ્યાર્થીઓ માટે
" નહી, પણ શાસ્ત્રોના પાયા બાંધનાર અને લોકવ્યવસ્થાનો રથ રચનાર
" વિદ્વાનોને માટે જ સમજવું."

" એ વિદ્વાનોને આપણે આ ભવનમાં સુન્દરગિરિના ત્રણ મઠોની
" વ્યવસ્થાથી રાખી તેમને, જીવતા સુધી જઠરાગ્નિને માટે ને વિદ્યાને
" માટે દ્રવ્ય કમાવાની ને કુટુંબપોષણની અને કુટુંબક્લેશની ચિન્તા-
" માંથી મુક્ત રાખવા. આટલાથી આર્ય દ્વિજલોકના જેવાં સંતોષ અને
" ધૈર્ય જેને હોય નહી તેને માટે આ ગામ નથી વસાવવું. असंतुष्टा द्विजा
" नष्टाः। આ વાસમાં આવા સંતોષથી આવાસ શોધે તે આપણો દ્વિજ!
" તેને, તેની સ્ત્રીને, અને તેનાં બાળક સંસારમાં પડે ત્યાં સુધી તેમને
" માટે આ ગામમાં ગૃહ–રચના રાખવી, ભોજન અને વસ્ત્રની વ્યવ-
" સ્થા રાખવી, વ્યાયામસ્થાન, વિશ્રાંતિસ્થાન, વિનોદસ્થાન, શયન-
" સ્થાન, અને સમાગમસ્થાન, તેમની સર્વની ઉન્નતિને માટે, નિયમ-
" સર રાખવાં. તેમનાં માતાપિતા વૃદ્ધ કે અશક્ત હોય ને બ્હાર રહેતાં
" હોય ત્યારે તેમનાં ભોજન ઔષધાદિક સેવાની વ્યવસ્થા સારુ યોગ્ય
" દ્રવ્ય આપવું ને શરીરસેવાને માટે પુત્રાદિકની તેમને આવશ્યકતા

" હોય તો તેટલો કાળ આ આપણા ગામના રોગાશ્રમમાં આવી રહે;
" આપણાં માણસ તેમની સેવા કરે, ને આ આશ્રમમાં વસતાં તેમના
" બાળક તેમની પાસે કાળક્ષેપ વિના જતાં આવતાં રહે. આ અહીં
" રહેનાર વિદ્વાનો અને તેમનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક વ્યાધિગ્રસ્ત થાય તો
" તેમણે પણ એ જ રોગાશ્રમમાં રહેવું. તેમનાં બાળકને વિદ્યાદાન પણ,
" વિદ્વાન જીવતા સુધી અને તે પછી બાળક મ્હોટાં થતાં સુધી, અમુક
" મર્યાદામાં આ સ્થાનમાં જ અપાય. જ્ઞાનનિયમ ભોજનાદિકમાં આ
" આશ્રમમાં પળાય પણ તે વિના બ્હારની સૃષ્ટિથી આ વિદ્વાનો સકુટુંબ
" દૂર રહે. માત્ર વર્ષમાં અમુક માસસુધી પોતાના અવલોકન માટે
" ને લોકના બોધ, દૃષ્ટાંત, અને કલ્યાણને માટે આખા ભારતવર્ષના
" પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ પ્રદેશોમાં તેઓ પરિવ્રજ્યા કરી આવે. આ કાળમાં
" બ્હારની સૃષ્ટિ સાથે યથેચ્છ પણ અનિન્દ્ય વ્યવહાર રાખે. તેમનાં
" બાળક યોગ્ય વયનાં થઈ સંમતિ આપે ત્યાં સુધી તેમને અહીંના
" આશ્રમીઓ વિવાહમાં યોજે નહી તો તે બાળકોનાં લગ્નને માટે
" તેમના વેતનમાં જન્મપર્યંત વધારા કરવા."

"આ વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, ને કારીગરોને આટલા સ્વાર્પણથી આ
" સ્થાનમાં રહેવું ઇષ્ટ હોય તો તેમને માટે ઉક્ત પ્રકારે જે વ્યય થાય
" તે નિયમાનુસાર આપણે આપવું ને તે ઉપરાંત દશથી પચાશ રુપીઆ
" સુધી માસિક વેતન તેમને જીવતા સુધી આપ્યાં જવું. ને આશ્રમમાં
" આવે તે કાળે તેમનું ઓછું વેતન નક્કી કરી યોગ્યતા વધે તેમ તેમ
" નિયમસર વધારવું. ઓછામાં ઓછા અવિદ્વાન કારીગરને દશ અને
" વિદ્વાનને પચીશ રુપીઆ આપવા. તે ઉપરાંત કેટલા વધારવા તે
" પ્રથમ ત્રણ વર્ષની સ્થિતિને અંતે એક વાર નક્કી કરવું ને દશ વર્ષને
" અંતે બીજી વાર નક્કી કરવું. એમ તે નક્કી કરેલી વધારેલી રકમ
" આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે ત્યાંથી તે દશવર્ષ સુધીની, વ્યાજ સહિત,
" એમને મરણકાળે તેમનાં સ્ત્રીપુત્રને કે પૌત્રને મળે, તે ન હોય તો
" તેમણે કરેલાં અનુમૃત્યુપત્ર–'વિલ'–પ્રમાણે આપવી, ને વિલ ન હોય
" તો આ આપણો આશ્રમ તેમનો દાયાદ થઈ લે. દશવર્ષ પછીની રકમ
" પુરેપુરી તેમને માસે માસે મળે ને તેમનાં મરણ પછી રાજ્યના ધારા
" પ્રમાણે દાયના અધિકારી હોય તે લે. દશવર્ષ પ્હેલાંની વધારાની
" રકમ તો કોઈ લોકકલ્યાણના કાર્યમાં વાપરવી. હોય તો જ તેના
" અધિકારી વિદ્વાનને કે કારીગરને હાથે જીવતાં વાપરવા દેવી."

"આ વિદ્વાનોના સમાગમસ્થાનને માટે અનેક ભવનવાળું એક
" અતિથિપુર અથવા અતિથિપરું રાખવું. તેમાં યોગ્ય પુરુષોનું આતિ-
" થેય કરવું. સર્વ પ્રકારના સંભાવિત ગૃહસ્થોને નિયમાનુસાર આ
" અતિથિભવનમાં આમંત્રણથી આપણે ખરચે બોલાવી તેમનો સત્કાર
" કરવો. તેમાં એક ભાગમાં સાંપ્રત ભક્તિમાર્ગને યોગ્ય દેવમન્દિરો
" રાખી એ મન્દિરોમાં આ દેશના ધર્મિષ્ઠ જનોનો સત્કાર કરવો. આપણા
" આશ્રમના સર્વ આશ્રિત જનોનાં માતાપિતાનાં હૃદય પુત્રવત્સલ-
" તાથી દ્રવે અને પુત્રોની કે પુત્રીઓની પાસે રહેવા ઇચ્છે ત્યારે આ
" મન્દિરોમાં તેમને વાસ આપવો ને તેમનાં બાલકના વેતનમાંથી
" તેમનું ભોજનખરચ કાળનો અવધિ બાંધી આપવું ને જે માતાપિતા
" પોતાના દ્રવ્યથી આવું ખરચ નીભાવી શકે એમ હોય તેમને ન
" આપવું. આ અવધિ ઉપરાંત માતાપિતાને વાસ આપવો ને ભોજન-
" ખરચ તેમનાં બાળકની શક્તિવૃત્તિ હોય તો તે આપે. માતાપિતા
" વિના ભક્તજનો, ધર્મવ્યવસ્થાપકો, શાસ્ત્રીયો, પુરાણીયો, સંન્યા-
" સીઓ, આદિ અન્ય સજ્જનો આ સ્થાનમાં આદરસત્કાર પામે
" અને પોતપોતાના સંપ્રદાયના મન્દિરમાં આવાસ પામે–આપણા
" આશ્રિત જનોમાંથી જેમને તેમના સમાગમનો લાભ લેવો હોય તે લે."

" વળી આ દેશની અનેક અવ્યવસ્થાનો કર્તા અશ્વત્થામા દુઃખી
" આર્યોનાં આશ્વાસન અને સદ્ગતિને માટે આ દેશની વિપત્તિઓના
" અંધકારને માથે આ મન્દિરોમાંની વીજળી પાસે ચમકારા કરાવી
" રહે છે. તે વીજળીનો ભુલ્યે ચુકયે નાશ કરવા જેવું નથી. એ વીજળી
" ઘડીકમાં આકાશમાં ચમકારા કરે છે, ઘડીક પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અને
" તેવે સમે અશ્વત્થામા ઉન્માદ છોડી શાંત થઈ અનેક ઉંડાં ગાન કરે છે
" ને દુઃખી અને અનાથ આર્યોનાં કમ્પતાં હૃદયોમાં અનેકધા અમૃત-
" વૃષ્ટિ કરે છે તે મ્હેં સુરગ્રામનાં મન્દિરોમાં પ્રત્યક્ષ કરેલું છે. કુસુદ-
" સુંદરી! આ મન્દિરોનો આવા મંગલ ભાગનો આપણે અનેકધા સત્કાર
" કરીશું અને આપણા આશ્રમના આશ્રિતો પાસે તે મન્દિરોને નવા
" સંસ્કાર અને નવા ઉત્કર્ષ અપાવીશું. આ મન્દિરોમાંના અતિથિયો
" અને આપણા આશ્રિત આશ્રમીઓનો સમાગમ તે ઉભય વર્ગ વચ્ચે
" અનેકધા પરસ્પર લાભની આપ–લે કરાવશે અને પ્રજાઓમાં નવા સંપ
" ને નવા જંપ આપશે. આપણા દેશના પાસેના અને દૂરના ભાગોના
" અનેક જ્ઞાતિયોના વર્ગ; વૃદ્ધો, યુવાનો અને બાળકો; ભાતભાતની

" જાતજાતની સ્ત્રીયો; નાતજાતના પટેલો, શેઠો, અને ગોરગોરાણીયો;
" તીર્થવાસીયો ને યાત્રાળુઓ; જુના મતનાં અને જુની ચાલનાં અને
" નવા મતનાં નવી ચાલનાં મનુષ્યો; સાધુઓ, સંન્યાસીયો, અને
" યોગીયો; આદિ અનેક વર્ગની અનુભવી અને અનુભહીન વ્યક્તિ-
" યોનો સત્કાર, એ જ મન્દિરોમાં અને તેને જોડેલી ધર્મશાળાઓમાં
" કરવો ને તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લેવું. આપણા આ સર્વ લોક
" ખાય છે પીયે છે શું અને કેવી રીતે, તેમનાં ગૃહ અને ગૃહસંસાર
" કેવી રીતે બંધાય છે અને મંડાય છે, તેમાં શી શી છત છે ને શી શી
" ખામી છે, તેઓ દ્રવ્ય તેમ વિદ્યા અને અનુભવ કેમ આણે છે, કેમ
" સુધારે છે, કેમ ખરચે છે, ને કેમ બચાવે છે, આ અને આવી આવી
" અનેક ન્હાની મ્હોટી વાતો ઇંગ્રેજ અને દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી,
" અર્થશાસ્ત્રની અને વ્યાયામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, નીતિશાસ્ત્ર અને સંસાર-
" શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, કવિ અને કારીગરની દૃષ્ટિથી, રાજકીય અને
" અને પારમાર્થિક વિદ્યાની દૃષ્ટિથી, શોધવાની છે, જોવાની છે, ચારે-
" પાસથી તપાસી લેવાની છે, રક્ષણીયમર્મમાં રક્ષવાની છે, અને વર્જ-
" નીય ભાગમાં કાપી નાંખવાની છે, દેશકાળપ્રમાણે બદલવાની ને
" સુધારવાની છે, અને ટુંકામાં અનેકધા સુવ્યવસ્થિત કરવાની છે. આ
" રંક દેશનું ધન અનેકધા નષ્ટ થયું છે, થાય છે, ને થવાનું હશે, પણ
" તે સર્વ વમળ વચ્ચે સ્વસ્થ અને નિર્ધન જીવન ગાળી જીવવાની
" કળા અશ્વત્થામાના રાફડાઓમાં વ્યાપી રહી છે તે અમૂલ્ય કળાનો
" પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી નાશ થશે તો મહાહાનિ થશે, માટે તે કળાનાં
" મર્મ પણ જાણી સાચવી રાખવાનાં છે. આ સર્વ કર્ત્તવ્યમાં આ મન્દિ-
" રોના અતિથિયોનો સમાગમ બોધક અને ફલપ્રદ થાય એ આપણા
" આશ્રમના વિદ્વાનોનું એક બીજું મ્હોટું કર્ત્તવ્ય. એક પાસથી ધનનો
" ક્ષય થાય, બીજી પાસથી ધન કમાવાની કળામાં આપણા લોક હારી
" જાય, ત્યારે ત્રીજી પાસથી નિર્ધન જીવન ગાળવાની, નિર્ધન જીવ-
" નમાં શરીર અને સંસારના ધર્મ અને મર્મ રક્ષવાની, કળા પણ નષ્ટ
" થાય તો આ દેશનું આયુષ્ય પુરું થયું સમજવું. પ્રિય કુમુદસુંદરી!
" પિતામહના શરીરમાંથી અર્જુનના શર છુટો કે ન છુટો, પણ તેમના
" કાળમાં આ દેશ સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર હતો પણ હાલ નથી. માટે
" અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થાય ત્યારપ્હેલાં તેની આવી આવી
" કળાઓનું જ્ઞાન આવા વિદ્વાનોના હૃદયમાં સ્ફુરે એ કામ કરવા યોગ્ય

" છે. આપણા લોક કહે છે કે પચાશ પોણોસો વર્ષ ઉપર આપણાં
" દાદાદાદીઓ અનેકધા રંક જીવન ગાળવા છતાં શરીરસંપત્તિમાં ને
" સુખમાં સંપન્ન હતાં એવા આજના લોકનાં માતાપિતા ન હતાં ને
" માતાપિતા હતાં એવાં આપણે નથી ને આપણે છીયે તેવી હવેની
" પ્રજા નહી થાય. નવા યુગને તેવા જીવનની કળા આવડતી નથી,
" દ્રવ્ય કમાતાં કંઈક વધારે આવડતું હશે પણ ખરચતાં ને ખોતાં વધારે
" આવડે છે ! આ શું નવા યુગની વિદ્યાએ શીખવ્યું કે નવી વિસ્મૃતિયે
" શીખવ્યું ? નવી વિદ્યાએ શીખવ્યું હોય તો તેનું આટલું વિષ આપણે
" ઉતારી દેવું જોઈએ ને નવી વિસ્મૃતિએ શીખવ્યું હોય તો સ્મૃતિનો
" જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમના આશ્રિત વિદ્વાનોનું આ
" મહાકાર્ય આપણા આ અતિથિપુરમાં અને એમની પરિવ્રજ્યાઓમાં
" જ સિદ્ધ થાય."

કુમુદસુંદરીએ એને બોલતો અટકાવ્યો. "આપના મસ્તક ઉપર
" હું છાયાઓ ફરતી દેખું છું—અશ્વત્થામાની સ્વસ્થ થયલી છાયા ને
" ભગવાન્ પરશુરામના ચરણ ફરતાં દેખું છું !"

સરસ્વતીચંદ્ર—"તમારા મસ્તક ઉપર કુન્તીમાતાનો હસ્ત ફરતો
" દેખું છું ને તેમનું ગાન મ્હારા કાનમાં આવે છે !"

કુમુદસુંદરી—"અશ્વત્થામાની છાયાથી કંઈક છેટે ભવ્ય મણિ
" કોકના હાથમાં દેખું છું "

ઉંડા વિચારમાં પડી સરસ્વતીચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો, "આ છાયાઓ તે
" આ સ્થાનનો પ્રતાપ છે, આપણાં સ્વપ્નનો આવિર્ભાવ છે. કુમુદસુંદરી !
" મ્હારો ચિન્તામણિ અને તમારો સ્પર્શમણિ આપણાં હૃદયોમાં સંધાય
" છે. જુવો ! જુવો ! આ મ્હારો અભિલાષ આ જાગૃત સ્વપ્નમાં મનો-
" રાજ્યમાં વધારે પ્રદીપ્ત થતો અનુભવું છું. મ્હારા પિતાના દ્રવ્યથી પણ
" અનેકધા અધિક દ્રવ્ય મ્હારા હાથમાં ઉછળતું દેખું છું, ને તેને લોક-
" હિતના પરમાર્થમાં વેરવા પોતાને પ્રવૃત્ત થતો કલ્પું છું ! અનુભવું છું !
" આ નવા ચમત્કારને બળે આપણા અતિથિપુરના બીજા ભાગમાં હું
" હવે બગીચાઓ અને મ્હેલો ઉઠાવું છું ! એમાં હું આ દેશના અને પર-
" દેશના મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વાનોને, કવિઓને, ગ્રન્થકારોને, શાસ્ત્ર અને
" 'સાયન્સ'ના અનુભવિ સમર્થ વેત્તાઓને બોલાવીશ, વર્તમાનપત્રોના
" અને માસિક ત્રૈમાસિક પત્રોના તન્ત્રીઓને બોલાવીશ. રાજકીય
" વિદ્વાનોને અને અધિકારીયોને, દેશવત્સલ અને દેશાભિમાન તેમ

"સર્વદેશાભિમાનિ અને સર્વલોકહિતચિન્તક મહાત્માઓને, અતિ
"સમર્થ અને અતિ શ્રીમાન વ્યાપારીઓને અને વતનદારોને, એક-
"ધર્મગુરુઓને, અનેક ધર્મવેત્તાઓને, અને સત્યશોધકોને, યોગીયોને
"અને સંન્યાસીઓને, આ સ્થાનમાં અત્યંત આદરથી હું બોલાવીશ
"અને આપણા આશ્રમીઓને તે સર્વના ગાઢ સૂક્ષ્મ સમાગમનો લાભ
"અપાવીશ. આ દેશમાંથી પરદેશમાંથી, આર્યોમાંથી, અનાર્યોમાંથી,
"પુરુષસૃષ્ટિમાંથી તેમ સ્ત્રીસૃષ્ટિમાંથી, સર્વ વર્ગમાંથી બોલાવીશ. એ
"મહાસમુદ્રનું મંથન કરી તેમાંનાં રત્ન પામવાની કળા, સનાતન અને
"વિશેષ ધર્મોના વિચાર, અને શુદ્ધ સાધુજનના આચારની ઉન્નતિ,
"શારીરક અને માનસિક સમૃદ્ધિઓ અને ઉત્કર્ષ:—એ સર્વ આ મહા
"સમાગમમાંથી આપણા આશ્રમના વિદ્વાનો પાસે એવા માર્ગ
"શોધીશું. ધર્મરાજના ધર્મ, ભીમસેનની સતત ગતિ અને જાગૃતતા,
"અર્જુનની ક્રિયા, નકુલની ચિત્રમાર્ગ કલાઓ, સહદેવની પ્રાજ્ઞતા,
"હનૂમાનની બન્ધુતા અને હિતચિન્તકતા, કુન્તીનાં ક્ષમા અને ધૈર્ય,
"અને આ દેશના અને આંગ્લદેશના લોકનું હૃદયઐક્ય:—આ સર્વ
"ફળનાં બીજ આપણા ત્રણે આશ્રમોનાં પુરુષોમાં, સ્ત્રીઓમાં, અને
"બાળકોમાં આપણે રોપીશું. આ સ્થાનમાં સર્વ પૃથ્વીનાં જ્ઞાન અને
"રસ ફુવારા પેઠે ફુટશે, મહાલક્ષ્મીના ચરણ કુંકુમસાથે ફરશે, અને
"આર્યદેશની ચિન્તા ભગવાન્ પરશુરામે ચિરંજીવ રહી જુના કાળથી
"ભરાતા મેઘ પેઠે રાખી છે તેની પ્રથમ વૃષ્ટિના છાંટા થવા માંડશે!
"કુમુદ! પ્રિય કુમુદ! આ વૃષ્ટિથી સચેત થયેલી પાઞ્ચાલી આખી
"પૃથ્વીનુ કલ્યાણ કરી શકશે! ભારતવર્ષની એ શક્તિ અનેક યુગોથી તપ
"કરતી દુઃખ પામતી જીવી છે તે આ અર્જુનના કપિલોક–ઇંગ્રેજ–ના
"બન્ધુત્વની કલ્પલતા જેવો થશે અને આખા જગતનું કલ્યાણ કરવાના
"બીજ પુરાણ પાંડવોના સહચારથી પોતાના ઉંડા ગર્ભકમળમાં
"સાચવી રહી છે તેને જન્મ આપશે! અને તે તેજસ્વી સુજાતનું સર્વ
"જગત અભિનંદન કરશે!"

કુસુદસુંદરી—"આપણ ચકોર જેવાંની ક્ષુદ્ર ચાંચો ક્ષુદ્રલોકનું તેજ
"આમ ધરે છે, અને ચંદ્રના તેજમાં લીન થઈ સર્વ તારાઓના તેજને
"તે ભેગું પીયે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"આપણે ચકોર જેવાં હતાં તે યોગસિદ્ધિને પામીયે
"છીયે ને યોગારૂઢ ચકોર ચંદ્રલોકમાં અને ત્યાંથી તારામંડળમાં ઉડે

"છે ને સર્વ તારાઓના હૃદયના તારમાં પોતાના ગાનના સ્વર ભરે
"છે—કુમુદ! તું સાંભળે છે? આપણા કલ્યાણગ્રામના આશ્રમીયો
"પોતાની વિદ્યાઓથી, કળાઓથી અને વ્યાપારથી, આ ગ્રામને માટે
"મ્હેં ક્‌હાડેલા દ્રવ્યમાં ઘણો વધારો કરશે. તેમને જોઈતાં દ્રવ્ય આપી
"આપણે જે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરાવીશું તેમાંથી એક ભાગ આશ્રમના
"કલ્યાણ માટે લેઈશું, ને બાકીનો ભાગ તેમના સ્વામિત્વમાં–તેમનાં
"વેતન ઉપરાંત—સોંપી દેઈશું. આ દેશનાં રત્ન એ ક્રિયાથી આ સ્થા-
"નમાં પ્રીતિથી આકર્ષાશે, સંસ્કારી થશે, મૂલ્યમાં અમૂલ્ય થશે, અને
"દેશને લક્ષ્મીમાન્, કલાવાન્, વિદ્યાવાન્ અને રાજકીય વિષયોમાં
"અપ્રતિહત કરશે. એમની પ્રજા શરીરે અને બુદ્ધિમાં સુન્દર અને
"સમર્થ થશે. તેમનાં દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ કરનાર સંસારીયોની સંખ્યા
"વધતી જશે તેમ તેમ આપણા સર્વ લોક એવી પ્રજાના ફાલને આ
"દેશની વાડીઓમાં ને ક્ષેત્રમાં પોષતા જશે. સ્વતંત્રતાથી, સ્વાસ્થ્યથી,
"અતિથિયોના સમાગમથી, આપણા આશ્રમીયો સાધુતાને પામશે
"અને આ સ્થાનની સાધુતાના દીવાઓ આર્ય સંસારમાં, ઇંગ્રેજોમાં,
"અને આ દેશની અન્ય વર્ણોમાં પોતાની જ્યોત પ્રકટશે! અને સાધુ-
"તાની એ સર્વવ્યાપિની હુતાશનીની આશપાશ નવા પ્રકાશ, નવા
"આનંદ, અને નવા મેળા એકરંગે જામશે. આપણા લોક અશ્વ-
"ત્થામાએ ગુથેલી અનેક ધર્મની જાળમાં ગુંચવાયા છે ને 'સંપ'
"અને 'ઐક્ય' અને 'દેશાભિમાન' અને 'જાત્યાભિમાન' અને
"'સુધા-રા'નાં નામની માયાથી લોભાઈ અનેક વિગ્રહમાં પડે છે.
"પણ એ સર્વ માયાની કમાનો અહંતા અને મમતાની શક્તિથી બંધાઈ
"છે. મનુષ્યો પોતપોતાનાં સંસ્કાર અને સામર્થ્ય સાથે આણી અવ-
"તરે છે તે જાણ્યાથી તેમને પરિપાક આપવામાં સુલભતા આવે છે
"તેમ જ આપણી જાતિએ અને આપણા દેશે આપણામાં અનેક
"યુગથી, અનેક પ્હેડીયોથી અને અનેક માર્ગોથી, જે શક્તિઓ
"અને સંસ્કાર આપણામાં ભર્યાં છે અથવા આપણા હસ્તગ્રાહ્ય કર્યાં
"છે તે શક્તિઓને અને સંસ્કારોને શોધી ક્‌હાડી, તેના કલ્યાણ,
"અંશને પરિપાક આપવામાં આ કમાનોને ચલવવી એ કાર્ય
"મંગળ છે; પણ તે ઉપરાંત બીજી રીતે પોતાની કે પારકી, જાતની કે
"દેશની, સર્વ અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ કર્યાથી જ સાધુતાનો સના-
"તન ધર્મ ઉદય પામે છે અને એ ધર્મમાં સાધુતા વિનાની બીજી

" અહંતા મમતા નથી માટે જ ત્યાં સંપ અને જંપનો દૃઢ અનુભવ થાય
" છે. આપણે સળગાવવાની હુતાશનીમાં અહંતા અને મમતા કાષ્ઠ
" પેઠે બળી જશે અને તેમાંથી સાધુતાનો પ્રકાશ થશે, સંપનો મેળો
" થશે, અને જંપની તાપણી થશે. અર્જુનના વાયુરથને વળગેલાં
" સત્ત્વોએ આપણને કહ્યું અને ચિરંજીવોએ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું કે ધર્મના
" અવતાર વિના ભીમ કે અર્જુન કે નકુળ સહદેવની આશા વ્યર્થ છે
" તેનું રહસ્ય આવું છે. સનાતન ધર્મ વિના, સંપનો તો માત્ર બક-જપ
" છે, અને સંપનો જંપ તો મૃગજળ જેવો છે. આપણા કલ્યાણગ્રામમાં
" એ મૃગજળને સ્થાને અમૃત જળ ભરેલી ગંગાને આપણે ભગીરથ
" પેઠે ઉતારીશું."

"કુમુદસુંદરી! આપણા કલ્યાણગ્રામમાં સિદ્ધ-સંસ્કારિણી થયલી
" સ્ત્રીયો પણ જાતે સ્વતંત્ર સમર્થ સ્વસ્થ ધર્મિષ્ઠ વિદુષીઓ થઈ સંસા-
" રમાં પરિવ્રજ્યા કરશે અને ગામેગામ, ઘેરઘેર, ભિક્ષા માગ્યા વિના,
" સ્ત્રીજાતિનો ઉત્કર્ષ—બોધથી, રસથી અને પોતાના દૃષ્ટાંતથી—કરશે.
" આ ગ્રામનાં દમ્પતીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ પણ આવી જ પરિવ્ર-
" જ્યાઓને કાળે પાંડવોના વિજયધ્વજ આર્યલોકમાં દર્શાવશે અને
" કેળના થાંભલાઓ પેઠે ઘેરઘેર એ ધ્વજને રોપશે ને પાઞ્ચાલીને
" પતિસમાગમ આપી એનાં સર્વ અંગને અને આત્માને આરોગ્ય,
" સ્વસ્થતા, શક્તિ, સુન્દરતા અને કલ્યાણભોગ આપશે. લોક એમ
" માને છે કે સ્ત્રીઓને અને રાજ્યને શો સંબંધ છે. પણ સ્ત્રીવિના ગૃહ
" નથી, ગૃહવિના પ્રજા નથી, ને પ્રજાવિના રાજ્ય નથી. સ્ત્રીની
" સુસ્થિતિ વિના રાજાઓનાં મન્દિરો મોડાં વ્હેલાં ભ્રષ્ટ થાય છે; સ્ત્રીના
" ઉત્કર્ષ વિનાનાં પ્રજાનાં ગૃહોમાં ક્લેશ અને ચિન્તા જાળાં બાંધે છે;
" અને અસ્વસ્થ ગૃહનો સ્વામી ગૃહબ્હાર ગૃહની ચિન્તાઓથી ગ્રસ્ત
" રહી ફરે છે ને બ્હારની ચિન્તાઓમાંથી, શ્રાન્તિઓમાંથી, કે મનના
" ગુંચવારાઓમાંથી મુક્ત થવા અજ્ઞ ગૃહિણીના ધર્મસહચારની આશા
" રાખી શકતો નથી. મહારાજ્યોના ઇતિહાસના મર્મ શોધતાં સ્ત્રી-
" દૂષક પુરુષવિદ્વાનો કહે છે કે રાજ્યોનાં મ્હોટાં યુદ્ધો સ્ત્રીને લીધે થયાં
" છે ને સ્ત્રીસ્તોત્રપાઠકો કહે છે કે સ્ત્રીની ઉન્નતિવિના દેશની ઉન્નતિ
" અશક્ય છે. સાધુજનો સ્ત્રીની નિન્દા કે સ્તુતિ કરતા નથી, પણ
" પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોઈ ઉભયનાં અલખ જગવે
" છે. સ્ત્રીદૂષક વિદ્વાનો પણ તેમ કરતા હત તો એક આંખે જોયાથી

"માલમ પડેલા દોષનો પ્રતીકાર સાધુજનોની પેઠે જ કરત, અને
" સ્ત્રીસ્તોત્રપાઠકો આ પૌરુષદમ્ભી પુરુષોની ઈર્ષ્યાના પાત્ર પણ ન
" થાત અને સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચેના કલહમાં નવાં ઇંધન
" નાંખવાના દોષમાંથી ઉગરત. સાધુજનોના ધર્મ આ વિષયમાં પણ
" સંપ અને જંપ ઉભયનું પોષણ કરે છે તે પોષણનો વૃક્ષ આપણા
" કલ્યાણગ્રામના આશ્રમોમાંથી ઉગવા માંડશે."

"અહંતા મમતા વિનાનું આર્યલોકનું સર્વ પ્રકારનું બન્ધુત્વ
" આપણી આર્યભૂમિમાં સર્વ સંસારમાં રેલાશે—અને કુસુદ! મ્હારા
" દ્રવ્યસંચય અને આપણી અદ્વૈત વાસનાઓ આ મહાન્ સમારંભના
" પાયાને ચણશે—એ પાયામાં ઇંટો અને વજ્રલેપનું કર્મ કરશે. રખેને
" આ દાનશક્તિમાં ન્યૂનતા આવે, રખેને સ્થૂલસમાગમથી આપણને
" કોઈ જાતની સંતતિ થાય અને પુત્રયજ્ઞના ધર્મબંધનથી આ લોક-
" યજ્ઞમાં અર્પવાની સામગ્રીમાંથી કંઈપણ અંશ પુત્રાદિકને માટે રાખવો
" પડે! રખેને લોકને અર્પવાનાં આપણાં આયુષ્યનો કોઈ પણ અંશ
" આપણા સ્થૂલધર્મમાં રોકવો પડે! રખેને આપણી પૂર્ણાહુતિમાં કંઈ
" પણ સંકોચ રાખવો પડે—એ ભીતિથી આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનનું
" આપણે સૂક્ષ્મ અદ્વૈત રચાયું છે તેમાં સ્થૂલ અદ્વૈત નહી ઉમેરીયે!
" પ્રિયતમા! સૂક્ષ્મ હૃદયની પ્રિયતમા! ત્હારું હૃદય મ્હારા હૃદયમાં આ
" રીતે પ્રાપ્ત થયું છે કે નહી તે કહી દે કે આપણે હરિ, કુન્તી, અને
" પાંડવો જેવા પાઞ્ચાલીના સપ્તાચલનું પૂજન કરવા નીકળીયે અને
" આપણું સૂક્ષ્મ લગ્ન સંપૂર્ણ થાય! આપણાં આયુષ્યના એ સપ્તાચલની
" યાત્રામાં હું તને પગલે પગલે મ્હારા સામી અચલ ઉભી દેખું છું! હું
" પણ ત્હારી સામે એવે જ પગલે ઉભો છું. મ્હારી પાછળ પગલે
" પગલે તું આવે છે અને હું ત્હારી પાછળ પગલે પગલે સ્થિર પગલે
" આવું છું! આપણાં પગલાં સાથે સાથે ઉપડે છે! હું તને પગલે પગલે
" સાથે લેઉ છું ને તું આવે છે! તું તેજરૂપ છે ને મ્હારા હૃદયરૂપ તેજને
" તું પ્રાપ્ત થાય છે![1] પ્રિયતમા! આયુષ્યની સહચારિણી! આપણો
" શુદ્ધ સંપૂર્ણ વિવાહ થયો! આપણે તેજરૂપ થઈ વરી ચુકયાં!"

આ ઉચ્ચાર કરતો કરતો સરસ્વતીચંદ્ર બંધ પડયો ત્યાં એની આંખો અર્ધી મીંચાઈ ને અર્ધી ઉઘાડી રહી તે માત્ર કુસુદના હૃદય-

---

૧. ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदं त्वा संपदसि संपदं त्वा तेजोसि तेजसे त्वा ॥ —સપ્તાચલપૂજનનો મન્ત્ર.

ભાગને જોઈ રહી. એ વાણીરૂપ મટી દૃષ્ટિરૂપ થયો; જડરૂપ મટી તેજ-રૂપ થયો. કુસુમની પણ એ જ અવસ્થા થઈ. સૌમનસ્યગુફાના ઉપલા માળના ઓટલાને એક છેડે બેઠેલા સરસ્વતીચંદ્ર ને બીજે છેડે બેઠેલી કુસુમની વચ્ચે, પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિના પૂર્ણચંદ્રની ચંદ્રિકા અને મધુર પવનલહરી વિના, કાંઈ પણ પદાર્થ અન્તરાયરૂપ રહ્યો નહી અને સંસાર-માત્ર એ ઓટલા નીચેના અંધકારમાં ભળી જઈ સંતાઈ ગયો.

કોઈ પણ સત્ત્વ બોલતું ન હતું, દેખાતું ન હતું, અને હૃદય હૃદયમાં સૂક્ષ્મરૂપે ભળી ગયું હતું તેવે આ પ્રસંગે તે એક થયેલાં હૃદયોમાં માત્ર એક જ ધ્વનિ આકાશવાણીરૂપે જતો હતો.

"પુત્ર-વધૂ! હું પાઞ્ચાલી તમારા યોગથી જાગૃત થઈ બોલું છું
"તે તમારા હૃદયમાં ઉતરો! હું સર્વ ભારતવર્ષની શક્તિ છું, ભારત-
"વર્ષની માતા છું! મ્હારાં બાળક જેને પોતાના રાજાઓ અને મહા-
"રાજાઓ કહે છે—તે માત્ર મ્હારાં સ્વપ્નોમાંનાં પક્ષી છે! જે લોક
"મ્હારી ચતુર્દિશામાંથી આવી મને અડકે છે ને મ્હારા બાળકનું
"મન્થન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જે દેશપરદેશમાંથી આવી મ્હારા
"શરીર ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાની વાસના રાખે છે, તે સર્વને મ્હારાં
"બાળકનું રૂપ આપી મોડી વ્હેલી મ્હારા સ્વામીની પર્ણકુટીમાં ઘોડી-
"યામાં નાંખી હીંદોળા ખવડાવું છું! આત્રેયી અનસૂયા દેવીએ બ્રહ્મા,
"વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને બતાવેલો ચમત્કાર મ્હારા શરીરની વાસના
"રાખનાર સર્વ માનવીઓને, આજ સુધી મ્હેં બતાવ્યો છે ને બતા-
"વીશ! મ્હારા શુદ્ધ પતિ તો માત્ર પેલા પાંચ અમરવૃક્ષ પાંડવો છે
"ને તેનો ત્રાતા તે સર્વ લોકનો ત્રાતા જનાર્દન છે! સુગ્રીવલોકના દેશ-
"માંના મૂર્ખ દુર્યોધન ગમે તે બોલતા કરતા હશે, પણ એ કપિલોક
"તો માત્ર મ્હારા સ્વામીના રણરથ ઉપરના ધ્વજવાહક છે! મ્હારી
"કુખમાં જન્મેલાં સૂક્ષ્મ શક્તિવાળાં મ્હારાં બાળકો તમે આ દુર્યોધ-
"નને તેનું કર્ત્તવ્ય શીખવતાં ડરશો નહી! તેની જાતિચેષ્ટા જોઈ અક-
"ળાશો નહી, પણ તેની સાથે સ્વતંત્રતાથી, ચતુરતાથી, શક્તિથી, અને
"સાધુતાથી વર્ત્તી તેનામાં સુબુદ્ધિનો ઉદય કરજો! તે લોકનો હનૂમાન
"મ્હારા તમારા છત્રરૂપ ભીમસેનનો ભાઈ છે ને એની વાણીમાં બળ
"મુકે છે,[1] મ્હારા ચક્રવર્તી પતિ અર્જુનના રથ ઉપર કીર્ત્તિધ્વજરૂપ

---

૧. વનપર્વ અધ્યાય ૧૫૧ શ્લોક ૧૫-૮.

" થાય છે ને તેના શત્રુઓનો ધ્વંસ કરે છે! અનસૂયા દેવી જેવી મ્હારી
" દેહલતામાંથી એ કપિને હું સ્તન્યપાન આપું છું તો અશ્વત્થામાને
" પણ આપું છું! તો મ્હારે માથે કોઈ મનુષ્ય રાજા કે મહારાજા નથી.
" ને મ્હારા શુદ્ધ સ્વરૂપના પતિ થવા ચારે યુગમાં ને ચોખુંટ પૃથ્વીમાં
" કોઈ મનુષ્યની કે પ્રજાની શક્તિ નથી. કાળ જે સર્વને નાશ કરે છે
" ને સ્થૂલ શક્તિવાળા રાજાઓને અને મહારાજાઓને ટુંકાં સ્વપ્ન
" દેખાડે છે તેણે મ્હારે માથે અમરવૃક્ષ જેવા અમરપતિ મુકેલા છે તેની
" જ આણમાં રહેજો! તેને જ શોધજો! તેને જ માટે તપ તપજો!
" ચિરંજીવોમાં ચિરંજીવ ભગવાન્ જગત્ત્રાતા મ્હારા પરાક્રમી પતિ-
" ઓનો પાલક છે તેનું જ દાસત્વ કરજો! તમે સ્થૂલ સૃષ્ટિને માનશો
" માં! તેમ સ્થૂલ સૃષ્ટિની અવગણના કરશો માં! સ્થૂલ દેહને સમર્થ
" કરી તમારાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સાચવશો તો તેને દાસત્વ કે બન્ધન
" કાંઈ થવાનું નથી! સ્થૂલરૂપે સર્વ આર્યોનું અને અનાર્યોનું બન્ધુત્વ
" સ્વીકારજો! તમે મ્હારે પેટ જન્મ લીધો છે તો પૂર્વકાળના યવનો
" અને શકલોક તેમ આ કાળના મુસલમાનો અને ઇંગ્રેજો—એ સર્વને
" મ્હેં મ્હારા ઘરનાં પારણામાં બાળક કરી તમારાં ભાઈ બ્હેન કરી
" હીંદોળ્યાં છે અને હીંદોળવા માંડ્યાં છે તેમની સાથે નિષ્ફળ કોલા-
" હલ અને ક્લેશ કરશો માં! તમારી સર્વ આશાઓને પરિપાક આપી
" સફળ કરે એવો મ્હેં તમને સાથ આપ્યો છે તેમાંથી છુટા પડશો માં!
" તમારી સૂક્ષ્મ સાધુ શક્તિઓ તમારા સાથીઓને અને અન્ય સંસારને
" સિદ્ધ કરી આપો! તમારી સ્થૂલ શક્તિઓને વધારજો પણ વધતાં
" વધતાં પરબળથી કે દૈવબળથી હીન થાય કે ધ્વસ્ત થાય તો
" પણ ચંદન જેવા તમારા સૂક્ષ્મ સમર્થ સુગંધને ત્યજશો માં ને હૃદયને
" નિર્બળ કરશો માં! ધર્મક્ષેત્રની ભૂમિમાં વસનારાં બાળક! મોક્ષ-
" માર્ગને પ્રત્યક્ષ કરનારા મહાત્માઓ! તમારી ભૂમિને માથે દુઃખની
" વૃષ્ટિ થાય તો બ્હીશો માં! દુષ્ટ પ્રાણીઓની ગર્જનાઓથી કમ્પશો
" માં! અનન્ય સૂક્ષ્મ શક્તિના અને સમૃદ્ધિનાં દાયાદો! મ્હારા સ્વામી-
" ઓની છાયામાં ચાલશો અને આપણાં ચિરંજીવોની ધર્મસંભાવના
" કરશો તો તમારે માટે અમર શાન્તિ છે!—એ શાંતિ તમારે માટે જ છે.
" તમારા ઋષિઓની તે અમરપુત્રી કુમારી રહી તમારું જ ભગિનીકૃત્ય
" કરે છે ને કરશે! તમારાં હૃદય અને બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે તે સ્વતંત્ર રાખજો!
" તમારો સાથ એ સ્વતંત્રતાનો પોષક છે. સૂક્ષ્મ મનુષ્યત્વવાળા તમ

"આર્યોને બીજું શું જોઈએ? આ ભૂમિના અમરવૃક્ષ થોડો કાળ દૈવ-
"દુષ્કાળથી ફાલતા બંધ થયા છતાં આર્યોનાં હૃદયોમાં તે વૃક્ષોનાં સૂક્ષ્મ
"થડ મૂળ સહિત અમર છે ને તેનું સેવન કરશો તો તમને કોની ભીતિ
"છે? એ પરદેશનાં કે આ દેશનાં સ્થૂલ સત્ત્વો એ અમર વૃક્ષોના સ્થૂલ
"ભાગને કાપશે તેમ તેમ તેનાં સૂક્ષ્મ અમર મૂળ કાપ્યાં વધશે!"

આ વાણી બંધ થઈ અને બોલનારી દૂર જતી રહેતી લાગી,
"પણ તેની પાછળ તેના મુખનું ગાયન લંબાતું સંભળાયાં કર્યું.

"અંધકારનો સમો પ્રબળ! આ દશા થઈ મ્હારી!
"સુંદર, કોમળ, સબળ બધી મુજ સંતતિ કરમાઈ!
"શું કરું? શું કરું? નવ ચાલે કંઈ! પ્રહર બહુ વીત્યા!
"પ્રહાર બહુ મુજ સુંદરતાએ તિમિરતણા ઝીલ્યા!
"હોય હરિનો હાથ અમારે! અંધકારમાં જીવું!
"પોષણ પામું! રહું સુવાસિત! અંતર્બળ ના મુકું!
"દઉં—પામું—આનંદ વિજનમાં; ભલે લોક ના દેખે!
"અંધકારની મધ્ય અંક મુજ બાળ-સમૃદ્ધિ મ્હેંકે.
"મન્વંતર[1] ભર, અંધકાર, તું ભલે રહે ઉભો!
"છવાય તેટલું છાય ભલે તું ભલે જ તું ખીજે.
"અંધકાર! તુજને હંફાવું વર્તમાનમાં આજે!
"મન્વંતર પળસમા ગણું, પળ પળમાં પુરી થાશે!
"પ્રભાત પળમાં થયું દેખાડું! ઉષા પણ આવે!
"અંધકાર! તુજને હંફાવી ધકેલી ક્હાડે.
"જાત મુજ, મુજ પ્રજા સુકોમળ, હતી તેવી થાશે,
"અંધકાને હંફાવી, જય ભવિષ્યનો ગાશે.!"[2]



૧. મન્વંતર=મનુનું વય. તે બ્રહ્માના દિવસનો એક અંશ. ૨. સ્નેહમુદ્રા કાંડ ૮૭, (૧૪-૨૨)

પ્રકરણ ૪૦

ન્યાય ધર્મની ઉગ્રતા ને સંસારના સંપ્રત્યયની કોમળતા

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ —भर्तृहरि.

Fait Justitia ruat caelem! (Justice shall be done though the heavens fall!) —A Maxim of Law.

"એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ! ઋષિરાયજી રે"
પ્રેમાનંદ: સુદામાચરિત.



ચંદ્રકાંતને મળનાર સાધુજન પાછો ચંદ્રકાંતને મળ્યો ને તેમના સંકેત પ્રમાણે તે ગયો ને તે વાતમાં પોતાને જિજ્ઞાસા ન હોય એવું પોલિસના ઉપરી સરદારસિંહે દર્શાવ્યું. ચંદ્રકાંત, ચાર પાસનો દેશ જોવા જાય છે એવું પ્રસિદ્ધ કરી, પાછલે પ્હોરે નીકળી વિદ્યાચતુરની એક ગાડીમાં ગયો, અને તેને સુન્દરગિરિની પૂર્વ તળેટીમાં એક થાણામાં રાખી એક માંચીમાં બેસી ઉપર ચ્હડવાનું હતું ત્યાં આગળ રસ્તામાં પોતાની સાથે સંકેત કરનાર સાધુએ એની જોડે મળવાનો સંકેત કર્યો.

જે સાંઝે ચંદ્રકાંત રત્નનગરીથી નીકળ્યો તે પછીને પ્રાતઃકાળે થોડી વાર પછી વિદ્યાચતુરે પોતાના ભવનમાં પોતાના ખંડમાં ગુણસુંદરીને બોલાવી. આરામખુરશી ઉપર તે પડ્યો ને સામે ખુરશીપર ચિન્તાતુર ગુણસુંદરી બેઠી.

"ગુણીયલ ! સરસ્વતીચંદ્ર સોચે નવાણું વસા વિદ્યમાન છે.
"પણ તે સાધુ થયા છે ને વિષ્ણુદાસ બાવાના મઠમાં છે. હવે આપણે
"તેમની આશા રાખવી વ્યર્થ છે."

ગુણસુંદરી—"મા વિનાના એ બાળકને પાછા સંસારમાં આણ-
"વાને મા જોઈએ. એમના દુઃખથી હદ વળી ! હું કુસુદનું દુઃખ ભુલવા
"જાઉં છું ત્યાં કુસુમનું દુઃખ ઉભું થાય છે ને તે ભુલું છું ત્યાં સરસ્વતી-
"ચંદ્રનું દુઃખ કાળજું વીંધી નાંખે છે. આપ આજ્ઞા આપો તો બાવાજીના
"મઠમાં જઈશ ને મ્હારું મ્હોં બાવાજી કે એ એમાંથી કોઈ નહી તરછોડે."

વિદ્યાચતુર—"કુસુમનો લોભ તને ભુલાવતો નથી ?"

ગુણસુંદરી—"તે ભુલાવતો હશે તો ભુલાવવા દ્યો. જે વાતમાં
"કાંઈ હાનિ નથી ને લાભ કોઈ પણ અંશે થાય એમ હોય તો તે કામ
"કરવું જ. મ્હારું હૈયું એમ ક્હે છે કે મ્હારાં આંસુ એ જોઈ નહી ર્‌હે."

વિદ્યાચતુર—"પણ તેમને ઘેર આણી તું શું કરવાની હતી ?
"તેમને ત્યાં જ સુખ હશે ત્યારે ?"

ગુણસુંદરી—"આપ શું બોલો છો તેની મને કંઈ સમજણ
"પડતી નથી."

વિદ્યાચતુર—"હું તને કંઈ વિચિત્ર સમાચાર કહું, પણ તે તું
"કેવી રીતે સાંભળી શકીશ તે મ્હારાથી સમજાતું નથી ત્યાં સુધી
"મ્હારું બોલ્યું ત્હારાથી સમજાવાનું નથી."

ગુણસુંદરી—"મને જે હોય તે કહી દ્યો. આટલાથી ન ફુટેલા
"કાળજાને હવે ઘાયે વાગવાના નથી."

વિદ્યાચતુર—"મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી."

ગુણસુંદરી—"હા ! આ પણ એક નવો અનુભવ કે મ્હારી સાથે
"આપ ભેદભાવ રાખો છો. આ ભેદભાવ મ્હારા કાળજાને જેટલું વલોવે છે
"તેટલું આપે ક્હેવાના સમાચારથી નહી વલોવાય. સ્ત્રીજાતિ અબળા
"છે–સ્વામીની પ્રીતિ છતાં પણ અનાથ છે–તે હું આજ સમજી."

વિદ્યાચતુર—"કુસુદ જીવતી છે !—"

'હે !'—ગુણસુંદરીએ મલકાઈને ઉદ્ગાર કર્યો.

વિદ્યાચતુર—"ઘણું કરીને છે–સરસ્વતીચંદ્રની પાસે જ તે છે."

ગુણસુંદરીનું મ્હો લેવાઈ ગયું. તેણે ઉત્તર ન દીધો. નીચું જોઈ
રહી ને નેત્રમાંથી આંસુનાં મ્હોટાં બિન્દુ ટપકવા લાગ્યાં.

વિદ્યાચતુર--"તને આ સમાચારથી શું થશે તે હું જાણતો હતો "માટે જ અચકાતો હતો. હવે ત્હારા હૃદયમાં સરસ્વતીચંદ્રનો કેટલો "લોભ છે ને કુસુમનું શું કરવું છે તે ક્‌હે."

ગુણસુંદરીનાં આ આંસુ ઉડી ગયાં દેખાયાં ને સટે તેમાં ક્રોધની રતાશ દેખાઈને એ રતાશ ઉપર ક્રોધનાં નવાં આંસુ લોહીની તસરો-વાળાં દેખાયાં.

"હું જાઉં છું! હવે મ્હારે કાંઈ ક્‌હેવાનું નથી. આપને ઠીક લાગે "તે કરો ને જેને જે ગમે તે કરે. કુમુદની સુવાવડમાંથી હું ઉઠી એ જ "ખોટું થયું. હવે જીવવાં શાં ને જોવાં શાં? હું જાઉ છું. એ દીકરી "ને તમે બાપ. હું છુટી ને છુટીશ."

ગુણસુંદરી ઉઠી અને દ્વાર ભણી ક્રોધના વેગથી ચાલી. વિદ્યા-ચતુર તેવા જ વેગથી એની પાછળ ચાલ્યો ને એને બાથમાં લેઈ એક ટેબલપર બેસાડવા લાગ્યો.

"ગુણીયલ! ક્રોધનો કાળ નથી. આ વાતમાં તું જ શાંત થઈ "મને આશ્રય અને અભિપ્રાય નહી આપે તો કોની પાસે હું આ "વાત કરીશ? આપણી પ્રતિષ્ઠા અને આપણો ધર્મ અને આપણે પેટે "જન્મેલાં બાળક!-તેની વ્યવસ્થાંમાં શું ત્હારા ધર્મસહચારનો "લાભ મને નહી મળે?"

ગુણસુંદરી—"હવે તે શું કરવાનું હતું? પ્રતિષ્ઠા પાણીમાં પડી, "ધર્મ ધોવાઈ ગયો, ને આપણી અપ્રતિષ્ઠા જોવામાં સહચાર જ છેસ્તો! "હવે આપ પ્રધાનપદ છોડી દ્યો ને બે જણ કાશીવાસ કરી આ "સંસાર આગળથી મ્હોડું સંતાડી ચાલ્યાં જઈએ."

વિદ્યાચતુર--"આપણી કલ્પના મિથ્યા કેમ ન નીવડે? વિષ્ણુ-"દાસબાવાની છાયામાં કદી અધર્મ કે અનાચાર થયો નથી ને જીવતી "નીકળેલી કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રે કેવળ ધર્મનો આશ્રય આપ્યો હોય "તો તેમાં કંઈ અશક્ય છે?"

ગુણસુંદરી કંઈ નરમ પડી. "એમ પણ હોય. પણ જગત "કેમ માનશે?"

વિદ્યાચતુર—"આપણે માનીશું તો જગત પાસે મણ મનવીશું."

ગુણસુંદરી—"આપણે માનવાનો કાળ પણ આવે ત્યારે આવે."

વિદ્યાચતુર—"જો આપણાં હૃદય વિશુદ્ધ જ છે ને આપણો સ્નેહ "સત્ય જ છે તો આપણી કુમુદનું હૃદય અન્ય સંસ્કારોથી ભરવાનો "સંભવ બહુ જ ઓછો છે."

ગુણસુંદરી—“ આપણાં જે હૃદયે વિશુદ્ધિને પોષી છે તે જ હૃદયે “ દૃઢ સ્નેહને પણ પોષેલો છે. કુસુદના હૃદયમાં આપણે જ આપણા “ જેવો સ્નેહ અતિ–ઉત્સાહથી સફળ થઈ ભરેલો તેને ત્યાંથી સરવાને “ અને નિષ્ફળ કરવાને પ્રમાદધન જેવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ?”

વિદ્યાચતુર—“ એ પણ સત્ય છે. ‘નવીનચંદ્ર’ નામના બુદ્ધિધન- “ ભાઈના અતિથિની વાતો સાંભળી છે તે ત્હારી કલ્પના સાથે મળતી “ આવે છે.”

ગુણસુંદરી—“લોક ક્‌હે છે તે ખરું યે હોય ને ખોટું યે હોય. પ્રમાદ- “ ધનની પોતાની કટેવોએ આ રાંક જાતને માથે અપવાદ આણ્યો હોય “ તો સંસારને જરી જરીમાં આવી વાતો સાચી માનવાની ટેવ ક્યાં “ નથી ? સૌભાગ્યદેવીએ આ વાત સાચી માની નથી ને નવીનચંદ્રને “ કોઈએ હીન વચન કહ્યું નથી. છતાં અપવાદ સાંભળી તેમણે સુવર્ણ- “ પુર છોડ્યું. પણ જો અપવાદ સાચો હોય તો એ અપવાદને પણ “ ગાંઠે નહી ને સુવર્ણપુરને પણ છોડે નહી. રાતદિવસ ઘરમાં ર્‌હેનારાં “ સતી સૌભાગ્યદેવીથી એ વાત છાની ર્‌હે નહી ને તેમણે જાણ્યું હોય “ તો કુમુદને માટે કલ્પાંત કરવામાં જ દેહને પાડે નહી. બુદ્ધિધનભાઈને “ ઘેર કુમુદનાં પગલાં હુયે ધોવાયાં છે. એણે આ અપવાદ ન સ્હેવાતાં “ જ જળશાયી કરી હોય તે સંભવે છે. માત્ર વ્હેમ એટલો ર્‌હે છે કે “ આપ ક્‌હેો છો તેમ તે જીવતી હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને સમજાવીને “ આપણે ઘેર લાવ્યા વિના અને જાતે પાછી આવ્યા વિના ર્‌હે નહી.”

વિદ્યાચતુર—“ તેમ કરી શકવા જેટલો સંપૂર્ણ અવકાશ તેને ન “ મળ્યો હોય.”

ગુણસુંદરી—“તેમ કરવામાં ખોટો અપવાદ ખરો કરવાની પણ “ બ્હીક એને લાગતી હોય.”

વિદ્યાચતુર—“ હોય.

ગુણસુંદરી—“ આપ આજ્ઞા આપો તો હું જ સુન્દરગિરિ ઉપર જાઉં.”

વિદ્યાચતુર—“ શા નિમિત્તે તું ત્યાં જઈશ ?”

ગુણસુંદરી—“ કુસુમને એ સ્થાનોમાં મોકલવાનું કહેલું છે તેને “ સાથે લેઈ હું અને સુન્દરભાભી જઈએ.”

વિદ્યાચતુર—“ પણ લોકાપવાદ ખરો હશે તો ?”

ગુણસુંદરી—“ખરો હશે તો આપણું ભાગ્ય ફુટ્યું ને મ્હારી “ અક્કલને આગળા દેવાયા સમજજો.”

વિદ્યાચતુર—" તને કંઈક યથાશક્તિ વિદ્યા આપી છે તેમાંથી
" આથી વિશેષ ફળની આશા રાખું છું."

ગુણસુંદરી—" આપે તો ઘણી આપી પણ મ્હારી અબુદ્ધિમાં તે
" સમાઈ નથી."

વિદ્યાચતુર—" ત્હારી બુદ્ધિ ભવ્ય છે. માત્ર તે દુ:ખના આવરણથી
" ચંપાઈ ગઈ છે."

ગુણસુંદરી–"એમ હો. તોપણ તે આપને તો કામ લાગે એવી નથી."

વિદ્યાચતુર—" તરવાર યુદ્ધમાં કામ લાગે ને ત્હારા જેવીને વિદ્યા
" અને બુદ્ધિ આવે કાળે કામ લાગે. ગુણીયલ! જે કાર્યથી મ્હારે મણિ-
" રાજ મહારાજનું પ્રધાનપદ છોડવાનો વારો આવે છે તે કાર્યના વિચા-
" રમાં–પ્રધાનપદ છોડી માત્ર સામાન્ય મનુષ્ય થઈ ત્હારા આશ્રય
" ઉપર જ આધાર રાખવાનો કાળ આવે છે તેવા પ્રસંગમાં–મ્હારી
" ગુણીયલની બુદ્ધિ અને વિદ્યા મને કામમાં નહી લાગે ત્યારે વિદ્યા-
" ચતુરનું પોતાનું માણસ બીજું કોઈ રહ્યું નહી."

ગુણસુંદરી—" સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પ્હાનીએ. મહાકાર્યમાં આપે
" સ્ત્રીની બુદ્ધિએ ચાલવું ઘટતું નથી."

વિદ્યાચતુર—" લોક તેમ માને છે. પણ આપણાં હૃદય જુદી
" બુદ્ધિથી સંધાયાં છે તેને તોડવાને શું મ્હારી ગુણીયલનું કાળજું કહ્યું
" કરે એમ છે? ગુણીયલ! મ્હારા કુટુંબમાં જ્યારે અનેકધા ક્લેશ
" અને દુ:ખ હતાં ને મ્હારી પેટીમાં જ્યારે પાઈની છત ન હતી ત્યારે
" ગુણીયલની ઉદાર બુદ્ધિએ મ્હારી અને મ્હારા કુટુંબની સંભાળ લીધી
" છે ને મને આ મહાન્ પદને પ્હોંચવાને સમર્થ કર્યો છે! તે દિવસ તું
" મ્હારી હતી ને હું ત્હારો હતો. આજ શું તે સંબંધ મટી ગયો? ને તું
" મ્હારી હવે નહી?"

ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરને ખભે માથું મુકી રોઈ પડી ને રોતી
રોતી ક્હેવા લાગી.

" પ્રાણનાથ! ક્ષમા કરો! હું કૃતઘ્ન થઈને આપનો મહાન્ અપ-
" રાધ કર્યો! દુ:ખે મ્હારી બુદ્ધિને ડ્હોળી નાંખી ને આપે હવે તેને
" નિર્મળ કરી. આપ બોલો તે સાંભળવા ને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી જે બનશે
" તે ક્હેવા સજજ છું, હું સત્ય કહું છું કે–કુમુદ, કુસુમ, ને સંસાર એ
" સર્વને તુચ્છ ગણી હું આપનામાં જ ચિત્ત પરોવીશ. આપને શાને
" પ્રધાનપદ છોડવા કાળ આવે છે?" માથું ઉચું કરી ગુણસુંદરી
સામી બેઠી.

વિદ્યાચતુર—“ તું સજજ છે તો મ્હારા હૃદયના સર્વે પડદા દૂર
“ કરી વાત કહું છું તે સાંભળી લે. કુસુદનો અપવાદ અસત્ય હશે તો
“ તો કાંઈ દુઃખ છે જ નહી–મ્હારી શ્રદ્ધા છે કે તું, સુન્દર, અને ચંદ્ર-
“ કાંત મળી સરસ્વતીચંદ્રને પલાળી શકશો ને કુસુમનું ભાગ્ય ઉઘડશે.
“ ક્લોરા અને કમલારાણીજી પાસે આશ્રય શોધીશું. તે નહી ફાવે તો
“ કુસુદની ઇચ્છાથી અવળી ચાલે એટલું કુસુમના હૃદયનું ગજું નથી.
“ પણ લોકનો અપવાદ ખરો હોય તો મ્હેં ઘણા સૂક્ષ્મ વિચાર કરી મ્હારા
“ ધર્મને માર્ગે પ્રવર્તવા નિશ્ચય કર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરથી કુસુદનું
“ હૃદય દૂર થઈ શકયું ન હોય તો દોષ કોનો ? સર્વથા આપણો. આપણા
“ દોષનું ફળ ચાખતાં આપણે ડરવું ન જોઈએ. આપણા દોષનાં વિષ-
“ ફળ બીજાને ચાખવાં ન પડે એવું કરવું એ આપણો ધર્મ છે. અન્ય
“ સંસારથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવા જતાં જીવતી રહેલી કુસુદ પોતાની
“ વિધવાવસ્થામાં સરસ્વતીચંદ્રના આશ્રયથી જ સુખી થવા ઇચ્છતી
“ હોય તો તેમાં વિઘ્ન નાંખવું નહી પણ સાહાય્ય આપવું એ આપણો
“ ધર્મ છે એવું હું માનું છું, અને સર્વ સુધરેલા દેશો તો એને કેવળ ધર્મ
“ નહી પણ માતાપિતાની ખરી પ્રીતિની કસોટી માને છે–તે ત્હારાથી
“ કયાં અજાણ્યું છે ? કુસુદનાં દુઃખી જીવનને માટે સુખનો જો એ જ
“ માર્ગ હશે તો આપણે તે લેવો–ગુણીયલે તે આપવામાં મ્હારી સાથે
“ ભળવું—એ હું ઇચ્છું છું. મ્હેં તને વિદ્યા આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે તે
“ આવા ધર્મના બોધને માટે.”

“ હું જાણું છું કે આ કાર્યમાં અપકીર્તિ છે, આપણા લોકનું બીજી
“ રીતે કલ્યાણ કરવાને આપણે આ કાર્યને લીધે અશક્ત થઈશું, અને
“ આ કાર્ય કરી મહારાજના પ્રધાનપદમાં રહેવું તે મહારાજને ગુંચ-
“ વારામાં નાંખવા જેવું છે. એમની પ્રજા આ કાર્યનું અભિનન્દન નહી
“ કરે અને મને ભ્રષ્ટ ગણશે. પ્રજા જેને ભ્રષ્ટ ગણે એવા મનુષ્યને અ-
“ ધિકારથી દૂર કરવો એ મહારાજનો ધર્મ છે. એ ધર્મનો મહારાજને
“ બોધ કરવો એ મ્હારો ધર્મ છે એ ધર્મ હું પાળીશ ને કુસુદને સુખી
“ કરવાને આવો ધર્મ પ્રાપ્ત થશે તો પ્રધાનપદનો ત્યાગ પરમ સંતોષથી
“ કરીશ–તે પછી હું અને તું બે જણનો જ સહવાસ રહ્યો તે સહવાસનો
“ તું મને અધિકારી ગણીશ તો.”

“ એ પ્રસંગ આવશે તો કુસુમનો અભિલાષ પણ હું પૂર્ણ કરીશ.
“ એની ઇચ્છા હશે તો મોહનીમૈયાના પરિવ્રાજિકા મઠમાં યોગ્ય વ્યવ-

"સ્થાથી તે રહેશે, મરજી હશે તો હું એને યુરોપ અમેરિકામાં કુમારિ-
"કાઓને અભ્યાસમાં અને પરમાર્થમાં જીવન ગાળવાનાં સ્થાન છે ત્યાં
"મોકલીશ, ને મરજી હશે તો સ્વતંત્ર મુંબાઈનગરીમાં રહી નીતિ, પર-
"માર્થ, અને વિદ્યાનું સેવન કરવામાં આયુષ્ય ગાળવાની એને અનુકૂળતા
"કરી આપીશ. એ કાર્યને અંગે પણ પ્રધાનપદ છોડવું પ્રાપ્ત થશે."

"ગુણીયલ! ધર્મને નામે પ્રચાર પામેલા લોકાચારથી દોરાઈ આ-
"પણે એક વાર કુમુદને કુવામાં નાંખી! એની સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો!
"એને અધમ પુરુષના કર-પંજરમાં પુરી દીધી! એ સર્વથા પાપ થયું–
"મહાપાપ થયું. હવે એ પાપ ફરી કરવાની મ્હારી વૃત્તિ નથી. જે
"અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી મનુષ્યમાત્રને વૃદ્ધ મહારાજ જોતા, જે અધ્યાત્મદૃષ્ટિ-
"થી તેમને જોવાનો બોધ આટલી વાર સુન્દરગિરિના સાધુજનોને
"મુખેથી આપણે સાંભળ્યો છે, તે દૃષ્ટિથી જોતાં પૂર્વ અને પાશ્ચાત્ય
"બુદ્ધિનો સંગમ થાય છે અને એ સંગમસ્થાન આગળના પ્રવાહમાંના
"પાણીમાં જોતાં જે ભૂમિ ઉપર પત્થર જેવાં પાપ છે ત્યાં આપણે
"સંચાર નહી કરીયે. જો લોકાપવાદ સત્ય હોય તો કુમુદનું સરસ્વતી-
"ચંદ્ર પાણિગ્રહણ કરે એ જ યોગ્ય છે ને યોગ્ય વર વિનાની તેમ
"કૌમારવ્રતની અભિલાષિણી કુસુમનો અભિલાષ સિદ્ધ થાય તે જ
"યોગ્ય છે. તે જ બે આપણા બેના ધર્મ છે."

"તો એ ધર્મના આચારમાં બીજો શો અંતરાય છે? પ્રધાનપદની
"વાસનાને લીધે શું આ ધર્મ ત્રુટવો ઘટે છે? લોક ગમે તે માનતા
"હશે. પણ કામન્દકીને મુખે પવિત્ર ભવભૂતિએ અધિકારના લોભી
"પિતાઓના સ્નેહનું વર્ણન કરાવ્યું છે તે તને લક્ષ્યમાં હશે!"

"गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा
कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।
इदं त्वैदंपर्त्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः
सुतादानान्मित्रं भवतु स हि मे नन्दन इति ॥"[1]

"ગુણીયલ! પ્રધાનપદના લોભથી તો શું પણ સંસારમાં કોઈપણ

---

૧. આ પિતાએ જમાઇના ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આ વિવાહનો ઉપક્રમ કેમ કર્યો? અથવા તો કુટિલ રાજનીતિમાં ગબકોળાયલા મનવાળા પુરુષોનાં બાળક ઉપર શુદ્ધ સ્નેહ તે શાનો હોય? આ પિતાના મનનો સાર તો આટલામાં જ આવી ગયો છે કે મ્હારી દીકરીના વિવાહથી રાજાનો નર્મસચિવ નન્દન મ્હારો મિત્ર થાય! —માલતીમાધવ.

"પદાર્થના લોભથી અથવા રાજા કે માતાપિતા કે દેશ કે કોઈને પણ
"પ્રસન્ન કરવાના લોભથી જે માતાપિતા પુત્રીનું વિવાહમાં દાન કરે
"છે તેમનો અપત્યસ્નેહ શૂન્ય ગણવો અને તેમણે પુત્રી પ્રતિના પોતાના
"ધર્મમાં ધુળ ભેળવી સમજવી ! પુત્રીનું દાન કરતાં પુત્રીના સ્વાર્થ
"વિના બીજો સ્વાર્થ કે બીજો લોભ રાખે છે તે માતાપિતારૂપે શત્રુ જ
"સમજવાં ! તેવા પિતાને માથે માલતીના જેવા નિઃશ્વાસ ભમ્યાં કરે
"છે ને ક્‌હે છે કે—'ઓ પિતા ! તમને અન્યનું આરાધન પ્રિય છે-
"તમારી પુત્રી પ્રિય નથી !'[1]—'ઓ તાત ! તમે પણ આવા છો તો
"સર્વથા ભોગ-તૃષ્ણા જ જય પામી છે !'[2] ગુણીયલ ! નક્કી તું મ્હારા
"પ્રધાનપદને આપણી પુત્રી કરતાં ને આપણા ધર્મ કરતાં અધિક
"નહી ગણતી હોય !"

ગુણસુંદરી—"સત્ય જ ક્‌હો છો ! પ્રધાનપદ ને વૈભવની વાસનાથી
"પ્રિય ગણવાનું કહું તો તો આપ ક્‌હો છો તે દોષ આવે જ. પણ
"મહારાજ પ્રતિ—રાજ્ય પ્રતિ—આપનો ધર્મ છે ને પુત્રી પ્રતિ પણ
"છે ને તે બે વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે મ્હોટા ધર્મ આગળ ન્હાનાનું
"બલિદાન કરવું એ ધર્મ શું પ્રાપ્ત થતો નથી ?"

વિદ્યાચતુર—"એ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ એ જ કવિયે કરેલું છે.
"પુત્રીનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિની ન્યૂનતાનું બલિદાન થયલી
"પુત્રીની પાછળ અગ્નિમાં પડવા માંડતા પિતાએ પોતાને ચરણે પડેલા
"રાજાની પણ અવગણના કરી અને તે જ અવગણના કરનારા પિતાએ
"પુત્રીની સુસ્થિતિ સાંભળી તે વધામણીને રાજાએ કરેલા ચરણપાત
"કરતાં અધિક ગણી ![3] ગુણીયલ ! એક જણની પ્રતિ ધર્મ કરવાને
"માટે બીજાની પ્રતિ અધર્મ કરવો પડે ત્યારે એમ જ સમજવું કે જેને
"આપણે ધર્મ ગણીયે છીયે તે અધર્મ જ છે ! માતા પિતા કે દેશ કે

---

૧. "राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालती."

૨. हा तात त्वमपि नाम ममैवमिति सर्वथा जितं भोगतृष्णया ॥

૩. अविगणय्य नृपं सहनन्दनम्
चरणयोर्नतमग्निमुखे पतन् !
सपदि मुरिवमुर्विनिवर्तितो
म गिरा गुरुसंमदविस्मयः ॥

માલતીમાધવ, અંક ૧૦.

"લોકસમસ્ત–સર્વના કલ્યાણ કરતાં પણ એક ન્હાના સરખા આપણા
"બાળક પ્રતિનો આપણો ધર્મ ન્હાનો છે એવી બુદ્ધિ દૂષિત છે. સામા
"મનુષ્યોની સંખ્યાથી કે તેમના ગૌરવથી તેમના પ્રતિના ધર્મ મપાતા
"નથી! સર્વ લોકના કલ્યાણને માટે પણ અસત્ય બોલવું પડે કે ચોરી
"કરવી પડે તો તે કરવું અધર્મ મટી ધર્મરૂપ થતું નથી. ધર્મનું આચરણ
"કરવામાં અથવા અધર્મથી દૂર રહેવામાં પ્રાણીમાત્રનો સંહાર વળી
"જતો હોય તો તે થવા દેવો એ જ ધર્મ છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, જ્ઞાન
"અને ભક્તિ, વ્યવહાર અને પ્રીતિ, સર્વ આવા ધર્મના આગળ
"ક્ષણિક અને ક્ષુદ્ર છે."

ગુણસુંદરી—"જો એમ છે તો સ્ત્રીયોને વૈધવ્યના ભયમાં આણી
"વીરપુરુષો દેશના કલ્યાણ માટે યુદ્ધમાં મરવું ઉત્તમ કેમ ગણે છે?
"સ્ત્રીનું સૌભાગ્ય સાચવવું એ શું પતિનો ધર્મ નથી? અનાથ બાળકોને
"સંસારમાં એકલાં મુકી જતાં અટકવું એ શું ધર્મ નથી? તો એ સર્વ
"ધર્મનો ભંગ કરી વીરપુરુષો યુદ્ધના ધર્મની પ્રશંસા કેમ કરે છે?
"એ દીકરીઓને કારણે આપ પ્રધાનપદ છોડો ને રાજ્યનું અકલ્યાણ
"થાય અને મહારાજ પ્રતિ કૃતઘ્નતા થાય એ કામ પ્રધાનપદના અધિ-
"કારીની બુદ્ધિને છાજતું હોય એવું મને દેખાતું નથી. પછી મ્હારી
"સ્ત્રીબુદ્ધિને લીધે જ મને આમ લાગતું હોય તો ઈશ્વર જાણે."

વિદ્યાચતુર–"તારી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે તેથી જ આ પ્રશ્નોને દેખે છે.
"એ પ્રશ્નો જેવા સગર્ભ છે તેવું જ તેમનું સમાધાન છે. ગુણીયલ! ધર્મ
"ક્રિયારૂપ નથી પણ ક્રિયાનું કારણ છે. જે ક્રિયા કર્ત્તવ્ય થાય છે તે
"ક્રિયામાં ધર્મ રહેલો નથી, પણ આપણા મનમાં એવી બુદ્ધિ થાય કે
"આ કર્ત્તવ્ય છે ને આ નથી ત્યારે આપણે તે ક્રિયા કરીયે છીયે કે નથી
"કરતાં. માટે એ બુદ્ધિ એ ક્રિયાનું કારણ છે. એ બુદ્ધિ સુવિદિત શુદ્ધ
"સત્ય ધર્મને અનુસરે ત્યારે ધર્મસ્થ ગણવી. આપણી ક્રિયાઓ ત્રણ
"પ્રકારની છે, આપણે કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરીયે છીયે,
"અન્ય જીવોને સુખદુઃખ કરીયે છીયે, અને આપણા જીવની અધોગતિ
"કે ઉન્નતિ કરીયે છીયે. આપણા જીવનના સુખદુઃખ તો આ ત્રણે
"ક્રિયાઓથી થાયછે. માટે તે જોવાનાં કે જુદાં ગણવાનાં નથી. ત્રણે
"ક્રિયાઓને અંગે આપણે સુખદુઃખ પામીયે તેને પ્રારબ્ધફળ ગણી
"લેઈ લેવાં—આ પવન જેવો આવે તેવો આપણે સંસ્કારી લેઈએ
"છીયે તેમ."

"જ્યારે આપણાં પોતાનાં મન કે શરીર પોતાને માટે કોઈ
"પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરે ત્યારે તું કહે છે તેવા ધર્મવિચાર પ્રાપ્ત
"થાય છે. જેમાં આપણી મમતા છે, જેમાં આપણી અહંતા છે એ
"સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરતાં ફળનો વિચાર યોગ્ય છે કે
"આ મ્હારા ત્યાગથી માતાપિતાને લાભ છે અથવા દેશને લાભ છે
"અથવા પારકા જીવને લાભ છે. જ્ઞાતિભોજનનું વ્યય કરતી વેળા
"આપણે સ્વતન્ત્ર છીયે તેનું કારણ પણ એ કે એ ક્રિયા ધર્મવિચારની
"આ કોટિમાં[1] આવે છે."

"આ પ્રમાણે પોતે ત્યાગ કે સ્વીકાર કરી અન્ય જીવોને સુખ આપવું
"એ આપણો અધિકાર છે. પણ કોઈ જીવને દુઃખ દેવું કે તેનું અકલ્યાણ
"કરવું, તો શું પણ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ માર્ગે તેનું કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન
"કરવો; એ સર્વ ક્રિયાઓને માટે સામાન્ય રીતે આપણો અધિકાર નથી.
"પારકા જીવને દુઃખ દેવું કે તેને અજ્ઞાત પણ હાની કરવી એ ક્રિયાનો
"ધર્મ તો લોકવ્યવસ્થાના અધિકારીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની
"વ્યવસ્થાઓ સામાન્ય રીતે રાજાઓના અને તેણે સ્વીકારેલા અધિ-
"કારીઓના અધિકારની વાત છે. માતાપિતા પુત્રાદિક ઉપર અધિ-
"કાર વાપરે છે તે પણ રાજાએ આપેલા જ અધિકારથી. રાજાએ જ્યાં
"આજ્ઞા કે નિષેધ કાંઈ ન કર્યું હોય પણ માત્ર અધિકાર આપ્યો હોય
"ત્યાં અધિકારીએ સામા જીવનું કલ્યાણ ઇચ્છી ક્રિયા કરવાની છે. એ
"વિના સર્વ વિષય અને વિચાર તેના અધિકારથી બ્હાર છે. સેના-
"ધિપતિ અને ન્યાયાધીશ પોતાના અધિકારના વિષયનું જ કલ્યાણ
"ઇચ્છી અન્ય જીવોને દુઃખ કરે છે અને તેમના શરીરને મૃત્યુવશ કરે
"છે તે ક્રિયાઓથી થતાં સુખદુઃખ વિચારવાનો તેમને અધિકાર નથી;
"તેમનો અધિકાર માત્ર એટલો જ કે સેનાધિપતિએ અમુક માર્ગે
"વિજય મેળવવો અને ન્યાયાધીશે ન્યાય મેળવવો. રાજાને પણ લોક-
"વ્યવસ્થાને માટે ઈશ્વરે અધિકાર આપેલો છે તે છોડી અન્યથા કામ
"કરે ને પ્રજાને દુઃખ થાય ત્યારે રાજાને સ્વમાર્ગે આણવાને માટે પ્રજા
"છે, અને પ્રજા વિમાર્ગે ચાલે ત્યારે તેને માથે રાજા છે. આ સર્વ પ્રશ્નોમાં
"માત્ર લોકવ્યવસ્થાને માટે યોગ્ય સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અધિકા-
"રનો અને અધિકારના વિષયનો વિચાર છોડી બીજો કાંઈ વિચાર
"કરવાનો નથી. જેની બુદ્ધિ પ્હોંચતી નથી તેને માર્ગ દર્શાવવાને પ્રાચીન

૧. Class, Cateogry.

" શાસ્ત્રો, અર્વાચીન મહાત્માઓ, અને આશપાશના મહાજન છે.
" જ્ઞાતિના અજ્ઞાની જનોને માટે જ્ઞાતિ એક જાતનો મહાજન છે.
" બાળકને માટે માતાપિતા મહાજનતુલ્ય છે. બાળકનાં વય, બુદ્ધિ અને
" વિદ્યા વધે તેમ તેમ તેના અધિકાર વધે છે ને માતાપિતાના ઘટે છે;
" તે જ રીતે જે મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને વિદ્યા વધે છે તેમનો અધિકાર
" વધે છે અને જ્ઞાતિના, લોકાચારના, શાસ્ત્રના અને મહાત્માઓના
" અધિકાર ખસવા માંડે છે. દેશકાળની કાંઈક સ્થિતિ વિચારી પૂર્વ-
" કાળના વિદ્વાનોએ અને મહાજનોએ બાળલગ્ન, અને વૈધવ્યસહનના
" આચાર પાડેલા તે કાયમ રાખવાનો તેમનો અધિકાર નવી વિદ્યા
" અને નવી બુદ્ધિના હાથમાં છે. મને મળેલો આ અધિકાર હું વેળા-
" સર સમજ્યો નહિ અને એ અધિકાર મને હોય નહિ એમ વિશ્વાસે
" રહી કુમુદનું ભાગ્ય સુવર્ણપુરમાં મ્હેં બાંધ્યું તે મ્હારાથી અધર્મ થઈ
" ગયો, ને હવે મ્હારી શક્તિ વિચારી મ્હારો અધિકાર શોધી વેળા-
" સર ચેતું છું તેથી હું મ્હારો ધર્મ કરીશ. અધિકારકોટિથી પ્રાપ્ત થયલા
" આવા ધર્મને અંગે મ્હારા પ્રધાનપદના ધર્મ વિચારવા એ મ્હારા
" અધિકારમાં નથી. રાજ્યના સામાં હુકમનામાં કરતાં ન્યાયાધીશે
" ડરવાનું નથી તેમ પ્રધાનપદના અને રાજ્યહીતના વિચારમાં પડી
" કુમુદ—કુસુમ—ના જીવનું અકલ્યાણ કે દુઃખ રચવું તે મ્હારા અધિ-
" કારથી બ્હારની વાત છે. કુમુદ રાજ્યાપરાધ કરી મહારાજના ધર્મા-
" સન આગળ આવે અને એને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાનો મ્હારે પ્રસંગ
" આવે ત્યારે મ્હારો પિતૃધર્મ વિચારવાનો મને અધિકાર નથી; તે જ
" રીતે યુદ્ધમાં જનાર સેનાપતિએ સ્ત્રીપુત્રાદિકને માથે પોતાના મરણથી
" આવી પડનાર ભયના વિચાર કરવાનો પણ તેને અધિકાર નથી.
" આમાંનું એક કાર્ય અથવા કાર્યનું ફળ બીજા કાર્ય કરતાં મ્હોટું કે ન્હાનું
" છે માટે મ્હોટું કરવું ને ન્હાનું ન કરવું એ વિચાર અયોગ્ય છે. લોક-
" વ્યવસ્થાના અધિકારીએ તો ન્હાના કે મ્હોટા પોતાનો જેવા હોય તેવા
" અધિકારનો વિષય અને ધર્મ વિચારી ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે."

" અને જ્યાં જીવાત્માના આત્મધર્મના વિચાર પ્રાપ્ત થાય ત્યાં તો આ
" અધિકારનો પણ પ્રશ્ન અનુચિત છે. પ્રત્યેક જીવાત્માનો ઉત્કર્ષ થાય
" તો તે સર્વ જીવોનું કલ્યાણ છે. એક જીવના અધર્મથી સર્વ જીવનું કલ્યાણ
" થતું હોય તો તે કલ્યાણમાં અકલ્યાણનું બીજ રોપાયું ગણવું. એક
" જીવના ધર્મથી અનેક જીવોને દુઃખ થતું હોય તો પણ તે જ માર્ગે સર્વનો

"ઉત્કર્ષ ગણવો. સર્વભૂતાત્મક પરમાત્માના અંશરૂપ જીવાત્માનો અભેદ
"માનો કે સર્વ જીવોના ભિન્નભાવ માનો તો પણ સર્વના ધર્મથી થયેલો
"સર્વનો ઉત્કર્ષજ કલ્યાણરૂપ છે. પોતે અધર્મ કરે છે તેથી જગતનું
"કલ્યાણ થશે એવું માનનાર જીવ મૂર્ખ છે. કારણ સર્વ જગતને જોઈ
"શકવાની શક્તિ વગરનો ક્ષુદ્ર જીવ એ જગતનું કલ્યાણ ક્યાં છે ને ક્યાં
"નથી એ જાણવાની શક્તિ શી રીતે પામવાનો હતો ? આવા દમ્ભી
"મિથ્યાભિમાની જીવોએ સંસારને માથે અનેક અવ્યવસ્થાઓ અને
"વિપત્તિઓ આણી મુકેલી ઈતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુણીયલ! જે
"ક્રિયાથી જીવાત્માની પોતાની અધોગતિ છે તે સર્વથા વર્જ્ય છે, ને
"જેથી તેની ઉન્નતિ છે તે કર્તવ્ય છે, ને તેમાં કોઈપણ અન્ય વિચાર
"કર્તવ્ય નથી."

"ઈશ્વરે કુસુદનો જીવ આપણા અધિકારમાં સોંપ્યો. ઈશ્વરે નિર્મેલા
"સ્નેહની ગતિથી યોગ્ય વયે એ–નદી સમુદ્રમાં ભળે તેમ–પોતાના
"હૃદયના સ્વામીને ધર્મથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં વિઘ્નરૂપ થવા મ્હારો
"કે ત્હારો અધિકાર નથી. અધિકારવિનાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થઈ એ
"જીવને પરતંત્ર કરવો એ ક્રિયાથી આપણી અધોગતિ સમજવી. કોઈ
"જીવ આપણે પેટે બાળકરૂપે જન્મ્યો માટે તેને આપણી ઇચ્છાપ્રમાણે
"બંધનમાં નાંખીએ એવો અધિકાર માતાપિતાએ ધારવાનો નથી
"કુસુદ-કુસુમના જીવ હવે આપ્ત સ્વતંત્ર છે. માટે તું અન્ય વિચાર અને
"દુઃખ છોડી દેઈ મ્હેં દર્શાવેલા માર્ગનો શાંત વિચાર કરી લે."

વિદ્યાચતુર બોલી રહ્યો ને થોડી વાર સુધી થાકયો હોય તેમ ખુરસીમાં પડી રહ્યો ને માત્ર ગુણસુંદરીના સામું જોઈ રહ્યો. ગુણસુંદરી ઉંડા વિચારમાં પડી બોલ્યા ચાલ્યા વિના, બેઠી હતી ત્યાં જ નીચું જોઈ બેસી રહી. અંતે ઉચું જોઈ બોલી.

"ચંદ્રકાંત મુંબાઈથી આવ્યા તેવામાં તેને સરસ્વતીચંદ્રને વિષયે આપે
"કઠણ વચન કહ્યાં હતાં[1] તે કાળે વૃદ્ધાચાર આપને પ્રિય હતો તે ઘણી
"થોડી વેળામાં અપ્રિય થઈ ગયો. આપે કરેલો બોધ અસત્ય છે એમ
"સિદ્ધ કરવા જેટલી મ્હારી શક્તિ નથી. પણ જુના સંપ્રદાયમાંથી નવા-
"માં આપ આટલી વેળામાં જતા રહ્યા તેથી મને કાંઈ ભ્રાંતિ થાય છે."

વિદ્યાચતુર—"તેમાં ત્હારો દોષ નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ઉતાવળ કરી
"નાઠો અને કુસુદને હાનિ પહોંચી તે સહન કરવાની અશક્તિને બળે
"મને કાંઈક ક્રોધ થયો હતો, અને સરસ્વતીચંદ્રનો જ દોષ મ્હારા

---

૧. પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ ૨૫૩.

"હૃદયમાં વસી ગયો હતો. શાંત થયા પછી અને કુમુદ–કુસુમનાં હૃદય
"અને સુખદુઃખ જાણી વિશેષ વિચાર કરતાં મને જે લાગ્યું તે તને
"અત્યારે કહી દીધું."

ગુણસુંદરી—"ન્હાનપણમાં બાળક પરણાવવાનો પ્રાચીન કાળથી
"ચાલતો આવેલો સંપ્રદાય આપ હવે દુષ્ટ ગણો છો ?"

વિદ્યાચતુર—"લોકવ્યવસ્થા રચનારાઓએ આ પાળ દુષ્ટતાથી નથી
"બાંધી. પણ લોકહિતની જ બુદ્ધિથી દેશકાળની કંઈક પરીક્ષા કરી
"બાંધેલી હોવી જોઈએ. હાલમાં તે વ્યવસ્થાને બે પિતાઓ બદલી
"નાંખવા જાય તો એકની પુત્રી દુઃખી થાય ને બીજાની સુખી થાય.
"દ્રવ્યહીન, વિદ્યાહીન, પક્ષહીન પિતાની રંક કે વિદ્યાહીન પુત્રીને
"આપણી જુની વ્યવસ્થા તોડ્યાથી સુખ કરતાં દુઃખ અનેકધા અસહ્ય
"થઈ પડે. નવી વ્યવસ્થાના અધિકારી કુટુંબમાં જન્મેલી બાળકી
"નવી વ્યવસ્થાથી દુઃખ કરતાં સુખ વધારે પામવાની. સર્વ વાત શક્તિ
"અને અધિકારની છે. હું નવી વ્યવસ્થાથી પુત્રીઓને સુખી કરવા
"શક્તિમાન્ છું અને પુત્રીઓ સુખી થવાની વૃત્તિ તથા શક્તિવાળી છે
"એવું જાણવાની સાથે તેમને નવી વ્યવસ્થાનું જીવન આપવા હું
"અધિકારી થાઉ છું તેમ કરવું એ મ્હારો ધર્મ થાય છે."

ગુણસુંદરી—"આપે વડીલોના અભિપ્રાય લીધા?"

વિદ્યાચતુર—"સરદારસિંહે વડીલને પુછ્યું. ને મહારાજે મામાને
"પુછ્યું. આપણે આવો પ્રશ્ન પુછીયે છીયે તેટલાથી જ મામાને
"આશ્ચર્ય લાગ્યું ને એવા પ્રશ્ન પુછનારની વૃત્તિ મનગમતો ઉત્તર જ ઇચ્છે
"અને તે આપવો કે ન આપવો એ વિચારતાં પોતાની નિવૃત્તિમાં
"વિઘ્ન આવે માટે આ વિચાર મહારાજને અને મને જ સોંપ્યો, અને
"મહારાજનું અપમાન ન થાય માટે સ્મિત કરી કહ્યું કે 'હું હવે વૃદ્ધ
"થયો છું ને નવા યુગનું માહાત્મ્ય જોવું ઘણા કાળથી મ્હેં મુકી દીધું
"છે, માટે એ જોવું જુવાનમડળને જ વધારે અનુકૂલ થઈ પડશેઃ—
"રાજ્યનો કોઈ મ્હોટો પ્રસંગ હત તો હું નિવૃત્તિ તોડી અભિપ્રાય
"આપત; પણ નવા યુગનાં ન્હાનાંમ્હોટાં થયલાં બાળકોના પરિપાકનો
"મને અનુભવ નથી ને તેના વિચારનો પણ મને અધિકાર નથી."

ગુણસુંદરી—"આ ઉત્તરમાં એમનો અભિપ્રાય જણાતો નથી ?"

વિદ્યાચતુર—"એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ પિતાજીનો અભિપ્રાય જુદો
"થયો. તેમણે કહ્યું કે કાગડાના માળામાં મુકેલી હંસી, કાગડો મરતાં,
"હંસને શોધે તો એ એક જુવાનીનો વેગ છે. લોક પોતે પોતાની
"જુવાનીના વેગને અટકાવતા નથી પણ પારકાં બાળક એ વેગને અટ-
"કાવે એવું જોવાને ઇચ્છે છે. લોકના કહ્યા પ્રમાણે કરીએ તો બાળક

" દુ:ખી થાય ને બાળકના કહ્યા પ્રમાણે કરીએ તો લોક ચુંટી ખાય
" માટે ડાહી વાત એ છે કે લોક જેને મુવેલી જાણે છે તેને જીવતી કહી
" લોકની ભુલ ભાગવાને આપણે કંઈ બંધાયા નથી, માટે આ બે જણે
" સુન્દરગિરિમાં જે વાસ શોધી ક્‌હાડયો હોય ત્યાં તેમને નીરાંતે રહેવા
" દેવાં, ને આપણે તેમની કુથલી કરવી નહીં ને લોકમાં થવા દેવી
" નહી. મરેલાં ગણાતાં છોકરાં ભલે સુખી થાય ને લોકની આંખમાં
" ધુળ નાંખે. લોકને રીઝવી છોકરાંને મારવાં નથી ને લોકમાં સત્ય-
" વાદી થઈ કારભારને આંચ આવવા દેવી નથી. ગુણીયલ ! આ
" એમના શબ્દે શબ્દ તને કહી દેઉ છું."

ગુણસુંદરી—" સંસારને ધર્મથી પાળનાર મામાજીએ સંસારનું
" રક્ષણ કર્યું, ને સંસાર અને સંસારના ખેલને ઓળખનાર વડીલે એ
" સંસાર સાથે રમવાનો ખેલ બતાવ્યો."

વિદ્યાચતુર—" હવે તું ક્‌હે આપણે શું કરવું ?"

ગુણસુંદરી–" મ્હેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે અમને સર્વને સુન્દરગિરિ
" ઉપર જવા દ્યો. લોકાપવાદ ખોટો હશે તો તો સર્વ સારાં વાનાં જ
" છે. લોકનું ક્‌હેવુ ખરું હશે તો મ્હારાથી કાંઈ પુત્રીને અફીણ ઘોળી
" પવાવાનું નથી. જો એ પસ્તાશે અને ડાહી થશે તો આપણી જંઘા
" ઢાંકી એને તેડી લાવી બુદ્ધિધનભાઈને ઘેર મોકલી દેઈશ ને તેમ
" નહી થાય તો તો વડિલની સૂચના સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી. લોકા-
" પવાદ હજી સુધી પ્રકટ નથી ત્યાં સુધી તેનો ઘા નિવારી શકાશે."

વિદ્યાચતુર—" વચલો માર્ગ પડતો જ મુકજે."

ગુણસુંદરી—" જન્મારો સાપનો ભારો સાચવવા જેવું હવે એને
" સાચવવું વિકટ છે તે વિચારું છું ત્યારે હીંમત હારી જાઉ છું, ને વશે
" કે કવશે વડિલનું વચન પળાશે ને બાકીનું મ્હારું દુ:ખી આયુષ્ય
" ગળાશે તેમ ગાળી પુરું કરીશ એવું સુઝે છે. આપે બતાવેલા ધર્મ
" મ્હારી બુદ્ધિને સત્ય લાગે છે, અને આપને આપવા જેવો ઉત્તર મ્હારી
" પાસે નથી, પણ મ્હારા હઇયાની હોળી આપના બોધથી શાંત થાય
" એમ મને તો લાગતું નથી. આપ પુરુષ છો ને હું સ્ત્રી છું; શરીરમાં
" અને હૃદયમાં એટલો ભેદ તો બ્રહ્માએ ઘડ્યો તે હું શી રીતે ભાગ-
" વાની હતી ? માત્ર એટલી બંધાઉ છું કે આપનો બોલ મ્હારા હૃદયમાં
" ઉતરશે તેટલો ઉતારવા પ્રયત્ન કરીશ અને પછી તો ઈશ્વર, આપ,
" અને આ મ્હારું દુ:ખઘેલું હૃદય–ત્રણ જણ મળી જે કરો તે ખરું !"

વિદ્યાચતુર—" એ કાંઈ ઓછું નથી. ઈશ્વર આવી વેળાએ પણ
" સામું જુવે છે ને જોશે."

પ્રકરણ ૪૧

ખોવાયલાં રત્નો ઉપરની ધુળ

કાળવર્ષ વીત્યું ને મેહ ગાજ્યો,
મ્હારા હઇડાનો ધાશકો ભાગ્યો !



"સરદારસિંહ ! હવે તો તમારો શોધ પુરો થઈ રહ્યો હશે." વિદ્યાચતુર, ગુણસુંદરી પાસેથી ઉઠી, પોતાના પ્રધાન ખંડમાં જઈ, ત્યાં પોતાની વાટ જોઈ બેસી રહેલા રત્ન૦ નગરીના દેશપાલને પુછવા લાગ્યો.

ઉભો થઈ પ્રણામ કરતો કરતો સરદાર બોલ્યો: "લગભગ પુરો થયો છે."

વિદ્યાચતુર–"હવે કંઈ ત્વરાથી તમારે જાતે જવા જેવું બાકી છે ?"

સરદારસિંહ–"ના જી. રાત્રે માત્ર કુમુદબ્હેન વિદ્યમાન છે ને સરસ્વતી-
"ચંદ્રની છાયામાં છે એટલા જ સમાચાર હતા. આજની ટપાલમાં
"અને આજ આવેલાં આપણાં માણસોથી ઘણી વીગત એકઠી થઇ
"હાથ લાગી છે. બુદ્ધિધનભાઇના ઘરમાં જે નવીનચંદ્ર હતા તે જ આજ
"સુન્દરગિરિ ઉપર છે. છસાત દિવસ ઉપર વિહારપુરી જોડે એ સુર-
"ગ્રામ ગયા હતા અને ત્યાંના મ્હેતાજીને પોતાનું નામ નવીનચંદ્ર કહ્યું
"અને બુદ્ધિધનભાઇના ઘરમાં પોતે હતા તે પોતે જ મ્હેતાજીને કહ્યું.
"વર્તમાનપત્રોમાં શોધતા સરસ્વતીચંદ્ર તે પોતે જ કે નહિ એવો મ્હેતા-
"જીનો પ્રશ્ન તેમણે ઉડાવ્યો. તેઓ ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન્ છે ને
"વિષ્ણુદાસજીએ પોતાની પાછળ તેમને યદુશૃંગના મહન્ત કરવા ધાર્યા છે
"ને તેને માટે સિદ્ધ કરવા ચિરંજીવશૃંગ ઉપર સાધુઓ જોડે મોકલ્યા છે."

"બુદ્ધિધનભાઇના ઘરમાં તેઓ કેવી રીતે રહ્યા તેની હકીકત સુવર્ણ-
"પુર ગયલા આપણા દૂતે મોકલી છે તે આ પત્રમાંથી જડશે. કુમુદ-
"બ્હેન અને તેમની બાબતમાં સુવર્ણપુરમાં લોકાપવાદ પ્રમાદધન-

" ભાઈએ અને કૃષ્ણકલિકાએ જ ચલાવ્યો હતો તે ત્યાં કોઈ માનતું નથી,
" અને બુદ્ધિધનભાઈ પોતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવાના
" છે કે તેમાંથી એક અંશ એમનાં બાળક પુત્રને માટે ર્‌હે, એક અંશની
" ઉપજ સુવર્ણપુરમાં સંન્યાસીના અન્નસત્રમાં જાય અને તેમાંથી પો-
" તાની ભિક્ષા તથા પરિવ્રજ્યાના ખરચનો નિર્વાહ થાય, બાકીનો એક
" અંશ અલકકિશોરીને મળે, અને બાકીનો એક અંશ પ્રમાદધનભાઈ
" જીવતા નીકળે તો તેને મળે ને ન નીકળે તો તેમનો અંશ અને બાકી-
" નો એક બીજો અંશ કુસુદબ્હેન જીવતાં નીકળે તો તે તેમને મળે.
" કુસુદબ્હેન જીવતાં ન નીકળે તો એમના અને પ્રમાદભાઈના અંશની
" વ્યવસ્થા કઈ ધર્મમાર્ગે કરવાની આપને સોંપવાની છે. તેમને સંન્યાસ
" લેવામાં માત્ર મહારાણા ભૂપસિંહે તેમને દીધેલા સોગન નડે છે."

" કુસુદબ્હેનના રથમાંથી એક પોટકું ગુણસુંદરીબાની પાસે
" આવેલું છે તે મ્હારે જાતે જોવું બાકી છે. તેમાં તેમની પોતાની
" લખેલી કવિતાઓ ક્‌હેવાય છે પણ કોઈનું નામ તેમાં નથી. સુભદ્રાના
" મુખ આગળ માતાના બેટ આગળથી તેમનું, કે બીજી કોઈ એમના જ
" વયની અબળાનું, શરીર ચંદ્રાવલીને હાથ આવ્યું જણાય છે ને એ
" સાધ્વીએ તેનું નામ મધુરી પાડ્યું છે. મધુરી સુન્દરગિરિ ઉપર
" ત્રણ ચાર દિવસથી પરિવ્રાજિકા મઠમાં છે, તેમના શરીર ઉપર
" માતાની ચુંદડી છે પણ આપના જેવાની પુત્રીને યોગ્ય અલંકાર પણ
" તેમણે અંગે રાખેલા છે. હાલમાં ચિરંજીવશૃંગ ઉપર વસન્તગુફામાં
" તેમને લેઈ કેટલીક સાધ્વીઓ ર્‌હેવા ગઈ છે ને સાધુઓ સાથે તેમની
" જોડની સૌમનસ્યગુફામાં નવીનચંદ્ર છે."

" મધુરીનો વિવાહ નવીનચંદ્ર સાથે થયેલો હતો અને તેમના
" લગ્ન પ્હેલાં નવીનચંદ્ર ગૃહ છોડી નીકળી ગયલા હતા. અને તે પછી
" મધુરીનું લગ્ન બીજા પુરુષ સાથે થયું, પુરુષે મધુરીને બહુ દુઃખ દીધું
" ને મધુરીએ સુભદ્રામાં જળશયન કર્યું અને સંસાર ઉપર કંટાળી
" બીજીવાર બેટની માતાની પેલી પાસે સમુદ્રમાં પણ શરીરનો ભોગ
" આપવા પ્રયત્ન કરતાં સાધુસ્ત્રીઓએ તેમને બચાવ્યાં. હવે માતા-
" પિતાને ઘેર જઈ તેમનાં અને સ્વામીની પાસે જઈ તેનાં દુઃખનું સા-
" ધન ન થવું એવા વિચારથી અને નવીનચંદ્રનું દુઃખ જોઈ ન શકાયાથી
" આમ કર્યું ક્‌હેવાય છે. સાધુજનોએ આ દુઃખમાંથી તેમને ઉદ્ધારવાને
" માટે પોતાને અશક્ત સમજી છેલી પળે તેમને બોધ અને આશ્વા

" સન આપવા માટે નવીનચંદ્રનો સમાગમ કરાવેલો છે. તેમની પાસેથી
" પોતાના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર એમણે ગઈ કાલના જાણ્યા
" અને તે પછી સાધ્વીનો ભેખ ધર્યો છે. પરિવ્રાજિકામઠમાં કે ચંદ્રા-
" વલી પાસે રહી સત્સમાગમમાં અને પરમાત્માના ચિન્તનમાં બાકીનું
" આયુષ્ય ગાળવું એવો તેમનો વિચાર સાધ્વીઓમાં સંભળાયો છે."

" તેમના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર નવીનચંદ્રે તેમને કહ્યા.
" સુરગ્રામનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રમાદભાઈના સમાચાર નવીનચંદ્રે
" વાંચેલા જ હોવા જોઈએ. આ અને બીજી બધી વાતો ઉપરથી પણ
" સ્પષ્ટ છે કે નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર અને મધુરી તે કુમુદબ્હેન જ.
" હવે આજ ચંદ્રકાંતભાઈ કોને મળે છે ને શા સમાચાર ક્હાવે છે
" તેટલી, સોળે આના નિશ્ચય થવાને, વાર છે."

" મ્હેતાજી અને શંકાપુરી નામના સાધુથી તેમ બીજાઓથી આ
" સમાચાર મળેલા છે. શંકાપુરી યદુશૃંગ ઉપર ગયેલો કોઈ નવો સાધુ
" છે તે તો આ બેની ગમે તેવી વાતો કરે છે, પણ તે જાતે જ શુદ્ધ નથી
" અને હાલ વિષ્ણુદાસજી યોગસ્થ છે તે તેમાંથી જાગશે એટલે આ
" સાધુનો મઠમાંથી બહિષ્કાર કરશે એવું સર્વ સાધુઓ બોલે છે. એણે
" મધુરી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી ક્હેવાય છે ને સાધ્વીઓએ મધુરીનું રક્ષણ
" કરેલું છે. આવા દુષ્ટ મનુષ્યની કરેલી વાતોમાં વિશ્વાસ રજ કરવા જેવો
" નથી અને આપણાં મનુષ્યોને એવી શંકા છે કે એ વેશધારી સાધુ હીરા-
" લાલનો કોઈ બાતમીદાર છે. તે સઉ જોવાશે, પણ એટલું સત્ય છે કે
" સર્વ સાધુજનો અને સાધ્વીજનો નવીનચંદ્રને પૂજ્ય ગણે છે ને
" મધુરીને દુઃખી પણ અતિ પવિત્ર માને છે. તેમના આવા વિષયમાં
" નિર્ણય ક્વચિત જ ભુલ ભરેલા હોય છે અને કુતરાઓ શીકારને
" સુંઘી ક્હાડે તેવી જ ત્વરાથી વિષ્ણુદાસજીના સાધુજનો અપવિત્ર
" માણસને સુંઘી ક્હાડે છે."

" પ્રધાનજી, આપ જેવાનાં નેત્રમાં દીનતા આજ જ દેખું છું !"

વિદ્યાચતુર—" સરદાર ! પુત્રી જીવતી છે એટલું જ નહી પણ
" આવા સાધુજનો પણ તેની પવિત્રતાને અભિનન્દે છે એ જાણી
" ઈશ્વરનો ઉપકાર મ્હારા હૃદયમાં ઉભરાય છે ને આ દીનતાને આણે
" છે. બીજી પાસથી આવી પુત્રીને મ્હારા ઘરમાં સુખની આશા નથી
" ને સાધુનો ભેખ અને ભિક્ષાનું અન્ન તે પ્રિય ગણે છે અને તેમ કર-
" વાનો તેને વારો આવે છે તે માત્ર આપણા લોકના સંસારની વ્યવ-

" ભાઈએ અને કૃષ્ણકલિકાએ જ ચલાવ્યો હતો તે ત્યાં કોઈ માનતું નથી,
" અને બુદ્ધિધનભાઈ પોતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવાના
" છે કે તેમાંથી એક અંશ એમનાં બાળક પુત્રને માટે ર્‌હે, એક અંશની
" ઉપજ સુવર્ણપુરમાં સંન્યાસીના અન્નસત્રમાં જાય અને તેમાંથી પો-
" તાની ભિક્ષા તથા પરિવ્રજ્યાના ખરચનો નિર્વાહ થાય, બાકીનો એક
" અંશ અલકકિશોરીને મળે, અને બાકીનો એક અંશ પ્રમાદધનભાઈ
" જીવતા નીકળે તો તેને મળે ને ન નીકળે તો તેમનો અંશ અને બાકી-
" નો એક બીજો અંશ કુસુદબ્હેન જીવતાં નીકળે તો તે તેમને મળે.
" કુસુદબ્હેન જીવતાં ન નીકળે તો એમના અને પ્રમાદભાઈના અંશની
" વ્યવસ્થા કઈ ધર્મમાર્ગે કરવાની આપને સોંપવાની છે. તેમને સંન્યાસ
" લેવામાં માત્ર મહારાણા ભૂપસિંહે તેમને દીધેલા સોગન નડે છે."

" કુસુદબ્હેનના રથમાંથી એક પેટકું ગુણસુંદરીબાની પાસે
" આવેલું છે તે મ્હારે જાતે જોવું બાકી છે. તેમાં તેમની પોતાની
" લખેલી કવિતાઓ ક્‌હેવાય છે પણ કોઈનું નામ તેમાં નથી. સુભદ્રાના
" સુખ આગળ માતાના બેટ આગળથી તેમનું, કે બીજી કોઈ એમના જ
" વયની અબળાનું, શરીર ચંદ્રાવલીને હાથ આવ્યું જણાય છે ને એ
" સાધ્વીએ તેનું નામ મધુરી પાડ્યું છે. મધુરી સુન્દરગિરિ ઉપર
" ત્રણ ચાર દિવસથી પરિવ્રાજિકા મઠમાં છે, તેમના શરીર ઉપર
" માતાની ચુંદડી છે પણ આપના જેવાની પુત્રીને યોગ્ય અલંકાર પણ
" તેમણે અંગે રાખેલા છે. હાલમાં ચિરંજીવશૃંગ ઉપર વસન્તગુફામાં
" તેમને લેઇ કેટલીક સાધ્વીઓ ર્‌હેવા ગઈ છે ને સાધુઓ સાથે તેમની
" જોડની સૌમનસ્યગુફામાં નવીનચંદ્ર છે."

" મધુરીનો વિવાહ નવીનચંદ્ર સાથે થયેલો હતો અને તેમના
" લગ્ન પ્‍હેલાં નવીનચંદ્ર ગૃહ છોડી નીકળી ગયલા હતા. અને તે પછી
" મધુરીનું લગ્ન બીજા પુરુષ સાથે થયું, પુરુષે મધુરીને બહુ દુઃખ દીધું
" ને મધુરીએ સુભદ્રામાં જળશયન કર્યું અને સંસાર ઉપર કંટાળી
" બીજીવાર બેટની માતાની પેલી પાસે સમુદ્રમાં પણ શરીરનો ભોગ
" આપવા પ્રયત્ન કરતાં સાધુસ્ત્રીઓએ તેમને બચાવ્યાં. હવે માતા-
" પિતાને ઘેર જઈ તેમનાં અને સ્વામીની પાસે જઈ તેનાં દુઃખનું સા-
" ધન ન થવું એવા વિચારથી અને નવીનચંદ્રનું દુઃખ જોઈ ન શકાયાથી
" આમ કર્યું ક્‌હેવાય છે. સાધુજનોએ આ દુઃખમાંથી તેમને ઉદ્ધારવાને
" માટે પોતાને અશક્ત સમજી છેલી પળે તેમને બોધ અને આશ્વા

" સન આપવા માટે નવીનચંદ્રનો સમાગમ કરાવેલો છે. તેમની પાસેથી
" પોતાના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર એમણે ગઈ કાલના જાણ્યા
" અને તે પછી સાધ્વીનો ભેખ ધર્યો છે. પરિવ્રાજિકામઠમાં કે ચંદ્રા-
" વલી પાસે રહી સત્સમાગમમાં અને પરમાત્માના ચિન્તનમાં બાકીનું
" આયુષ્ય ગાળવું એવો તેમનો વિચાર સાધ્વીઓમાં સંભળાયો છે."

" તેમના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર નવીનચંદ્રે તેમને કહ્યા.
" સુરગ્રામનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રમાદભાઈના સમાચાર નવીનચંદ્રે
" વાંચેલા જ હોવા જોઈએ. આ અને બીજી બધી વાતો ઉપરથી પણ
" સ્પષ્ટ છે કે નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર અને મધુરી તે કુમુદબ્હેન જ.
" હવે આજ ચંદ્રકાંતભાઈ કોને મળે છે ને શા સમાચાર ક્‌હાવે છે
" તેટલી, સોળે આના નિશ્ચય થવાને, વાર છે."

" મ્હેતાજી અને શંકાપુરી નામના સાધુથી તેમ બીજાઓથી આ
" સમાચાર મળેલા છે. શંકાપુરી યદુશૃંગ ઉપર ગયેલો કોઈ નવો સાધુ
" છે તે તો આ એની ગમે તેવી વાતો કરે છે, પણ તે જાતે જ શુદ્ધ નથી
" અને હાલ વિષ્ણુદાસજી યોગસ્થ છે તે તેમાંથી જાગશે એટલે આ
" સાધુનો મઠમાંથી બહિષ્કાર કરશે એવું સર્વ સાધુઓ બોલે છે. એણે
" મધુરી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી ક્‌હેવાય છે ને સાધ્વીઓએ મધુરીનું રક્ષણ
" કરેલું છે. આવા દુષ્ટ મનુષ્યની કરેલી વાતોમાં વિશ્વાસ રજ કરવા જેવો
" નથી અને આપણાં મનુષ્યોને એવી શંકા છે કે એ વેશધારી સાધુ હીરા-
" લાલનો કોઈ બાતમીદાર છે. તે સઉ જોવાશે, પણ એટલું સત્ય છે કે
" સર્વ સાધુજનો અને સાધ્વીજનો નવીનચંદ્રને પૂજ્ય ગણે છે ને
" મધુરીને દુઃખી પણ અતિ પવિત્ર માને છે. તેમના આવા વિષયમાં
" નિર્ણય ક્વચિત જ ભુલ ભરેલા હોય છે અને કુતરાઓ શીકારને
" સુંઘી ક્‌હાડે તેવી જ ત્વરાથી વિષ્ણુદાસજીના સાધુજનો અપવિત્ર
" માણસને સુંઘી ક્‌હાડે છે."

" પ્રધાનજી, આપ જેવાનાં નેત્રમાં દીનતા આજ જ દેખું છું !"

વિદ્યાચતુર—" સરદાર ! પુત્રી જીવતી છે એટલું જ નહી પણ
" આવા સાધુજનો પણ તેની પવિત્રતાને અભિનન્દે છે એ જાણી
" ઈશ્વરનો ઉપકાર મ્હારા હૃદયમાં ઉભરાય છે ને આ દીનતાને આણે
" છે. બીજી પાસથી આવી પુત્રીને મ્હારા ઘરમાં સુખની આશા નથી
" ને સાધુનો ભેખ અને ભિક્ષાનું અન્ન તે પ્રિય ગણે છે અને તેમ કર-
" વાનો તેને વારો આવે છે તે માત્ર આપણા લોકના સંસારની વ્યવ-

"સ્થાને લીધે જ છે એ પ્રત્યક્ષ કરું છું ત્યારે કુસુદના અને આપણા
"દેશના વિચાર મ્હારા હૃદયને દીન કરી મુકે છે. એ પુત્રીનું સુખ
"મ્હારા હાથમાં છે, છતાં હું તેને તે આપી શકતો નથી તે માત્ર
"આપણા સંસારની માનુષી વ્યવસ્થાને લીધે !—એ અશક્તિ ઈશ્વરે
"નથી આપી. ઈશ્વરની કળાને લીધે મનુષ્યને માથે અનેક અનિવાર્ય
"દુઃખનાં વાદળ ફરે છે તેમાં આપણા લોકે હાથે કરીને આ વ્યવસ્થાને
"ધુમાડાની પેઠે ફેલાવી છે."

સરદારસિંહ—"વડીલની સૂચના આપ સ્વીકારશો તો દહીં અને
"દુધ એમાં પગ ર્‌હેશે."

વિદ્યાચતુર—"એવા ચોરિકાવિવાહનું, મ્હારી કુસુદ કે સરસ્વતી-
"ચંદ્ર એમાંથી કોઈ અભિનન્દન નહી કરે. તેમનાં હૃદય એટલાથી તૃપ્ત
"થાય એમ હત તો સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુદને ભગવી કન્થાઓ અને
"ભિક્ષાનાં અન્ન પ્રિય લાગત નહી. એવી ચોરી કરતાં તેમને આ
"સ્થિતિ વધારે પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ લાગી ન હત તો એમને હું પામર
"ગણુત અને તેમને માટે શોક ન કરત ને વડીલનું વચન પાળવુંજ
"ઉત્તમ ગણુત."

સરદારસિંહ—"વડીલનું વચન હૃદયનું છે, કુસુદબ્હેન ઉપરની
"તેમની પ્રીતિનું છે, અને મર્મનું નથી એવું હું માનું છું."

વિદ્યાચતુર—"હું પણ એમ જ માનું છું. એમની પ્રીતિ બાળકને
"સુખી જોવાને ઇચ્છે છે ને લોકના વ્યવહારશાસ્ત્રને જાળવી તેને જ તોડ-
"વાનો માર્ગ શોધે છે. મ્હારામાં એ જાળવવાની વૃત્તિ નથી, તોડવાની
"શક્તિ છે, અને સંતાનનાં સુખ લોકમાં અનિન્દિત ગણાય એવું જોવા
"ઇચ્છું છું. આ ઇચ્છા વ્યર્થ છે ને તે સફળ થાવ કે નિષ્ફળ થાવ તેની
"પરવા કર્યા વિના મ્હારે શક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાણે વર્ત્તવું પડશે-
"મને મ્હારો ધર્મ એવો લાગે છે. આવી મ્હોટી વાતમાં મ્હારે મામા-
"જીથી જુદો મત રાખી તેમને કુપથ્ય લાગતે માર્ગે પ્રવર્ત્તવું પડશે, અને
"વડીલની ઇચ્છામાં બે વાત સાચવવી ઠીક લાગી છે તેને સ્થાને એક
"વાત સાચવી બીજીને પડતી મુકવી પડશે. એક પાસ આ કાર્યથી
"વડીલોનાં મનને માનેલો ક્લેશ થાય અને બીજી પાસ એ કાર્ય ન
"કર્યાથી પુત્રી પ્રતિ મ્હારો માનેલો ધર્મ ત્રુટે છે—એ વિચાર મને
"ગુંચવારામાં નાંખે છે ને દીન બનાવી મુકે છે."

સરદારસિંહ—"સુધારાના વમળમાં એવી અવસ્થાઓ વશે કે કુવશે
"સર્વને અનુભવવી પડશે."

વિદ્યાચતુર—"એ વમળનાં ખેંચાણ સહીને પણ ધારેલું કાર્ય ધર્મ
"ગણું છું માટે તે કર્યા વિના છુટકો નથી."

સરદારસિંહ—"પુત્રીને સાધુના ભેખમાં જોઈ આપને આમ થાય તે
"સ્વાભાવિક છે."

વિદ્યાચતુર—"છતાં મહારાજના ધર્મભવનની આજ્ઞાઓ જેવી તીવ્ર
"છે તેવી જ અનિવાર્ય છે. હીરાલાલે ધારેલો પુરાવો તે રજુ કરશે
"તો કુમુદની પ્રતિષ્ઠાને ચીથરેહાલ થતી જોવાનું ભય મને કંઈક
"કમ્પાવે છે. ન્યાયાસનનો વેગ સામાન્ય મનુષ્યો અનુભવતાં તે આજ
"મ્હારે અનુભવો પડશે."

સરદારસિંહ—"એ અનુભવથી આપને બ્હીવાનું કાંઈ કારણ નથી."

વિદ્યાચતુર—"કારણ તો નીવડ્યે જણાય. બાકી જે ધૈર્ય અને સહન-
"શીલતા ન્યાયાસન પાસેના પક્ષકારોમાં હું ઇચ્છતો હતો તે રાખતાં
"કેટલો પ્રયાસ અને ક્લેશ પડે છે તેનો આજ મને જાતિઅનુભવ
"પ્રથમ થાય છે."

સરદારસિંહ—"આપ જેવાને ક્લેશના અનુભવ થાય તેમાંથી પણ
"આપ જગતને કલ્યાણકારક દૃષ્ટાંત બતાવી શકશો."

વિદ્યાચતુર—"આ અનુભવથી દુષ્ટ લોકની હું દયા રાખતાં શીખીશ.
"આવા આવા ગુંચવારામાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ ન મળતાં અને
"માર્ગ ન સમજાતાં સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યો દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત
"થવાની લાલચને નિવારી નહી શકતાં હોય ને દુષ્ટ થતાં હશે."

સરદારસિંહ—"એમ જ."

વિદ્યાચતુર—"મ્હારી જે ફજેતી થશે ને જે તમાશા લોકને જોવાનો
"રસ પડશે તેને માટે હું હવે સજજ છું. બોલો, સરદારસિંહ! નિર્ભય થઈને
"તમારો ધર્મ કરજો ને રાજસેવામાં ને લોકસેવામાં પ્રવર્તતાં કોઈ
"જાતનું ભય કે પક્ષપાત ન રાખશો. ભીમભવનની દૃષ્ટિમાં તમે વજ્ર
"જેવા લાગો એવું કરજો."

સરદારસિંહ—"આપનાં બાળકની પવિત્રતા એવી છે કે અમારા
"દેહ અતિ કોમળ હોય તો પણ ગદાનું ભય રહે એમ નથી."

વિદ્યાચતુર—"જે હો તે હો. એ ગદાની શક્તિમાં ન્યૂનતા આવે
"એવું કંઈ કરવું નહી."

સરદારસિંહ—" યથાર્થ બોલો છો તે થશે. રત્નનગરીના મહારાજ
" અને અધિકારીઓ એવું જ ઇચ્છે છે."

વિદ્યાચતુર—" હવે શી નવાજુની છે અને શું કરવા ધારેલું છે
"તેની યોજનાઓ ક્‌હો."

સરદારસિંહ—"હાજી. એજન્સીમાં ધૂર્તલાલના પ્રતિનિધિરૂપે હીરા-
" લાલે એવી અરજી કરેલી છે કે અર્થદાસના અપરાધનો ન્યાય ઇંગ્રેજી
" ન્યાયાસન પાસે થવો જોઇએ. તેના કારણમાં તેણે એવું બતાવેલું છે
" કે કુમુદબ્હેન અને સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રસંગ બુદ્ધિધનભાઇના ઘરમાં
" પડેલો તે આપના અને બુદ્ધિધનભાઇના જાણવામાં આવવા પછી
" અર્થદાસે કે બ્હારવટીઆઓએ સરસ્વતીચંદ્રનું ખુન આમ એમાંથી
" કોઇનાં તરફની સૂચનાથી કરેલું હોવું જોઇએ અને આપના રાજ્યમાં
" આ તપાસ ચાલે તો તે વાતનો શુદ્ધ નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય થઇ શકે એમ
" નથી. આ કારણને લીધે અર્થદાસનું ન્યાયાન્વેષણ આપણી પાસે ન
" ચલવવું અને બ્હારવટીયાઓનું સુવર્ણપુરમાં ન ચલવવું પણ એ
" સર્વેનું શોધન ઇંગ્રેજી અધિકારી પાસે ચલવવું એવી સૂચના એજ-
" ન્સીમાંથી આપણા ઉપર અને સુવર્ણપુરના રાજ્ય ઉપર ગઇ છે ને
" બુદ્ધિધનભાઇએ આ વિષયમાં ઉત્તર આપતા પ્હેલાં આપનો અભિ-
" પ્રાય મંગાવ્યો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન માત્ર કોની હદમાં કામ ચલવવું
" એવો હતો તેને સ્થાને આ વધારે મ્હોટો પ્રશ્ન હવે ઉભો થયો છે."

વિદ્યાચતુર—" આવી તપાસ ત્યાં થાય તો કામના રૂપના સંભવા-
" સંભવ તમને કેવા લાગે છે ?"

સરદારસિંહ—" સરસ્વતીચંદ્રનું એક પોટકું બ્હારવટીયાના હાથમાં
" ગયલું તેમાં કુમુદબ્હેનના હાથની એક પત્રિકા છે તેમાં એમના
" હાથની કવિતા છે તે આપણે સરકારી અધિકારી પાસે રજુ કરવું
" કે ન કરવું તે એક પ્રશ્ન છે."

વિદ્યાચતુર–"તેની પાસે કામ ચલવવું જ પ્રાપ્ત થાય તો તે રજુ કરવું
" એ આપણો ધર્મ છે. આપણે સામાન્ય મનુષ્યો પેઠે આવી વાતો
" ન્યાયાસનથી ગુપ્ત રાખવાનું કામ નહી કરીયે."

"સરદારસિંહ–એ પોટકું રજુ કરીયે ને પત્રિકા આપણી પાસે રાખીયે
" તો કાંઇ બાધ છે? પરરાજ્યને આવા વિષયમાં આવી રીતે સાહાય્ય
" આપવાને આપણે કીયા ધર્મથી બંધાઇએ છીએ ?"

વિદ્યાચતુર–" ચક્રવર્તીભિવનના ધર્મથી. સરદારસિંહ, એ પત્રિકામાં
" શું લખેલું છે ?"

સરદારસિંહ—" કવિતા કઠણ છે ને જેવો અર્થ લેઈએ તેવો લેવાય
" એમ છે. આપને જોવી હોય તો આ રહી."

પત્રિકા લેતો લેતો વિદ્યાચતુર બોલ્યો: " જે હો તે હો—જે થાવ
" તે થાવ. પ્રતિષ્ઠા જાવ તો જાવ. સરદાર, આ પત્રિકા રજુ તો કરવી જ.
" કાંઈ શુસ ન રાખવું. વિદ્યાચતુર ન્યાયને પ્રિયતમ ગણે છે ને તેને
" માટે સર્વ વસ્તુનો ભોગ આપવા તત્પર છે."

સરદારસિંહ—" આપ વાંચો તો ખરા."

વિદ્યાચતુર વાંચવા લાગ્યો.

" અવનિ પરથી નભ ચ્હડ્યું વારિ પડે જ પાછું ત્યાં ને ત્યાં !"
વગેરે પંક્તિઓ આ પત્રિકામાં કુસુદના સુન્દર હસ્તાક્ષરથી સ્પષ્ટ લખેલી હતી. તે વાંચી રહી એ પત્રિકા હૃદય સાથે ચાંપી વિદ્યાચતુર આનંદ-ગર્વથી બોલ્યો.

" સરદાર! આપણી પવિત્ર કુસુદની આ પવિત્ર કવિતા અવશ્ય
" ઇંગ્રેજી ન્યાયાસન પાસે આપણે મુકીશું અને અગત્ય પડશે તો હું
" તેનો અર્થ સમજાવવાને જાતે ન્યાયાસન પાસે સાક્ષી થઈશ! સરસ્વતી-
" ચંદ્રે બુદ્ધિધનભાઈનું ગૃહ કેવી પવિત્ર કુસુદની કેવી પવિત્ર વાસ-
" નાની સૂચનાને બળે છોડ્યુ તે આથી સ્પષ્ટ સમજાશે !"

સરદારસિંહ—" સત્ય છે. પણ એકવાર ખોટા આરોપ મુકનારને
" મુખેથી સર્વ દુષ્ટ આરોપ સાંભળવા પડે અને તે પછી તેના ઉત્તરમાં
" આ કામ લાગે. મ્હેં ધાર્યું છે કે સરસ્વતીચંદ્ર આયુષ્માન્ છે એટલું
" આપણે સંપૂર્ણ રીતે પ્રથમ સિદ્ધ કરી આપવું, અને તે આપણા જ
" રાજ્યમાં કરી આપવું—એટલે પછી એમના ખુનનો કે આપણા ઇંગ્રેજ
" ન્યાયાસનનો પ્રશ્ન નહી ર્‌હે, અને કુસુદબ્હેનનું આમ કે તેમ નામ
" સરખું દેવાનો પ્રસંગ ઉભો નહી રહે, અને તે પછી કુસુદબ્હેનના
" વિષયમાં વડીલની સૂચના સ્વીકારવી કે આપની કલ્પના સિદ્ધ કરવી
" કે અન્ય માર્ગ લેવો તેને માટે વિચાર કરવાને અને યથેચ્છ વર્તવાને
" પુષ્કળ અવકાશ ર્‌હેશે."

વિદ્યાચતુર—" જો તેમ થાય તો સર્વ વાંધા દૂર જાય ખરા. તમે
" તેમ કેવી રીતે કરવા ધારો છો ?"

સરદારસિંહ—" નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ નીવડે તો તેમને
" અર્થદાસના આયુષ્યના રક્ષણને માટે અને કુસુદબ્હેનની પ્રતિષ્ઠાને

પ્રથમ ભાગ પ્રકરણ ૧૯ પૃષ્ઠ ૩૩૦-૩૩૧

" માટે પોતાનું નામ ને શરીર પ્રસિદ્ધ કરવું પડશે એવું તેમને ક્‌હેવાને
" મ્હેં ચંદ્રકાંતભાઈને કહેલું છે ને તેમણે તે ક્‌હેવા સ્વીકાર્યું છે. તે પછી
" આપણે વચ્ચે પડવું ન પડે એવો માર્ગ છે. યદુશૃંગના સાધુજનોનો
" પ્રથમ ન્યાય કરવાનો આપણે હાથમાં રાખેલો નથી, પણ એક આપણો
" અધિકારી યદુશૃંગના મહન્તની સાથે બેસે અને સાધુજનનો ન્યાય
" એ બે જણ મળી કરે અને તે પછી આપની પાસે તે વિષયનો શુદ્ધ-
" તર ન્યાય-અપીલ-થાય એવી વ્યવસ્થા નાગરાજ મહારાજના
" સમયથી આપણે સ્વીકારી છે ને બ્રેવ સાહેબની તેમાં સંમતિ છે.
" કોઈપણ સાધુજનને આજ્ઞા કરી આ વિના બીજા ન્યાયાસન પાસે
" કોઈ પણ પ્રસંગે કે પ્રકારે મોકલવાનો અધિકાર આપણે આપણા
" હાથમાં રાખેલો નથી. આ બે ન્યાયાસન પાસે જેનો પ્રાથમિક-
" ન્યાય-'પ્રાઈમાફેસી કેસ'-થાય તેને તે પછી જ આપણે સરકારને
" સોંપી શકીયે છીયે. નવીનચંદ્ર પણ યદુશૃંગના સાધુજન છે અને આ
" વ્યવસ્થા તોડી તેમને સરકારમાં મોકલી શકીયે તેમ નથી, ને એ-
" જન્સીમાં આ કારણ વિદિત થશે એટલે તેમણે પણ એ જ માર્ગે
" ઉતર્યા વિના છુટકો નથી."

" નવીનચંદ્ર ઉપર કાંઈ આરોપ નથી. તેમનું તો માત્ર અસ્તિત્વ
" જ સિદ્ધ કરવાનું છે. વિષ્ણુદાસજી અને શંકરશર્મા સાથે બેસી એમના
" અસ્તિત્વનો અને તે સંબંધી સર્વ વાતનો નિર્ણય કરશે તો બીજી
" કાંઈ કથા કે કુથલી ર્‌હેવાની નથી. એ જ સરસ્વતીચંદ્ર છે, અને
" સાધુ થયા છે, એટલી વાતથી કુમુદબ્હેનનું નામ દીધા વિના એમની
" પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ છે. માટે આ વિના બીજું કાંઈ કરવાનું નથી. અર્થ-
" દાસ અને બ્હારવટીયાઓ સરસ્વતીચંદ્રના કે નવીનચંદ્રના ખુનના
" અપરાધી નથી એટલું સિદ્ધ કરવા આટલું બસ છે. અર્થદાસ પાસે
" આવેલી મહામૂલ્યવાળી મુદ્રાનો યોગ સરસ્વતીચંદ્ર વિના બીજાના
" હાથથી મનાવો જેવો કઠણ છે તેવો જ સરસ્વતીચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર
" એક જ પુરુષ છે તેટલું સિદ્ધ થયાથી એ યોગ માનવામાં કાંઈ ન્યૂનતા
" નહી ર્‌હે."

" આપ આ વિષયમાં પ્રસિદ્ધ આજ્ઞાપત્ર ક્‌હાડો તેની સાથે જ
" સરસ્વતીચંદ્રનાં માતાપિતા અને દેશીપરદેશી પ્રતિષ્ઠિત મિત્રો એમનું
" અભિજ્ઞાન સિદ્ધ કરી સાક્ષી થવા સુન્દરગિરિ ઉપર આવવા મુંબાઈ-
" થી નીકળી પડે એવી યોજના કરી રાખી છે. આપ તેમનું આતિ-

"શેય કરજો અને એવાં પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યો એક વાર સરસ્વતીચંદ્રને
"ઓળખી ક્‌હાડી તે વિષયે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપણા આવા ન્યાયાસન
"પાસે ઉદ્ગાર કરશે તે પછી સરકારી અધિકારીઓને અને હીરાલાલ
"કે ધૂર્તલાલને બોલવાનો અક્ષર પણ નહી રૂહે અને સરકારને આટ-
"લાથી સંતોષ ન વળે તો આ સર્વ ગૃહસ્થોને ભલે મુંબાઈની કોર્ટોમાં
"જ બીજીવાર પ્રતિજ્ઞા આપી પુછી લે."

"સુવર્ણપુર અને રત્નનગરી ઉપરથી તેમ કુમુદબ્હેન ઉપરથી
"સર્વ વાદળાં આટલા સ્હેલા પ્રયોગથી ખસી જશે, અને આપના ગૃહ-
"સંસારની વ્યવસ્થા તે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે માર્ગે ઉતારજો."

સરદારસિંહ બોલી રહ્યો. થોડી વાર વિચારમાં પડી અંતે વિદ્યા-
ચતુર બોલ્યો.

"સરદારસિંહ! તમે ઘણી દૂર અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી આ
"યોજના કરી ક્‌હાડી છે. રાજ્યને અને અન્ય સર્વને તે હિતકારક છે
"અને ચક્રવર્ત્તીભવનમાં પણ એ જ અનુકૂળ પડશે. તમે મહારાજને
"તે વિસ્તારથી સમજાવજો. મને તો હવે તમારે માત્ર એટલું જ ક્‌હેવાનું
"બાકી છે કે મ્હારું કુટુંબ તમને આ ન્યાયકાર્યમાં શી રીતે સાહાય્ય
"આપી શકે એમ છે અથવા મ્હારા કુટુમ્બની પોતાની વ્યવસ્થાને
"માટે મ્હારા સ્વમિત્રરૂપે તમે મને શી સૂચના કરો છો?"

સરદારસિંહ–"એ તો ટુંકી વાર્ત્તા છે. ગુણસુંદરીબાને અને
"સુન્દરબાને વડીલની સાથે આપે સુન્દરગિરિ ઉપર મોકલવાં. કુસુમ-
"બ્હેને પણ સાથે જવું. તેઓ સર્વ પોતાની મનોવૃત્તિઓ પ્રમાણે
"ત્યાં જઈ પ્રયોગ કરશે, અને વડીલ સાથે હશે એટલે લોકમાં વાંધો
"પડે એવું કામ અથવા સાહસ નહી થાય તેમ કોઈ શીઘ્રકાર્યનો
"પ્રસંગ ચુકી જવાય એવું પણ નહી થાય. આપના મનનો સંકેત
"ચંદ્રકાંતભાઈને પત્રદ્વારા લખી જણવજો ને તેને અનુસરી સરસ્વતી-
"ચંદ્ર જોડે વાત કરવાની સૂચના લખજો. મિસ્ ફ્લોરાને પણ જુદાં
"મોકલજો ને તેમની આપની મનોવૃત્તિ જણાવી ગુપ્ત રાખવા ક્‌હેજો,
"ને પ્રસંગ પ્રમાણે ગુણસુંદરીબા સાથે અને કુમુદબ્હેન તથા કુસુમ-
"બ્હેન સાથે તેમ ચન્દ્રકાંત સાથે ખુલાસો રાખવાનું અને વાત કર-
"વાનું સૂચવજો. આટલી વ્યવસ્થા તરત રચશો તો પછી આપે ત્યાં
"આવવાની કે જાતે બીજી ચિંતા કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. આપ
"જેવા સુજ્ઞ અને પવિત્ર છો તેવી જ આપની પાસે પવિત્ર, સુજ્ઞ અને

" ચતુર પરિવારની સંપત્તિ છે માટે સુસ્થ રહી શકો એવું ભાગ્ય પણ
" આપને અનુસરે છે અને અનુસરશે."

વિદ્યાચતુર–" તમારી બુદ્ધિ બહુ ઉપયોગી અને ક્ષેમકારક માર્ગ
" ઘણી ત્વરાથી જોઈ શકે છે. તમે પણ રત્નનગરીનું રત્ન જ છો."

સરદારસિંહ–" મહારાજની અને આપની સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ અને
" પ્રીતિ છે તો આપના સર્વ અધિકારીઓ આપ મહારત્નોની
" આસપાસ રત્નકણિકાઓ પેઠે રહેવા યોગ્ય થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
" આપનો વધારે અવકાશ રોકવા જેવું હવે કાંઈ કામ બાકી
" જણાતું નથી."

વિદ્યાચતુર–" ના. તમે નીરાંતે હવે જાવ અને સ્વકાર્યમાં યોગ્ય
" લાગે તે કરો."

સરદારસિંહ ગયો.

પ્રકરણ ૪૨
મિત્રના મર્મપ્રહાર

सुहृदर्थमीहितमजिह्मधियां
प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ माघ



મ્યાલીની વાણીને જાગૃત યોગમાં પ્રત્યક્ષ કરી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ સૌમનસ્યગુફાના વર્ણવેલા ઓટલા ઉપર કેટલીક ઘડીઓ સુધી આનંદયોગની નિદ્રામાં હાલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહ્યાં. અન્તે પાછલી રાત્રે કુમુદ જાગી એ ખંડના વચલા ભાગમાં જાતે સુઈ ગઈ અને સરસ્વતીચંદ્ર ઓટલા ઉપર પોતાના હાથનું ઉશીકું કરી સુઇ ગયો. પ્રાત:કાળમાં વ્હેલી ઉઠી કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રની પાસે ઉભી રહી તેને જગાડવા ઇચ્છતી ક્‌હેવા લાગી.

"સરસ્વતીચંદ્ર, પ્રાત:કાળ થયો, ઉઠો."

એ ન જ ઉઠ્યો. કુમુદે તેને કપાળે હાથ મુક્યો ને મુખેથી બોલી ઉઠાડવા જાય છે તે પ્હેલાં હાથના સ્પર્શથી પુરુષ જાગી ઉઠ્યો તેની સાથે કુમુદે હાથ લેઈ લીધો.

"મને સ્વપ્નમાં મ્હારી જનની દેખાઈ. મ્હારે કપાળે હાથ મુકી "કંઈ ક્‌હેવા જતી હતી એટલામાં હું જાગ્યો."

કુમુદ કંઈ સ્મિત કરતી કરતી બોલી: "આપની સાથે આપનાં "જનનીના પણ કંઈક ધર્મ કેટલાક વિષયમાં મ્હારે પાળવા, અને "આપને જનનીની ખોટ પડેલી મને દેખાઈ છે તે મ્હારે પુરવી, એવો "અભિલાષ કાલ રાત્રે જ મને થયો હતો. આપને કપાળે મ્હેં મુકેલા "મ્હારા અભિલાષને બહુ શુભ શકુન થયા. હવે ચંદ્રકાંતભાઈની પાસે "વસી આપને આપનું—આપણું—કુટુંબ બહુધા સાંભરવાનું."

સરસ્વતીચંદ્ર—"એથી કુટુંબ ગમે તો વધારે સાંભરશે ને ગમે "તો તે જેટલું સાંભરે છે તે સર્વ ભુલાશે. મને લાગે છે કે આહ્નિક "ફરી લેઈ હું તેના સામો જાઉં."

કુમુદસુંદરી—" અવશ્ય પધારો."

સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા જાય છે એટલામાં બ્હાર કંઈ સ્વર સંભળાયો અને બોટલા બ્હાર દૃષ્ટિ કરી જુવે છે તો ગુફાઓની વચ્ચેના ઝરાઓની પાળીપર થઈને બે ત્રણ સાધુઓની વચમાં ચાલતો ચંદ્રકાંત આવતો દૃષ્ટિએ પડ્યો.

" કુમુદસુંદરી! ચંદ્રકાંત આવે!" સરસ્વતીચંદ્રે આનન્દનો ઉદ્ગાર કર્યો. " આપ મોડા થયા ને એમની પ્રીતિએ એમના પગને ઉતાવળા " ઉપાડ્યા. આજ્ઞા હોય તો હું હવે સાધ્વીઓમાં જઇને બેસું ને આપ " તરત એમના સામા જાવ. મ્હારું નામ બધાનાં દેખતાં દેશો નહી ને " એકાંતમાં તેમને યથેચ્છ ક્‌હેજો."

કુમુદ ગઈ ને સરસ્વતીચંદ્ર નીચે ઉતર્યો ત્યાં ગર્જનાઓ થતી હતી—" નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય !" આ ગર્જનાઓ પોતાની ગુફામાંથી નીકળતી હતી અને બ્હારથી પ્રત્યુત્તરમાં પણ એવી જ ગર્જનાઓ આવતી હતી. પોતાના સાથના સાધુઓને લેઈ સરસ્વતીચંદ્ર ગુફાબ્હાર નીકળ્યો ને ચંદ્રકાંતની સામે વધ્યો. બે મિત્રોના ચરણ વેગથી સામાસામી ધસવા લાગ્યા, બે પાસની વધતી અને પ્રતિધ્વનિ પામતી ગર્જનાઓ વચ્ચે અને સાધુઓ અને ગુફાઓ વચ્ચે મિત્રોના જીવ માત્ર એક બીજા ઉપર દૃષ્ટિરૂપ જ થઈ ગયા અને ક્રિયા માત્ર ચરણરૂપ જ થઈ ગઈ. જોતા જોતામાં બે જણ પાસે આવ્યા, પરસ્પર ભેટવા માટે ઉછળી પડ્યા અને સરસ્વતીચંદ્ર એ ભેટ સ્વીકારે ત્યાર પ્‍હેલાં વીજળીની ત્વરાથી ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રની કોટે વળગી પડ્યો અને એની આંખોમાંની આંસુની ધારાઓ મિત્રના ખભાને ન્હવરાવી અંચળાને ભીનો કરી તેમાંથી ગેરુના નીગાળા ઉતારવા લાગી.

" Is it you my dearest, whom I see in this plight ?

" સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? છેક આમ જ ?" ચંદ્રકાંત તેને ભેટીને ગાજી ઉઠ્યો, છુટો પડી સામો ઉભો રહી, બોલ્યા વિના, મુખથી કે કંઠથી નહી પણ નેત્રથી, નિર્ભર રોવા લાગ્યો, ને એનું મુખ અતિ રંક થઈ ગયું ને પોતાની સાથેના બાવાને ક્‌હેવા લાગ્યું.

" બાવાજી, આ જ મ્હારો મિત્ર ! આ અંચળાથી ઢંકાયો ન " રહ્યો. આ હૃદયથી સંતાયો ન રહ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ?"

સરસ્વતીચંદ્રની આંખોમાં પણ પાણી ભરાયું હતું અને કંઠ ગદ્‌ગદ થઈ ગયો હતો.

"ચંદ્રકાંત, આ સાધુજનોની કૃપાએ મને નવો દેહ આપ્યો છે ને "મ્હારા અંતરાત્માને નવો જન્મ અને નવો સગ આપ્યો છે. તેની "વાતો કરવાને ઘણો અવકાશ મળશે. આ સાધુજનો આપણા લોકમાં "હરતા ફરતા બાવાઓ જેવા નથી, પણ જે ઋષિલોક આ દેશની "સંપત્તિને કાળે વસતા હતા, જે ઉદાર બૌદ્ધો આર્યદેશના ઉપદેશના "મેઘને વર્ષાવવા આ દેશની ચારે પાસના દેશોમાં પરિવ્રજ્યા કરતા "હતા, જે લોકના ઉચ્ચગ્રાહ ભવભૂતિ જેવાઓના ગ્રન્થોમાં આપણે "પાઠશાળામાં વાંચ્યા હતા–તે મહાત્માઓના વિચાર અને આચારના "કલ્યાણઅંશ આ સાધુજનોમાં અખંડ જ્યોતથી હજી દીપ્યમાન છે ! "એ સાધુજનોમાં આવી હું પરમ ભાગ્યશાળી થયો છું ને મ્હારા ઉપર "જે પ્રીતિ કે શ્રદ્ધા ન્હારા હૃદયમાં છે તે સર્વને સાકાર કરી આ "સાધુજનોનો સત્કાર કરી લે. પછી આપણી વાતોનો અવકાશ એ જ "સાધુજનોની કૃપાથી અનેકધા પામીશું."

ચંદ્રકાંત સાધુજનોના સામો ફરી ઉભો અને પ્રણામ કરી કહેવા "લાગ્યો સાધુજનો, આ મિત્રરત્ન ઉપર મ્હારો પક્ષપાત છે ને એનો આ- "પના ઉપરપક્ષપાત છે, માટે એના ઉપરની પ્રીતિથી અને શ્રદ્ધાથી હું, "ચંદ્રકાંત, આપ સર્વને પ્રથમ પ્રણામ કરું છું, અને તે પછી આપનો ઉપ- "કાર માનું છું–કારણ આ મ્હારું અને અનેક સજ્જનોનું રત્ન શોધવાનો "મ્હારો પ્રયત્ન આપની કૃપાથી સફળ થયો છે. મુંબાઈના વિદ્વાન્મંડળનું "આ રત્ન મુંબાઈમાંથી ખોવાયું તેને આપે આવી પ્રીતિથી અને પ્રયત્નથી "જાળવી રાખ્યું તેને માટે અનેક હૃદયો આપને માટે ઉપકારથી દ્રવશે!"

"રાધેદાસ આગળ આવી બોલ્યો; "આ રત્નની પ્રાપ્તિથી સાધુજનો પો- "તાનો ઉત્કર્ષ માને છે અને તમે પણ તમારો ઉત્કર્ષ માનો છો–એ રત્નને "પૂર્વાશ્રમમાં તમારા જેવાએ સંસ્કારેલું છે અને અમે તો માત્ર તેના "ગ્રાહક થયા છીયે. ચંદ્રકાંતજી, અમે સાધુજનો સંસારની વ્યવસ્થાના "ભોમીયા નથી, પણ આપના સન્મિત્ર જેવા સાધુજનો જે સંસારમાંથી "આવે છે તે સંસાર પણ ઉત્કૃષ્ટ જ હોવો જોઈએ એવું માની આપનો "સત્કાર યથાશક્તિ યથામતિ કરીશું. તે સ્વીકારવાની કૃપા કરજો."

સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્રકાંતનો હાથ લેઈ બોલ્યો; "ચંદ્રકાંત, આ "સાધુજન રાધેદાસે જંગલમાં અંધકારમાં શબવત્ હું પડ્યો હતો "ત્યાંથી આ શરીરને સાચવી આણેલું છે. આ એમની જોડે સાધુ- "દમ્પતીઓના મઠના ઉપરી જ્ઞાનભારતી છે–તેમને મનુષ્યોનાં

"સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ રસશાસ્ત્રમાં, દમ્પતીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં અને જ્ઞાનમાં,
"અતિશય નિપુણતા અને અનુભવ છે. તેમની જોડે આ અમારા સુંદર-
"દાસજી અનેક પ્રાચીન કલાઓના વેત્તા છે. આ સુરદાસજી ભક્તિ-
"રહસ્યના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ભંડાર છે, અને આ માયાપુરી લોકસંગ્રહના
"શાસ્ત્રની વ્યવસ્થાઓમાં પ્રવીણ છે ને સંગીતકલા પણ સુંદર જાણે છે.
"ચ્હુશૃંગનાં આ સર્વ રત્ન છે. My dear Chandrakânta, "there is nothing in or among these learned saints "that is low or vulgar. The very air they breathe is "impregnated with the sweet and solemn fragrance "of their holy and ennobling souls. Their mode of "living is simple and yet refined, and their minds are "cultured, to an extent of which none on our Indian "plains has any idea or even a dream. Not you but "your heart will love and revere them as you are "allowed the rare privilege of living among them, "and unhappy and repentant will be the man that "thinks of marring the picture of innocence, sweet-"ness, and sanctity of life which thrives on these "hills and is ever kept warm by the high and un-"heard-of attainments of these modest and simple-"looking anchorites."

ચંદ્રકાંત–"You may rest assured that my fortnight's "residence with that noble lady–your once mother-"in-law–whom you have so cruelly wronged, has "taught me at least this one thing, *viz,* not to "disturb pictures of peace and innocence such as "I found there or may find here as you say. After "the hard lesson which your conduct has taught "to the world, it scarcely remains for poor Chandra-"kânta to follow your tuition in the rare art of "making happy people unhappy–that is, the art "in which you have excelled as an expert of such "superior eminence and unrivalled fame."

સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર દીધો નહી. માત્ર નીચું જોઈ ચંદ્રકાંતને આંગળીયે વળગાડી પોતાની ગુફાભણી ચાલ્યો અને સાધુઓ પાછળ પાછળ ચાલ્યા. આ બે જણની અને સાધુઓની વચ્ચેનું અંતર આમની કે તેમની ઇચ્છાથી વધ્યું તે જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો—ચાલતા ગયા ને વાતો કરતા ગયા.

"ચંદ્રકાંત, તું સત્ય બોલે તેમાં હું ના કેવી રીતે ક્‌હેવાનો હતો ?
"મ્હેં ઘણાક જીવને દુઃખી કર્યા-ત્હારે પણ અહીં સુધી ધંધો છોડી,
"ગંગાભાભીને ઘેર એકલાં મુકી, મ્હારે માટે આથડવું પડ્યું."

ચંદ્રકાંત—"હાસ્તો. સ્વજનને દુઃખી કરી દમવાની આપની
"કળાની આ તો એક ન્હાનામાં ન્હાની ને થોડામાં થોડી ખુબી છે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"ગંગાભાભી ખુશીમાં છે ?"

ચંદ્રકાંત—"તેમને મળો તો માલમ પડે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"તેમને મ્હારે માટે બહુ લાગ્યું હશે."

ચંદ્રકાંત—"તે તમે ક્યાં ગાંઠો એવા છો ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"ક્‌હે તો ખરો."

ચંદ્રકાંત—"એ તો મુવાં હશે કે જીવતાં હશે."

સરસ્વતીચંદ્ર—"શું આમ બોલે છે ? તું ઘણું કઠણ બોલનારો છે
"તે હજી એવો ને એવો રહ્યો."

ચંદ્રકાંત—"તમે ક્‌હો છો કે આ સાધુલોક બોલવામાં તેમ ચાલ-
"વામાં બેમાં મધુર છે. મને મધુર બોલતા નથી આવડતું પણ મ્હારી
"ચાલ હજી સુધી કોઈને કડવી નથી થઈ પડી. આપ મધુર બોલવાની
"કળા જેવી ઉત્તમ રીતે જાણો છો તેવી જ કડવી ચાલ કેમ ચાલવી
"તે પણ જાણો છો. આપના જેવી આવી બેવડી સમૃદ્ધિ મ્હારી
"પાસે નથી.—"

સરસ્વતીચંદ્ર—"પિતાજી સુખી છે ?"

ચંદ્રકાંત—"હે ! તેમની ચિન્તા પડે છે ? પણ તે તમારે પુછવાનો
"હક શો ?"

"સુખી તે તો તમારે શું ?
"દુઃખી તે તો તમારે શું ?

"વર્તમાનપત્રો કોઈ દિવસ આ સુન્દર દેશમાં વાંચવા મળે છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"કોઈ દિવસ."

ચંદ્રકાંત—"ત્યારે તેમાં જ વાંચજોને કે આપનાં પરાક્રમનાં વાવેલાં
"બીજ કેવાં ઉગી નીકળ્યાં છે તે જણાય."

સરસ્વતીચંદ્ર-" મ્હારા હૃદયને જાણનાર ચંદ્રકાંત હસવું આવે
" એવું બોલે છે."

ચંદ્રકાંત-" તમને હસવું આવ્યું ને ન ચ્હડ્યો ક્રોધ કે ન લાગ્યું
" દુઃખ ત્યારે ગમે તો તમારું હૃદય જાણવાનું હું ભુલી ગયો છું, ને ગમે
" તો તમારું હૃદય અંહીની સાધુતાના પૌષ્ટિક પવનથી વધારે કઠણ થયું
" છે તે હતું તેવું નથી ને હું ઓળખી શકતો નથી. બાકી તમારા વિના
" બીજાં ઘણાંકના હૃદયને તો હું જાણું છું. કોના કોના કાળજામાં કેવી
" કેવી લાતો આપના શાણપણે મારી છે તે હું સારી રીતે જાણું છું.
" ને તમારા પોતાના હૃદયનું પોત તો હવે જેવું પ્રકટો તે ખરું."

સરસ્વતીચંદ્ર-" ત્હારું કટુ પણ સત્ય ભાષણ મ્હારાં કર્મના પાપ-
" અંશનું વિષ ઉતારી દે છે ને એ સર્વ સાંભળવાથી હું બહુ તૃપ્ત થાઉં
" છું. કુમુદસુંદરીના શબ્દોમાં પણ એવી કટુતા હોત તો હું હજી વધારે
" ભાગ્યશાળી થાત."

ચંદ્રકાંત-" ચુપ ! તમારા દુષ્કર્મનો ભોગ થઈ નાળમાંથી કપાઈ
" ફ્રેહોદ જઈ ડુબી મરેલા એ દુઃખી કમળનું નામ તમારી જીભ ઉપર
" આવવું ઘટતું નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર-" ચંદ્રકાંત ! એ પણ સત્ય જ કહ્યું. પણ મ્હારા ત્હારા
" ભાગ્યથી એ જીવ જીવે છે ને આ સુન્દરગિરિની સાધ્વીઓએ, એ
" કમળ કરમાતું હતું તેને સ્થાને, પોતાની સાધુતાથી એને પાછું પ્રફુલ્લ
" કરવા માંડ્યું છે."

ચંદ્રકાંત-" શું સ્ત્રીલોકનું એ રત્ન જીવે છે ? સરસ્વતીચંદ્ર ! મને
" એમનાં પુણ્ય દર્શન તરત કરાવ કે ત્હારા જેવા ક્રૂર હૃદયવાળા મિત્રનો
" મિત્ર હોવાને માટે હું તેમની ક્ષમા માગું અને એમનાં માતાપિતાને
" વધામણી મોકલી તેમનાં નિરાશ અંતઃકરણમાં આશાના વૃક્ષને રોપું."

સરસ્વતીચંદ્ર-" હું તને તેમનું દર્શન અવશ્ય કરાવીશ. તેમની
" પણ એવી જ ઈચ્છા છે. માત્ર તને સૂચવવાનું એટલું કે એમની સાથે
" એકાંતમાં વાત કરી એમની અનુમતિ લીધા વિના એમનું કે એમના
" કુટુંબનું નામ આ સાધુજનોમાં પ્રકટ ન કરવું અને એમના અસ્તિ-
" ત્વની વાત તો કોઈને પણ એ અનુમતિ વિના કહેવી નહી. એમને
" સાધુજનો 'મધુરીમૈયા 'ને નામે ઓળખે છે."

ચંદ્રકાંત-" અવશ્ય સાધુજનો સુજ્ઞ છે ખરા કે મધુર જીવને
" આવું મધુર નામ આપે છે, અને હું પણ એવા જીવને સંબંધે કંઈ
" પણ વાત એમને પુછ્યા વિના નહી કરું. બાકી તમારું નામ પાડવામાં

"સાધુજનો ભુલ્યા છે ને તમને તો મ્હેં જાણી જોઈ વગર પુછ્યે પ્રકટ
"કરી દીધા છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"મ્હારું નામ મ્હેં પાળ્યું છે–સાધુજનોએ નથી પાળ્યું."

ચંદ્રકાંત–"લાગે છે. આપની જ ચતુરતા લાગે છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"કન્થા પ્હેરીને હું કેવો દેખાઉં છું તે મ્હેં જાતે
"જોયું નથી–પણ આ નીચે પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ જોઉં છું તેમાં તો તું
"ક્‌હે છે એવું હીનભાગ્ય નથી દેખાતું."

ચંદ્રકાંત–"શું કરવા દેખાય ? એ પ્રતિબિમ્બ તો તમારા હૃદયમાં
"જુવો, અમારા જેવાંનાં અને તમારા પિતાના અને કુમુદસુંદરીના
"હૃદયમાં જુવો–પછી ક્‌હેો કે તમારા આ અંચળાનો રંગ તે તે એ
"સર્વેના હૃદયમાં મર્મસ્થાનને ચીરી તેમાંથી ક્‌હાડેલી લોહીની
"ધારાઓનો જ રંગ નથી ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"કુમુદસુંદરીએ પોતે પણ આવી જ કન્થા ધારી છે."

ચંદ્રકાંત–"તે યોગ્ય જ કર્યું છે–જે ચિતા ઉપર તમે શબ થઈને
"પડ્યા છો તેના ઉપર એ તમારી જોડે જ જીવતાં બળવા માંડે
"છે ! સરસ્વતીચંદ્ર ! તમારું હૃદય શાનું ઘડેલું છે? મને એ દુ:ખી
"જીવની પાસે સત્વર લેઈ જાવ."

ચંદ્રકાંતની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં કરતાં હતાં ને તેને લ્હોવાની
પરવા એણે કરી નહી.

સરસ્વતીચંદ્ર એને લઈને વસન્તગુફા ભણી ચાલ્યો; અને એક
સાધુને આગળ સમાચાર ક્‌હેવા મોકલ્યો. ત્યાં જતાં સુધી કોઈ બોલ્યું
નહી. સર્વ ક્લાંત ગંભીર બની, સૂર્યને ઢાંકી દેઈ આકાશમાં એકલાં
ચાલતાં જળ વગર પણ કાળાં દુકાળનાં વાદળાં પેઠે, ચાલતા હતા.
થોડી વારમાં ગુફાનું દ્વાર આવ્યું. ત્યાં જતાં પ્હેલાં ધીમે રહીને સરસ્વતી-
ચંદ્રે ચંદ્રકાંતના કાનમાં કહ્યું: "સર્વ આપણી વાટ જોઈ સામાં આવે
"છે; ભુલથી એસનું નામ દેશો નહી. મધુરીમૈયા ક્‌હેજો. સઉની વચ્ચો-
"વચ એ ઉભાં છે ને સઉથી જુદાં પડે છે તે ઓળખી ક્‌હાડજો."

"એસો, એસો, તમે શું ક્‌હેતા હતા ?" એવું કહેવા જતો જતો
ચંદ્રકાંત અટકયો ને ઉત્તર દીધા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર માત્ર કડવી
દૃષ્ટિ કરી આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પળ વારમાં સ્ત્રીમંડળ પ્રત્યક્ષ થઈ પાસે આવ્યું. સાધુઓ પાછળ
ખમચ્યા અને ઉભા રહ્યા ને ગર્જ્યા: "નન્દકો એક આનન્દ દેત હસ,
મધુરીમૈયાકો જય !"

"મધુરીમૈયાનો" જય પોકારાયો સાંભળીને હર્ષથી અને એની ભગવી કન્થા જોઈ દુઃખથી ચંદ્રકાંતનાં આંસુ વર્ષ્યાં. વાલુકેશ્વર ઉપર સરસ્વતીચંદ્રના બંગલામાં જોયેલી કુમુદસુંદરીની મ્હોટી છબી પોતાના સામી જીવતી થઈ ઉભી લાગી ને તેની સુંદરતા, મધુરતા, અને દીનતાના સંસ્કાર એના હૃદયને, વંટોળીયો વ્હાણના સ્હડને ઉછાળે તેમ, ઉછાળવા લાગ્યા. સઉ છેક પાસે પાસે આવ્યાં ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર આગળ વધી બોલ્યો.

"મધુરી! આ મ્હારા પરમ મિત્ર ચંદ્રકાંત!"

કુમુદસુંદરી–"ચંદ્રકાંતભાઈ, સુખી છો?"

ચંદ્રકાંત રોઈ પડ્યો–તેનાથી ઉત્તર દેવાયો નહી–એ કુમુદસુંદરીને પગે પડ્યો ને એની પૃથ્વી પર પડેલી પાઘડી સરસ્વતીચંદ્રે ઉંચકી લીધી.

"કુ...મુ...મધુરીમૈયા! મ્હારા કઠણ હૃદયના મિત્રના અતિદુષ્ટ
"અપરાધની ક્ષમા કરજો. એણે તો તે નહી માગી હોય–પણ એને
"માટે હું ક્ષમા માગું છું! અમે તમારો અસહ્ય અપરાધ કર્યો છે ને
"પેટમાં ઉતરેલાં વિષ રગેરગમાં ચરવા માંડ્યાં છે!"

પોતાનાં નેત્રનાં આંસુની અવગણના કરી કુમુદસુંદરીએ ચંદ્રકાંતના શરીરને ઉંચું કરવા માંડ્યું, અને એના કોમળ હાથમાં તેમ કરવાની અશક્તિ પ્રત્યક્ષ કરતો ચંદ્રકાંત એને વધારે પ્રયત્ન કરાવવા વિના જાતે જ ઉભો થયો ને પોતાનો રુમાલ આંખે ફેરવી બોલતો બોલતો ઉભો.

"મધુરીમૈયા! તમે ક્ષમા કરજો! મ્હારા મિત્રે કરેલો અપરાધ
"આ ઉપરના આકાશ પેઠે હદવિનાનો છે અને મીઠા જાણેલા એના
"હૃદયમાં સાગર જેવી ખારાશ જ ઉંડી ભરાઈ છે અને સર્વ પાસ
"ઉભરાઈ છે તેને મીઠી કરવા હું કેવળ અશક્ત નીવડ્યો."

આંસુ લ્હોઈ કુમુદસુંદરી બોલી.

"ચંદ્રકાંત! આપનું આ રત્ન સાધુજનોની સત્પરીક્ષામાં પણ
"રત્ન જ નીવડ્યું છે ને તેમનાં પુણ્યે તેને નવા સંસ્કાર અને નવા
"ઓપ આપ્યા છે તે આપ ધીમે ધીમે પ્રત્યક્ષ કરશો. એમના અત્યંત
"દુઃખી જીવને મહાપ્રયાસે સાધુજનોએ અને મ્હેં લગભગ શાંત કર્યો
"છે. ને બાકી રહ્યું છે તે આપ કરી શકશો. મ્હારું રંક અનાથ હૃદય
"એમણે અતિ ઉદારતાથી સ્વસ્થ અને સનાથ કર્યું છે. માટે હવે એ
"એમના નિર્મળ થયેલા હૃદયસરોવરને ડ્હોળી તેમાંની મહાપ્રયાસે
"નીચે ગયેલી માટીને પાછી ઉપર આણશો નહી. ઈશ્વરકૃપા છે તો આપ,
"સાધુજનો અને હું સર્વ મળી અવકાશે સારું જ પરિણામ આણીશું."

પ્રકરણ ૪૩

ન્યાયાધિકારીનાં આજ્ઞાપત્ર



સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતે આખો દિવસ સૌમનસ્યગુફાને ઉપલે માળે ગાળ્યો. કુસુદ તેમાં આવતી જતી ભાગ લેતી હતી અને ઘડી બેસી પાછી જતી હતી. કંઈ વાત ગુપ્ત રાખ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્રે પોતાનો અને કુસુદ-સુંદરીનો સર્વ ઇતિહાસ ચંદ્રકાંતની પાસે અથથી ઇતિ સુધી વિદિત કરી દીધો. ગુપ્ત કથા જેમ જેમ પ્રગટ થતી ગઈ તેમ તેમ ચંદ્રકાંતે ખેદ, આશ્ચર્ય, આનંદ, અને ગુંચવારાઓ વારા ફરતી અનુભવ્યાં અને પ્રાતઃકાળે દર્શાવેલી મનોવૃત્તિઓને સ્થાને કંઈક અપૂર્વ તરંગોમાં વ્હહ્યો.

"ત્યારે તમે બે જણે મળી આ સ્થાનમાં આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત "કરી, અને તમે જે કરો અને જગતને તમારે માટે જે માનવા ન "માનવા જેવું લાગે તેને માટે ગાળો ખાવાનું મ્હારે માથે નાંખ્યું! વાહ! "વાહ! ભોળાં દેખાતાં કુસુદસુંદરીએ પણ ઠીક જ તાલ રચ્યો!"

ચંદ્રકાંત આ બોલતો હતો તે કાળે કુસુદ વસન્તગુફામાંથી આવી એની પાછળ ઉભી હતી. એના પગનો ઘસારો લાગતાં ચંદ્રકાંતે પાછું જોયું અને ચમકી ઉભો થયો.

"આવો, બેસો," ચંદ્રકાંત બોલ્યો. કુસુદ એક પાસ બેઠી. ચંદ્રકાંત પણ બેઠો.

"ચંદ્રકાંતભાઈ, નીચે કોઈ આવેલા છે ને આપને બેને મળવા "ઇચ્છે છે." કુસુદે સમાચાર કહ્યા.

"અમને બેને!" સરસ્વતીચંદ્ર કંઈ ચમકી બોલ્યો.

"હાજી." કુસુદ બોલી. બે જણ ઉતરી નીચે ગયા. ઓટલા ઉપર કુસુદ એકલી તેમને પાછાં આવવાની વાટ જોતી બેઠી. બ્હાર દૃષ્ટિ કરવાની વૃત્તિ થઈ ને અટકી.

સરસ્વતીચંદ્ર અને ચન્દ્રકાંત નીચે ગયા તો ભોંયતળીયે સાધુઓ ઉભા હતા ને ગુફા બ્હાર ઉભેલા એક સ્વાર સાથે વાતો કરતા હતા. એ સ્વાર પોતાનો ઘોડો આ ગુફાઓની બ્હારના ભાગમાં એક થાંભલે બાંધી આવ્યો હતો. એને શરીરે, ઇંગ્રેજી પોલીસના સ્વારના જેવો "ડ્રેસ" હતો ને પગે ઘોડાને પાછળથી મારવાની "સ્પર્સ"-એડીયો-વાળાં ઢીંચણ સુધીનાં "બૂટ" હતાં. ચંદ્રકાંતને દેખી એણે સલામ કરી અને સરસ્વતીચંદ્ર ભણી જોઈ બોલ્યો. "જોગીરાજ, સાધુ "નવીનચંદ્ર તે આપ ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"હા, હું જ."

સ્વાર—"ચંદ્રકાંતજી, નવીનચંદ્રજી, આ જ ?"

ચન્દ્રકાંત—"એ જાતે ક્હે છે પછી શું પુછો છો ?"

સ્વાર—"નવીનચન્દ્ર મહારાજ, અમારા ન્યાયાધીશે મોકલેલું "આ આમંત્રણ-આજ્ઞાપત્ર[1] લ્યો અને તેની નકલ ઉપર આ કલમ "અને શાહી વડે આપની સહી કરી આપો ચંદ્રકાંતજી, આ આપના "ઉપરનું આજ્ઞાપત્ર."

બે જણે પોતપોતાનાં આજ્ઞાપત્ર વાંચ્યાં, પળવાર એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા, અને અંતે સહીઓ કરી નકલો પાછી આપી.

સ્વારે બીજા સાધુઓનાં નામ પુછી લખી લીધાં ને એકદમ પાછો ગયો.

રાધેદાસ—"જી મહારાજ, આ શું છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર—"ચંદ્રકાંત આ વાંચી બતાવ."

ચંદ્રકાંતે વાંચવા જેવા ભાગ વાંચી બતાવ્યા.

"ચૈત્રવદ ૧૦ ને રોજ શ્રી યદુનંદનના આશ્રમમાં મહારાજ "શ્રી મણિરાજની આજ્ઞાથી અને મહન્ત શ્રી વિષ્ણુદાસના આશ્રયથી "આ રાજ્યના વરિષ્ઠ ધર્માધિકારી અને વિષ્ણુદાસજી પોતે અથવા "તેમના કોઈ પ્રતિનિધિ સાધુ તમો નવીનચંદ્ર સાધુને પ્રશ્નો પુછશે "તેના ઉત્તર આપવા, અને તે દિવસે અને તે પછીના જે જે દિવસો "એ બે જણ નીમે તે દિવસોયે, એ બે જણ જે જે સાક્ષીઓ પાસે "તમારું અભિજ્ઞાન કરાવે તે કરવા દેવા, તમો સાધુ નવીનચંદ્રે પ્રત્યક્ષ "ર્‌હેવું. તેમ કરવામાં પ્રમાદ કરશો તો તમને અસાધુ ગણી સંસારી "જનોને માટે કરેલા આ રાજ્યના ધારાઓ પ્રમાણે આ રાજ્યના "અધિકારીઓ પાસે બલાત્કારે બોલાવવામાં આવશે."

---

૧. સમન્સ.

જ્ઞાન૦—"આટલું તો આપણા ગુરુજીના અધિકાર પ્રમાણે
"પ્રશસ્ત છે. પણ આમ કરવાનું પ્રયોજન પણ એ લેખમાં કોઈ
"સ્થાને આવતું હશે."

ચંદ્રકાંત વાંચવા લાગ્યો.

"સુવર્ણપુર સંસ્થાનમાં બ્હારવટીયા ચંદનદાસ અને બીજાઓ
"ઉપર એવો આરોપ છે કે તેમણે નવીનચંદ્ર નામના મનુષ્યનો વધ
"કર્યો છે; આ રાજ્યમાં અર્થદાસ નામના વાણીયા ઉપર એવો આરોપ
"છે કે તેણે મુંબાઈના સરસ્વતીચંદ્ર લક્ષ્મીનંદનનો વધ કર્યો છે. આ
"કામમાં ન્યાયાર્થી[1] મુંબાઈના ધૂર્ત્તલાલ અને હીરાલાલ નામના છે.
"તેમનું ક્‌હેવું એમ છે કે આ સરસ્વતીચંદ્ર નવીનચંદ્રનું નામ ધારી
"ગુપ્ત વેશે ફર્યાં કરતો હતો પણ તે બે નામનું મનુષ્ય એક જ છે. આ
"વિષયનું ન્યાયશોધન ઉપલાં બે રાજ્ય અને સરકારી રાજ્ય એ
"ત્રણમાંથી એક અથવા અનેક સ્થાને થવાનું છે તેમાંથી જે સ્થાને
"શોધન થાય ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર અને નવીનચંદ્રના અસ્તિત્વ અને
"અભેદના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થવામાં ઉપયોગી પ્રશ્નો સાક્ષીઓને
"પુછવાને માટે મહારાજ મણિરાજે પોતાના વરિષ્ઠધર્માધિકારી
"શંકરશર્મા અને મહન્ત વિષ્ણુદાસજીને અધિકારી નીમેલા છે. તે
"આજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવાને માટે નાગરાજ મહારાજના યદુશૃંગના
"સાધુજનો ઉપરના શાસનપત્રને આધારે આ આમંત્રણાજ્ઞાપત્ર
"ક્‌હાડેલું છે."

જ્ઞાન૦—"જી મહારાજ, ગુરુજીની છાયામાં ર્‌હેનાર સાધુજનોને
"નાગરાજ મહારાજે આપેલા અભયપત્ર પ્રમાણે જે ન્યાયશોધન
"થાય તેમાં જ ગુરુજી સાહાય્ય આપે છે, અને ગુરુજી જેમાં સાહાય્ય
"આપે નહી તેવાં સર્વ આજ્ઞાપત્ર વૃથા છે, માટે આપની શાંતિ કે
"સ્વસ્થતામાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા થવી ઘટતી નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"ના સ્તો."

એટલામાં એક બીજો સાધુ આવ્યો ને સરસ્વતીચંદ્રને ક્‌હેવા લાગ્યો:

"જી મહારાજ, વિહારપુરીજીએ ક્‌હાવ્યું છે કે પ્રાતઃકાળે ગુરુજી
"સમાધિમાંથી જાગશે તે પછી આપને અને આપના મિત્રને તેમનાં
"દર્શન માટે બોલાવીશું. આપના ઉપર આવેલું આજ્ઞાપત્ર આપને

---

[1] ફરીયાદ કરનાર વાદી.

" મ્હોચ્યું હશે અને તે સંબંધમાં ગુરુજી ઉપર આવેલા લેખ પણ ગુરુજી
" કાલે જોશે. આપણા જેવા પરમ સાધુજનને તો ગુરુજીની છાયામાં
" સર્વથા અભયછત્ર છે. બીજું આપના મિત્રના ઉપર પ્રધાનજીને ઘેરથી
" અને પ્રધાનજીએ મોકલેલા કેટલાક પત્રો આશ્રમમાં આવેલા હતા તે
" વિહારપુરીજીએ મ્હારી સાથે મોકલેલા છે."

સરસ્વતીચંદ્રે તે પત્ર લેઈ ચંદ્રકાંતને આપ્યા.

સાધુ–"ચંદ્રાવલીમૈયા પણ રાત્રિએ ઘણું કરી આપને મળશે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"તે ઉત્તમ જ થશે."

પ્રકરણ ૪૪

કોઈને કાંઈ સુઝતું નથી

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं लोकस्तु तुलयिष्यति ॥

—મૃચ્છકટિક ઉપરથી.



બે મિત્રો પાછા ઉપર ચ્હડ્યા. ચ્હડતાં ચ્હડતાં સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી બોલ્યો.

"ચંદ્રકાંત, મ્હારું અને મ્હારા નામનું પ્રકટીકરણ "કરવાની મ્હારા સાધુજનને તને ના કહી ન હતી ?"

ચંદ્રકાંત–"કહી'તી."

સરસ્વતીચંદ્ર–"ત્યારે ?"

ચંદ્રકાંત–"તમે જાણતા હશો કે તમારું શરીર, તમારી વિદ્યા "અને બુદ્ધિ અને તમારાં પરાક્રમ ગુપ્ત રહી શકે એવાં છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"મને એમાં કાંઈ શંકા નથી."

ચંદ્રકાંત–"ક્ષમા કરો. મુંબાઈ રહીને મ્હેં આપને શોધી ક્‌હાડ્યા "ને રત્નનગરીની પોલીસે આપના કેવા કેવા પત્તા મેળવ્યા છે તે "જાણશો ત્યારે હબકશો."

સરસ્વતીચંદ્ર–"મને શોધી ક્‌હાડ્યો પણ કુમુદસુંદરી તો ગુપ્ત "જ છે કની ?"

ચંદ્રકાંત–"મ્હારાથી તો ગુપ્ત ન હતાં. બીજાંની વાત બીજાં જાણે."

આટલું બોલતાં તેઓ છેક ઉપલા દાદરને ઉપલે પગથીએ આવ્યા. ઓટલા ઉપર કુમુદ બેઠી હતી. એ ઓટલે થોડે છેટે બે મિત્રો બેઠા.

ચંદ્રકાંત–"કુમુદ–અથવા તમારે નામ ગુપ્ત રાખી બીજે નામે "બોલાવવાની ટેવ પાડીશ કે કોઈ સાંભળે ત્હોય વાંધો નહી. મધુરી-"મૈયા, અમે નીચે ગયા હતા ત્યાંના સમાચાર આ વાંચીને જાણો."

સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર આવેલું આજ્ઞાપત્ર કુમુદને આપ્યું, પોતાના ઉપર આવેલું સરસ્વતીચંદ્રને આપ્યું, અને પોતે પોતાના ઉપર આવેલા

પત્રો ઉઘાડવા વાંચવા લાગ્યો-કંઈક ભાગ મનમાં વાંચવા લાગ્યો ને કંઈક મ્હોટેથી વાંચવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર-" કુમુદસુંદરી, તમારું અહીયાં હોવું ચંદ્રકાંતને "વિદિત હતું."

કુમુદસુંદરી-" કંઈક નવાઈની વાત. પણ મ્હારે પ્રકટ રહેવું કે નહી "ને મ્હેં કે આપે શું કરવું તે વિચારનો ભાર આપણે માથેથી આપણે "ક્હાડી નાંખ્યો છે. આપના સુજ્ઞ મિત્રને હવે જે ગમે તે ઠરાવે. આપના "ચિત્તની, મ્હારા ચિત્તની, આપણાં સ્વપ્નની, અને આપણા જાગૃતની, "સર્વ વાતો એમણે જાણી, વાંચી, અને હવે જે એમને યોગ્ય લાગે તે "કરે. આપણી હોડીમાં હવે સુકાનપર ચંદ્રકાંતભાઈ બેસશે ને એ સંજ્ઞા "કરશે તે પ્રમાણે આપણે સ્હડ ચ્હડાવીશું ને હલેસાં હલાવીશું."

સરસ્વતીચંદ્ર-"સ્વસ્થતાનો માર્ગ એ જ છે. ચંદ્રકાંત, આ વ્યવસ્થા "મ્હેં શોધી ક્હાડી નથી."

ચંદ્રકાંત-" એ તો હું જાણતો જ હતો. આપ કાંઈ શોધી ક્હાડો "તેમાં કાંઈ નવી જ છાશ વલોવવાની નીકળે ને તેમાં શ્રમ વિના ફળ "ન મળે. મધુરીમૈયાની બુદ્ધિ વિના તેમાંથી માખણ નીકળવાનું નહી- "એમની ચતુરાઈએ એવું માખણ ક્હાડ્યું કે તમે વલાણું બંધ કરી "નીરાંતે બેઠાં ને ચંદ્રકાંતને માથે ચિંતાનું ચક્ર બેઠું. હવે તો ચંદ્રકાંતને "चक्रं भ्रमति मस्तके। આમ માર્ગ દેખાડું તો આમ ગુંચવારો ને એમ "દેખાડું તો એમ ગુંચવારો."

કુમુદસુંદરી-" આપ મિત્ર છો, વ્યવહારજ્ઞ છો, વિદ્વાન્ છો, અને ' અમારાં ને અમારાં હિતચિન્તક માતાપિતાદિક સર્વનાં ચિત્ત જાણો "છો ને સર્વના વિશ્વાસના પાત્ર થઈ ચુક્યા છો. આપના જેવા વૈદ્યને "આ કાર્ય ન સોંપીએ તો બીજા કોને સોંપીએ ?"

ચંદ્રકાંત-" હાસ્તો. લ્યો ત્યારે પ્રથમ આ સાંભળો તમારા "પિતાનાં પત્રમાંનો લેખ."

" કુમુદને માટે એની મા શું ઈચ્છે છે તે તમે જાણો છો. વડીલ "શું ઇચ્છે છે તે તમે જાણો છો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ પોતે શું ઇચ્છે "છે તે તમે હવે જાણી ગયા હશો, મ્હારી પોતાની ઇચ્છા અથવા વૃત્તિ "કુમુદની પોતાની કંઈ પણ પવિત્ર ઇચ્છાને પાર પાડવામાં તત્પર "થવાની છે-તે વિના હું કાંઈ બીજું ઇચ્છતો નથી. કુમુદને સરસ્વતી- "ચંદ્રે જે હાનિ પ્હોંચાડી ને જે અન્યાય કર્યો છે તેનો બદલો વાળવા

"તેમની ઇચ્છા હોય તો કુમુદનું પ્રસિદ્ધ પાણિગ્રહણ કરવું, એને હવે
"સર્વથા સુખી કરવી અને આપણા લોક બોલે અથવા વેઠાવે તે સાંભળવું
"અને વેઠવું—એ જ માર્ગ એમની વિદ્યાને અને ન્યાયબુદ્ધિને યોગ્ય છે.
"જો આ માર્ગ તેઓ લેવાને તત્પર હશે તો હું અને કુમુદની માતા
"આ વ્યવહારથી થવાનાં સર્વ સુખદુઃખમાં તેમની સાથે જ રહીશું
"અને મ્હારી સમૃદ્ધિ માત્ર મને કુમુદ—કુસુમની કરતાં વધારે પ્રિય નથી.
"કુસુમને કુમારાં રહેવાનો તીવ્ર અભિલાષ છે તે તમે જાણો છો અને
"મ્હારી સર્વ સંમૃદ્ધિ એ બે પુત્રીઓના ધર્મ્ય અભિલાષ પુરવામાં સાધ-
"નરૂપ કરવા હું સર્વ રીતે અને આ પળે શક્તિમાન્ અને તૈયાર છું."

"કુસુમને લેઈ તેની માતા અને કાકી કાલ સુન્દરગિરિ ઉપર
"આવશે. વડીલ પણ તેમની જોડે આવશે. મિસ ફ્લોરા પણ આવશે.
"સર્વને માટે તંબુઓ મોકલી દીધા છે."

"ધર્મભવનની આજ્ઞા થઈ છે તેથી વિષ્ણુદાસજી પાસે સરસ્વતી-
"ચંદ્રનું અને તમારુ તેમ અન્યજનોનું સાક્ષ્ય[1] લેવામાં આવશે અને
"તમારા જેવું જ આજ્ઞાપત્ર મ્હારા ઉપર છે એટલે હું પણ તે પ્રસંગે
"આવીશ. બુદ્ધિધનભાઈને પણ એ પ્રસગે સાક્ષ્ય આપવા આવવા
"વિજ્ઞપ્તિપત્ર લખેલું છે."

"સરસ્વતીચંદ્રને પ્રકટ થયા વિના છુટકો નથી. કુમુદનું નામ
"અતિગુપ્ત છે તે એની ઇચ્છા હશે તો જ પ્રકટ થાય ને તે ઇચ્છા
"જાણ્યા વિના પ્રકટ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરી છે."

"બાકીના સમાચાર બીજા પત્રોમાંથી મળશે."

"સરસ્વતીચંદ્રને અને કુમુદને આ પત્ર વંચાવજો. સરસ્વતીચંદ્રે
"પોતે કાંઈ ખોટું કર્યું છે એમ જાતે સમજતા હોય તો તેનું પાપ ધોઈ
"નાંખવાનો એક જ માર્ગ ઉપર લખ્યો છે; ને કુમુદના પિતાને ઈશ્વરે
"આપેલો અધિકાર છે તે વાપરી હું તેમની પાસે મ્હારી કુમુદને માટે
"એટલો ન્યાય માગું છું કે તેમણે કુમુદને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મથી
"શીઘ્ર ન્યાય આપવો."

સરસ્વતીચંદ્ર—"ચંદ્રકાંત, તને કહ્યું છે કે આ૫ણી કુમુદસુંદરીને
"તૃપ્તિ હોય તો તેમ કરવા હું સજ્જ છું. એમના પિતાની સંમતિના
"અભાવને લીધે જે કાંઈ બાધ હતો તે આમ નીકળી જાય છે તો
"પછી હું તો કુમુદસુંદરી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી ચુકયો જ છું."

---

૧. જુબાની.

કુસુદસુંદરી–“ ચંદ્રકાંતભાઈ, મ્હારા મનની તૃપ્તિની વાત જવા દેજો
“ અને એમને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મ્હારો સમાગમ આપવાની તો કલ્પના
“ પણ જવા દેજો. એ વિના બાકીનાં અમારાં મનોરાજ્ય તમે જોઈ
“ લીધાં છે ને તેની સિદ્ધિમાં અમારો ધર્મસહચાર કેવે રૂપે વધારેમાં
“ વધારે કામ લાગશે, સ્ત્રીના પુરુષપ્રતિ અનેક ધર્મ છે તેમાંથી કીયાનો
“ ત્યાગ અને કીયાનો સ્વીકાર એમના ધારેલા મહાયજ્ઞને સફળ કરી
“ શકશે અને એમને એમની સર્વાવસ્થામાં સૌમનસ્ય આપશે અને
“ એમને કૃતકૃત્ય કરશે, એમની કીર્ત્તિ અને અમારું બેનું કલ્યાણ
“ કરવામાં કીયો માર્ગ ધર્મ્ય છે, અને ટુંકામાં આપના પરમ મિત્રની
“ સાથે કેવા પ્રકારથી મ્હારી મૈત્રી રચાય તો એમનું સુખ, એમનું
“ સ્વાસ્થ્ય, એમની કીર્ત્તિ, એમનું સદ્ભાગ્ય, અને સત્પરાક્રમ સંપૂર્ણ-
“ તાથી રચાય એટલું જ વિચારજો. મ્હારું શું થાય છે, મ્હારી કીર્ત્તિ
“ થશે કે અપકીર્ત્તિ, મ્હારાં અતિપ્રિય અને મ્હારે માટે આટલું કરવા
“ તત્પર થયલાં માતપિતાને હું વ્હાલી થઈશ કે અળખામણી, એ અથવા
“ એવો કાંઈપણ મ્હારા સુખનો કે દુઃખનો વિચાર કરશો નહી. અમારી
“ તકરારમાં તમે પંચ, તમે કન્યાદાનના અધિકારી, તમે વરના પિતા,
“ તમે બેના મિત્ર, તમે અમારા વિવાહનો હોમ, અને તમે અમારા
“ અગ્નિસ્વરૂપ ! તે એવે રૂપે તમે મને શુદ્ધ અને સંસ્કારિણી કરી આ
“ મ્હારે માટે ત્યાગી થયેલા શરીરીનો જન્મ જે રીતે સફળ થાય તેટલું
“ કરજો. પછી હું સર્વાવસ્થામાં સુખ અને સંતોષ જ જોઈશ. એમનો
“ જન્મ સફળ થાય તે વિના બીજા ભોગની મને તૃષ્ણા નથી, બીજો
“ વૈભવ મને ગમતો નથી, ને બીજાં ભાગ્યની ન્યૂનતાથી કુસુદને લેશ-
“ માત્ર પણ દુઃખ થનાર નથી તે સત્ય સમજજો. આટલું મ્હારુ ઈષ્ટ
“ કરશો તો અપકીર્ત્તિ, અધર્મ, અને દુઃખ–એ સર્વનું મને રજ પણ
“ ભય નથી. ચંદ્રકાંતભાઈ, મ્હારા પિતા, માતા અને સહોદર થઈ,
“ મ્હારા વકીલ થઈ, આટલું કામ કરજો અને તમારામાં એમનો તેમ
“ મ્હારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સમજજો.”

આટલું બોલતાં બોલતાં એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, ચંદ્રકાંત પણ કંઈક ગળગળો થયો અને બોલ્યો.

“ કુસુદસુંદરી, જેનો જન્મ સફળ કરવાને તમે આટલાં તરસ્યાં
“ છો તેના જ જન્મને સફળ જોવાથી ચંદ્રકાંત પણ પોતાનો જન્મ
“ સફળ થયો માનશે. માટે તમે રજ પણ ચિન્તા ન કરશો. આ
“ વિનાના બીજા પત્ર વાંચી વિચાર કરવાનો અવકાશ શોધીશું.”

બીજો એક પત્ર લીધો–તે ઉપર ચંદ્રકાંતનું શિરનામું ને કુસુમના અક્ષર! પરબીડીયું ફોડ્યું તો માંહ્ય બીજું પરબીડીયું હતું તે ઉપર લખ્યું હતું કે–" ચંદ્રકાંતભાઈ, કુસુદબ્હેન જ્યાં હોય ત્યાં જઈ એને હાથોહાથ " આપજો. જડે નહી તો જડે ત્યાં સુધી સાચવી રાખજો. ન જ જડે " તો પાછો લાવજો. આણી પાસ ન આવો તો ફાડી નાંખજો."

લા. કુસુમ."

ચંદ્રકાંતે પત્ર કુસુદને આપ્યો ને એણે તે મનમાં વાંચ્યો.

" પ્રિય કુસુદબ્હેન,

" હું ધારું છું કે તમારા સ્વહસ્તમાં આ પત્ર પ્હોંચશે. આ " ભણીના બધા સમાચાર ચંદ્રકાંતભાઈ તમને ક્હેશે, પરંતુ તે પણ " તમને બધું ક્હે કે ન ક્હે ને ક્હેવા ઇચ્છે તોપણ બધું જાણતા ન હોય " માટે હું જ લખું છું."

"તમારે વીશે સર્વ કુટુંબનો જીવ ઉચો થયો હતો તેમાં હવે " આશા આવી છે. પણ પ્રમાદધનભાઈના સમાચાર પછી આ સંસારને " મન તમારા મુવ્યાના સમાચાર કરતાં જીવ્યાના સમાચાર વધારે " વ્હાલા લાગતા નથી તે હું બે આંખે જોઉંછું ને કાને સાંભળું છું. તેમાં વળી " તમારો અને સરસ્વતીચંદ્રનો સુન્દરગિરિ ઉપર યોગ થયો સાંભળી સઉ " આનંદને સટે ખેદ પાસે છે ને બીજું તો હું લખતી નથી."

" પ્રમાદધનભાઈ આયુષ્યમાન્ હતા ત્યારે તેમના ભણીના " તમારા દુઃખને લીધે ગુણીયલ દુઃખી હતાં. સરસ્વતીચંદ્રને ગુણીયલ " સુખી જોવા ઇચ્છે છે પણ તમારાથી તે સુખી થાય એ એમના હૃદયને " ગમતી વાત નથી. પણ પિતાજીનું મન પ્રસન્ન રાખવાને માટે પિતાજી " જે ક્હેશે તેમાં ગુણીયલ ભળશે."

" તમારું ને સરસ્વતીચંદ્રનું તો હવે પુનર્લગ્ન થાય ને તેથી તમે બે " જ્ઞાતિબ્હાર થશો ને આપણાં માતાપિતાને માથે અપયશ આવશે " એટલે પછી તેમનાથી નીચેથી ઉંચું નહી જોવાય. જો પિતાજી તમારો " તે પછી સ્વીકાર કરે તો તેમને જ્ઞાતિબ્હાર રહેવું પડે અને પ્રધાનપદ- " પરથી પણ ખસવું પડે. જરાશંકરમામાને આ વાત રજ ગમતી " નથી, પણ પોતે નિવૃત્ત છે એટલે હા કે ના ક્હેવાના નથી ને નાતમાં " તો આમે ને તેમે પણ જતા નથી. દાદાજીથી તમારું દુઃખ વેઠાતું " નથી, પણ આ સર્વ હરકતો એમને ગમતી નથી; તેથી તેમણે એવો " રસ્તો ક્હાડ્યો છે કે તમે તમારું નામ અને કુટુંબનું નામ છાનું રાખી

"સરસ્વતીચંદ્ર જોડે સુન્દરગિરિ ઉપર આયુષ્ય ગાળો એટલે પિતાજીને
"બીજી રીતે હરકત ન પડે ને તમે સુખી થાવ. કાકી તો એવું જ ક્હે
"છે કે એમના જેવાં તમારાથી શા માટે ન ર્‌હેવાય? તમે જો પુનર્લગ્ન
"કરશો તો કાકી તમારું મ્હોં જોવાનાં નથી ને ગુણીયલ પણ માત્ર
"પિતાજીને લીધે જોશે. સરસ્વતીચંદ્રના બાપ ગાંડા થયા છે ને તમને
"એને ઝંખે છે. પિતાજી તો બધી હરકત વેઠીને પણ તમારું સુખ
"જોવાને ઇચ્છે છે ને તેમના મનની વાત ચંદ્રકાંતને આજ લખી હશે
"કે લખશે. તમારા સસરા સંન્યસ્ત લેવાના ક્હેવાય છે."

"આ સર્વ તમને કોઈ ક્હે નહી માટે મ્હે લખ્યું છે. મને પુછો
"તો આ બધી દુગ્ધામાં હવે પડશો નહી. છુટ્યાં છો તે બંધાશો નહી.
"મ્હારે પોતાને પણ બંધાવું નથી. ગમે તે થાય પણ લગ્નના ફાંદામાં
"પડવું નથી. આજ સુધી પિતાજી એમ ક્હેતા હતા કે કુસુમને સર-
"સ્વતીચંદ્ર જોડે પરણાવીશ–હવે ઇશ્વરકૃપાથી તે વાત ગઈ છે. મને
"કૌમાર વ્રત પાળવા દેવાની પિતાજીએ હવે સ્પષ્ટ હા કહી છે. મ્હારા
'મનમાં એમ છે કે મ્હારેયે ન પરણવું ને તમારેયે ન પરણવું ને
"આપણે બે બ્હેનો ઠીક પડશે ત્યાં સુધી ગુણીયલ પાસે રહીશું, ઠીક
"પડશે ત્યારે ચંદ્રાવલી પાસે રહીશું, ને ઠીક પડશે ત્યારે મોહની-
"મૈયાના મઠમાં રહીશું, નવા અભ્યાસ કરીશું, ને સંસારના મ્હોટા
"ખાડામાંથી ઉગરી ખરા કલ્યાણને માર્ગે રહીશું."

"તમે સરસ્વતીચંદ્ર સાથે યોગ પામો તેમાં મને તો લાભ છે.
"કારણ તમે તેમની સાથે જોડાવ તો એવું પણ થાય કે મ્હારે માટે
"યોગ્ય વર નથી માટે મને કુમારી રાખવાની પિતાજી હા કહેતા હશે;
"ને તમે વિધવાવ્રત પાળશો તો વખત છે પાછું મ્હારે માથે ચક્ર
"બેસે ને સઉ મને ક્હેશે કે આ વર છે ને તું પરણ. પણ મ્હેં તો
"નિશ્ચય કર્યો છે કે પિતાજીએ એક વાર હા કહી છે તેમાંથી ફરવા
"નહી દેઉં ને તમે ને હું બે સરખાં હઈએ તો મરજી પડે ત્યાં રહીયે
"ને એને ગમે."

"અમે સઉ એક બે દિવસમાં ત્યાં આવીશું. તમને હજી છતાં
"કરવાં નથી માટે તમને એકાંત રાખવાને માટે ગુણીયલે મોહની
"અને ચંદ્રાવલી ઉપર છાનો સંદેશો મોકલ્યો છે. ફૈબા પણ આવ-
"વાનાં છે; કારણ સમજાતું નથી, પણ મને, તમને સમજાવવાને માટે
"એમને મોકલવાનું ઠર્યું હોય એવું કાને આવ્યું છે. પણ એ એવું સુજ્ઞ
"માણસ છે કે તેમના ભણીની કંઈ ચિંતા રાખવા જેવું નથી."

"તમને આ વાત કોઈ ક્‌હેવાનું નહી ને ત્યાં બધાં વચ્ચે
"આપણે વાત કરવાનો જોઈએ તેવો પ્રસંગ મળે કે ન મળે માટે
"આટલું આ પત્રમાં લખ્યું છે. સરસ્વતીચંદ્ર પણ સુજ્ઞ છે; કુમારાં
"રહેવાનો મ્હારો મૂળ વિચાર એમની વાતોથી થયો છે ને હવે એ
"મ્હારા મત્સ્યેંદ્રગુરુ ભુલી જશે તો હું ગોરખ થઈને ગાઈશ કે,

"દેખ મછંદર, ગોરખ આયા !

"કુસુદબ્હેન ! બાકીનું તમારા દુઃખથી હું શીખાઈ છું ને મ્હારા
"સુખથી તમે શીખજો—કે પછી એમાંથી એક પણ ડગીયે નહી ને
"ડગવા દેઈએ નહી !"

"બાકીની વાતો મળીયે ત્યારે આખો જન્મારો છે."

"લા. કુમુદની કુસુમ તે
બીજા કોઈની નહી."

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં કુમુદ કંઈ હસતી હતી, કંઈ ખિન્ન થતી હતી, અને બીજા પણ અતકર્ય વિચારો એના હૃદયમાં આવતા હશે એવું તેના કપાળની કરચલીયોથી, ભ્રમરના ભંગથી, આંખોનાં પોપચાંના પલકારાથી, અને ગાલપર ફરતા અસ્પષ્ટ રંગોથી, જોનારને સમજાય એમ હતું, અને તે જુવે એવી વસ્તી એની પાસે અત્યક્ષ હતી. વાંચીને એ પત્ર એણે ચંદ્રકાંતને આપ્યો ને આપતી આપતી બોલી.

"ચંદ્રકાંતભાઈ, આપ જે વિચાર કરો તેમાં આમાંથી પણ કંઈ
"કંઈ વિચારવાનું જડશે તે શોધી ક્‌હાડજો."

એ મિત્રોએ પત્ર વાંચ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર ગંભીર થઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહ્યો. ચંદ્રકાંતે પોતાના ઉપરના બીજા પત્રો ઉપર આંખ ફેરવવા માંડી ને એકેક પત્ર વાંચી વાંચી મુકતો ગયો તેમ તેમ સાર ક્‌હેતો ગયો.

"ઉદ્ધતલાલ, તરંગશંકર, વીરરાવ, લક્ષ્મીનંદનશેઠ, હરિદાસ,
"બુલ્વરસાહેબ અને બીજાઓ પણ સરસ્વતીચંદ્રને ઓળખી જુબાની
"આપવા આવવાના છે.—સરસ્વતીચંદ્ર, તમારે માટે તો મ્હોટો
"મેળો ભરાશે ! મુંબાઈ છોડી સાધુ ન થયા હત તો આ વેળા ક્યાં
"આવવાની હતી ? બહુ જ ભાગ્ય તેમનાં ને આપણાં કે આ શંભુ-
"મેળાનો સંઘ આપણી પાછળ આવી જાત્રાએ આવશે."

સરસ્વતીચંદ્ર ગંભીર રહ્યો ને માત્ર એટલું જ પુછ્યું કે "ગંગા-
"ભાભીનો પત્ર નથી ?"

ચંદ્રકાંત–" છે, પણ સંતાડવાનો છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–" કુમુદસુંદરીને તો વંચાવો.'

કુમુદસુંદરી–" ગંગાભાભી–"

ચંદ્રકાંત–" અમારા ઘરનાં એ ઘરવાળાં–જેમની સાથે ઉભાં " ર્‌હેતાં તમે શરમાશો."

કુમુદસુંદરી–" વાંચવા દેવામાં હરકત છે ?"

ચંદ્રકાંત–" છે તો બધીયે છે ને નથી તો કાંઈ નથી–આપું ?– " લ્યો ત્યારે !–થાય તે ખરું !–નીકર હું જ વાંચું છું–સાંભળો."

" હું મરવા પડી હતી એટલું જ નહી પણ તમારાં સગાં ને વ્હાલાંએ " ધૂર્ત્તલાલ સાથે મ્હારો ઘાટ ઘડવો ધાર્યો હતો. તે જાણતા છતાં તમે ' ન આવ્યા તે બહુ જ સારું થયું. કારણ હું મોઈ હત ને સરસ્વતીચંદ્ર " જડ્યા હત તો છોકરાં ભુખે ન મરત, પણ જીવું છું ને નહી જડે તો તમે " ઘરનાંની શરમ તોડી મને કે છોકરાને કંઈ કાડી બતાવવાના નથી. માટે " તેમને શોધવાનું પડતું મુકયું નહી ને આવ્યા નહી તે જ સારું થયું."

" તમારો કાગળ આવ્યા પછી મને ને છોકરાંને ઉદ્ધતલાલ " પોતાને ઘેર લેઈ ગયા છે; તેથી તેમની ને તમારાંની વચ્ચે રમઝટ " ચાલી, પણ ઉદ્ધતલાલ કોઈનાથી જાય એવું રત નથી. ને હવે તો હું પણ " સાજી થઈ છું. સરસ્વતીચંદ્ર જડ્યા ક્‌હેવાયા સાંભળી સાજી થઈ. ખરે- " ખર જડ્યા હશે તો ઉદ્ધતલાલ ત્યાં આવશે ને હું પણ સાથે આવીશ."

" એવું પણ સંભળાય છે કે કુમુદસુંદરી જીવતાં નીકળ્યાં છે પણ " હવે તો તે વૃથા. નાતરીયા નાત હત તો જુદી વાત હતી. તમે સુધા- " રાવાળા નાતરાં કરાવો તો ના ક્‌હેવાય નહી–પણ, એ નાતના ઘોળમાં " પડવાની ને છૈયાં છોકરાં પરણાવવાની એમ બે વાતો સાથે બને એવી " નથી. ઉદ્ધતલાલ ક્‌હે છે કે આપણે નાતરીયા નાતનો, વીલાયત જઈ " આવનારાનો, નાત બ્હાર રહેલા લોકનો, ને એવા એવાઓનો સઉનો " શંભુમેળો કરી નવી મ્હોટી નાત કરીશું ને તેમાં નાતબ્હાર મુકવાનો " ચાલ ક્‌હાડી નાંખી એ નાતમાં આવે તેને માટે સઉને સદર પરવા- " નગીનો પાસ આપી બારણાં ઉઘાડાં મુકીશું એટલે આપણી નાત " વધ્યાં જ જશે ને જુની નાતોમાં ઘરડાં ઘરડાં ર્‌હેશે ને નવીમાં નવાં " નવાં જુવાનીયાં આવશે. મને તો આ બધી વાત મશ્કેરીની લાગે " છે, પણ તમારું ઠેકાણું નહી માટે જણાવું છું કે આવું તો કંઈ ઠીક " નહી. એ તો પછી છોકરવાદી નાત થાય ને ગાયગધેડા ભેગાં થાય

"એ કંઈ મને ગમે નહી. મને તો લાગે છે કે એવું થાય તો ભાયડાઓ
"એ નવી નાતમાં જાય પણ કંઈ કંઈ બાયડીઓને તો તેમનાથી જુદા
"પડી જુનામાં ર્‌હેવાનું ગમશે. એવી વર્ણસંકર નાત થાય તે તો કંઈ
"સારું નહી. માટે એવો કલજુગ ભુલ્યે ચુક્યે બેસાડશો નહી."

કાગળ ખીસામાં મુકતો મુકતો પાછો ફ્‌હાડી કુમુદસુંદરીને એક ઠેકાણે કાગળમાં આંગળી મુકી બોલ્યો: "આટલું તમે વાંચી જુવો–ને મનમાં
"રાખજો–સરસ્વતીચંદ્રને યોગ્ય વેળાએ જણાવીશું."

કુમુદે તે મનમાં વાંચ્યું.

"ગુમાનબાના દીકરા ધનભાઈ ગુજરી ગયા છે. લક્ષ્મીનંદન ગાંડા
"થયા છે પણ ગુમાનબા તેમની નોકરી કરે છે ને એ પણ હવે જાણે
"છે કે સરસ્વતીચંદ્ર વિના એમનું કોઈ બીજું થાય એમ નથી. ધૂર્તલાલ
"ઉપર ફોજદારી ચાલે છે ને મ્હોટા મ્હોટા લોકને એમાં રસ પડે છે.
"ડાક્તર ક્‌હે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તો લક્ષ્મીનંદન ડાહ્યા થશે માટે
"એમને ત્યાં લાવવા ધાર્યા છે. સરસ્વતીચંદ્ર જડે તો ધનભાઈનું સ્નાન
"કરાવજો ને બીજા આ બધા સમાચાર ક્‌હેજો. શેઠની જોડે ગુમાનબા
"પણ ઘણું કરી આવશે ને લખશો તો હું પણ આવીશ ને સરસ્વતીચંદ્રને
"ઘેર આણવા જરા ધમકાવવા હશે તો તે આવડશે. બાકી અશ્રેજી ભણે-
"લાને સમજાવવાનું તો નહી આવડે. એ તો પત્થર પલાળવાનું કામ."

કુમુદે પત્ર પાછો આપ્યો ને કંઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ. અંતે તેમાંથી જાગીને બોલી.

"ચંદ્રકાંતભાઈ, પત્રો વાંચવાના થઈ રહ્યા. તમારે વિચારવાની સર્વ
"વસ્તુ મળી ગઈ. ચંદ્રાવલીબ્‌હેન રાત્રે આવશે ને પ્રાત:કાળે ગુરુજી
"સમાધિમાંથી જાગશે ને તમારે ત્યાં જવું થશે ને મ્હારે ચંદ્રાવલી બ્‌હેન
"જોડે જવું પડશે. કાલ ગુણીયલબ્પણ બધાંને લેઈને આવશે, અને હવે
"એકાંત વિચાર કરવાનો ને વિચાર કરવા બેસવાનો આવો કાળ
"થોડાક પ્‌હોરનો રહ્યો છે તે વિચારમાં ગાળી નાંખીશું તો સિદ્ધાંત
"ઉપર આવવાનો ને તમારો નિર્ણય જાણવાનો અવકાશ પછી મળવો
"દુર્લભ. બીજાંને અમારો એનો સ્વપ્ન અને જાગૃત સંસાર ક્‌હેવો કઠણ
"છે ને તેમનાથી સમજવો મનાવો અશક્ય છે."

ચંદ્રકાંત કંઈક વિચાર કરી બોલ્યો. "તો સાંભળો. વિચારનો જે
"સાપ તમે મ્હારે માથે નાંખ્યો તે ઉછાળી મ્હારે તમારે માથે નાંખવાનું
"થાય એમ છે. તમારા યોગ અને ચિરંજીવોનાં ઇન્દ્રજાળને હું માત્ર

"માનસિક શાસ્ત્ર–Psychology–ના ચમત્કાર માનું છું પણ તેમાં
"ઘણો અને ઉંડો બોધ જેટલો ભરેલો છે એટલો જ તમારાં હૃદયના
"રસનો સમાગમ પણ તેમાં ફુવારાની ઉંચી ધારાઓ પેઠે ઉડી રહેલો
"છે. આ સુન્દર પવિત્ર સ્વપ્નનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરી તમને વિવાહના
"સમાગમમાંથી પળવાર પણ દૂર રાખવાને ચંદ્રકાંતનું હૃદય કહ્યું કરે
"એમ નથી. તમારા ભવ્ય અને લોકકલ્યાણેચ્છક અભિલાષો સિદ્ધ
"થાય તો આ દેશમાં નવી રમણીય અને સુખકારક સૃષ્ટિ ઉભી થવાની,
' તેમાં વિલંબ પડે છે તેથી પણ હું અધીરો થઈ જાઉં છું. પણ આપણા
"હાલના આર્ય સંસારમાં એ સર્વ સુન્દરતાનું તેજ, તમારા 'પુનર્લગ્ન'
"કહેવાતા તમારા નવા લગ્નની છાયાથી કાળું પડી જશે અને તમે શુદ્ર
"હો તેમ લોક તમારા સંસર્ગથી દૂર રહેશે, અને તમારી અપકીર્ત્તિને
"લીધે, પૃથ્વી ઉપર વૃષ્ટિ કરવા નીકળેલા વાદળાંની ધારાઓ ખારા
"સમુદ્રમાં પડી જાય ને પૃથ્વીને બિંદુ પણ ન અડકે તે રીતે તમે વર-
"સાવવા ધારેલા કલ્યાણમેઘ લોકને ઉપયોગી ન થતાં નકામે સ્થાને
"ગળી જશે અથવા જાતે વેરાઈ જશે."

"જો તમારું લગ્ન નથી થતું તો તમારાં સુન્દર પવિત્ર સ્વપ્ન નિષ્ફળ
"જશે, તમે વેઠેલું તપ નિષ્ફળ થશે, તમારાં રસોત્કર્ષની વિજળીના
"ચમકારાને સ્થાને અમાસની રાત્રી જેવું થઈ જશે, અને સ્ત્રીસૃષ્ટિ-
"દ્વારા આર્ય લોકને તમે કરવા ધારેલાં કલ્યાણ કરવામાં અવિવાહિત
"સરસ્વતીચંદ્ર સાધનહીન રહેશે. અને જો તમારો વિવાહ થશે તો
"સાધનવાળા થયેલા સરસ્વતીચંદ્રનાં સાધનમાત્ર લાકડાની તરવાર
"જેવાં થઈ જશે."

"સ્થૂલ પ્રીતિને દૂર રાખી, તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રાખી,
"શરીરના સંબંધ માત્રનો ત્યાગ કરી મનોમનની મિત્રતાથી જ,આ લોક-
"કલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છતાં હો તો તે પણ તમારી વૃથા કલ્પના જ
"સમજવી. આપણા લોક કોઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે ઉભેલાં દેખે
"એટલે સ્થૂલ સમાગમ જ માને છે. તેમની તુલામાં બીજાં કાટલાં નથી
"સેંકડો વર્ષના સંસ્કારોથી અને અભ્યાસથી યૂરોપનાં સ્ત્રીપુરુષો એકાં-
"તમાં પણ મન મારીને સાથે વસવાની કળાને પામ્યા છે અને તેવી
"કળા આ સાધુજનોમાં અથવા તમે કહો છો તેવા પ્રાચીન આર્ય સંસા-
"રમાં એક કાળે હશે; પણ આજ તો આ દેશકાળમાં તે અભ્યાસનું
"સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયું છે ત્યાં એવો બળિષ્ઠ અભ્યાસ થોડા કાળમાં

"કેવી રીતે ઉગવાનો કે સમજાવાનો ? માટે તમે વરણવિધાનથી વિવા-
"હિત થાવ તેથી જેમ લોકનું કલ્યાણ કરવામાં તમારી તાકેલી બન્ધુ-
"કોના બાર ખાલી જવાના, તેવી જ રીતે વિવાહ વિના કેવળ સૂક્ષ્મ
"સમાગમ રાખી કરવા ધારેલા બાર પણ ખાલી જ જવાના, અને તમારે
"એને સ્થૂલ શરીરનું નિષ્ફળ બ્રહ્મચર્ય-તપ તપવું પડશે તે વધારામાં."

"આ ત્રણે માર્ગથી તમારા અભિલાષ અસાધ્ય છે, એ અભિલાષ
"સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ તો એક જ છે કે ગુણસુંદરીના અને સુન્દરગૌરીના
"અભિલાષને તૃપ્ત કરવો. સરસ્વતીચન્દ્ર ને કુમુદસુંદરીનો સ્થૂલસૂક્ષ્મ
"વિવાહ થાય અને કુમુદસુંદરી પરિવ્રાજિકાવ્રત પાળી તેમને સાહાય્ય
"આપશે તો લોકમાં પ્રશંસા થશે અને લોકકલ્યાણના અભિલાષમાં
"સરસ્વતીચંદ્રને એકને સટે બે સહાયિનીઓ મળશે. તેમાં વિઘ્ન ત્રણ.
"કુસુમસુંદરીને કુમારાં રહેવું છે, કુમુદસુંદરી સાથે અદ્વૈત પામેલું સર-
"સ્વતીચંદ્રનું હૃદય નવા અદ્વૈતને શોધવા જુના અદ્વૈતનો ત્યાગ નહી
"કરી શકે, અને જુના અદ્વૈતનો ત્યાગ કરવા નવા અદ્વૈતને શોધી કે
"સાધી નહી શકે. બાકી એકનો ત્યાગ ને બીજાની સાધનાને સટે
"કોઈના ત્યાગ વિના નવા અદ્વૈતની જ યોજના કરવી હત તો કુમુદ-
"સુંદરીના પોતાના સ્વીકારની વેળાએ અને મુંબાઈથી રત્નનગરી
"આવતી વેળાએ તેમનું સવનન પણ ન્હોતું થયું ને પરિશીલન પણ
"ન્હોતું થયું. બે મનુષ્યોના સ્વાર્થ સંધાય ને સમાગમ રચાય ત્યારે
"થોડો ઘણો સ્નેહ, થોડો ઘણો અભેદ, અને થોડું ઘણું અદ્વૈત એટલાં
"વાનાં કીયાં આર્યો નથી પામી શકતાં? મ્હારી ગંગાનો પત્ર તમે
"હમણાં જ વાંચ્યો ને અમારું કંઈક અદ્વૈત છે તો કુમુદસુંદરી જેવી
"શિક્ષિત રસિક મેધાવિની સાથે સરસ્વતીચન્દ્રનું અદ્વૈત થવા પામે
"અને મ્હારા ને ગંગાના કરતાં અનેકધા વધારે કલ્યાણકર થઈ શકે
"એમાં શો સંદેહ છે ? પણ જે વાતમાં નથી પ્રવૃત્તિ વરને ને નથી
"કન્યાને, અને વધારામાં જે વાત સાધવા માટે તમારો આવો
"અપ્રતિમ યોગ તોડવો પડે—એ વાત કરવા કરતાં તો તમારાં ધારેલાં
"લોકકલ્યાણ બધાંએ અગ્નિમાં પડે તે સહી શકાશે."

"તમારામાં તમે ધારેલાં લોકકલ્યાણની જ વાસના તીવ્ર હોય,
"ને તમારો સમાગમ તેને માટે રાખવો પણ ખરો ને તે રાખવાથી
"કલ્યાણકાર્યમાં વિઘ્નરૂપ ન થાય એ બે વાનાં સાથે લાગાં કરવાં હોય,
"તો મને એક જ માર્ગ સુઝે છે કે—સરસ્વતીચંદ્રે કુસુમસુંદરી સાથે

"દેખીતું લગ્ન કરવું, ને પછીથી કુસુમસુંદરીને ચંદ્રાવલી પેઠે સ્વતંત્ર
"રાખવાં, અને એ બે આટલાં પરસ્પર ભેગાં રહે એવે કાળે તમે બે
"હાલ રાખો છો તેવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ભલે કાયમ રાખો ને સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ
"એક પણ પ્રીતિ વગરનાં સ્વતંત્ર કુસુમસુંદરી ભલે પોતાની સ્વતંત્રતા
"જાળવે. આપણા લોકની દૃષ્ટિના વિષયનો પ્રતીકાર, લોકનું કલ્યાણ,
"તમારો સૂક્ષ્મ સમાગમ, વિદ્યાચતુરની અને ગુણસુંદરીની સ્વસ્થતા;
"અને મ્હારા જેવાને જોવાનું અને તમારું તપ જોઈ બળવાનું કે હસવાનું;
"એ સર્વ કાર્ય સાથે લાગાં થવાનો એક આટલો માર્ગ છે-તે તમને
"પ્રિય હોય તો."

સરસ્વતીચંદ્ર-"લોકના કલ્યાણને માટે પણ તેમની વઞ્ચના
"કરવી તે અધર્મ છે. પોપટ અને મેના જેવાં પક્ષીનું કલ્યાણ ઇચ્છી
"તેમનું કલ્યાણ કરવાને માટે પણ તેમની સ્વતંત્રતા બંધ કરવા હું
"ઇચ્છતો નથી. તે મ્હારે કુસુદસુંદરીને સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞાઓમાં પૂરી
"પછી તે તોડવામાં સહાયભૂત થવું અને જાતે પણ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાઓ
"લેવી એ મહાન્ અધર્મ કરવા કરાવવા હું ઇચ્છતો નથી. કલ્યાણકારક
"દાનશક્તિરૂપ કર્ણને પણ પિતામહે કહેલું હતું કે ધર્મલોપથી ત્હારો
"જન્મ થયો છે માટે ત્હારો પરિપાક આવો દૂષિત થયો છે;-એ વ્યાસ-
"વાક્ય મને સત્ય લાગ્યું છે. ધર્મ પ્રથમ અને કલ્યાણની વાસના પણ પછી
"-ચંદ્રકાંત, Duty first, and then only our most cherished
"dreams. To act otherwise is to place the cart before
"the horse. To believe otherwise is to be under a
"self-delusion and pernicious fallacy. I have learnt
"this invaluable lesson in this sacred lodge and have
"taught it to this dear partner of my dear dreams,
"and I never promised or proposed to follow an in-
"vitation from Chandrakânta or any mortal or im-
"mortal being to allow any further dissolution of this
"partnership of mine, whatever name or form you
"be pleased to give to that dissolution."

ચંદ્રકાંત-"I only proposed the adoption of a ceremonial
"fiction analogous to the thousand and one legal and
"religious fictions which our people have so often
"adopted to effect their reforms."

સરસ્વતીચંદ્ર-" The holy people of this place detest
" such fictions, and I think their ethics is the purest
" and hightest on this as on several other points."

ચંદ્રકાંત-" You have floored me. I have nothing
" to add–કુમુદસુંદરી. જેના હૃદયમાં તમે આમ વસો છો તેના હૃદ-
" યમાં સાથીયા પુરવાનું કામ તમારું. એ કળા મને ન આવડી."

સરસ્વતીચંદ્ર-"ચંદ્રકાંત, તને પ્રશ્ન પુછ્યો છે કે અમારે બે જણે કેવીરીતે
"વ્યવહાર રાખવો તેટલાનો તું ઉત્તર દે. તટસ્થ થઇને દે કે મિત્ર થઈને દે."

ચંદ્રકાંત–"કુમુદસુંદરી, પુરુષોની બુદ્ધિ આમાં નહી ચાલે. હવે તો
"તમારે જ માથે સઉ આવ્યું."

કુમુદ વિચારમાં પડી હતી. તેણે સાંભળ્યું નહી.

ચંદ્રકાંત–"કુમુદસુંદરી આ યોગમાંથી જાગો ને નવો યોગ સાધો.
" અમ પુરુષોની બુદ્ધિ ચાલતી નથી માટે તમારે એકલાંએ હવે વિચાર
"કરવાનું બાકી રહ્યું એટલે કહેશો તેમ મ્હારો મિત્ર કરશે."

કુમુદસુંદરી–"આપનો ઉપકાર માનું છું. જાણવાનું સર્વ જાણ્યું. હું
" વિચાર કરીશ–પણ–સરસ્વતીચંદ્ર, આપ બંધાવ છો કે જે નિર્ણય
" હું કરીશ તે તમે સ્વીકારશો?"

સરસ્વતીચંદ્ર–" મ્હારા ને તમારા યોગ સબંધમાં જે નિર્ણય કરશો તે
" હું પાળીશ."

કુમુદસુંદરી—" તમારા વચનમાં આટલી મર્યાદા કેમ મુકો છો?

સરસ્વતીચંદ્ર-"એ આપણી પ્રીતિની મર્યાદા છે. એ મર્યાદાની
" બ્હારના સર્વ વિષયમાં મ્હારા તમારા બેનાં હૃદયનાં સંયુક્ત સંગીતથી
" જે સ્વર નીકળે તે ખરા."

કુમુદસુંદરી—"આપણાં સંગીત જુદાં નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર–"સંગીત એક છે પણ કણ્ઠ બે છે."

કુમુદસુંદરી-"ભલે એમ હો. હું તમારા હૃદયમાં હઇશ તો કણ્ઠમાં પણ
"આવીશ. ચંદ્રકાંતભાઈ, મ્હે સર્વ વિચાર કરવાનો માર્ગ શોધી કહાડ્યો
" છે. આ કંથા ધારી તો ધર્મ પણ કંથાનો જ ધારીશ. હું મ્હારા
" કુટુંબમાં નહી ભળી શકું. પણ તેનાથી ગુપ્ત પણ નહી રહું. દંપતીના
" હૃદયમંત્ર વિના કંઈ પણ અન્ય વાત સાધુજનો ગુપ્ત રાખતા નથી તો
" હું ગુણીયલથી ગુપ્ત નહી રહું ને એ કાલ આવશે ત્યારે તેમને મળીશ.
" તેમને શાંત કરીશ, અને હું અને મ્હારી કુસુમ મળી કાંઈક યોગ્ય
" માર્ગ કહાડીશું તેમ ચંદ્રાવલીબ્હેન રાત્રે આવવાનાં છે તેમને પણ
" અમારા મંત્રમાં ભેળવીશું."

સરસ્વતીચંદ્ર જોઈ રહ્યો.

કુમુદસુંદરી–"જેની સાથે આવા આટલા અદ્વૈતથી મ્હારું હૃદય એક થયું "છે તેને શંકા ઉપજાવવા જેવું હજી સુધી તો મ્હે કાંઈ કર્યું કે કહ્યું નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"હું જાણું છું કે તમે સાધુજન છો, અને चित्ते "वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता[1] એ સાધુજનનું લક્ષણ પામવા આપણે "પ્રયત્ન કરીયે છીયે. પણ લોકના સંસારમાં અનેક અનર્થસ્થાન હોય "છે માટે કહ્યું છે કે–घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद्बुधैरप्यपथेन "गम्यते.[2] તમે જે સ્થાનમાં જવાનાં છો તેમાં તમારું ક્ષેમ છે, પણ "આપણા યોગ કે વિયોગને માટે જે કાંઈ યોજના થશે તેથી તમે "ગમે તો હૃદયમાં મુંઝાશો, ગમે તો લાજશો, અને ગમે તો બીજાનાં "હૃદયનું અનુવર્ત્તન કરવા તમારા પોતાના હૃદયનો ભોગ આપશો. "તમારા હૃદયની કે તમારી વાણીની કે ક્રિયાની એ અવસ્થા થશે તો "તેમાંથી તમને મુક્ત કરવા મ્હારી વૃત્તિ જેટલી મ્હારી શક્તિ હશે "કે કેમ તે હું શી રીતે કહી શકું? પણ પાર્વતિને શિવજીએ કહ્યું "હતું કે विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे.[3] તે છતાં પૂર્વાવતારમાં તેને "પિતાના ગૃહમાં વિમાનના થઈ હતી ને તેણે દેહત્યાગ કર્યો હતો "તેમ તમારે કરવાનો અવસર ન આવે એટલું લક્ષ્યમાં રાખજો. "તમારું કુટુંબ, તમારાં મન, વાણી, અને ક્રિયાને પ્રતિકૂળ નહી હોય "ત્યાં સુધી હું સ્વસ્થ રહીશ. મ્હારા ઉપર ને બીજાં ઉપર આ આજ્ઞા-"પત્ર તમે જોયાં ને જાણ્યાં–તેનું મને લેશ પણ ભય નથી, ને સુજ્ઞ "પુત્રીવત્સલ માતાપિતા ભણીથી તમને પણ ભય નહી થાય. પણ "સંસારની રૂઢિઓ અન્યથા છે તેમાંથી તમારી સ્વાધીનતાને કંઈ ભય "પ્રાપ્ત થશે કે સંસાર તમારા સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ શરીરને કોઈ પણ રીતે "પ્રહાર કરશે તો મ્હારાથી જોઈ નહી રહેવાય."

કુમુદ કંઈક સ્મિત કરી બોલીઃ "એની ચિંતા ન કરશો. સાધુજનોએ "રાંક કુમુદને નવી શક્તિ આપી છે ને એની સાધુતા આપના "અદ્વૈતથી પરિપુષ્ટ થઈ છે–તો હવે શા માટે ઉચો જીવ રાખો છો?"

---

૧. ચિત્ત, વાણી અને ક્રિયામાં સાધુજનોનું એકરૂપ હોય છે. ૨. વાદળાંની વૃષ્ટિથી રસ્તા ઉપર દેખાય નહી એવું થાય ત્યારે જાણીતા રાજમાર્ગ ઉપર પણ વિદ્વાનો જેવા ભુલા પડે છે અને ન જવાને રસ્તે ન્હડી જાય છે.–નૈષધ૦ ૩. હે સુભ્રૂ! પિતાના મંદિરમાં તે ત્હારું અપમાન શી રીતે હોય?—કુમાર૦

પ્રકરણ ૪૫

કંઈક નિર્ણય અને નિશ્ચય

The star of the unconquered will,
He rises in my breast,
Serene, and resolved, and still,
And calm, and self-possessed.
—*Longfellow*.



આ વાર્તાપ્રસગ ધીમે ધીમે પુરો થયો ત્યાં કુસુદ સાધ્વીઓમાં ગઈ ને બે મિત્રો બ્હાર ફરવા નીકળી પડ્યા. વિદ્યાચતુરના ઘરના, બે પુત્રીઓ અને ત્રીજા સરસ્વતીચંદ્રના સંબંધમાં ગુણસુંદરીના હૃદયના દુઃખના, કુસુમના તીવ્ર અભિલાષ સાથેની એની બુદ્ધિના, સરસ્વતીચંદ્રના ગૃહત્યાગવિષયે કુસુમના દૃઢ પક્ષવાદના, અને અંતે લક્ષ્મીનંદનના દુઃખના અને ધૂર્તલાલની ધૂર્તતાના ઇતિહાસના, સર્વે સમાચાર ચંદ્રકાંતે ધીમે ધીમે સરસ્વતીચંદ્રને વિસ્તારથી કહી દીધા અને એ શ્રોતાના હૃદયના મર્મભાગમાં એ વક્તાએ બેસાડી દીધા–ચ્હોંટાડી દીધા.

રાત્રે ચંદ્રાવલી કુસુદને મળી, પોતાની મધુરીને પ્રધાનપુત્રીરૂપે ઓળખી લીધી, અને ગુરુજીની કૃપાથી મળેલી પઞ્ચરાત્રિના પ્રસાદની વાર્તા, જાણી લીધી–તે પછી છેક મધ્યરાત્રિ સુધી બે મિત્રો, ચંદ્રાવલી અને કુસુદ, ચારજણ સૌમનસ્ય ગુફામાં બેઠાં અને એ વાતો, જેટલા અંતરપટ અને જેટલા પ્રકાશયોગ્ય લાગ્યા તેટલાથી, કરી; હવે શું કરવું તેની ચર્ચા ચલાવી તેમાં પણ કોઈને કાંઈ સુઝ્યું નહી અને અંતે કુસુદ અને ચંદ્રાવલી વસંતગુફામાં સુઈ ગયાં. અને બે મિત્રો સૌમનસ્ય ગુફામાં સુઈ ગયા. શું કરવું તેના વિચારમાં કુસુદ એકલી આખી રાત્રિ ઉંઘી શકી નહી, પણ ઉઘાડી આંખો રાખી જાગતી સુઈ રહી અને

ચંદ્રાવલીની આંખો વચ્ચે વચ્ચે ઉઘડે ત્યારે તેની સાથે આજ પ્રકરણ ક્‌હાડતી. એ મિત્રો તો સ્વસ્થ નિદ્રા પામીને જ સુતા. માત્ર એકાદ વેળા ચંદ્રકાંતની આંખ ઉઘડતાં તેને કંઈક હસવું આવ્યું પણ તરત પાછો નિદ્રાવશ થયો.

પ્રાત:કાળે કંથા પ્હેરી કુસુદ સરસ્વતીચંદ્ર પાસે આવી અને હાથ જોડી પગે લાગી બોલી.

"મ્હારી દુ:ખી જનની પાસે જઈ આવવાની આજ્ઞા માગવાને
"હું આપની પાસે આવી છું અને એવી પણ વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે અવ-
"કાશે આપ પણ ત્યાં પધારશો અને તેને આશ્વાસન આપશો. આપ,
"હવે ગુરુજીને મળી, જ્યાં ર્‌હેવાના હો તે, અને આપ એ મિત્રોના
"એકાંત સમાગમનો જે અવસર આપને અનુકૂળ હોય તે, ચંદ્રાવલી
' બ્હેનને ક્‌હાવશો તે પ્રમાણે હું આપને મળીશ અને કુસુદ કુસુમ
"અને ચંદ્રાવલી ત્રણ બ્હેનોનો વિચાર જે થશે તે જણાવી આપની
"આજ્ઞા શોધીશ."

"ચંદ્રકાંતભાઈ, આપે કંથા પ્હેરી નથી તો પણ સાધુજન છો
"અને સર્વ જાણો છો તો વધારે શું કહું? પિતાજીને લખવું યોગ્ય લાગે
"તે લખશો. મ્હારે ભાઈ નથી પણ અમે એ પુત્રીઓ એમની દૃષ્ટિમાં
"પુત્રથી પણ અધિક લાગીયે છીયે અને એમના હૃદયને સંતાપનું
"કારણ થઈએ છીએ તે પણ એમના સ્નેહને લીધે. આપના મિત્ર
"ધર્મને અધિક માને છે ને હું સ્નેહને માનું છું–કારણ ધર્મ સમજવા
"જેટલી મ્હારી વિદ્યા કે બુદ્ધિ નથી. પણ એમના ધર્મનો ને મ્હારા
"સ્નેહનો સાર એક જ આવે છે ને આપ પણ સ્નેહને માનો છો તો
"આ કંથા પ્હેરીને પણ મ્હારાં ગુણીયલને અને કુસુમને મળવા જાઉં
"છું, ને જ્યારે મ્હારા હૃદયનું નિરાકારણ આપ એને સુઝતું નથી ત્યારે
"હું અને મ્હારી બ્હેન અમારી બાળકબુદ્ધિથી અને સ્ત્રીબુદ્ધિથી જે
' કાંઈ નિર્ણય કરી લાવીયે તે આ મ્હારા હૃદયના યોગના યોગી-
"રાજના હૃદયમાં ઉતરે એટલો આશ્રય આપજો."

આટલું બોલતી બોલતી કુસુદની આંખોમાં આંસુ સરતાં હતાં અને નીચું જોઈ તે ઉભી રહી. એ મિત્રો પરસ્પર સામું જોઈ રહ્યા અને અંતે બોલવા લાગ્યા.

સરસ્વતીચંદ્ર–"જ્યાં સુધી તમારાં નેત્રમાંથી આંસું સુકાયાં નથી
"ત્યાં સુધી મ્હારા હૃદયનો તાપ શમતો નથી, અને તે માટેજ તમારી

"હૃદયગુહામાંના ઉંડા મર્મસ્થાનની અવગણના કરી તમે મ્હારે-માટે
"સ્વાર્પણ કરવા તત્પર થશો એ ભય મને છે. તેથી જ હું તમારા
"મુખના ઉદ્ગાર પ્રમાણે ચાલવાનું વચન આપતાં એ વચનમાં મર્યાદા
"મુકું છું. તમે સાધુજન છો, મ્હારી સાથે અદ્વૈત પામેલા છો, અને
"તમે પૃથ્વીસ્વરૂપ છો તેમ હું દ્યૌસ્વરૂપ છું એ પરિણામ સંસિદ્ધ થયો
"છે તો તમારે મ્હારી આજ્ઞા માગવાની બાકી રહેતી નથી, પણ
"તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સુવૃષ્ટ થવું એ મ્હારો સ્વભાવ જ બંધાયલો
"સમજજો."

ચંદ્રકાંત–"કુમુદસુંદરી, શુભ કાર્યે સીધાવો અને હવે ભૂતકાળમાં
"જે મિત્ર વજ્ર થયો હતો તે હવે તમારા હૃદયથી ભિન્ન થઈ શકે એમ
"નથી. ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપો અને પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ રસનો
"તો તમારા હૃદયમાં ઈશ્વરે જ ઝરો નિર્મેલો છે. તમને અમારા એના
"આશીર્વાદ છે."

કુમુદસુંદરી નેત્ર લ્હોતી લ્હોતી ગઈ. વળી પાછી ફરી–"આપણાં
"સ્વપ્નના આપે લખેલા લેખ આપશો ? હું તે સર્વ કુસુમની પાસે વંચા-
"વીશ અને તેની બુદ્ધિનું સાહાય્ય લેવાને સાધનવતી થઈશ. એ છે તો
"બાળક પણ એની બુદ્ધિ અપૂર્વ ચમત્કારથી ભરેલી છે."

"ભલે !"

લેખ લેઈ, કંથામાં ગુપ્ત રાખી, કુમુદ ગઈ, અદૃશ્ય થઈ.

"સરસ્વતીચંદ્ર ! આપણે હવે તમારા ગુરુજી પાસે જઈશું ?" ચંદ્રકાંતે પુછ્યું.

"અવશ્ય."

એ જણ ઉતર્યા ને થોડી વારમાં તેમણે અને નીચેના સાધુઓએ સૌમ્યનસ્ય ગુફાને હતી તેવી શૂન્ય કરી દીધી. તેમાંથી નીકળીને પળવાર સરસ્વતીચંદ્ર, પાછો ફરી, ઉભો રહી, ઉપરથી નીચે સુધી પોતાના અપૂર્વ સંસ્કારોની સાધક આ ગુફાનાં દર્શન કરવા લાગ્યો અને તેને હૃદયમાં નમસ્કાર કરી સઉની સાથે ચાલ્યો.

માથે ચૈત્રી પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય, પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગના પવનની ઉત્સાહક લ્હેરો, આશપાશની નેત્રને શીતળ કરનારી ને રમણીય લીલીછમ લીલોતરી, વચ્ચે વચ્ચે તપ કરવા બેઠેલા જટાધર વૃદ્ધ યોગીઓ જેવા કાળા ખડકો, સામે દૂર સમુદ્રની ઝીણી આકાશમાં મળી

જતી જળરેખા, અને પગ ખસે નહી એટલું લક્ષ્યમાં રાખવાનું આવશ્યક કરતો સાંકડો ઉતરતો માર્ગ; એ સર્વ વચ્ચે એ માર્ગ ઉપર શાંત સાધુઓ અને તેમની વચ્ચે એ મિત્રો એટલું મંડળ, એક શબ્દ બોલ્યાવિના ચાલતું, ઉતરતું હતું, ને તે સર્વ વચ્ચે સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય, નવી શાંતિથી ને નવી સમૃદ્ધિથી, એના પગ ઉપડતા હતા તેની સાથે ઉપડતું હોય તેમ, ધડકતું હતું, અને ચારેપાસનાં ઝાડોને ગિરીશિખરનો પવન વાળતો હતો તેમ, એના વિચારને વાળતું હતું. આવી શાંતિથી તે નીચું જોઈ ચિરંજીવશ્રૃંગથી યદુશ્રૃંગ ભણી ઉતરતો હતો, માત્ર સામે થઇને રંગબેરંગી પક્ષીઓ આવે ત્યારે આંખો ઉંચી કરતો હતો, અને તે મધુર સ્વર સંભળાવે ત્યારે સાંભળતો હતો.



પ્રકરણ ૪૬

અલખમંદિરનો શંખનાદ અને આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ.

Tell me not in mournful numbers,
  "Life is but an empty dream!"
For the soul dead is that slumbers,
  And things are not as thy seem.
Life is real, life is earnest!
  And the grave is not its goal;
"Dust thou art, to dust returnest"
  Was not spoken of the soul.
Not enjoyment, and not sorrow,
  Is our destined end or way,
But to act, that each to-morrow,
  Find us farther than to-day.
Art is long, and Time is fleeting,
  And our hearts, though stout and brave,
Still, like muffled drums, are beating
  Funeral marches to the grave.
In the world's broad field of battle,
  In the bivouac of Life,
Be not like dumb, driven cattle!
  Be a hero in the strife!

—*Longfellow.*



વિષ્ણુદાસ બાવાની યોગાવસ્થાની ચાર રાત્રિ અને ચાર દિવસનો સર્વકાળ, એમની કોટડીમાં વિહારપુરી અને બીજા બે ઉત્તમાધિકારી બાવાઓએ, એમનું યોગસ્થ શરીર સાચવવામાં વારાફરતી અપ્રમત્ત જાગરણ કરી ગાળ્યો. આજે એકકાળ પુરો થયો અને વિષ્ણુદાસ સમાધિમાંથી ધીમે ધીમે જાગ્યા તે કાળે એકલો વિહારપુરી તેમની પાસે બેઠો હતો.

સમાધિમાંથી જાગૃત થતા પ્હેલાંનો આખો દિવસ અને આખી રાત્રિ તેમના મુખ ઉપર અપૂર્વ આનંદ સ્ફુરી રહેલો હતો અને જાગ્યા તેની સાથે, થયેલા મેઘની પાછળ રહેલી શીતળતા પેઠે, એમની શાંતિ અને સ્વસ્થતા દેખાઈ. શરીરની ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ થવા લાગી તેમ તેમ એમનું શરીર હાલવા લાગ્યું, આશપાશના સ્વર કંઈક તેમના કાનમાં જતા જણાયા. અને અંતે આંખો ઉઘડી ત્યાં વિહારપુરી સામો હાથ જોડી ઉભો. વિહારપુરી ભણી થોડી વાર જોઈ રહી વિષ્ણુદાસ બોલ્યા.

“ વિહારપુરી, મૈને અપૂર્વ ચમત્કાર દેખા ઔર ઇસ સુખસેં—ઓ
“ કહા નહી જાતા હય ! નવીનચંદ્રજી અપના મઠકા ઉત્કર્ષ કરેગા એ તો
“ સચ હય, કિંતુ ઉસકા સ્વકીય મહયજ્ઞકા વિષય ઔર મહ ઇતના છોટા
“ નહી ! ઉસકા મઠકી ઔર મહાયજ્ઞકી વિભૂતિ સંસારમેં મહતી જ્વા-
“ લાસે જ્વલમાના હોનેવાલી હય, ઔર મેં ઔર તું તો માત્ર દૂરસે
“ ઉસકા દર્શન કરનેકા અધિકારસેં જાસ્ત અધિકારકું પ્રાપ્ત ભી નહી
“ હોનેવાલા ! જા, ઓ મહાત્માકું ઇધર લા દે ઔર ઇસકી વેદિકા સંપૂર્ણ
“ આપ્યાયન કરનેકા સમારંભ સબ સાધુલોગ લગા દે ઇસ તરેહકી
“ વ્યવસ્થામેં ન્યૂનતા નહી હોવે ઐસા કર !”

“ જૈસી ગુરુજીકી આજ્ઞા ! ”

વિહારપુરીએ દ્વાર ઉઘાડ્યું અને અન્ય સાધુઓ ગુરુની કાલોચિત શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા. વિહારપુરી કેટલાક સાધુઓને લેઈ સરસ્વતીચંદ્ર સામો ગયો, અને તેને અર્ધમાર્ગે મળી, તેને અને ચંદ્રકાંતને સાથે લઈ સાધુઓની ગર્જનાઓ વચ્ચે પાછો આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે વિષ્ણુદાસને દેખતાં નમસ્કાર કર્યા, અને વિષ્ણુદાસ એને દેખી એકદમ ઉભા થયા

એને અત્યંત પ્રેમથી આલિંગન દીધું, અને મૂર્ધભાગનું ઉપાઘ્રાણ[1] કરી, પાસે બેસાડી વાતો કરવા લાગ્યા.

"નવીનચંદ્ર, શરીરસંપત્તિ તો સારી છે ? આ તમારા મિત્ર છે ?"

સરસ્વતીચંદ્ર–"જી મહારાજ, આપની કૃપાએ અપૂર્વ લાભ હું પામ્યો
"છું તો શરીરસંપત્તિ પણ સારી હોય એમાં શી નવાઈ ? અને તેમાં
"આવા મિત્રરત્નનાં દર્શનથી તો શરીરની સાથે મન પણ પ્રફુલ્લ છે. એ
"મ્હારા વિદ્વાન્ મિત્ર ચંદ્રકાંત નામના છે–જેને માટે મ્હેં સાધુજનોને
"શ્રમ આપ્યો હતો."

વિષ્ણુદાસ–"ચંદ્રકાંતજી, તમારા આગમનથી અને ચિરંજીવ-
"શૃંગની સિદ્ધિથી તમારા મિત્રના દુઃખનો ધ્વંસ થયો હોવો જોઈએ."

ચંદ્રકાંત–"આ સ્થાન સર્વને શાંતિપ્રદ જ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર–"મ્હારી પ્રબળ વાસનાઓ અને મોહ પણ નષ્ટ થયાં
"તો તે કારણના કાર્યરૂપ દુઃખનો ધ્વંસ થાય એ તો એ વસ્તુનો સહજ
"પરિપાક છે."

વિષ્ણુદાસ–"નવીનચંદ્ર, તમે અતિ જ્વલમાન મહાયજ્ઞના
"અધિકારી છો."

સરસ્વતીચંદ્ર–"જ્યાં આપનો આશીર્વાદ એ અધિકારનું બીજ
"છે, ત્યાં એ બીજની સફલતા જ નિર્ધારી શકાય છે."

વિષ્ણુદાસ–"મહાત્મન્ ! આ લઘુમહંની મર્યાદાથી તમારી યજ્ઞ-
"વેદિને કુણ્ઠિત કરી ન નાંખશો. અપૂર્વ ચિરંજીવોના અપૂર્વ બોધને
"સફળ કરવામાં તમારી બુદ્ધિની ગતિ જેટલી દૂરગામિની થશે એટલી
"અમારી દૃષ્ટિ પણ નહી થાય. સૂર્યના તેજ પેઠે તમારી બુદ્ધિ જ્યારે
"સંસારમાં પ્રસરશે ત્યારે અમે માત્ર તેના પ્રકાશને અને ઔષ્ણ્યને
"સ્વીકારીશું."

સરસ્વતીચંદ્ર–"જી મહારાજ, અલક્ષ્ય પરાવર લક્ષ્ય તરંગો ઉપર
"આ નામરૂપાદિ વડે લક્ષ્ય થયેલા હું મત્સ્યને, જ્યાં રાખશો ત્યાં
"રહેવાને તત્પર છું."

વિષ્ણુદાસ–"સ્વાધીન મનવાળા મનસ્વી ! એ જ વૃત્તિ રાખવી.

---

૧. મૂર્ધભાગ તે માથાનો ઉપલો ભાગ તેનું ઉપાઘ્રાણ કરવું એટલે તેને સુંઘવું. પ્રાચીનકાળમાં આ દેશના આર્યવડીલો પુત્રના મૂર્ધભાગનું ઉપાઘ્રાણ કરતા. ૧૮૭૦–૭૧ માં ફ્રાન્સમાં એક મહાયુદ્ધમાં વિજય પામ્યા પછી જર્મનીના મહારાજે પણ પોતાના પ્રધાન બિસ્માર્કના મૂર્ધભાગનું ઉપાઘ્રાણ કર્યું હતું.

"અલખ મદનો સંપ્રદાય લખ અધિકારનું પોષણ કરનાર શમને જ
"શમ" માને છે અને કહે છે કે लौकिकसर्वबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुप-
"युक्तानामफलत्वबुद्धिपूर्वकस्त्यागः शमः[1] ॥ જે વ્યાપાર લખ અધિકારને
"ઉપયુક્ત છે તેનું રક્ષણ કરીને જ અન્ય અન્તર્બાહ્ય વ્યાપારના ત્યાગને
"શમ દમ કહીયે છીયે ને કૃષ્ણપરમાત્માએ સાંખ્ય અને કર્મયોગનો
"સમાગમ ગીતામાં દર્શાવેલો તે આ જ ! સ્વાધીનમનસ્કતા તે જ છે
"ને વિરાગ પણ તે જ છે-વિહારપુરી !"

વિહારપુરી-"જી મહારાજ !"

વિષ્ણુદાસ-"તું કાંઈ કહેવા ઇચ્છે છે ? મધુરીમૈયા સ્વસ્થ છે ?"

વિહારપુરી-"ચિરંજીવશૃંગના અધિકારી જીવને સ્વસ્થતાજ પ્રાપ્ત
"થાય છે, અને આવા સુન્દર જીવોને તો આપે ધારેલી પઞ્ચ રાત્રિને સટે
"ચાર રાત્રિમાં એ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ તે તેમના અંતઃસૌંદર્યનો પ્રતાપ !
"આપની મુખમુદ્રાથી કાલનું અમે જાણી ગયા હતા કે પાંચમી રાત્રિની
"અપેક્ષા નહી રહે. મધુરીમૈયા સર્વથા સ્વસ્થ છે. પણ નવીનચંદ્રજીના
"પૂર્વાશ્રમ-સંબંધે કંઈક પ્રશ્ન ઉઠવાથી મહારાજના ધર્મભવનમાંથી આપે
"પુછવાનાં પ્રશ્નપત્ર અને નવીનચંદ્રજી ઉપર આજ્ઞાપત્ર આવેલાં છે."

વિષ્ણુદાસ-"તે ધર્માજ્ઞાનો નિર્વાહ જ્ઞાનભારતીને સોંપી દેજો.
"નવીનચંદ્રજી, અંહીના સાધુજન પૂર્વાશ્રમના પ્રકાશને લજ્જાસ્પદ કે
"વિસ્મરણીય ગણતા નથી પણ તેને, આ આશ્રમનું બીજ ગણી,
"પ્રસિદ્ધ કરતાં સંકોચ રાખતા નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર—"આ સ્થાનમાં જે કાંઈ આચાર હોય છે તેમાં
"સાધુતા જ હોય છે."

વિષ્ણુદાસ-"ઉત્તમ સાધુઓ માનનો કે મદનો સંગ્રહ કરતા નથી-
"ને યજ્ઞકાર્યે અંહીના આશ્રમીયો યોગીપણાનું માન મુકી પૂર્વાશ્રમમાં
"પણ ગયા છે, ને, પૂર્વાશ્રમમાં જઈ ત્યાં જવા છતાં, અધ્યાત્મદૃષ્ટિમાં
"તો તેઓ આ આશ્રમવાસી જ છે એવું ભાન ભુલાવનાર મદને વશ
"થયા નથી. નવીનચંદ્રજી, આથી જ અલક્ષ્યાત્માના લક્ષ્યવિહારનો
"આદર યદુશૃંગ ઉપર સધાય છે."

સરસ્વતીચંદ્ર-"એ માન અને મદ ઉભયનો ત્યાગ કરવાની તો
"આપે મને દીક્ષા આપેલી છે ને આજ તેનું હાર્દ સમજાવવાની કૃપા
"કરો છો એ આપનો પરમ પ્રસાદ છે."

---

૧. શારીરકભાષ્ય ઉપર આનન્દગિરિની ટીકા.

વિષ્ણુદાસ—"એ મનના અને મદના ત્યાગી સાધુઓ કન્થાને લોકયજ્ઞ-
"અધિકારના તામ્રપટ જેવી ગણે છે તે અજ્ઞાની જનને પોતાનું અભિજ્ઞાન
"આપવાને માટે, આપના મઠના દમ્ભને માટે નહી. એ આ કન્થાનો
"કાર્યકારણભાવ, અને કારણને અભાવે કાર્ય શબવત્ થઈ જાય છે."

વિહારપુરી—"જી મહારાજ, કાલ શ્લોક વાંચ્યો કે,

आत्मोपाधिभिरेव कीलित इति स्मृत्या मनः शीर्यते ।
तत्कीलाः सुमनःशरा इव शिवे भस्मीकृतारौ कृता ॥
धानुष्के तु हते धनुर्न हि धनुर्वाणा न वाणा इमे ।
मायानाटकभूमिकासु रमतां साक्षी पुनर्वा न वा[1] ॥

વિષ્ણુદાસ—"નવીનચંદ્ર, આ જીવનમુક્તિ! અને તે આપણા સાધુ-
"જનોને જ સાધ્ય છે! અન્ય જીવન્મુક્તિની કથા તો તમે પ્રત્યક્ષ
"કરેલા અશ્વત્થામાનું નિવૃત્તિસ્થાન તેમ નિગ્રહસ્થાન છે. એ સ્થાન
"શોધવા યોગ્ય છે—પામવા યોગ્ય છે, પણ કમલોદરમાં ભ્રમર બન્ધન
"પામે તેમ આ આટલી જીવન્મુક્તિમાં બન્ધન પામનાર જીવસ્ફુલિંગો
"આત્મવઞ્ચનાને પામે છે. ઉપાધિરૂપ ખીલાઓમાંથી નહી પણ એના
"બળમાંથી મુક્ત થવાથી, ગર્ભસ્થાનમાંથી મુક્ત થયેલા શરીર પેઠે,
"જીવસ્ફુલિંગ નિષ્કામ યજ્ઞકાર્યને માટે સમર્થ થાય છે અને તે સમર્થતા
"પ્રાપ્ત થતાં એ યજ્ઞકાર્ય એનો લક્ષ્ય ધર્મ થાય છે. અલક્ષ્યપરાવર—
"પરમબ્રહ્મ—લક્ષ્યાત્મનિધિસ્વરૂપ જેને સંસાર ઈશ્વરને નામે ઓળખે
"છે, જેને શ્રુતિ સુપર્ણયુગલમાંનું ઈશ અંગ કહે છે,—તે સ્વરૂપ સાથે
"સાયુજ્ય પામ્યા વિના અલક્ષ્યપરાવરમાં સાયુજ્ય પામવાની કલ્પના
"મિથ્યા છે. સમુદ્રમાં પવનાદિ કારણથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તેની
"શાંતિ સમુદ્રમાં જ છે—સ્વયોનિમાં છે અને પ્રલયકાલે સમુદ્રાદિક
"પણ પરમ સ્વયોનિમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ તરંગો પણ તેની સાથે
"એ પરમ યોનિમાં પરમ લય પામે છે તેમ જીવઅંગ ઈશઅંગરૂપ સ્વ-

---

૧. આત્મા ઉપર ઉપાધિઓના ખીલા જડેલા છે એવી સ્મૃતિ થતાં મન જાતે શીર્ણ થઇ જાય છે. શિવરૂપ મહાદેવે પોતાના શત્રુ કામદેવને ભસ્મ કર્યો તે પછી તેનાં બાણ નકામાં પડ્યાં રહ્યાં તે પ્રમાણે મન શીર્ણ થઈ જતાં પેલા ખીલાઓ પેલા બાણ પેઠે નકામા થઈ જાય છે. એ ખીલારૂપ બાણનો મનરૂપ ધનુર્ધર આમ મરી જાય છે એટલે તેનું ધનુષ્ય તે ધનુષ્ય નથી ને તેના આ બાણ તે બાણ નથી. તો પછી માયા નાટકની રંગભૂમિ ઉપર સાક્ષીસ્વરૂપ પોતે રમો કે ન રમો—તે બે સરખી જ વસ્તુ છે.

“ યોનિમાં પ્રાપ્ત થઈ તે દ્વારા જ અલક્ષ્ય પરાવરરૂપ પરમ યોનિમાં
“ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ લક્ષ્યાત્મા ઈશિને પ્રાપ્ત કરવાનો આ એક જ
“ માર્ગ છે–તે માર્ગ નિષ્કામ મહાયજ્ઞવિધિ વિના અન્ય સમજશો નહી.
“ તમને મુદિત આશય પામવાની દીક્ષા છે તે લોક મુદિત આશયની
“ નહી પણ ઈશિ મુદિત આશયની સમજજો. લોક અજ્ઞાની છે તેમના
“ મોદ કે અનુમોદ સાથે સાધુજનોને સંબંધ નથી, પણ તેમના કલ્યાણ
“ સાથે ઉત્તમાધિકારીયો સંધાય છે. લોકનું કલ્યાણ એ જે પરમ લક્ષ્ય
“ ઈશિનો મુદિત આશય છે અને તે આશય તમારા હૃદયમાં વ્યાપી રહ્યો
“ છે તો તમે તે પરમ સ્વરૂપનો યોગ પામવાના માર્ગમાં છો અને
“ તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશ એ માર્ગને ઉતરી રહેશે ત્યારે તમે એ
“ યોગનું અવસાન પામશો.”

“ નવીનચંદ્રજી ! શ્રી યદુનંદનની પૂજનવેળાના આ ઘંટારવ અને
“ શંખનાદ તમે સાંભળો છો. એ પૂજનવિધિ લક્ષ્યમહાયજ્ઞનો સાંકેતિક[1]
“ છે જે લોકમાત્રના રક્ષક–પોષક પરમાત્મસ્વરૂપની આ સ્થાનમાં સાંકે-
“ તિકી પ્રતિમા છે. તે જ સ્વરૂપની શુદ્ધ **પ્રતિમા** ભૂતમાત્રનાં અંતઃ-
“ કરણોના સદ્ભાગરૂપ મંદિરમાં વ્યાપી રહી છે. ષોડશોપચારથી અને
“ અન્યવિધિથી ભક્તજનો સાંકેતિક પ્રતિમાને અન્નવસ્ત્રાદિકનું અને
“ પોતાના સર્વસ્વનું નિષ્કામ અર્પણ કરે છે. તે જ રીતે સાધુજનો શુદ્ધ
“ પ્રતિમાની સર્વ રીતે સર્વ ચિંતાઓ કરી પોતાના સર્વસ્વનું એ પ્રતિ-
“ માને નિષ્કામ અર્પણ કરે છે. સાંકેતિક મંદિરમાં પુષ્પધૂપાદિના સુગંધ
“ અને સુન્દર સામગ્રી પૂજક અને પૂજિતને અધ્યસ્તસ્વભાવથી તૃપ્ત
“ કરે છે તેમ શુદ્ધ પ્રતિમાના મહામન્દિરમાં રસ, જ્ઞાન, અને ક્રિયાની
“ સામગ્રી પૂજ્ય અને પૂજકને સ્વભાવથી તૃપ્ત કરે છે. સાંકેતિક મન્દિર-
“ માંનું આરાત્રિક[2] મંગલમૂર્ત્તિને સુદૃષ્ટિ કરવાને માટે છે તેવા જ, શુદ્ધ
“ મંગલમૂર્ત્તિને સુદૃષ્ટ કરવાના, આરાત્રિકથી તમારા જેવા વિદ્યાસંપન્ન
“ સાધુજનો મહામન્દિરના સુન્દર ભાગોને અને શુદ્ધ પ્રતિમાનાં સર્વ
“ અવયવને સુદૃષ્ટ કરી લે છે. તે આરાત્રિકને પ્રસંગે મંદિરના શુદ્ધ-
“ ગર્ભાગારાદિ ભાગમાં અમારા જેવા સાધુજન સૂક્ષ્મ ઘંટાનાદ કરે છે
“ ત્યારે તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શંખનાદ એ પૂજનની કીર્તિનાં
“ સંગીત, લય, અને પ્રતિધ્વનિ વડે એ મંદિરને તળથી તે ઘુમટ સુધી
“ ભરે છે અને બ્હારના માર્ગોને અને દૂરની ગિરિગુફાઓને અલખ
“ ગર્જનાના ગાનથી ગજવી શકે છે.”

---

૧. Symbolical. સંકેતવાળો. ૨. આરતી.

"નવીનચંદ્રજી, આવો અપ્રતિહત શંખનાદ કરવાને ચિરંજીવોએ
"તમને અધિકાર આપેલો છે તે વાપરતાં અમારા લઘુ મઠને ભુલશો
"મા, તેમ એ મઠમાં તમારી ગતિને સંકુચિત કુણ્ઠિત કરી રાખશો
"મા, સાંકેતિક કન્થાનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરતાં શંકા રાખશો
"મા, સંસારના કોલાહલથી ભડકશો મા, પામર અજ્ઞ જીવોની કરેલી
"સ્તુતિથી કે નિન્દાથી ઠગાશો મા, એકદેશીય એકકાલીન અનુભવ
"અને વિદ્યાથી તેમ એક માર્ગી બુદ્ધિથી જ સંભૂત થયલા જીવોના–
"પવન જેવા–ઝપાટાથી તણાશો મા, સર્વ વસ્તુનો યોગ્ય આદર કરનારી
"સર્વાસ્તિકતા વિનાની શ્રદ્ધાથી[1] બંધાશો મા. મનુષ્યરૂપે વિચરતાં
"પશુપક્ષીયોના સ્થૂલ બળના ભયથી કે પ્રહારથી કંપશો મા, કોઈની
"કે કશાની ઉપેક્ષા કરશો મા. તેમ તેને આધારે બેસી રહેશો મા,
"અને સર્વથા અધ્યાત્મબળમાં અચળ રહી, તમારા મહાયજ્ઞના વિધિમાં
"અખંડ સજ્જતાથી પ્રવૃત્ત રહી, એ યજ્ઞના અતિથિમાત્રનું કલ્યાણ
"સાધ્ય કરી, એ યજ્ઞમાં તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશને હોમી દેજો !"

"નવીનચંદ્રજી! એ પરમ યજ્ઞથી તમને ચિરંજીવોએ આપેલી
"મહાસિદ્ધિ સફલ થશે, એ પૂર્ણાહુતિથી તમે લક્ષ્યાત્માને લક્ષ્ય કરશો,
"અને પરમ અલક્ષ્ય પરાવરમાં ત્રિયોગ સાધનાથી સાયુજ્ય પામશો !
"એ પરાવરને પામવાને યોગ, કર્મ, અને જ્ઞાન ત્રણે સાધનને પામી
"ત્રિયોગ સાધજો."



---

૧. सर्वास्तिकता श्रद्धाः શારીરક ભાષ્ય ઉપર આનંદગિરિની ટીકા.

પ્રકરણ ૪૭

મોહની મૈયાનો ઉગ્ર અધિકાર

"I, through the ample air in triumph high,
Shall lead hell captive, mauger hell, and show
The powers of darkness bound"—*Milton.*



જે ચોકમાં ને કુંજવનમાં કુમુદસુંદરીનું સાધ્વીઓયે સખીકૃત્ય કર્યું હતું તે જ સ્થાનમાં પ્રધાનકુટુંબને માટે મ્હોટા બેવડી કનાતના તંબુઓ માર્યા હતા. અને કુમુદ વસન્તગુફામાંથી નીકળી તે પ્હેલાં તો આ તંબુઓમાં એનું કુટુમ્બ દાખલ થઈ ગયું હતું. ત્યાંના કદમ્બવૃક્ષને વચ્ચે રાખી ચાર પાસ ચાર તંબુઓ ને વચ્ચે માંડવા અને રાવઠીઓ ઉભી કરી દીધી હતી ને છેટે કનાતના માંડવા રસોઈને માટે બાંધ્યા હતા.

મોહનીમૈયાને સંદેશો આ પ્હેલાંની રાત્રિએ ક્હાવ્યો હતો અને તંબુઓ આગળ પથરાઓ ઉપર ન્હાની શેતરંજીઓ પાથરી સર્વ દાતણ કરવા બેઠાં તે વેળા મોહની અંહી આવી, અને એને જોઈ દાતણ કરી રહેલી ગુણસુંદરી સામી ઉઠી.

"જય શ્રી યદુનંદન"—કહી બે જણાં સામાસામી પથરાઓ ઉપર બેઠાં. મોહનીએ યદુનંદનનો પ્રસાદ પડીયામાં ભરેલો આપ્યો.

"સાધુજનોમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા છે ?—પરિવ્રાજિકાઓના
"ધર્મવ્યવહાર સુખથી નિર્વિઘ્ને પ્રવર્તે છે?" ગુણસુંદરીએ પુછ્યું.

મોહનીમૈયા–"મહારાજની આણ વર્ત્તે છે ને પ્રધાનજી હિતચિન્તન
"કરે છે ત્યાં સાધુજનોને બાહ્ય ભય તો નથી જ. અને વિષ્ણુદાસજી
"જેવા ગુરુજન જાગૃત છે ત્યાં સુધી પરિવ્રાજિકાઓ સાધુતાનો ઉત્કર્ષ
"જ અનુભવે છે."

ગુણસુંદરી–“ મોહનીમૈયા, હું કાંઈ કાર્યસર આવી છું ને તેમાં
“ તમારો આશ્રય શોધવાનો છે.”

મોહનીમૈયા–“ ગુણસુંદરી જેવાં પ્રધાનપત્ની કાંઈપણ સત્કાર્યની
“ જ વાસના રાખશે. સામાન્ય જનને પણ સત્કાર્યમાં આશ્રય આપી
“ સાધુજન કૃત્યકૃત્યતા માને છે તો આપની વાસનાની તૃપ્તિમાં તો
“ સાધુજનોને ઓર આનંદનું કારણ છે.”

ગુણસુંદરી–“ મ્હારાં માતા અને મ્હારાં બ્હેન ગણી તમારી સાથે
“ વાત કરું છું.”

મોહનીમૈયા–“ પરિવ્રાજિકામઠની અધિષ્ઠાત્રીને એવી વત્સલતા-
“ ની ચિન્તાઓ પ્રકૃતિ થઈ પડી છે.”

ગુણસુંદરી–“ તમારી પાસે કાંઈ ગુપ્ત વાત ક્હેવી છે ને ગુપ્ત વાત
“ પુછવી છે.”

મોહનીમૈયા–“દમ્પતીનાં પરસ્પર રહસ્ય વિના અન્ય વાત સાધુ-
“ જનોને પોતાને ગુપ્ત નથી. તેમ વિશ્રમ્ભથી અને ગુપ્ત રાખવા દુઃખી
“ જનોએ કહેલી કથા ગુપ્ત રાખવી એ તો દુઃખી જનને માટે પ્રથમ
“ ઔષધ છે તેમાં સાધુજનોની વૈદ્યવિદ્યા ચુકે એમ નથી. બાકી આ
“ તો આપનું જ મંડળ છે તેનાથી શું ગોપ્ય છે તે આપ જાણો.”

ગુણસુંદરી–“ આ મંડળથી કાંઈ ગોપ્ય નથી. મોહનીમૈયા,
“ મધુરીમૈયા નામની બાળા તમારે ત્યાં છે ?”

મોહનીમૈયા–“ એણે અમારા આતિથેયનો સત્કાર કર્યો છે, એ
“ સર્વ સાધુજનોનું અને સાધ્વીઓનું જીવન થઈ પડી છે, અને પરમ
“ દિવસ જ એ સ્વયંભૂ અભિલાષથી કન્થાધારિણી થઈ છે.”

ગુણસુંદરી–“ અમે ડુબી ગઈ ધારેલી મ્હારી પુત્રી એ હોવાનો
“ સંભવ છે.”

મોહનીમૈયા–“કમળમાં પરાગ ઉદ્ભવ પામે તો તે ઉચિત જ છે.”

ગુણસુંદરી–“ એનું મૂળ નામ કે એના કુટુમ્બનું નામ કોઈ સાધુ-
“ જન જાણે છે ?”

મોહનીમૈયા–“ એક જાણે છે એ પોતે ને બીજા ગુરુજીના પરમ
“ પક્ષપાતનું સ્થાન થયલા પરમ સાધુજન નવીનચંદ્રજી જાણતા હોય
“ એવું અનુમાન છે.”

ગુણસુંદરી–“ એ મ્હારી પુત્રી હશે તો સાધુજનોએ એને અમારે
“ સ્વાધીન કરવી પડશે.”

મોહનીમૈયા–"સ્વાધીન થવાની એની ઇચ્છા હશે તો સાધુજનોનો
"ધર્મ તેમાં અંતરાય થઈ પડવાનો નથી. પણ સાધુજનોને શરણે
"આવેલી મધુરીને એની ઇચ્છા ઉપરાંત કોઈને સ્વાધીન કરવાનો
"સાધુજનોનો ધર્મ નથી અને તેમ કરતાં તેમના જીવ ચાલે એમ
"પણ નથી. સાધુજનને આશ્રિત થયલાં સાધુ જીવનને દુભવવાનો કે
"પોતાને વશ કરવાનો અધિકાર રત્નનગરીના મહારાજાને પણ નથી
"એ સુપ્રસિદ્ધ વાત આપનાથી અજાણી નહી હોય."

સુન્દરગૌરી–"શું મોહનીમૈયા, આ મ્હારી કુમુદ તમારામાં
"સાધુડી થઈને રહેશે ને તમે અમને પાછી નહી સોંપો ?"

મોહની સ્મિત કરતી બોલી: "સુન્દરગૌરી, અમે કોઇને શરણે
"લેઇએ છીયે ખરાં પણ પારકાંને શરણે મુકતાં નથી."

કુસુમસુંદરી–"હાશ, કાકી હાર્યાં. હવે તો કુમુદ ને કુસુમ બે જણ
"બાવીઓ થશે ને કાકીનું ચાલવાનું નથી."

ક્રોધમાં બોલવા જતી સુન્દરને ગુણસુંદરીએ અટકાવી ને પોતે બોલી.
"મોહનીમૈયા, તમે સત્ય બોલો છો; પણ મ્હારા જેવી માતાના
"હૃદયના દુઃખને શાંત કરવું તે તમારો ધર્મ છે."

મોહનીમૈયા–"જો તે કાર્ય ધર્મથી સધાશે તો મોહની તેમાં સજ્જ
"છે. પણ પ્રધાનપત્નીજી, માતાનો ધર્મ એ છે કે સંવનનથી વનિતા
"થઈ હૃદયથી વરેલા દયિત જનથી પુત્રીને છુટી કરવા પ્રયત્ન કરવો નહી
"પણ મધુરી તમારી પુત્રી હોય તો તમે મધુરીને એક વાર વિયો-
"ગિની કરી, તે પછી એનો પરજન સાથે વઞ્ચના–વિવાહ કરાવી,
"એની પાસે પરગૃહમાં વાસ વસાવી, અને એકવાર આ મહાન્ અપ-
"રસ અનર્થ અધર્મ કરી, હવે ફરીથી એવું કાર્ય આરંભવા ઇચ્છશો તો
"સાધુજનો મધુરીનું પરમ રક્ષણ કરશે. જો મધુરી જાતે જ તમારી
"ઇચ્છાને આનંદથી સ્વીકારશે તો સાધુજનો તેને પતિત્યાગના પરમ
"અધર્મમાંથી નિવારવા ગુરુ પ્રયત્ન કરશે અને એ પ્રયત્નમાં નહી
"ફાવે તો મધુરીને અધર્મિણી અને સ્વૈરિણી ગણી એનો ત્યાગ કરવો
"ઉચિત ગણશે તે આપને પણ ગમશે. આપના ભયથી કે લજ્જાથી
"કે સ્ત્રીહૃદયની ગુહાઓ ઉપરના અનેક પટમાંના કોઈ પણ પટના
"આકર્ષણથી તે આપની જોડે આવવાની મુખથી હા ક્હેશે તો સાધુ-
"જનો એની અબળા જિહ્વાનો આધાર ન રાખતાં એના હૃદયના અંત-
"ર્ભાગની શુદ્ધ વાસનાને સૂક્ષ્મ ચિકિત્સા કરી જાણી લેશે. તે ચિકિ-

"ત્સાને અંતે એને જો આપની જોડે આવવું ઇષ્ટ જણાશે તો સાધુજનો "વાંધો નહી પાડે; પણ સાધુજનોના શુદ્ધ ધર્મને અનુસરી નવીન- "ચંદ્રજી સાથે કે અમારા મઠમાં ર્‌હેવાની એની અંતર્વાસના જણાશે તો "સુન્દરગિરિ એને સુંદર આશ્રય આપશે, એ આશ્રય આપતાં સ્થૂલ "બળના જે પ્રહાર પડશે તે સાધુજનો સહી લેશે ને બાહ્ય શી- "તૌષ્ણ્યથી જેમ આપે એને નવ માસ સુધી ગર્ભમાં સુરક્ષિત રાખી "હતી તેમ સાધુજનો એના આયુષ્ય-પર્યંત એને પોતાની વચ્ચોવચ, "પરમ બળથી અને અલખના અધિકારથી, સુરક્ષિત રાખી શકશે ને "રાખશે. પણ અધર્મ જેમાં પ્રાસ નહી થતો હોય એવો કોઈમાર્ગ આપને "કે મધુરીની મધુર બુદ્ધિને સુઝશે તો યદુનંદનના સર્વ પ્રસાદની "સામગ્રી આપના દુઃખની શાંતિને માટે સર્વથા સ્વાધીન સમ્જવી."

ગુણસુંદરી–"સાધુજનોનો અધિકાર એના ઉપર શી રીતે આવ્યો ? "એનું વૈધવ્ય ગણો તો એણે શ્વશુરકુટુંબમાં જવું જોઈએ ને કૌમાર "ગણો તો અમારી પાસે એણે વસવું જોઈએ એવી સંસારની વ્યવસ્થા "છે, ધર્મશાસ્ત્રનો આદેશ છે, ને મહારાજ મણિરાજની સાર્વજનિક "આજ્ઞા છે. સાધુજનો સાધુજનો ઉપર પોતાનો અધિકાર વાપરે તે "યોગ્ય છે. પણ સંસારીયોનાં કુટુંબ ઉપર તમે અધિકાર વાપરો તેથી "તમારી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહી થાય ? ક્રોધ ન કરશો."

મોહનીમૈયા–"પ્રધાનપત્નીજી, પ્રશ્ન પુછો છો તેમાં સાધુજનો શા "માટે ક્રોધ કરે ? તેમાં આ તો ઉચિત પ્રશ્ન છે. તો ઉત્તર સાંભળો. "સંસારને માટે બંધાયલાં ધર્મશાસ્ત્રમાં તો न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति એટલે "સુધી છે; પણ અલખ માર્ગનું ધર્મશાસ્ત્ર સ્ત્રીને અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જુવે "છે ને આ સૂત્રને ક્ષુદ્ર ગણે છે. સંસારની વ્યવસ્થા તો ત્રીશ વર્ષના "પુત્રને પણ માતાપિતા પાસે બાળક ગણાવે છે ને એવા પુત્ર ઉપર "સંસારી માતાપિતા આજ્ઞા કરતાં લજ્જાનું કારણ જોતાં નથી. અલખ "યોગીયોની મઠવ્યવસ્થામાં વયોબાલ યુવાન થાય છે તેની સાથે "પોતાના હૃદયકમળમાં રહેલા પરમજ્યોતિને પ્રત્યક્ષ કરે છે ને એ "જ્યોતિના પ્રકાશને મનુષ્યની આજ્ઞાથી અવચ્છિન્ન કરવો કે અસ્વ- "તંત્ર કરવો તેને અમારો સાધુસંપ્રદાય એક મહાન્ અધર્મ અને અનર્થ "માને છે. મહારાજ મણિરાજની આજ્ઞાઓ સંસારમાં આવશ્યક છે "પણ સુન્દરગિરિ ઉપરના સાધુજન સાધુતાને વશ ર્‌હે ત્યાં સુધી "મહારાજની આજ્ઞાઓ પણ માત્ર સૂચનારૂપ ગણાય છે એવા વિચાર, "લેખ અને આચાર પરાપૂર્વથી છે."

"ચંદ્રાવલીમૈયાને આપનો સંદેશો કાલ પ્હોંચ્યો હતો તે એમણે
"મને વિદિત કર્યો હતો તે ઉપરથી આપને દર્શાવવાને માટે આ લેખો-
"માંના પ્રતિલેખ[1] પરિવ્રાજિકા મઠમાં રહે છે તે મ્હેં આણ્યા છે તે
"દેખાડીશ. જે શરીર બાળક છે ને સંસારીને ત્યાં જન્મ પામેલું છે
"તેના ઉપર અમારો અધિકાર નથી. પણ એ શરીર બાળકવય મુકી
"તરુણ થઈ અમારો આશ્રય શોધે ને અમે આપીયે તો એ શરીર
"ઉપર તેનાં જનકજનનીના અને સર્વસાંસારિક સંબંધીઓના સંબંધ
"ત્રુટી જાય એવો અમારો અધિકાર આ લેખોએ વારંવાર સિદ્ધ કરેલો
"છે. મહારાજ મણિરાજનું બાળક તરુણ થઈ આ સ્થાને શરણ માગે
"તો તેના ઉપર પણ અમારો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ને મહારાજની
"આજ્ઞાઓ તેને પ્હોંચતી નથી."

સુન્દર બ્હીલી અને દુઃખી થઈ બોલીઃ "ત્યારે શું મ્હારી કુસુદ
"અમારી મટી ?"

મોહનીમૈયા–"સુન્દરગૌરી, શા માટે શોક કરો છો ? એ મમતા-
"મૂલક પ્રશ્ન અમારે ત્યાં નિષ્ફળ છે. સાંસારિકી મમતાનો અમે ત્યાગ
"કરીયે ને કરાવીયે છીયે."

સુન્દરગૌરી–"ત્યારે શું કુસુદનું કલ્યાણ કરવાનો અમારો
"અધિકાર ઉતરી ગયો ?"

હસીને મોહની બોલીઃ "તમે વળી કીયે દિવસે એ અધિકાર
"તમારી પાસે રાખ્યો છે જે ? તમે વિવાહની વ્યચના કરી એના
"ક્હેવાતા પતિને એને સોંપી દીધી તે દિવસથી તમારો અધિકાર તમે
"એ ક્હેવાતા પતિને સોંપી દીધો. તમારી પાસે તે હવે ક્યાં છે ? સત્ય
"જોતાં તો એ સોંપવાનો અધિકાર પણ તમારી પાસે તમે માન્યો
"તે તમારો મહાન્ દૃષ્ટિદોષ થયો, એ દોષ જે કાર્યનું કારણ થયો તે
"મહાન્ અને ક્રૂર અધર્મ થયો, એથી તમારી નિર્દોષ પ્રિય પુત્રીને જે
"પ્રહાર વેઠવા પડ્યા તેથી સિદ્ધ થયું કે તમે એનું કલ્યાણ કરવાને
"શક્તિહીન છો, અને જે કલ્યાણ કરવા માતાપિતા અશક્ત નીવડ્યાં
"તે કલ્યાણ અમ સાધુજનોએ એને પ્રાપ્ત કરાવ્યું. હજી વધારે સૂક્ષ્મ
"વિચાર કરો તો આ અધર્મ અને અકલ્યાણનું પાપ આવી વ્યવસ્થાની
"કારણભૂત રાજનીતિ અને એ નીતિ પાળનાર રાજાને પણ સ્પર્શે છે.

---

૧. નકલ.

" ભારતવર્ષના મહારાજ ભરતના પિતા દુષ્યંતનું વાકય[1] છે કે જ્યારે
" જ્યારે માતાપિતા આદિ સ્નિગ્ધ સંબંધીઓનો મ્હારી પ્રજાને વિયોગ
" થશે ત્યારે ત્યારે તેમનું અપાપ સંબંધિકૃત્ય હું કરીશ. આ વિયોગ
" તે કેવળ મૃત્યુજન્ય નહી પણ બુદ્ધિભ્રમાદિજન્ય ગણવો એટલે બુદ્ધિ-
" ભ્રમથી માતાપિતાદિક વર્ગ પુત્રાદિકનું સ્નેહથી કલ્યાણ કરવું મુકી
" દે ત્યારે પણ એ સ્નેહમય માતાપિતાદિનો પુત્રાદિકને વિયોગ થયો
" જ ગણવો; અને એ માતાપિતાદિકે પડતું મુકેલું કાર્ય રાજાએ
" આરંભવું એવું અમારા પ્રાચીન રાજધર્મવેત્તાઓ લખી ગયા છે.
" આપણા મહારાજ એ ધર્મ પાળતા નથી તે તમારા ભ્રષ્ટ સંસારને
" ગમતું હશે, પણ અમારા સુંદરગિરિ ઉપર તો મહારાજે પડતો મુકેલો
" એ ધર્મ પાળવાનું કામ અમે ત્રિમઠનું અધિષ્ઠાતૃમંડળ કરીયે છીયે
" ને એવા એવા રાજધર્મથી સાધુજનોનાં કલ્યાણ સાધીયે છીયે.
" સુન્દરગૌરી, તમે મધુરીનું જે કલ્યાણ ધારો છો તે તેના હૃદયને પણ
" કલ્યાણરૂપ ભાસશે તો અમે એના હૃદયનાં જ્યોતિને પરવશ નહી
" કરીયે, પણ તેમ નહી હોય તો તમે તેને પરવશ કરો એવું થવા
" પણ નહી દઈએ."

ગુણસુંદરી—"મ્હારા સ્વામીનાથે તમારો આ અધિકાર મને
" કહી દીધો છે ને એ અધિકારને વશવર્ત્તિની થઈને તમારો
" આશ્રય માગવાનું કહ્યું છે."

મોહનીમૈયા—"તેઓ શુદ્ધ ધર્મજ્ઞ છે."

ગુણસુંદરી—"તો તમે કેવે પ્રકારે આશ્રય આપી શકશો ?"

મોહનીમૈયા—"ગુરુજીની આજ્ઞાથી નવીનચંદ્રજી ચિરંજીવશૃંગ
" ઉપર વસતા હતા અને અમારા સખીકૃત્યથી મધુરીમૈયાને તેમનાં
" દર્શનનો ને સમાગમનો લાભ થયલો છે. મધુરીમૈયાએ કંથા ધારી
" તે પણ આ પુણ્ય સમાગમનું જ ફળ થયું છે. નવીનચંદ્રજી અત્યારે
" ત્યાંથી પાછા ફરી ગુરુજી પાસે ગયા હશે, અને મધુરીમૈયાને લેઈ
" ચંદ્રાવલીમૈયા અમારા મઠમાં પાછાં આવશે. મ્હારું કામ ન હોય તો
" હું ત્યાં જઈ તેમને અંહી મોકલીશ, અને મધુરીમૈયા આપની પુત્રી જ
" નીવડે તો તેના હૃદયની ઇચ્છા જાણી લેઈ ચંદ્રાવલીને ક્‌હેશો, અને
" તેનાથી તે જાણી, શો નિર્ણય કરવો તે વિચારવા હું સમર્થ થઈશ."

---

१. येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ —शाकुन्तल.

સુન્દરગૌરી—"કુમુદ અમારે ઘેર આવવાની હા કહેશે ત્હોયે "તમે એને નહી આવવા દ્યો ?"

મોહનીમૈયા—"એ હા એના હૃદયની હશે તો આવવા દેઈશું— "નીકર નહી. એનું મુખ એના હૃદયનો મંત્ર પ્રકટ કરે છે કે નહી તે "અમારે વિચારવાનું."

સુન્દરગૌરી—"ઠીક ભાભીજી, એટલી છોકરી કહેશે તે ખરું ને "તમે એનાં મા કહેશો તે ખોટું. આપણે કોઈને મળ્યા વિના અંહીથી "જ પાછાં જઈયે તો હવે શું ખોટું ? એ રાંક છોકરીને આ બાવા-"બાવીઓએ સાંઢ જેવી કરી."

મોહનીમૈયા—"તમને ન રુચતું હોય તો પણ અમે અવશ્ય એ "મહાફળ સાધ્યું છે ને તમારે જવું કે રહેવું તે તમારી સ્વતંત્રતાની "વાત છે."

ગુણસુંદરી—"મોહનીમૈયા, ચિરંજીવશૃંગ ઉપર કુમુદ નવીનચંદ્ર "જોડે કેવી જાતના સંસર્ગથી રહી હતી ?"

મોહનીમૈયા—"અન્ય જનથી તો તે ગોપ્ય જ હોવું જોઈએ પણ "તમે તેની જનની છો ને ચંદ્રાવલી ખરા સમાચાર જાણતાં હશે તે "તમને આ વાત કહેશે."

ગુણસુંદરી—"કુમુદને તમારે ત્યાં રહેવાનું ઠરે તો કયાં રાખશો ?"

મોહનીમૈયા—"વિહારમઠમાં નવીનચંદ્રજી જશે તો તેની સાથે, "ત્યાં નવીનચંદ્રજી નહી જાય તો મધુરીમૈયા મ્હારી સાથે પરિવ્રા-"જિકા મઠમાં રહેશે, અને ગુરુજી અન્યત્ર વાસ આપશે તો ત્યાં "જશે. પણ જ્યાં જશે ત્યાં સુંદરગિરિની છાયામાં રહેશે."

ગુણસુંદરી—"જયાં સુધી અમે આ સ્થાનથી રત્નનગરી જઈએ "ત્યાં સુધી અને અમને અવશ્ય લાગે તો તે પછી કુમુદનું નામ અને "તેનો અમારો સંબંધ ગુપ્ત રાખવાનું બનશે ? તમે જેને પુણ્ય સમા-"ગમ કહો છો તેને અમે અધોગતિ કહીયે છીયે તે વસ્તુ કુમુદ પામી "હોય તો તેને પણ ગુપ્ત રાખી શકશો ?"

મોહનીમૈયા—"એનો પૂર્વાશ્રમ પ્રકટ ન કરવો એ તો અમારો "ધર્મ જ છે, એનો સમાગમ જાતે સર્વને પ્રત્યક્ષ થશે તો અમે "તટસ્થ રહીશું ને પરોક્ષ રહેશે તો અમે પ્રકટ નહી કરીયે. તેને "ઉન્નતિરૂપ ગણવો કે અધોગતિરૂપ ગણવો એ તો હૃદયહૃદયનો "પોતાનો જેવો અધિકાર."

ગુણસુંદરી–"એટલું બહુ છે. તેટલું ગુપ્ત રાખજો ને તમે જઈને
" એને મોકલો."

મોહનીમૈયા—"અમારા અધિકારના ઉલ્લેખ આપને જોવા છે?"

ગુણસુંદરી—"એ જોવા કરતાં ન જોવા સારા છે. કુસુમ, એમાં
" ત્હારે વાંચવા જેવું નથી–જે હોય તે એમને આપી દે."

કુસુમ આપતી આપતી વાંચતી રહી નહી ને મ્હોટેથી વાંચતી
" વાંચતી એક પછી એક પત્ર આપતી ગઈ.

" These anchorites live an innocent, free, unalloy-
" ed holy and refined life which is quite anomalous, not
" only in this province, but in the whole of modern
" India. Probably they are relic of some very ancient
" stage of the glorious days of Indian civilization.
" The Chiefs of this State have always not only
" extended to them liberal assistance and encourage-
" ment; but they have also, with genuine veneration,
" allowed to them all the sphere and privileges of self-
" government and all the protection against any tres-
" passes by a depraved outside world which a micro-
" scopic but nobly planned indigenous republic might
" have the rare luck of desiring and enjoying in the
" midst of the semi-barbarous age surging outside their
" castle-walls. The British Government has there-
" fore wisely, not only confirmed, but even guaran-
" teed the independence and integrity of this body
" of holy men, lest a change of views among the
rulers of the State should ever tempt any future
" incumbents of the *gâdi* to contaminate or crush so
" noble and well deserving an institution."–*Extract*
" *from the Correspondence of the British Representative*
" *to H. H. the Mahârâjâ Nâgarâja.*

——:o:——

પ્રકરણ ૪૮

બે યુગ વચ્ચેના પડદામાં પડતાં ચીરા

"Some force whole regions, in despite
Of geography, to change their site;
Make former times shake hands with latter,
And that which was before, come after."

—*Butler's Hudibras.*



ચાર તંબુઓમાંથી એક સ્ત્રીવર્ગને માટે હતો; બીજો માનચતુરને માટે હતો; ત્રીજામાં સાધુઆદિના સત્કારને માટે યોજના હતી; અને ચોથો રાજ્યનાં માણસો અથવા પુરુષવર્ગના અતિથિયોને માટે હતો અને એમાં ચંદ્રકાંતને રાખવા કલ્પના હતી. મોહની ગઈ તેની સાથે સુન્દર અને કુસુમને સાથે લેઈ ગુણસુંદરી પોતાના તંબુમાં ધીમે પગલે ગઈ અને એને પગલે વૃદ્ધ માનચતુર આવ્યો ને પુછવા લાગ્યો.

"ગુણસુંદરી, મોહની પાસેથી કાંઈ નવીન જણાયું ?"

ગુણસુંદરી—"ચંદ્રાવલી એને લેઈ થોડી વારમાં આવશે અને "આપણાં નાક ર્‌હેવાનાં છે કે કપાવાનાં છે તે ક્‌હેશે."

માનચતુર—"તમે અમસ્તો શોક કરો છો. સંસારને તો ઝુલા-"વનાર હોય તો ઝુલાવીયે તેમ ઝુલે એવો છે. આપણાં નાક બાક છે "એવાં ને એવાં ર્‌હેશે ને દીકરીને નકામાં ડ્‌હામ દેશો નહી. બ્હાર-"વટીયામાંથી બચી ને જળમાંથી જીવી તો સાધુઓમાં સમાશે ને "જગતને તે જણાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. માટે સુઝાશો માં ને હું "સઉ સવળું ઉતારીશ."

ગુણસુંદરી—"બ્હારનાં નાકને આપ રાખશો પણ હૃદયમાં પડ્યા "ઘા રુઝાવાના નથી. આપણે જેને અધર્મ ગણીયે છીયે તેને આ સાધુ-

" લોક ધર્મ ગણે છે ને કાંઈ કાંઈ ગાંડાં ફ્હાડી બેઠા છે ને હજી ગાંડાં
" ફ્હાડશે ને તેમને નિવારવાનું કાંઈ સાધન આપણી પાસે નથી. ખરું
" પુછો તો કુમુદનું નામ દેવું મને ગમતું નથી, એ આવશે તો જોવી
" નહી ગમે, ને બોલશે તો સાંભળવું નહી ગમે. મ્હારા મનની બ્હીક
" ખરી છે એવું મ્હારું કાળજું ક્‌હે છે ને મ્હારી કુખને લજવનારી આ
" પુત્રી ન પડી પેટ પથરો ને ન ગઈ મરી !"

માનચતુર—" તમે ભોળાં છો ને જગતની માયા સમજતાં નથી.
" એ દીકરીને મોઈ ઇચ્છો છો તે હવે તમ સ્ત્રીજાતને શું કરીયે ? પણ
" બોલોને કે એણે તે શો વાંક કર્યો ? એક જણની સાથે એનો જીવ
" જોડી પછી એના શરીરને બીજે ઠેકાણે આપણે ફેંક્યું, ને ત્યાં આવો
" કર્મફુટ્યો માટી મળ્યો. ગુણસુંદરી, ક્‌હેવું બધાંને સારું છે પણ કરવું
" તો મહા કઠણ છે. તે છતાં આ છોકરીએ આટલી આટલી ટક્કર
" ઝીલી પોતાનું ને તમારું પણ સાચવ્યું. હવે જ્યારે ઈશ્વરે જ એને
" જોઈ તો જન્મારો આપ્યો ત્યારે આપણે હજીયે આપણું નાહું પકડી
" રહીયે તો આપણાં જેવાં મૂર્ખ કોણ ? ક્યાં બ્હારવટીયા, ક્યાં સુભદ્રા,
" ક્યાં માતાનો બેટ, ક્યાં સુન્દરગિરિ, ક્યાં સરસ્વતીચંદ્ર, ને ક્યાં એ ?
" જ્યારે ચારે પાસથી આટલાં ચક્ર ગોઠવાઈને મળ્યાં ત્યારે આ ઘડી-
" યાળ ચાલવા માંડ્યું ત્યાં શું તમે જ મા થઈને કમાન તોડી નાંખશો ?
" લોક તો પારકા ઘરમાં હોળી સળગાવે ને ચારે પાસ નાચી નાચી
" તાળીયો પાડે, માટે આપણે પણ શું એ આપણું ઘર સળગતું જોવું
" ને લોકમાં ભળવું ? માટે ઉઠો ને આ ઘેલછા મુકી દ્યો. જુવો બળીઝળી
" મહા મ્હેનતે કંઈ શીતળ થવા આવેલી રાંક દીકરી તમારી પાસે આવે
" ત્યારે એને પાછી બાળવા માંડશો નહી, એને વ્હડશો નહી, એની સાથે
" અબોલા રાખશો નહીં, મ્હો ભારેખમ કરશો નહી, થોડાં બોલાં પણ
" થશો નહી,–એવું એવું કરશો તો એ ચકોર જાત તરત તમારા ગુપ્ત
" રોષને ચેતી જશે ને પ્રકટવા માંડેલી જ્યોત ચરચર થઈ હોલાવા
" માંડશે. માટે ડાહ્યાં થઈ એને ખોળામાં બેસાડી દીલાસો આપજો,
" એને એના સુખનો માર્ગ મા થઈને બતાવજો, ને એનાં આંસુ લ્હોજો.
" ગુણસુંદરી ! તમે આમ મ્હારું કહ્યું કરવામાં ચુકો તો તમને મ્હારા–
" એટલે ગણતાં હો તો તમારા વડીલના–સોગન છે. હું જાણું છું કે
" તમને હું બહુ વ્હાલો છું ને મ્હારા સમ તમે પાળ્યાવિના નહી ર્‌હો.
" તો તમારો આટલો વિશ્વાસ રાખી હુ જાઉ છું ને પરિવ્રાજિકા મઠ-

" માંથી આવવાનો માર્ગ રોકી વચ્ચે બેસું છું ને એ આવશે તેની સાથે
" પાછો આવીશ, તમારી સાથે બધી વાત કરતાં એ શરમાશે, માટે
" એને ને કુસુમને સાધુજનોને માટેના તંબુમાં જવા દેજો ને બે બ્હેનો
" એક બીજાની વાત જાણી લેશે. બેટા કુસુમ ! બ્હેનની અમુંઝણ ટાળજે
" ને પછી ગુણીયલને કહેવું હોય તે એકાંતમાં કહેજે–આપણે સઉ સવળું
" કરીશું ને બ્હેનને કહેજે કે કોઈ એના ભણી નહી રહે તો દાદાજી તો
" રહેશે જ ને જેમ બ્હારવટીયાઓમાંથી તેને ઉગારવા ઘોડે ચ્હડ્યા હતા
" તેમ હવે સંસારનાં દુઃખમાંથી તેને ઉગારવા ત્હારા દાદાજી આખા
" સંસાર સામી બાકરી બાંધવાના છે, માટે એને કહેજે કે રજ ચિંતા
" કરીશ નહી. ગુણસુંદરી, એ બે બ્હેનો વાતો કરે એટલી વાર તમે ને
" સુન્દર ચંદ્રાવલીને અંહી બેસાડી એની પાસેથી સઉ વાત જાણી લેજો
" ને એની સલાહ લેજો. એ પણ બહુ ડાહ્યું ને વ્હાલવાળું પરગજુ માણસ
" છે. કુમુદ અહીં આવે તેટલી વેળા કોઈ એની પુછપરછ ન કરે માટે
" આપણાં માણસોને પણ તંબુઓની પેલી પાસ માંડવાઓમાં રાખ્યાં
" છે ને તમારા બોલાવ્યા વિના કોઈ આમ ડોકીયું પણ ન કરે એવો
" હુકમ આપ્યો છે. હું હવે જાઉ છું–ને–તમે જોજો હોં–મ્હેં કહ્યું છે
" તેમાં રજ ચુક ન થાય–મ્હેં મ્હારા સોગન દીધા છે !"

માનચતુર ગયો.

ગુણસુંદરી નિઃશ્વાસ મુકી બોલી: " સુન્દરભાભી, શું થવા બેઠું-છે
" તે સમજાતું નથી. સંસારના સર્વ પ્રવાહથી અવળે માર્ગે આમ ખેંચા-
" ઈએ છીયે ને ઘરના વૃદ્ધ અને વિદ્વાન્ પુરુષો પણ આપણને ખેંચવામાં
" ભળે છે. તમારા દીયરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવામાં પતિવ્રત રહેલું
" છે ને તેમની ઇચ્છા આપણી વૃત્તિથી છેક અવળી ! તેમને નિવાર-
" વાનો અધિકાર વૃદ્ધોને રહ્યો તેમાં મામાજીએ નિવૃત્તિનું મૌન ધાર્યું
" ને વડીલ તો ચાલતી વ્હેલમાં બેસી ગયા ! આ કાળે સાસુજી હત
" તો આપણી આ અવસ્થા ન થાત !"

સુન્દરગૌરી–" ભાભીજી, કાંઈક યુગ જ નવો બેસવા માંડે છે જે
" આપણે સ્ત્રીઓએ કરવાનું કામ પુરુષોએ હાથમાં લેવા માંડ્યું !"

" ગુણસુંદરી–" ઈંગ્રેજી વિદ્યા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાનું સાધન ગણાય
" છે તેણે મ્હારા તમારા અધિકાર જડ મૂળથી કાપી નાંખવા માંડ્યા
" ને હવે તો દીકરીયો પણ આપની ઠરી ને આપણી મટી !"

સુન્દરગૌરી–" અધિકાર ને લક્ષ્મીના તેજમાં સઉ તણાય !

" મહારાજના પ્રધાને અને કમાતે દીકરે જે કહ્યું તે વડીલ પણ કરે
" તો દીકરીઓ કરે તેમાં શી નવાઈ? એ કાલ દીકરીઓને મ્હેલ ચણાવી
" આપશે. પણ આપણુ રંક જાતના હાથમાં શું હોય જે કાંઈ આપણું
" કહ્યું કરે? સંસાર સ્વાર્થનો સગો છે ને ભોગની તૃષ્ણામાં જવાનીયાં
" બધો સ્વાર્થ દેખે છે."

ગુણસુંદરી–" સુન્દરભાભી, સ્વામિની નિન્દા વિચારમાં પણ થાય
" તો પતિવ્રત ભાગે છે. માટે આ વાત જવા દ્યો. હવે તો આ કાળજું
" વલોવાઈ જાય છે ને કંઈક દોહ્યલું થઈ આવે છે તેમાંથી છુટાય તો
" સારું! સૌભાગ્યદેવી ગયાં ને હું રૂહી!"

બોલતાં બોલતાં ગુણસુંદરીની આંખોમાં આંસુની ધારાઓ ચાલી રહી.

સુન્દરગૌરી–" ભાભીજી, તમારે પતિવ્રત છે પણ હું તો કુમુદને
" સમજાવવાને છુટી છું. શું એ મ્હારુ કહ્યું નહી માને?"

ગુણસુંદરી–"મોહનીએ કહ્યું તે ન સાંભળ્યું? સુન્દરભાભી, જવા
" દ્યો એ વાત. હવે પ્રાણ ને પ્રતિષ્ઠા સાથે લાગાં જ જશે. બીજો માર્ગ
" નથી. જાઉ છું–જરીક આ કનાત પાછળ જઈને આવું છું–જઈશ–
" રોઈશ! મ્હારી જોડે ન આવશો–મને એકલી પડવા દ્યો."

ગુણસુંદરી ઉઠી ને એણે જવા માંડ્યું. એ ગઈ–"ભલે જરા જઈ આવો,
" મોકળું મુકશો ત્યારે કળ વળશેઃ'–સુન્દર બોલી, એક કોચ ઉપર
બેસી રહી, ને ક્રોધ ભરેલા મુખથી, ઉછાળો મારી, એક ખુરસી ઉપર
બેસી રહેલી કુસુમને ક્‌હેવા લાગી.

" તમને જન્મ આપ્યા તે આ માટે! જા! વડીલે આજ્ઞા આપી
" છે તે જોડેના તંબુમાં જઈને ત્‌હારી બ્‌હેનને જે પુછવું હોય તે પુછજે
" ને કાન ફુંકવા હોય તે ફુંકજે! હવે તમે બે જણીઓ માની મટી છો
" ને બાપે બે બળદીયા આંક્યા તે મ્હાલાય તેમ મ્હાલો!"

કુસુમ ધીરે રહી બોલીઃ-"કાકી, આકળાં શું કરવા થાવ છો? બ્‌હારની
" વાતો સાંભળી બ્‌હેનને માથે વંગરન્યાયનો આરોપ શું કરવા મુકો
" છો? હજી એના મ્હોની વાત તો જાણી નથી ને પુછી પણ નથી!"

સુન્દરગૌરી—" શું જાણવાનું હતું! ફ્લોરા, તું, મોહની, અને
" ચંદ્રાવલી મળી જે ક્‌હો તે ખરું અને હું અને ત્‌હારી મા ખોટાં–ત્યાં
" સાંભળવાનું યે શું રહ્યું? એ ને તું બધાં શું ક્‌હેશો તે ન સમજીયે
" એવી ન્હાની કીકી હું યે નથી ને ત્‌હારી મા પણ નથી! વટલી
" જઈને બાવી થઈ તે વંઠી જઈને નાતરું કરશે ને ત્‌હારે બાવી થઈને

" માંથી આવવાનો માર્ગ રોકી વચ્ચે બેસું છું ને એ આવશે તેની સાથે
" પાછો આવીશ, તમારી સાથે બધી વાત કરતાં એ શરમાશે, માટે
" એને ને કુસુમને સાધુજનોને માટેના તંબુમાં જવા દેજો ને બે બ્હેનો
" એક બીજાની વાત જાણી લેશે. બેટા કુસુમ! બ્હેનની અમુંઝણ ટાળજે
" ને પછી ગુણીયલને ક્હેવું હોય તે એકાંતમાં ક્હેજે—આપણે સઉ સવળું
" કરીશું ને બ્હેનને ક્હેજે કે કોઈ એના ભણી નહી ર્‌હે તો દાદાજી તો
" ર્‌હેશે જ ને જેમ બ્હારવટીયાઓમાંથી તેને ઉગારવા ઘોડે ચ્હડ્યા હતા
" તેમ હવે સંસારનાં દુઃખમાંથી તેને ઉગારવા ત્હારા દાદાજી આખા
" સંસાર સામી બાકરી બાંધવાના છે, માટે એને ક્હેજે કે રજ ચિંતા
" કરીશ નહી. ગુણસુંદરી, એ બે બ્હેનો વાતો કરે એટલી વાર તમે ને
" સુન્દર ચંદ્રાવલીને અંહી બેસાડી એની પાસેથી સઉ વાત જાણી લેજો
" ને એની સલાહ લેજો. એ પણ બહુ ડાહ્યું ને વ્હાલવાળું પરગજુ માણસ
" નહી ખેમ્ત અંહી આવે તેટલી વેળા કોઈ એની પુછપરછ ન કરે માટે
સુન્દરગૌરીઓને પણ તંબુઓની પેલી પાસ માંડવાઓમાં રાખ્યાં

કુસુમ૦—" તે જાઉ છું જ, પણ સરત રાખજો કે ગુણીયલને સૌતે
" કરવાને સટે નકામાં ઉકળવા દ્યો છો ને મા અને કાકી જ કુસુદ-
" બ્હેનની વાત સરખી સાંભળવાની વાટ જોતાં નથી તે સઉ પસ્તાશો!"

" કળિયુગનું માહાત્મ્ય પૂર વેગથી બેઠું !" એવા શબ્દો કાકીના સુખમાંથી પોતાની પુઠ પાછળ નીકળતા સાંભળતી સાંભળતી કુસુમ સુન્દરને મુકી બીજા તંબુમાં જઈ તેની બ્હાર માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ જાય તેમ ખુરશી માંડી બેઠી. એ પાસ ઝાડોવાળા લાંબા સાંકડા રસ્તાનો વાંક ઘણો આછો થઈને છેક આઘેથી દૃષ્ટિની હદ બાંધતો હતો. ઉપર ઝાડોની ઘટા, નીચે લાલ માટી વચ્ચે ડબાયલા પથરા ને પથરાઓની વચ્ચે માટી, આખે રસ્તે ઝાડની શીતળ લાંબી પથરાયલી છાયામાં વચ્ચે પાંદડાઓમાં થઈને આવતા તડકાની—કરોળીયાની હાલતી જાળ જેવી—જાળીઓ અને કંઈ કંઈ ડાળો વચ્ચેના માર્ગમાં થઈને આવતા તડકાના સાપ જેવા લીસંટાઓઃ કુસુમની આતુરતાને સ્થાને તૃપ્તિ ભરવા લાગ્યાં. રસ્તાની છેક પેલી પાસ તડકામાં કંઈક છાયાનો આકાર દેખાય કે ત્યાં થઈને કોઈ માણસો આવતાં હશે એવી કલ્પનાથી તે ચમકતી હતી ને ઉભી થઈ થઈને, આંખો ઝીણી કરીને, દૂર દૃષ્ટિ નાંખતી હતી; કોઈક વેળા કલ્પના ખોટી પડતાં બેસતી હતી. કોઈક વેળા માણસને સટે ગાયો, ઘેટાં, હરિણ, ને કુતરાં આવતાં દેખાતાં;

કોઈ વેળા ભીલ, સાધુઓ, યાત્રાળુઓ વગેરે આવજા કરતાં નીકળતાં; પણ બ્હેનને જોવાની આતુર આંખો થાકી નહી.

એ માર્ગના છેડાની પેલી પાસ માનચતુર રસ્તાની એક પાસ 'માઇલિ' દર્શાવવાના પથરા ઉપર, હાથમાં લાકડી ને લાકડીની ટોચ ઉપર હડપચી ટેકવી, બેઠો હતો ને જે આવે તેને તેની પાછળ કોણ છે એવું પુછતો હતો.

અંતે ચંદ્રાવલી અને કુમુદ માનચતુરની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાયાં, કુમુદે ભગવી કંથા ધારી હતી ને ચંદ્રાવલીની આંગળીયે વળગી ધીરેથી વાતો કરતી કરતી આવતી હતી. એના મુખ ઉપર શોકને સ્થાને ધૈર્ય, શાંતિ, સ્થિરતા અને આગ્રહ હતાં, ને એના કપાળ વચ્ચે ઉભા તિલક પેઠે બે ત્રણ ઉભી કરચલીયો વળી હતી. થાકેલી લાગતી હતી પણ એના પગ થાકને ન ગાંઠતાં નવા બ્રાણથી ઉપડતા લાગતા હતા. એની દૃષ્ટિ છેટેથી માનચતુર ઉપર પડી તેની સાથે એ ઉભી રહી, વાતો કરતી અટકી, ને ચંદ્રાવલીને ચાલતી અટકાવી.

"કેમ, બેટા, અટકી?" ચંદ્રાવલીએ ચિંતાથી પુછ્યું.

કુમુદસુંદરી—"મ્હારા વૃદ્ધ પિતામહ જેવું કોઈ છેટે દેખાય છે."

ચંદ્રાવલી—"એ તો એ જ. બેટા, જે અતિવત્સલ ધર્મિષ્ઠ પિતાની "તું પુત્રી છે તેના પુણ્ય શરીરનું આ ઉદ્ભવસ્થાન તું પરમ તીર્થ જેવું 'ગણજે. સંસારના અભ્યાસ એમની પાસે બે કઠોર વચન બોલાવે "તો હિમાચલના કર્કશ કઠિન પથરાઓ વચ્ચે વચ્ચેના અવકાશમાં "ગંગાજીનું મિષ્ટ અમૃત જળ પોતાનો માર્ગ કરે તેમ, તું પણ "મિષ્ટતા છોડ્યા વિના ચતુર ગતિથી ચાલજે."

કુમુદસુંદરી—"પ્રલયને પ્રસંગે સૃષ્ટિની ચિંતા કરતા પરમપુરાણ "વૃદ્ધતમ નારાયણ એકલા જાગે છે તેમ એ મ્હારા પરમવત્સલ વડીલ "મ્હારી ચિંતા કરતા જ બેઠા હશે."

તે બોલતી હતી એટલામાં તો માનચતુર જ તેની પાસે આવ્યો ને એનું મુખ જોવા નીચો વળી બોલ્યો: "મ્હારી કુમુદ!"

"હા! વડીલ! આપ ખુશી છો?" બોલતાં બોલતાં કુમુદની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં ને એ રોઈ પડી—"મ્હે આપને સર્વને બહુ "દુઃખી કર્યાં!"

માનચતુર એને માથે અને વાંસે પોતાનો કરચલીઓવાળો વૃદ્ધ હાથ મુકતો ફેરવતો બોલ્યો:

" માંથી આવવાનો માર્ગ રોકી વચ્ચે બેસું છું ને એ આવશે તેની સાથે
" પાછો આવીશ, તમારી સાથે બધી વાત કરતાં એ શરમાશે, માટે
" એને ને કુસુમને સાધુજનોને માટેના તંબુમાં જવા દેજો ને બે બ્હેનો
" એક બીજાની વાત જાણી લેશે. બેટા કુસુમ ! બ્હેનની અમુંઝણ ટાળજે
" ને પછી ગુણીયલને કહેવું હોય તે એકાંતમાં કહેજે–આપણે સઉ સવળું
" કરીશું ને બ્હેનને કહેજે કે કોઈ એના ભણી નહી રહે તો દાદાજી તો
" રહેશે જ ને જેમ બ્હારવટીયાઓમાંથી તેને ઉગારવા ઘોડે ચ્હડ્યા હતા
" તેમ હવે સંસારનાં દુઃખમાંથી તેને ઉગારવા ત્હારા દાદાજી આખા
" સંસાર સામી બાકરી બાંધવાના છે, માટે એને કહેજે કે રજ ચિંતા
" કરીશ નહી. ગુણસુંદરી, એ બે બ્હેનો વાતો કરે એટલી વાર તમે ને
" સુન્દર ચંદ્રાવલીને અંહી બેસાડી એની પાસેથી સઉ વાત જાણી લેજો
" ને એની સલાહ લેજો. એ પણ બહુ ડાહ્યું ને વ્હાલવાળું પરગજુ માણસ
" નહી ખંચ્ડ અહી આવે તેટલી વેળા કોઈ એની પુછપરછ ન કરે માટે
સુન્દરગૌરીઓને પણ તંબુઓની પેલી પાસ માંડવાઓમાં રાખ્યાં

કુસુમ૦—" તે જાઉં છું જ, પણ સરત રાખજો કે ગુણાવલીને સૌતે
" કરવાને સટે નકામાં ઉકળવા દ્યો છો ને મા અને કાકી જ કુસુદ
" બ્હેનની વાત સરખી સાંભળવાની વાટ જોતાં નથી તે સઉ પસ્તાશો !"

" કળિયુગનું માહાત્મ્ય પૂર વેગથી બેઠું !" એવા શબ્દો કાકીના મુખમાંથી પોતાની પુઠ પાછળ નીકળતા સાંભળતી સાંભળતી કુસુમ સુન્દરને મુકી બીજા તંબુમાં જઈ તેની બ્હાર માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ જાય તેમ ખુરશી માંડી બેઠી. એ પાસ ઝાડોવાળા લાંબા સાંકડા રસ્તાનો વાંક ઘણો આછો થઈને છેક આઘેથી દૃષ્ટિની હદ બાંધતો હતો. ઉપર ઝાડોની ઘટા, નીચે લાલ માટી વચ્ચે ડબાયલા પથરા ને પથરાઓની વચ્ચે માટી, આખે રસ્તે ઝાડની શીતળ લાંબી પથરાયલી છાયામાં વચ્ચે પાંદડાઓમાં થઈને આવતા તડકાની—કરોળીયાની હાલતી જાળ જેવી—જાળીઓ અને કંઈ કંઈ ડાળો વચ્ચેના માર્ગમાં થઈને આવતા તડકાના સાપ જેવા લીસંટાઓઃ કુસુમની આતુરતાને સ્થાને તૃપ્તિ ભરવા લાગ્યાં. રસ્તાની છેક પેલી પાસ તડકામાં કંઈક છાયાનો આકાર દેખાય કે ત્યાં થઈને કોઈ માણસો આવતાં હશે એવી કલ્પનાથી તે ચમકતી હતી ને ઉભી થઈ થઈને, આંખો ઝીણી કરીને, દૂર દૃષ્ટિ નાંખતી હતી; કોઈક વેળા કલ્પના ખોટી પડતાં બેસતી હતી. કોઈક વેળા માણસને સટે ગાયો, ઘેટાં, હરિણ, ને કુતરાં આવતાં દેખાતાં;

"મહારાજના પ્રધાને અને કમાતે દીકરે જે કહ્યું તે વડીલ પણ કરે "તો દીકરીઓ કરે તેમાં શી નવાઈ? એ કાલ દીકરીઓને મ્હેલ ચણાવી "આપશે. પણ આપણ રંક જાતના હાથમાં શું હોય જે કાંઈ આપણું "કહ્યું કરે? સંસાર સ્વાર્થનો સગો છે ને ભોગની તૃષ્ણામાં જવાનીયાં "બધો સ્વાર્થ દેખે છે."

ગુણસુંદરી–"સુન્દરભાભી, સ્વામિની નિન્દા વિચારમાં પણ થાય "તો પતિવ્રત ભાગે છે. માટે આ વાત જવા દ્યો. હવે તો આ કાળજું "વલોવાઈ જાય છે ને કંઈક દોહ્યલું થઈ આવે છે તેમાંથી છુટાય તો "સારું! સૌભાગ્યદેવી ગયાં ને હું રૂહી!"

બોલતાં બોલતાં ગુણસુંદરીની આંખોમાં આંસુની ધારાઓ ચાલી રહી.

સુન્દરગૌરી–"ભાભીજી, તમારે પતિવ્રત છે પણ હું તો કુમુદને "સમજાવવાને છુટી છું. શું એ મ્હારુ કહ્યું નહી માને?" ૮૯૮

ગુણસુંદરી–"મોહનીએ કહ્યું તે ન સાંભળ્યું? સુન્દરભ[illegible]તલા કરતી "દ્યો એ વાત. હવે પ્રાણ ને પ્રતિષ્ઠા સાથે લાગ્યાં જ [illegible]

"[illegible]ણી [illegible]ન્દ, બટા, અટકી?" ચંદ્રાવલીએ ચિંતાથી પુછ્યું.

કુમુદસુંદરી—"મ્હારા વૃદ્ધ પિતામહ જેવું કોઈ છેટે દેખાય છે."

ચંદ્રાવલી–"એ તો એ જ. બેટા, જે અતિવત્સલ ધર્મિષ્ઠ પિતાની "તું પુત્રી છે તેના પુણ્ય શરીરનું આ ઉદ્ભવસ્થાન તું પરમ તીર્થ જેવું 'ગણજે. સંસારના અભ્યાસ એમની પાસે બે કઠોર વચન બોલાવે "તો હિમાચલના કર્કશ કઠિન પથરાઓ વચ્ચે વચ્ચેના અવકાશમાં "ગંગાજીનું મિષ્ટ અમૃત જળ પોતાનો માર્ગ કરે તેમ, તું પણ "મિષ્ટતા છોડ્યા વિના ચતુર ગતિથી ચાલજે."

કુમુદસુંદરી—"પ્રલયને પ્રસંગે સૃષ્ટિની ચિંતા કરતા પરમપુરાણ "વૃદ્ધતમ નારાયણ એકલા જાગે છે તેમ એ મ્હારા પરમવત્સલ વડીલ "મ્હારી ચિંતા કરતા જ બેઠા હશે"

તે બોલતી હતી એટલામાં તો માનચતુર જ તેની પાસે આવ્યો ને એનું મુખ જોવા નીચો વળી બોલ્યોઃ "મ્હારી કુમુદ!"

"હા! વડીલ! આપ ખુશી છો?" બોલતાં બોલતાં કુમુદની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં ને એ રોઈ પડી—"મ્હેં આપને સર્વને બહુ "દુઃખી કર્યાં!"

માનચતુર એને માથે અને વાંસે પોતાનો કરચલીઓવાળો વૃદ્ધ હાથ મુકતો ફેરવતો બોલ્યોઃ

"બેટા ! તું રજ ગભરાઈશ નહી. જેણે તને બહારવટીયાઓમાંથી "ઉગારી તે જ હું છું ! કોઈ ત્હારું નહી થાય તો હું થઈશ–પણ ત્હારો "આ ભેખ મ્હારાથી જોવાતો નથી !"

માનચતુરનાં વૃદ્ધ નેત્રમાં પણ આંસુ ભરાયાં તે ઉંચું જોઈ ઉંચે હાથે લ્હોતી લ્હોતી પૌત્રી બોલીઃ "દાદાજી, વિધવાનાં વસ્ત્ર કરતાં આ "ભગવી કંથા વધારે સારી છે ને ચંદ્રાવલીબ્હેન જેવાં સાધુજનના "સત્સમાગમ મ્હારા સંસારના ઘા રુઝાવી બહુ શાંતિ આપે છે-માટે "આપ સ્વસ્થ થાવ ! આપે મ્હારા બાળપણમાં ગુણીયલની આટલી "આટલી ચિંતા કરીને આટલે વર્ષે હજી પણ અમારી ચિંતા કરવાનું "આપને બાકી રૂહે એ મને ગમતું નથી. આપ સર્વ આટલે સુધી મ્હારે "માટે આવો અને હું આપનાથી ગુપ્ત રહું તો કૃતઘ્ન થાઉં માટે આપને "મળીને સાધુસમાગમમાં આયુષ્ય પુરું કરવા આજ્ઞા માગીશ તેની "આપ ના નહી ક્હો !"

"કુમુદ ! બેટા ! ત્હારા સુખને માટે જે કહીશ તે કરીશું. આ ઉંચેથી "આભ પડશે તેની ત્હારા દાદાને ચિંતા નથી. પણ ત્હારી આંખમાં આંસુનું "ટીપું સરખું દેખું છું ત્યાં મ્હારો જન્મારો ધુળ વળ્યો સમજું છું !"

શોક સમેટી વાતો કરતાં કરતાં સઉ તંબુ ભણી વાળ્યાં ને સઉ છેટેથી દેખાતાં, હરિણ પેઠે કુસુમ દોડતી દોડતી આવીને–"બ્હેન ! તમે "આવ્યાં ?" કરી બળથી કુમુદને વળગી પડી ને કુમુદે એને છાતી સરસી ચાંપી. બે બ્હેનોની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં. પણ કુમુદનો હર્ષ અપ્રકટ હતો ત્યારે કુસુમનો હર્ષ ઉછળતો હતો. બે બ્હેનોને અત્યંત પ્રેમથી મળેલી જોઈ રહેલા માનચતુરનું હૃદય નવા આનંદથી તૃપ્ત થતાં તૃપ્ત થયું નહી.

"કુસુમ ! બ્હેનની તું હવે એકલી જ રહી ! હવે એનાં ભગવાં "ક્હડાવવાં એ ત્હારી ચતુરાઈની કસોટી !"

કુસુમ કુમુદથી છુટી પડી, પળ વાર એનો ભેખ જોઈ રૂહી, ને વડીલ સામે કમળનાળ જેવો કંઠ ફેરવી બોલી.

"દાદાજી, અમે બે બ્હેનો જ હવે એક બીજાંની એકલી રહી એ "તો ખરું કહ્યું. હવે ગુણીયલ પણ બ્હેનનાં નથી. બાકી ભગવાં તો મને "પણ ગમ્યાં ને હવે તો આપના મ્હોંની વાણી ફળો ને બ્હેનનાં જેવાં "ભગવાં મને પણ મળે એટલે હું મ્હારાં કુસુદબ્હેનની ને કુમુદબ્હેન "મ્હારાં ! દાદાજી, ચતુરાઈ તો ભગવાં રાખવામાં છે–ઉતારવામાં નથી !"

વાર્ત્તાવિનોદ આ નવા રૂપથી પ્રવાહ પામ્યો અને ચારે જણ વાતો કરતાં કરતાં આગળ ચાલ્યાં. તંબુ આવ્યો એટલે કુસુમ બોલી.

" દાદાજી, આપે ગુણીયલને શીખામણ દીધી તે શેઠની શીખામણ " ઝાંપા સુધી રહી છે, માટે હવે આ ચંદ્રાવલીમૈયાને ગુણીયલ પાસે " બેસાડો કે બધી વાત કહી એમનો ઓરતો પુરો કરે ને એમને ને " કાકીને ત્હાડાં પાડી માદીકરીને હસતાં મળવાનો પ્રસંગ આણે. બાકી " હવણાં બ્હેનને ત્યાં લેઈ જશો તો ગુણીયલ મનના ઉભરા ક્‌હાડ્યા " વિના નહી રૂહે, ને ઉભરા નહી ક્‌હાડે તો નહી બોલે ને નહી હસે, ને " કંઈ નહી બોલવાનું બોલી બેસશે. આટલા દુઃખમાંથી છુટી બ્હેન " આવ્યાં છે તેમનાથી આ જોઈ નહી શકાય ને એમનું કાળજું કહ્યું " નહી કરે ને હું આવીશ તો ગુણીયલ જોડે લ્હડી પડીશ. માટે અમે બે " અમારી મેળે આ તંબુમાં બેસી વાતો કરીશું ને આપને ગુણીયલનો " વિશ્વાસ પડે ત્યારે અમને બોલાવજો-તે વાતો કરી રહ્યાં હઈશું તો " આવીશું. બ્હેન, ગભરાશો નહી. ગુણીયલને હવણાનું આવું આવું બહુ " થાય છે ને પાછાં જાતે જ શાંત થાય છે. તે આપણે એ શાંત થશે " ત્યારે જઈશું ને તે પછી આવું થવાનો એમને ફરી વારો નહી આવવા " દઈએ, આપણે ધારીશું તે કરીશું."

ચંદ્રાવલી ભણી જોઈ કુમુદ બોલી: " ચંદ્રાવલીબ્હેન, મને લાગે " છે કે કુસુમ યોગ્ય માર્ગ દર્શાવે છે. મ્હારે માટે અનેક ઉડતી કથાઓ " સાંભળી અનેક સંકલ્પવિકલ્પથી મ્હારાં વત્સલ ગુણીયલનું ચિત્ત મંથન " પામતું હશે અને તેમની પાસે બધી વાત મ્હારે સ્વમુખે ક્‌હેવી તે સંસા- " રની નીતિથી અને રીતિથી વિરૂદ્ધ છે ને આપના સમાગમથી ચિત્તના " પડદા તોડવાનો જે અધિકાર હું પામી છું તે અહીં તોડીશ તો સુલટાને " સ્થાને ઉલટું પરિણામ આવશે. માટે તમે દાદાજી જોડે પ્રથમ ગુણીયલ " પાસે જાવ અને મ્હારા સંબંધમાંનો સર્વ ઇતિહાસ તમે એમને અથથી " ઇતિ સુધી જાણો છો તેવો કહી બતાવજો, ને પવનથી કંપતા દીવા પેઠે " અનેક વાતોથી કંપતા એમના કોમળ હૃદયને તમારી સાધુવૃત્તિની દક્ષ- " તાથી સ્થિર કરજો ને તેની સ્થિરતા પ્રત્યક્ષ કરો એટલે તેની આજ્ઞા " માગી મને બોલાવજો. એમની પાસે તરત આવવાનું મને ભય નથી, પણ " એમના પોતાના સ્નેહમર્મને મ્હારું દર્શન જ ત્રાસ આપશે તે મ્હારાથી " જોઈ નહી શકાય. પણ તમારી અચલ પવિત્રતા ઉપર એમને પરમ " પ્રીતિ છે, તમારાં વચન ઉપર એ અત્યંત શ્રદ્ધા રાખશે, અને તમારી " સુજનતા એને શાંત કરશે."

"દાદાજી, ચંદ્રાવલીબ્હેનને માટે આપને બહુ કહેવાની અગત્ય નથી.
" મને બે વાર એમણે આયુષ્ય આપ્યું અને ત્રીજી વાર આયુષ્યની સફ-
" ળતા આપી રાંક કુમુદને માટે આપે આ વૃદ્ધ શરીરને અત્યંત ભયમાં
" નાંખ્યું અને આપના મનને પરમ ચિંતામાં નાંખ્યું છે ને નાંખો છો તો
" હું વધારે શું કહું ? ચંદ્રાવલીબ્હેને મ્હારી વીતેલી વાતો સર્વ પોતાના
" હૃદયમાં લખી રાખી છે તેમાંના લેખ આપ વાંચજો—ને આપ
" પિતાજી, અને ગુણીયલ, ત્રણ જણ મળી મ્હારા ધર્મનો ન્યાય કરજો
" એટલે તે પછી મ્હારે કાંઈ જોઈતું નથી. સંસારનો ત્યાગ કરવો મ્હારે
" હવે બાકી નથી પણ ત્યાગી જનોના સંપ્રદાયમાં સ્વસ્થતા પામી છું ને
" આ ભેખ એક વાર સ્વીકાર્યો છે તેનો હવે ત્યાગ થાય એમ નથી. દાદાજી,
" હવે ,મ્હારી ચિંતામાંથી સર્વને મુકત થવા વારો આવે છે ને હવે
" આપે મ્હારે માટે એક ચિંતા કરવી બાકી રહી છે તે ચિંતાને, ચંદ્રાવલી-
" બ્હેન પાસેથી સર્વ વાત સાંભળીને, આટોપી લેજો. ગુણીયલને
" કહેજો કે કુમુદ જેવી રાંક હતી તેવી જ રાંક હજી છે, પણ એને માથે
" ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે ધ્યાનમાં લેઈ એનું મ્હોં દેખાડવાનો એને અધિ-
" કાર આપશો તો એ આપનાં પવિત્ર પ્રેમાળ દર્શનનો લાભ પામશે
" ને એ અધિકારને યોગ્ય કુમુદને નહી ગણો તો આજ સુધીનાં એનાં
" નવ્વાંણું ટુંકાં ભાગ્યમાં સો્સુ એક ઉમેરાશે. દાદાજી, કુમુદ હવે
" પોતાનાં ટુંકા ભાગ્યને કરેલાં કર્મનાં ફળ જ ગણે છે ને એ કડવાં
" ફળ ખાતાં મ્હો બગાડતી નથી. દાદાજી, સાધુજનનો સમાગમ
" ફરીથી આવા અવતારમાંથી મને મુક્ત કરશે ને ધારેલાં ભગવાંનો
" ત્યાગ હવે કરું તે ફરી એવા અવતારના કુવામાં પડવા જેવું છે તે ન
" કરવું એ હવે મ્હારો નિશ્ચય છે, અને નિશ્ચય કર્યો છે તેટલી ક્ષમા
" કરજો. મ્હારાં વચનથી આપની વૃદ્ધ આંખોમાં આંસુ આવે છે તે ન
" આણશો ! દાદાજી, હું પરમ સુખી થઈ છું તે જાણી આનંદ પામો."

પોતાનાં આંસુ લ્હોતો લ્હોતો માનચતુર નરમ પડી જઈ બોલ્યો.
" બેટા, ત્હારું એકેકું વેણ મ્હારું કાળજું કોરી નાંખે છે. મ્હારાથી નથી
" બોલાતું !"

ડોસો નીચે બેસી કપાળે હાથ દેઈ હૃદયમાં રોવા લાગ્યો ને
કુમુદ એને ગળે વળગી એનાં આંસુ લ્હોવા લાગી.

"દાદાજી, કુમુદને આવી વ્હાલી ન કરશો. આપે આવે આવે
" પ્રસંગે કદી આવું પોચું મન દેખાડયું નથી તે હવે આપના ઘડ-

" પણ મ્હાં આપના હૃદયને આમ હલમલાઈ જતું જોવાનું હું બાળકનું
" ગજું નથી. "

કંઈક સ્વસ્થ થઈ, ઉભો થઈ, માનચતુર બોલવા લાગ્યો. " ચિંતા
" નહી. કુસુદ, ત્હારે ભગવાં રાખવાં હશે તો હું પણ ભગવાં લેઈ આ
" સાધુઓમાં રહીશ. મ્હારા કુટુંબનો આટલો આટલો વિસ્તાર હતો
" તેમાંથી સર્વ હવે ત્હારા ને કુસુમના ઉપર આવી રહ્યું ને તેમાં પણ ત્હે
" ભગવાં ધર્યાં ને કુસુમ–કોણ જાણે–શું કરશે ! બેટા, હવે હવણાં આ વાત
" નકામી છે. થોડી ઘડીમાં, અને થોડી ઘડીમાં નહી તો એક બે દિવ-
" સમાં સઉ વાતનો ફેંસલો થઈ જશે તો હું એટલા માટે અધીરો નહી
" બનું. પણ તમે બે બ્હેનો મ્હારા ઘડપણનો છેડો કેવી રીતે આણો છો
" તે જોઈશ, ને તે પછી ત્હારા જેવી બાળકને જ્યારે ભગવાં જ ગમશે
" ત્યારે હું પણ જ્યાં તું ત્યાં હું–મને પણ ભગવાં ગમશે. ભગવાં ધરીશ,
" પણ જે બે ચાર વર્ષ જીવવાનાં બાકી હશે એટલાં તને જોતો જોતો
" પુરા કરીશ ત્યારે જ મ્હારો જીવ ગતે જશે."

કુસુદસુંદરી—"દાદાજી, આપ સાધુ થશો તો સુખી થશો ને આપ
" અંહી વસશો તો હું વધારે સુખી થઈશ. હું મ્હારે માટે જે કહું છું તે
" સંસારથી કંટાળીને નહી પણ મ્હારા અંતઃકરણથી કહું છું તેની હવે
" આપને શંકા નહી રહે."

માનચતુર–"ના, બેટા, હવે નહી રહે. તો કુરામ, તું કુસુદને લઈ
" સાધુજનને માટેના તંબુમાં જા અને હું ચંદ્રાવલીને લેઈ ગુણસુંદરી
" પાસે જાઉ છું."

કુસુદસુંદરી—" ચંદ્રાવલીબ્હેન, મોહનીમૈયાએ ગુણીયલને જે
" વાક્યપ્રહાર કર્યા તેવા તમે નહી કરો એવું મને અભય—વચન
" આપીને જાવ. મને જન્મ આપી એણે અનેકધા દુઃખ વેઠ્યું છે તે
" દુઃખોમાંથી એને મુક્ત કરી મ્હારે ઋણમુક્ત થવું છે."

ચંદ્રાવલી—"મધુરી ! ચંદ્રાવલીથી તને અભયવચનની સર્વથા પ્રાપ્તિ
" જ છે ને તે પણ વગર માગ્યે મળી સમજવી. માનચતુરજી, આપની
" મધુર પુત્રીનું નામ અમે મધુરીમૈયા પાડ્યું છે."

પ્રકરણ ૪૯

પુત્રી

"મ્હારી માવડી! શાને તું આમ
"આંસુડાં ઢાળે રે ?"



એક તંબુમાં માનચતુર, ગુણસુંદરી, સુન્દર અને ચંદ્રાવલીની વાતો ચાલી. બીજામાં બે બ્હેનોની ચાલી. એક ઠેકાણે ચંદ્રાવલી જ બોલતી હતી. બીજામાં કુસુદ જ બોલતી હતી. દશ વાગ્યા, અગીયાર વાગ્યા, બાર વાગ્યા, ને ભોજનની વેળા થઈ. ચંદ્રાવલીએ ગુણસુંદરીને બુદ્ધિધનના ઘરના કાલથી માંડી આજની સવાર સુધીની કુમુદની કથા કહી દીધી ને ગુણસુંદરી ભૂતકાળનો શોક છોડી શાંત થઈ, પુત્રી નીતિથી ભ્રષ્ટ નથી થઈ જાણી નિવૃત્તિ પામી, અને માત્ર ભવિષ્યના વિચારમાં પડી એ વિચાર ભોજન પછી કરવાનો ધાર્યો.

કુમુદ પોતાની વાત અર્ધી પણ પુરી કરી શકી નહી અને પોતાને થયેલાં સ્વપ્નનો ઇતિહાસ સરસ્વતીચંદ્રે લખેલો આણ્યો હતો તે બ્હેનને બતાવવાનો તો બધોયે બાકી રહ્યો. ભોજનવેળા થઈ ને તેડું આવ્યું ત્યારે કુસુમે કુહાવ્યું: "તમે બધાં ત્યાં જમી લ્યો અને અમારે માટે "જોડેની રાવઠીમાં બે થાળીઓ ભરીને મુકો." સુન્દર તંબુ બ્હાર તેડવા આવી ઉભી—કુસુમ બ્હાર જઈ બોલી: "બ્હેનને હજી પોતાનું "મ્હોં બતાવવાનો અધિકાર મળ્યો નથી. કાકી, અમારી થાળીઓ "મોકલો. તે જમવું હશે તો જમીશું ને નહી જમવું હોય તો તે જમ-"નાર સુન્દરગિરિ ઉપર અભ્યાગત ઘણા બોલાવીયે એમ છે. બ્હેન "વટલી તો કુસુમ પણ વટલે—બ્હેન સોઈ જાણી તો કુસુમને પણ "એવી જ જાણજો! કાકી મ્હારું હવે ત્યાં કામ નથી."

સુન્દરગૌરી—"હું તમને બેને બોલાવવાને આવી છું."

કુસુમસુંદરી—"કામ વગર બોલાવો તે નકામું ને અધિકાર વિના
" આવીયે તે ખોટું."

સુન્દરગૌરિ—" બોલાવીયે તે અધિકાર ને જમવાનું એ કામ."

કુસુમસુંદરી—" મનવગરનું માન ને નામ વગરનો પરોણો—એ
" દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાં જેવાં છે."

સુન્દરગૌરી—" તું નહી માને. મ્હારી કુસુદ માનશે-મને માંહ્ય
" આવવા દે."

કુસુમસુંદરી—" અમે બે જણ જઈએ ત્યારે આવજો. હવે કુસુદ-
" બ્હેનને મ્હારી ક્‌હેવાનું ખાલી સવાસલું નહી જોઈએ."

સુન્દર કુસુમને હડસેલી નાંખી તંબુમાં ગઈ. કુસુદ ઉઠી સામી આવી. કાકી ભત્રીજી ભેટી પડ્યાં ને રોઈ પડ્યાં ને સુન્દરે કુસુદને છાતી સરસી ડાબી દીધી. બે છુટાં પડ્યાં ને એક કોચ ઉપર બેઠાં. કાકી સામી આંખો ક્‌હાડતી કુસુમ એક પાસ સામી ઉભી. થોડી વાર ત્રણ-માંથી કોઈ બોલ્યું નહીં. અંતે સુન્દર બોલી: " કુસુદ, અમે તને બહુ
" દુ:ખી કરી, ખરું ?"

કુસુદસુંદરી—" ના, કાકી. હું હવે સાધુસંગતિમાં પરમ સુખી
" છું, પણ મોઈ જાણેલી દીકરીને જીવતી જાણી સઉને જે ક્લેશ થયો
" હશે તેનું હું કારણ થઈ પડી."

સુન્દરગૌરી—" બેટા, હવે એ ગઈ ગુજરી જવા દે. ચંદ્રાવલીએ
" ભાભીજીના હૃદયમાં અર્દ્ધું અમૃત રેડ્યું છે ને બાકીનું રેડવું એ તમે
" બે બ્હેનોના હાથમાં છે. તમારા વિના કોઈ જમે એમ નથી—કહે
" તો ત્હારી ગુણીયલને પોતાને મોકલું, ને ગમે તો તે બોલાવે છે
" માટે મ્હારી જોડે ચાલ."

કુસુદસુંદરી—" કાકી, હું સાધુઓ ભેગી જમી છું ને મ્હારી હયાતી
" પ્રકટ કરવાથી સઉને સુખ છે કે દુ:ખ તે જોવાનું બાકી છે."

સુન્દરગૌરી—" તે સઉનું થઈ ર્‌હેશે. હવણાં તો તું ચાલ. નકી
" તું કુસુમ જેવી કઠણ નથી."

કુસુદસુંદરી—" જેવી આજ્ઞા, બ્હેન ચાલો."

બે જણ ગયાં. ગુણસુંદરી એની વાટ જોઈ ઉભી હતી. કુસુદ પાસે ગઈ ને માતાને ચરણે માથુ મુકી એને પગે પડી, પણ બોલાયું નહી.

હાથવતે એને ઉઠાડતી ઉઠાડતી ગુણસુંદરી બોલી: "ઉઠ, કુસુદ !
" ઘેલાં ન ક્‌હાડ, જેને માથે પુરુષો, અને તેમાં પણ વડીલ જેવા વૃદ્ધો,

"છત્રની પેઠે વરસાદ અને તડકામાંથી રક્ષણ કરનાર છે તેવી સ્ત્રીઓએ "પોતાનાં બાળકની પણ ચિંતા કરવી અયોગ્ય છે. ત્હારે ને મ્હારે "એને પગે લાગવાનું સ્થાન વડીલ છે માટે તેને પગે લાગ."

કુસુદ ઉઠ્યા વિના રોતે થડકાયલે સ્વરે બોલીઃ "તેમને તો "પ્રથમથી જ પગે લાગી ચુકી છું."

ગુણસુંદરી–"તેમને પગે લાગી તો મને હજાર વાર તું પગે લાગી. "હવે તો મ્હારે તેમને પગે લાગવાનું બાકી રહ્યું છે કે મ્હારે માથે "એમના જેવું છત્ર છતાં મ્હારું હૃદય હાથમાં ન રહ્યું. ગમે એટલું "પણ હું યે સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ."

માનચતુર પાસે આવી કુસુદને ઉઠાડવા લાગ્યોઃ—"કુસુદ, બેટા, "હવે ઉઠ—હવે તો જેટલી વધારે વાર તું પગે પડી રહીશ એટલી ' ગુણીયલને શિક્ષા થાય છે."

કુસુદ તરત ઉઠી ને રોતી રોતી નીચું જોઈ સામી ઉભી રહી. એની આંખોમાં અને ગાલો ઉપર આંસુ છળકાઈ રહ્યાં હતાં.

માનચતુર–"કુસુદ, ચંદ્રાવલીએ ત્હારા દુઃખની જે વાત કરી છે ને "ત્હારા સદ્ગુણની જે વાત કરી છે તે પછી મ્હારે કે ગુણસુંદરીયે તને "કાંઈ ક્‌હેવાનુ રહ્યું નથી. હવે થઈ ગયું ભુલી કરવાનું શું તે જ વિચા-"રવાનું છે. માટે આપણે જમી લેઈએ તે પછી ત્હારે જે ક્‌હેવું હોય તે "કુસુમને કહી દેજે ને ચંદ્રાવલી પણ અહીં જ ભોજન લેશે. તેમણે જ "અમને તને જીવાડીને સોંપી છે તો ત્હારી ચિંતા કરવામાં તેમને "પુછ્યા વિના ડગલું નહી ભરીયે. સુન્દર, ત્યારસોરાં સંભારજો "કે ચંદ્રકાંતને પણ બોલાવીયે ને આપણા વિચારમાં એમને યે "ભેળવીયે."



પ્રકરણ ૫૦

ગંગાયમુના

“ બ્હેની ! એ તો કામણગારો રે !
“ ત્હારે માટે સર્વથી ન્યારો રે ! ”



“કુમુદ બ્હેન ! આ સંસારના દમ્ભને છોડી જે રાત્રિ જોવાનો સરસ્વતીચંદ્રને અભિલાષ હતો અને જેને માટે એમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો એ રાત્રિને તમે પણ એમની સાથે જઈ જોઈ આવ્યાં ખરાં !” તંબુની અંદરની કનાત અને બ્હારની કનાત આગળની દોરીયો વચ્ચે તંબુના દ્વારમાં થઈને આવજા કરતી અને એના એક સ્તમ્ભને ઝાલતી ઝાલતી કુસુમ બોલી–“ લ્યો પાછા આ એમના લેખ.”

“ હા, હું જોઈ આવી ને એ લેખ તો તને જ આપવાને માટે લાવી “ છું.” કુમુદ એક ખુરસી ઉપર બેઠી બેઠી બોલી.

“ મને આપીને શું કરશો ને તેમ આપવાનો તમને શો અધિકાર?” સામી ખુરશી ઉપર બેસતી બેસતી કુસુમ બોલી.

કુમુદસુંદરી–“મ્હેં ઘણો વિચાર કરીને અને ઘણા અધિકારથી તને “ એ લેખ આપ્યા છે તે રાખ.”

કુસુમસુંદરી–“ તે કહેશો તો ખરાં કની ?”

કુમુદસુંદરી–“ તે કહેવાનું છે જ. હું એમની જોડે જઈ એમના “ હૃદયના અલખ ભાગને જોઈ આવી, અને હવે એમના લખમાં એ “ અલખ જગવવાનો અધિકાર મને નથી તે તને સમજાવ્યું. સંસારનું “ પરમ કલ્યાણ કરવાનો એમનો પરમ અભિલાષ મ્હારાથી સિદ્ધ “ કરાવાય એમ નથી તેના સાક્ષી ચંદ્રકાંતભાઈ, ને ત્હારાથી કરાવાય “ એમ છે તેના સાક્ષી પણ એ જ.”

"ઓત્ તમારું ભલું થાય ! ધીમી ધીમી લાંબી વાતો કરીને "ભોળાં બ્હેને અહીં વ્હાણુ આણ્યું કે ?" આંખો ચગાવી, ઉંચું જોતી, મ્હો મ્હોળું કરી, બોલતી બોલતી કુસુમ ઉભી થઈ, અને અંતે વિચાર કરતી કરતી બોલતી હોય તેમ હાથ લાંબો કરી ધીરે પણ દૃઢ સ્વરે બોલી ઉઠી; "એ તો તમારો મર્મ સમજી, પણ કુમુદબ્હેન, એમાં "તો તમારું કાંઈ વળે નહી ! હં–બોલો હવે."

કુમુદસુંદરી–"જો, આ કાગળમાં એક સાધુજને કવિતા લખી આપી "છે તે ગા જોઈયે—"

કુસુમ તે લેઈ ગાવા લાગી.

"મોરલી અધર ચ્હડી રે
"મોરલી અધર ધરી રે
"સો મોરલી અધર ચ્હડી રે !"
"સો મોરલી અધર ધરી રે !"

"વારું, ઠીક આ બધું લાંબું લાંબું હું કંઈ નથી ગાતી—એ મને "આપીને શું કહેવાનું કરો છો ?"

કુમુદસુંદરી–"અલખ હૃદયનું ગાન શ્રીકૃષ્ણજીવનના ઓઠ ઉપર "મોરલીમાં ચ્હડે ત્યારે જ સંસાર એ ગાનને લખ કરે. કુસુમ ! જેના "હૃદયમાં આવું અલખ ગાન ભરેલું ત્હે આ લેખમાં જોયું તેને લખ કરા- "વનારી મોરલી મ્હારાથી થવાતું નથી તે વિચારી મ્હારું હૃદય ફાટી "જાય છે."

કુસુમસુંદરી–"એટલી વાત તો હું માનું છું. તમે જો આટલો સંસાર "જોયો ન હત તો તમે આ દુઃખમાં ન પડત. निःस्नेहो याति निर्वाणं "स्नेहोऽनर्थस्य कारणम्–નિઃસ્નેહી નિર્વાણનું સુખ પામે છે ને સ્નેહ અનર્થનું "મૂળ છે. પણ પિતાજી કહે છે કે अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् "અને आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम्. તમને સઉએ મળી આરંભના "ખાડામાં નાંખ્યાં તે હવે તમારું બુદ્ધિલક્ષણ એ કે તમારે અંત "સુધી જવું; ને હું તો તમારાથી ચેતી ગઈ છું ને અનારમ્ભ જે પ્રથમ "બુદ્ધિલક્ષણ છે તેને જ પકડી લીધું છે-અને–હવે તો–ભુલ્યે ચુકયે-એ "રસ્તે કધી ભી ન જાઉંગી—કધી ભી ન જાઉંગી."

કુસુમે ખભા વીંઝયા.

કુમુદસુંદરી—"જો એ બીજું બુદ્ધિલક્ષણ પકડ્યાથી મ્હારું દુઃખ મટે "એમ હોત તો હું આરબ્ધના અંત સુધી જાતે જાત જ. પણ તેમ કર્યાથી

" તો ઉલટું સર્વ કાર્ય વણસે છે ને સંસારનું કલ્યાણ કરવાની મહાશક્તિ
" અને અપૂર્વ વૃત્તિવાળા મહાત્માની શક્તિ અને વૃત્તિ પત્થરઉપર પડતી
" વૃષ્ટિ પેઠે નિષ્ફળ થાય છે. મ્હારે તો હવે એક જ અધિકાર-વિહાર-
" પુરી અને ચંદ્રાવલીના સંસાર જેવો સંસાર કરી નાંખવાનો-રહ્યો છે.
" મહાશક્તિ મહાલક્ષ્મી જગદમ્બાસ્વરૂપે આકાશથી પૃથ્વી સુધી વ્યાપી
" ર્‌હે છે ને આવાં નવરાત્રિમાં આ સંસારનો ગરબો રમવા નીકળે છે
" તે આકાશમાં એ મહાત્મા ચંદ્ર પેઠે ફરશે અને રંક કુમુદ છેક નીચેના
" તળાવમાં તેને જોઈને જ વિકસશે-ઈશ્વરે મને એ જ અધિકાર
" આપ્યો છે-મહેશ્વર કે મહેશ્વરીને કપાળે સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્ર પેઠે
" ચળકશે ને દૂર પૃથ્વીપર ખાબોચીયામાં પડી પડી રંક કુમુદમાળ
" તો એ પિતા ક્‌હે કે માતા ક્‌હે તે દેવને ચરણે રહી એ ચંદ્રનાં
" માત્ર કીર્ત્તિકિરણને પોતાના હૃદય ઉપર ધારશે—

" ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલ,
" શિરે ચન્દ્ર ને પગે તે કુમુદને ધર્યાં રે લોલ !"

—" એ ભાલતિલક ને હું ચરણકમળ-એમ જ નિર્માણ થયલું છે."

કુસુમ—" એમ ર્‌હેવાનું તમારું ભાગ્ય હોય તો તે પણ શું ખોટું છે ?"

કુમુદસુંદરી—" સુન્દરગિરિનાં આભલાંમાં એ ચંદ્ર ઢંકાઈ ર્‌હે તો કુમુદ
" તેની કીર્ત્તિના પ્રકાશનો ફાલ જોઈ શકે એમ નથી, ને તે નહી જોઈ
" શકે તો ત્‍હારી કુમુદ અકાળે કરમાશે ! કુસુમ ! વગર વાદળાંના સ્વચ્છ
" આકાશના તારામંડળમાં જ્યારે ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશથી રાજ્ય કરી ર્‌હેશે
" ત્યારે જ કુમુદ એની સંપૂર્ણ કીર્ત્તિને પ્રત્યક્ષ કરી ખીલી ર્‌હેશે."

કુસુમસુંદરી—" એ તો ખરું."

કુમુદસુંદરી—" તો કુસુમ ! એ વાદળાંને વીખેરનારી પવનલહરી
" થઈ મ્હારી કુસુમ શું એની કુમુદને પ્રફુલ્લિત નહી કરે ? કુસુમ, ત્‍હારી
" કુમુદ સંસારની દૃષ્ટિયે કલંકિતા થઈ છે, એ ફૂલ હવે નિર્માલ્ય થયું
" છે, એનો સુગંધ એમાંથી લેવાઈ ગયો છે ને બીજા દેવને એક વાર
" ધરાવેલું નૈવેદ્ય આ મહાત્મા ધરશે તો લોકની દૃષ્ટિમાંથી એ મહા-
" ત્માનું માહાત્મ્ય ઉતરી જશે. કુસુમ, તું દોષહીન અણસુંઘ્યું કુસુમ
" એ મહાત્માનું માહાત્મ્ય સુરક્ષિત રાખવાને સમર્થ છે."

કુસુમ કંઈક વિચારમાં પડી હતી તે જાગી.

" કુમુદબ્હેન, એમાંનું કંઈ ન વળે. તમે કોઈ રીતે કલંકિત થયાં

" નથી, તમારાં હૃદય નંગકુંદન પેઠે જોડાયાં છે તે જોડાયલાં રહે તો જ
" મ્હારું હૃદય તૃપ્ત રહેશે. જે સંસાર તમારામાં કલંક ન છતાં કલંક
" ગણે એવો આંધળો છે તેનું કલ્યાણ કરવાનું તમારે કાંઈ કામ નથી !
" એ સંસારની સાથે તમારે શી લેવાદેવા છે? એ સંસાર એવાં કલ્યાણ
" પામવાને યોગ્ય જ નથી."

કુમુદસુંદરી--" આવા મહાત્માના અલખ ગાનને પ્રકટ કરવાની
" લક્ષણવતી મોરલી શું મ્હારી કુસુમ નહી થઈ શકે? મ્હારા અને
" મ્હારા ચંદ્રની વચ્ચે અંતરાય નાંખનારી વાદળીને વીખેરનારી પવ-
" નની લ્હેર જેવી શું મ્હારી કુસુમ નહી થાય?"

કુસુમસુંદરી--" મ્હારે સુખનો તિરસ્કાર છે તેને તમારે સુખી
" કરવી છે, ને તમે દુઃખી છો તેમણે દુઃખમાં પડી રહેવું છે. સરસ્વતી-
" ચંદ્રને સુખી કરવાની શક્તિ મ્હારામાં નથી ને સંસાર જેને સુખ ગણે
" છે તે સુખ મને સુખી કરી શકે એમ નથી. હું જેવી છું તેવી જ
" પરમ સુખી છું."

કુમુદસુંદરી--"બ્હેન, તું સ્વાર્થી નથી ?"

કુસુમસુંદરી--" જો સ્વતંત્ર રહેવામાં સ્વાર્થીપણું આવી જતું
" હોય તો એ સ્વાર્થ મને બહુ વ્હાલો છે."

કુમુદસુંદરી--"જે સ્વતંત્રતા તને પ્રિય છે તે આ મહાત્મા
" સંપૂર્ણ રીતે આપશે."

કુસુમસુંદરી--"એ તો છોકરાં સમજાવવાની વાત છે."

કુમુદસુંદરી--મ્હારી સાથે આવો આવો પ્રસંગ પડવા છતાં,
" અત્તરની શીશી ઉપર ડાટો વાસી રાખે તેમ જેણે મને પવિત્ર રાખી
" છે તેને ત્હારી ઈષ્ટ સ્વતંત્રતામાં રજ પણ ન્યૂનતા થતાં તે કંટક પેઠે
" સાલશે એવું શું તું ધારતી નથી?"

કુસુમસુંદરી—" ન્યૂનતા થાય તે પછી સાલે તે નકામું. એ ન્યૂન-
" તાનો પ્રસંગ જ દૂર રાખવો."

કુમુદસુંદરી—" જેણે આજથી ચંદ્ર કુમુદના જેવો, વિહારપુરી ને
" ચંદ્રાવલી જેતો, અશરીર- કેવળ માનસિક-સ્નેહનો યોગ મ્હારી
" સાથે જન્મારો રાખવાની સજજતા દર્શાવી છે તે ત્હારા ભયનો
" પ્રસંગ સરખો નહી આવવા દે એવું તું ધારતી નથી?"

કુસુમસુંદરી-" સજ્જન હોય માટે સમર્થ પણ છે એમ કંઈ કહેવાય?"

કુમુદસુંદરી-" હું અનુભવની વાત કહું છું કે તે મહાસમર્થ ત્યાગી છે.'

કુસુમસુંદરી–" મને કાકીએ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ જેવી દૃઢતા પુરુષોમાં
" નથી–પુરુષો ભલે પોતાની સ્તુતિ કરે."

કુમુદસુંદરી—" કાકીએ સત્ય કહ્યું છે. પણ જેમ સામાન્ય રીતે
" પુરુષો કરતાં સ્ત્રી નીચી હોય છે છતાં પુરુષો કરતાં ઉંચી સ્ત્રી પણ
" મળી આવે છે તેમ પુરુષોમાં પણ આવા ત્યાગી હોય છે–"

કુસુમસુંદરી—" બ્હેન, તમે જે અણીશુદ્ધ પવિત્ર રહ્યાં છો તે
" તમારી જ શક્તિનું ફળ છે ને તમારા હૃદયની પ્રીતિ તમારી જીભને
" તમારી આત્મસ્તુતિના માર્ગથી આડી વાળે છે."

કુમુદસુંદરી—" મ્હેં તને સત્ય કહ્યું હતું તે ફરી કહું છું કે હું અત્ત-
" રની શીશી પેઠે ઢોળાઈ જવા જેવી થઈ હતી; તેને આ સમર્થ
" ત્યાગીએ સીદ્ધી કરી ને મ્હારી પવિત્રતાનું અત્તર અમર રાખ્યું.
" જેણે અઢળક લક્ષ્મીનો, મ્હારો અને ઇન્દ્રપુરી જેવી મુંબાઈનો ત્યાગ
" કર્યો તે મહાત્મા મન્મથના અગ્નિ ઉપર દાઝ્યા વિના ચાલી શકે એમાં
" તને શું આશ્ચર્ય લાગે છે ?"

કુસુમસુંદરી—" આશ્ચર્ય તો કાંઈ નથી. માત્ર અનુભવીઓનો
" અભિપ્રાય કહું છું."

કુમુદસુંદરી—" ત્હેં એમનાં સ્વપ્નોનો સાર જાણ્યો ને એમણે
" ધારેલા સમારમ્ભનો સાર જાણ્યો. તે કામમાં ખરચવા રાખેલી
" લક્ષ્મી તેમને ઓછી પડે છે માટે પુત્રાદિ ઉપાધિ પણ જોઈએ નહી
" એવો તેમનો નિશ્ચય છે તે પણ ત્હેં જાણ્યું છે; અને કુમુદ સાથેનો
" સંસાર પણ ઇચ્છતા નથી પણ કુમુદને દીધેલા દુઃખના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ
" ગણીને જ સ્વીકારવા ધારે છે–તે તને કહ્યું."

કુસુમસુંદરી–" તે પણ હશે, પણ મને આ કથાનો જ કંટાળો
" આવ્યો છે. તમે બીજી વાત ક્હાડો."

કુમુદસુંદરી—" જો આ વાતનો તને કંટાળો હોય તો મ્હારું દુઃખ
" નિવારવા તું રાજી નથી ને મ્હારે હવે બીજી વાત શી કરવાની છે ?
" કુસુમ, આપણો સમાગમ આટલાથી પુરો થશે અને કુમુદ પરિવ્રા-
" જિકામઠમાં કરમાતા સુધી ર્‌હેશે. જેનું કલ્યાણજીવન, સફળ કરવાની
" મ્હારી છેલ્લી આશા ત્હેં ધ્વસ્ત કરી છે તે મહાત્માએ સગી માતાને
" અભાવે સંસાર છોડ્યો, પ્રીતિ છોડી, મુંબાઈનગરી જેવું ઉત્કર્ષસ્થાન
" છોડ્યું, અને સુપાત્ર સહધર્મચારિણીને અભાવે સંસારનું મહાકલ્યાણ
" કરવા તેણે ધારેલું છે ને સમર્થ છે તે મહાકલ્યાણ ઈશ્વરને સોંપી દેઈ

" પોતે યદુશૃંગના બ્રહ્મચારી બાવા થઈને એ સુગન્ધવાળું ફૂલ રણની
" ઉકસતી રેતીમાં ચીમળાઈ આયુષ્ય પુરું કરશે. હવે આ વિના બીજો
" માર્ગ તેમને પણ નથી ને મ્હારે પણ નથી "

કુસુમસુંદરી—" ને તમારી ધારણા પ્રમાણે હું વર્તુ તો તમે
" તમારો જન્મારો ક્યાં પુરો કરશો ?"

કુમુદસુંદરી—" મ્હારા અને મ્હારાં પવિત્ર દેવીના દુઃખથી મ્હારા
" સસરાજી સંન્યસ્ત લેવા ધારે છે તેમને આશ્વાસન આપવા હું તેમને
" ઘેર જઈશ મ્હારાં અલખબ્હેન અશિક્ષિત છે પણ ત્હારા જેવાં જ
" તીવ્ર અને ત્હારા જેવાં જ માયાળું છે તેમની જોડે ત્યાં કાળક્ષેપ કરીશ.
" મ્હારાં દેવી ન્હાનો પુત્ર મુકી ગયાં છે તેને ઉછેરવામાં, વિદ્યા આપવામાં,
" અને સદ્ગુણી કરવામાં ત્હારા બનેવીના જીવતું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ
" માનીશ. બાકીનો કાળ સુવર્ણપુરમાં રહી તમ દમ્પતીના સમારંભનો
" લાભ સુવર્ણપુરનાં કુટુંબોમાં પ્રસારવા યત્ન કરીશ અને મ્હારા સસ-
" રાજી તેમાં ધનથી અને રાજ્યથી આશ્રય આપશે. વર્ષમાં કંઈક કાળ
" ગુણીયલ પાસે, કંઈક ત્હારી પાસે, અને કંઈક ચંદ્રાવલીબ્હેન અને
" મોહનીમૈયા જેવાના સત્સમાગમમાં ગાળીશ, અને યથાશક્તિ તેમને
" અને તમને સુવર્ણપુરમાં બોલાવીશ. બાકી મ્હારું આયુષ્ય જેટલો
" અવકાશ આપશે તે સર્વ કાળ સારા ગ્રન્થો જોવામાં અને પરમાત્માના
" ચિન્તનમાં ગાળીશ. કુસુમ ! મ્હારું આયુષ્ય મ્હારા ચંદ્રને અને તને
" કલ્યાણપ્રવૃત્તિઓમાં સફળ લોકયાત્રા કરતાં જોઈ નિવૃત્ત અને તૃપ્ત
" થશે, તમને બેને, ગુણીયલને, પિતાજીને અને મ્હારા શ્વશુરકુટુંબને
" સુખી જોઈ સુખી થશે, અને તને કહેલાં કાર્યમાં તમારા જેવી જ
" પ્રવૃત્તિ રાખતાં મ્હારા ચંદ્રનો અહોનિશ ધ્યાનયોગ પામશે. કુહે
" વારું, એ પછી કુમુદનું આયુષ્ય સફળ કરવાને શું બાકી રહ્યું ?"

કુસુમસુંદરી—" તમે જ શાસ્ત્ર કહાડ્યું છે કે પ્રીતિને આગળ કર્યા
" વિનાનું તમારું થયેલું લગ્ન સાધુજનો વઞ્ચનાલગ્ન ગણે છે—ને મ્હારું
" એવું લગ્ન કરાવવા તમે ઉભાં થાવ છો તે શું ?"

કુમુદસુંદરી—" એ પ્રીતિનું બીજ ત્હારામાં નથી એવું નથી."

કુસુમસુંદરી—" ખોટી વાત ! ખોટી જ વાત !"

કુમુદસુંદરી—" ચંદ્રકાંતભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રને ત્હારી કેટલીક
" વાતો કહી છે તેથી હું સમજી છું કે એ મહાત્મા રત્નનગરી આવ્યા
" હતા તે કાળે ત્હારો બાળભાવનો જે ઉમળકો એમના ઉપર બીજરૂપે

" વવાયો હતો ત્યાં ઈશ્વરે એકાન્તમાં પણ ઉચિત વૃષ્ટિ કરી છે ને એ
" બીજના અંકુર ફુટી નીકળ્યા છે. હું તમારો યોગ કરાવીશ ત્યારે એ
" અંકુર વિકાસ પામી પુષ્પફળ ધારવાને સમર્થ થશે."

કુસુમસુંદરી–" ચંદ્રકાંતભાઈ મ્હારા કાળજાની વાત શી સમજે ?
" બધાં સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ ક્‌હાડતાં હતાં ત્યારે મ્હે તેમનો જરી પક્ષ
" કર્યો એટલે કાકીએ ને બધાંએ એનો ગમે તેવો અર્થ કર્યો–તે-સઉ
" ફ્રોકટ."

કુસુદસુંદરી–" હેતુ વિનાનો પક્ષપાત તે જ સ્નેહ એવું સાધુજનો
" લક્ષણ ક્‌હે છે, એવો પક્ષપાત ત્હારા હૃદયમાં ઉદય પામ્યો છે એની
" શું તું ના ક્‌હે છે ? આપણા લોક ન્હાનાં બાળકોમાં વિવાહના વાગ્દા-
" નકાળથી આવા પક્ષપાત રાખવાના પ્રસંગ આણે છે તે સપ્તપદીકાળે
" એ પક્ષપાત પરિપાક પામ્યા ગણી લગ્ન કરે છે-લોકની અધોગતિને
" લીધે તેઓ આ મર્મ સમજતા નથી ને આવા પ્રસંગો આણવાના
" યોગ્ય વિધિ કરતાં નથી. ભગવાન્ મન્મથ સંકલ્પયોનિ છે અને
" આવા પ્રસંગોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પો પરિપક્વ કરવામાં આવે
" ને યોગ્ય વયે લગ્ન કરવામાં આવે તો સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞાઓ યથાર્થ
" રૂપે લેવાય એવું મ્હારા સ્વપ્નના નાગલોક ગણતા. એવા જ પ્રસ-
" ગોએ મ્હારી અને સરસ્વતીચંદ્રની પ્રીતિને પ્રકટ કરી, ને એવા જ
" પ્રસંગોથી ત્હારી પ્રીતિનાં બીજ રોપાયાં છે તે યોગ્ય વિધિથી પરિ-
" પાક પામ્યા વિના રહેવાનાં નથી."

કુસુમસુંદરી–"એ તમારું શાસ્ત્ર જે હો તે હો. પણ મ્હારામાં તે
" પ્રીતિ નથી જ. ને સામા પક્ષમાં તો એ પ્રીતિનું મૂળ પણ નથી
" એવું તમારે કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. કુસુદબ્હેન, ફ્રોકટ ફાં ફાં
" શાને મારતાં હશો ?"

કુસુદસુંદરી–" ત્હેં જ લખ્યું હતું કે 'દેખ મછેન્દ, ગોરખ આયા'
" એવું તેમને ક્‌હેવાનો ત્હારે અધિકાર છે."

કુસુમ ખભા ઉચા કરી મ્હોં મરડી બોલી "વા...રુ ! એવું કહ્યું
' તેમાં શું આવી ગયું જે ! આમ ઉંધા ઉધા અર્થ કરતાં આ સાધુઓમાં
" રહી શીખ્યાં હશો ?"

કુસુદસુંદરી–" જે સાધુઓમાં રહીને હું શીખી તે તને ઉધા અર્થ
" કરનાર લાગતા હોય તો તેમના ભેગાં જવાને ઠેકાણે હું કહું છું ત્યાં જ."

કુસુમસુંદરી–" હવે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું ?"

" પોતે ચદ્રુશૃંગના બ્રહ્મચારી બાવા થઈને એ સુગન્ધવાળું ફૂલ રણની
" ઉકસતી રેતીમાં ચીમળાઈ આયુષ્ય પુરું કરશે. હવે આ વિના બીજો
" માર્ગ તેમને પણ નથી ને મ્હારે પણ નથી "

કુસુમસુંદરી—" ને તમારી ધારણા પ્રમાણે હું વર્તું તો તમે
" તમારો જન્મારો ક્યાં પુરો કરશો ?"

કુમુદસુંદરી—" મ્હારા અને મ્હારાં પવિત્ર દેવીના દુઃખથી મ્હારા
" સસરાજી સંન્યસ્ત લેવા ધારે છે તેમને આશ્વાસન આપવા હું તેમને
" ઘેર જઈશ મ્હારાં અલખબ્હેન અશિક્ષિત છે પણ ત્હારા જેવાં જ
" તીવ્ર અને ત્હારા જેવાં જ માયાળું છે તેમની જોડે ત્યાં કાળક્ષેપ કરીશ.
" મ્હારાં દેવી ન્હાનો પુત્ર મુકી ગયાં છે તેને ઉછેરવામાં, વિદ્યા આપવામાં,
" અને સદ્ગુણી કરવામાં ત્હારા બનેવીના જીવનું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ
" માનીશ. બાકીનો કાળ સુવર્ણપુરમાં રહી તમ દમ્પતીના સમારંભનો
" લાભ સુવર્ણપુરનાં કુટુંબોમાં પ્રસારવા યત્ન કરીશ અને મ્હારા સસ-
" રાજી તેમાં ધનથી અને રાજ્યથી આશ્રય આપશે. વર્ષમાં કંઈક કાળ
" ગુણીયલ પાસે, કંઈક ત્હારી પાસે, અને કંઈક ચંદ્રાવલીબ્હેન અને
" મોહનીમૈયા જેવાના સત્સમાગમમાં ગાળીશ, અને યથાશક્તિ તેમને
" અને તમને સુવર્ણપુરમાં બોલાવીશ. બાકી મ્હારું આયુષ્ય જેટલો
" અવકાશ આપશે તે સર્વ કાળ સારા ગ્રન્થો જોવામાં અને પરમાત્માના
" ચિન્તનમાં ગાળીશ. કુસુમ ! મ્હારું આયુષ્ય મ્હારા ચંદ્રને અને તને
" કલ્યાણપ્રવૃત્તિઓમાં સફળ લોકયાત્રા કરતાં જોઈ નિવૃત્ત અને તૃપ્ત
" થશે, તમને બેને, ગુણીયલને, પિતાજીને અને મ્હારા શ્વશુરકુટુંબને
" સુખી જોઈ સુખી થશે, અને તને કહેલાં કાર્યમાં તમારા જેવી જ
" પ્રવૃત્તિ રાખતાં મ્હારા ચંદ્રનો અહોનિશ ધ્યાનયોગ પામશે. કહે
" વારું, એ પછી કુમુદનું આયુષ્ય સફળ કરવાને શું બાકી રહ્યું ?"

કુસુમસુંદરી—" તમે જ શાસ્ત્ર કહાડ્યું છે કે પ્રીતિને આગળ કર્યા
" વિનાનું તમારું થયેલું લગ્ન સાધુજનો વઞ્ચનાલગ્ન ગણે છે—ને મ્હારું
" એવું લગ્ન કરાવવા તમે ઉભાં થાવ છો તે શું ?"

કુમુદસુંદરી—" એ પ્રીતિનું બીજ ત્હારામાં નથી એવું નથી."

કુસુમસુંદરી—" ખોટી વાત ! ખોટી જ વાત !"

કુમુદસુંદરી—" ચંદ્રકાંતભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રને ત્હારી કેટલીક
" વાતો કહી છે તેથી હું સમજી છું કે એ મહાત્મા રત્નનગરી આવ્યા
" હતા તે કાળે ત્હારો બાળભાવનો જે ઉમળકો એમના ઉપર બીજરૂપે

" વવાયો હતો ત્યાં ઈશ્વરે એકાન્તમાં પણ ઉચિત વૃષ્ટિ કરી છે ને એ
" બીજના અંકુર ફુટી નીકળ્યા છે. હું તમારો યોગ કરાવીશ ત્યારે એ
" અંકુર વિકાસ પામી પુષ્પફળ ધારવાને સમર્થ થશે."

કુસુમસુંદરી–" ચંદ્રકાંતભાઈ મ્હારા કાળજાની વાત શી સમજે ?
" બધાં સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ ક્હાડતાં હતાં ત્યારે મ્હેં તેમનો જરી પક્ષ
" કર્યો એટલે કાકીએ ને બધાંએ એનો ગમે તેવો અર્થ કર્યો–તે સઉ
" ફોકટ."

કુસુદસુંદરી–" હેતુ વિનાનો પક્ષપાત તે જ સ્નેહ એવું સાધુજનો
" લક્ષણ ક્હે છે, એવો પક્ષપાત ત્હારા હૃદયમાં ઉદય પામ્યો છે એની
" શું તું ના ક્હે છે ? આપણા લોક ન્હાનાં બાળકોમાં વિવાહના વાગ્દા-
" નકાળથી આવા પક્ષપાત રાખવાના પ્રસંગ આણે છે તે સપ્તપદીકાળે
" એ પક્ષપાત પરિપાક પામ્યા ગણી લગ્ન કરે છે–લોકની અધોગતિને
" લીધે તેઓ આ મર્મ સમજતા નથી ને આવા પ્રસંગો આણવાના
" યોગ્ય વિધિ કરતાં નથી. ભગવાન્ મન્મથ સંકલ્પયોનિ છે અને
" આવા પ્રસંગોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પો પરિપક્વ કરવામાં આવે
" ને યોગ્ય વયે લગ્ન કરવામાં આવે તો સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞાઓ યથાર્થ
" રૂપે લેવાય એવું મ્હારા સ્વપ્નના નાગલોક ગણતા. એવા જ પ્રસં-
" ગોએ મ્હારી અને સરસ્વતીચંદ્રની પ્રીતિને પ્રકટ કરી, ને એવા જ
" પ્રસંગોથી ત્હારી પ્રીતિનાં બીજ રોપાયાં છે તે યોગ્ય વિધિથી પરિ-
" પાક પામ્યા વિના રહેવાનાં નથી."

કુસુમસુંદરી–" એ તમારું શાસ્ત્ર જે હો તે હો. પણ મ્હારામાં તે
" પ્રીતિ નથી જ. ને સામા પક્ષમાં તો એ પ્રીતિનું મૂળ પણ નથી
" એવું તમારે કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. કુસુદબ્હેન, ફોકટ ફાં ફાં
" શાને મારતાં હશો ?"

કુસુદસુંદરી–" ત્હેં જ લખ્યું હતું કે 'દેખ મછેન્દ, ગોરખ આયા'
" એવું તેમને ક્હેવાનો ત્હારે અધિકાર છે."

કુસુમ ખભા ઉંચા કરી મ્હોં મરડી બોલી " વા...રુ ! એવું કહ્યું
' તેમાં શું આવી ગયું જે ! આમ ઉંધા ઉંધા અર્થ કરતાં આ સાધુઓમાં
" રહી શીખ્યાં હશો ?"

કુસુદસુંદરી–" જે સાધુઓમાં રહીને હું શીખી તે તને ઉંધા અર્થ
" કરનાર લાગતા હોય તો તેમના ભેગાં જવાને ઠેકાણે હું કહું છું ત્યાં જા."

કુસુમસુંદરી–" હવે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું ?"

" પોતે ચદ્રશૃંગના બ્રહ્મચારી બાવા થઈને એ સુગન્ધવાળું ફૂલ રણની
" ઉકસતી રેતીમાં ચીમળાઈ આયુષ્ય પુરું કરશે. હવે આ વિના બીજો
" માર્ગ તેમને પણ નથી ને મ્હારે પણ નથી "

કુસુમસુંદરી—" ને તમારી ધારણા પ્રમાણે હું વર્તું તો તમે
" તમારો જન્મારો ક્યાં પુરો કરશો ?"

કુમુદસુંદરી—" મ્હારા અને મ્હારાં પવિત્ર દેવીના દુઃખથી મ્હારા
" સસરાજી સંન્યસ્ત લેવા ધારે છે તેમને આશ્વાસન આપવા હું તેમને
" ઘેર જઈશ મ્હારાં અલખબ્હેન અશિક્ષિત છે પણ ત્હારા જેવાં જ
" તીવ્ર અને ત્હારા જેવાં જ માયાળું છે તેમની જોડે ત્યાં કાળક્ષેપ કરીશ.
" મ્હારાં દેવી ન્હાનો પુત્ર મુકી ગયાં છે તેને ઉછેરવામાં, વિદ્યા આપવામાં,
" અને સદ્‌ગુણી કરવામાં ત્હારા બનેવીના જીવનું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ
" માનીશ. બાકીનો કાળ સુવર્ણપુરમાં રહી તમ દમ્પતીના સમારંભનો
" લાભ સુવર્ણપુરનાં કુટુંબોમાં પ્રસારવા યત્ન કરીશ અને મ્હારા સસ-
" રાજી તેમાં ધનથી અને રાજ્યથી આશ્રય આપશે. વર્ષમાં કંઈક કાળ
" ગુણીયલ પાસે, કંઈક ત્હારી પાસે, અને કંઈક ચંદ્રાવલીબ્હેન અને
" મોહનીમૈયા જેવાના સત્સમાગમમાં ગાળીશ, અને યથાશક્તિ તેમને
" અને તમને સુવર્ણપુરમાં બોલાવીશ. બાકી મ્હારું આયુષ્ય જેટલો
" અવકાશ આપશે તે સર્વ કાળ સારા ગ્રન્થો જોવામાં અને પરમાત્માના
" ચિન્તનમાં ગાળીશ. કુસુમ ! મ્હારું આયુષ્ય મ્હારા ચંદ્રને અને તને
" કલ્યાણપ્રવૃત્તિઓમાં સફળ લોકયાત્રા કરતાં જોઈ નિવૃત્ત અને તૃપ્ત
" થશે, તમને બેને, ગુણીયલને, પિતાજીને અને મ્હારા શ્વશુરકુટુંબને
" સુખી જોઈ સુખી થશે, અને તને કહેલાં કાર્યમાં તમારા જેવી જ
" પ્રવૃત્તિ રાખતાં મ્હારા ચંદ્રનો અહોનિશ ધ્યાનયોગ પામશે. કહે
" વારું, એ પછી કુમુદનું આયુષ્ય સફળ કરવાને શું બાકી રહ્યું ?"

કુસુમસુંદરી—" તમે જ શાસ્ત્ર કહાડ્યું છે કે પ્રીતિને આગળ કર્યા
" વિનાનું તમારું થયેલું લગ્ન સાધુજનો વઞ્ચનાલગ્ન ગણે છે—ને મ્હારું
" એવું લગ્ન કરાવવા તમે ઉભાં થાવ છો તે શું ?"

કુમુદસુંદરી—" એ પ્રીતિનું બીજ ત્હારામાં નથી એવું નથી."

કુસુમસુંદરી—" ખોટી વાત ! ખોટી જ વાત !"

કુમુદસુંદરી—" ચંદ્રકાંતભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રને ત્હારી કેટલીક
" વાતો કહી છે તેથી હું સમજી છું કે એ મહાત્મા રત્નનગરી આવ્યા
" હતા તે કાળે ત્હારો બાળભાવનો જે ઉમળકો એમના ઉપર બીજરૂપે

કુમુદસુંદરી–"આ ધુળ છુટી છે તે સ્વતંત્રતાથી સુખમાં મ્હાલે
"છે ! ને ગુલાબ લોકનું કલ્યાણ કરવાને સરજેલાં છે તે બીચારાં આશા
"કાંટાઓ વચ્ચે બંધાઈ વીંઝાઈ રહ્યાં છે !"

કુસુમ બોલી નહી.

કુમુદસુંદરી–"લોક ઘણુંખરું સ્વતંત્ર સુખ પાછળ દોડે છે તે
"આવા વંટોળીયામાં આ ધુળ પેઠે ગુંચવાય છે.—"

કુસુમસુંદરી–"એ તો સત્ય."

કુમુદસુંદરી–"તેમાંનો સમજુ ભાગ સુખને સ્થાને સ્વતંત્રતા શોધે
"છે અને સમજુઓમાં પણ દૂરદર્શી હોય છે તે અન્ય સ્વતંત્રતાને
"સ્વચ્છંદ જેવી માને છે ને માત્ર ઉપાધિથી દૂર રહેવાની આ ઉપલા
"આકાશના જેવી સ્થિતિને જ સ્વતંત્રતા ગણી સંન્યાસ અથવા ત્યાગ
"શોધે છે."

કુસુદસુંદરી–"મ્હારે એ જોઈએ."

કુમુદસુંદરી–"એવા પણ જીવ છે કે જે જીવરાજ શેઠના પ્રવાસને
"સફળ કરવા તેમના ઉપાધિઓમાં ગુલાબ પેઠે બંધાઈ વીંઝાઈ રહે
"છે–પાણીમાં ને પવનમાં કમળ પેઠે ર્‌હે છે। પણ કમળ ઉપર પાણી
"ર્‌હે ને હાથેલીમાં પારો ર્‌હે એમ ઉપાધિઓ ચારે પાસ તરવરતાં
"છતાં આ જીવો એ ઉપાધિઓથી અસ્પૃષ્ટ ર્‌હે છે અને તે છતાં પોતાનો
"સમાગમ પામેલા પાણીને સુશોભિત અને સુગંધિત કરે છે અને
"પારાના વિષથી નિર્ભય રહી પારાનો લોકકલ્યાણકર પ્રયોગ કરે છે.
"કુસુમ ! સરસ્વતીચંદ્ર સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા નથી પણ આવી અસ્પૃષ્ટ-
"તાનું અને કલ્યાણવૃત્તિનું ધારણ કરે છે. જીવન્મુક્તિ અને મનુષ્ય-
"ધર્મનો સમાગમ આવી રીતે જ થાય છે. તું સંન્યાસની સ્વતંત્રતા
"ઇચ્છે છે. હું તને, સરસ્વતીચંદ્ર જેવી–ગુલાબ અને કમળ જેવી–થયલી
"જોવા ઇચ્છું છું. ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વનો એક મત થશે તે
"પ્રમાણે સ્વીકારવા ત્હેં સમજીને હા કહી છે તો હવે શા માટે મુંઝાય
"છે ? તું કહેની કે તું સ્વતંત્ર રહી શું કરીશ ? ત્હારા આયુષ્યનો સુકાળ
"કેમ ગાળીશ ?"

કુસુમસુંદરી–"સદ્વસ્તુ વાંચીશ, જાણીશ, ને સ્વસ્થ રહીશ."

કુમુદસુંદરી–"બીજી કાંઈ કલ્યાણકર ક્રિયા કે ફળ વિના આટલાં
"એકલપેટા સ્વચ્છંદી નિષ્ફળ જીવનથી તને સંતોષ છે ? ત્હારા વાંચ્યાનું
"અને જાણ્યાનું ફળ બીજા કોઈને શું થશે ? પાણી ભરેલાં વાદળાં

કુમુદસુંદરી-"ગમે તો એ પ્રકરણનો અને આપણા બેનો-એ "સમાગમ સાથે લાગા બંધ કર, અને ગમે તો બે સમાગમને સાથે "લાગા ચાલવા દે."

કુસુમસુંદરી-"જુઓ, પિતાજી, તમે, ગુણીયલ, ને સરસ્વતીચંદ્ર-"એ ચારનો એક જ મત થાય તો તે કરું-ને ત્રણમાંથી એક જણનો "મત જુદો પડે તો મ્હારી મરજી પ્રમાણે કરું-તો ?"

કુમુદસુંદરી-"એટલું કરીશ તો બહુ છે."

કુસુમસુંદરી-"જો, જો, હાં, છેતરાશો ! એ ચાર મત એક થવાના "નથી; ને નહી થાય તો તમે મ્હારી મરજી પ્રમાણે ચાલવા બંધાવ "છો ?-ને ભુલી, પાંચમો દાદાજીનો મત પણ ખરો. એક કાકીનો નહી."

કુમુદસુંદરી-"હા, હું યે બંધાઉ ને તું યે બંધા."

કુસુમસુંદરી-"બંધાવ જોઈએ"

કુમુદસુંદરી-"આ હું બંધાઈ...મ્હારું વચન છે."

કુસુમસુંદરી-"બંધાવ છો ?-જો જો હોં ?

કુમુદસુંદરી-"હાં, બંધાઈ. પણ તું બંધાને !"

કુસુમસુંદરી-"હું યે નહી બંધાઉં ને તમેયે ન બંધાશો, બે "જણ મોકળાં રહીશું"

કુમુદસુંદરી-"મને બાંધી હવે કાંઈ છુટાશે ?"

કુસુમે નિઃશ્વાસ મુકયો: "ત્યારે શું હું બંધાઈ જ ?'

કુમુદસુંદરી-' શું કરવા નિઃશ્વાસ મુકે છે ? બે જણ બંધાયાં છીયે"

કુસુમસુંદરી-"એ તો કાંઈ ઠીક ન થયું."

કુસુમને ગળે હાથ મુકી, એને ઉઠાડી, એને સાથે લેઈ, કુમુદ તંબુ-બ્હાર નીકળી.

"કુસુમ, આ સામેની વાડોપાર ગુલાબના છોડ તું દેખે છે ?" કુમુદે પુછ્યું.

કુસુમ-"હા."

કુમુદસુંદરી-"આ પણે આગળ વંટોળીયામાં છુટી ધુળ ઉડે છે ને "કાંટાવાળા દીંટાં ઉપર આ ગુલાબ બંધાઈ રહ્યા છે તે પણ વાથી "હાલે છે. એ બેમાંથી સારું જીવન કોનું ?"

કુસુમસુંદરી-"મને આજ કાંઈ સુઝતું નથી. તમારે માથેથી ઉત-"રેલું ચક્ર મ્હારે માથે આવી બેઠું છે તેની વેદનામાં મને તમારું ગુલાબ "પણ ગમતું નથી ને ધુળ પણ સુઝતી નથી."

" થશે, અને તું એ બેની ગંગા નહી થાય તો તું પાણીનો રેલો ને કુસુદ
" પણ પાણીનો રેલો ! આપણે આ રત્નાકરનાં ગંગાયમુના જેવાં થઈશું
" તો ગુણીયલના મુખનો સમુદ્ર ઉભરાશે—આપણે પુત્રીઓ જ એના હૃદ-
" યને આજ જડમૂળથી તોડી પાડીયે છીયે તે એ હૃદયરૂપ રત્નછત્રને
" ટકાવનાર સોનાના દાંડા થઈશું !–અને આપણા પિતા આપણે માટે
" સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર થાય છે તેને આપણે પરમ પ્રતિષ્ઠા
" આપીશું ! બાકી લક્ષ્મીનંદનની વૃદ્ધાવસ્થાના આશીર્વાદ આપણા ઉપર
" રેલાશે, મ્હારા શ્વશુરને તું આટલા આશીર્વાદ દે છે તેના કુટુંબના કલ્યા-
" ણનાં આપણે સાધન થઈશું,–અને એવાં અનેક સત્કાર્ય–જેને તું ન્હાનાં
" ગણુતી હોય તો ન્હાનાં ને મ્હોટાં ગણુતી હોય તો મ્હોટાં—એ સત્કા-
" ર્યનાં આપણે સાધક થઈશું. અને કુસુમ, આ સર્વ મહાફળની આપણે
" ઉપેક્ષા કરીયે તો પણ જે મત્સ્યેંદ્રનાથ જેવા મહાત્માનું ગોરખકૃત્ય
" કરવા તું તત્પર થઈ છે, જે મહાત્માના પુણ્ય જીવનથી–આ તંબુના
" દંડથી તંબુની આ દોરીઓ રહી છે તેમ–ટકી રહેલી મ્હારી અને
" સુન્દરગિરિપરના સંસારમાંનાં સાધુજનોની આશાઓ એ મહાત્માને
" ટકાવી ટકી રહી છે, તે મહાત્માના જીવનને અને તેની સાથે મ્હારી
" અને આ સર્વની પવિત્ર આશાઓના મનોરાજ્યને સફળ કે નિષ્ફળ
" કરવાં એ એક કુસુમના હાથમાં છે ! તે તું નિષ્ફળ કરીશ, સ્વચ્છંદ
" કુમારિકા રહી પેલી ધુળ પેઠે આથડીશ, તો–પિતા પોતાની ઉદાર-
" તાને લીધે ને ગુણીયલ પોતાના પતિવ્રતને લીધે તને સ્વતંત્રતા
" આપે છે ખરાં–પણ તેમનાં ભાગ્યની અવદશા મ્હારે ત્હારે હાથે થયેલી
" જોઈ આપણે સંસારમાં સ્વચ્છંદ અને ક્રૂર પુત્રીઓનાં દૃષ્ટાન્તરૂપ
" થઈશું, નવી કન્યાઓને વિદ્યા અને સ્વતત્રતા મળવાનો સંસાર
" નિષેધ ગણુશે તેનાં કારણ થઈ પડીશું, એ કન્યાઓનાં અદૃષ્ટ દુર્ભા-
" ગ્યને ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવવાની નીસરણીયો થઈશું
" અને તેમના મહાપ્રયત્ને ચ્હડતાં સદ્‌ભાગ્યને રોકી દેવાના દાદરા
" થઈશું ! અને કુસુદને કપાળે તો ત્હારા વિના એકલા પડનાર આ
" મહાત્માનું સર્વસામર્થ્ય અને મનોરાજ્ય પડી ભાગ્યું જોવાનું જ બાકી
" રહેશે. હવે વધારે ક્‌હેવાની મ્હારી શક્તિ નથી–હુબાડ કે તાર,
" જીવાડ કે માર, જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ પ્રીતિથી એ મહાત્માને
" ત્હારા ગંગા જેવા નિર્મળ હૃદયમાં સ્વીકારવા તું તત્પર થાય, ત્યાં
" સુધી એ મ્હારું કહ્યું માને એમ નથી, હું એમને કહું એમ થવાનું

"વાદળમાં જ વેરાઈ જાય તેમ ત્હારા સુંદર જીવનને વેરી નાંખવાને
"માર્ગે તું ચ્હડતી નથી ? કુસુમ, આ સામે સુભદ્રાનો અને રત્નાકરનો
"પુણ્ય સંયોગ આ ગિરિરાજ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીયે છીયે
"તે જરી જો !"

કુસુમે દૃષ્ટિ કરી પણ ઉત્તર ન દીધો.

કુમુદસુંદરી–"સુભદ્રા મીઠા જળની ભરેલી છે પણ પોતાના તીર
"ઉપરના પ્રદેશ વિના બીજાને તેનો લાભ મળતો નથી-મળી શકે
"એમ નથી–પણ એનાં વેગભર્યાં જળ મહાસાગરમાં ભળે છે, ભળે છે
"પણ મહાસાગરને મીઠો કરી ન શકતાં, એનું પોતાનું જળ, ખારું બની,
"દેખાતું બંધ થાય છે અને જયાં ત્યાં મહાસાગરનું જળ ખળખળતું
"દેખાય છે ! પણ ત્યાં જ એમનું અદ્વૈત સમજવું ! સુભદ્રા પોતાની
"શક્તિ પ્રમાણે આ મહાસાગરની જળસમૃદ્ધિને પોષે છે—તેમાં
"વધારો કરે છે, પૃથ્વી ઉપરનાં દૂરના અનેક ગુપ્ત સ્થાનોમાંથી કંઈ
"કંઈ પદાર્થો ખેંચી આણે છે ને–તે શા શા છે તે જાણવા હોય તો ચાર
"દિવસ ચંદ્રાવલી બ્હેનના ચોતરા આગળ ઉભી ઉભી જોયાં કરજે-
"એ ખેંચી આણેલા પદાર્થોથી રત્નાકરનાં ઉંડાં મર્મસ્થાન ભરાય છે-ને
"રત્નાકર રત્નાકર થાય છે. એ રત્નાકર ઉપર પૃથ્વીની નૌકાઓ દોડ્યાં
"કરે છે ને સંસારને સાંકળે છે, એ રત્નાકર પૃથ્વી ઉપરના આ સર્વ
"વાતાવરણને પલાળે છે ને પ્રાણીમાત્રનાં જીવનમાં પળે પળે નવા
"જીવ ભરે છે, એ રત્નાકર એથી પણ વધારે ઉંચે ચ્હઢી આકાશની
"મેઘમાળાઓનું સ્વરૂપ ધરે છે અને મેઘમાળાઓના ભવ્ય સંચય
"સંસારનું શું શું કલ્યાણ નથી કરતા ? કુસુમ, તું એકલી કૌમારવ્રત
"પાળી શું કરવાની હતી? એકલો પડેલો પાણીનો રેલો ધુળમાં ભળી
"જાય છે, મનુષ્યોની ચરણથી રજમાં ચંપાઈ જાય છે, ને તડકામાં ઉડી
"જાય છે તેવું ત્હારું જીવન થશે ! જે મહાત્માના અંતઃસ્વપ્ન ત્હેં જોયાં
"અને જેનાં કલ્યાણકાર્યનું મનોરાજ્ય ત્હે દૃષ્ટિગોચર કર્યું તે મહાત્માના
"હૃદયરત્નાકરની તું રેક સુભદ્રા થઈશ તો પણ ઓછી વાત નથી; તો
"આ તો એની ગંગા, એની બ્રહ્મપુત્રા, અને એની સિન્ધુ એ સર્વ
"મહાનદીઓનું કામ કરવાને તું એકલી જ સમર્થ છે ને ત્હારા વિના
"એ કામ કરવાને આખા ત્રિભુવનમાં કોઈ સમર્થ નથી ! તો કુસુમ,
"શું એવું પુણ્યજીવન પ્રાપ્ત કરવા તને અભિલાષ નથી થતો ?
"કુમુદથી એ બનવું અશક્ય છે-એ તો તું ગંગા થઈશ તો ત્હારી યમુના

" થશે, અને તું એ એની ગંગા નહી થાય તો તું પાણીનો રેલો ને કુસુદ
" પણ પાણીનો રેલો ! આપણે આ રત્નાકરનાં ગંગાયમુના જેવાં થઈશું
" તો ગુણીયલના સુખનો સમુદ્ર ઉભરાશે-આપણે પુત્રીઓ જ એના હૃદ-
" યને આજ જડમૂળથી તોડી પાડીયે છીયે તે એ હૃદયરૂપ રત્નછત્રને
" ટકાવનાર સોનાના દાંડા થઈશું !-અને આપણા પિતા આપણે માટે
" સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર થાય છે તેને આપણે પરમ પ્રતિષ્ઠા
" આપીશું ! બાકી લક્ષ્મીનંદનની વૃદ્ધાવસ્થાના આશીર્વાદ આપણા ઉપર
" રેલાશે, મ્હારા શ્વશુરને તું આટલા આશીર્વાદ દે છે તેના કુટુંબના કલ્યા-
" ણનાં આપણે સાધન થઈશું,-અને એવાં અનેક સત્કાર્ય-જેને તું ન્હાનાં
" ગણતી હોય તો ન્હાનાં ને મ્હોટાં ગણતી હોય તો મ્હોટાં-એ સત્કા-
" ર્યનાં આપણે સાધક થઈશું. અને કુસુમ, આ સર્વ મહાફળની આપણે
" ઉપેક્ષા કરીયે તો પણ જે મત્સ્યેંદ્રનાથ જેવા મહાત્માનું ગોરખકૃત્ય
" કરવા તું તત્પર થઈ છે, જે મહાત્માના પુણ્ય જીવનથી-આ તંબુના
" દંડથી તંબુની આ દોરીઓ રહી છે તેમ-ટકી રહેલી મ્હારી અને
" સુન્દરગિરિપરના સંસારમાંનાં સાધુજનોની આશાઓ એ મહાત્માને
" ટકાવી ટકી રહી છે, તે મહાત્માના જીવનને અને તેની સાથે મ્હારી
" અને આ સર્વની પવિત્ર આશાઓના મનોરાજ્યને સફળ કે નિષ્ફળ
" કરવાં એ એક કુસુમના હાથમાં છે ! તે તું નિષ્ફળ કરીશ, સ્વચ્છંદ
" કુમારિકા રહી પેલી ધુળ પેઠે આથડીશ, તો-પિતા પોતાની ઉદાર-
" તાને લીધે ને ગુણીયલ પોતાના પતિવ્રતને લીધે તને સ્વતંત્રતા
" આપે છે ખરાં-પણ તેમનાં ભાગ્યની અવદશા મ્હારે ત્હારે હાથે થયેલી
" જોઈ આપણે સંસારમાં સ્વચ્છંદ અને ક્રૂર પુત્રીઓનાં દૃષ્ટાન્તરૂપ
" થઈશું, નવી કન્યાઓને વિદ્યા અને સ્વતંત્રતા મળવાનો સંસાર
" નિષેધ ગણશે તેનાં કારણ થઈ પડીશું, એ કન્યાઓનાં અદૃષ્ટ દુર્ભા-
" ગ્યને ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવવાની નીસરણીયો થઈશું
" અને તેમના મહાપ્રયત્ને ચ્હડતાં સદ્‌ભાગ્યને રોકી દેવાના દાદરા
" થઈશું ! અને કુસુદને કપાળે તો ત્હારા વિના એકલા પડનાર આ
" મહાત્માનું સર્વ સામર્થ્ય અને મનોરાજ્ય પડી ભાગ્યું જોવાનું જ બાકી
" રહેશે. હવે વધારે કહેવાની મ્હારી શક્તિ નથી-ડુબાડ કે તાર,
" જીવાડ કે માર, જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ પ્રીતિથી એ મહાત્માને
" ત્હારા ગંગા જેવા નિર્મળ હૃદયમાં સ્વીકારવા તું તત્પર થાય, ત્યાં
" સુધી એ મ્હારું કહ્યું માને એમ નથી, હું એમને કહું એમ થવાનું

નથી, તેમ જ ત્યાં સુધી આ રાજહંસ આકાશમાં સંચરવા સમર્થ થાય એમ નથી અને કુમુદ, એમને જડ પૃથ્વી ઉપર નિરાહાર આયુષ્ય ગાળતા જોઈ, પોતાના રંક આહારનો કોળીયો પામે એમ નથી. કુસુમ, કહેવાનું કહી રહી–ત્હારું મનોગત કહી દે એટલે ગમે તો હું તરત જાઉં ને ગમે તો ત્હારી પાસે રહું ને સર્વથા નિશ્ચિત અને કૃતકૃત્ય થાઉં. હું ત્હારા ઉપર બળ કરતી નથી ને કરવાની નથી ! સર્વના એકમત પ્રમાણે ચાલવાની ત્હેં હા કહી છે. અને તું તે પ્રમાણે ચાલીશ એ પણ હું જાણું છું. પણ તે વસ્તુ સર્વને ગમતી હોય પણ ત્હારા હૃદયમાં જરી પણ અણગમતી હશે તો તેથી ત્હારો જન્મારો બગડશે તે મ્હારાથી નહી ખમાય. માટે જ હું, ત્હારાં મનને બુદ્ધિ આપી, ત્હારાં મનને આ વાત ગમતી થાય તો જ તેમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છું છું. ત્હારા હૃદયને એક ખુણે પણ આ વસ્તુ ન ગમતી હોય તો દુઃખી કુસુમ કરતાં દુઃખી કુમુદ સારી ! માટે મને ત્હારા મનની ખરેખરી વાત કહી દે કે તું સુખી શાથી થઈશ ? અનેક જનના કલ્યાણના આ કાર્યથી તું સુખી થાય એમ હોય નહી તો મ્હારે એ કાર્ય નથી આરંભવું. મ્હારો પોતાનો સકલ્પ તો એટલો જ છે કે એ કાર્ય આરંભવાની ના ઠરશે, તો હું માતાપિતાને અપકીર્ત્તિ કે હાનિ ન વેઠવાં પડે ને આ મહાત્માની મ્હારાથી દૃષ્ટિસેવા થાય એવી રીતે–પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યા વિના ચંદ્ર તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેમ–પરિવ્રાજિકામઠમાં આયુષ્ય પુરું કરીશ ! કુસુમ, તને કીયે માર્ગે સુખ થશે તે કહી દે ! કુમુદ તો દુઃખમાં જન્મી છે, દુઃખમાં વસી છે, ને દુઃખમાં મરશે ! પણ સુખમાં જન્મેલી મીઠા જળની માછલી જેવી કુસુમને ખારા પાણીમાં નહી નાંખુ તું હસતા મુખથી કહી દે–મ્હારું મુખ હસે કે રુવે તેની રજ ચિંતા તું કરીશ નહી ! કુસુમ, ત્હારું મનોગત કહી દે ને મુક્ત કર ! હવે બીજો એક શબ્દ નહી પુછું ને પુછ્યું તેટલાની ક્ષમા કરજે.”

કુસુમસુંદરી–“ બ્હેન, તમારા બોલે બોલ સાચા છે ને અનુભવના છે. તમે મ્હારું કલ્યાણ ઇચ્છો છો એવી મ્હારી શ્રદ્ધા છે ને એ કલ્યાણનો માર્ગ તમે બતાવો છો તે પણ સાચો છે એ તમે સ્પષ્ટ કર્યું તે હું પ્રત્યક્ષ કરી શકું છું. વાંધો માત્ર એટલો છે કે મ્હારા હૃદયની કેવી વૃત્તિ છે તે હું સમજી શકતી નથી. વૈદ્ય આપણી નાડી જોઈ રોગ પારખી ઔષધ કરે તેમ તમે સર્વ મ્હારા હૃદયની પરીક્ષા કરી જે

" ઔષધ કરશો તેથી મ્હારું કલ્યાણ થશે એમ હું હવે માનું છું. મ્હારા
" શરીરમાં માહી શું છે તે હું જાણતી નથી તેમ મ્હારા હૃદયમાં કેવી
" નાડીયો છે તે પણ જાણતી નથી. મ્હારો વૈદ્ય શોધી ક્હાડે કે તમે
" જ ઔષધ કરો–મને કાંઈ સમજાતું નથી."

કુમુદસુંદરી–"એ ચિકિત્સા ને ઔષધ સુન્દરગિરિના સાધુજનોને
" મન સહજ છે ને તેમનો અભિપ્રાય પણ હું લેઈશ."

એક બીજાંને ગળે હાથ મુકી બે બ્હેનો તંબુની દોરીયો વચ્ચે ને દોરીયો બ્હાર ફરતી ફરતી વાતો કરી રહી એટલામાં તો પાછલો પ્રહર થઈ ર્‌હેવા આવ્યો, સૂર્ય નમવા લાગ્યો અને બે જાણીયો છુટી પડી. કુમુદ જે માર્ગેથી આવી હતી તે માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ કરી, વાતો બંધ કરી, આશ-પાશનો દેખાવ જોતી, ઉભી રહી ત્યાં તંબુમાં કોઈક શબ્દ થયો. બે જાણીયો તંબુમાં પાછી ફરી તો એક ચંદ્રાવલી ઉભેલી હતી.



પ્રકરણ ૫૧

સમાવર્તન

"What am I to quote, where quotation itself is staggered at my situation?"—*Anonymous.*



સરસ્વતીચંદ્રને અને ચંદ્રકાંતને એક જુદી પર્ણકુટીમાં ઉતારો મળ્યો તેમાં તેમણે બાકીનો દિવસ ગાળ્યો. તે દિવસે આવેલા પત્રોમાં ચંદ્રકાંતને આવેલા ઘણાક પત્રો ભેગા સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર પણ પત્રો હતા. તેમાં બુલ્વરસાહેબના, લક્ષ્મીનંદનના, હરીદાસના, ઉદ્ધતલાલના, તરંગશંકરના, અને બીજાઓના પણ હતા. સરસ્વતીચંદ્ર હવે સર્વનાં મનમાં પ્રગટ થયો અને સર્વ સુન્દરગિરિ ઉપર આવવાના એ પણ નક્કી થયું. છેક સાયંકાળ સુધી બે મિત્રોએ મુંબાઈની અને રત્નનગરીની વાતો કરી અને સાંઝે ૭ સાત વાગતાં બ્હાર નીકળવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં કમાડ ખખડ્યું અને પુછવા જાય છે એટલામાં તે ઉઘાડી એક સાધુ દીવો કરી ગયો ને તેની પાછળ ચંદ્રાવલી આવી.

એને દેખતાં બે જણ ઉભા થયા અને પ્રણામ કર્યા, સર્વ બેઠાં.

ગુણસુંદરી સાથે પોતાને, અને કુસુમ સાથે કુસુદને થયલી સર્વ વાતો ચંદ્રાવલીએ કહી બતાવી અને અંતે બોલી:-

"સાધુજન, બે બ્હેનોએ, પરમ સ્વતંત્રતાથી, પરમ કલ્યાણ-
"બુદ્ધિથી, અને પરમ વ્યવહારનિપુણતાથી, એવો નિર્ણય કર્યો છે કે
"મ્હારી મધુરીમૈયા–તે સંસારની કુસુદસુંદરી—પરિવ્રાજિકાજીવન
"ગાળશે ને કુસુમબ્હેનની પ્રીતિનો આપે પરમ દયાથી સ્વીકાર
"કરવો યોગ્ય છે. આપ જેવા મહાસાગરનો કુસુમબ્હેન ગંગામૈયા પેઠે
"સમાગમ પામશે અને કુસુદબ્હેન તેમની પાછળ યમુનામૈયા પેઠે
"પ્રવાહિત રહેશે. સર્વનું કલ્યાણ આમાં છે. મ્હેં પણ સૂક્ષ્મ ચિકિ-
"ત્સાથી બે બ્હેનોનાં હૃદયમર્મ સમજી લીધેલાં છે ને તેમનું માગેલું
"ઔષધ તે જ સર્વના કલ્યાણનું અને સર્વના ધર્મનું સાધક થશે એવો
"સિદ્ધાંત કરેલો છે. ક્હો જી, શી આજ્ઞા છે?"

ચંદ્રકાંત આનંદમાં આવી બોલ્યો; "મિત્ર, કંથા તમારે રાખવી
" હોય તો કુસુમસુંદરી પણ રાખશે, અને સર્વનાં મનોરાજ્યના મનો-
" રથ પૂર્ણ થાય એવી તમે પૂર્ણાહુતિ પણ કરી શકશો. લક્ષ્મીનંદન-
" શેઠ કાલ પ્રાતઃકાળે આવી પ્હોંચશે અને એ સદ્‌ગુણી વિદુષી પરમ
' સંસ્કૃત આર્યબ્હેનોની વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારશો તો તમારા હૃદય વિના
" સર્વનાં હૃદય પ્રફુલ્લ થશે અને તમારા મહામહાયજ્ઞની અદ્વૈતવેદિ
" ઉપર મહાજ્વાલાઓ પ્રકટ થશે. તમારા હૃદયની વૃત્તિ આ વિજ્ઞપ્તિ
" સ્વીકારવાની ના પાડે તો આ યજ્ઞમાં એ વૃત્તિનું પણ બલિદાન
" આપો અને સર્વનું કાર્ય કરો. તમે અને કુમુદસુંદરીએ પ્રથમ સર્વ
" નિર્ણય મ્હારા ઉપર નાંખ્યો હતો તે હું હવે નિર્ણય કરું છું–મને પંચ
" ઠરાવ્યો હતો તે હું હવે આજ્ઞા આપું છું કે આ વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારો. એ
" બ્હેનોની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા તમે સ્વીકારેલું છે તે બ્હેનોની
" પણ ઇચ્છા જણાઈ ગઈ. તેમની ઇચ્છા તેમનાં હૃદયની છે કે માત્ર
" મુખની છે તે વિષયે પણ ચંદ્રાવલીમૈયા જેવાં સૂક્ષ્મમર્મજ્ઞ સત્પરી-
" ક્ષકે સત્ય નિર્ણય કરી કહ્યો! હવે તો તમારા હૃદયને પણ પુછવાનું
" બાકી રહ્યું નથી તો માત્ર મુખથી હા ભણો! ગુરુજીની પણ અનુજ્ઞા
" જ છે–તેમણે તો તમને દીક્ષા આપતાં જ કહેલું છે કે માન અને
" મદનો ત્યાગ કરો અને અવશ્ય હોય તો આ સાંકેતિકી કંથાનો પણ
" ત્યાગ કરો, ને ચંદ્રાવલીમૈયા જેવાં યાચકને નિર્મુખ ક્હાડવાનું
" અકાર્ય કરશો નહી!"

ચંદ્રાવલી–"સાધુજન, આપના વિષયમાં જ્ઞાનભારતી અને
" વિહારપુરીનો અભિપ્રાય પણ જાણતી આવી છું. તેઓ ગુરુજીના
" ઉત્તમાધિકારી શિષ્યો છે ને તેમણે ઉભયે મ્હારા વિચારમાં અનુમતિ
" કહી છે. ચિરંજીવોની કૃપાથી આપ જે ઉત્તમયજ્ઞના અધિકારી છો
" તે અધિકારની કથાનું ગુરુજીને સ્વમુખે તેમણે શ્રવણ કરેલું છે;
" અને મધુરીમૈયાના અભિલાષને ઉત્તમ ગણી એની ભગિનીને આપ
" સ્વીકારો એટલું જ નહી, આપના દુઃખી પિતાને શાન્ત કરો એટલું
" જ નહી, પણ એ બે કર્ત્તવ્યને તો આપના મહાયજ્ઞને અંગે સ્વીકા-
" રવા જેવાં સાધન ગણી, આપના સાધ્યના સંબંધમાં બીજી પણ
" ભવ્ય સામગ્રીઓ સંભૃત કરો, અને શ્રીઅલખના વિશ્વસ્વરૂપની
" વિભૂતિઓને સંસારમાં–વસન્તોત્સવના અબીલગુલાલ પેઠે–ઉરાડો
" તો એમાં પણ ગુરુજીના આ લઘુ મઠનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ જ છે એ
" ક્હાવ્યું છે."

સરસ્વતીચંદ્ર-" મૈયા, તે મહાત્માઓની મ્હારા ઉપર બહુ કૃપા છે."

ચંદ્રાવલી-" મહાશય! કલ્યાણાશયની અનન્તતા મ્હે આપને
" તે દિવસ વર્ણવી હતી તે હવે આપે સંસારને પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો
" પ્રસંગ સમીપ આવે છે. તે જોઈ વિહારમઠના અધિષ્ઠાતૃપદથી જ્ઞાન-
" ભારતીએ ક્હાવ્યું છે કે—

" गुणागारे गौरे यशसि परिपूर्णे विलसति
प्रतापोऽकल्याणं दहति तव लक्ष्य स्व तिलक ।
नवैव द्रव्याणीत्यकथयदहो मूढतमधी-
श्चतुर्धा तेजोऽपि व्यभजत कणादः कथमसौ ॥[1]

" અને વિહારપુરીએ તો એમ જ પુછ્યું છે કે—

" वातं स्थावरयन्नभः पुटकयन्स्रोतस्वतीं सूत्रयन्
सिन्धुं पल्वलयन्वनं विटपयन्भूमण्डलं लोष्टयन् ।
शैलं सर्षपयन्दिशं चपलयंल्लोकत्रयं क्रोडयन्
हेलारब्धरयो हयस्तव कथंकारं गिरां गोचरः ॥[2]

" મહાત્મા! પ્રધાનજીના પિતા અને પ્રધાનજીનાં પત્ની આપના
" મુખોચ્ચારની વાટ જુએ છે તેમને શો સન્દેશ કહું?"

સરસ્વતીચંદ્ર-" મૈયા! એમને ક્હેજો કે હું તો કન્થાધારી સાધુ-
" જન છું. આ શરીરને અર્થે જે કાંઈ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું અથવા થશે
" તે સર્વ લોકયજ્ઞમાં વેરી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઈ ગયો છું, અને

---

૧. હે લક્ષ્ય-રૂપના પોતાના તિલક! ત્હારું ગુણમન્દિર એવું તો ગૌર છે-એ ત્હારું પરિપૂર્ણ યશ એવું તો વિલસી રહ્યું છે-કે ત્હારો પ્રતાપ અકલ્યાણ-માત્રને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે. ગુણોનું અધિષ્ઠાન થયલું એ અપૂર્વ દ્રવ્ય અને એ પ્રતાપ-તે જ કણાદના ન્યાયમાં ગણાવ્યાં નથી; તે એ મૂઢમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા મુનિયે કોણ જાણે શાથી નવ જ દ્રવ્ય ઠરવ્યાં ને તેજના પણ માત્ર ચાર જ ભાગ પાડ્યા.—સુભાષિતરત્નભાંડાગાર.

૨. ત્હારો અશ્વ કેવો દોડે છે! પવનને તે સ્થાવર કરી મુકે છે, આકાશને પડીયા-દડીયા-જેવું કરી દે છે, નદીને સૂત્ર તાંતણા-જેવી કરી દે છે; મહા-સાગરને ન્હાની તળાવડી જેવો કરી દે છે, આખા વનને એક શાખા જેવું કરી દે છે, ભૂમંડલને માટીના ઢગડા જેવું કરી દે છે, પર્વતને રાઈના દાણા જેવા કરી દે છે, દિશાને પલ માત્રા જેવી કરી દે છે, અને ત્રણે લોકને પોતાની ફાળમાં ભરી લે છે, રમતમાં જ જેણે એવો વેગ આરંભ્યો છે એવો ત્હારો અશ્વ વાણીથી શી રીતે વર્ણવી શકાય?—સુભાષિતરત્નભાંડાગાર.

"રત્નનગરીના લક્ષ્મીમાન્ પ્રધાનજીનાં ભાગ્યશાળી રહેલાં પુત્રીનું
"ભાગ્ય મ્હારા ભાગ્ય સાથે જોડાશે તો તેમને સૌન્દર્યોદ્યાન જેવા ભવ્ય
"આવાસમાંથી ઉતરી આવી પર્ણકુટીમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવશે તે
"દુઃસહ થશે! પ્રધાનજીના એક પુત્રી મ્હારા દુશ્ચરિતથી ભાગ્યહીન
"થઈ ગયેલાં છે તે તેમનાં આ એક પુત્રીનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છતાં એમના
"બીજાં પુત્રીના વિષયમાં મ્હારો હવે ફરી વિશ્વાસ કરવાનો પ્રસંગ
"પાડતાં તેમણે ઘણું વિચારવાનું છે તે સાવધાન રહી સર્વ અનુભવી
"વડીલ વર્ગે વિચારવું જોઈએ છીએ. અને તે પછી કુમુદસુંદરીના હૃદ-
"યની આજ્ઞા અને કુસુમસુંદરીના હૃદયની ઈચ્છા એક થાય તો હું તો
"ગુરુજીની ઈચ્છાથી દૂર નથી."

ચંદ્રાવલી–'યોગ્ય સન્દેશ ક્‌હાવ્યો. મહાશય, તમને આશીર્વાદ
"દેઈ હું જાઉ છું."

સર્વ ઉઠ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર પ્રણામ કરતો કરતો બોલ્યો. "ચંદ્રા-
"વલીમૈયા, આપ રસની અને ધર્મની અપૂર્વ ચેતન મૂર્ત્તિ છો અને હું
"આપના મન્દિરમાં ઉપાસક પેઠે ઉભો છું તો આપની પાસે રહેલી
"આ બે પવિત્ર દીવીયોના દીપ મ્હારા અદક્ષિણ મુખપવનથી કમ્પે
"કે હોલાય એવું કરાવાનો પ્રસંગ ન આવવા દેશો."

"અસ્તુ" કહી ચંદ્રાવલી ચાલી ગઈ. ચંદ્રકાંત સ્તબ્ધ થઈ સઉ
જોયાં સાંભળ્યાં કરતો હતો તે પોતાને માટેની પથારીમાં બેસી ગયો
ને લાંબો થઈ સુઈ ગયો.

"સરસ્વતીચંદ્ર હવે વિચારવાનું નથી, ચર્ચવાનું નથી, ને રાત્રિ પડી
"તે બ્હાર જવાનું નથી. માત્ર ફલાહાર કરી સ્વસ્થ નિદ્રા પામવાનું છે."

આખી રાત બે મિત્રોએ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ગાળી. ચંદ્રકાંતે
આખી રાત્રિ એક અસ્વપ્ન નિદ્રા વડે પુરી કરી. સરસ્વતીચંદ્ર જરી
નિદ્રા પામતો હતો, વળી જાગૃત થતાં કાંઈક સ્તવન કરતો હતો, અને
વળી નિદ્રાવશ થતો હતો. માત્ર એક વાર સરસ્વતીચંદ્ર નિદ્રામાં અશ્રુ-
પાત કરતો કરતો લવ્યોઃ "પુરુષ વજ્ર જેવો કઠણ છે ત્યારે સ્ત્રીની
"દયાનો પાર નથી. કુમુદસુંદરી! તમે તમારો અભિમત પતિવ્રતાધર્મ
"પાળવાનો નિશ્ચય છોડી સાધુજનનો બોધેલો ધર્મ સ્વીકારવા તત્પર
"થયાં તે શાથી? માત્ર મ્હારા ઉપર પ્રીતિથી–અને મ્હારી આ સ્થિતિ
"જોવાની તમારી અશક્તિથી! પવિત્ર માતાપિતાની અવગણના
"કરવા તત્પર થયાં–દેવી અને બુદ્ધિધન જેવી તમારા હૃદયની મૂર્ત્તિ-

"એને ભુલી જવા તત્પર થયાં, અપકીર્ત્તિ અને હૃદયનું મર્મવેધન
"સ્વીકારવા ઉભાં થયાં-તે સર્વ શાને માટે? હવે આવું વૈધવ્ય અને
"આ પરિવ્રજ્યા લેવાની તીવ્રતમ પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠાં તે શાને માટે?
"મ્હારું મનોરાજ્ય જોઈ સંસાર ઉપર તમારા હૃદયની કૃપા થઈ તે
"માટે, મ્હારા મનોરાજ્યની અનાથતા જોઈ શક્યાં નહી તે માટે,
"માતાપિતાની ઉદારતાની પરાકાષ્ઠા જોઈ આર્દ્ર થયાં તે માટે, ને
"કુસુમ જેવી બ્હેનની કુમારાવસ્થાનું કારણ-ઈંગિતથી જાણી-જોઈ
"શક્યા નહી તે માટે! સર્વથા એ જ તમારી સૂક્ષ્મતમ પ્રીતિનું મૂળ,
"એ જ તમારી આર્દ્રતા, કોમળતા, દયા! એ દયાએ મ્હારી ને કુસુમ
"વચ્ચે તમારી પાસે આ દૂતીકર્મ કરાવ્યું! એ દયાએ કુસુમનાં મ્હારે માટે
"સંવનન-પરિશીલન કરાવ્યાં! કુમુદ! તમે જ આર્યા છો. કુમુદસુંદરી!
"આર્યતા તમે જ સમજ્યાં છો!" એવું લવતાં લવતાં એની રાત્રિ ગઈ.
સર્વની રાત્રિ ગઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો. લક્ષ્મીનંદનશેઠ અને ગુમાન દશેક વાગે આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા. પ્હેલાં હરિદાસ આવ્યો, હર્ષનાં આંસુ ભર્યાં "ભાઈ"ને ભેટ્યો ને સાથે પાઘડી લુગડાં આણ્યાં હતાં તે, અંચળો ક્‌હાડી, પ્હેરવા "ભાઈ"ને ક્‌હેવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે ચંદ્રકાંત સામું જોયું. ચંદ્રકાંતે સ્મિત કરી કહ્યું-"ભાઈ, હવે ગુરુજીની આજ્ઞા
"છે તે સાધુતાના માનનો ત્યાગ કરો અને કન્થાને અને પાઘડી લુગડાંને
"એક ગણી, તમારે માટે ઘેલા થયલા પિતાને ડાહ્યા અને સુખી કરવાને
"માટે, હરિદાસનું કહ્યું સત્વર કરો." કન્થાનો ત્યાગ કરી, સંસારનાં વસ્ત્ર પ્હેરતો પ્હેરતો સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો-"હરિદાસ, પિતાશ્રીની પાસે
"હું આ વસ્ત્ર પ્હેરીશ ને અન્ય પ્રસંગે કન્થા પ્હેરીશ. તું આ કન્થાને
"રત્નપેઠે જાળવી રાખજે ને માગું ત્યારે આપજે!"

સર્વ શેઠને સામા લેવા ગયા. પિતા, માતા, અને પુત્ર, માર્ગ વચ્ચે ભેટ્યાં અને રોયાં અને અનેક હૃદયવેધક વાતો કરતાં કરતાં શેઠને માટે ઉભા કરેલા તંબુમાં ગયાં. સાધુજનોનાં ટોળેટોળાં સરસ્વતીચંદ્રનું રૂપાંતર જોવાને નીકળી પડ્યાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં "અલખ," "યદુનન્દન," "વિષ્ણુ
"દાસજી," અને "નવીનચંદ્રજી"ના જયની ગર્જનાઓ ઉઠી રહી હતી.

એ દિવસમાં વિદ્યાચતુર આવ્યો, બીજા બે દિવસમાં બુદ્ધિધન આવ્યો. બીજા બે દિવસમાં મુંબાઈથી બોલાવેલું ને અણબોલાવેલું મંડળ આવ્યું; અને સુન્દરગિરિ ઉપર મણિરાજના કર્ણભવનને અને વિદ્યાચતુરને ખરચે તંબુઓનું ગામ ઉભું થયું. જ્ઞાનભારતી અને શાંતિશર્મા પાસે પચાશેક

સાક્ષીઓ લેવાયા ને સરસ્વતીચંદ્રનું અભિજ્ઞાન ન્યાયવ્યવહારથી સિદ્ધ થયું. તેને બીજે દિવસે આ મંડળ જાનૈયાને અને સામૈયાને રૂપે બદલાઈ વ્હેંચાઈ ગયું ને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમનું વરવિધાન-લગ્ન-સાધુજનોના સંપ્રદાય પ્રમાણે સધાયું-ને બાકીનો વ્યવહાર તેનાં માતા પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સચવાયો.

વરકન્યા વિષ્ણુદાસજીને ચરણે કન્થાઓ પ્હેરીને નમ્યાં. લક્ષ્મીનંદન શેઠે યદુનંદજીની પ્રતિમા પાસે વીશ હજાર રુપીઆની ભેટ મુકી અને વિષ્ણુદાસજીએ તેમાંનો અર્ધો ભાગ સુરગ્રામનાં મન્દિરોમાં વ્હેચવા આજ્ઞા કરી.

કુસુમના કન્યાદાન પ્રસંગે બુદ્ધિધને પ્રમાદધનને માટે પોતાના દ્રવ્યમાંથી રાખેલો અંશ 'મયાદત્તમાં' આપ્યો, કુમુદે શ્વશુર પાસેથી પોતાને મળેલો અંશ આપ્યો, અને વર કન્યાને વીદાય કરતી વેળા ગુંણસુંદરી અને સુન્દર રોઈ પડ્યાં તો વિદ્યાચતુર ગંભીર મૌન ધારી પાણીથી ભરેલી આંખે જોઈ રહ્યો, અને નિર્દોષ ઠરેલા અર્થદાસ પાસેથી સરસ્વતીચંદ્રવાળી મુદ્રા વેચાતી લીધી હતી તે કુસુમની આંગળીયે પ્હેરાવી પોતાનાં આંસુ ભણીથી સર્વની દૃષ્ટિને ચુકાવવા લાગ્યો.

ગુમાન વહુઘેલી બની અને વરના પક્ષનો સાથ થોડા દિવસ સુન્દરગિરિ ઉપર ટક્યો. વરકન્યાને માટે મણિરાજે કસબી ઝાલરોવાલો તંબુ મોકલ્યો હતો.

ધનનંદનના મૃત્યુથી સરસ્વતીચંદ્ર એકલો લક્ષ્મીનંદનનો વારસ હતો ને 'ટ્રસ્ટ ડીડ' કરી શેઠે એને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધુ હતું. સરસ્વતીચંદ્રે પિતામાતાની સેવાને માટે રખાય એટલું દ્રવ્ય રાખી અન્ય ભાગ પોતાના મનોરાજ્યની પૂર્ણાહુતિમાં નાંખવાંની કલ્પનાઓ કરી અને તેની યોજનાઓમાં કુમુદ, કુસુમ, અને મિત્રમંડળ સર્વ મળ્યાં તે યોજનાઓની વાતો ચલાવતાં ચલાવતાં સર્વ રત્નનગરી જવા નીકળ્યાં.

રત્નનગરીમાંથી નીકળતી વેળા એક પાસ કુસુમ ને બીજી પાસ વિદ્યાચતુર, ગુણસુંદરી, અને સુન્દર વચ્ચે મનોવેધક પ્રસંગ રચાયો. કુસુમનું ચિત્ત કુમુદમાં હતું-કુમુદ વરકન્યાના રથમાં બેસી થોડાક ગાઉ સુધી વળાવા ગઈ. સરસ્વતીચંદ્ર બધો માર્ગ વિચારવામાં હતો ને બે બ્હેનો જ વાતો કરતી હતી. અંતે કુમુદ પણ પાછી જવા નીકળી અને રથમાંથી ઉતરી ઉભી રહી ત્રુટતે સ્વરે બોલી.

"કુસુમ ! ચિંતા ન કરીશ. હું ત્યાં આવતી રહીશ ને નીકર ત્હોયે

"સંસારનું આ રત્ન તને સોંપ્યું છે તેને જીવની પેઠે જાળવીને રાખજે,
"અને એ સદ્‌ભાગ્યની યોગ્યતા ત્હારામાં છે તે વધારજે!"

એ બ્હેનો એક બીજાને ખભે માથાં મુકી રોઈ. કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રને ચરણે પડી, પડતી પડતી અને ચરણથી ઉઠતી ઉઠતી બોલી;
"મહાત્મા! આ સંસારની જાળમાં આપને નાંખ્યા છે તેટલા મ્હારા
"કાર્યની ક્ષમા કરજો. આ મ્હારી ગંગાના રત્નાકર સાગર થયા છો તે
"રમ્ય સમાગમથી તેનું અને સંસારનું પોષણ કરવા આપના સમગ્ર
"મનોરાજ્યને સફળ કરજો ને હું મ્હારી ગંગામાં યમુના પેઠે ભળવા
"અવશ્ય સજજ રહીશ. આપ ધર્મના સુજ્ઞ છો ને પ્રીતિરસમાં પૂર્ણ
"છો તો આ મેધાવિની પણ મુગ્ધાના હૃદયકોશને સાચવી સાચવીને
"ઉઘાડજો. બીજું શું કહું? આપણાં સર્વ સ્વપ્ન મ્હેં આ મ્હારી બ્હેનનાં
"કરી દીધાં છે! હું વિધવાએ પોતાનું ભાગ્ય શોધવું મુકી આ દિવ્ય
"કુમારિકાને માટે ઉઘાડું રાખ્યું છે. ને મ્હે તો આપણી ચતુર્થ રાત્રિને
"પ્રભાતે આપના કપાળ ઉપર આપને જગાડવા હાથ મુકયો હતો ત્યારે
"આપના સ્વપ્નમાં મ્હારો હાથ આપને આપની માતાનો લાગ્યો હતો–
"તેજ પ્રમાણે હવે હું આપનાં જાગૃત સ્વપ્નની માતા થઈ છું! આપની
"સાથે જોયેલાં સ્વપ્ન, આપનું અને કુસુમનું માતૃકર્મ કરવામાં મ્હારાં
"પ્રિયતમ સાધન બની, મ્હારા હૃદયમાં ચિરંજીવ ર્‌હેશે! આપનો
"એનો યોગ રમણીય અને કલ્યાણકર થશે અને એ યોગનો યોગ
"પામી આર્યસંસાર સમૃદ્ધ થશે એ આશાથી કુમુદનાં સર્વ દુઃખ અને
"કષ્ટ તપ અત્યંત સફળ થશે! આટલે સુધી મ્હારે માટે–મ્હારી તૃપ્તિને
"માટે–આપે અને કુસુમે આટલી પરા આહુતિ આપી છે તો હવે
"વધારે માગવું તે અતિલોભ જ થાય"

પગેથી ઉઠેલી કુમુદ શાંત અને સ્વસ્થ વૃત્તિથી ઉભી રહી ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતાનાં આંસુથી ન્હવાતો ન્હવાતો ગદ્‌ગદ કંઠથી બોલવા લાગ્યો.

"કુમુદસુંદરી! ઘોર પાપ કરી મ્હેં તમને દુઃખમાં નાંખ્યાં તેના
"બદલામાં અપૂર્વ પ્રીતિજીવનનું બલિદાન આપો છો અને અતિ ઉદાર
"પુણ્ય કરી તરો મ્હારા મનોરાજ્યને પાર પાડવાનાં દ્વાર ઉઘાડી
"આપ્યાં તે દ્વારમાં હું વજ્ર જેવા કઠણ હૃદયનો દુષ્ટ રાક્ષસ ઉભો રહું
"છું! ઓ મ્હારી માતા! તમે આ મ્હારી જનનીનું કામ કર્યું તો હું હવે
"તમારા દુષ્ટ પુત્રના અધિકારથી પગે પડી ક્ષમા માગવાને કહું છું કે
"कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति! તમારી ક્ષમા મને તમે મ્હારી

" માતા થઈને જ આપી, મ્હારું સ્વાસ્થ્ય અને સુવૃત્ત તમારા ઉદાર
" મનોબળથી જ તમે સાચવ્યું, અને જેટલાં જેટલાં મ્હેં તમને ક્રૂરમાં
" ક્રૂર દુ:ખ દીધાં તેટલાં તેટલાં પરમ સુખ અને પરમ કલ્યાણ તમે
" મને સોગણાં વધારી આપ્યાં! તમારાં માતુઃશ્રીની દક્ષતા અને
" તમારાં દેવીની ઋજુતા અને ઉભયની ઉદાર ક્ષમા તમારામાં મૂર્ત્તિ-
" મતી થઈ, ને ચંદ્રાવલીમૈયા પાસે સંસ્કાર પામી તમે હું અનાર્ય
" ઉપર અવર્ણનીય આર્યતા પ્રકટ કરી! તો મ્હારા શિરને-મ્હારા ઉત્ત-
" માંગને—આ મ્હારાં આર્યમાતા—આર્યતમા!—આ મ્હારા અનાર્ય
" શિરને તમારા આર્ય ચરણના સ્પર્શનો અધિકાર આપો."

આમ બોલતો બોલતો, બોલવાની શક્તિ બંધ થતાં આંસુથી ન્હવાઈ ગયેલો જ સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને ચરણે પડ્યો ને એનો ઉઠાડ્યો ઉઠ્યો.

" સરસ્વતીચંદ્ર! ઈશ્વરલીલાના ચમત્કારથી એક ભવમાં અનેક ભવ
" થાય છે તેમ મ્હારે તમારે થયું! પણ સર્વ અવતારમાં—સર્વ ભવમાં—
" તમે મને તમારી કહી તે હું તમારી રહી છું ને રહીશ!—ને મ્હે તમને
" મ્હારા કહ્યા તે મ્હારા જ રહ્યા છો ને ર્‌હેજો! હૃદયથી આપણે હતાં
" તેવાં સર્વથા સર્વદા એક જ છીયે અને આપણી/એની વચ્ચે આપણી
" એની પરમ પ્રીતિનું સુપાત્ર આ મ્હારી-મ્હારી જીવનમૂર્ત્તિ—મ્હારા
" હૃદયનો આધાર-મ્હારી કુસુમ છે તે તેવી જ ર્‌હેશે અને એને એવી જ
" આપના હૃદયમાં રાખજો! કુસુમ, આ મહાત્માની તું અહોનિશ હૃદયપૂજા
" કરીશ તે કાળે સર્વદા આ ત્હારી પરોક્ષ બ્હેનને અવશ્ય સ્મરજે જ!"

એ બ્હેનો ફરી ભેટી.

" બ્હેન, તમે મુંબાઈ આવજો જ હાં! હું હવે માતાપિતાથી અને
" તમારાથી વીખુટી પડું છું!"

"કુસુમ, ભર્ત્તા એ સ્ત્રીની પરમ ગતિ છે, ને તું આવા મહાત્માના
" હૃદયમાં વસી તેની સેવા કરીશ અને તેમના મહાયજ્ઞોમાં સહધર્મ-
" ચાર કરીશ ત્યારે માતા, પિતા, અને હું સર્વે સગાંની અને ત્હારી
" પોતાની પણ એમનામાં જ પ્રતિષ્ઠા કરી લેજે! એમના વિના બીજા
" કોઈની ઝંખના કરી એમની સેવામાં પળવાર પણ ન્યૂનતા આણીશ
" નહી! હવે એ જ ત્હારું દૈવત છે અને એ પણ તને તેવી જ ગણશે!
" એમનામાં ને ત્હારામાં હવે તું ભેદભાવ રજ પણ ગણીશ નહી ને
" એમની આરતી કરે ત્યારે કુમુદને તો માત્ર ઘંટા પેઠે ત્હારા હૃદયમાં
" વગાડજે!"

પ્રકરણ પર

આરાત્રિક અથવા આરતી

સુંદર વેણુ વાગી ! વેણુ વાગી !
વેણુ વાગી ને હું જાગી !–સુંદર૦

(પ્રસ્તાવિક)

નટવર વસંત થઈ નાચી રહ્યો રે !
નાચી રહ્યો ! જુગ નચાવી રહ્યો ! નટવર૦

(પ્રસ્તાવિક)

મને રાસ જોયાના કોડ, વ્હાલા !
મને રાસ રમ્યાના કોડ, વ્હાલા !
મને થેઈ થેઈ રાસ રમાડ, વ્હાલા !

(પ્રસ્તાવિક)



ચનાર ! ઘણો લાંબો પ્રવાસ કરી આપણે પાછા મુંબાઈ-નગરીમાં આવીએ છીયે. કુસુમને લેઈ મુબાઈ આવ્યે સરસ્વતીચંદ્રને એક વર્ષ પુરું થઈ ગયું. એમના ઉપર ગુણસુંદરીના પત્રો આવતા તેથી એ આર્યાને આખા જન્મારાના મહાતપનું ફળ મળ્યું હોય એમ કુસુમના સુખથી અને કુમુદના સ્વાસ્થ્યથી, એના સુખનો પ્યાલો ઉભરાતો હતો. રત્નનગરીમાં ગુણસુંદરીનો કાળ હવે વિદ્યાનંદમાં નિર્વિઘ્ન જતો હતો ને પરદેશ પડેલી ભત્રીજીયોની વાતો સુંદર ભાભીજીના કાનમાં આખો દિવસ ખુશ ખુશ કર્યાં કરતી તે વિના ગુણસુંદરીને બીજી ચિંતા કે કામ રહ્યું નહી. વિદ્યાચતુર રાજ્યકાર્યમાં રોકાયલો હોવાથી બહુ પત્ર લખી શકતો ન હતો; પણ જ્યારે જ્યારે કંઈ લખવાને અવકાશ મળતો અને એના પત્ર આવતા ત્યારે તે સુતા-જમાતાનાં કલ્યાણકાર્યની વૃદ્ધિના સમાચાર પુછાવતો

ને પોતાના ભણીની અનુભવભરી સૂચનાઓ કરતો. સુન્દરગૌરી કુસુમ ઉપર પત્ર લખતી અને કાકીભત્રીજી વચ્ચે જુદી જાતની પણ ટપાટપી અને ટકોરો તો હજી સુધી ચાલ્યાં જ કરતી તે કુસુમ સરસ્વતીચંદ્રને વંચાવી વિનોદ આપતી હતી. સરસ્વતીચંદ્ર પાસે, શાસ્ત્રી ને સાધુજનો પાસે, ને મડમો પાસે પોતાનાં જ્ઞાન, કળાઓ, અને ઉચ્ચગ્રાહ વધતાં હતાં તેનું કુસુમ પોતાના ઉત્તરમાં સવિસ્તર વર્ણન માતાને ને બ્હેનને લખતી હતી.

સુન્દરગિરિ ઉપર બુદ્ધિધન અને નરભેરામ બે આવ્યા હતા તે પાછા સુવર્ણપુર ગયા ત્યારે માર્ગમાં વાત નીકળતાં નરભેરામે કબુલ કર્યું હતું કે પ્રમાદધનને વિદ્યાચતુરની સૂચના પ્રમાણે રાખ્યો હત તો સુન્દર ફળ નીવડત ને વિદ્યાચતુરને લાગ્યું હતું કે વધારે સૂક્ષ્મ ચતુરતા વાપરી હત તો ન્યાય થાત, પ્રમાદ સુધરી જીવત, ને કુસુદ સુખી થાત. કુસુદસુંદરી સુવર્ણપુર ગયા પછી બુદ્ધિધને સન્યાસનો વિચાર માંડી વાળ્યો; અને નણંદભોજાઈ-બુદ્ધિધન સ્વસ્થતાથી કારભાર કરે એમ તેની સંભાળ રાખવા-ને દેવીએ મુકેલા બાળકને રમાડી કલ્લોલ કરવા-લાગ્યાં, અને એ બાળક મ્હોટો થાય તેમ તેમ તેની શી શી ચિંતાઓ કરવી તે કદી કદી આજથી વિચારતાં. સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી અનેક જ્ઞાનવાર્ત્તાઓ અને શ્રૃંગાર વિનાના સર્વ વિષયો કુસુદસુંદરી ઘરમાં બેસી વાંચતી, ને અનેક સ્ત્રીઓ આવતી તેને સમજાવતી અને શીખવતી. થોડો કાળ એ ગુણસુંદરી પાસે જઈ આવતી અને સુન્દરગિરિ ઉપર પરિવ્રાજિકાશ્રમની-તેમ સુભદ્રાના મુખ આગળ માતાના બેટમાં જઈ પોતાના, સરસ્વતીચંદ્રના, અને સંસારના કલ્યાણનું બીજ વાવનારી ચંદ્રાવલીની-અતિથિ થઈ આવતી. એ પરમ સાધુજન પાસેથી એ નવા નવા ઉપદેશ આણતી ત્યારે કોઈ કોઈ વેળા અલકકિશોરી પણ એની સાથે જતી. હવે તો કુસુમનાથી છુટાં પડ્યે વર્ષ થવા આવ્યું ને કુસુમના પત્ર ઉપર પત્ર આવવા લાગ્યા, તેથી મુંબાઈ જઈ આવવાનું ઉઘાડું ધાર્યું. બાકી કુસુમનું સુખ, સરસ્વતીચંદ્રની સ્વસ્થતા અને જીવનસફલતા, કલ્યાણગ્રામના મનોરાજ્યના મહાયજ્ઞની જ્વાલાઓ અને તેનાં હોમહવનકાર્યની વૃદ્ધિ-એ સર્વ વિષયે સરસ્વતીચંદ્રના સ્વહસ્તાક્ષર સહિત કુસુમના ત્રીજે બીજે સવિસ્તર પત્ર આવતા. એ પત્રોમાંના સમાચારના વિષય પ્રત્યક્ષ કરવા એ બે જણ કુસુદને મુંબાઈ આવવા ફરી ફરી લખતાં હતાં. પોતાને પણ એ સમા-

રંભમાં ગંગા જેવી કુસુમનું યમુનાકૃત્ય કરવાનો અભિલાષ હતો તે સિદ્ધ કરવા મુંબાઈ જવાનો કુમુદના મનમાં ઘણા દિવસનો સંકલ્પ હતો તે આ પ્રસંગથી ઉઘાડો કરવાનું નિમિત્ત મળ્યું. કુમુદની સાથે અલકકિશોરીને પણ મુંબાઈ આવવા તેડાં થતાં હતાં અને તેને પોતાની સાથે મોકલવા કુમુદે શ્વશુર પાસે માગી લીધું હતું એટલે પોતાના ઘરમાં નવીનચંદ્ર થઈ ઠગ પેઠે વેશ ધારી રહી ગયલાને મ્હેણાં દેવાને અલકે પણ ભાભીની સાથે મુંબાઈ જવાનું ધાર્યું.

મુંબાઈમાં સરસ્વતીચંદ્રના કલ્યાણગ્રામની યોજના ચર્ચાઈ ચર્ચાઈને પુરી થવા આવી હતી, અને તેના "ટ્રસ્ટ" ના લેખ ઉપર પિતાપુત્રની સહીયો પણ થઈ ગઈ હતી. હવે મુંબાઈની ભરવસ્તીથી આઘે સ્વચ્છ સુન્દર સ્થાને સમુદ્રની પાસે એ ગ્રામ માટે જગા વેચાતી રાખવાનો વિચાર ચાલતો હતો. કોટમાં સરસ્વતીચંદ્રની આફીસને માટે એક આખો પત્થરનો મ્હેલ રાખવામાં આવ્યો હતો-તેમાં લક્ષ્મીનંદનની "મીલ" ની "આફીસ" હતી, એના બીજા વ્યાપારની "આફીસ" હતી, અનેક દેશના વિદ્વાનોને અને દેશભક્ત જનોને તેમ આ દેશના હિતચિંતક પરદેશીયોને એકઠાં મળવાને અને લોકહિતના વિચાર ચર્ચવાને માટે પણ એક "આફીસ" હતી. એ આફીસોનું નામ "કક્ષાઓ" પાડ્યું હતું, અને સૂત્રયંત્રકક્ષા, વ્યાપારકક્ષા અને સમાજકક્ષા નામોથી એ આફીસો ઓળખાતી હતી. આખા મ્હેલનું નામ "લક્ષ્મી-સરસ્વતી-વિલાસ-મન્દિર" રાખ્યું હતું. એ મન્દિરના ગોપુરદ્વારને શિખરભાગે લક્ષ્મીનંદનની મુખાકૃતિ કોતરી હતી. અને પ્હેલે માળે એક આગલી કક્ષા કલ્યાણગ્રામના સ્થપતિઓ[1]-architects-ને માટે હતી. વિદ્વાન્ દીર્ઘદર્શી સ્થપતિઓ તેમાં આખો દિવસ બેસી, નકશાઓ લેઈ, યોજનાઓ કરતા ને આ કક્ષાને સામાન્ય મનુષ્યો ઇજનેરી આફીસને નામે ઓળખતાં. તેની જોડે એક બીજી કક્ષામાં કલ્યાણગ્રામના આશ્રમીયોને અને અંતેવાસીયોને માટે યોજનાઓ થતી અને તેમાં દેશદેશના અને ભાતભાતના સમર્થ વ્યાપારીયો અને વિદ્વાનો ભરાતા અને ચર્ચામાં ભળતા. સઉની પાછળ એક મ્હોટી કક્ષા સરસ્વતીચંદ્રને પોતાને બેસવાની હતી. તેમાં બે ખંડ હતા. તેમાંથી એકમાં પોતે બેસતો, અન્ય કક્ષાઓનાં કાર્યની નિરીક્ષા રાખતો ને વિહારપુરી અને જ્ઞાનભારતીદ્વારા વિષ્ણુદાસજી

---

૧. ઘર બાધવાનું શાસ્ત્ર જાણનારા.

સાથે જ્ઞાનમાર્ગનો પત્રવ્યવહાર રાખતો. બીજા ખંડમાં કુસુમ અને તેને મળવા આવનારી સ્ત્રીયો બેસતી. આ બે ખંડનાં પાછલાં દ્વાર સમુદ્ર ભણી પડતાં અને તેમની ને સમુદ્રની વચ્ચે કોઈ પડદો ન હતો. ગુમાન આવતી ત્યારે કુસુમની સાથે બેસતી ને કલ્યાણગ્રામની યોજનાઓ સમજતી. લક્ષ્મીનંદન આવતા ત્યારે નીચેની અને ઉપરની સર્વ કક્ષાઓમાં ફરતા અને દેખરેખ રાખતા, પણ એનું મુખ્ય ધ્યાન પુત્રના મહાકાર્યમાં વાપરવાનું સરવાયું જોવામાં હતું, અને એને પણ એ કાર્યમાં અંશભાગી થવાનો અને આવા પરોપકારી પુત્રને જોઈ કૃતકૃત્યતા માનવાનો અભિલાષ થયો હતો. આ સરવાયું પુરું તો નીકળ્યું ન હતું પણ અડસટ્ટે લોકમાં માત્ર દશપંદર લાખ ગણાતી મીલકતની ઉપજ જ એ ત્રણ લાખની જણાઈ, અને પાંચેક લાખની મીલકત તો ઉપજ વિનાની હતી. તે ઉપરાંત સરસ્વતીચંદ્રની પાસેની મીલકત જુદી અને કુસુમને મળેલાં કન્યાદાન ને મણિરાજના કર્ણભવનમાંથી મળવાનું હતું તે જુદું.

આ ઉપરાંત ‌મ્‌હારકોટમાં, વાલકેશ્વર અને મહાલક્ષ્મી આગળ પણ શેઠના બંગલા હતા. તેમાંથી જ્યાં જ્યાં પોતે જાય ત્યાં ત્યાં આધેની ને પાડોશમાંની સર્વ સ્ત્રીયોને બોલાવી, આકર્ષી, કુસુમ તેમને વિદ્યા, કળા, અને વિનોદની રસીયણ કરી દેતી હતી. સરસ્વતીચંદ્રને માટે વાલકેશ્વરનો બંગલો રાખેલો હતો અને તેના શૃંગારની યોજના કરવામાં ગુમાન પોતાનો બધો કાળ ગાળતી. ભાઈને આ જોઈશે ને વહુને આ દીપશે–આ ચિંતામાં ગુમાન ઝવેરીયોને ત્યાં અને કાપડીયાઓને ત્યાં આથડતી, વાલકેશ્વરના બંગલાના ખંડે ખંડમાં ફરી વળતી, અને તેની સામગ્રીમાં દેશી સ્ત્રીયો, પારસી “બાનુઓ” અને ઇંગ્રેજ મડમોના બંગલા અને તેના ખંડો જોઈ જોઈ રોજ રોજ નવા ફેરફાર કરાવતી. ગુમાન, અદેખી અપરમાતા મટી, વહુઘેલી સગી માતાની પેઠે, હવેરી હવેરી ફરતી અને આવી અનેક મડમોને અને દેશી હીંદુ સ્ત્રીયોને પુછી કુસુમના ને એના ગૃહના શૃંગાર વધારતી. કુસુમને પગલે લક્ષ્મીનંદનના મંદિરમાં આનંદની અહોનિશ વૃષ્ટિ થઈ રહી ને ધનાઢ્ય શેઠની વૃદ્ધાવસ્થામાં ઉદ્યોગ, સુખ, અને શાંતિની વ્યવસ્થા દેખી હરિદાસ પણ પોતાની સેવા સફલ થઈ માનતો.

આ સર્વ સુખમાં લક્ષ્મીનંદનને માત્ર એક બે વાતનો ઉંડો અસંતોષ હતો. જે ખંડમાં સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદસુંદરીની મ્‌હોટી છબી રાખી હતી તે ખંડમાં એ છબી આગળ કન્થા પ્‌હેરી ઉભો ર્‌હેતો અને કલ્-

ચિત્ અશ્રુપાત કરતો એને લક્ષ્મીનંદને દીઠેલો હતો. તેમ કેટલીક વાર તો કુસુમની પાસે પણ કન્થા પ્હેરીને ફરતો. વળી થોડા દિવસ થયા તો કુસુમને માટે પણ કન્થા કરાવી હતી ને કુમુદસુંદરીની કન્થા પ્હેરેલી એક મ્હોટી છબી ફ્હડાવી, વરકન્યા સજોડે ભગવી કન્થા પ્હેરી આ છબી પાસે ઉભાં રહીને પગે લાગતાં હતાં ને એક વેળા તો પાદરી લોકની પેઠે ઘુંટણે પડી હાથ જોડી આ છબી પાસે કંઈ ભાષણ કરતાં હતાં એવું નોકરોએ શેઠના કાનમાં કહ્યું હતું. આ સર્વ વિચારી લક્ષ્મીનંદનનું પૌત્રલાલસાવાળું હૃદય ચિંતાતુર ર્‌હેતું, અને ચંદ્રાવલી અને વિહારપુરી પેઠે ર્‌હેવાની લાલસા પોતાનાં પુત્રવધૂમાં છે જાણીને તો છેક નિરાશ ર્‌હેતો ને કળે કળે નિમિત્તે નિમિત્તે ગુમાન કુસુમવહુને ઉપદેશ અને ઉદ્દીપન કરવાને ચુકતી નહી.

અંતે સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નનું વર્ષ પુરું થયું તે દિવસે ગુમાને વાલકેશ્વરની મહાપૂજા કરાવી ને બંગલામાં પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ માની સત્યનારાયણની પૂજા કરી હરદાસની કથા માંડી તેમાં પુત્રના સર્વ મિત્રોને ને આશ્રિતોને આમંત્ર્યા. વાલકેશ્વરના બંગલામાં એ મડમો કુસુમને ઇંગ્રેજી કલાઓ શીખવવાને આવતી ને ઇંગ્રેજ, પારસી, મુસલમાન વિદ્વાન્ ગુણી મિત્રો આવતા તેમને માટે પણ "પાર્ટી" આરંભી, ત્યાં "પીયાનો" નું ગાયન આરંભાયું ને શ્રીમતી ત્યાનાં અતિથિમંડળનું આતિથેય કરતી હતી.

હરિદાસ કુસુમને લેઈ સ્ટેશન ઉપર ગયો હતો–કુમુદ અને તેની સાથનું મંડળ મુંબાઈ આવી માહ્ય માંહ્યથી નાશક યાત્રાર્થે ગયું હતું તે અત્યારે આવવાનું હતું.

પોતાની દેશપ્રીતિના મનોરાજ્યના પ્રથમ ઉદયકાળે કરેલી કલ્પના પ્રમાણે ઉદ્ધતલાલે વ્યાપાર શીખવા વીલાયત અને અમેરિકા જવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તરંગશંકર અને વીરરાવે કલ્યાણગ્રામમાં સ-કુટુમ્બ ર્‌હેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. ચંદ્રકાંતે વકીલાત છોડી કલ્યાણગ્રામની વ્યવસ્થાના તન્ત્રીનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. ને ગંગાભાભી સાથે એ ગ્રામમાં ર્‌હેવાને એ બંધાઈ ચુકયો હતો. આ મંડળ, અને ભૂત તથા વર્ત્તમાનમાં સરસ્વતીચંદ્રના ગુણજ્ઞ ઉદારતાએ ઉપકૃત કરેલું વિદ્વાનો–કારીગરો–ને–વ્યાપારીઓનું મંડળ, આજ ભેગું થયું હતું.

કુમુદ અને તેની સાથના મંડળને લેઈ કુસુમ અને હરિદાસ આવ્યાં તેની સાથે ગુમાનની આજ્ઞાથી વાજાવાળાનું " બેન્ડ " વાગવા

માંડ્યું. કુમુદ વિના બીજા કોઇને ન દેખતી ઘેલી કુસુમ બંગલામાં એની સાથે લપાઈ લપાઈને વાતો કરતી રહી. પોતાના બંગલાની એક પાસ વેલાઓ વચ્ચે માંડવામાં ઉભો ઉભો ચંદ્રનીના અજવાળામાં અત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર કાશીનગરીથી પોતે આમન્ત્રેલા એક પરમહંસ પરમજ્ઞાનરૂપ જીવન્મુક્ત મહાત્મા પાસેથી કંઈ ઉંડો બોધ લેતો હતો તે બેણ્ડ સંભળાતાં એ મહાત્માની આજ્ઞાથી ઉઠ્યો અને, સામો જઈ, કુમુદનું કુશળ પુછી, કુમુદ–કુસુમની પાછળ અલકબ્હેનની સાથે વાતો કરતો કરતો પોતાનાં પગથીયાંપર ચ્હડવા લાગ્યો અને સૌભાગ્ય-દેવિના બાળક પુત્રને પોતાના હાથમાં લેઈ તેને પ્રીતિથી વિનોદપ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો.

જુદાજુદા ખંડમાં મેવા મીઠાઈ, હરિકથા, કીર્ત્તન, ધૂપ, અત્તર, "સેણ્ટ" ગાનતાન અને અનેક જાતના વિનોદમાં રાત્રિનો દ્હેડ પ્રહર વીત્યો ને ધીમે ધીમે સર્વ વેરાયાં. સ્ત્રીમડળનો મ્હોટો ભાગ કથામાં હતો તે પુરી થતાં સુધી સમુદ્રભણીની બારીયો ઉઘાડી મુકી સર્વથી ઉપલા માળના એક ખંડમાં આરામાસન ઉપર પડ્યો પડ્યો સરસ્વતીચંદ્ર બારીમાંથી આવતી સમુદ્રના પવનની લ્હેરોથી નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રામાં તેને પાંચ મિનિટ સ્વપ્ન થયું તેમાં તે સુંદરગિરિ ઉપર એક પલંગ ઉપર બેસી સામી ઉભેલી કુસુમને ક્હેતો હતો: "કુસુમ! આપણો દેશ "જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર સુવે છે ને તેને પ્હેરવાને વસ્ત્રો નથી ને "ખાવાને અન્ન નથી ત્યાં સુધી આપણે આ પલંગ આ મિષ્ટાન્ન, અને "આ વસ્ત્ર શાં? भूतलशय्या तरुतलवासः कस्य सुखं न करोतु विरागः" આટલું બોલે છે તેની સાથે પલંગનો પથરો થઈ ગયો અને એનાં શરીર ઉપર વસ્ત્રોની કન્થાઓ થઈ ગઈ ને સ્વપ્ન પુરું થયું.

કથાને અન્તે ઘીની વાટોથી ને કપુરથી પ્રકટેલી ઘણાં ખાનાં-વાળી મ્હોટી ચાંદીની આરતી ઉપર હાથ ફેરવી-ઓવારણાં લેઈ સર્વ મંડળે નિરંજનનું વંદન કરી આંખે લીધું. તે આરતી લેઈ ગુમાને કુસુ-મને સરસ્વતીચંદ્ર પાસે મોકલી. સરસ્વતીચંદ્ર એકલો આરામાસનમાં નિદ્રાવશ સુખી થઈ સુતો હતો તેના સામી આરતી લેઈ કુસુમ ઉભી, પણ એ જાગ્યો નહી. એના મુખ ઉપર આરતીનો પ્રકાશ પડતાં કુસુમ એ મુખ ઉપર મોહિત થઈ એમની એમ ઉભી રહી.

પ્રિયમુખ જોતાં એનું પોતાનું મુખ આનન્દથી મલકતું હતું, પણ તેનું એને ભાન ન હતું. દેવને કરવાની આરતી પતિદેવને જ કરવા

ઇચ્છતી હોય-સર્વ દેવના કરતાં પતિદૈવતને જ શ્રેષ્ઠ અને । ગણતી હોય-તેમ-અથવા એમ ગણીને જ-માત્ર પતિમુખ આરતી ધરીને-આરતીના અનેક દીવાઓના એક થયલા ! એ મુખને જોતી જોતી ઉભી જ રહી ને ગણગણી:—

૧ "વ્રજ વ્હાલું રે ! વૈકુંઠ નથી જાવું !
"ત્યાં મુજ નન્દકુંવર ક્યાંથી લાવું ?-વ્રજ૦

ઘણાંને આરતીનું વંદન લેવું રહી ગયું હતું ને વહુ પાછી આ એટલે ગુમાન એને તેડવા ઉપર આવી, અને દૂરથી આ દેખા પગ અટકાવી આનંદના ઉમળકાથી જોઈ રહી, અંતે કુસુમને બોલ ભુલી શેઠની ચિંતા દૂર કરનાર આ દેખાવની વધામણી ખા ગઈ, દોડતાં દોડતાં પડતી પડતી રહી જઈ શેઠ પાસે પ્હોંચી ગઈ બેઠાં હતાં એટલે શેઠના કાનમાં જ ઉતાવળું કંઈક અમૃત વચન ક

કુસુદે સુંદરગિરિ છોડ્યા પછી પણ ભગવી કન્થા મુકી ન પ્હેરીને, અત્યારે કુસુમ એકલી હશે જાણી, એને ખોળતી ખોળ ઉપર આવી અને કુસુમના દ્વાર આગળ આવી ઉભી. પોતાના ણનું-પોતાની પૂર્ણાહુતિનું-પુણ્યફળ દેખી અંજાઈ ગઈ હોય પ્રતિમા પેઠે સ્તબ્ધ થઈ એક કમાડમાં લપાઈ રહી ઉભી જ રહ

ઘેલી કુસુમ હજી સુધી આરતી લેઈ મલકાતી મલકાતી મુખને ન્યાળી રહી હતી તે અચિન્તિત કાંઈ ઊર્મિ ઉઠવાથી-એ ઉ અસહ્ય વેગના હેલારાથી-દેવની આરતી વડે જ પતિદૈવતની ઉતારવા મંડી ગઈ, પતિના મિત્રો અને આશ્રિતોની ચારે દિશા નીચે તરવરતી દીઠેલી મ્હોટી સંખ્યાને સ્મરતી સ્મરતી, તેના ભૂત પોતાના પતિના ગર્વથી ફુલતી ફુલતી, આરતી ઉતારતી ઉ ગાવા લાગી:

"જાગો, કન્થા...ધા...રી !
"હવે મ્હારા જાગો કન્થા...ધા...રી."

વળી આરતીનો વેગ વધારતી વધારતી ગાતી ગઈ, ને શ્રી કરવાનું સંબોધન પતિને જ સંબોધી, તેમાંની ત્રીજી પંક્તિ ગા આરતીવાળો હાથ, બારી ભણી કાંઈ બતાવતી હોય તેમ, લંબ

---

૧. પ્રસ્તાવિક.

તો અભિલાષસ્થાન પણ તને આ ચાર ગ્રંથોમાંથી મળી આવે, અને મનની જે વાતો પુછવાને ત્હારા મનને કોઈ અનુભવી, રસિક, કે જ્ઞાની સન્મિત્રની અપેક્ષા હોય એ વાતોનાં સમાધાન કંઈક કરવાને તને આ ગ્રંથો કોઈ સ્થાને કંઈ અંશે મિત્ર જેવા નીવડ્યા હોય, તો આપણી મિત્રતા અને ત્હારી સેવા કંઈક થઈ છે એમ સમજાશે; અને તેનું શુભ ફળ ત્હારા આયુષ્યમાં કાંઈ પણ સુખનો અને કલ્યાણનો અંશ ભરશે તો આ લેખ સફળ થશે. એક નવલકથાનો લેખક તે કોઈનું એથી વધારે કલ્યાણ-શું કરી શકે ?–અથવા કરવાનો અધિકારી હોઈ શકે ?

Farewell ! A word that must be, and hath been—
A sound which makes us linger,—yet farewell !
Ye who have traced the Pilgrim to the scene
Which is his last, if in your memory dwell
A thought which once was his, if on ye swell
A single recollection, not in vain
He wore his sandal shoon and scallop-shell
Farewell ! With him *alone may rest the pain,*
If such there were—with you, *the moral of his strain.*

—BYRON'S *Childe Harold's Pilgrimage.*

નડીયાદ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૫૭,
પૌષ શુક્લ ૩, સોમવાર.

ગો૦ મા૦ ત્રિ૦

૨૩ : ૧૨ : ૧૯૦૦

34319

